Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Електронне наукове видання

№03, 2025

частина 3

Ужгородський національний університет
Ужгород 2025

УДК 001:34
ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.) зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:
Бєлов Д.М. – *д.ю.н., професор*
Заборовський В.В. – *д.ю.н., професор*

Члени редакційної колегії:
Берлінгер Ремус Даніел – *д.ю.н., доцент (Румунія)*
Бєлова М.В. – *д.ю.н., доцент*
Булеца С.Б. – *д.ю.н., професор*
Дешко Л.М. – *д.ю.н., професор*
Котляр О.І. – *к.ю.н., професор*
Копча В.В. – *д.ю.н., професор*
Лазур Я.В. – *д.ю.н., професор*
Манзюк В.В. – *к.ю.н., доцент*
Менджул М.В. – *д.ю.н., професор*
Мех Ю.В. – *д.ю.н., професор*
Ондрова Юлія – *к.ю.н., доцент (Словацька Республіка)*
Василенко О.Ю. – *доктор філософії у галузі права*
Ступник Я.В. – *к.ю.н., доцент*
Фазикош В.Г. – *к.ю.н., професор*
Фаркаш Мірча – *професор (Румунія)*
Фрідманський Р.М. – *к.ю.н., професор*

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №6 від 03.06.2025 року

Офіційний сайт: *http://app-journal.in.ua/*

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2025

ЗМІСТ

РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бабіков О.П. ПРАВО НА ЗАХИСТ: РЕГЛАМЕНТАЦІЯ, ПРОГАЛИНИ, ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД..... **11**

Броневицька О.М., Афтанасів В.М. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННІЙ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ЛЮДИНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ.....**17**

Брянкін А.С., Давиденко С.В. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ДОВЕДЕННЯ ОСОБИ ДО САМОГУБСТВА.....**24**

Войтович Є.М. ОРГАНІЗАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧИХ ІЗ СПІВРОБІТНИКАМИ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ.....**30**

Волобуєв А.Ф. ПРОЦЕДУРА ОЦІНКИ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....**39**

Гловюк І.В. ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У МЕХАНІЗМІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОРДЕРА НА ПРОВЕДЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ.....**44**

Гольдберг Н.О., Григоренко М.О. ПРОБЛЕМА ВИНЯТКОВОСТІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ.....**50**

Гольдберг Н.О., Зубкова Є.Р. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО СПІВВІДНОШЕННЯ «ЗАХИСТУ» І «ОХОРОНИ» У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ.....**57**

Гуртієва Л.М. ПІДСТАВИ ВІДКЛАДЕННЯ СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ НА СТАДІЇ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ.....**63**

Дерев'янко М.І., Ільченко С.Ю. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОТРИМАННЯ ПОЛОЖЕНЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ІНШИХ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ (САНКЦІЙ)..... **68**

Зіньковський І.П. ВИКОРИСТАННЯ РЕЦЕНЗІЇ НА ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ДОКАЗУВАННІ..... **74**

Копча В.В. ПРОЦЕСУАЛЬНЕ РІШЕННЯ ЩОДО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ..... **80**

Короїд Ю.М. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА АПЕЛЯЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....**87**

Крикунов О.В., Старко О.Л. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ЗАСАДА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....**93**

Кубарєв І.В., Барган С.С. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ.....**99**

Кунтій А.І. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА САМОВІЛЬНОГО ЗАЛИШЕННЯ ПОЛЯ БОЮ АБО ВІДМОВИ ДІЯТИ ЗБРОЄЮ.....**104**

Лугіна Н.А., Беличко В.Ф., Підгородецький В.О. ГАРАНТІЇ СПРАВЕДЛИВОГО СУДУ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ.....**110**

Малетова О.С., Татарінова К.В. ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДУ ПРИСЯЖНИХ
У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ:
СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ..... **115**

Матіс Якуб. ЦИФРОВІ ДОКАЗИ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ ЦІЛЕЙ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ..... **121**

Мирошниченко Ю.М. СУДОВА ПРАКТИКА В АСПЕКТІ ОЦІНКИ СУДОМ ДОКАЗІВ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ..... **127**

Пайда М.І. УГОДА ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ:
ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ..... **133**

Погорецький М.А. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКСУ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ:
НОВЕЛИ, ЕФЕКТИВНІСТЬ І ВИКЛИКИ ПРАВАМ ЛЮДИНИ..... **142**

Пчолкін В.Д., Федосова О.В. ВРАХУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ
ДОТРИМАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ
ПРИ ЗАСТОСУВАННІ СПЕЦІАЛЬНИХ (НЕГЛАСНИХ) МЕТОДІВ РОЗСЛІДУВАННЯ..... **155**

Русанівський С.В. СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ
ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРЕВИЩЕННЯ ВЛАДИ
АБО СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРАЦІВНИКОМ ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ
ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ЗБРОЇ ЧИ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ..... **162**

Сахошко М.О. ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТА АДВОКАТОМ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ
НЕЗАКОННОГО ВИГОТОВЛЕННЯ, ЗБЕРІГАННЯ, ЗБУТУ ПАЛЬНОГО
АБО ЙОГО ТРАНСПОРТУВАННЯ З МЕТОЮ ЗБУТУ..... **168**

Слободенюк І.В. МЕЖІ ДИСКРЕЦІЇ СЛІДЧОГО СУДДІ ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ СКАРГ НА РІШЕННЯ,
ДІЇ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ СЛІДЧОГО, ДІЗНАВАЧА АБО ПРОКУРОРА
В МЕЖАХ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ..... **173**

Столітній А.В. ЄДИНИЙ РЕЄСТР ДОСУДОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ ЯК ЧАСТИНА
ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ..... **179**

Цимбалюк В.І. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ РОЗУМНИХ СТРОКІВ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ:
АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ..... **187**

Цимбалюк В.І., Красько М.І., Омельченко С.Л. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ..... **193**

Цимбалюк В.І., Красько М.І., Омельченко С.Л. ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ
В ТАКТИЧНІЙ ПІДГОТОВЦІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ:
ПРОБЛЕМИ РІВНОГО ДОСТУПУ ТА АДАПТАЦІЇ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ..... **202**

Черваньова Д.А., Курман О.В. ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В КРИМІНАЛІСТИЦІ:
ПЕРСПЕКТИВИ ТА РИЗИКИ..... **211**

Шепілов О.О. ОБСТАВИНИ, ЯКІ ПІДЛЯГАЮТЬ З'ЯСУВАННЮ
НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ
ТА ОБІГУ ФАЛЬСИФІКОВАНИХ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ..... **216**

РОЗДІЛ Х. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Бакаянова Н.М. ДИСЦИПЛІНАРНЕ ПРОВАДЖЕННЯ СТОСОВНО АДВОКАТА
У СВІТЛІ ПРАВОВИХ РЕФОРМ..... **221**

Кузнецов В.В., Сийплокі М.В. ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ
ВІЙСЬКОВИХ СУДІВ:
СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОТВОРЧОСТІ..... **226**

Семенов М.В. АДВОКАТСЬКА ТАЄМНИЦЯ:
ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТУ ТА ОБСЯГУ..... **234**

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Буднік І.К. РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СУЧАСНОМУ СВІТІ..... **239**

Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Сировий С.В. ПРАВА ЛЮДИНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ..... **244**

Бакланова К.В., Миронов О.Д., Яковюк І.В. СИНХРОНІЗАЦІЯ САНКЦІЙ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... **249**

Бзова Л.Г. СУБ'ЄКТИ РОЗГЛЯДУ ДИСЦИПЛІНАРНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО СУДДІ ВІДПОВІДНО ДО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ІСПАНІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... **254**

Бучинська А.Й. НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ЕТАПИ, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ..... **259**

Восьмачкина В.В. МЕХАНІЗМ УМОВНОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ФІНАНСОВИХ ІНТЕРЕСІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ТА ПОТЕНЦІЙНИХ РИЗИКІВ..... **266**

Горобець І.М. ПОРУШЕННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ..... **271**

Діхтярук А.Б. ПРАВОВІ МЕЖІ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ..... **276**

Забокрицький І.І. АКТ ПРО ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ (ARTIFICAL INTELIGENCE ACT, AI ACT) ЯК ОСНОВА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЄС: ОГЛЯД ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ..... **282**

Ігнатуша В.В. РОЗВИТОК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В РАМКАХ ООН..... **287**

Карвацька С.Б., Лабик А.Р. ЗМІЦНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ..... **297**

Катинська Л.Р. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕКЛАМИ СТОМАТОЛОГІЧНИХ ПОСЛУГ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА В УКРАЇНІ..... **303**

Кожевникова В.О. ОКРЕМІ АСПЕКТИ СУТНОСТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (NGO) В СУЧАСНИХ УМОВАХ..... **309**

Корольов С.С., Ігнатьєва А.І., Гараз А.І. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ У ВОЄННИЙ ЧАС..... **313**

Мамедова Е.Г. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИКИ НАДАННЯ ПРИТУЛКУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ В КОНТЕКСТІ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПРАВОВИЙ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ АНАЛІЗ..... **318**

Новиков О.С. ТРАНСФОРМАЦІЯ САНКЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: ВІД ДЕКЛАРАТИВНОСТІ ДО ГЛОБАЛЬНОГО РЕЖИМУ САНКЦІЙ..... **325**

Олішевський І.В. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ПРИКОРДОННИМИ ВІДОМСТВАМИ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ КОРДОНУ ДО ТА ПІСЛЯ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ..... **332**

Петрова Н.О. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРОТОКОЛУ ТА ЕТИКЕТУ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ..... **339**

Петрова І.П. МИТНА РЕФОРМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДОСВІД, КОРИСНИЙ ДЛЯ УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ..... **345**

Петруненко Я.В. ПОРІВНЯЛЬНО-АНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМОПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС.....**352**

Савка О.І. РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ТА ОХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИКИ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І СВІТОВИХ ДЕРЖАВ.....**361**

Сечін С.О. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО СТИМУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ЕНЕРГІЇ З ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ.....**368**

Сечін С.О. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ.....**374**

Сироїд Т.Л., Варнавська К.А. БЕЗПЕКОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ ПРАВОЗАХИСНИКІВ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....**381**

Сокалюк Д.В. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ БОЛГАРСЬКОГО НАРОДНОГО БАНКУ.....**388**

Сокиринська О.А., Малишко І.В. ГАРАНТІЇ ВИКОНАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА САНКЦІЇ, ЯКИМИ ВОНО ЗАБЕЗПЕЧУЄТЬСЯ.....**392**

Татарінова К.В., Денисенко С.І. РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО КОМІТЕТУ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В ЗАХИСТІ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: ПРАВОВИЙ І ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ.....**400**

Тимощук О.Г. ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ АДАПТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ПРАВ ЛЮДИНИ.....**405**

Фоміна Л.О. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПРАВА НА ДОСТАТНІЙ ОДЯГ.....**412**

Шульга В.О., Курпан А.А., Мусієнко Т.С. НАСЕЛЕННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ПОНЯТТЯ, КАТЕГОРІЇ І ПРАВОВИЙ СТАТУС.....**419**

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Кравчук О.О., Остащук І.Б. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРИСЯГИ.....**426**

РОЗДІЛ XIII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Туряниця В.В., Шанта І.І. ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАДАННЯ ЧЕХІЄЮ ДОПОМОГИ УКРАЇНІ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ОСОБЛИВОСТІ, НАПРЯМИ, ФОРМИ ТА РІВНІ.....**433**

Бєлов Д.М., Фрідманський Р.М. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....**439**

Гавриленко О.А. НАУКА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ТА ЇЇ ВИКЛАДАННЯ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ЗА ДОБИ АВСТРО-УГОРЩИНИ.....**444**

Герасименко О. М., Сірий О.В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ НА ОБ'ЄКТАХ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ.....**451**

Кришевич О.В, Мельник О.О. ПОНЯТІЙНИЙ АСПЕКТ «СЛУЖБОВА ОСОБА» ЯК СПЕЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ.....**465**

Попович Т.П. СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЮРИДИЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ В СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....**472**

Шорський П.О. СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА МЕХАНІЗМ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В АГРОПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ.....**478**

CONTENTS

**SECTION IX. CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSICS;
FORENSIC EXAMINATION OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES**

Babikov O.P. THE RIGHT TO PROTECTION: REGULATION, GAPS, FOREIGN EXPERIENCE..... **11**

Bronevytska O.M., Aftanasiv V.M. SOME ISSUES OF PREVENTION
OF ILLEGAL TRANSPLANTATION OF HUMAN ANATOMICAL MATERIALS:
CRIMINAL PROCEDURE ASPECT..... **17**

Bryankin A.S., Davydenko S.V. PROBLEMATIC ASPECTS OF CRIMINAL PROCEEDINGS
ON DRIVING A PERSON TO SUICIDE..... **24**

Voitovych E.M. ORGANIZATION OF INTERACTION BETWEEN INVESTIGATORS AND EMPLOYEES
OF OPERATIONAL UNITS AT THE INITIAL STAGE OF THE INVESTIGATION
OF A FORCED DISAPPEARANCE OF A PERSON..... **30**

Volobuev A.F. PROCEDURE FOR EVALUATING AN EXPERT'S OPINION IN CRIMINAL PROCEEDINGS..... **39**

Hloviuk I.V. ISSUES OF HUMAN RIGHTS PROTECTION IN THE MECHANISM
OF THE EUROPEAN INVESTIGATION ORDER..... **44**

Goldberg N.O., Hryhorenko M.O. THE ISSUE OF THE EXCEPTIONAL NATURE
OF PRE-TRIAL DETENTION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN AND NATIONAL STANDARDS..... **50**

Goldberg N.O., Zubkova Ye.O. CONCEPTUAL APPROACHES TO THE CORRELATION
OF "PROTECTION" AND "SECURITY" IN CRIMINAL LAW REGULATION..... **57**

Gurtieva L.M. GROUNDS FOR POSTPONEMENT OF A COURT HEARING AT THE STAGE OF TRIAL
IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE..... **63**

Derevyanko M.I., Ilchenko S.Y. CURRENT ISSUES OF COMPLIANCE WITH THE PROVISIONS
OF THE CRIMINAL PROCEDURE CODE OF UKRAINE WHEN APPLYING SPECIAL ECONOMIC
AND OTHER RESTRICTIVE MEASURES (SANCTIONS)..... **68**

Zinkovskyy I.P. THE USE OF THE REVIEW OF THE EXPERT'S FINDINGS
IN CRIMINAL PROCEDURAL PROVING..... **74**

Kopcha V.V. PROCEDURAL DECISION ON THE APPOINTMENT AND CONDUCT OF TECHNICAL
FORENSIC EXAMINATION OF DOCUMENTS DURING THE INVESTIGATION OF OFFICIAL FORGERY..... **80**

Koroid Y.M. IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO APPEAL IN CRIMINAL PROCEEDINGS..... **87**

Krykunov O.V., Starko O.L. THE RULE OF LAW AS AN PRINCIPLE OF THE CRIMINAL PROCESS
AND LAW ENFORCEMENT ACTIVITY..... **93**

Kubariev I.V., Barhan S.S. MODERN APPROACHES TO THE ORGANIZATION
OF PRE-TRIAL INVESTIGATION:
CRIMINALISTICS ASPECT..... **99**

Kuntii A.I. FORENSIC CHARACTERISTICS OF THE UNAUTHORIZED LEAVING
OF THE BATTLEFIELD OR REFUSAL TO ACT WITH WEAPONS..... **104**

Luhina N.A., Belychko V.F., Pidhorodetskyi V.O. GUARANTEES OF A FAIR TRIAL
IN THE CONTEXT OF ARMED CONFLICT:
CRIMINAL PROCEDURE ASPECT..... **110**

Maletova O.S., Tatarynova K.V. THE FUNCTIONING OF THE JURY COURT
IN UKRAINE'S CRIMINAL JUSTICE SYSTEM:
CURRENT STATE, CHALLENGES, AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT..... **115**

Matis Jakub. DIGITAL EVIDENCE AND ITS USE FOR CRIMINAL PROCEEDINGS.....**121**

Myroshnychenko Yu.M. JUDICIAL PRACTICE IN THE ASPECT OF THE COURT'S ASSESSMENT OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....**127**

Payda M.I. PLEA AGREEMENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS: FEATURES OF APPLICATION AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT.....**133**

Pohoretskyi M.A. THE CRIMINAL PROCEDURE CODE OF UKRAINE UNDER MARTIAL LAW: NOVELTIES, EFFECTIVENESS AND CHALLENGES TO HUMAN RIGHTS.....**142**

Pcholkin V.D., Fedosova O.V. TAKING INTO ACCOUNT INTERNATIONAL EXPERIENCE IN OBSERVING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS WHEN APPLYING SPECIAL (COVERT) INVESTIGATION METHODS.....**155**

Rusanivskyi S.V. THE METHOD OF COMMITTING A CRIME AS AN ELEMENT OF THE FORENSIC CHARACTERISTICS OF ABUSE OF POWER OR OFFICIAL AUTHORITY BY A LAW ENFORCEMENT OFFICER WITH THE USE OF WEAPONS OR SPECIAL MEANS.....**162**

Sahoshko M.O. INVOLVEMENT OF AN EXPERT BY A LAWYER DURING THE INVESTIGATION OF ILLEGAL MANUFACTURING, STORAGE, SALE OF FUEL OR ITS TRANSPORTATION FOR THE PURPOSE OF SALE..... **168**

Slobodeniuk I.V. THE LIMITS OF THE DISCRETION OF THE INVESTIGATING JUDGE WHEN CONSIDERING COMPLAINTS AGAINST DECISIONS, ACTIONS OR INACTION OF THE INVESTIGATOR, INQUIRER OR PROSECUTOR WITHIN THE FRAMEWORK OF THE PRE-TRIAL INVESTIGATION.....**173**

Stolitnii A.V. UNIFIED REGISTER OF PRE-TRIAL INVESTIGATIONS AS PART OF THE INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEM OF PRE-TRIAL INVESTIGATION.....**179**

Tsymbalyuk V.I. JUDICIAL CONTROL OVER COMPLIANCE WITH REASONABLE TIME LIMITS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE.....**187**

Tsymbaliuk V.I., Krasko M.I., Omelchenko S.L. LEGAL ASPECTS OF THE NATIONAL POLICE ACTIVITIES UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....**193**

Tsymbaliuk V.I., Krasko M.I., Omelchenko S.L. GENDER ASPECTS IN POLICE TACTICAL TRAINING: ISSUES OF EQUAL ACCESS AND CURRICULUM ADAPTATION.....**202**

Chervanova D.A., Kurman O.V. APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CRIMINSTICS: PROSPECTS AND RISKS.....**211**

Shepilov O.O. CIRCUMSTANCES THAT ARE SUBJECT TO CLARIFICATION AT THE INITIAL STAGE OF THE INVESTIGATION OF MEDICINAL PRODUCTS COUNTERFEIT AND CIRCULATION OF COUNTERFEIT MEDICINAL PRODUCTS.....**216**

SECTION X. JUDICIAL SYSTEM; THE PROSECUTION SERVICE AND ADVOCACY

Bakaianova N. DISCIPLINARY PROCEEDINGS AGAINST A LAWYER IN THE LIGHT OF LEGAL REFORMS.....**221**

Kuznetsov V.V., Siyploki M.V. RESTORATION OF THE NATIONAL SYSTEM OF MILITARY COURTS: MODERN PROBLEMS OF LAWMAKING.....**226**

Semenov M.V. ATTORNEY-CLIENT PRIVILEGE: PROBLEMS OF DEFINING THE SUBJECT AND SCOPE..... **234**

SECTION XI. INTERNATIONAL LAW

Babarytskyi O.V., Ignatieva A.I, Budnik I.K. THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE MODERN WORLD.....**239**

Babarytskyi O.V., Ignatieva A.I, Syrovyu S.V. HUMAN RIGHTS IN THE EUROPEAN UNION IN THE PRESENT.....**244**

Baklanova K.V., Myronov O.D., Yakoviyk I.V. SYNCHRONIZATION OF SANCTIONS BETWEEN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION.....**249**

Bzova L.G. SUBJECTS OF DISCIPLINARY PROCEEDINGS AGAINST A JUDGE UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE AND SPAIN: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....**254**

Buchynska A.Yo. THE REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCES IN THE EUROPEAN UNION: STAGES, CHALLENGES, PROSPECTS.....**259**

Vosmachkyna V.V. THE CONDITIONALITY MECHANISM AS A TOOL FOR PROTECTING THE FINANCIAL INTERESTS OF THE EUROPEAN UNION: AN ANALYSIS OF EFFECTIVENESS AND POTENTIAL RISKS.....**266**

Horobets I.M. BREACH OF CONTRACTUAL OBLIGATIONS IN INTERNATIONAL LAW DURING THE ARMED CONFLICT: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS.....**271**

Dikhtiaruk A.B. THE LEGAL LIMITS OF HIGHER EDUCATION INTERNATIONALIZATION IN UKRAINE.....**276**

Zabokrytskyy I. I. THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE ACT (AI ACT) AS THE BASIS FOR LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE EU: REVIEW OF THE MAIN PROVISIONS.....**282**

Ihnatusha V.V. THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE WITHIN THE UNITED NATIONS.....**287**

Karvatska S.B., Labyk A.R. STRENGTHENING INTERNATIONAL LAW AND ENSURING ITS EFFECTIVENESS: CHALLENGES AND PROSPECTS.....**297**

Katynska L.R. LEGAL REGULATION OF DENTAL SERVICES ADVERTISING IN THE EUROPEAN UNION AND IN UKRAINE.....**303**

Kozhevnykova V.O. SOME ASPECTS OF THE SUBSTANCE AND ACTIVITIES OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS (NGO) IN MODERN CONDITIONS.....**309**

Korol'ov S.S., Ignatieva A.I., Garaz A.I. INTERNATIONAL LAW AND THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN WARTIME.....**313**

Mamedova E.G. TRANSFORMATION OF ASYLUM POLICY IN THE EUROPEAN UNION IN THE CONTEXT OF SECURITY CHALLENGES OF THE RUSSIA-UKRAINE WAR: LEGAL AND INSTITUTIONAL ANALYSIS.....**318**

Novykov O.S. THE TRANSFORMATION OF EU SANCTIONS POLICY FOR HUMAN RIGHTS PROTECTION: FROM A DECLARATORY STANCE TO A GLOBAL REGIME.....**325**

Olishevskyi I.V. COMPARATIVE ANALYSIS OF INTERNATIONAL COOPERATION BETWEEN THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE AND BORDER AGENCIES OF NEIGHBORING STATES IN THE FIELD OF BORDER SECURITY BEFORE AND AFTER THE FULL-SCALE RUSSIAN INVASION.....**332**

Petrova N.O. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF DIPLOMATIC PROTOCOL AND ETIQUETTE: CURRENT TENDENCIES AND PROSPECTS.....**339**

Petrova I.P. THE EUROPEAN UNION CUSTOMS REFORM: EXPERIENCE USEFUL FOR UKRAINE ON ITS PATH TO EUROPEAN INTEGRATION.....**345**

Petrunenko Ia.V. COMPARATIVE-ANALYTICAL STUDY OF NORMATIVE-DRAFTING ACTIVITIES IN UKRAINE AND EU COUNTRIES.....**352**

Savka O.I. REGULATION OF PRIVATE MILITARY AND SECURITY ACTIVITIES: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE POLICIES OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS AND WORLD POWERS.....**361**

Sechin S.O. EUROPEAN EXPERIENCE IN LEGAL STIMULATING ENERGY PRODUCTION FROM RENEWABLE SOURCES.....**368**

Sechin S.O. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF RENEWABLE ENERGY SOURCES.....**374**

Syroid T.L., Varnavska K.A. SECURITY CHALLENGES FOR HUMAN RIGHTS DEFENDERS: INTERNATIONAL LEGAL ASPECT.....**381**

Sokaliuk D.V. GENERAL CHARACTERISTICS OF THE GOVERNING BODIES OF THE BULGARIAN NATIONAL BANK.....**388**

Sokyrynska O.A., Malyshko I.V. GUARANTEES OF COMPLIANCE WITH THE NORMS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AND SANCTIONS BY WHICH IT IS ENSURED.....**392**

Tatarinova K.V., Denysenko S.I. THE ROLE OF THE INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS IN THE PROTECTION OF CIVILIANS IN UKRAINE: LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS.....**400**

Tymoshchuk O.G. THE LEGAL MECHANISM FOR ADAPTING NATIONAL LEGISLATION TO EUROPEAN INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS OF HUMAN RIGHTS.....**405**

Fomina L.O. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE RIGHT TO ADEQUATE CLOTHING.....**412**

Shulha V.O., Kurpan A.A., Musiienko T.S. POPULATION IN INTERNATIONAL LAW: CONCEPT, CATEGORIES AND LEGAL STATUS.....**419**

SECTION XII. THE PHILOSOPHY OF LAW

Kravchuk O.O., Ostashchuk I.B. LIABILITY FOR VIOLATION OF THE OATH.....**426**

SECTION XIII. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Turyanytsya V.V., Shanta I.I. LEGISLATIVE PROVISION OF CZECH REPUBLIC'S ASSISTANCE TO UKRAINE DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: FEATURES, DIRECTIONS, FORMS AND LEVELS.....**433**

Byelov D.M., Fridmanskyy R.M. LEGAL MECHANISMS FOR PROTECTING THE PROPERTY RIGHTS OF TERRITORIAL COMMUNITIES UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....**439**

Gavrylenko O.A. SCIENCE OF ADMINISTRATIVE LAW AND ITS TEACHING AT LVIV UNIVERSITY DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD.....**444**

Herasymenko O.M., Siryi O.V. REGULATORY AND LEGAL SUPPORT FOR INTERNATIONAL COOPERATION OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE DURING THE FIGHT AGAINST CRIMINAL OFFENSES AT CRITICAL INFRASTRUCTURE FACILITIES.....**451**

Kryshevych O.V., Melnyk O.O. CONCEPTUAL ASPECT OF «OFFICIAL PERSON» AS A SPECIAL ENTITY IN CRIMINAL LAW.....**465**

Popovych T.P. STRUCTURAL ORGANIZATION OF LEGAL OBLIGATION IN MODERN LEGAL DOCTRINE: COMPARATIVE ANALYSIS.....**472**

Shorskyi P.O. A MODERN VIEW OF THE MECHANISM OF REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF SOCIAL RELATIONS IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE.....**478**

РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.1

ПРАВО НА ЗАХИСТ: РЕГЛАМЕНТАЦІЯ, ПРОГАЛИНИ, ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Бабіков О.П.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри кримінального права та процесу,
Державного університету «Київський авіаційній інститут»
керуючий партнер АО «DEFENSORES»
ORCID: 0000-0003-4003-5198

Бабіков О.П. Право на захист: регламентація, прогалини, зарубіжний досвід.

Автор статті досліджує проблеми забезпечення права особи на захист під час досудового розслідування, адже право на захист є ключовим елементом справедливості кримінального процесу. Проаналізовано забезпечення можливості обвинуваченого (підозрюваного) ефективно захищати себе від обвинувачення із залученням захисника (адвоката), що являється необхідною умовою для гарантії справедливого правосуддя і дотримання прав особи. Досліджуються норми вітчизняного та міжнародного права, які покликані забезпечити право будь-якої особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, на захист. Розглядається роль захисника під час захисту особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення та отримання такої допомоги на безоплатній основі. Досліджено практику ЄСПЛ, яка переконливо свідчить, що «підозрювані в кримінальному процесі мають право на доступ до правової допомоги не пізніше, як з моменту арешту чи взяття під варту або з того моменту, коли обставини, в яких опинилася особа, починають суттєво погіршувати її становище. В статті розглядаються численні аспекти права особи на захист, механізми його забезпечення. принципу раннього доступу до правової допомоги, у тому числі право на захист під час першого допиту. Вивчається та аналізується передовий зарубіжний досвід, який демонструє пріоритет верховенства права під час реалізації права на захист. Також досліджено основні порушення, які стосуються участі захисника у кримінальному провадженні. Разом з тим, приведено приклади нехтування своїми обов'язками правоохоронними органами (стороною обвинувачення) та їх пасивність, щодо дотримання процедури рівності сторін у судовому процесі.

Участь захисника у кримінальному провадженні дозволяє забезпечити обвинуваченому конфіденційність та дотримання його права на невинуватість, уникнути тиску з боку правоохоронних органів, а також попередити зловживання слідчих, прокурорів і навіть суду. Захисник є гарантією захисту особи та справедливого правосуддя.

Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

Ключові слова: право на захист, засади кримінального провадження, підозрюваний, обвинувачений, захисник (адвокат), суд, міжнародний досвід.

Babikov O.P. The right to protection: regulation, gaps, foreign experience.

The author of the article examines the problems of ensuring the right of a person to defense during pre-trial investigation, since the right to defense is a key element of the fairness of the criminal process. The article analyzes the provision of the accused (suspect) with the opportunity to effectively defend himself against the accusation with the involvement of a defense lawyer (advocate), which is a necessary condition for guaranteeing fair justice and respecting the rights of the person. The article examines the norms of domestic and international law designed to ensure the right of any person suspected of committing a criminal offense to defense. The role of a defense lawyer in defending a person suspected of committing a criminal offense and receiving such assistance free of charge is

examined. The practice of the ECHR is studied, which convincingly demonstrates that "suspects in criminal proceedings have the right to access legal assistance no later than from the moment of arrest or detention or from the moment when the circumstances in which the person finds himself begin to significantly worsen his situation. The article examines numerous aspects of the right of a person to defense, mechanisms for its provision. the principle of early access to legal aid, including the right to defense during the first interrogation. The best foreign experience is studied and analyzed, which demonstrates the priority of the rule of law during the exercise of the right to defense. The main violations related to the participation of a defense lawyer in criminal proceedings are also investigated. At the same time, examples of neglect of their duties by law enforcement agencies (the prosecution) and their passivity regarding compliance with the procedure of equality of parties in the trial are given.

The participation of a defense lawyer in criminal proceedings allows the accused to ensure confidentiality and observance of his right to innocence, avoid pressure from law enforcement agencies, and also prevent abuse by investigators, prosecutors and even the court. The defense lawyer is a guarantee of personal protection and fair justice.

Everyone accused of committing a criminal offense is presumed innocent until his guilt is proven in accordance with the law.

Key words: right to defense, principles of criminal proceedings, suspect, accused, defense attorney (lawyer), court, international experience.

Участь захисника у кримінальному провадженні є головним завданням зі зменшення можливих маніпуляцій і зловживань з боку сторони обвинувачення, і навіть суду. Захисник (адвокат) повинен знати та розуміти, яким чином діяти, може оприлюднити та довести до відома суду або навіть організацій, до функцій яких входить захист прав громадян, інформацію про факт застосування недозволених методів слідства, оскаржити до суду законність затримання чи безпідставність пред'явленої підозри, а також рішення, дії та бездіяльність сторони обвинувачення, подбати про належну фіксацію доказів. Однією з основних гарантій захисту особи на початковому етапі досудового слідства є закріплене у законі право на конфіденційне побачення із захисником до першого отримання від неї інформації у будь-якій формі. Якщо працівник поліції, слідчий, прокурор порушили цю вимогу і за наявності заяви про необхідність побачення із захисником опитали чи допитали особу без участі захисника, то у процесі судового розгляду будь-яка інформація, здобута у такий спосіб, повинна визнаватися судом недопустимим доказом.

Відповідно до п. 3 «с» ст. 6 ЄКПЛ – захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або – якщо він не має достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя. Обвинувачений має право на правову «практичну й ефективну», а не «теоретичну й ілюзорну» допомогу.

Згідно з п. 262 рішення ЄСПЛ від 21 квітня 2011 року у справі «Нечипорук і Йонкало проти України»: «право кожного обвинуваченого у вчиненні злочину на ефективний захист, наданий захисником..., є однією з основних ознак справедливого судового розгляду».

Також, п. 89 рішення ЄСПЛ від 13 лютого 2001 року у справі «Кромбах проти Франції»: «хоча право кожної особи, обвинувачуваної у вчиненні кримінального правопорушення, на ефективний захист адвокатом не є абсолютним, воно становить одну з головних підвалин справедливого судового розгляду».

Якщо у обвинуваченого немає достатніх коштів для оплати такої допомоги, він має право на безоплатну правничу допомогу, якщо цього вимагають інтереси правосуддя.

Для «інтересів правосуддя» доцільно враховувати серйозність справи та її значення для обвинуваченого, а також відносну складність фактичних обставин і відповідного законодавства, тяжкість правопорушення та суворість передбаченого покарання.

В розглядуваному аспекті порушеного питання, важливо забезпечити належний захист особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, щоб була зацікавлена насамперед, держава в особі уповноважених органів, в першу чергу самим законодавцем та правоохоронними органами.

Постановка проблеми. Однією з головних засад кримінального провадження виступає положення, яким гарантується «забезпечення права на захист», яке визначено п. 13 ст. 7 КПК України.

Право на захист є основоположним елементом справедливого кримінального процесу. Це право закріплене та забезпечене як на міжнародному, так і на національних рівні. Воно забезпечує можливість обвинуваченого або підозрюваного ефективно захищати себе від обвинувачення, що є необхідною умовою для забезпечення правосуддя і прав людини.

Сторона обвинувачення та суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника.

У випадках, передбачених цим Кодексом та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, підозрюваному, обвинуваченому правова допомога надається безоплатно за рахунок держави.

Участь у кримінальному провадженні захисника підозрюваного, обвинуваченого, представника потерпілого, представника третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, не звужує процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, третьої особи, щодо майна якого вирішується питання про арешт [1].

Аналіз основних положень КПК України, ЄКПЛ, практики застосування Конвенції переконливо свідчить, що право на захист є та залишається основоположним, достатньо уніфікованим, детально зафіксованим в згаданих нормативних актах, водночас періодично виникають конфлікти (прогалини) між нормами вітчизняного та міжнародного права, які покликані забезпечити наявність та ефективну дію вказаних норм.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням окремих питань приділяли увагу такі вчені, як О.Р. Балалацька, Ю.М. Грошевий, В.Г. Дрозд, О.В. Дудко, В.В. Єрохін, Т.В. Волошанівська, О.В. Сачко, В.М. Тертишник, В.Г. Уваров, Т.І. Фулей, О.О. Юхно, Ю.П. Янович та інші.

Разом з тим, згадані правознавці не приділяли достатньої уваги нещодавнім внесеним змінам до кримінального процесуального законодавства, через які розглядуване питання потребує нових поглядів, в тому числі із застосуванням прецедентної практики ЄСПЛ.

Метою статті є дослідження питання забезпечення права на захист у кримінальному провадженні під час досудового розслідування з використанням напрацювань практики ЄСПЛ, виокремлення типових проблемних питань та надання пропозицій щодо покращення ефективності діяльності у даному напрямі.

Виклад основного матеріалу. Підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати й подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правничою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК України (стаття 20).

Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правничу допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника.

Ніхто не має права здійснювати будь-який вплив на особу у виборі нею захисника, форм та методів здійснення захисту своїх прав. Також мова не може йти і про пропозицію з боку сторони обвинувачення щодо кандидата в захисники. Законом передбачено, що у досудовому провадженні кримінальної справи, як захисник, допускається лише адвокат. Випадки надання безоплатної правничої допомоги передбачені положеннями Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [2].

Наданням правничої допомоги на професійному рівні займаються адвокати, діяльність яких регламентується Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [3].

Виключно адвокат, як визначено ст. 131-2 Конституцією України, може здійснювати захист від кримінального обвинувачення [4].

Право особи на захист розпочинається з моменту відкриття кримінального провадження. Це безпосередньо пов'язано із часом внесення відомостей до ЄРДР або повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення та набуття нею статусу підозрюваного. Таким чином, лише особа, яка набуває статусу підозрюваного, має можливість реалізувати своє право на захист. Показовою в розглядуваному аспекті є європейська практика по реалізації цього права. В Європі першочергова увага приділяється принципу раннього доступу до правової допомоги, у тому числі право на захист під час першого допиту. Аналіз практики ЄСПЛ переконливо доводить, «підозрювані в кримінальному процесі мають право на доступ до правової допомоги не пізніше, як з моменту арешту чи взяття під варту або з того моменту, коли обставини, в яких опинилася особа, починають суттєво погіршувати її становище» [5, с. 8–14.]. У рішенні ЄСПЛ у справі «Бруско проти Франції» визначено, що право на юридичну допомогу включає в себе присутність адвоката на будь-яких допитах [6]. О.Р. Балалацька, в контексті розглядуваного нами питання, у своїх ґрунтовних дослідженнях слушно пропонує доповнити ст. 20 КПК України п. 5 наступного змісту: «Право на захист надається особі з моменту повідомлення про підозру, затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, перевірки причетності до вчинення кримінального правопорушення та застосування інших заходів процесуального примусу, передбачених законом» [5,

с. 8–14]. Внесення подібних змін до КПК надасть можливість будь-якій особі, яка потрапила до «кола інтересів» правоохоронців, розраховувати не лише на існування законодавчо закріпленої правової гарантії забезпечення її права на захист, але й на її безпосередню реалізацію.

Таким чином, серед основних порушень, що стосуються участі захисника у кримінальному провадженні, доцільно виокремити: незабезпечення обов'язкової участі захисника в передбачених законодавством випадках; обмеження права на вільний вибір захисника; перешкоди щодо реалізації процесуальних прав, які пов'язані з отриманням безоплатної правової допомоги [7, с. 142–149]. Так, наприклад, у рішенні ЄСПЛ у справі «ТалатТунч проти Туреччини» від 27.03.2007 № 32432/96 наголошено, що перешкоди, які мали місце при дотриманні прав на захист, можна було подолати, якби національні органи, розуміючи фінансові труднощі заявника, надали йому інформацію про можливість вимагати для себе безкоштовного адвоката за призначенням. Разом з тим, органи влади виявили пасивність, тим самим нехтуючи своїм обов'язком забезпечити рівність сторін у судовому процесі [8, с. 19-20]. Тобто, в цьому випадку, сторона обвинувачення здійснила зловживання зі свого боку і проявила недобросовісність, замість забезпечення рівності сторін у судовому процесі.

Забезпечення права на захист врегульоване певним чином Основним законом України, де визначено: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачяться на її користь.» (ст. 62 Конституції України) [4].

Забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, виправданому, засудженому права на захист згідно зі статтею 129 Конституції України є основною засадою судочинства, а відповідно до статті 7 Кримінального процесуального кодексу України, віднесено до загальних засад кримінального провадження.

Слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд зобов'язані забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні у випадках, якщо:

1) участь захисника є обов'язковою, а підозрюваний, обвинувачений не залучив захисника;

2) підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно;

3) слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний, обвинувачений не залучив його.

У контексті дотримання вимог ст. 6 Конвенції [9] та практики ЄСПЛ, зокрема правові позиції, наведені цим міжнародним судовим органом у рішенні від 20 грудня 2011 року у справі «Максименко проти України». У п. 25 цього рішення ЄСПЛ зазначив, що «забезпечення обвинуваченому у вчиненні злочину безоплатної юридичної допомоги, що є однією з вищезазначених гарантій, здійснюється за двох умов: якщо така особа не має достатньо коштів для оплати юридичної допомоги та якщо інтереси правосуддя вимагають, щоб цій особі була надана така допомога (серед інших прикладів – п. 39 рішення від 25 вересня 1992 року у справі «Фам Хоанг проти Франції»).

Так, відповідно до ст. 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»: безоплатна вторинна правова допомога – вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. Безоплатна вторинна правова допомога включає такі види правових послуг, визначені у пунктах 1–3 ч. 2 ст. 13: 1) захист; 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; 3) складення документів процесуального характеру [2].

Відповідно до пунктів 3–7 ч. 1 ст. 14 цього Закону право на безоплатну вторинну правову допомогу згідно з цим Законом та іншими законами України мають такі категорії осіб: 1) особи, до яких застосовано адміністративне затримання (правові послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13); 2) особи, до яких застосовано адміністративний арешт (правові послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13); 3) особи, які відповідно до положень кримінального процесуального законодавства вважаються затриманими (правові послуги, передбачені пунктами 1 і 3 ч. 2 ст. 13); 4) особи, стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою (правові послуги, передбачені пунктами 1 і 3 ч. 2 ст. 13); 5) особи, у кримінальних провадженнях стосовно яких відповідно до положень КПК захисник залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії, а також особи, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі (всі види правових послуг, передбачені у ч. 2 ст. 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу») [2].

Таким чином, реалізація права підозрюваного, обвинуваченого, виправданого, засудженого на правову допомогу за призначенням гарантована в межах Закону України «Про безоплатну правову допомогу.

Захисник може бути залучений слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом в інших випадках, передбачених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги.

Участь захисника у кримінальному провадженні є головним фактором зменшення можливих маніпуляцій і зловживань слідчих, прокурорів і навіть суду. Захисник знає, як правильно діяти, може оприлюднити інформацію про факт застосування недозволених методів слідства, оскаржувати до суду законність затримання чи безпідставність висунутої підозри, оскаржити відповідні рішення, дії і бездіяльність, подбати про належну фіксацію доказів. Гарантією захисту особи є закріплене у законі право на конфіденційне побачення із захисником до першого отримання від неї інформації у будь-якій формі. Тим більше, що в разі прояву пасивності під час здійснення своєї діяльності адвокатом на досудовому слідстві, суд вже під час судового слідства може звузити коло маневрів та способів захисту.

Щодо окремих аспектів забезпечення права на захист, то наприклад, можна дослідити можливість використання «третьої мови» у кримінальному судочинстві. Статтею 29, п. 18 ч. 3 статті 42 КПК України передбачено право підозрюваного користуватися рідною, чи іншою мовою, якою він володіє під час проведення слідчих та інших процесуальних дій. Це право відноситься до конвенційних, оскільки п. «е» Європейської конвенції прямо передбачено, що підозрюваний/обвинувачений мають право «якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, - одержувати безоплатну допомогу перекладача». Поряд з цим, особливо у випадках коли такий учасник кримінального процесу володіє рідкою мовою, сторона обвинувачення, суд, намагаються забезпечити участь перекладача з «третьої мови», – мови, якою хоч певною мірою така особа володіє (російською, англійською тощо). Це є засобом подолання «мовної перешкоди», проте можливість підозрюваного/обвинуваченого розуміти значення такого перекладу, особливо з урахуванням юридичної термінології, виглядає сумнівною. Певною мірою «крапку» в такій суперечці поставив ЄСПЛ у рішенні «Везгірда проти Словенії» [10]. Ключові тези: (22) Усний та письмовий переклад відповідно до цієї Директиви повинен бути забезпечений рідною мовою підозрюваного або обвинуваченого або іншою мовою, якою вони володіють або яку розуміють достатньо, щоб повністю реалізувати своє право на захист та забезпечити справедливість провадження. 83. Суд декілька разів наголошував на тому, що під час встановлення потреби обвинуваченого у перекладі, питання його лінгвістичних навичок є основним (див, серед інших джерел, справу Hermi, яка цитувалася вище, §71). Тому, слід додати, що сам факт базового володіння обвинуваченим мовою провадження або, як у його випадку, третьою мовою, на яку здійснювався переклад, не означає, що особа може отримати користь від перекладу на мову, яку вона розуміє досить добре, але не достатньо для того, щоб у повному обсязі реалізувати своє право на захист. Це випливає з вимоги про повідомлення обвинуваченого про те, у чому його звинувачують, мовою «яку він розуміє» та з вимоги про надання допомоги з перекладом в обсязі, який би дозволив обвинуваченому слідкувати за ходом справи проти нього та захищатися (див. §79 вище). По-друге, під час слухання заявник робив досить загальні заяви, можливо, російською мовою (див. §§26, 27 та 29 вище), що не може вважатися достатнім доказом його здатності ефективно захищатися цією мовою. 97. Отже, незважаючи на уявну здатність заявника говорити та розуміти російську мову, факт, який він не заперечував (див. параграф 67 вище), Суд не вважає належно встановленим достатнє володіння заявником цією мовою для забезпечення справедливого розгляду.

Тим не менш, як показує практика застосування норм, які покликані забезпечити право на захист, сторона обвинувачення, неправильно трактуючи завдання, поставлені перед нею кримінально-процесуальним законом в аспекті здійснення правосуддя, часто намагається «опустити» певні, на її думку, формальності й досягти мети будь-якою ціною, навіть попри те, що кожним рішенням правоохоронців вирішується доля людини.

Висновки. Отже, з одного боку можна переконливо стверджувати, що сьогодні існують інструменти, які покликані забезпечити весь спектр захисту особи на досудовому та судовому слідстві. Практика ЄСПЛ переконливо демонструє, що по-перше, для забезпечення права на захист необхідно, щоб був забезпечений ранній доступ адвоката (захисника), тобто його присутність на будь-яких допитах підозрюваної (затриманої) особи; по-друге, вважаємо за необхідне забезпечити таку участь адвоката в окремих слідчих діях (наприклад, слідчий експеримент, пред'явлення для впізнання тощо). Також з огляду на практику ЄСПЛ, сторона обвинувачення при забезпеченні права на захист підозрюваної (затриманої) особи повинна зважати на її фінансовий стан, адже відсутність у особи можливості обрати бажаного захисника (адвоката) кореспондує обов'язок з боку правоохоронців на забезпечення участі безоплатного захисника. Окрім того, для забезпе-

чення ефективної реалізації права на захист особи від досудового та судового слідства необхідно, щоб відбувалось постійне вдосконалення законодавства, здійснювалось підвищення професійних стандартів у сфері надання правничої допомоги, а також забезпечення відповідних ресурсів і механізмів для реалізації всіх процесуальних прав осіб, залучених до кримінального процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2001, № 25-26, ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 05.05.2025).
2. Закон України «Про безоплатну правничу допомогу»: Закон України 2 червня 2011 року № 3460-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2011, № 51, ст. 577. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text (дата звернення: 05.05.2025).
3. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»: Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2013, № 27, ст. 282. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text (дата звернення: 05.05.2025).
4. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 05.05.2025).
5. Балалацька О.Р. Окремі проблеми забезпечення адвокатом права на захист. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 8–15.
6. Case of Brusco v France (Application № 1466/07): Judgment of the European Court of Human rights 14.10.2010 > accessed 06.05.2025.
7. Павліченко Є.В., Анненко О.С. Правові, організаційні й тактичні аспекти доказової діяльності захисника в кримінальному провад женні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 91. С. 142–149.
8. Макбрайд Дж. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес /пер. Д. Шкрьоба; Рада Європи, Ген. директорат з прав людини і прав. питань. Київ: К.І.С., 2010. 576 с.
9. Європейська конвенция з прав людини: Закон України 17 липня 1997 року № 475/97-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1997, № 40, ст. 263. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 06.05.2025).
10. Рішення ЄСПЛ «Везгірда проти Словенії» (Vizgirda v. Slovenia), Страсбург, № 59868/08, 28 серпня 2018 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/7a9926afd0508c81c7d9_file.pdf.

УДК 343.13:343.6-048.66]:616-089.843
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.2

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННІЙ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ЛЮДИНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Броневицька О.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0913-7033

Афтанасів В.М.,
здобувачка вищої освіти 3 курсу
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-2702-494X

Броневицька О.М., Афтанасів В.М. Окремі питання запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини: кримінально-процесуальний аспект.

Дослідження присвячене актуальній проблемі пошуку балансу між стрімким розвитком трансплантології та необхідністю забезпечення правового захисту всіх учасників цього процесу. З одного боку, трансплантація органів є одним із найбільших досягнень сучасної медицини, здатним врятувати тисячі життів. З іншого боку, вона вимагає чіткого визначення правових меж, які б запобігали зловживанням та гарантували дотримання етичних стандартів.

Глобалізація та розвиток трансплантології створили сприятливе середовище для процвітання міжнародної торгівлі людськими органами та тканинами. Зазначене явище супроводжується порушенням фундаментальних етичних норм і прав людини, таких як право на життя та право на приватність, що ставить під сумнів моральні та правові засади сучасної медицини.

З метою підвищення ефективності розслідування злочинів у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини проведено аналітичне дослідження чинного міжнародного та національного законодавства України в контексті обраної теми.

Авторами детально проаналізовано нормативно-правову базу, що регулює відносини у сфері трансплантації. Розгляд регуляторних актів охоплює міжнародні договори, акти національного законодавства України, а також нормативні акти Міністерства охорони здоров'я. Крім того, здійснено аналіз організаційно-правового забезпечення досудового розслідування таких злочинів.

Особливу увагу приділено контексту російсько-української війни, яка суттєво впливає на питання трансплантації анатомічних матеріалів, зокрема у випадках поранених та загиблих військовослужбовців. Висвітлено ризики зловживань з боку медичних працівників, що ускладнює здійснення контролю над процесами трансплантації в умовах воєнного стану, та обґрунтовано необхідність посилення контролю та моніторингу за їх діяльністю.

Право військовослужбовців на донорство органів за життя набуло особливої актуальності в сучасних умовах, коли зростає значення як військових інституцій, так і прав людини. Дослідження наголошує на необхідності формування чітких правових положень, які враховують специфіку військової служби і забезпечують повну добровільність прийняття рішень щодо донорства органів. В рамках проведеного аналізу зазначається, що військовослужбовці повинні мати змогу отримати комплексну інформацію щодо медичних, етичних та правових аспектів донорства, що дозволить їм приймати рішення на основі повної обізнаності про можливі наслідки таких дій.

Ключові слова: трансплантація, незаконна трансплантація, органи досудового розслідування, донор, реципієнт, анатомічні матеріали людини, російсько-українська війна.

Bronevytska O.M., Aftanasiv V.M. Some issues of prevention of illegal transplantation of human anatomical materials: criminal procedure aspect.

The study is devoted to the urgent problem of finding a balance between the rapid development of transplantation and the need to ensure legal protection for all participants in this process. On the one hand, organ transplantation is one of the greatest achievements of modern medicine, capable of saving

thousands of lives. On the other hand, it requires a clear definition of legal boundaries that would prevent abuse and guarantee compliance with ethical standards.

Globalization and the development of transplantation have created a favorable environment for the flourishing of international trade in human organs and tissues. This phenomenon is accompanied by violations of fundamental ethical norms and human rights, such as the right to life and the right to privacy, which calls into question the moral and legal foundations of modern medicine.

In order to improve the effectiveness of investigating crimes in the field of transplantation of human anatomical materials, the author conducted an analytical study of the current international and national legislation of Ukraine in the context of the chosen topic.

The authors analyze in detail the legal framework governing relations in the field of transplantation. The review of regulatory acts covers international treaties, acts of national legislation of Ukraine, as well as regulations of the Ministry of Health. In addition, the author analyzes the organizational and legal support for pre-trial investigation of such crimes.

Particular attention is paid to the context of the russian-Ukrainian war, which significantly affects the issue of transplantation of anatomical materials, in particular in cases of wounded and killed servicemen. The author highlights the risks of abuse by medical professionals, which makes it difficult to control transplantation processes under martial law, and substantiates the need to strengthen control and monitoring of their activities.

The right of servicemen to organ donation during their lifetime has become particularly relevant in the current situation, when the importance of both military institutions and human rights is growing. The study emphasizes the need to develop clear legal provisions that take into account the specifics of military service and ensure that decisions on organ donation are made on a fully voluntary basis. The analysis notes that military personnel should be able to receive comprehensive information on the medical, ethical and legal aspects of donation, which will allow them to make decisions based on full awareness of the possible consequences of such actions.

Key words: transplantation, illegal transplantation, pre-trial investigation authorities, donor, recipient, human anatomical materials, russian-Ukrainian war.

Постановка проблеми. У сучасному світі питання трансплантації анатомічних матеріалів людини набуває все більшої актуальності, особливо в умовах розширення медичних можливостей та розвитку трансплантології. Проте, поряд із законними практиками, виникають численні випадки незаконного вилучення та використання органів і тканин, що створює серйозні виклики для правової системи та суспільства в цілому. В Україні проблема незаконної трансплантації анатомічних матеріалів людині ускладнюється відсутністю чіткого та ефективного правового регулювання, що зумовлює необхідність вдосконалення національного законодавства та механізмів контролю. Особливої уваги потребує питання захисту прав донорів і реципієнтів, а також забезпечення етичних стандартів у медичній практиці.

Важливість цієї проблеми посилюється в умовах російсько-української війни, коли зростає ризик зловживань з боку медичних працівників, які можуть незаконно вилучати органи і тканини у поранених військовослужбовців та цивільних осіб. Це, своєю чергою, створює додаткові виклики для правової системи України та вимагає посилення контролю і моніторингу у сфері трансплантації, особливо в умовах воєнних конфліктів.

Національне законодавство у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людині потребує суттєвого вдосконалення. Відсутність чітких і детально регламентованих норм щодо відповідальності за порушення порядку трансплантації, недостатнє регулювання біоетичних аспектів донорства та трансплантації, а також слабкі механізми контролю і моніторингу є основними проблемами, що перешкоджають ефективному правозастосуванню у цій сфері.

Дослідження міжнародного досвіду, зокрема США та Канади, впровадження найкращих зарубіжних практик сприятимуть вирішенню цих проблем та забезпеченню високих стандартів у сфері трансплантації.

Стан опрацювання. Питання запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людині наразі є недостатньо висвітленим в українській та зарубіжній правових доктринах. Проте, серед науковців, що зробили значний внесок у дослідження трансплантації анатомічних матеріалів, можна назвати, зокрема: Андріяшевського А.Г., Гаркушу А.Г., Лісіцину Ю.О., Пасечник О.В., Тимчук Ю.А., Ткач Ю.О., Юзікову Н.С. тощо. Їхні дослідження охоплюють різні аспекти правового регулювання трансплантації, включаючи класифікацію злочинів, аналіз міжнародного досвіду та рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства.

Метою статті є виявлення основних недоліків чинного законодавства України у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людині, аналіз міжнародного досвіду та розробка рекомендацій

щодо вдосконалення правового регулювання зазначеного процесу з метою захисту прав громадян та забезпечення справедливості у кримінальному провадженні у справах про незаконну трансплантацію.

Виклад основного матеріалу. Оскільки життя і здоров'я індивіда є конституційно захищеними правами, суспільно небезпечні посягання на них тягнуть за собою кримінальну відповідальність. Ґрунтовне дослідження цієї проблематики є необхідним як для теоретичного розуміння, так і для розробки ефективних практичних заходів протидії цим злочинам.

Україна, як держава, що обрала вектор руху на європейську інтеграцію, зобов'язана дотримуватися положень деяких нормативних актів, які регулюють питання трансплантації анатомічних матеріалів людині на міжнародному рівні. Одним із таких документів є Конвенція про захист прав і гідності людини у зв'язку з використанням досягнень біології та медицини від 04.04.1997. Ця Конвенція визначає, що трансплантація органів може здійснюватися лише з гуманітарною метою, з добровільної та засвідченої згоди донора, без будь-якої винагороди або вигоди, з повагою до тіла померлого донора, з дотриманням конфіденційності та справедливості. Конвенція також передбачає, що кожна держава-учасниця повинна прийняти національне законодавство, яке б регулювало трансплантацію органів відповідно до загальних принципів Конвенції [1].

Іншим важливим міжнародним документом, який стосується трансплантації людських органів, є Додатковий протокол до Конвенції про права людини і біомедицину щодо трансплантації органів і тканин людини [2], прийнятий Радою Європи в 2002 р. Цей Протокол детально розробляє правила трансплантації органів від живих і померлих донорів, встановлює вимоги до згоди, інформації, документації, оцінки, відбору, розподілу, зберігання, транспортування, відстеження, контролю і нагляду за трансплантацією органів. Протокол забороняє торгівлю органами, а також будь-яке використання органів для інших цілей, ніж трансплантація.

Хочемо підкреслити, що Україна є учасником Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ), яка розробила низку керівних принципів щодо трансплантації органів і тканин. ВООЗ рекомендує державам-членам дотримуватися принципів добровільності та безоплатності донорства, а також забезпечувати прозорість і підзвітність у сфері трансплантації.

Керівні принципи ВООЗ щодо трансплантації людських клітин, тканин і органів, затверджені на LXIII сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я (Резолюція WHA 63.22), є рекомендаційним нормативно-правовим актом, який спрямований на гармонізацію підходів до правового регулювання трансплантації органів і тканин на міжнародному рівні. Основна мета Керівних принципів полягає у їх впровадженні на національному рівні, що надає їм реальну значущість у конкретних правових системах [3, с. 10].

Керівні принципи є результатом багаторічних зусиль у галузі алотрансплантації, які ВООЗ докладала протягом останніх понад тридцяти років. Вони системно й функціонально пов'язані з іншими міжнародними документами, які регулюють питання трансплантації та забезпечують єдиний підхід до цієї проблематики на глобальному рівні.

У Резолюції WHA 42.5 «Про заборону купівлі-продажу органів людини» від 10.05.1989 вперше наголошено на необхідності створення глобальних стандартів у сфері трансплантації для попередження купівлі-продажу органів людини. На LVII сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я 22.05.2004 схвалено Резолюцію «Трансплантація органів і тканин людини» WHA 57.18, в якій відзначено, що проблеми, які ставить перед людством розвиток трансплантології, сягають за межі медицини й охоплюють етичний і юридичний виміри. Асамблея наголосила на важливості «вжиття заходів для захисту найбідніших і найуразливіших груп від «трансплантаційного туризму», а також продажу тканин та органів, ураховуючи «поширення проблеми міжнародної торгівлі клітинами й органами» [3, с. 10-11].

Також варто згадати Директиву 2004/23/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європи від 31.03.2004 про встановлення стандартів якості та безпечності для донації, заготівлі, тестування, перероблення, консервації, зберігання та реалізації людських тканин і клітин [4]. Хоча ця Директива є обов'язковою для держав-членів ЄС, для України вона має рекомендаційний характер і слугує орієнтиром для розробки національного законодавства у сфері трансплантації.

Багато країн розробили власне законодавство про трансплантацію, яке доповнює міжнародні стандарти. Наприклад, у США діє федеральний закон, що встановлює чіткі правила щодо донорства, трансплантації та розподілу органів. Централізована система, очолювана United Network for Organ Sharing (UNOS), забезпечує ефективне управління процесом трансплантації та дотримання високих стандартів якості [5].

У Канаді відповідальність за регулювання трансплантації органів покладена на провінції та території. Кожна з них має власні закони та програми щодо донорства та розподілу органів. На федеральному рівні існує Канадська служба крові (Canadian Blood Services) [6], яка координує обмін

органами між провінціями, забезпечує високі стандарти безпеки та якості донорських матеріалів, а також проводить масштабні інформаційні кампанії для заохочення донорства. Хоча на федеральному рівні відсутня пряма заборона на купівлю-продаж органів, більшість провінцій мають власні закони, які криміналізують таку практику.

Щодо національного законодавства України, то в ст. 1 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» від 17.05.2018 № 2427-VIII [7], зазначено наступне: «*трансплантація* – це спеціальний метод лікування, що полягає в пересадці анатомічного матеріалу людини від донора реципієнту і спрямований на відновлення здоров'я людини» (курсив наш). Дане визначення охоплює як пересадку органів (серце, нирки, печінка тощо), так і тканин (кістковий мозок, шкіра, рогівка ока та інші).

Як видається, дане тлумачення є неповним та вимагає певного уточнення в контексті поняття «анатомічні матеріали». По-перше, поняття «анатомічний матеріал» є досить широким і може включати не лише органи та тканини, але й інші біологічні матеріали, такі як стовбурові клітини, кров та її компоненти, а також інші біологічні рідини.

По-друге, тлумачення не охоплює важливі аспекти процесу трансплантації, такі як зберігання, транспортування та підготовка анатомічних матеріалів до пересадки. Зазначені аспекти є критично важливими для успішного проведення трансплантації та забезпечення безпеки як донора, так і реципієнта.

По-третє, визначення не враховує біоетичні та юридичні аспекти трансплантації, які є невід'ємною частиною цього процесу. Це, своєю чергою, включає принципи добровільності та безоплатності донорства, а також захист прав донорів і реципієнтів.

З огляду на зазначені недоліки, під поняттям «трансплантація» ми пропонуємо вважати медико-правову процедуру, яка передбачає вилучення анатомічних матеріалів людини чи тварини реципієнту, що включають будь-які біологічні компоненти організму донора (органи, тканини, клітини та їхні компоненти) з дотриманням біоетичних та юридичних норм, їх зберігання, транспортування та пересадку реципієнту з метою лікування або покращення здоров'я останнього, забезпечуючи захист прав донорів і реципієнтів та контроль за дотриманням законодавчих вимог.

Процес донорства органів диференціює їх два основних типи: донорство за життя та посмертне донорство. Донорство за життя передбачає добровільну передачу органу або його частини від живої людини, найчастіше, - близького родича. Посмертне донорство, у свою чергу, пов'язане з трансплантацією органів від людини, яка померла [8, с. 14].

Російсько-українська війна створила нові виклики у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людині, особливо щодо військових, які отримали тяжкі поранення та потребують трансплантації органів або тканин. Збройний конфлікт значно підвищив ризик зловживань з боку медичних працівників, що можуть використовувати критичну ситуацію для незаконного вилучення органів і тканин у поранених військовослужбовців або цивільних осіб. В умовах війни, коли увага суспільства та контролюючих органів зосереджена на бойових діях та гуманітарних питаннях, такі зловживання можуть залишитися непоміченими або недостатньо розслідуваними.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації, інших питань у сфері охорони здоров'я» № 4203-IX, який був прийнятий 09.01.2025, вилучення органів для трансплантації у осіб, які загинули внаслідок застосування заходів примусу з боку працівників правоохоронних органів, силових структур та інших уповноважених установ, а також у загиблих військовослужбовців категорично заборонено [9].

Відповідно до положень цього Закону, заборонено вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів у померлих осіб, які належать до певних категорій, зокрема, мова йде про:

- дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- осіб, визнаних недієздатними згідно з законом;
- осіб, чия особистість не встановлена;
- особи, загиблі внаслідок застосування заходів примусу працівниками правоохоронних органів, силових структур та інших уповноважених установ.

Також Закон забороняє вилучення органів у військовослужбовців, загиблих при виконанні службових обов'язків на території України або в місцевостях, де введено воєнний стан згідно з Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII [10], та осіб, які загинули внаслідок збройної агресії проти України.

Крім того, Закон передбачає, що вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації або виготовлення біоімплантатів у донора-трупа можливе лише після підписання акта констатації смерті головного мозку або фіксації факту біологічної смерті у медичній документації. Умови та порядок

вилучення, зберігання, тестування, обробки та використання анатомічних матеріалів, включаючи матеріали, вилучені під час операцій, проведених за медичними показаннями, встановлюються Кабінетом Міністрів України [9].

Пояснювальна записка до Закону зазначає, що ці норми спрямовані на узгодження законодавства з правилами, які регулюють випадки застосування зброї та інші примусові дії, що можуть призвести до загибелі людини. Це стосується, зокрема, заходів примусу, застосованих працівниками правоохоронних органів, силових структур та інших уповноважених установ. Законодавці підкреслюють, що чітка заборона вилучення анатомічних матеріалів у загиблих внаслідок бойових дій або інших примусових заходів спрямована на запобігання можливим зловживанням, маніпуляціям у інформаційному просторі та ворожій пропаганді. Такі дії інформаційної війни можуть негативно вплинути на позитивне сприйняття добровільного донорства органів та уповільнити розвиток трансплантології як життєво важливого методу лікування [11].

Доречно зазначити, що Закон передбачає створення та затвердження статусу Національного трансплантологічного комітету, який буде відповідати за координацію та організацію діяльності у сфері трансплантації органів, тканин і клітин на національному рівні, забезпечуючи належний контроль і дотримання етичних та правових норм.

В даному контексті звертаємо увагу на Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Деякі питання організації посмертного донорства» від 11.06.2021 № 1184, відповідно до якого вилучення у донора-трупа анатомічних матеріалів для трансплантації документується шляхом заповнення форми № 033/о «Акт про вилучення анатомічних матеріалів людини, призначених для трансплантації» [12].

Наказ детально регламентує процедуру вилучення, зберігання та використання анатомічних матеріалів людині, забезпечуючи дотримання високих стандартів безпеки та етики. Перелік дозволених до вилучення органів і тканин складено з урахуванням сучасних медичних знань та міжнародних стандартів, що дозволяє проводити трансплантації та інші медичні процедури з мінімальними ризиками для пацієнтів. Зазначений документ є важливим кроком у розвитку системи трансплантації в Україні та сприяє покращенню довіри до цієї процедури серед населення.

Зазначений нормативний акт також дозволяє використовувати широкий спектр тканин, таких як кістки, судини та хрящі, для створення біоімплантатів. Це, у свою чергу, відкриває перспективи для розвитку регенеративної медицини та лікування захворювань, пов'язаних з пошкодженням тканин. Крім того, використання фетальних матеріалів сприяє проведенню наукових досліджень та розробці нових методів терапії.

В Україні діє система добровільного донорства органів і тканин. Кожна повнолітня особа має право самостійно вирішити, чи бажає вона після смерті стати донором, тим самим надавши шанс на нове життя іншим людям, які потребують трансплантації.

Як зазначають Федченко В., Гаркуша А., Ткач Ю. та Бадалова Т. у своєму науковому дослідженні, для ефективного використання ст. 21 Закону «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» необхідно:

- наділити органи міграційної поліції повноваженнями виявляти порушення міжнародного співробітництва у сфері трансплантації та співпрацювати з ДМС та прикордонною службою для контролю за в'їздом і перебуванням на території України осіб, пов'язаних з незаконною трансплантацією;
- розробити механізм міжвідомчої взаємодії МОЗ, прикордонної служби, ДМС та Національної поліції для виявлення та ідентифікації осіб, причетних до незаконної трансплантації;
- створити єдиний державний реєстр з інформацією про осіб, засуджених за злочини, пов'язані з торгівлею людьми та незаконною трансплантацією органів [13, с. 312].

Ми, безперечно, підтримуємо таку ініціативу, адже зазначені зміни сприятимуть покращенню механізмів розслідування зазначених злочинів органами досудового слідства. Окрім того, імплементовані зміни стануть важливим кроком для забезпечення захисту життя та здоров'я людей, боротьби з корупцією, підвищення довіри до системи охорони здоров'я та інтеграції України в міжнародне співтовариство.

Вважаємо доцільним посилити відповідальність за незаконну трансплантацію органів, вчинену щодо осіб, які перебувають у безпорадному стані або під впливом чи залежністю від злочинця. На нашу думку, такий підхід дозволить ефективніше захистити вразливі категорії населення від злочинних посягань на їх життя та здоров'я, особливо в умовах російсько-української війни.

Під час досудового розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних з незаконною трансплантацією органів, слідчі стикаються з низкою юридичних складнощів у процесі фіксації доказів. Зокрема, чинне законодавство категорично забороняє будь-які комерційні операції з людськими органами та тканинами, включаючи їх рекламу. Такий фактор суттєво ускладнює доведення фактів

незаконної торгівлі чи трансплантації анатомічними матеріалами людини та вимагає від слідчих застосування спеціальних знань і методик для виявлення та фіксації доказів.

Значні труднощі виникають і на етапі доказування. Докази незаконної трансплантації часто мають опосередкований характер і вимагають проведення складних експертиз. Відсутність єдиних стандартів проведення таких експертиз ускладнює оцінку їхніх результатів судом. Ще однією проблемою є складність ідентифікації анатомічних матеріалів та встановлення їхньої належності конкретній особі.

Існують також певні процесуальні труднощі. Зокрема, складно встановити місце вчинення злочину, особливо у випадках, коли злочин вчиняється в декількох країнах. Проблеми виникають і з міжнародним співробітництвом, оскільки відсутні ефективні механізми для розслідування таких злочинів. Крім того, законодавство не завжди забезпечує достатній захист прав і законних інтересів потерпілих від незаконної трансплантації.

Висновки. Аналізуючи попередні дослідження та враховуючи сучасні реалії війни, пропонуємо ряд змін до законодавства України, спрямованих на захист прав військовослужбовців та розвиток трансплантології. Зокрема, це включає:

- *гарантування права вибору*: надати військовим право висловити свою згоду або відмову щодо донорства органів за життя. Такого роду інформація має бути зафіксована у військовому квитку та внесена до Єдиної державної інформаційної системи;
- *розширення поняття «анатомічні матеріали»* в Законі України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині»: з розвитком біотехнологій необхідно чітко визначити статус генетичного матеріалу та встановити правила його використання в трансплантації. Окрім того, створення штучних органів та тканин відкриває нові перспективи для трансплантації. Законодавство України має передбачати порядок їх виробництва, імпорту, застосування та контролю якості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав і гідності людини у зв'язку з використанням досягнень біології та медицини від 04.04.1997. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU97355 (дата звернення: 10.04.2025).
2. Додатковий протокол до Конвенції про права людини і біомедицину щодо трансплантації органів і тканин людини від 24.01.2002. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/222917_222982 (дата звернення: 10.04.2025).
3. Богомазова І.О. До питання про імплементацію керівних принципів ВООЗ із трансплантації людських клітин, тканин і органів. *Медичне право* 1 (29), 2022. С. 9–18.
4. Директива Європейського Парламенту і Ради 2004/23/ЄС від 31.03.2004 про встановлення стандартів якості та безпечності для донації, заготівлі, тестування, перероблення, консервації, зберігання та реалізації людських тканин і клітин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-04#Texthttps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-04%23Text (дата звернення: 10.04.2025).
5. United Network for Organ Sharing (UNOS). URL: https://unos.org/transplant.
6. Canadian Blood Services. URL: https://myaccount.blood.ca.
7. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text (дата звернення: 10.04.2025).
8. Афтанасів В.М. Проблеми трансплантації людських органів у контексті конституційного та міжнародного права. *Механізм функціонування громадянського суспільства в умовах війни (осінні читання)*: збірник тез Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти (24 листопада 2023 року) / упор. Л.В. Павлик. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 13–16.
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації, інших питань у сфері охорони здоров'я: Закон України від 09.01.2025 № 4203-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4203-20#Text (дата звернення: 10.04.2025).
10. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 10.04.2025).
11. Володимир Зеленський підписав закон про заборону вилучати органи для трансплантації у осіб, які загинули через застосування заходів примусу правоохоронцями, та у загиблих військових. *Судово-юридична газета*, 06.02.2025. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/322591-vladimir-zelenskiy-podpisal-zakon-o-zaprete-izymat-organy-dlya-

transplantatsii-u-lits-pogibshikh-iz-za-primeneniya-mer-prinuzhdeniya-pravookhranitelyami-i-u-pogibshikh-voennykh.

12. Деякі питання організації посмертного донорства: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 11.06.2021 № 1184. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0967-21#Text (дата звернення: 10.04.2025).
13. Федченко В., Гаркуша А., Ткач Ю., Бадалова Т. Окремі проблемні питання здійснення екстрадиції у злочинах, пов'язаних з незаконною трансплантацією анатомічних матеріалів людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,* 2023. № 2. С. 309–320.

УДК 343.1:343.614
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.3

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ДОВЕДЕННЯ ОСОБИ ДО САМОГУБСТВА

Брянкін А.С.,
курсант 3 курсу 1 групи,
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0002-3641-6975

Давиденко С.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-8458-3845

Брянкін А.С., Давиденко С.В. Проблемні аспекти кримінального провадження щодо доведення особи до самогубства.

Стаття присвячена комплексному аналізу проблемних аспектів кримінального провадження щодо доведення особи до самогубства. Це питання є надзвичайно складним як з теоретичної, так і з практичної точки зору, оскільки самогубство є багатофакторним явищем, що може бути спричинене поєднанням соціальних, психологічних, економічних, медичних та інших обставин. У зв'язку з цим особливо гостро постає проблема встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями підозрюваного та фактом вчинення потерпілим суїциду, що є ключовим елементом для кваліфікації такого кримінального правопорушення за статтею 120 Кримінального кодексу України. У статті детально розглянуто основні труднощі доказування, зокрема, відсутність безпосередніх свідків, складність ідентифікації умислу особи, яка могла сприяти самогубству потерпілого, а також акцентовано на недостатній розвиненості судової практики у провадженнях цієї категорії.

Значна увага приділяється питанню доведення безпосереднього впливу підозрюваного на рішення потерпілого вчинити самогубство. Зазначається, що цей аспект є вкрай казуїстичним у практичному вимірі, оскільки більшість кримінальних проваджень щодо доведення до самогубства базуються на непрямих доказах. У статті висвітлено роль судово-психологічної експертизи, яка відіграє ключову роль у визначенні психічного стану потерпілого, аналізі його мотивації, встановленні наявності депресивних розладів або інших психоемоційних факторів, що могли вплинути на його рішення про суїцид. При цьому досліджено судову практику, яка демонструє, що значна частина проваджень, котрі стосуються доведення особи до самогубства, закриваються на стадії досудового розслідування чи завершуються ухваленням виправдувальних вироків через брак достатніх доказів.

Встановлено, що відсутність чітких законодавчих параметрів для кваліфікації таких дій створює значні труднощі для правоохоронних органів та судів. У роботі запропоновано вдосконалення чинного законодавства шляхом деталізації складу кримінального правопорушення, визначення специфічних критеріїв доказування наявності причинно-наслідкового зв'язку та встановлення рівня впливу підозрюваного на потерпілого.

Ключові слова: доведення до самогубства, причинно-наслідковий зв'язок, судово-психологічна експертиза, соціальні фактори, психоемоційний стан потерпілого.

Bryankin A.S., Davydenko S.V. Problematic aspects of criminal proceedings on driving a person to suicide.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the problematic aspects of criminal proceedings on driving a person to suicide. This issue is extremely complex from both theoretical and practical points of view, since suicide is a multifactorial phenomenon which may be caused by a combination of social, psychological, economic, medical and other circumstances. In this regard, the problem of establishing a causal link between the suspect's actions and the fact of the victim's suicide is particularly acute, which is a key element for qualifying such a criminal offense under Article 120 of the Criminal Code of Ukraine. The article discusses in detail the main difficulties of proof, in particular, the lack of direct witnesses, the difficulty of identifying the intent of a person who could have contributed to the victim's suicide, and also emphasizes the insufficient development of judicial practice in proceedings of this category.

Considerable attention is paid to the issue of proving the direct influence of the suspect on the victim's decision to commit suicide. It is noted that this aspect is extremely casuistic in practical terms, since most criminal proceedings for incitement to suicide are based on circumstantial evidence. The article highlights the role of forensic psychological examination, which plays a key role in determining the mental state of the victim, analyzing his or her motivation, and establishing the presence of depressive disorders or other psycho-emotional factors which could have influenced his or her decision to commit suicide. At the same time, the author examines the case law which demonstrates that a significant number of proceedings related to driving a person to suicide are closed at the pre-trial investigation stage or end in acquittals due to lack of sufficient evidence.

It is established that the lack of clear legislative parameters for qualifying such actions creates significant difficulties for law enforcement agencies and courts. The article proposes to improve the current legislation by detailing the elements of a criminal offense, defining specific criteria for proving the existence of a causal link and establishing the level of influence of the suspect on the victim.

Key words: driving to suicide, causation, forensic psychological examination, social factors, psycho-emotional state of the victim.

Постановка проблеми. Однією з ключових проблем у кримінальному провадженні щодо доведення особи до самогубства є встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями підозрюваного та фактом самогубства потерпілого. Доведення цього зв'язку є складним завданням для правоохоронних органів та суду, оскільки самогубство, як правило, є багатофакторним явищем, що обумовлюється не лише безпосереднім впливом іншої особи, а й психоемоційним станом потерпілого, його соціальним середовищем, попередніми психологічними травмами, фінансовими чи сімейними проблемами. Саме тому правоохоронці постають перед труднощами у визначенні того, чи стали дії підозрюваного вирішальним чинником, який спричинив суїцид, або він відбувся внаслідок комбінації інших обставин.

Складність доведення причинно-наслідкового зв'язку також полягає у необхідності підтвердження прямого впливу підозрюваного на формування суїцидального рішення. У більшості випадків такі кримінальні правопорушення відбуваються без безпосередніх свідків, що суттєво ускладнює формування доказової бази. За таких обставин важливим джерелом потенційних доказів можуть стати цифрові сліди, зокрема, інформація у соціальних мережах, записи телефонних розмов, відеоматеріали чи аудіоповідомлення. Проте навіть за наявності таких доказів складно визначити – суїцид був виключно наслідком дій підозрюваного або потерпілий вже перебував у стані психологічної нестабільності, а отримана інформація чи зроблене повідомлення лише підштовхнули його до радикального рішення.

Проблема встановлення причинно-наслідкового зв'язку стає особливо гострою у випадках, коли потерпілий залишає передсмертну записку або інші свідчення про причини скоєного самогубства. Вона може бути написана під впливом емоцій чи у стані афекту, а також містити суб'єктивну інтерпретацію подій, що відбувалися до самогубства. Тому такі докази потребують ретельного аналізу в контексті інших обставин конкретного кримінального провадження.

Метою дослідження є аналіз проблемних аспектів кримінального провадження щодо доведення особи до самогубства, визначення складнощів у доказуванні причинно-наслідкового зв'язку, а також пропонування шляхів вдосконалення законодавства крізь призму сучасної судової практики.

Стан опрацювання проблематики. Останні дослідження в галузі кримінального процесуального права щодо доведення особи до самогубства акцентують на труднощах у визначенні причинно-наслідкового зв'язку між діями підозрюваного і фактом суїциду, а також на проблемах доказування умислу. Відомі науковці І.В. Середа та В.М. Лавринович у своїх працях досліджують специфіку судово-психологічних експертиз у справах про доведення до самогубства та пропонують шляхи вдосконалення наявної доказової бази. О.О. Хмельов звертає увагу на необхідність уточнення кримінально-правових норм, що стосуються цього різновиду кримінальних правопорушень, для уникнення правових прогалин при їх застосуванні.

Виклад основного матеріалу. Статистичні дані свідчать про те, що щорічно десятки тисяч громадян нашої країни вчиняють самогубство. Окрім безпосередньої загибелі людини, кожен суїцид сприймається суспільством як велика трагедія, адже він викликає співчуття, тривогу, осуд та має деструктивний вплив на соціальні процеси, дестабілізуючи етико-моральну та психологічну ситуацію в суспільстві. Якщо самогубство відбувається під впливом інших осіб, які прямо чи опосередковано схиляли, сприяли цьому вчинку, то важливо притягти винних до кримінальної відповідальності, оскільки їхні дії потребують не лише моральної оцінки, а і відповідної кримінально-правової кваліфікації.

Самогубство є одним з найбільш суперечливих дефініцій як у суспільній свідомості, так і в юридичній науці. Досі не визначені конкретні фактори, що сприяють його скоєнню. Як правильно

зазначає Л.М. Шестопалова, це поняття охоплює широкий спектр причин – від психологічних порушень та проблем у міжособистісних відносинах у родині та суспільстві до недосконалої державної соціально-економічної політики [1, с. 2]. Отже, комплексний характер проблеми зумовлений індивідуальними психологічними та соціальними факторами, а також недоліками національної політики у цьому сегменті.

Згідно зі статистичними даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, можна стверджувати, що основні причини більшості самогубств мають соціальний характер, подібно до чинників, що призводять до вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з доведенням до самогубства, чи замаху на нього. Про це також свідчать узагальнення, розроблені В.О. Кірієнко, які вказують на головні детермінанти, що впливають на рівень доведення до самогубства: неналежна профілактична робота (36,5%); хуліганське спрямування особи злочинця (34,2%); психічні аномалії (26,0%); вчинення кримінального правопорушення заради «гри» (22,6%); неблагополуччя родини (10,7%); неефективність притягнення до відповідальності за кримінальне правопорушення, передбачене статтею 120 Кримінального кодексу України (далі – КК України) (7,7%) [2, с. 8]. Таким чином, доведення до самогубства є кримінальним правопорушенням, що становить значну суспільну небезпеку, адже його очевидним наслідком є не лише посягання на життя людини, а і негативний вплив на нормальність функціонування суспільства.

Доведення до самогубства – це дії, які мають високий рівень суспільної небезпеки, оскільки створюють безпосередню загрозу життю та здоров'ю громадян. Самогубство (або суїцид) означає позбавлення себе життя. За термінологією Словника української мови, самогубство визначається як «можлива власна загибель, ймовірне знищення самого себе, зумовлені ризикованою дією, відчайдушним вчинком і т. ін.» [3], тобто це заподіяння самому собі шкоди, достатньої для настання летального результату.

Разом з тим, причиною суїцидальних вчинків можуть бути й інші особи, які своїми умисними або необережними діями змушують людину відчувати певні «руйнівні» почуття чи переживання, що сприяють суїциду, чи схиляють особу до позбавлення себе життя.

З точки зору криміналістичної характеристики, важливими є поведінка потерпілого та його роль у скоєнні кримінального правопорушення, адже інформація про характер участі потерпілого може бути значущою під час розслідування вказаної категорії правопорушень. Беручи до уваги те, що фахівці команди Lifeline Ukraine – національної лінії з питань профілактики самогубств та підтримки психічного здоров'я, зазначають – поведінка потенційного самогубця часто характеризується такими небезпечними станами, як наявність суїцидальних бажань, здатності, наміру, а також відсутністю або ослабленням бар'єрів і прив'язок до життя [4], можна зрозуміти, що поведінка людини в кризовому стані потребує особливого визначення, оскільки поєднання суїцидальних намірів із втратою життєвих орієнтирів може реально свідчити про критичний рівень ризику, вимагаючи негайної підтримки такої особи.

Суб'єктивна сторона досліджуваного кримінального правопорушення є ключовою для встановлення його складу, адже визначає психічне ставлення особи до вчиненого діяння (дії / бездіяльності) та його суспільно небезпечних наслідків. При цьому особливо важливим є доведення факту цілеспрямованих дій суб'єкта, який схиляє або сприяє формуванню рішучого наміру потерпілого скоїти суїцид. Враховуючи це, вирішальним є проведення допиту особи, котра могла вплинути на рішення потерпілого вчинити самогубство, до якого слідчому, прокурору потрібно ретельно підготуватися, розробивши відповідне коло питань [5, с. 116-117].

Вбачаємо за необхідне підтримати позицію В.К. Грищука, який вважає, що суб'єктивна сторона цього складу кримінального правопорушення характеризується прямим умислом щодо діяння, та умислом або необережністю щодо наслідків [6, с. 129], тобто чітко розрізняє психічне ставлення особи до діяння та його наслідків. Контекстно нагадаємо, що при призначенні покарання надважливо встановити форму вини стосовно суспільно небезпечних наслідків діяння, оскільки це прямо впливає на визначення строку покарання: за умисне доведення до самогубства або замах на нього має бути призначено більш суворе покарання, а за вчинене з необережності – більш м'яке.

У представленому ракурсі відмітимо: призначення та проведення різноманітних судових експертиз у провадженнях щодо доведення до самогубства є одним із ключових джерел отримання доказової інформації. Слідчий, з урахуванням конкретних фактичних обставин, висуває версії щодо вчинення кримінального правопорушення (його механізму, способу, особи підозрюваного й ін.) та причин смерті потерпілого, після чого на побудованій основі призначає необхідні експертизи. Під час відповідних експертних досліджень встановлюється причина смерті потерпілого, наприклад, виявляються: сліди удавлення руками, закриття дихальних шляхів або вдавлення грудної клітини чи живота, що можуть свідчити про інсценування самогубства. Судово-медична експертиза у таких провадженнях включає дослідження слідів крові, інших виділень, волосся, сторонніх часток

та клітин внутрішніх органів, що виявляються на знарядді спричинення смерті, предметах навколо трупа, одязі та самому тілі (статті 242-243 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК)). Крім того, може бути призначена судово-психіатрична експертиза для визначення психічного стану потерпілого або підозрюваного, а також для з'ясування того, чи не було самогубство наслідком хворобливої уяви [7, с. 144].

Судово-психологічна експертиза призначається слідчим на підставі процесуального рішення після початку кримінального провадження. Її метою є визначення психічного стану потерпілого до вчинення ним самогубства та встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями підозрюваного, обвинуваченого та психічним станом потерпілого. Посмертна судово-психологічна експертиза (судово-психологічна автопсія) проводиться на основі матеріалів кримінального провадження фахівцем, який реконструює життєві обставини, історію хвороби та психічний стан перед смертю, враховуючи попередні спроби самогубства, ставлення до алкоголю, наркотиків та інші психологічно значущі фактори. Експерт дає обґрунтовану оцінку – чи були у людини підстави для добровільного заподіяння смерті. Завдання експерта полягає у визначенні того, чи був наявний психічний стан, що сприяв самогубству, а також у з'ясуванні причин його розвитку. Залежно від способу самогубства, можуть бути призначені й інші експертизи [8, с. 889].

Проте, висновки вказаної експертизи, зазвичай, мають оцінювальний характер і не дають однозначних відповідей на ключові питання кримінального провадження. У переважній більшості випадків експерти встановлюють лише наявність або відсутність у потерпілого схильності до самогубства, не даючи еквівалентного висновку про роль підозрюваного у формуванні його рішення.

Підкреслимо, що слідчий має забезпечити дотримання належності та допустимості доказів, а також перевірити правильність їх процесуального оформлення. Він зобов'язаний перевіряти, чи містить висновок судового експерта необхідні реквізити: номер, дату складання, вказівку на форму експертизи, відповіді на всі поставлені запитання, підпис експерта та обґрунтування викладених висновків. Означене є вкрай важливим, оскільки від цього залежить правильність прийняття подальшого судового рішення. Так, одним із суттєвих недоліків слідчої практики є відсутність стандартної постанови про призначення судово-медичної експертизи у випадках умисного вбивства, замаскованого під самогубство чи нещасний випадок на залізниці [9].

Сфера правозастосування орієнтує на те, що проблеми кримінального провадження щодо доведення особи до самогубства виникають через складність встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями підозрюваного та самогубством потерпілого. В окреслених випадках важко довести, чи були дії підозрюваного безпосередньою причиною суїциду, адже для цього необхідно враховувати численні психологічні, соціальні та фізіологічні фактори. Магістральну роль у названих провадженнях відіграють судово-психологічні експертизи, які допомагають оцінити психологічний стан потерпілого та його можливі мотиви для скоєння самогубства, однак зроблені експертами висновки часто мають суб'єктивний характер [10].

Водночас, однією з головних прикладних проблем є визначення умислу або необережності в діях винної особи. У ситуаціях доведення до самогубства важко встановити, чи були дії підозрюваного умисними, чи стали наслідком необережності. Саме тому для правильної кваліфікації вчиненого кримінального правопорушення слідчий повинен врахувати всі деталі провадження, зокрема, попередні стосунки між сторонами, що можуть вказувати на мотиви підозрюваного, а також характер його дій, які могли призвести до суїциду потерпілого [11, с. 142-143].

Іншою серйозною проблемою є складнощі при збиранні доказів у наведеній категорії кримінальних проваджень, оскільки матеріали останніх ґрунтуються на непрямих доказах: свідченнях очевидців, письмових документах, відеозаписах та висновках судово-психіатричних експертиз. При цьому надзвичайно важливо правильно оцінити зміст повідомленої інформації, телефонних розмов або повідомлень у соціальних мережах, які потенційно вказуватимуть на психологічний тиск, погрози, що могли стати причиною самогубства. Отже, існуючі дискусійні питання правового регулювання та недостатність чітких методичних рекомендацій для практичних працівників (слідчих, суддів, ін.) можуть призвести до суттєвих помилок в юридичній кваліфікації діянь, що, у свою чергу, перешкоджатиме ефективному розслідуванню та здійсненню судового провадження щодо таких кримінальних правопорушень. З огляду на викладене, потребує системного вдосконалення тематичне законодавство України, в тому числі, задля уточнення критеріїв доведення особи до самогубства та розмежування даного правопорушення із суміжними, зокрема, такими як моральне чи фізичне насильство.

У презентованому контексті наведемо ілюстративні приклади із правозастосовної практики: (а) у справі № 688/3080/18 слідчий суддя Шепетівського міськрайонного суду розглянув скаргу матері потерпілого на постанову слідчого про закриття кримінального провадження. Мати зазначила, що слідчий не врахував результати судово-медичної експертизи та не задовольнив її клопотання

про проведення додаткових слідчих дій. Вона вважала, що смерть сина була наслідком вбивства, замаскованого під самогубство. Слідчий та прокурор заперечили проти задоволення скарги. Втім, суддя, дослідивши подані матеріали, дійшов висновку, що слідчий не виконав своїх обов'язків стосовно всебічного дослідження фактів, що підкреслює складність здійснення розслідування у таких провадженнях [12]; (б) справу № 628/797/17, яка стосувалася самогубства неповнолітнього, розглядав Куп'янський міськрайонний суд Харківської області. Досліджувалися обставини трагедії, зокрема, емоційний стан потерпілого та вплив зовнішніх факторів на його поведінку, де важливим доказом стала інформація про психологічний тиск, що відчував неповнолітній, а також соціальні проблеми в його житті. На основі цих фактів суд констатував, що відсутні підстави для притягнення особи до кримінальної відповідальності за доведення до самогубства. Як наслідок, – провадження було закрито через не встановлення складу кримінального правопорушення, що вказує на проблемність з'ясування його обставин [13].

Судова практика свідчить, що встановлення та доведення причинно-наслідкового зв'язку у справах про доведення до самогубства залишається одним із казуїстичних питань кримінального провадження. Відсутність точних критеріїв оцінки впливу підозрюваного на прийняття «катастрофічного» рішення потерпілим, складність аналізу психоемоційного стану жертви та недосконалість доказової бази істотно перешкоджають єдиному та сталому правозастосуванню у цьому сегменті процесуальної діяльності.

Висновки. У результаті проведеного дослідження виявлено, що механізм притягнення до кримінальної відповідальності за доведення до самогубства є багатогранним явищем, котре вимагає детального законодавчого врегулювання. Положення статті 120 КК України іманентно вказують на наявність значних проблем у доказуванні складу цього кримінального правопорушення, особливо у випадках психологічного тиску та довготривалого морального впливу на потерпілого. Відсутність чітких параметрів розмежування психологічного насильства від інших форм примусу створює труднощі для правозастосовників, що призводить до неправомірного звільнення винних осіб від відповідальності.

З метою вдосконалення нормативної регламентації доцільно внести зміни до статті 120 КК України, розширивши перелік форм впливу, котрі можуть кваліфікуватися як доведення до самогубства, зокрема, включити до них психологічний терор (мобінг) та систематичне приниження гідності особи. Крім того, варто передбачити окремі положення щодо доведення до самогубства у цифровому середовищі, оскільки сучасні інформаційні технології створюють нові загрози – кібербулінг, шантаж та маніпуляції, які також можуть мати летальні наслідки. Додатково необхідно уточнити положення щодо причинно-наслідкового зв'язку між діями винної особи та вчиненням самогубства потерпілим. Докладне роз'яснення цього питання у релевантних постановах Пленуму Верховного Суду дозволить забезпечити більш уніфіковане застосування законодавства, що зменшить ризик допущення судових помилок.

Підкреслимо: відсутність очевидців описаної події та неможливість допитати потерпілого створюють суттєві перепони для ефективної кримінальної процесуальної діяльності. Тому використання висновків судово-психологічних експертиз як доказів стає критично важливим для правильного визначення причин суїциду. Відповідно, доречне розширення та конкретизація нормативних приписів чинних законів зорієнтують на формування дієвого алгоритму правозастосування у провадженнях щодо доведення особи до самогубства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шестопалова Л.М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2001. 20 с.
2. Кірієнко В.О. Кримінально-правові та кримінологічні засади запобігання доведенню особи до самогубства або до замаху на самогубство: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 21 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/5489367b-35ed-42c7-9a8b-ad44f5c3737a (дата звернення: 06.04.2025).
3. Словник української мови: в 11 томах / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: http://sum.in.ua (дата звернення: 06.04.2025).
4. Сайт LifeLine Ukraine. URL: https://lifelineukraine.com/ (дата звернення: 06.04.2025).
5. Семак С.В. До питання доведення до самогубства особи, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності. *Juris Europensis Scientia.* 2022. Вип. 1. С. 114–120. URL: https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.332 (дата звернення: 06.04.2025).
6. Грищук В.К., Азаров Д.С., Савченко А.В. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

7. Керик Л.І. Використання спеціальних знань під час розслідування доведення до самогубства. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2010. Вип. 10. С. 144–150. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2010_10_25 (дата звернення: 06.04.2025).
8. Кривоконь Д.А. Доведення до самогубства: кримінально-правовий аналіз. *Молодий вчений.* 2017. № 11. С. 888–892. URL: http://molodyvcheny.in.ua/ files/journal/2017/11/215.pdf (дата звернення: 06.04.2025).
9. Козієнко А.В., Банах С.В. Методика розслідування умисних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті. 2018. 111 с. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/28367/1/%D0%9C%D0%A0_%D0%9A%D0%BE%D0%B7ie%D0%BD%D0%BA%D0%BE).pdf (дата звернення: 06.04.2025).
10. Ханін С. Чи повинен слідчий суддя перевірити допустимість доказів, покладених в основу підозри. 2022. URL: https://pravo.ua/chy-povynen-slidchyi-suddia-pereviryty-dopustymist-dokaziv-pokladenykh-v-osnovu-pidozry/ (дата звернення: 06.04.2025).
11. Ткач О.О. Доведення до самогубства: проблеми кримінально-правового регулювання. *Університетські кримінально-правові та кримінологічні читання.* Харків, 2017. С. 141–144. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/16_06_2017/pdf/36.pdf (дата звернення: 06.04.2025).
12. Вирок Шепетівського міськрайонного суду Хмельницької області від 14 червня 2021 року. Справа № 688/3080/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 06.04.2025).
13. Вирок Куп'янського міськрайонного суду Харківської області від 25 квітня 2019 року. Справа № 628/797/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 06.04.2025).

УДК 342.2.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.4

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧИХ ІЗ СПІВРОБІТНИКАМИ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ

Войтович Є.М.,
доктор філософії,
доцент кафедри конституційного права та галузевих дисциплін,
Національний університет водного господарства та природокористування

Войтович Є.М. Організація взаємодії слідчих із співробітниками оперативних підрозділів на початковому етапі розслідування насильницького зникнення людини.

У статті розглянуто питання організації взаємодії слідчих із співробітниками оперативних підрозділів на початковому етапі розслідування насильницького зникнення людини. Визначено поняття насильницького зникнення у міжнародно-правових актах та національному законодавстві. Зазначено розуміння поняття «взаємодії» різними авторами. Окреслено важливі аспекти взаємодії органів досудового розслідування, процесуального керівника із оперативними підрозділами, види та порядок такої взаємодії. Проаналізовано законодавчу основу взаємодії органів досудового розслідування та оперативних працівників як в межах національного законодавства, так і на рівні міжнародних нормативно-правових актів. Перераховано шляхи організації взаємодії, контролю за виконанням наданих вказівок і доручень у межах кримінальних проваджень. Визначено обставини, які погіршують якість взаємодії та шляхи їх вирішення. Вказано обставини, що позитивно впливають на взаємодію і сприяють досягненню позитивного кримінально-процесуального результату. Перераховано питання, які вирішуються в ході виконання доручень оперативними працівниками, найбільш поширені слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, які проводяться оперативними підрозділами за дорученнями, спрямовані на встановлення істини у кримінальних провадженнях, пов'язаних із насильницьким зникненням. Окрім того, у статті зазначено форми взаємодії та процесуальні дії, які не передбачені у національному законодавстві, однак закріплені у ратифікованих Україною міжнародних договорах. Встановлено особливості взаємодії органів досудового розслідування з оперативними підрозділами в умовах збройної агресії російської федерації, коли кількість осіб, які є потерпілими від насильницького зникнення зростає щоденно. Приділено увагу міжнародно-правовому аспекту такої взаємодії. Визначено можливості Інтерполу під час здійснення міжнародного розшуку осіб, причетних до вчинення насильницького зникнення. Підведено підсумки та визначено найбільш ефективні форми взаємодії органів досудового розслідування та оперативних підрозділів в ході розслідування насильницького зникнення людини.

Ключові слова: насильницьке зникнення людини, слідчий, процесуальний керівник, оперативний підрозділ, взаємодія, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, доручення, Інтерпол.

Voitovych E.M. Organization of interaction between investigators and employees of operational units at the initial stage of the investigation of a forced disappearance of a person.

The article considers the issue of organizing interaction between investigators and employees of operational units at the initial stage of the investigation of a person's enforced disappearance. The concept of enforced disappearance in international legal acts and national legislation is defined. The understanding of the concept of «interaction» by various authors is indicated. Important aspects of the interaction of pre-trial investigation bodies, the procedural manager with operational units are outlined, the types and procedure for such interaction are analyzed. The legislative basis for the interaction of pre-trial investigation bodies and operational employees is analyzed both within the framework of national legislation and at the level of international regulatory legal acts. The ways of organizing interaction, monitoring the implementation of the instructions and instructions provided within the framework of criminal proceedings are listed. The circumstances that worsen the quality of interaction and ways to resolve them are identified. The circumstances that positively affect interaction and contribute to achieving a positive criminal procedural outcome are indicated. The issues that are resolved during the execution of assignments by operational officers are listed, the most common investigative (search)

actions, covert investigative (search) actions that are carried out by operational units on assignments, aimed at establishing the truth in criminal proceedings related to enforced disappearance. In addition, the article indicates the forms of interaction and procedural actions that are not provided for in national legislation, but are enshrined in international treaties ratified by Ukraine. The peculiarities of interaction between pre-trial investigation bodies and operational units in the conditions of armed aggression of the russian federation, when the number of persons who are victims of enforced disappearance is growing daily, are established. Attention is paid to the international legal aspect of such interaction. The capabilities of Interpol during the international search for persons involved in the commission of enforced disappearance are determined. The results are summarized and the most effective forms of interaction between pre-trial investigation bodies and operational units during the investigation of the enforced disappearance of a person are determined.

Key words: enforced disappearance of a person, investigator, procedural leader, operational unit, interaction, investigative (search) actions, covert investigative (search) actions, mandate, Interpol.

Постановка проблеми. Забезпечення безпеки особи, суспільства та держави від загроз, в тому числі злочинних посягань – найбільш пріоритетне завдання всіх інститутів державної влади в Україні. Українська держава продовжує перебувати в стані війни з російською федерацією, яка здійснює військову агресію, її представники вчиняють злочини проти волі, честі та гідності військових і цивільного населення. Саме тому питання про доцільність вивчення насильницького зникнення людини є актуальними, особливо в контексті проведення якісного досудового розслідування у тісній взаємодії з оперативними підрозділами з тим, щоб жодна причетна особа, в тому числі представники країни-агресора, не уникнула передбаченої Законом відповідальності, а потерпілим особам було відшкодовано усі завдані збитки.

Метою статті є вивчення проблем взаємодії органів досудового розслідування з оперативними підрозділами на початковому етапі розслідування насильницького зникнення людини та шляхи їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. У дослідження проблеми насильницьких кримінальних правопорушень вагомий внесок внесли вчені-криміналісти України: Ю.П. Аленін, Л.І. Аркуша, В.Д. Берназ, В.В. Бірюков, Т.В. Варфоломеєва, В.К. Весельський, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, В.Я. Горбачевський, І.В. Гора, М.Л. Грібов, А.В. Іщенко, О.А. Кириченко, Н.І. Клименко, І.І. Когутич, Є.Д. Лук'янчиков, В.Т. Маляренко, П.В. Цимбал, К.О. Чаплинський, С.С. Чернявський, Ю.М. Чорноус, В.Ю. Шепітько та інші. Автори Бабін Б. [2], Задоя К.П. [1], Кузьмічов В.С., Чорноус Ю.М. [5], Цвікі В. [14-15] розглядали питання міжнародно-правового захисту осіб від насильницьких зникнень. Однак, проблема взаємодії органів досудового розслідування і оперативних підрозділів під час розслідування насильницького зникнення людини не достатньо висвітлена у юридичній літературі та потребує додаткового вивчення.

Виклад основного матеріалу. Конституція України передбачає захист прав і свобод кожного громадянина та проголошує, що людина, її життя, здоров'я, честь та гідність, недоторканість і безпека визначаються найвищою соціальною цінністю (стаття 3) [7]. Успіх цієї діяльності значною мірою залежить від теоретичних розробок протидії окремим видам кримінальних правопорушень, та ефективної діяльності правоохоронних органів у боротьбі з тяжкими та особливо тяжкими кримінальними правопорушеннями проти волі, честі та гідності особи. Реальне забезпечення дотримання цих прав гарантується нормами кримінального законодавства, які встановлюють відповідальність за посягання на свободу та недоторканність особи. Мова йде, зокрема, про кримінально-правові засоби, передбачені статтею 146-1 Кримінального кодексу України «Насильницьке зникнення» [8].

З огляду на це варто зауважити, що здійснити досудове розслідування на високому професійному рівні, досягти в стислі строки позитивного процесуального результату можливо лише за умови спільної, чіткої, узгодженої діяльності (взаємодії) слідчого з працівниками оперативних підрозділів. У той же час, відповідно до ст. 2 Міжнародної Конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (2006 р.) насильницьким зникненням уважається арешт, затримання, викрадення чи позбавлення волі в будь-якій іншій формі представниками держави чи особами або групами осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави, при подальшій відмові визнати факт позбавлення волі або приховування даних про долю чи місцезнаходження зниклої особи, унаслідок чого цю особу залишено без захисту закону [10; 11].

Разом з цим, насильницьке зникнення в розумінні статті 146-1 Кримінального кодексу України, є арешт, затримання, викрадення або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі, вчинене представником держави, в тому числі іноземної, з подальшою відмовою визнати факт такого арешту, затримання, викрадення або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі або приховування даних про долю такої людини чи місце перебування [8].

Враховуючи, що особливістю досудового слідства у кримінальних провадженнях про насильницьке зникнення людини є співробітництво із компетентними органами іноземних держав, очевидним є те, що, по-перше, дослідженню підлягає питання, наскільки правові норми, які регламентують досудове розслідування України та особливості його реалізації відповідають міжнародним стандартам щодо дотримання прав та свобод людини. По-друге, важливим аспектом є дослідження спільних та відмінних ознак кримінального провадження України та інших держав, адже реалізація заходів міжнародного співробітництва пов'язана із взаємодією їх правових систем, екстратериторіальною дією кримінального процесуального закону, що визначає ефективність співробітництва, впливає на доказове значення отриманих результатів [16, с. 150].

В умовах протидії організованій міжрегіональній злочинності особливої актуальності набувають питання взаємодії підрозділів поліції з іншими підрозділами, правоохоронними органами України і міжнародними правоохоронними органами, державними установами та організаціями, недержавними установами і підприємствами, а також організації обміну оперативно-розшуковою інформацією [17, с. 232]. Враховуючи актуальність проблеми взаємодії в протидії злочинності, необхідно приділити увагу висвітленню сутності такої діяльності, а також розкрити сучасні особливості взаємодії слідчих підрозділів Національної поліції України з правоохоронними органами інших держав під час розслідування насильницького зникнення людини.

Так, під взаємодією розуміють засновану на законі сумісну або узгоджену за метою, часом і місцем діяльність органів і посадових осіб із метою найбільш успішного та ефективного виконання завдань кримінального судочинства. Взаємодією є заснована на законі співпраця не підпорядкованих один одному органів, за якої вони діють узгоджено, своєрідно, поєднуючи застосовувані ними сили, засоби й способи з метою попередження, припинення та розкриття злочинів, притягнення до кримінальної відповідальності винного, розшуку обвинуваченого і відшкодування збитків, завданих злочином.

Під взаємодією слід розглядати однакове (разове) або досить тривале (за часом) об'єднання зусиль, засобів і методів для досягнення завдань виявлення, швидкого й повного розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнений до справедливого покарання і жоден невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності і засуджений. З позитивного боку відзначають, що таке визначення має комплексний характер, тобто розглядається через призму діяльності, чітко окреслює мету взаємодії та акцентує увагу на її правовому характері.

У свою чергу В.В. Топчій та В.Я. Горбачевський, під взаємодією розуміють як узгоджені, такі що ґрунтуються на завданнях кримінального провадження, комплексні (процесуальні й оперативно-розшукові) дії суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, метою яких є розкриття, розслідування і запобігання злочинам, притягнення до відповідальності винних осіб виключно на підставах, визначених нормами кримінального процесуального закону та іншими нормативними актами, що здійснюється при суворому розмежуванні їх компетенції, у межах наданих повноважень, шляхом найбільш ефективного сполучення дозволених для них заходів і відповідного матеріального забезпечення при збереженні таємниці досудового розслідування та джерел отримання конфіденційних відомостей [18, с. 126].

Систематизувавши й узагальнивши думки науковців, які в різні часи досліджували важливі аспекти взаємодії, варто констатувати, що під останньою переважно розуміють спільні дії оперативних та інших підрозділів і служб, як:

спільна комплексна діяльність взаємно не підпорядкованих служб і підрозділів, спрямована на вирішення загальних завдань;

спільні погоджені дії на підставі нормативно-правових положень, спрямованих на запобігання або розкриття злочинів, а також розшук злочинців, що втекли або переховуються;

спільна діяльність не підпорядкованих по службі оперативних підрозділів для максимальної концентрації спільних сил і засобів з метою найбільш ефективного вирішення тактичних завдань;

спільні комплексні або узгоджені за часом та місцем дії оперативних підрозділів із вирішення спільними зусиллями завдань під час протидії злочинності;

спільна концентрація сил, засобів і методів для досягнення поставленої мети та здійснення відповідних спільних заходів.

Проведений аналіз широкого спектру поглядів щодо поняття взаємодії загалом, а також у правоохоронній діяльності зокрема, надає можливість висловити власне бачення щодо визначення цього терміну. Так, під взаємодією слідчих підрозділів Національної поліції України з правоохоронними органами інших держав під час розслідування насильницького зникнення людини варто розуміти передбачену чинним законодавством та угоджену за часом, місцем і послідовністю проведення систему певних взаємодоповнюючих дій, включаючи обмін інформацією, направлених

на реалізацію повноважень слідчих підрозділів у цій сфері, пошук і фіксації фактичних даних про злочини та осіб, які їх вчинили з використанням можливостей міжнародних організацій, а також закордонних правоохоронних органів та органів влади, неурядових організацій.

При розслідуванні насильницького зникнення людини слідчі підрозділи взаємодіють з іншими підрозділами Національної поліції, насамперед, оперативними. Враховуючи вимоги Інструкції з організації діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України [20], організація взаємодії слідчих підрозділів з іншими органами досудового розслідування у протидії злочинам може забезпечуватись шляхом:

комплексного використання сил і засобів усіх підрозділів органів поліції під час досудового розслідування насильницького зникнення людини;

створення для всебічного, повного та неупередженого дослідження обставин кримінального провадження насильницького зникнення людини слідчо-оперативних груп із включенням до їх складу працівників оперативних та інших підрозділів органів Національної поліції України, а у разі необхідності – міжвідомчих слідчо-оперативних груп;

ефективного контролю за своєчасним та повним виконанням оперативними підрозділами доручень слідчих про проведення СРД, НСРД;

якісної підготовки матеріалів з проблемних питань діяльності органів досудового розслідування при розслідуванні насильницького зникнення людини та їх обговорення на колегіях (нарадах) МВС, Національної поліції України, ГУНП, спільних колегіях і нарадах з іншими правоохоронними та державними органами та прийняття конкретних і ефективних управлінських рішень.

Організаційні аспекти взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні розкриваються у відповідній Інструкції [20]. Аналіз викладених у ній положень показав, що там відсутній окремий розділ, який би передбачав взаємодію при виявленні та розслідуванні насильницького зникнення людини.

Більшість авторів, не наводячи визначення формам взаємодії, зазвичай поділяють їх на правові або процесуальні та організаційні або непроцесуальні.

Серед процесуальних форм взаємодії, які використовують на практиці під час розслідування насильницького зникнення людини, слід зазначити:

1. Виконання письмових доручень слідчого оперативними підрозділами щодо проведення СРД та НСРД.

Згідно зі ст. 41 КПК України, оперативні підрозділи органів Національної поліції здійснюють СРД та НСРД в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора. Під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого. Співробітники оперативних підрозділів Національної поліції не мають права здійснювати процесуальні дії в кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора [16].

2. Здійснення розшуку потенційного підозрюваного оперативними підрозділами за дорученням слідчого, прокурора.

Згідно зі ст. 281 КПК України, якщо під час досудового розслідування місцеперебування підозрюваного невідоме або він перебуває за межами України та не з'являється без поважних причин на виклик слідчого, прокурора за умови належного повідомлення про такий виклик, то слідчий, прокурор оголошує його розшук. Про оголошення розшуку виносять окрему постанову.

Здійснення розшуку підозрюваного можуть доручити оперативним підрозділам.

3. В необхідних випадках оперативними працівниками здійснюються встановлення свідків та очевидців насильницького зникнення, їх анкетних даних, актуальних засобів зв'язку з тим, щоб слідчі слідчої групи мали можливість викликати їх до органу досудового розслідування чи іншого місця для проведення допиту, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту чи інших слідчих (розшукових) дій з їхньою участю. При встановленні значної кількості свідків насильницького зникнення (взвод, рота військовослужбовців, значна кількість цивільних осіб, які перебували на контрольно-пропускному пункті, тощо) доцільно залучати шляхом надання письмового доручення оперативних працівників до проведення допиту встановлених осіб як свідків з метою фіксації фактичних даних з приводу події кримінального правопорушення. При цьому доручати проведення оперативним працівникам проведення таких слідчих (розшукових) дій, як проведення одночасних допитів, пред'явлення для впізнання та слідчого експерименту не рекомендується, хоча і не заборонено чинним Кримінальним процесуальним кодексом України.

4. Проведення негласних слідчих (розшукових) дій здійснюється оперативними підрозділами на підставі письмового доручення слідчого, прокурора. При цьому, слід зауважити, що під час проведення досудового розслідування насильницького зникнення за попередньою правовою кваліфі-

кацією ч. 1 ст. 146-1 КК України, можливість отримати дозвіл на проведення більшості негласних слідчих (розшукових) дій неможливо з огляду на те, що згідно ч. 4 ст. 12 КК України, вказаний злочин відноситься до категорії нетяжких [8].

Серед чинників, які негативно позначаються на взаємодії слідчих та оперативних підрозділів під час розслідування насильницького зникнення людини, виділяють відсутність можливості оперативними працівниками здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою, звертатися з таким клопотанням до слідчого судді чи прокурора (ч. 2 ст. 41 КПК України); постановка перед оперативними підрозділами неконкретного завдання, формальність направлення слідчим доручення або дублювання аналогічних доручень; доручення слідчими значної кількості слідчих (розшукових) дій, тобто його «самоусунення» від розслідування насильницького зникнення, неможливість отримати дозвіл на проведення основного комплексу негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях за попередньою правовою кваліфікацією ч. 1 ст. 146-1 КК України [8].

У свою чергу, варто виділити обставини, що виникають під час взаємодії з оперативними співробітниками, що перешкоджають ефективному розшуку особи, яка зникла: формальне надання оперативними працівниками відповіді на доручення слідчого, прокурора; невиконання вказівок слідчого у визначений КПК України термін; ігнорування доручення слідчого, прокурора.

З часу набуття незалежності Україна послідовно розбудовує систему міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю, у тому числі з питань взаємної правової допомоги у кримінальних провадженнях. Зазначені заходи включають як інституційне забезпечення цієї діяльності, так і розвиток нормативно-правової бази. Зокрема, наша держава приєдналася до численних багатосторонніх конвенцій у цій сфері, укладених в рамках ООН, Ради Європи, інших міжнародних організацій, а також підписала низку двосторонніх договорів з іншими державами у цій сфері.

Детальна регламентація у Кримінальному процесуальному кодексі України порядку та процедур правової допомоги під час кримінального провадження (окремий розділ IX «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження», який складається з 74 статей) свідчить про важливу увагу, яку приділяє український законодавець питанням міжнародної боротьби зі злочинністю, та прагнення чітко визначити процедури взаємної допомоги [9]. Це слід розцінювати як адекватну реакцію на сучасний стан міжнародної злочинності.

Під час розслідування насильницького зникнення людини виникає необхідність у міжнародному співробітництві правоохоронних органів. Слід позитивно оцінити введення до КПК України, на відміну від КПК 1960 р., можливості зупинити досудове розслідування при необхідності виконання процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва (п. 3 ч. 1 ст. 280) [21, с. 391]. Відповідно ж до ст. 542 КПК, міжнародне співробітництво під час кримінального провадження полягає у вжитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб та виконання вироків тощо. Найбільш поширеними процесуальними діями в межах міжнародного співробітництва є такі: виконання запитів про міжнародну правову допомогу; видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція); перейняття кримінального провадження тощо. За необхідності виконання вказаних процесуальних дій слідчий за погодженням з прокурором виносить обґрунтовану постанову про зупинення досудового розслідування [22, с. 110].

Законодавство України не встановлює вичерпного переліку процесуальних дій та заходів, які можуть бути проведені у порядку надання правової допомоги. Вони передбачені у главі 20 (слідчі (розшукові) дії) та главі 21 (негласні слідчі (розшукові) дії) КПК України. Перелік процесуальних дій не вичерпується посиланням на процесуальні дії, різновиди та порядок яких визначені КПК. Процесуальні дії можуть бути встановлені й у міжнародному договорі.

Порядок координації дій правоохоронних органів на території СНД регламентовано Положенням про Бюро з координації боротьби з організованою злочинністю та іншими небезпечними видами злочинів на території держав – учасниць СНД від 25 листопада 2005 р., відповідно з яким це Бюро сприяє підготовці та проведенню оперативно-розшукових заходів і комплексних операцій, що зачіпають інтереси декількох держав, здійсненню міждержавного розшуку та видачі осіб, які переховуються від кримінального переслідування або виконання вироку, слідчо-оперативним і оперативно-розшуковим групам, працівникам міністерств внутрішніх справ і державних органів держав – учасниць СНД у розкритті та розслідуванні злочинів, формуванню спеціалізованого банку даних про лідерів злочинного середовища, організаторів та активних учасників міжнародних злочинних співтовариств та їх злочинні зв'язки, забезпеченню обміну інформацією (у тому числі оперативно-розшуковою) між міністерствами внутрішніх справ, а також між міністерствами внутрішніх справ й іншими правоохоронними органами тощо [23].

У рамках взаємодії при розслідуванні насильницького зникнення варто розглянути оголошення підозрюваного у міжнародний розшук. Відповідно до ст. 281 КПК України, якщо під час досудового розслідування місцезнаходження підозрюваного невідоме, то слідчий, прокурор оголошує його розшук, про що виноситься окрема постанова, якщо досудове розслідування не зупиняється, або вказується в постанові про зупинення досудового розслідування, якщо приймається таке рішення, відомості про що вносяться до ЄРДР. Здійснення розшуку підозрюваного може бути доручено оперативним підрозділам [16]. У статті 335 КПК України зазначено, що розшук обвинуваченого, який ухилився від суду, оголошується ухвалою суду, організація виконання якої доручається слідчому та/або прокурору. Із цього слідує, що КПК України безпосередньо регулює процесуальні аспекти розшуку учасників кримінальних проваджень та вказує на порядок взаємодії з оперативними підрозділами з метою встановлення місця знаходження осіб, оголошених в розшук [16].

Державний розшук оголошується органом Національної поліції, на території обслуговування якого вчинено злочин, порушено кримінальне провадження, а потерпілого не вдалося знайти, підозрюваного (обвинуваченого) не вдалося затримати першочерговими (невідкладними) заходами. На етапі державного розшуку суб'єкти розшукової роботи здійснюють комплекс оперативних заходів для встановлення місцеперебування жертви або виявлення і затримання осіб, які переховуються, на підставі вихідної інформації, отриманої у процесі першочергових заходів. Під час здійснення розшуку вирішується його головне завдання – виявлення і затримання або встановлення місцезнаходження розшукуваної особи.

Міжнародний розшук – це сукупність ОРЗ, слідчих дій та адміністративно-перевірочних заходів, що координуються міжнародними спеціалізованими організаціями або вповноваженими органами держав та проводяться відповідно до норм міжнародного та національного права, закріплених у законодавчих нормативно-правових актах з ОРД, відомчих нормативно-правових актах. У вужчому розумінні міжнародний розшук є комплексом координованих Інтерполом за допомогою Національних центральних бюро ОРЗ, які проводяться у його країнах-членах оперативними підрозділами правоохоронних органів цих держав.

Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти» (2018 р.) [24] визначено правовий статус осіб, зниклих безвісти, та забезпечено правове регулювання відносин, пов'язаних із встановленням та обліком, розшуком і соціальним захистом таких осіб та їхніх родичів.

Держава зобов'язана вжити всіх можливих заходів для розшуку особи, зниклої безвісти. У разі якщо особа, зникла безвісти на території України, є громадянином іншої держави, НПУ зобов'язана в установленому законодавством порядку повідомити уповноважені органи держави, громадянином якої така особа є, про факт її зникнення та про результати її розшуку.

У разі встановлення особи підозрюваного рішення про оголошення розшуку може бути реалізовано в одному з двох варіантів: слідчим, прокурором виноситься окрема постанова про розшук підозрюваного, а у разі зупинення досудового розслідування – окремий пункт про розшук підозрюваного вноситься в постанову про зупинення досудового розслідування. До кожної з цих постанов приєднуються копії повідомлення про початок досудового розслідування (ст. 214 КПК), письмового повідомлення про підозру (ст. 277 КПК), ухвали про обрання запобіжного заходу (ст. 176 КПК). Згідно зі ст. 281 КПК України, якщо під час досудового розслідування місцезнаходження підозрюваного невідоме, то слідчий, прокурор оголошує його розшук. Про оголошення розшуку виноситься окрема постанова, якщо досудове розслідування не зупиняється, або вказується в постанові про зупинення досудового розслідування, якщо саме таке рішення приймається, відомості про що вносяться до ЄРДР. Здійснення розшуку підозрюваного може бути доручено оперативним підрозділам. Відповідно до ч. 2 ст. 280 КПК України до зупинення досудового розслідування слідчий зобов'язаний виконати всі СРД та інші процесуальні дії, проведення яких необхідне та можливе, а також всі дії для встановлення місцезнаходження особи, якщо зупинити досудове розслідування необхідно у зв'язку з обставинами, коли підозрюваний переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності і його місцезнаходження невідоме. В силу вимог ч. 5 цієї ж норми, після зупинення досудового розслідування проведення СРД не допускається, крім тих, які спрямовані на встановлення місцезнаходження підозрюваного. Вказаний випадок І.В. Басиста відносить до безпосереднього виконання рішення слідчого (слідчого судді, який дав дозвіл на затримання та доставляння до суду під вартою) оперативним підрозділом, який є єдиним його виконавцем [25, с. 437].

У постанові, яка є підставою для розшуку підозрюваного, обов'язково повинні міститися відомості про зміст суспільно небезпечного діяння, кримінально-правову кваліфікацію кримінального правопорушення, дані про розшукувану особу. Окрім цього, слід приєднати до постанови довідку про зовнішність розшукуваної особи, її одяг, звички, особливі прикмети, родинні та інші зв'язки, останнє місце роботи, місця ймовірного перебування, паспортні дані, фотографії тощо.

Відомості про оголошення розшуку невідкладно, тобто не пізніше наступного дня, вносяться до ЄРДР. Слідчий здійснює розшук підозрюваного шляхом проведення гласних і негласних СРД, а також доручаючи його проведення оперативним підрозділам. В останньому випадку слідчий не вправі визначати методи, за допомогою яких повинен здійснюватися розшук такої особи [26].

В рамках міжнародного розшуку осіб які вчинили арешт, затримання, викрадення чи позбавлення волі людини правоохоронні органи України мають можливість ініціювати проведення розшукових заходів на території однієї, декількох або усіх держав-учасниць Інтерполу, ініціювати публікацію міжнародного повідомлення Інтерполу, розмістити в банках даних Генерального секретаріату Інтерполу інформацію щодо розшукуваних або інших осіб, у тому числі громадян України, які не знаходяться в розшуку, але є членами організованої злочинної групи або схильні до вчинення тяжких злочинів на території різних держав [27, с. 488].

Аналіз нормативних документів, думок науковців та правозастосовної практики свідчить про те, що в Україні немає одностайної думки з приводу чіткого алгоритму дій під час міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні. Хотілося б зазначити, що процедура здійснення міжнародного розшуку безпосередньо регламентується відомчими нормативно-правовими актами, як правило, з обмеженим режимом доступу, де процедурі здійснення міжнародного розшуку присвячено окремі розділи, а також Інструкцією про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, затвердженою спільним наказом МВС, СБУ, ДМС, Генпрокуратури, Держприкордону, ДПА від 9 січня 1997 року № 3/1/2/5/2/2, наказом МВС України «Про затвердження Положення про Робочий апарат Укрбюро Інтерполу» від 17 жовтня 2014 року № 1092, оскільки центральним органом, який забезпечує здійснення міжнародного розшуку, є Інтерпол.

Розшук осіб, що вчинили кримінальне правопорушення за ст. 146-1 КК України є надсилання запиту про здійснення розшуку осіб, які вчинили кримінальне правопорушення на території України. Слідчий та/або прокурор звертаються до Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України (в Україні Національна поліція виступає як Національне центральне бюро Інтерполу). Туди подається запит про публікацію щодо особи так званої «синьої картки», мета якої – встановлення реального місцезнаходження особи. У такому запиті має бути викладена повна та об'єктивна інформація про події та факти щодо розшукуваних осіб [28].

Інтерпол оголошує міжнародний розшук і не тільки дає сигнал про його початок у вигляді направлення до поліції всіх країн-учасниць відповідного повідомлення-циркуляра, а й визначає межі проведення розшукових заходів, тобто вирішує чи потрібно до нього залучати поліції усіх країн-учасниць цієї міжнародної організації, чи ж можна обмежитись тільки країнами одного-двох сусідніх регіонів. Інтерпол координує розшук, а після його завершення сповіщає поліцію країн, що брали в ньому участь, про його результати .

Висновки. Таким чином, саме початковий етап розслідування насильницького зникнення людини використовується для позначення певного періоду досудового розслідування, під час якого слідчий здійснює організаційні заходи для встановлення усіх обставин злочину, розшуку потерпілого та особи підозрюваного. Основна спрямованість початкового етапу розслідування – інтенсивний пошук, виявлення і закріплення доказів шляхом проведення СРД, НСРД та ОРЗ. На цьому етапі здійснюється основна робота по розслідуванню насильницького зникнення людини.

Отже, розслідування насильницького зникнення людини передбачає залучення до проведення відповідних заходів широкого кола суб'єктів, які визначаються в залежності конкретної ситуації, а також від їх повноважень і компетенції. Досягнення позитивного результату в роботі з виявлення та припинення злочинів, їх розслідування залежить від налагодження дієвого механізму взаємодії як елементу організації діяльності слідчого. Організація взаємодії слідчих підрозділів з правоохоронними органами інших держав забезпечується через Департамент міжнародного співробітництва та європейської інтеграції МВС і Департамент міжнародного поліцейського співробітництва НПУ. Така взаємодія може відбуватись, зокрема, у формі обміну оперативно значимою, криміналістичною та іншою інформацією, обміну архівною інформацією, виконання запитів та доручень, взаємного сприяння в проведенні СРД, НСРД, ОРЗ, спільного здійснення спеціальних операцій, а також обміну досвідом роботи та проведення міжвідомчих наукових досліджень. При цьому використовуються можливості Міжнародної організацію кримінальної поліції – Інтерпол, членом якої є Україна, а також Європейської поліцейської установи (Європолу), з якою у нас чинною є Угода про процесуальне та стратегічне співробітництво.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Задоя К. П. Визнання насильницького зникнення злочином sui generis за кримінальним правом України: pro et contra. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 59–73.

2. Бабін Б. Насильницькі зникнення в Україні. Правові декларації та реалії війни. *Українська правда*. 2019. 24 лют. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2019/02/24/7207525.
3. Войтович Є.М. Поняття насильницького зникнення людини. Актуальні питання криміналістики: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 20 груд. 2019 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 282–285.
4. Декларація про захист усіх осіб від насильницького зникнення: Резолюція 47/33 Генеральної Асамблеї ООН від 18 груд. 1992 р.. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_225.
5. Кузьмічов В.С., Чорноус Ю.М. Розслідування злочинів: міжнародне і національне законодавство. Теорія і практика: навч. посіб. Київ: КНТ, 2008. 448 с.
6. Другий додатковий протокол до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 8 листопада 2001 року. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_518.
7. Конституція України: Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0 %B2%D1 %80.
8. Кримінальний кодекс України: Закон від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.
9. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. В.В. Коваленка, Л.Д. Удалової, Д.П. Письменного. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 544 с.
10. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень: рішення Організації Об'єднаних Націй від 20 грудня 2006 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l54.
11. Про приєднання України до Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень: Закон від 17 черв. 2015 р. № 525-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/525-19#n2.
12. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти: Закон від 12 лип. 2018 р. № 2505-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19.
13. Старостенко Л.В. Співвідношення понять «насильницьке зникнення» та «викрадення людини» в міжнародному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 3. С. 73–76.
14. Цвікі В. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень. *Європейські перспективи*. 2015. № 2. С. 124–130.
15. Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2017. 237 с.
16. Чорноус Ю.М. Криміналістичне забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2013. 556 с.
17. Чорноус Ю.М. Особливості взаємодії при розслідуванні злочинів міжнародного характеру. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. О.Е. Дідоренка*. 2012. № 1 (58). С. 231–239.
18. Топчій В.В., Горбачевський В.Я. Взаємодія правоохоронних органів у запобіганні транснаціональній організованій злочинності в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 4. С. 121–129.
19. Інструкція з організації діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України, затверджено наказом Міністерства внутрішніх справ України 06 лип. 2017 р. № 570. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0919-17.
20. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 07 лип. 2017 р. № 575. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0937-17.
21. Татаров О.Ю. Екстрадиція: деякі проблеми теорії і практики. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2011. № 4. С. 387–400.
22. Мірковець Д.М. Деякі питання зупинення досудового слідства. *Проблеми діяльності слідчих органів внутрішніх справ України* : тези доп. кр. столу (Київ, 22 квіт. 2010 р.). Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. С. 109–113.
23. Лисиченко В.К., Шехавцов Р.М. Форми та способи протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями: наук.-практ. посіб. Київ, 2009. 163 с.
24. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти: Закон від 12 лип. 2018 р. № 2505-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19.

25. Басиста І.В. Прийняття і виконання процесуальних рішень слідчого на стадії досудового розслідування: теоретичні і практичні проблеми: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 533 с.
26. Мазурок О.Я. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, пов'язаних з безвісним зникненням особи. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 23-24 жовт. 2015 р.). Запоріжжя, 2015. С. 128–131.
27. Гузела М. Проблема розшуку підозрюваного у процесі кримінального провадження: деякі аспекти міжнародного співробітництва. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 855. С. 487–493.
28. Тимошенко А. Яку мету мають правоохоронці, коли ініціюють міжнародний розшук осіб? URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/procedura-ogoloshennya-osobi-v-mizhnarodniy-rozshuk-etapi-ta-insaydi.html.

УДК: 343.13; 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.5

ПРОЦЕДУРА ОЦІНКИ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Волобуєв А.Ф.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9419-7446

Волобуєв А.Ф. Процедура оцінки висновку експерта у кримінальному провадженні.
Досліджено проблемні питання оцінки висновку експерта суб'єктами кримінального провадження. Відзначаються особливості висновку експерта, як джерела доказів, та місце його оцінки в структурі доказування. Метою статті поставлено визначення процедури і змісту оцінки експертного висновку у кримінальному провадженні з урахуванням, що ініціатором проведення експертизи може бути не тільки сторона обвинувачення. У зв'язку з цим звертається увага на заборону допиту експерта під час досудового розслідування для роз'яснення наданого ним висновку.

Констатується, що під час досудового розслідування відбувається процес формування доказів стороною обвинувачення шляхом виявлення, фіксації, вилучення і дослідження слідів кримінального правопорушення. У цьому процесі важливу роль грає експертиза, яка може бути ініційована не тільки стороною обвинувачення, але й іншими учасниками кримінального провадження. Експертиза є незалежним дослідженням уповноваженою обізнаною особою певних об'єктів, явищ і процесів, що можуть бути пов'язані з кримінальним правопорушенням. Оцінка висновку експерта слідчим, прокурором відбувається шляхом аналізу його змісту і перевірки з метою отримання нових фактичних даних та їх співставлення між собою. Така оцінка здійснюється для отримання підстави прийняття певних процесуальних рішень, які мають проміжний характер і можуть змінюватися. Заборона допитувати експерта під час досудового розслідування розглядається як усунення можливості тиску на експерта стороною обвинувачення з метою отримання бажаного нею результату. Таким чином висновок експерта на стадії досудового розслідування повинен сприйматися стороною обвинувачення за правилом «як є» без можливості отримання його роз'яснення чи доповнення у процесуальний спосіб. Остаточна і повна оцінка висновку експерта здійснюється тільки під час судового розгляду, коли існує можливість допиту експерта для роз'яснення чи доповнення його висновку, призначення судом повторної експертизи. Під час судового засідання за участі сторін здійснюється оцінка висновку експерта за критеріями його належності, допустимості і достовірності. Кожна сторона в умовах змагальності судового провадження використовує вказані критерії для відстоювання своєї правової позиції.

Ключові слова: висновок експерта, оцінка висновку, критерії оцінки, доказування, досудове розслідування, судове провадження.

Volobuev A.F. Procedure for evaluating an expert's opinion in criminal proceedings.
The problematic issues of the assessment of the expert's conclusion by the subjects of criminal proceedings are investigated. The features of the expert's conclusion as a source of evidence and the place of its assessment in the structure of evidence are noted. The purpose of the article is to determine the procedure and content of the assessment of the expert's conclusion in criminal proceedings, taking into account that the initiator of the examination may be not only the prosecution. In this regard, attention is drawn to the prohibition of questioning an expert during the pre-trial investigation to clarify the conclusion provided by him.

It is noted that during the pre-trial investigation, the process of forming evidence by the prosecution takes place by identifying, fixing, removing and studying traces of a criminal offense. An important role in this process is played by an examination, which can be initiated not only by the prosecution, but also by other participants in the criminal proceedings. An examination is an independent study by an authorized knowledgeable person of certain objects, phenomena and processes that may be related to a criminal offense. The assessment of the expert's conclusion by the investigator or prosecutor is carried out by analyzing its content and checking it in order to obtain new factual data and compare them with each other. Such an assessment is carried out to obtain the basis for making certain procedural decisions, which are of an intermediate nature and may change. The prohibition on questioning an expert during the pre-trial investigation is considered as eliminating the possibility of pressure on the expert by the

prosecution in order to obtain the desired result. Thus, the expert's conclusion at the stage of the pre-trial investigation must be perceived by the prosecution «as is» without the possibility of obtaining its clarification or supplementation in a procedural manner. The final and complete assessment of the expert's conclusion is carried out only during the trial, when there is a possibility of questioning the expert to clarify or supplement his conclusion, and the court appoints a repeated examination. During the court session, with the participation of the parties, the expert's conclusion is assessed according to the criteria of its relevance, admissibility and reliability. Each party in the conditions of adversarial legal proceedings uses the specified criteria to defend its legal position.

Key words: expert opinion, opinion evaluation, evaluation criteria, evidence, pre-trial investigation, judicial proceedings.

Постановка проблеми. З точки зору теорії доказування і положень Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПКУ), кримінальне провадження є пізнавальною діяльністю, спрямованою у минуле. Її об'єктом є кримінальне правопорушення, пізнання якої здійснюється шляхом виявлення, фіксації і вилучення його слідів у матеріальному середовищі й у свідомості людей. Отримувані відомості розглядаються як фактичні дані, що одержані у передбаченому процесуальному порядку і на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню (ч. 1 ст. 84 КПКУ). Процедура отримання фактичних даних про кримінальне правопорушення іменується збиранням доказів, які повинні бути оцінені за критеріями їх належності, достовірності і допустимості (статті 85–90 КПКУ). Важливо враховувати, що збирання доказів відбувається в атмосфері зіткнення антагоністичних інтересів учасників кримінального провадження. Остаточна ж оцінка доказів здійснюється у суді, коли суд безпосередньо досліджує докази, подані сторонами (ст. 23 КПКУ). Експертиза і висновок експерта в структурі доказування традиційно займають особливе місце. Не дивлячись на застереження, що жоден доказ не має наперед встановленої сили (ч. 2 ст. 94 КПКУ), на психологічному рівні експертний висновок нерідко сприймається учасниками кримінального провадження як беззаперечна істина. Це психологічне явище має історичне підґрунтя, коли експертиза досить тривалий час розглядалася як «особливий» доказ, а експерт – «науковим суддею». Ганс Гросс відзначав, що висновки обізнаних осіб часто справляють вирішальний вплив на кримінальну справу і суди проявляють до них особливу увагу [1, с. 184-185].

Але експертні висновки є тільки одним із джерел доказів, що, як й будь-які інші, повинні піддаватися різнобічній оцінці. Суб'єктом такої оцінки, перш за все, є суд, оскільки відповідно ч. 2 ст. 23 КПКУ не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, крім випадків, передбачених Кодексом. У зв'язку з цим в літературі висловлена позиція, відповідно до якої, подані до суду відомості стають доказами лише на стадії остаточної їх оцінки судом. Зокрема, ставиться під сумнів, що суб'єктами оцінки можуть бути слідчий і прокурор, адже вони виступають лише суб'єктами формування доказів під час досудового розслідування [2, с. 14-15]. Водночас в ч. 1 ст. 94 КПКУ суб'єктами оцінки доказів визначені слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд. Таким чином виникає питання щодо змісту та значення оцінки експертного висновку стороною обвинувачення під час досудового розслідування з урахуванням, що ініціаторами проведення експертизи можуть бути сторона захисту, потерпілий чи представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Видається, що це питання набуло особливої гостроти у зв'язку із доповненням в 2018 р. ч. 2 ст. 65 КПКУ пунктом 11, який забороняє під час досудового розслідування допитувати експертів як свідків щодо роз'яснення наданих ними висновків [3]. Не передбачається й призначення повторної експертизи. Допит експерта для роз'яснення висновку є можливим тільки під час судового розгляду за окремо встановленою процедурою (ст. 356 КПКУ). На цій же стадії суд має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи, зокрема, коли існують достатні підстави вважати первинний висновок експерта необґрунтованим чи таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає інші обґрунтовані сумніви в його правильності (ст. 332 КПКУ). Таким чином можна констатувати існування проблемних питань в оцінці висновку експерта під час досудового розслідування, вирішення яких має як теоретичне, так і практичне значення.

Мета дослідження полягає у визначення процедури і змісту оцінки експертного висновку у кримінальному провадженні з урахуванням, що ініціатором проведення експертизи може бути не тільки сторона обвинувачення, але й інші учасники кримінального провадження.

Стан опрацювання проблематики. З оновленням кримінального процесуального законодавства України в 2012 р. виникла низка проблемних питань залучення експертів для проведення експертизи та оцінки їх висновків. Вони стали предметом дискусії в дослідженнях низки авторів

(Г.К. Авдєєвої [4], В.В. Бажанюка [5], О.В. Бауліна та О.І. Ізотова [6], В.А. Журавля [7], Д.В. Куриленка [8], О.І. Лук'янчука [9], Є.І. Макаренка і В.М. Здора [10] О.П. Кучинської, О.П. Пилипчук [11], М.Г. Щербаковського і М.В. Дементьєва [12] та ін.). Але викладені положення і пропозиції, як правило, не враховували всіх змін кримінального процесуального законодавства щодо можливостей оцінки висновку експерта під час досудового розслідування. Видається, що питання оцінки експертного дослідження, яке може бути ініційоване не тільки стороною обвинувачення, набуває особливої гостроти і вимагає уточнення раніше сформованих уявлень.

Викладення основного матеріалу. Потрібно звернути увагу, що експертиза є дослідженням уповноваженою обізнаною особою певних об'єктів, явищ і процесів, що пов'язані або можуть бути пов'язані з кримінальним правопорушенням. Іншими словами, досліджуються певні сліди кримінального правопорушення з метою визначення їх властивостей, ознак, що мають значення для прийняття процесуальних рішень. Варто нагадати, що поняття «розслідування» охоплює весь процес виявлення, фіксації, вилучення і дослідження слідів кримінального правопорушення, який закінчується визнанням отриманих фактичних даних належними, допустимими і достовірними джерелами доказів. Ця процедура в КПКУ позначається поняттям «збирання доказів», право на здійснення якої надається сторонам кримінального провадження, потерпілому, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ч. 1 ст. 93). Але тільки сторона обвинувачення наділена виключним правом здійснювати збирання доказів шляхом проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій (далі СРД), інші ж вказані суб'єкти мають право тільки ініціювати їх проведення шляхом подання відповідного клопотання (ч. 2 і 3 ст. 93 КПКУ). У зв'язку з цим, є аксіомою, що експертиза є одним із процесуальних засобів розслідування, а саме дослідження вилучених слідів кримінального правопорушення. Це ставить її в один ряд з іншими СРД, для яких спільним є те, що їх результатом виступає отримання у встановленому порядку певних фактичних даних, оцінка яких передбачає визнання їх належності, допустимості і достовірності як джерел доказів. Таким чином є сенс розглядати всі СРД саме як *способи формування доказів*, результати яких можуть бути визнані такими тільки при дотриманні всіх встановлених процесуальних приписів. Але висновок експерта є досить специфічним джерелом доказів, оскільки являє собою умовивід обізнаної особи в результаті незалежного дослідження представленого ініціатором експертизи об'єкта. І формування цього умовиводу не може контролюватися суб'єктом кримінального провадження. Для відповіді на поставлені питання експерт самостійно обирає методику дослідження об'єкта, керуючись тільки своїми спеціальними знаннями і досвідом. Окрема проблема оцінки висновку експерта може виникати у зв'язку з використанням штучного інтелекту під час експертного дослідження. З одного боку, використання експертом штучного інтелекту дозволяє оптимізувати, наприклад, ідентифікацію особи за голосом, розпізнавання за відео зображенням. Але з іншого боку, потрібно враховувати, що штучний інтелект не замінює судового експерта – його професіоналізм має вирішальне значення для інтерпретації результатів, отриманих з використанням алгоритмів штучного інтелекту [13, с. 86-87].

Оскільки суб'єктами оцінки доказів виступають, з одного боку, слідчий і прокурор, а з іншого - слідчий суддя і суд, то є сенс розглядати її з урахуванням стадій кримінального провадження і статусу вказаних суб'єктів. Оцінка висновку експерта під час досудового розслідування здійснюється слідчим, прокурором за своїм внутрішнім переконанням для визначення підстав прийняття певних процесуальних рішень. У зв'язку з цим варто звернути увагу, що процесуальні рішення сторони обвинувачення до закінчення досудового розслідування (ст. 283 КПКУ) мають проміжний характер. Класичним прикладом є повідомлення про підозру, яке може неодноразово змінюватися або замінюватися новим (ст. 279 КПКУ). Висновок експерта може бути в числі доказів, на яких ґрунтується повідомлення про підозру. Для використання експертного висновку як основи прийняття певного процесуального рішення слідчому потрібно оцінити проведене дослідження і відповіді експерта на поставлені питання. Це повинно бути зроблено для визначення належності, допустимості і достовірності отриманих результатів. При виявленні ж сумнівних положень у висновку експерта потрібно перевірити їх процесуальними засобами, спрямованими на отримання нових доказів. Як зазначають М.Г. Щербаковський і М.В. Дементьєв, оцінка і перевірка є поєднаними операціями розумово-практичної діяльності суб'єкта кримінального провадження [12, с. 208]. Під час досудового розслідування можлива ситуація, коли слідчий усвідомлює, що експертний висновок не може бути покладений в основу певного процесуального рішення з-за виявлених суперечностей. Оцінка висновку експерта слідчим, прокурором відбувається шляхом аналізу його змісту в контексті вимог, викладених в статтях 101, 102 КПКУ. Але виявлення розбіжностей і суперечностей ще не означає хибності експертного висновку. До прийняття КПКУ 2012 р. традиційним способом усунення вказаних суперечностей був допит експерта, який проводився для роз'яснення наданого ним висновку, і протокол допиту розглядався як своєрідний додаток до нього. В крайньому випадку

могла бути призначена повторна експертиза, проведення якої доручалося іншому експертові. За чинним же КПКУ можливість проведення повторної експертизи під час досудового розслідування не передбачена, а допит експертів прямо заборонений (п. 11 ч. 2 ст. 65). Варто зазначити, що така категорична зміна парадигми стосовно оцінки експертного висновку була вельми неочікуваною – в свідомості багатьох науковців і практичних працівників залишається уявлення, що допит експерта є необхідним засобом оцінки і перевірки висновку експерта під час досудового розслідування [12, с. 212; 14, с. 149; 15, с. 286–288]. Водночас потрібно звернути увагу, що ч. 7 ст. 101 КПКУ передбачено право кожної сторони звернутися до суду з клопотанням про виклик експерта для допиту під час судового розгляду для роз'яснення чи доповнення його висновку. Таким чином, як видається, законодавець дещо змінив підхід до використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, перенісши остаточну оцінку висновків експертів на стадію судового розгляду справи. З цього випливає, що висновок експерта на стадії досудового розслідування повинен сприйматися стороною обвинувачення за правилом «як є» без можливості отримання його роз'яснення чи доповнення у процесуальний спосіб. Це положення спирається на статус експерта, як незалежного учасника кримінального провадження, що забезпечується забороною втручатися будь-кому в проведення судової експертизи (абзац третій ст. 4 Закону України «Про судову експертизу») [16]. Заборона допитувати експерта під час досудового розслідування може розглядатися як усунення можливості тиску на експерта стороною обвинувачення, втручання в його компетенцію з метою отримання бажаного результату. В контексті реформування українського судочинства наведені зміни можуть розглядатися як сприяння змагальності у кримінальному процесі, впровадженню стандартів доказування, визнаних в демократичних країнах. Адже головною проблемою українського судочинства на даний час є прагнення окремих учасників кримінального провадження діяти за старими правилами та уявленнями - замість усвідомлення вимог чинних норм закону, вони намагаються їх тлумачити у проекції правил, що діяли в минулому.

Водночас слід підкреслити, що заборона допитувати експертів і неможливість призначення повторних експертиз під час досудового розслідування зовсім не виключає необхідність оцінки слідчим висновку експертного дослідження, у тому числі ініційованого іншою стороною. Звичайно, слідчий має право на перевірку такого висновку шляхом проведення відповідних СРД для отримання нових доказів та їх зіставлення між собою. Результатом може бути незгода з висновком експерта з точки зору його достовірності, належності і допустимості як джерела доказів. Але при прийнятті певного процесуального рішення позиція сторони обвинувачення щодо незгоди з висновком експерта, як відзначають Ю.В. Циганюк і С.О. Шульгін, можлива лише за однієї умови – вмотивування цієї незгоди у відповідній постанові [17, с. 23]. Така вимога є абсолютно логічною, зважаючи на властивості висновку експерта, як результату застосування спеціальних знань особою, що має статус експерта у кримінальному провадженні.

Висновки. Підсумовуючи викладене в контексті поставленої мети статті, можна зробити наступні висновки.

1. Під час досудового розслідування збирання доказів відбувається шляхом проведення СРД стороною обвинувачення з метою виявлення, фіксації, вилучення і дослідження слідів кримінального правопорушення, що існують у виді певних об'єктів, явищ і процесів. Тобто орган розслідування отримує не докази у готовому вигляді, а певні фактичні дані, що можуть мати причинно-наслідковий зв'язок з кримінальним правопорушенням. Для того щоби ці фактичні дані набули статусу доказів вони повинні бути оцінені з точки зору їх належності, допустимості і достовірності. Таким чином під час досудового розслідування відбувається процес формування доказів, суб'єктом якого є сторона обвинувачення (слідчий, прокурор).

2. Експертиза є незалежним дослідженням уповноваженою обізнаною особою певних об'єктів, явищ і процесів, що можуть бути пов'язані з кримінальним правопорушенням, для вирішення неправових питань. Проведення експертизи може бути ініційовано як стороною обвинувачення, так й іншими сторонами. Експерт є незалежним учасником кримінального провадження, що забезпечується забороною втручання будь-кому в проведення судової експертизи.

3. Оцінка висновку експерта слідчим, прокурором відбувається шляхом аналізу його змісту в контексті вимог, викладених в статтях 101, 102 КПКУ, а також перевірки результатів експертного дослідження шляхом проведення СРД для отримання нових фактичних даних та їх співставлення між собою. Оцінка висновку стороною обвинувачення здійснюється з точки зору можливості його використання як підстави для прийняття певних процесуальних рішень, які під час досудового розслідування мають проміжний характер і можуть змінюватися.

4. Заборона чинним кримінальним процесуальним законодавством допитувати експерта під час досудового розслідування розглядається як усунення можливості тиску на експерта стороною обвинувачення з метою отримання бажаного результату, адже експерт, допитуваний як свідок, має

ще раз попереджатися про кримінальну відповідальність. В контексті реформування українського судочинства дана заборона має розглядатися як сприяння змагальності у кримінальному процесі, впровадженню стандартів доказування, визнаних в демократичних країнах.

5. Перенесення законодавцем можливості остаточної оцінки висновку експерта сторонами кримінального провадження (допиту експерта для роз'яснення чи доповнення його висновку, призначення судом повторної експертизи) на стадію судового розгляду свідчить, що оцінка висновку експерта під час досудового розслідування має попередній характер. Вона потрібна тільки для прийняття проміжних процесуальних рішень. При цьому незгода сторони обвинувачення з висновком експерта повинна бути належним чином вмотивована у відповідній постанові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Hans Gross. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ: «Центр учбової літератури», 2021. 1080 с.
2. Панова А.В. Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні: монографія. Харків: Право, 2017. 256 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
4. Авдєєва Г.К. Місце судової експертизи у науково-технічному забезпеченні слідчої діяльності в умовах змагального кримінального провадження. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вип. 41. 2021. С. 88–93.
5. Бажанюк В.В. Про змагальність сторін в проведенні судової експертизи. *Правовий часопис Донбасу*. № 1(78). 2022. С. 139–145. DOI: https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-139-145.
6. Баулін О.В., Ізотов О.І. Перевірка і оцінка висновку експерта у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза.* 2021. № 66. С. 95–108. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.11.
7. Журавель В.А. Залучення експерта: процесуальні та організаційні проблеми. *Вісник Луганського державного університету ім. Е.О. Дідоренка*. 2014. Спецвип. № 1. С. 16–20.
8. Куриленко Д.В. Сучасні проблеми залучення експерта у кримінальному провадженні. *Науковий вісник публічного та приватного права.* Вип. 2, ч. 2. 2016. С. 331–334.
9. Лук'янчук О.І. Правомірність рецензування висновку експерта в судовому процесі. *Криміналістичний вісник.* 2021. № 1 (35). С. 38–47. DOI: 10.37025/1992-4437/2021-35-1-38.
10. Макаренко Є.І., Здор В.М. Проблеми призначення судової експертизи у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. № 3-1. 2019. С. 218–222. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-36.
11. Кучинська О.П., Пилипчук О.П. Дослідження висновку експерта у кримінальному провадженні в суді першої інстанції. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 65. 2020. С. 19–25. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.02.
12. Щербаковський М.Г., Дементьєв М.В. Перевірка висновку експерта. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2022. № 3(98). С. 206–216. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2022.3.19.
13. Нестор Н.В. Штучний інтелект у судовій експертизі: загроза чи перспектива? *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. 2024. С. 85–88. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.07.
14. Воробчак А.Р. Допит експерта у кримінальному провадженні: мета, умови та предмет. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2018. № 36. Том 2. С. 148–152.
15. Соловйова О.Є. Щодо вдосконалення норм про допит експерта у кримінальному провадженні. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування.* Харків, 2019. С. 286–288. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/28_11_2019/pdf/102.pdf.
16. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text.
17. Циганюк Ю.В., Шульгін С.О. Незгода з висновком експерта як результат оцінки доказів за внутрішнім переконанням. *Криміналістичний вісник.* 2023. № 2(40). С. 16–29. DOI: 10.37025/1992-4437/2023-40-2-16.

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.6

ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У МЕХАНІЗМІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОРДЕРА НА ПРОВЕДЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ

Гловюк І.В.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри кримінально-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ

Гловюк І.В. Питання захисту прав людини у механізмі Європейського ордера на проведення розслідування.

Стаття присвячена дослідженню питання апроксимації Директиви 2014/41/EU, яка регламентує механізм Європейського ордера на проведення розслідування. Метою статті є виокремлення проблемних питань Директиви 2014/41/EU та аспектів, на які слід звернути особливу увагу при апроксимації Директиви у контексті дотримання прав особи у цьому механізмі.

У статті розглянуто: сферу регламентації Директиви 2014/41/EU; Положення Директиви 2014/41/EU щодо захисту прав людини; проблемні питання Директиви 2014/41/EU у аспекті її апроксимації.

Зроблено висновок, що Директива 2014/41/EU містить ряд положень стосовно дотримання прав особи у механізмі ЕІО, утім, стосовно повноти та вичерпності формулювань є певні зауваження. Зважаючи на правову природу Директиви 2014/41/EU, при її апроксимації у національному законодавстві мають бути вирішені ряд питань, у тому числі ті, які недостатньо регламентовані у Директиві 2014/41/EU. І вони мають бути вирішені так, щоб, з одного боку, обмеження прав було правомірним та необхідним, з іншого боку, забезпечити ефективність механізму збирання доказів у межах ЄС. Це вимагатиме окремої глави у КПК України, у якій мають бути прописані такі основні положення (вони не є вичерпними): підстави відмови у визнанні та виконанні за ст. 11 Директиви 2014/41/EU; засоби юридичного захисту (коло осіб, які можуть їх використати, порядок та момент інформування, порядок оскарження та наслідки оскарження, суб'єкти та порядок розгляду та вирішення скарг, урахування використаних механізмів захисту у іншій країні у механізмі ЕІО, можливість зупинення виконання слідчого заходу, оскарження видачі ордера, безоплатна правнича допомога); положення щодо конфіденційності; питання допустимості зібраних у механізмі ЕІО доказів.

Ключові слова: Європейський ордер на проведення розслідування, права людини, слідчі (розшукові) дії, апроксимація, оскарження, засіб юридичного захисту.

Hloviuk I.V. Issues of human rights protection in the mechanism of the European Investigation Order.

The article is devoted to the study of the issue of approximation of Directive 2014/41/EU regulating the mechanism of the European Investigation Order. The purpose of the article is to highlight the problematic issues of Directive 2014/41/EU and the aspects which should be paid special attention to when approximating the Directive in the context of observance of human rights in this mechanism.

The article covers the following issues: the scope of regulation of Directive 2014/41/EU; the provisions of Directive 2014/41/EU on human rights protection; problematic issues of Directive 2014/41/EU in terms of its approximation.

The author concludes that Directive 2014/41/EU contains a number of provisions regarding the observance of human rights in the EIO mechanism, however, there are certain comments regarding the completeness and exhaustiveness of the wording. Given the legal nature of Directive 2014/41/EU, a number of issues, including those that are not sufficiently regulated in Directive 2014/41/EU, must be addressed in the national legislation. And they should be resolved in such a way that, on the one hand, the restriction of rights is lawful and necessary, and, on the other hand, to ensure the effectiveness of the evidence collection mechanism within the EU. This will require a separate chapter in the CPC of Ukraine, which should contain the following main provisions (they are not exhaustive): grounds for refusal of recognition and enforcement under Art. 11 of Directive 2014/41/EU; legal remedies (the range of persons who can use them, the procedure and time of notification, the procedure for appeal and the consequences of appeal, the subjects and procedure for consideration and resolution of complaints, consideration of the used remedies in another country in the EIO mechanism, the possibility of suspending the execution of an investigative measure, appealing against the issuance of

a warrant, legal aid); provisions on confidentiality; the issue of admissibility of evidence collected in the EIO mechanism.

Key words: European Investigation Order, human rights, investigative (search) actions, approximation, appeal, remedy.

Постановка проблеми. Євроінтеграційний шлях України вказує на необхідність оцінки перспектив апроксимації права ЄС у аспекті взаємодії у сфері кримінального провадження. Зокрема, йдеться про апроксимацію ордерних порядків, наявних у ЄС. Певні ідеї стосовно цього вже висловлювалися [1-4], тим не менш, має значення дослідження окремих ордерних порядків у перспективі їх апроксимації. До них відноситься і Європейський ордер на проведення розслідування - European Investigation Order (далі - EIO) [5].

Стан дослідження. Питання EIO досліджувалися Silvia Allegrezza, Simona Arasi, Alessandro Arena, Rosanna Belfiore, Alessandra Grio, Andrea Cabiale, Marcello Daniele, Diego Foti, Paola Maggio, Regina Garcimartín Montero, Paweł Olber, Bernd Schunemann, Miha Sepec, Jan Stajnko, István Szijártó, Laura Scomparin, Tommaso Rafaraci, Laura Autru Ryolo, Richard Vogler, Lorena Bachmaier Winter та ін., а в українській доктрині – В.В. Зуєвим, Р.А. Климкевич, А.С. Степаненком, О.Г. Шило, утім, питання захисту прав людини у цьому механізмі є малодослідженими. Тому **метою цієї статті** є виокремлення проблемних питань Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 regarding the European Investigation Order in criminal matters (далі – Директива) та аспектів, на які слід звернути особливу увагу при апроксимації Директиви у контексті дотримання прав особи у цьому механізмі.

Виклад основних результатів дослідження.

Сфера регламентації Директиви. Згідно ст. 1 Директиви, EIO - це судове рішення, видане або затверджене судовим органом держави-члена (далі - держава, що видає ордер), про проведення одної або декількох конкретних слідчих заходів[*] в іншій державі-члені (далі – держава, що виконує ордер) з метою отримання доказів відповідно до цієї Директиви. EIO також може бути виданий для отримання доказів, які вже є у розпорядженні компетентних органів держави-виконавця. Держави-члени виконують EIO на основі принципу взаємного визнання та відповідно до цієї Директиви. Запит про видачу EIO може бути поданий підозрюваним або обвинуваченим або адвокатом від його імені в рамках застосовних прав на захист відповідно до національного кримінального процесуального законодавства.

Умовами видачі та передачі EIO є такі: видача EIO є необхідною та пропорційною для цілей провадження, зазначеного в статті 4, з урахуванням прав підозрюваного або обвинуваченого; та слідчий (і) захід (заходи), зазначений (і) в EIO, міг (могли) бути призначений (і) за тих самих умов в аналогічній національній справі (ст. 6). Необхідність та пропорційність для цілей провадження має бути оцінена державою, яка видає ордер. Відмітимо, що є пропозиції переліків, що саме має бути враховано: тяжкість розслідуваного злочину (наприклад, покарання, або конкретна серйозність і небезпека злочину), економічні збитки, завдані злочином, кількість і умови (соціальні, економічні та медичні) потерпілих, вид доказів, які необхідно зібрати, заходи зі збирання доказів, які необхідно здійснити (примусові чи ні), важливість доказів, про які йде мова, для встановлення фактів, права і свободи, про які йдеться, кількість залучених осіб та інтенсивність втручання в їхні права і свободи, складність (часові та людські ресурси) заходів, які має здійснити орган, що виконує EIO, а також загальні витрати на виконання EIO [6, p. 234].

Утім, саме такої підстави для відмови у визнанні та виконанні немає у ст. 11 Директиви (що визнано у доктрині [6, p. 235]), хоча у деяких ситуаціях застосовний п. b та h цієї статті.

Що стосується умови, що слідчий (і) захід (заходи), зазначений (і) в EIO, міг (могли) бути призначений (і) за тих самих умов в аналогічній національній справі, то мова йти про тяжкість кримінального правопорушення у аспекті негласних слідчих (розшукових) дій; суб'єктів, які можуть взяти участь у слідчій (розшуковій) дії; встановлених обмежень (наприклад, згідно ч. 9 ст. 224 КПК України, у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, а також щодо злочинів, вчинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх показаннях не може бути проведений за участю малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом з підозрюваним).

Утім, слід зазначити, що задля ефективності взаємодії у Директиві прописано можливість звернення до іншого виду слідчого заходу (ст. 10), та передбачено, які з них повинні бути доступними

[*] Термінологія «слідчий захід» вживається через те, що перелік дій, передбачених у Директиві, ширше, аніж перелік слідчих (розшукових) дій у КПК України

за законодавством держави, що виконує ордер. Випадками можливості звернення до іншого виду слідчого заходу є: слідчий захід, зазначений в ЕІО, не передбачена законодавством держави, що виконує ордер; або слідчий захід, зазначений в ЕІО, не може бути застосований в аналогічній національній справі. У цьому контексті звертається увага, що застосування цього правила може бути дуже доцільним з точки зору захисту основних прав. Якщо в державі, що виконує рішення, існує менш інтрузивний захід, який є настільки ж ефективним, як і запитуваний захід, вибір менш інтрузивного заходу повинен бути обов'язковим для держави, що виконує рішення. захід має бути обов'язковим для держави, що виконує ордер [7, p. 48].

Положення Директиви щодо захисту прав людини. Директива містить ряд положень стосовно захисту прав людини у ордерній процедурі. Серед них, зокрема, але не вичерпно, слід згадати такі:

– ця Директива не має наслідком зміну зобов'язання поважати основні права та правові принципи, закріплені в статті 6 Договору про функціонування Європейського Союзу, включаючи право на захист осіб, які підлягають кримінальному переслідуванню, і будь-які зобов'язання, покладені на судові органи в цьому відношенні, залишаються незмінними (ст. 1);

– створення простору свободи, безпеки та правосуддя в межах Союзу ґрунтується на взаємній довірі та презумпції дотримання іншими державами-членами законодавства Союзу і, зокрема, основоположних прав. Однак ця презумпція може бути спростована. Отже, якщо є вагомі підстави вважати, що виконання слідчого заходу, зазначеного в ЕІО, призведе до порушення основоположного права відповідної особи і що держава-виконавець проігнорує свої зобов'язання щодо захисту основоположних прав, визнаних Хартією, у виконанні ЕІО слід відмовити (п. 19 Преамбули);

– орган, що видає ЕІО, може видати ЕІО лише тоді, коли виконані наступні умови: (a) видача ЕІО є необхідною та пропорційною для цілей провадження, зазначеного в статті 4, з урахуванням прав підозрюваного або обвинуваченого; та (b) слідчий(і) захід(и), зазначений(і) в ЕІО, міг(ли) бути призначений(і) за тих самих умов в аналогічній національній справі (ст. 6);

– у визнанні та виконанні може бути відмовлено, якщо існують вагомі підстави вважати, що виконання слідчого заходу, зазначеного в ЕІО, буде несумісним із зобов'язаннями держави-виконавця відповідно до статті 6 Договору про функціонування Європейського Союзу та Хартії основних прав ЄС (ст. 11);

– у визнанні та виконанні може бути відмовлено, якщо виконання ЕІО суперечило б принципу ne bis in idem (ст. 11);

– засоби юридичного захисту (ст. 14).

Незважаючи на наявні посилання на Договір та Хартію, є бачення, що формальне перерахування дотримання Хартії та ЄСПЛ у документі, який відкриває численні можливості для найбільш кричущих порушень, є абсолютно недостатнім [8, p. 49]. Більше того, визнається, що текст Директиви 2014/41/ЄС мав би бути більш чітким щодо підстав, які дозволили б державі-виконавцю прийняти рішення про відмову саме у контексті втручання у права особи [7, p. 47].

Окрема стаття у Директиві присвячена засобам юридичного захисту. Стосовно них зазначається, що вони доступні не лише для підозрюваного особа, чиї основоположні права можуть бути легко поставлені під загрозу у кримінальному провадженні, але й для жертви кримінального правопорушення; крім того, навіть незважаючи на те, що Директива здебільшого стосується прав підозрюваного чи обвинуваченого, вона мала б передбачити зобов'язання щодо захисту основоположних прав свідків та експертів [7, p. 48].

Отже, Держави-члени забезпечують застосування засобів правового захисту, еквівалентних тим, що доступні в аналогічній національній справі, до слідчих заходів, зазначених в ЕІО. Матеріальні підстави для видачі ЕІО можуть бути оскаржені лише в процесі, розпочатому в державі, що видала ЕІО, без шкоди для гарантій основоположних прав у державі, що виконує ЕІО. Це тлумачиться так: в процесі в державі, яка видала ордер, можливий будь-який засіб, тоді як засоби юридичного захисту в державі, що виконує ордер, обмежені лише гарантіями основоположних прав [7, p. 48].

У цій же статті Директиви зазначається: якщо це не зашкодить необхідності забезпечення конфіденційності розслідування, орган, що видає ордер, та орган, що його виконує, вживають належних заходів для забезпечення надання інформації про передбачені національним законодавством можливості звернення до засобів юридичного захисту, коли вони стають застосовними, і вчасно для забезпечення їх ефективного використання. Держави-члени забезпечують, щоб строки для звернення до засобів юридичного захисту були такими ж, як і ті, що передбачені в аналогічних національних справах, і застосовувалися таким чином, щоб гарантувати можливість ефективного використання цих засобів. Юридичне оскарження не призупиняє виконання слідчого заходу, за винятком випадків, коли це передбачено в аналогічних національних справах.

Проблемні питання Директиви у аспекті її апроксимації. Як видно, наведені вище формулювання є доволі загальними та відсилають до можливостей згідно національного права. Важливою настановою є те, що можливе оскарження самої видачі ордера. Це питання розглядалося Court of Justice of the European Union за запитом Specialised Criminal Court, Bulgaria, і було надано таке тлумачення: ст. 14 Директиви має тлумачитися як така, що виключає законодавство держави-члена, яка видала ЕІО, що не передбачає жодних засобів юридичного захисту проти видачі ЕІО, метою якого є проведення обшуків та вилучень, а також заслуховування свідка за допомогою відеоконференції; ст. 6 Директиви повинна тлумачитися як така, що виключає видачу компетентним органом держави-члена ЕІО, метою якого є проведення обшуків та вилучень, а також заслуховування свідка в режимі відеоконференції, якщо законодавство цієї держави-члена не передбачає жодних засобів правового захисту проти видачі такого ЕІО [9]. Відмітимо, що у КПК України потрібно буде вводити норми, які б передбачали оскарження.

Що стосується оскарження підстав видачі ордера, то вони оскаржуються у державі, яка його видала. Попри логічність цього правила, слушно звертається увага і на те, що проблема виникає тоді, коли особи є громадянами або проживають в іншій країні, ніж та, в якій відбувається відповідне провадження. У таких випадках їм доведеться захищати себе в іншій країні, стикаючись з додатковими витратами та труднощами, пов'язаними з незнайомою для них правовою системою [10, p. 111].

Також особа може використати засоби захисту, наявні у державі, яка виконує ордер. Якщо екстраполювати це на законодавство України, то стосовно міжнародної правової допомоги є норма, яка гарантує оскарження: особи, які вважають, що рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади України, їх посадових чи службових осіб, вчинених у зв'язку з виконанням запиту про міжнародну правову допомогу, завдано шкоди їхнім правам, свободам чи інтересам, мають право оскаржити рішення, дії та бездіяльність до суду (ч. 1 ст. 572 КПК України). При цьому не конкретизовано у порядку якого судочинства здійснюється оскарження, строки подання скарг, хто є суб'єктом розгляду та вирішення скарги. Те, що відсутня конкретизація, про які рішення, дії або бездіяльність йдеться, розглядається у доктрині як позитивна риса та робиться висновок, що в Україні можна оскаржувати будь-які процесуальні дії, які здійснюються за запитом іноземної держави та на думку скаржника шкодять його правам та законним інтересам [11, с. 101], з чим слід погодитись. Утім, норми щодо розгляду таких скарг слідчим суддею у ст. 303 КПК України – немає. Відповідно, ці норми потребуватимуть уточнень у контексті ЕІО.

Що стосується положення про інформування та урахування конфіденційності, то слід розрізняти різні ситуації, виходячи з моменту, коли особі стає відомо про проведення відповідного слідчого заходу. Перша ситуація стосується випадків, коли законодавство держави-виконавця дозволяє зацікавленій стороні бути поінформованою до виконання дії і оскаржити рішення про виконання дії до його виконання. У таких випадках засіб юридичного захисту, ймовірно, впливатиме на те, чи буде захід виконано. Друга ситуація стосується випадків, коли законодавство держави-виконавця дозволяє інформувати особу про слідчий захід лише під час або після проведення. Таким чином, особа може оскаржити дію лише під час або після визнання ЕІО та виконання слідчого заходу. У цьому випадку виникає питання, чи слід відкладати передачу запитуваних доказів до завершення розгляду засобу юридичного захисту. Це питання прямо не врегульоване в Директиві, а тому його вирішення залежить від національного законодавства держави, що виконує запит. Третя ситуація стосується випадків, коли законодавство держави, що виконує ордер, не передбачає обов'язку інформування про слідчі заходи або дозволяє інформувати підозрюваного лише на більш пізньому етапі. У більшості випадків можливість оскаржити слідчий захід стає доступною лише після передачі доказів до держави, що видала ордер, і, отже, засіб юридичного захисту буде використаний у державі, що видала ордер. Однак може статися так, що засіб юридичного захисту вже був використаний у державі, що виконує ордер. У цьому випадку найбільш проблематичним питанням є вже не призупинення виконання/передачі, а вплив засобу юридичного захисту, застосованого в державі, що виконує ордер, на відповідне провадження [10, p. 115-116].

Ясності у цьому питанні не додають положення Директиви, що: Держава, що видала ордер, бере до уваги успішне оскарження визнання або виконання ордера відповідно до свого національного законодавства; орган, що видає ордер, та орган, що виконує ордер, інформують один одного про засоби правового захисту, що застосовуються проти видачі, визнання або виконання ЕІО; без шкоди для національних процесуальних норм держави-члени забезпечують, щоб у кримінальному провадженні в державі, яка видала ордер, при оцінці доказів, отриманих в рамках виконання ордера, дотримувалися права сторони захисту та справедливість судового розгляду. Отже, у КПК України мають бути прописані наслідки в усіх перелічених ситуаціях, бо вони усі можливі, враховуючи положення ч. 1 ст. 572 КПК України.

Важливим є те, що однією із гарантій права на захист за досудового розслідування та судового розгляду під час реалізації ордера є те, що клопотати про видачу ордера може підозрюваний, обвинувачений або його захисник у межах відповідних прав, передбачених національним кримінальним процесуальним законодавством [1, с. 109]. Важливість цієї гарантії складно переоцінити, зважаючи на складнощі захисту у транскордонних кейсах, і очевидно, що вона має бути окремо прописана у КПК України. Утім, слід звернути увагу, що у доктрині відзначено як сумнівний той факт, що процесуальний документ не містить жодних правил щодо доказів, зібраних адвокатами або на вимогу захисту [12, с. 109]. Додатково слід відмітити, що питання допустимості доказів загалом практично не урегульовано, що слід буде восповнити у КПК України.

Висновки. Директива містить ряд положень стосовно дотримання прав особи у механізмі ЕІО, утім, стосовно повноти та вичерпності формулювань є певні зауваження. Зважаючи на правову природу Директиви, при її апроксимації у національному законодавстві мають бути вирішені ряд питань, у тому числі ті, які недостатньо регламентовані у Директиві. І вони мають бути вирішені так, щоб, з одного боку, обмеження прав було правомірним та необхідним, з іншого боку, забезпечити ефективність механізму збирання доказів у межах ЄС. Це вимагатиме окремої глави у КПК України, у якій мають бути прописані такі основні положення (вони не є вичерпними):

- підстави відмови у визнанні та виконанні, якщо існують вагомі підстави вважати, що виконання слідчого заходу, зазначеного в ЕІО, буде несумісним із зобов'язаннями держави-виконавця відповідно до статті 6 Договору про функціонування Європейського Союзу та Хартії основних прав ЄС (за ст. 11 Директиви);
- засоби юридичного захисту (коло осіб, які можуть їх використати, порядок та момент інформування, порядок оскарження (з урахуванням наявної практики за ч. 1 ст. 572 КПК України) та наслідки оскарження, суб'єкти та порядок розгляду та вирішення скарг, урахування використаних механізмів захисту у іншій країні у механізмі ЕІО, можливість зупинення виконання слідчого заходу, оскарження видачі ордера, безоплатна правнича допомога);
- положення щодо конфіденційності;
- питання допустимості зібраних у механізмі ЕІО доказів.

Фінансується Європейським Союзом. Проте висловлені погляди та думки належать лише автору (-ам) і не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Європейського виконавчого агентства з питань освіти та культури (EACEA). Ні Європейський Союз, ні Європейське виконавче агентство з питань освіти та культури (EACEA) не можуть нести за них відповідальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Климкевич Р.А. Кримінальне процесуальне законодавство України та Європейського Союзу: апроксимація та диференціація. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2022. 285 с.
2. Главюк І.В. Архітектоніка КПК України в аспекті права ЄС: деякі прогнози. *Україна – ЄС: питання гармонізації кримінального та кримінального процесуального законодавства*: матеріали Круглого столу (22 червня 2023 року) / упор. І.В. Главюк, Н.Р. Лащук. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 77–83.
3. Главюк І.В. Європейський охоронний ордер: питання прогностичного інструментарію для захисту жертв кримінальних правопорушень. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 655–660. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.02.109.
4. Міжнародне співробітництво у кримінальному провадженні=International cooperation in criminal proceeedings: навч. посіб. [Електронний ресурс] / В.В. Зуєв, І.В. Главюк, А.В. Підгородинська, А.С. Степаненко, В.О. Туляков, О.В. Малахова; за ред. В.О. Тулякова. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2022. 221 с. URL: https://doi.org/10.32837/11300.26117.
5. Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 regarding the European Investigation Order in criminal matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/41/oj/eng.
6. Scomparin, L., Cabiale, A., & Petersen, L. (2023). The Principle of Proportionality in Directive 2014/41/EU – Challenges of the Present and Opportunities for the Future. In *K. Ambos, A. Heinze, P. Rackow, & M. Šepec (Eds.), The European Investigation Order.: Legal Analysis and Practical Dilemmas of International Cooperation*. (1st ed., Vol. 56, pp. 225–242). Duncker & Humblot GmbH. URL: http://www.jstor.org/stable/jj.7941385.16.
7. Regina Garcimartín Montero. The European Investigation Order and the Respect for Fundamental Rights in Criminal Investigations. *EUCRIM*. 2017. № 1. P. 45–50. URL: https://doi.org/10.30709/eucrim-2017-006.

8. Vogler, R. (2014). The European Investigation Order: Fundamental Rights at Risk?. In: *Ruggeri, S. (eds) Transnational Evidence and Multicultural Inquiries in Europe*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-02570-4_4.
9. Judgment of the Court (First Chamber) of 11 November 2021. Case C-852/19. Document 62019CJ0852. ECLI identifier: ECLI:EU:C:2021:902. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62019CJ0852.
10. Arena, A. (2014). The Rules on Legal Remedies: Legal Lacunas and Risks for Individual Rights. In: *Ruggeri, S. (eds) Transnational Evidence and Multicultural Inquiries in Europe*. Springer, Cham. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-02570-4_9.
11. Зуєв В.В. Кримінальні процесуальні гарантії прав особи при міжнародному співробітництві під час кримінального провадження: монографія. Х.: ТОВ «Оберіг», 2017. 204 с.
12. Ryolo, L.A. (2014). European Investigation Order: The Defence Rights Perspective. In: *Ruggeri, S. (eds) Transnational Evidence and Multicultural Inquiries in Europe*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-02570-4_8.

УДК 342.725
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.7

ПРОБЛЕМА ВИНЯТКОВОСТІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ

Гольдберг Н.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права і процесу,
факультет права та міжнародних відносин,
ДУ «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0003-1624-1944

Григоренко М.О.,
здобувачка вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня,
факультет права та міжнародних відносин,
ДУ «Київський авіаційний інститут»

Гольдберг Н.О., Григоренко М.О. Проблема винятковості тримання під вартою в контексті європейських та національних стандартів.

Статтю присвячено комплексному аналізу проблеми зловживання тримання під вартою як запобіжним заходом у кримінальному процесі України. Попри існування задекларованої в законодавстві винятковості цього заходу, системна перевага у застосуванні тримання під вартою над іншими менш обтяжливими запобіжними заходами, породжує непоодинокі випадки порушення права людини і громадянина на свободу та особисту недоторканність. Значну увагу під час дослідження зосереджено на аналізі національного законодавства, судової практики, а також позицій Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо дотримання статті 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Здійснено оцінку обґрунтування потреби в обранні тримання під вартою, зокрема, стандарту обґрунтованої підозри, ризиків перешкоджання кримінальному провадженню, а також належності оцінки можливості застосування альтернативних запобіжних заходів. Досліджено поняття "обґрунтованої підозри" і "ризиків" та сформовано основну проблему – відсутність їх чіткого законодавчого визначення. Окрема увага приділена низці принципів, висвітлених ЄСПЛ, що відображають ризики, які національні суди повинні враховувати при ухваленні рішень щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на стадії досудового розслідування. Розкрито основну проблематику ризиків, якими часто оперують органи досудового розслідування з метою застосування такого запобіжного заходу, для якого фактичних підстав недостатньо. Обґрунтування наявності "можливості" вчинення тієї чи іншої дії підозрюваним чи потерпілим не може виходити за межі визначених та гарантованих прав і свобод такої особи. Порушуючи таким чином баланс між правами, обов'язками та повноваженнями - вважаємо недотриманими одні з основних принципів сучасного правового світу – демократизму, законності та рівності. Також, виявлено типові порушення, такі як, формальний підхід, шаблонність мотивування та автоматизм у продовженні строків тримання. Така практика явно суперечить не лише міжнародним аспектам, а й підриває засади кримінального процесуального права України – принципи достатності, пропорційності та презумпції свободи особи. У підсумку наголошено про необхідність вдосконалення процесуального законодавства та запровадження більш чітких критеріїв для доведення ризиків, а також зміцнення гарантій прав людини в національній правозастосовній практиці. Актуальність також зумовлена необхідністю перегляду усталеної судової практики, яка нерідко нехтує принципом індивідуального підходу та не забезпечує належного балансу між публічними інтересами та правами особи.

Ключові слова: тримання під вартою, запобіжні заходи, обгрунтована підозра, ризики, винятковість, підстави застосування запобіжних заходів, практика Європейського суду з прав людини.

Goldberg N.O., Hryhorenko M.O. The issue of the exceptional nature of pre-trial detention in the context of European and national standards.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the issue of the misuse of pre-trial detention as a preventive measure in the criminal procedure of Ukraine. Despite the legislatively declared exceptional nature of this measure, the systemic preference for pre-trial detention over other less burdensome preventive measures leads to numerous violations of the individual's right to liberty and personal

integrity. The study focuses significantly on the analysis of national legislation, judicial practice, and the case law of the European Court of Human Rights (hereinafter – the ECtHR) in relation to Article 5 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The necessity of imposing pre-trial detention is assessed, particularly in terms of the standards of "reasonable suspicion," the risks of obstructing criminal proceedings, and the adequacy of considering alternatives to detention. The notions of "reasonable suspicion" and "risks" are examined, with the main issue being the absence of clear legislative definitions. Special attention is given to a number of principles highlighted by the ECtHR that reflect the risks which national courts must consider when deciding on detention during the pre-trial investigation phase. The article reveals core problems with the use of so-called risks often cited by pre-trial investigation bodies to justify detention, even when there are insufficient factual grounds. The justification of the mere «possibility» that the suspect or the victim might commit a certain act should not go beyond the limits of the guaranteed rights and freedoms of such individuals. Such reasoning undermines the balance between rights, duties, and powers, violating fundamental principles of modern legal systems such as democracy, the rule of law, and equality. Typical violations have been identified, including a formalistic approach, template reasoning, and automatism in extending detention periods. Such practices clearly contradict not only international standards but also the foundational principles of Ukraine's criminal procedure law – including sufficiency, proportionality, and the presumption of personal freedom. In conclusion, the article emphasizes the need to improve procedural legislation and introduce clearer criteria for proving the existence of risks, as well as to strengthen human rights guarantees in national legal practice. The relevance of this issue is also driven by the need to reconsider entrenched judicial practice, which often neglects the principle of individual assessment and fails to ensure a proper balance between public interest and individual rights.

Key words: detention, preventive measures, reasonable suspicion, risks, exclusivity, grounds for application of preventive measures, case law of the European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Тримання під вартою як запобіжний захід у кримінальному процесі є крайнім і винятковим заходом, який істотно обмежує основоположне право особи на свободу. Незважаючи на законодавче закріплення його виняткового характеру (ст. 183 КПК України) та необхідності застосування лише за умови неможливості запобігання ризикам через м'якші запобіжні заходи, у практиці виникають значні труднощі з дотриманням цих стандартів. Основними проблемами є: відсутність чіткого законодавчого визначення понять «обґрунтована підозра» та «ризик», що призводить до оціночного їх тлумачення судами; недотримання вимог щодо належного обґрунтування необхідності тримання під вартою; формальний підхід до врахування тяжкості злочину; неврахування належним чином міжнародних стандартів, які наголошують на винятковості застосування тримання під вартою та необхідності розгляду альтернативних заходів. Усе це обумовлює необхідність поглибленого наукового аналізу умов, підстав і порядку застосування тримання під вартою в світлі вимог національного законодавства, практики ЄСПЛ та міжнародних стандартів захисту прав людини.

Мета статті полягає у дослідженні правової природи, підстав та умов застосування тримання під вартою як запобіжного заходу у кримінальному провадженні, виявлення основних проблем правозастосування.

Стан дослідження. Проблеми правової регламентації застосування тримання під вартою як запобіжного заходу у кримінальному процесі України є предметом досліджень вітчизняних науковців, а саме Ю.М. Грошевой, А.Я. Дубинський, В.С. Зеленецький, В.Т. Маляренко, І.Л. Петрухін, М.А. Погорецький, П.П. Пилипчук, В.М. Трофименко, О.Г. Шило та інші. Вони досліджують різні теоретичні і практичні проблеми застосування тримання під вартою. Попри значний внесок цих дослідників, питання застосування тримання під вартою залишається актуальним і потребує подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Тримання під вартою як запобіжний захід є крайнім заходом процесуального примусу, що має тимчасовий характер і суттєво обмежує основоположне право особи на свободу. Відповідно до ст. 183 КПК України, тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовують лишень у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим ст. 177 КПК України [1].

Так, О.О. Маліна та професор Ю.П. Аленін пов'язують тримання під вартою з ізоляцією особи. При цьому, думка професора є дещо іншою. Він вважає, що тримання під вартою полягає в фізичній ізоляції від суспільства, у результаті чого різко зменшується можливість ухилення від слідства і суду, перешкоджання виконанню завдань кримінального судочинства або продовження злочинної діяльності. Тобто, вчений наголосив, що особа піддається саме фізичній ізоляції, що дозволяє запобігти настанню певних негативних ризиків [2, с. 145]. Розкрив поняття тримання під вартою

і В.М. Тертишник. На думку вченого, цей запобіжний захід, полягає в ізоляції обвинуваченого чи підозрюваного від суспільства, ув'язненні (арешті), тобто позбавленні волі особи, яка вчинила злочин, до визнання її винною судом, й утриманні її під вартою на встановлених законом підставах і умовах [3, с. 661]. Хоча, дане визначення не класифікує його серед інших запобіжних заходів, так як містить загальні ознаки, характерні для всіх заходів щодо обмеження прав і свобод особи.

Отже, в науковій літературі тримання під вартою як запобіжний захід традиційно розглядається як форма фізичної ізоляції особи від суспільства, що спрямована на досягнення цілей кримінального провадження шляхом мінімізації ризиків перешкоджання слідству, суду або вчинення нових злочинів. Проте, незважаючи на важливість цього запобіжного заходу, міжнародні стандарти акцентують на його винятковості та необхідності обмеження застосування. Відповідно, у низці міжнародних нормативних актів визначено, що взяття під варту має використовуватися лише як крайній захід після ретельного розгляду можливості застосування альтернативних заходів.

Винятковий характер взяття під варту зазначено в низці нормативних документів ООН, у Мінімальних стандартних правилах ООН про те, що попереднє взяття під варту використовується в судочинстві у кримінальних справах як крайній захід за умови належного врахування інтересів розслідування передбачуваного правопорушення та захисту суспільства і жертви. (п. 6.1) [4].

У п. 15 Рекомендації R (80) 11 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи встановлено обов'язок судового органу при вивченні питання щодо доцільності обрання взяття під варту до суду розглянути всі можливі альтернативні заходи [5]. У Віденській декларації про злочинність і правосуддя держави-учасниці заявили про добровільне прийняття на себе зобов'язання приділяти першочергову увагу зниженню кількості і заборони надмірного числа затриманих осіб та осіб, ув'язнених під варту до початку суду (п. 26) [6].

Так, відповідно до ст. 177 КПК України метою застосування запобіжного заходу є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам: 1) переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; 2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; 3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; 4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; 5) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується [1]. Застосування запобіжного заходу можливе лише за умови наявності обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявності ризиків, які переконливо свідчать про можливість вчинення підозрюваним, обвинуваченим або засудженим певних дій, передбачених законодавством. Слідчий або прокурор не можуть ініціювати питання про обрання запобіжного заходу без достатніх підстав.

Особливої уваги потребує тримання під вартою як найсуворіший запобіжний захід. Це поняття було імплементоване у національне законодавство в контексті приведення його у відповідність до стандартів Європейської конвенції з прав людини.

Поняття «обгрунтована підозра» також введене в кримінальне процесуальне законодавство з метою його наближення до європейських правових стандартів. Зазначений термін міститься в пункті «с» ч. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Разом з тим необхідно наголосити на тому, що дана Конвенція, як, до речі, і чинний КПК України, не містить роз'яснення цього терміну [7, с. 80].

Слід відмітити, що поняття «обґрунтованість підозри» є оцінним. Як зазначається у судовій практиці Європейського суду з прав людини (далі – Європейський суд), обґрунтованість підозри передбачає «наявність фактів або інформації, які переконують об'єктивного спостерігача, що, можливо, відповідна особа вчинила правопорушення. Однак те, що може вважатися «обґрунтованим», залежить від сукупності обставин» [8].

У рішенні у справі «Летельє проти Франції» (The Case of Letellier v. France) Європейський суд вказав, що наявність вагомих підстав підозрювати затриманого у вчиненні злочину є неодмінною умовою правомірності тримання під вартою [9]. Європейський суд, розглядаючи скаргу у справі «Мюррей проти Сполученого Королівства» (The Case of Murray v. United Kingdom) підкреслив, що під час визначення «ступеня підозри» підставою для обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту може бути «більш низький поріг обґрунтованості підозри» при вчиненні особливої категорії злочинів» [10]. У справі «Мироненко і Мартенко проти України» (The Case of Mironenko і Martenko v. Ukraine) Європейський суд зазначив, що компетентний суд повинен перевірити не лише дотримання процесуальних вимог національного законодавства, а й обґрунтованість підозри, на підставі якої здійснено затримання, та законність мети цього затримання, подальшого тримання під вартою [11]. У справі «Ishkhanyan проти Вірменії» Європейський суд зазначив, що «обґрун-

тована підозра повинна існувати на момент арешту та початкового затримання, а також повинно бути доведено, що підозра залишалася «обґрунтованою» під час тривалого затримання» [12]. У справі «Baş проти Туреччини» ЄСПЛ розглянув ситуацію, коли особа була затримана без достатніх доказів, що підтверджують обґрунтовану підозру. У своєму рішенні суд зазначив: що «докази, представлені суду, були недостатніми для того, щоб зробити висновок про наявність обґрунтованої підозри щодо заявника на момент його затримання» [13].

Відповідно, як справедливо зауважує О.І. Тищенко «слідчий суддя у кожному випадку повинен принципово і критично ставитися до доводів органів кримінального переслідування, якими обґрунтовується необхідність застосування саме цього запобіжного заходу, об'єктивно оцінюючи їх переконливість» [14, с. 136]. Тобто слідчий суддя, розглядаючи клопотання про обрання тримання під вартою, має з особливою принциповістю й критичністю підходити до аргументів органів сторони обвинувачення, ретельно оцінюючи їх обґрунтованість та достатність.

З точки зору науковців Є.Д. Лук'янчикова та Б.Є. Лук'янчикова, підозра у вчиненні кримінального правопорушення та ризики є результатом оцінної діяльності слідчого, прокурора, слідчого судді або суду за матеріалами кримінального провадження [15]. Зокрема, науковці зазначають на важливості обґрунтування кожної з обставин фактичними даними, що містяться в матеріалах провадження. Як підкреслюють автори, «підозра та ризики повинні ґрунтуватися на реальних, належних і допустимих доказах, що підтверджують існування відповідних підстав для обрання запобіжного заходу», а не спиратися на припущення або недоведені твердження [15]. Такий підхід забезпечує належний рівень захисту прав особи і сприяє дотриманню принципу презумпції невинуватості на стадії досудового розслідування.

Разом із перевіркою наявності обґрунтованої підозри слідчий суддя, вирішуючи питання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, зобов'язаний враховувати також тяжкість інкримінованого кримінального правопорушення. Тяжкість злочину є важливою об'єктивною характеристикою, що свідчить про суспільну небезпеку діяння і особи, яка його вчинила, та має безпосередній вплив на визначення ризиків ухилення від слідства чи суду, продовження злочинної діяльності або перешкоджання встановленню істини у кримінальному провадженні. Оцінка тяжкості злочину повинна здійснюватися з урахуванням встановленої законодавством класифікації правопорушень за ступенем тяжкості, характеру заподіяної шкоди, а також обставин вчинення діяння та особистості підозрюваного чи обвинуваченого. При цьому слідчий, прокурор, слідчий суддя або суд, оцінюючи тяжкість вчиненого злочину, керуються положеннями ст.ст. 11 і 12 Кримінального кодексу України щодо поняття та класифікації злочинів, а також враховують обставини, які за чинним законодавством впливають на кримінальну відповідальність, зокрема ступінь суспільної небезпечності діяння, його кримінально-правову кваліфікацію, мету, мотив, форму вини, а також обставини, що обтяжують або пом'якшують відповідальність.

Враховуючи викладене, питання врахування тяжкості вчиненого кримінального правопорушення при обранні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою має вирішальне значення не лише в теоретичній площині, а й у практиці національних судів. Прикладом такого підходу є ухвала від 12.09.2024 року у справі № 766/12121/23 Херсонського міського суду Херсонської області [16], у якій суд, керуючись практикою Європейського суду з прав людини, наголосив, що сама по собі тяжкість обвинувачення не є самостійною підставою для тримання особи під вартою. Водночас суд зауважив, що у сукупності з іншими обставинами серйозність обвинувачення може суттєво підвищити ризик втечі обвинуваченого, що унеможливлює запобігання цьому ризику без застосування тримання під вартою. Отже, вказане судове рішення ще раз підкреслює необхідність чіткого розмежування підстав для тримання під вартою, доказування яких покладається на органи досудового розслідування і прокуратуру, а також розуміння тримання під вартою як наслідку серйозності інкримінованого діяння та передбачуваної суворості покарання. Усі ці елементи є взаємопов'язаними, однак відіграють провідну роль лише на відповідних етапах процесуального розгляду.

Під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою слідчий суддя або суд зобов'язані перевірити, чи надані сторонами кримінального провадження докази обґрунтовують наявність достатніх підстав для висновку про існування хоча б одного з передбачених законом ризиків. Саме ця вимога покладає на слідчого, прокурора обов'язок належного обґрунтування необхідності обрання найсуворішого запобіжного заходу, а на слідчого суддю або суд — обов'язок всебічної та об'єктивної оцінки доводів і доказів сторін. У зв'язку з цим, виникає низка практичних та теоретичних проблем, що потребують окремого аналізу.

З процесуальної точки зору «ризик» розглядається як оціночне кримінальне процесуальне поняття, пізнання якого покладається на слідчого суддю або суд, який за результатом його встановлення або відсутності його має прийняти відповідне процесуальне рішення. З фактичної точки зору варто характеризувати ризик, передусім як небезпеку, котрої слід уникати [4, с. 53].

Аналіз положень статті 177 КПК України свідчить, що поняття «ризик» у цьому контексті слід розглядати як імовірність виникнення небажаної поведінки підозрюваного або обвинуваченого, яка може перешкодити ефективному, повному та об'єктивному розслідуванню кримінального провадження. Водночас сутність проблеми полягає у необхідності прогнозування такої потенційно небажаної поведінки та запобігання їй шляхом застосування слідчим суддею або судом відповідного запобіжного заходу.

Так, М.І. Дерев'янко, переконаний, що «ризик, передусім, має характеризувати негативну поведінку підозрюваного та обвинуваченого, через прояв якої ставиться під загрозу належне виконання завдань кримінального провадження [17, с. 53]. Звідси «наявність ризику» - оціночне судження слідчого судді, суду про високу ймовірність небажаної поведінки підозрюваного, обвинуваченого у даному кримінальному провадженні, яке відображене у рішенні [18].

У справі «Мерабішвілі проти Грузії» (Merabishvili v. Georgia, 2017, § 222) Європейський суд з прав людини наголосив, що для обґрунтування тримання особи під вартою недостатньо лише посилання на підозру у вчиненні злочину — органи влади повинні також довести наявність інших відповідних і достатніх ризиків, що виправдовують таке втручання, причому їх аргументація має бути конкретною та не стереотипною [19]. Цим прикладом ще раз фактично підтверджується важливість всієї сукупності обставин, які за своїм змістом відсилають до обов'язку не обмежуватися формальними чи шаблонними посиланнями, які унеможливлюють застосування більш м'яких запобіжних заходів, тим самим порушуючи право особи на свободу на особисту недоторканність.

Питання наявності ризиків було розкрито у справі № 932/13837/20 Дніпровським апеляційним судом [20]. Використовуючи висновок ЄСПЛ, наголосив, що навіть при наявності ризиків, таких як можливість переховування або впливу на свідків, суди повинні розглядати можливість застосування менш суворих заходів. А у справі «Амбрушкевич проти Польщі» заява № 38797/03 від 23.10.2006 р. в п. 31 ЄСПЛ підкреслив, що позбавлення свободи може бути виправданим лише тоді, коли інші, менш суворі заходи були розглянуті та визнані недостатніми [21].

У контексті сучасного розуміння стандартів застосування тримання під вартою очевидним є те, що наявність ризиків небажаної поведінки підозрюваного або обвинуваченого має бути не лише заявлена, але й належним чином підтверджена матеріалами кримінального провадження. Такий підхід випливає як із положень національного законодавства, так і зі сталої практики ЄСПЛ. Визначальним при цьому є те, що ризики повинні оцінюватися індивідуально у кожній справі, з огляду на конкретні факти та обставини, що свідчать про реальну загрозу їх настання, а не ґрунтуватися на абстрактних припущеннях чи стереотипних формулюваннях.

Європейський суд з прав людини сформулював низку принципів, що відображають ризики, які суди повинні враховувати при ухваленні рішень щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на стадії досудового розслідування. Ці ризики, в сукупності, утворюють вимоги до обґрунтованості та доказовості підозри або обвинувачення, що є підставою для прийняття рішення про застосування цього запобіжного заходу.

Перш за все, варто підкреслити ризик, пов'язаний із припущенням, що підозрюваний, обвинувачений може продовжувати займатися злочинною діяльністю. Цей міжнародно-правовий ризик неодноразово підтверджувався в рішеннях Європейського суду з прав людини. Суд вказує, що для обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою необхідно надати достатні докази, що підтверджують наявність реального ризику повторення злочинних дій, що має бути оцінено з урахуванням конкретних обставин справи.

Другим важливим ризиком є можливість того, що підозрюваний, обвинувачений може ухилитися від органів досудового розслідування та суду. Як зазначає ЄСПЛ, реальний ризик такого розвитку подій є достатньою підставою для застосування заходу у вигляді тримання під вартою. Однак, на думку суду, сторона обвинувачення зобов'язана надати конкретні докази, які підтверджують ймовірність такого ухилення. Цей ризик має важливе значення для забезпечення справедливості процесу та уникнення безпідставного обмеження свободи особи. У рішенні по справі «Томази проти Франції» від 27 серпня 1992 року ЄСПЛ підкреслив, що небезпека ухилення від правосуддя повинна визначатися з урахуванням низки факторів, які вказують на наявність суттєвої загрози такого ухилення або ж, навпаки, дозволяють оцінити її як незначну, що, у свою чергу, не може бути підставою для застосування тримання під вартою. В аналогічному рішенні у справі «Летелье проти Франції» від 26 червня 1991 року, ЄСПЛ звернув увагу на необхідність ретельної оцінки ризику того, що обвинувачений ухилиться від попереднього слідства. Важливо враховувати всі супутні обставини, які можуть або підтвердити наявність такого ризику, або звести його до мінімуму, що робить застосування тримання під вартою непотрібним і невиправданим.

ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що недостатньо лише факту відсутності у підозрюваного або обвинуваченого постійного місця проживання та роботи для обґрунтування рішення про його

тримання під вартою. Відповідно до стандартів Європейського суду, цей факт сам по собі не може служити підставою для обґрунтованих побоювань, що підозрюваний або обвинувачений ухилиться від правосуддя або вчинить новий злочин. ЄСПЛ послідовно вказує, що для застосування такого запобіжного заходу, як тримання під вартою, необхідно мати конкретні докази, що свідчать про реальний ризик ухилення або скоєння нового правопорушення, а не лише посилання на соціально-економічний статус обвинуваченого.

Ризик надання тиску на свідків або потерпілих є важливим аспектом у визначенні доцільності застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на стадії досудового слідства. ЄСПЛ неодноразово визнавав, що наявність доказів про те, що підозрюваний та обвинувачений може здійснити тиск на свідків або інші особи, залучені до кримінального процесу, може бути достатньою підставою для обрання цього запобіжного заходу. Зокрема, «W. проти Швейцарії» (26 січня 1993 р.), де суд дійшов висновку, що наявність переконливих доказів того, що обвинувачений, перебуваючи на свободі, може маніпулювати свідками і схиляти їх до надання неправдивих показань, обґрунтовує необхідність його затримання під вартою. Подібний підхід був підтверджений і в рішенні у справі «Летельє проти Франції» (26 червня 1991 р.), коли ЄСПЛ погодився з думкою Комісії, що побоювання щодо тиску на свідків можуть бути виправданими на початкових етапах слідства.

Висновки. Враховуючи вищезазначене, варто підсумувати, що проблеми використання найсуворішого запобіжного заходу тримання під вартою виникають частіше через мотивування, яке будується на стандартних фразах сторони обвинувачення. Такого роду аргументація про ймовірність ухилення, тиску на свідків чи знищення доказів – часто не підтверджується належними доказами і конкретними фактами, що вимагається відповідно до принципу змагальності та презумпції невинуватості. Практика свідчить про сталість проблеми використання тримання під вартою як «опції за замовчуванням» у кримінальному процесі України. Такий підхід суперечить національним процесуальним гарантіям і міжнародним стандартам захисту прав людини. Вважаємо за необхідне вдосконалення процесуального законодавства, та зміну правозастосовної практики – зокрема, запровадження більш чітких критеріїв для доведення ризиків. Зрештою, подолання даної системної проблеми – це не лише питання законодавчої техніки, а й правової культури, в основі якої має бути повага до свободи, людської гідності та балансу інтересів у кримінальному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: затверджений Законом УРСР від 28 грудня 1960 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1001-05 (дата звернення: 22.04.2025 р.).
2. Кримінально-процесуальне право України: підручник / за заг. ред. Ю.П. Аленін. Х.: ТОВ «Одіссей», 2009.
3. Тертишник В.М. Кримінальне-процесуальне право України: підручник. 4-те вид., доп. і перероб. К.: Вид-во А.С.К., 2003.
4. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 45/110 Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням. URL: ua/wp-content/uploads/2019/04/01_Резолюція-Генеральної-Асамблеї-ООН-№45110_Мінімальні-стандартні-правила-ООН-у-відношенні-заходів-не-повязаних-з-тюремним-увязне.pdf (дата звернення: 22.04.2025 р.).
5. Про взяття під варту до суду: рекомендація R (80) 11 Комітету міністрів державам – членам Ради Європи від 27.06.1980 р. URL: docs.cntd.ru. (дата звернення: 22.04.2025 р.).
6. Резолюція № 55/59 Генеральної Асамблеї ООН Віденська декларація про злочинність і правосуддя: відповіді на виклики XXI століття. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU00029 (дата звернення: 22.04.2025 р.).
7. Даль А. Л. Тримання під вартою як запобіжний захід у кримінальному провадженні: монографія / Даль Адам Лаврентійович, Абламський Сергій Євгенович; за заг. ред. О.О. Юхна; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС. 2017. 238 с.
8. The Case of Fox, Campbell and Hartley v. the United Kingdom (Application no. 12244/86; 12245/86; 12383/86) Judgment Strasbourg 27 March 1991 p. URL: http://cmiskp.echr.coe.int (дата звернення: 22.04.2025 р.).
9. The Case of Letellier v. France (Application no. 12369/86) Judgment Strasbourg 26 June 1991. URL: http://cmiskp.echr.coe.int (дата звернення: 22.04.2025 р.).
10. The Case of Murray v. United Kingdom (Application no. 18731/91) Judgment Strasbourg 28 October 1994. URL: http://cmiskp.echr.coe.int (дата звернення: 22.04.2025 р.).
11. The Case of Mironenko i Martenko v. Ukraine (Application no. 4785/02) Judgment Strasbourg 10 December 2009. URL: http://cmiskp.echr.coe.int (дата звернення: 22.04.2025 р.).
12. The Case of Suren Antonyan v. Armenia (Application no. 20140/23) URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»:[«001-240206»]} (дата звернення: 22.04.2025 р.).

13. The Case of Baş v. Turkey, (Application № 66448/17), Judgment Strasbourg 3 March 2020. URL: https://www.lawpluralism.unimib.it/en/oggetti/454-bas-v-turkey-no-66448-17-e-ct-hr-second-section-3-march-2020 (дата звернення: 22.04.2025 р.).
14. Тищенко О.І. Тримання під вартою: окремі питання правозастосовних реалій. Науковий вісник *Ужгородського національного університету.* 2014. Серія ПРАВО. Випуск 27. Том 3. С. 135–138. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/7320/1/ТРИМАННЯ%20ПІД%20ВАРТОЮ.pdf (дата звернення: 22.04.2025 р.).
15. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. Підозра вчинення кримінального правопорушення та ризики як результат оцінної діяльності органів досудового розслідування. URL: https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.07.09.html (дата звернення: 22.04.2025 р.).
16. Ухвала Херсонського міського суду Херсонської області від 12.09.2024 у справі № 766/12121/23. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/121582067/ (дата звернення: 22.04.2025 р.).
17. Дерев'янко М.І. Підстави застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. 49–55.
18. Шепель А.М. Тримання під вартою як винятковий запобіжний захід: підстави застосування. International scientific e-journal ΛΌΓΟΣ. ONLINE. 2020. № 7. https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.07.09.html (дата звернення: 22.04.2025 р.).
19. Мерабішвілі проти Грузії: рішення Європейського суду з прав людини від 2017 року, заява № (Merabishvili v. Georgia), § 222 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-178753%22]} (дата звернення: 22.04.2025 р.).
20. Дніпровський апеляційний суд. Ухвала у справі № 932/13837/20 від 22 грудня 2020 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93820166 (дата звернення: 22.04.2025 р.).
21. Рішення ЄСПЛ у справі «Амбрушкевич проти Польщі» від 04 трав. URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c (дата звернення: 22.04.2025 р.)

УДК 343.121.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.8

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО СПІВВІДНОШЕННЯ «ЗАХИСТУ» І «ОХОРОНИ» У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ

Гольдберг Н.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права і процесу,
факультет права та міжнародних відносин,
Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0003-1624-1944

Зубкова Є.Р.,
здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня,
факультет права та міжнародних відносин,
Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Гольдберг Н.О., Зубкова Є.Р. Концептуальні підходи до співвідношення «захисту» і «охорони» у кримінально-правовому регулюванні.

У статті проаналізовано співвідношення понять «захист» та «охорона» прав у загальному розумінні та у контексті забезпечення права на захист у кримінальному та процесуальному законодавстві України. Розглядаються відмінності між цими поняттями, підкреслюючи, що «захист» є активним процесуальним правом особи, яке реалізується через участь у кримінальному процесі, тоді як «охорона» включає системну діяльність держави, яка спрямована на створення умов для реалізації цього права, а також гарантій охорони права на захист від найбільш небезпечних посягань. У статті представлено юридичні конструкції, які регулюють забезпечення права особи на захист, та обґрунтовано функціональну різницю між цими поняттями. Аналізуються ключові положення законодавства щодо права на захист, акцентується увага на необхідності правової охорони прав і свобод людини і громадянина, залучених до кримінального провадження. Зроблено висновок, що ефективне розмежування цих понять є важливим для належного застосування кримінального і процесуального законодавства та захисту прав людини і громадянина.

Метою статті є з'ясування теоретико-правової природи та функціонального співвідношення понять «захист» і «охорона» у контексті реалізації конституційного права особи на захист.

Зроблено висновок, що у сучасному кримінальному та кримінально-процесуальному праві України дефініція «захист» і «охорона» прав людини, хоча й тісно пов'язані, проте мають різний функціональний зміст і правову природу, що зумовлює необхідність чіткого їх розмежування при аналізі механізмів забезпечення права на захист. «Захист» – це, насамперед, процесуальна діяльність, що здійснюється безпосередньо самим суб'єктом або за його згодою, і яка полягає у практичній реалізації конкретного суб'єктивного права, спрямованого на протидію кримінальному переслідуванню. Така діяльність, що набуває форми активної правової позиції, виявляється у вчиненні низки процесуальних дій – від залучення захисника та подання доказів до ініціювання скарг і заяв. Вона має динамічний і цілеспрямований характер, оскільки розгортається в межах юридичного конфлікту й орієнтована на забезпечення реалізації або відновлення порушеного права. «Охорона» є превентивною та системною діяльністю, ініційованою державою, що передбачає створення відповідних правових і організаційних умов, за яких можливість порушення права на захист або виключається, або зводиться до мінімуму. Ця діяльність охоплює цілий спектр механізмів – від правозастосування до адміністративної та судової практики, а також реалізації контрольних і наглядових функцій. Іншими словами, охорона становить собою інституційно закріплений механізм, спрямований на забезпечення ефективного функціонування самого права на захист як одного з ключових елементів гарантій прав людини.

Ключові слова: право на захист, право на правову допомогу, недопущення захисника, забезпечення прав і свобод особи, захист, охорона, кримінальне правопорушення.

Goldberg N.O., Zubkova Ye.R. Conceptual approaches to the correlation of "protection" and "security" in criminal law regulation.

The article analyzes the correlation between the concepts of "protection" and "defense" of rights in the general sense and in the context of ensuring the right to defense in criminal and procedural legislation of Ukraine. The author examines the differences between these concepts, emphasizing that

"defense" is an active procedural right of a person which is realized through participation in criminal proceedings, while "protection" includes systemic activities of the State aimed at creating conditions for the realization of this right, as well as guarantees of protection of the right to defense against the most dangerous encroachments. The article presents the legal constructs which regulate the right to defense and substantiates the functional difference between these concepts. The author analyzes the key provisions of the legislation on the right to defense and emphasizes the need for legal protection of human and civil rights and freedoms involved in criminal proceedings. The author concludes that an effective distinction between these concepts is important for the proper application of criminal and procedural legislation and protection of human and civil rights.

The purpose of the article is to clarify the theoretical and legal nature and functional correlation of the concepts of "protection" and "security" in the context of realization of the constitutional right to defense.

It is concluded that in modern criminal and criminal procedure law of Ukraine, the definitions of "protection" and "protection" of human rights, although closely related, have different functional content and legal nature, which necessitates a clear distinction between them when analyzing the mechanisms of ensuring the right to defense. "Defense" is, first of all, a procedural activity carried out directly by the subject or with his/her consent, and which consists in the practical implementation of a specific subjective right aimed at counteracting criminal prosecution. Such activity, which takes the form of an active legal position, is manifested in a number of procedural actions – from engaging a defense counsel and submitting evidence to initiating complaints and statements. It has a dynamic and purposeful character, as it unfolds within the framework of a legal conflict and is focused on ensuring the realization or restoration of the violated right. "Protection" is a preventive and systematic activity initiated by the state, which involves the creation of appropriate legal and organizational conditions under which the possibility of violation of the right to defense is either excluded or minimized. This activity covers a whole range of mechanisms - from law enforcement to administrative and judicial practice, as well as the implementation of control and supervisory functions. In other words, protection is an institutionalized mechanism aimed at ensuring the effective functioning of the right to defense itself as one of the key elements of human rights guarantees.

Key words: right to defense, right to legal aid, non-admission of a defense counsel, ensuring of individual rights and freedoms, protection, security, criminal offense.

Постановка проблеми. У сучасному кримінально-правовому дискурсі спостерігається тенденція до розширення змісту та функціонального наповнення понять «захист» і «охорона», які традиційно вважаються спорідненими, проте не тотожними. Водночас у законодавстві та правозастосовній практиці відсутнє чітке розмежування між цими категоріями, що спричиняє труднощі в тлумаченні норм кримінального та кримінального процесуального права. Таке розмиття меж між поняттями створює колізії в реалізації державою своїх зобов'язань щодо забезпечення прав особи, особливо в контексті гарантування права на захист у кримінальному провадженні. Це обумовлює необхідність глибшого теоретико-правового аналізу співвідношення понять «захист» і «охорона», з'ясування їх ролі у структурі кримінально-правового регулювання та формування концептуального підходу до їх тлумачення і застосування.

Мета дослідження: з'ясування теоретико-правової сутності та змістовного наповнення дефініцій «захист» і «охорона» у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві, аналіз їх співвідношення, а також формулювання концептуального підходу до їх розмежування з урахуванням практичних потреб правозастосування.

Стан опрацювання проблематики. Питання співвідношення понять «захист» та «охорона» у контексті реалізації права на захист знаходиться в полі зору як національної, так і зарубіжної юридичної науки. Незважаючи на наявність окремих наукових напрацювань, цілісного, системного дослідження з окресленої проблематики наразі бракує. У вітчизняній науковій літературі спостерігається тенденція до ототожнення або взаємозамінного вживання термінів «захист» і «охорона», що, в свою чергу, призводить до термінологічної невизначеності та ускладнює процес правозастосування. Серед науковців, які торкались деяких аспектів захисту прав особи в кримінальному провадженні, варто відзначити праці таких дослідників, як Ю.В. Александров, А.М. Бойко, Р.І. Сахно, С.І. Селецький, М.О. Спірідонов та ін. Однак їхні дослідження висвітлюють окремі аспекти порушення права на захисника та недопущення захисника, однак комплексного аналізу співвідношення понять «захист» та «охорона» у правовому та функціональному контексті в межах кримінального процесу не подано. Тому існує потреба у міждисциплінарному осмисленні правової природи та функціонального навантаження понять «захист» і «охорона», а також у чіткому розмежуванні їх у контексті забезпечення прав людини в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Питання співвідношення понять «захист» та «охорона» прав вже доволі довгий період часу є дискусійним в юридичній науці. Водночас, залишити його без уваги при дослідженні забезпечення права на захист не можна, оскільки відповідь на нього є основою для правильного застосування форм, способів захисту чи заходів охорони прав людини і громадянина.

У Конституції передбачено, що: «а) кожен має право на правову допомогу; б) у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно; в) кожен є вільним у виборі захисника своїх прав; г) підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист; д) забезпечення обвинуваченому права на захист є одним із основних засад судочинства (ч. 1 ст. 59, ч. 2 ст. 63, п. 6 ч. 3 ст. 129 Конституції України)» [1]. Засоби реалізації права на захист закріплені у чинному Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК) [2], а гарантії його охорони від найбільш небезпечних посягань – у ст. 374 Кримінального кодексу України (далі – КК)[3].

Тобто, у системі конституційно-правових гарантій права на захист закладено базові засади, які конкретизуються та набувають практичного змісту у положеннях кримінального процесуального та кримінального законодавства. Зокрема, ст. 374 КК України виконує важливу функцію охорони цього права, передбачаючи кримінальну відповідальність за умисне порушення встановлених законом засад захисту. Саме в межах наукового аналізу цієї статті актуальним постає питання про сутність і форми діянь, що підпадають під її ознаки.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція С.І. Селецького, який, аналізуючи зміст ст. 374 КК України, акцентує на тому, що йдеться не лише про формальну відмову у допуску захисника, але й про інші, менш очевидні форми порушення права на захист. На його переконання це «відмова підозрюваному, обвинуваченому (підсудному) у запрошенні захисника взагалі, психічний вплив з метою схилити потерпілого відмовитися від захисника, відмову замінити захисника іншим» [4, с. 330].

Подібну позицію поділяє й Ю.В. Александров, який у своїх дослідженнях також користується категорією «відмова» для позначення відповідних дій, що підпадають під ознаки складу злочину, передбаченого ст. 374 КК України. Автор детально розкриває зміст цього поняття, називаючи його проявами відмови у запрошенні захисника взагалі, відмову у запрошенні конкретного захисника, відмову у заміні захисника [5, с. 476].

У працях М.О. Спірідонова підкреслюється, що «категорія «відмова» охоплює лише частину порушень закону, які можуть унеможливити спілкування підозрюваного (обвинуваченого, підсудного) із захисником. Недопущення захисника може виявитись, зокрема й у невиконанні слідчим (чи прокурором або суддею) своїх обов'язків щодо запрошення чи залучення захисника без будь-яких комунікацій із потерпілим з цього приводу (наприклад, слідчий не повідомляє підозрюваному про його право на безоплатну правову допомогу захисника, а його підпис у відповідному протоколі підробляє)» [6, с. 167]. А.М. Бойко розглядає недопущення захисника як невиконання винним вимог КПК про допуск захисника до участі в провадженні в будь-якій стадії процесу, коли захисник запрошується підозрюваним, обвинуваченим (підсудним) [7, с. 1009].

Цікавим є й підхід Р.І. Сахна, який розкриває зміст недопущення захисника як комплексного порушення процесуальних норм, передбачених КПК України. На його переконання, недопущення захисника полягає: 1) у невиконанні винним вимог ч.ч. 2, 3 ст. 20 КПК щодо обов'язку слідчого (прокурора, слідчого судді) забезпечити право підозрюваного, обвинуваченого на кваліфіковану допомогу з боку обраного ним захисника, шляхом висунення до захисника непередбачених законом вимог, що призводить до недопущення його до участі в кримінальному провадженні; 2) у непризначені чи відмові у залученні захисника всупереч вимогам ст.ст. 49, 52 КПК [8, с. 136].

На основі аналізу підходів, викладених різними авторами, можна зробити висновок, що недопущення захисника до участі в кримінальному провадженні є багатоаспектним порушенням, яке охоплює як активні дії (прямі заборони або висування незаконних вимог до захисника), так і бездіяльність (невиконання обов'язків із залучення чи інформування про право на правову допомогу).

Враховуючи зазначене, варто наголосити на тому, що особливістю кримінального права є те, що, будучи охоронною галуззю права, воно спрямоване на поведінку людей, які вступають у конфлікт з існуючими приписами в державі. І в даному випадку протиправною є така поведінка людини, яка не просто порушує встановлений порядок і законодавчі заборони, а й спричиняє шкоду найбільш значущим і важливим суспільним відносинам, тим соціальним благам і цінностям, які мають першорядне значення. Кримінальне право виконує охоронну функцію, спрямовану на запобігання порушенням процесуальних прав осіб, що є учасниками кримінального провадження. Воно не лише визначає правові механізми захисту, але й передбачає відповідальність за посягання на це право. Ця галузь права, виконуючи свою охоронну функцію, встановлює чіткі гарантії реалізації права на захист, а також передбачає відповідальність за порушення цього права. Тому,

забезпечення права на захисника є не тільки обов'язком суб'єктів кримінального провадження, а й важливою умовою дотримання засад справедливості та законності у сфері правосуддя.

Право на захист як процесуальний феномен існувало задовго до криміналізації його порушення в КК 2001 р. Науковий інтерес до проблем кримінальної відповідальності за це діяння розвивався поступово й досяг свого піку починаючи з другого десятиліття XXI ст. [9].

За чинним КПК України процес участі захисника в кримінальному провадженні характеризують категорії «залучення» та «забезпечення участі» [6, с. 169]. Так, ст. 48 КПК «Залучення захисника» передбачає: захисник може у будь-який момент бути залученим підозрюваним, обвинуваченим, їх законними представниками, а також іншими особами за проханням чи згодою підозрюваного, обвинуваченого до участі у кримінальному провадженні. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані надати затриманій особі чи особі, яка тримається під вартою, допомогу у встановленні зв'язку із захисником або особами, які можуть запросити захисника, а також надати можливість використати засоби зв'язку для запрошення захисника [2].

Існують певні випадки, коли слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд зобов'язані залучити захисника. Так, у ст. 49 КПК України закріплено, що слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд зобов'язані забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні у випадках, якщо: 1) відповідно до вимог ст. 52 КПК України (що має місце у кримінальних провадженнях щодо особливо тяжких злочинів, а також щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, щодо осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права, щодо осіб, які не володіють мовою, якою ведеться кримінальне провадження, щодо реабілітації померлої особи, щодо осіб, стосовно яких здійснюється спеціальне досудове розслідування або спеціальне судове провадження, у разі укладення угоди між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості) участь захисника є обов'язковою, а підозрюваний, обвинувачений не залучив захисника; 2) підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно; 3) слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний, обвинувачений не залучив його [2].

Тобто, кримінальне процесуальне законодавство прагне до того, щоб права і законні інтереси всіх його учасників, незалежно від процесуального або фактичного становища, а також від підстави залучення до кримінального провадження, були захищені рівною мірою, в тому числі від незаконного і необґрунтованого обмеження.

Для поглибленого розуміння сутності права на захист у контексті його реалізації та забезпечення в кримінальному та процесуальному законодавстві доцільно проаналізувати співвідношення понять «захист» та «охорона», які, хоча й тісно взаємопов'язані, мають різне функціональне та правове значення.

Так, В. Темченко, вивчаючи питання співвідношення досліджуваних нами категорій у механізмі забезпечення прав людини, проводить аналіз вживання вказаних понять в Конституції. В результаті дослідження вчений доходить висновку, що «термін «захист» використовується в Конституції в юридичних конструкціях, що, зокрема, позначають: 1) юридичний обов'язок держави чи інших зобов'язаних суб'єктів правовідносин із захисту прав і свобод людини; 2) можливості особи реалізувати власне суб'єктивне процесуальне право на захист у випадку порушення її права» [10, с. 59]. Відтак, науковець переконаний, що «термін «захист» у єдності термінологічних конструкцій, що позначають певні суб'єктивні процесуальні можливості (право) особи щодо захисту порушених прав, стосується будь-якого конституційного права чи свободи, незалежно від буквального вживання цього терміну безпосередньо у тексті норм Конституції» [10, с. 61].

У літературі з кримінального процесуального права була зроблена спроба розмежування понять «захист» і «охорона». Т.В. Волошанівська пропонує під захистом прав розуміти «діяльність щодо вжиття заходів з припинення порушення права або попередження такого порушення у випадку існування відповідної загрози, що здійснюються в рамках процедури вирішення правового спору. Охороною ж є комплекс заходів (правотворчих, правозастосовних тощо), спрямованих на забезпечення та реалізацію, створення умов для реалізації суб'єктивних прав» [11].

На переконання В.О. Попелюшко у законодавстві термін «захист» означає «діяльність, яка полягає у забезпеченні прав і свобод людини й громадянина безвідносно до його ролі у кримінальному процесі. Це поняття захисту можна визначити як поняття захисту в широкому розумінні» [12, с. 63].

У наукових працях І.М. Зубач була висловлена думка про те, що «відмінність захисту та охорони полягає насамперед в сутнісному призначенні означених правових явищ. Мета охорони у сучасно-

му кримінальному процесі зводиться до створення такої організаційно-правової конструкції різного роду заходів, яка б унеможливила взагалі або максимально унеможливлювала порушення права на захист. Захист – це процесуальна діяльність, яка має на меті реалізацію права на захист, за наявності процесуальних можливостей, повного або часткового спростування підозри (обвинувачення). До того ж захист прав передбачає наявність і дію конкретних правових гарантій, які встановлюються та закріплюються державою у законодавстві, а засоби охорони прав і свобод можуть бути передбачені в різних соціальних, зокрема і правових нормах» [13, с. 181].

У контексті забезпечення права на захист у чинному кримінальному та процесуальному законодавстві важливою є відмінність між поняттями «захист» та «охорона», хоча у повсякденному мовленні вони часто використовуються як синоніми. В юридичному контексті ці терміни набувають специфічного значення.

«Захист» у кримінальному праві та процесі належить до активних дій, спрямованих на забезпечення прав та інтересів особи, обвинуваченої або підозрюваної у вчиненні злочину. Він включає в себе право підозрюваного або обвинуваченого на використання засобів захисту, таких як залучення адвоката, подання доказів своєї невинуватості, подання скарг на незаконні дії слідчих органів і суду, а також інші заходи, спрямовані на запобігання або пом'якшення кримінального переслідування. «Охорона» ж у контексті права на захист стосується ширшого аспекту забезпечення гарантій прав громадян під час кримінального процесу. Охорона права на захист – це систематична робота державних органів, судових структур, правоохоронних органів та інших інституцій, спрямована на створення умов для того, щоб обвинувачена особа могла користуватися всіма правами захисту, передбаченими законом. Охорона також включає в себе профілактику порушень прав людини, забезпечення справедливого і законного судового розгляду. Тобто, захист у кримінальному процесі – це індивідуальне право учасника процесу на активну участь у своєму захисті, а охорона – це ширша, системна діяльність держави та її органів, спрямована на створення умов для забезпечення реалізації цього права.

Висновки. У сучасному кримінальному та кримінально-процесуальному праві України дефініція «захист» і «охорона» прав людини, хоча й тісно пов'язані, проте мають різний функціональний зміст і правову природу, що зумовлює необхідність чіткого їх розмежування при аналізі механізмів забезпечення права на захист.

«Захист» – це, насамперед, процесуальна діяльність, що здійснюється безпосередньо самим суб'єктом або за його згодою, і яка полягає у практичній реалізації конкретного суб'єктивного права, спрямованого на протидію кримінальному переслідуванню. Така діяльність, що набуває форми активної правової позиції, виявляється у вчиненні низки процесуальних дій – від залучення захисника та подання доказів до ініціювання скарг і заяв. Вона має динамічний і цілеспрямований характер, оскільки розгортається в межах юридичного конфлікту й орієнтована на забезпечення реалізації або відновлення порушеного права. Інакше кажучи, захист постає як правова реакція на вже наявне або потенційно можливе порушення прав особи.

На відміну від цього, «охорона» є превентивною та системною діяльністю, ініційованою державою, що передбачає створення відповідних правових і організаційних умов, за яких можливість порушення права на захист або виключається, або зводиться до мінімуму. Ця діяльність охоплює цілий спектр механізмів – від правозастосування до адміністративної та судової практики, а також реалізації контрольних і наглядових функцій. Іншими словами, охорона становить собою інституційно закріплений механізм, спрямований на забезпечення ефективного функціонування самого права на захист як одного з ключових елементів гарантій прав людини.

Таким чином, захист – це право особи, яке реалізується через індивідуальні процесуальні дії в межах кримінального провадження, а охорона – це обов'язок держави забезпечити такі умови, за яких це право може бути вільно та ефективно реалізоване. Їх співвідношення можна схарактеризувати як взаємозалежність: без охорони – неможливий повноцінний захист, а без реального захисту – охорона втрачає свою практичну цінність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. Закон № 254к/96-ВР від 28.06.1996. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 01.03.2025).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 01.03.2025).
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 01.03.2025).
4. Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний: посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 496 с.

5. Александров Ю.В., Дудоров О.О., Клименко В.А., Мельник М.І. та ін. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. 3-тє вид., переробл. та допов. Київ: Атіка, 2009. 744 с
6. Спірідонов М.О. Недопущення захисника як вид злочинного порушення права на захист (проблеми теоретичної інтерпретації й нормативної регламентації суспільно небезпечного діяння). *Вісник кримінологічної асоціації України.* 2017. № 3 (17). URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/51f30ed2-ce7f-48e3-b99b-35e3c1825158/content(дата звернення: 01.03.2025).
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 5-те вид., переробл. та доповн. Київ: Юридична думка, 2008. 1216 с.
8. Сахно Р. Окремі питання недопущення захисника у кримінальному провадженні як форми прояву порушення права на захист. *Юридичний вісник.* 2014. № 2. С. 131–138.
9. Спірідонов М.О. Кримінальна відповідальність за порушення права на захист: Дис... д-ра юрид. наук за спец.: 12.00.08. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9da7f5e4-7e6f-4bfa-93ec-73ad202c92c0/content (дата звернення: 01.03.2025).
10. Темченко В. Особливості юридичного змісту термінів «захист» та «охорона» у механізмі забезпечення прав людини. *Вісник Академії управління МВС*. 2007. № 2-3. С. 58–65.
11. Волошанівська Т.В. Щодо питання розмежування понять «захист» та «охорона» у кримінальному провадженні в світлі міжнародних стандартів прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 216–221.
12. Попелюшко В.О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладі проблеми: дис... д-ра юрид. наук за спец.: 12.00.09 / В.О. Попелюшко. К., 2009. 502 с.
13. Зубач І.М. Функція захисту у сучасному кримінальному провадженні України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2014. № 810. С. 178–183.

УДК 343.138(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.9

ПІДСТАВИ ВІДКЛАДЕННЯ СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ НА СТАДІЇ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

Гуртієва Л.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0001-5347-4718
e-mail: l.gurtieva@gmail.com

Гуртієва Л.М. Підстави відкладення судового засідання на стадії судового розгляду у кримінальному провадженні України.

Стаття присвячена уточненню видів підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду в частині з'ясування питання: чи вичерпний перелік підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду вказано у ч. 2 ст. 322 Кримінального процесуального кодексу України. Обґрунтовано, що у ч. 2 ст. 322 Кримінального процесуального кодексу вказано підстави відкладення судового засідання, проте їх перелік не є вичерпним. Наведено наступні аргументи. По-перше, системний аналіз положень Кримінального процесуального кодексу дозволяє дійти висновку, що підстави відкладення судового засідання на стадії судового розгляду вказані як в ч. 2 ст. 322 Кримінального процесуального кодексу, так і чітко зазначені в інших положеннях (зокрема, у: ч. 3 ст. 324, ч. 1 ст. 330, ч. 5 ст. 338; ч. 1 ст. 341; ч. 2 ст. 339 та ін.). По-друге, деякі підстави відкладення судового засідання чітко не закріплені у Кримінальному процесуальному кодексі, проте логічно походять зі змісту інших правових положень в частині забезпечення реалізації прав учасників судового провадження та засад кримінального судочинства. Крім того, деякі підстави відкладення судового засідання визнані судовою практикою. Наприклад, заміна складу суду, військові дії, пандемія, оголошення повітряної тривоги, відсутність інтернет з'єднання та ін.

Пропозиції щодо вдосконалення законодавства полягають у наступному.

До положень ч. 2 ст. 322 Кримінального процесуального кодексу внести доповнення: «не вважаються порушеннями безперервності судового розгляду випадки відкладення судового засідання, зокрема, внаслідок: <...>».

Положення п. 4 ч. 2 ст. 322 Кримінального процесуального кодексу викласти у наступній редакції: «підготовки потерпілого для підтримання обвинувачення в суді, якщо прокурор відмовився від підтримання публічного обвинувачення або змінив обвинувачення на менш тяжке кримінальне правопорушення чи зменшив обсяг обвинувачення».

До положень ч. 3 ст. 338 Кримінального процесуального кодексу внести доповнення: «<...>. Якщо потерпілий висловив згоду на підтримання обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі, головуючий надає йому час, необхідний для підготовки до судового розгляду».

Ключові слова: Кримінальний процесуальний кодекс України, судовий розгляд, відкладення судового засідання, практика Верховного Суду.

Gurtieva L.M. Grounds for postponement of a court hearing at the stage of trial in criminal proceedings of Ukraine.

The article is devoted to clarification of the types of grounds for postponement of a court hearing at the stage of trial in terms of clarifying the question whether the exhaustive list of grounds for postponement of a court hearing at the stage of trial is specified in Part 2 of Article 322 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. It is substantiated that Part 2 of Article 322 of the Criminal Procedure Code specifies the grounds for postponement of a court hearing, but their list is not exhaustive. The following arguments are presented. Firstly, a systematic analysis of the provisions of the Code of Criminal Procedure leads to the conclusion that the grounds for postponement of a court hearing at the trial stage are specified both in Part 2 of Article 322 of the Code of Criminal Procedure and are clearly stated in other provisions of the Code of Criminal Procedure (in particular, in: Part 3 of Article 324, Part 1 of Article 330, Part 5 of Article 338; Part 1 of Article 341; Part 2 of Article 339, etc.). Secondly, some grounds for postponement of a court hearing are not clearly enshrined in the Criminal Procedure Code, but are logically derived from the content of other provisions of the Criminal Procedure Code in

terms of ensuring the exercise of both the rights of participants in court proceedings and the principles of criminal proceedings. Some grounds for postponement of a court hearing have been developed or recognized by court practice. For example, replacement of the court, military operations, pandemic, declaration of air alert, lack of Internet connection, etc. Proposals for improving the legislation are as follows.

The provisions of Part 2 of Art. 322 of the Criminal Procedure Code should be amended to read: «cases of postponement of the court session, in particular, as a result of: <>».

The provisions of clause 4, part 2, Article 322 of the Criminal Procedure Code shall be restated as follows: «preparation of the victim to support the prosecution in court if the prosecutor refused to support the public prosecution or changed the charge to a less serious criminal offense or reduced the scope of the charge».

The provisions of Part 3 of Art. 338 of the Criminal Procedure Code shall be amended: «<>. If the victim agrees to maintain the charges as previously presented, the presiding judge shall grant him/her the time necessary to prepare for the trial».

Key words: the Criminal Procedure Code of Ukraine, trial, postponement of trial, Supreme Court practice.

Постановка проблеми. Актуальність теми даного дослідження обумовлена потребами науки кримінального процесуального права та правозастосовної діяльності суду щодо :

а) уточнення видів підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду відповідно до норм чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [1] та судової практики;

б) вдосконалення положень КПК (ч. 2 ст. 322 та ін.) та правозастосовної діяльності суду першої інстанції в частині забезпечення правової визначеності відкладення судового засідання з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, Верховного Суду.

Зазначимо, що за словниковою інтерпретацією поняття відкладення судового розгляду трактується як перенесення судового розгляду на іншу чітко визначену судом дату та час у зв'язку з обставинами, які унеможливлюють хід судового розгляду та перелік яких закріплений у КПК України [2, с. 109]. Судове рішення про відкладення судового засідання суд постановляє у формі ухвали. Під час судового провадження у першій інстанції суд може постановити ухвалу про відкладення судового засідання як на стадії підготовчого провадження, так і на стадії судового розгляду.

Аналіз сучасних наукових досліджень дозволяє дійти висновку, що види підстав відкладення судового засідання досліджували багато вчених, зокрема: Н.Р. Бобечко, І.В. Гловюк, О.В. Єні, О.П. Кучинська, О.В. Капліна, В.Т. Маляренко, Ю.М. Матейко, О.Г. Яновська та ін. Окремо слід зазначити дисертаційне дослідження Сеник Т.Б. (2023) [3] та публікації суддів (В. Земляного, Ю. Мирошниченко, Н. Стефанів та ін.), прокурорів (А.В. Дромбінського та ін.). Вказану проблематику частково ми також розглядали [4, с. 87–94 та ін.]. Водночас, постійне оновлення законодавства, нечіткості в змісті окремих положень КПК (ч. 2 ст. 322 КПК), їх неузгодженість з іншими приписами КПК та судовою практикою обумовлює необхідність уточнення низки питань та подальших наукових розвідок.

Метою нашого дослідження є уточнення видів підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду в частині з'ясування питання: чи вичерпний перелік підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду вказано у ч. 2 ст. 322 КПК.

Виклад основного матеріалу. Перш за все зазначимо, що на наш погляд, підставою прийняття будь-якого судового рішення, у т.ч. ухвали про відкладення судового засідання, є наявність зазначених в законі обставин (фактичних обставин, фактів) [5, с. 238 та ін.]. Ознаки підстав відкладення судового розгляду досліджено, зокрема, у дисертації Сеник Т.Б. [3, с. 55–57].

За ч. 2 ст. 322 КПК не вважаються порушеннями безперервності судового розгляду випадки відкладення судового засідання внаслідок:

1) неприбуття сторони або інших учасників кримінального провадження;

2) складення та погодження прокурором процесуальних документів щодо відмови від підтримання державного обвинувачення, зміни обвинувачення або висунення додаткового обвинувачення;

3) підготовки захисту обвинуваченого від зміненого чи додаткового обвинувачення;

4) підготовки потерпілого для підтримання обвинувачення в суді, якщо прокурор відмовився від підтримання державного обвинувачення;

5) проведення дослідження речових доказів за місцем їх знаходження, огляду на місці;

6) проведення експертизи у випадках та порядку, передбачених ст. 332 КПК;

7) надання доступу до речей чи документів або доручення проведення слідчих (розшукових) дій у випадках та порядку, передбачених ст. 333 КПК.

У юридичній літературі висловлена думка, що положення ч. 2 ст. 322 КПК встановлюють вичерпний перелік випадків (підстав), за яких відкладення судового розгляду не буде вважатися порушенням засади безперервності [6, с. 545; 7, с. 679, 8, с. 30]. Суддя Верховного Суду України у відставці, заслужений юрист України В. Земляной наголошував: «Суду потрібно чітко засвоїти, що об'єктивними причинами відкладення судового засідання є тільки ті, які зазначені в ст. 322 КПК України. Усі інші причини відкладення судового засідання слід розглядати як порушення принципу безперервності судового процесу» [9, с. 93]. У своїй практиці Верховний Суд також зазначав, що «статтею 322 КПК України передбачено безперервність судового розгляду, крім того, визначено вичерпний перелік випадків відкладення судового засідання, які не вважаються порушенням безперервності судового розгляду <...>» [10; 11].

Ми не можемо погодитися із позицією, що положення ч. 2 ст. 322 КПК встановлюють вичерпний перелік підстав відкладення судового засідання.

По-перше, системний аналіз положень КПК дозволяє дійти висновку, що підстави відкладення судового засідання на стадії судового розгляду вказані не тільки у ч. 2 ст. 322 КПК, але і чітко зазначені в інших положеннях КПК. Зокрема, у: ч. 3 ст. 324 КПК, ч. 1 ст. 330 КПК (для залучення захисника за призначенням та підготовки його до захисту); ч. 5 ст. 338 КПК (для підготовки та складання досудової доповіді); ч. 1 ст. 341 КПК (для складення та погодження прокурором процесуальних документів, які пов'язані з початком провадження щодо юридичної особи); ч. 2 ст. 339 КПК (для підготовки представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, до судового розгляду) та ін.

По-друге, в деяких випадках відкладення судового засідання на стадії судового розгляду обумовлено необхідністю забезпечення прав учасників судового провадження та реалізації засад кримінального провадження. Йдеться про ситуації, коли конкретна підстава відкладення судового засідання чітко не вказана у КПК, проте логічно походить зі змісту приписів кримінального процесуального законодавства, які закріплюють певне процесуальне право учасника судового провадження, або положення засади кримінального судочинства.

Наприклад, як ми вже зазначали (2013) [4, с. 92], цілком логічно та очевидно, що у випадку, передбаченому ч. 3 ст. 338 КПК (у разі зміни прокурором обвинувачення, яке передбачає відповідальність за менш тяжке кримінальне правопорушення чи зменшення обсягу обвинувачення), якщо потерпілий висловить згоду на підтримання обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі, то йому необхідно надати час для підготовки. Така позиція була підтримана в юридичній літературі (Н.Р. Бобечко, Т.Б. Сеник [3, с. 69; 12, с. 67] та ін.). Водночас, вказаний випадок не передбачено як підстава відкладення судового засідання ані у ч. 2 ст. 322 КПК, ані у ч. 3 ст. 338 КПК.

На наше переконання, до редакції положень ч. 3 ст. 338 КПК доцільно внести доповнення: «<...> Якщо потерпілий висловив згоду на підтримання обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі, головуючий надає йому час, необхідний для підготовки до судового розгляду». Доповнення потребують і положення п. 4 ч. 2 ст. 322 КПК: «<...> підготовки потерпілого для підтримання обвинувачення, якщо прокурор відмовився від підтримання публічного обвинувачення ***або змінив обвинувачення на менш тяжке кримінальне правопорушення чи зменшив обсяг обвинувачення».***

Таке законодавче закріплення сприятиме забезпеченню прав потерпілого на справедливий судовий розгляд, доступу до правосуддя, ефективний засіб правового захисту в частині відстоювання своєї правової позиції. Крім того, такий підхід відповідає практиці Верховного Суду [13]: «<...> суд, зберігаючи об`єктивність і неупередженість, зобов`язаний створити потерпілому, як і іншим учасникам процесу, необхідні умови для реалізації його процесуальних прав, зокрема <...> надати можливість <...> виражати власну позицію щодо питань, пов`язаних з притягненням обвинуваченого до кримінальної відповідальності» (п. 34); ***«підтримання потерпілим будь-якого з обвинувачень*** як початкового, ***так і зміненого****,* є проявом його позиції про застосування щодо обвинуваченого заходів кримінальної репресії. <...>» (п. 47).

Практична реалізація підготовки потерпілого (представника потерпілого, законного представника) для підтримання обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі (ч. 3 ст. 338 КПК) може бути забезпечена, серед іншого, шляхом як оголошення перерви, так і відкладення судового засідання. Головне, як зазначає Європейський суд з прав людини, щоб забезпечення такого права було «практичним й ефективним, а не теоретичним й ілюзорним» [14, п. 33].

Про необхідність оголошення перерви або відкладення судового засідання з метою забезпечення реалізації засад кримінального провадження, прав учасників судового провадження вказував і Верховний Суд у своїх постановах (зокрема, щодо сторони захисту див.: [15; 16]). Так, у постанові Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 19.07.2022 р. у справі № 727/13085/18 зверталась увага, що у процесі розгляду у спеціальному судовому провадженні (in absentia) суд першої інстанції повинен уживати всіх необхідних заходів для реалізації захис-

ником своїх процесуальних прав, забезпечувати сторонам рівні умови для їх реалізації та надавати кожній стороні розумну можливість представляти справу в таких умовах, які не ставлять цю сторону в суттєво невигідне становище відносно другої сторони. Якщо у спеціальному судовому провадженні (in absentia) суд відмовив задовольнити клопотання сторони захисту про відкладення розгляду справи та про надання часу для підготовки виступу в судових дебатах для належної організації і непорушення права на захист підзахисного без належного і розумного обґрунтування своєї відмови, посилаючись виключно на необхідність забезпечення безперервності судового розгляду (ст. 322 КПК) та недоцільність витрачання прокурором бюджетних коштів на розміщення оголошення, то це порушує принципи юридичної рівності, змагальності та справедливості судового розгляду, що не узгоджується зі ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [15]. Така позиція відповідає практиці Європейського суду з прав людини [17, п. 38 та ін.].

По-третє, у юридичній літературі слушно звертається увага, що деякі підстави відкладення судового засідання вироблені або визнані судовою практикою (наприклад, зміна складу суду; військові дії, пандемія та ін.) [3, с. 57; 12, с. 52, с. 54; 18, с. 348-349]. У судовій практиці суд постановляє ухвалу про відкладення судового засідання також у зв'язку із: необхідністю заміни прокурора (наприклад, через задоволення заяви про відвід [19; 20]); необхідністю виконання вимог ч. 3 ст. 35 КПК для забезпечення розгляду заяви про відвід судді, який здійснює судове провадження одноособово (ч. 1 ст. 81 КПК) [21, с. 119]; оголошенням повітряної тривоги [22] тощо.

Отже, думка деяких вчених [6, с. 545; 7, с. 679, 8, с. 30] та вказівка в окремих постановах Верховного Суду, що **«**статтею 322 КПК <...> визначено вичерпний перелік випадків відкладення судового засідання» [10; 11], є передчасною, оскільки положення ч. 2 ст. 322 КПК недостатньо узгоджені з іншими положеннями КПК та судовою практикою.

На наш погляд, положення ч. 2 ст. 322 КПК повинні мати «відкритий характер», можемо запропонувати наступну редакцію: «не вважаються порушеннями безперервності судового розгляду випадки відкладення судового засідання, **зокрема,** внаслідок: <...>».

Таке законодавче закріплення є більш послідовним, узгодженим з іншими положеннями КПК (з ч. 3 ст. 324, ч. 1 ст. 330, ч. 5 ст. 338, ч. 1 ст. 341, ч. 2 ст. 339 та ін.) та судовою практикою. Крім того, надасть можливість суду відкласти судове засідання (або зробити перерву, якщо це є більш доцільним) з метою забезпечення прав учасників судового провадження та реалізації засад кримінального провадження. Як зазначено у Висновку № 20 (2017) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про роль судів у забезпеченні єдності застосування права, «<...> відкриті норми є часто необхідними, оскільки вони надають судам необхідну гнучкість та за потреби можуть використовуватися для заповнення прогалин законодавства. Як неодноразово наголошував ЄСПЛ, хоча визначеність є надзвичайно бажаною, вона може також призвести до надмірної негнучкості, а закон мусить не відставати від обставин, що змінюються» [23, п. 46].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що у ч. 2 ст. 322 КПК вказано підстави відкладення судового засідання, перелік яких не є вичерпним. Деякі підстави відкладення судового засідання на стадії судового розгляду вказані в інших положеннях КПК (ч. 3 ст. 324, ч. 1 ст. 330, ч. 5 ст. 338, ч. 1 ст. 341, ч. 2 ст. 339 та ін.). В окремих випадках відкладення судового засідання обумовлено необхідністю забезпечення прав учасників судового провадження (ч. 3 ст. 338 КПК та ін.), а також реалізації засад кримінального провадження.

В аспекті вдосконалення законодавчого врегулювання підстав відкладення судового засідання на стадії судового розгляду запропоновано внести зміни до редакції положень абзацу першого ч. 2 ст. 322 КПК, а також п. 4 ч. 2 ст. 322 КПК та ч. 3 ст. 338 КПК:

– «не вважаються порушеннями безперервності судового розгляду випадки відкладення судового засідання, зокрема, внаслідок: <...>» (абзац перший ч. 2 ст. 322 КПК);

– «підготовки потерпілого для підтримання обвинувачення в суді, якщо прокурор відмовився від підтримання публічного обвинувачення або змінив обвинувачення на менш тяжке кримінальне правопорушення чи зменшив обсяг обвинувачення» (п. 4 ч. 2 ст. 322 КПК);

– «<...>. Якщо потерпілий висловив згоду на підтримання обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі, головуючий надає йому час, необхідний для підготовки до судового розгляду» (ч. 3 ст. 338 КПК).

Таке законодавче закріплення зазначених положень, на наш погляд, є більш послідовним (логічним) та узгодженим з іншими приписами КПК, що відповідає вимогам юридичної визначеності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 25.04.2025)

2. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2020. 1064 с.
3. Сеник Т.Б. Відкладення судового розгляду у кримінальному провадженні: дис. … доктора філософії: 081 «Право». Львів, 2023. 241 с.
4. Гуртиева Л. Законодательное закрепление оснований отложения уголовного производства судом первой инстанции в новом УПК Украины. *Юридичний вісник*. 2013. № 1. С. 87–94.
5. Гуртієва Л.М. Наукові концепції підстав прийняття судових рішень у кримінальному судочинстві. *Молодий вчений*. 2016. № 7. С. 238–241.
6. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / За редакцією С.В. Ківалова та С.І. Кравченко. Одеса: Фенікс, 2020. 924 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.С. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2 / Є.М. Блажівський, Ю.М. Грошевий, Ю.М. Дьомін та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. 664с.
9. Земляной В. Дозоване правосуддя, або що заважає суду дотримуватися безперервності судового процесу у кримінальних провадженнях. *Слово національної школи суддів України.* 2015. № 3. С. 88–93.
10. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 02.03.2023 р. у справі № 128/3148/17 (провадження № 51-2152 км 22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109433433.
11. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 05.052022 р. у справі № 686/18493/20 (провадження № 51-54 км 22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104232656.
12. Відкладення судового розгляду у кримінальному провадженні: Монографія / Т.Б. Сеник, Н.Р. Бобечко. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2024. 220 с.
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 р. у справі № 288/1158/16-к (провадження № 13-28кс19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82998245.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Артіко проти Італії» (Artico v. Italy) від 13.05.1980 р., заява № 6694/74. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57424.
15. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 19.07.2022 р. у справі № 727/13085/18 (провадження № 51-10250км18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105359481.
16. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 24.11.2021 р. у справі № 643/2909/17 (провадження № 51-5055 км 20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101473302.
17. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Анкерль проти Швейцарії» (Ankerl v. Switzerland) від 23.10.1996 р., заява № 17748/91. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58067.
18. Дромбінський А.В. Чинники, які призводять до порушення розумних строків судового розгляду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 347–350.
19. Ухвала Бершадського районного суду Вінницької області від 11.12.2024 у справі № 151/258/20 (провадження 31-кп/126/198/2024). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123810397.
20. Ухвала Черкаського районного суду Черкаської області від 15.11. 2024 р. у справі № 712/4926/20 (провадження № 1-кп/707/34/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123026877.
21. Абібуллаєв Е. Відвід слідчого судді, судді чи суду у кримінальному провадженні. *Слово національної школи суддів України.* 2016. № 2. С. 117–128.
22. Ухвала Дунаєвецького районного суду Хмельницької області від 15.10.2024 у справі № 674/256/24 (провадження № 1-кп/674/55/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122306210.
23. Висновок № 20 (2017) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про роль судів у забезпеченні єдності застосування права. URL: https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/vys20.pdf.

УДК 343.178
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.10

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОТРИМАННЯ ПОЛОЖЕНЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ІНШИХ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ (САНКЦІЙ)

Дерев'янко М.І.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального процесу
та криміналістики
Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
адвокат адвокатського об'єднання
«Дерев'янко та партнери»

Ільченко С.Ю.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України,
адвокат адвокатського об'єднання
«Дерев'янко та партнери»

Дерев'янко М.І., Ільченко С.Ю. Актуальні питання дотримання положень Кримінального процесуального кодексу України під час застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій).

У статті розкривається зміст основних проблем, пов'язаних із дотриманням положень Кримінального процесуального кодексу України під час застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій). Актуальність публікації обумовлена вразливістю правового статусу особи, залученої до сфери кримінального судочинства, випадками стереотипного ставлення до суб'єктів кримінального провадження, в залежності від певних ознак та обставин. Метою публікації було висвітлення найбільш значущих питань дотримання положень КПК України під час застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів, передбачених Законом України «Про санкції», формування висновків спрямованих на дотримання міжнародних стандартів із забезпечення прав та свобод особи. Передумовами до формування вказаної мети стали сучасні проблеми, які виникають під час обмеження прав особи пі час досудового розслідування та судового провадження. Робота виконана на підставі використання загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Із загальнонаукових, зокрема, використовувалися системно-структурний метод, методи функціонального аналізу та історизму, а із спеціальних – формально-юридичний, логіко-процесуальний методи, метод порівняльного правознавства. Проаналізовано основні законодавчі норми, які стосуються тематики публікації.

Зауважується, що механізм застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів, передбачених положеннями Закону України «Про санкції», а також порядок їх оскарження потребують розробки дієвих заходів, спрямованих на ефективний захист прав та свобод особи, яка тимчасово отримала статус «підсанкційної». Ця потреба обумовлена наслідками застосування санкцій до такої особи, а саме накладення на неї стягнень передусім матеріального, морального та психологічного характеру, обмеження її правового статусу у сфері реалізації політичних, соціально-економічних, культурних та особистісних прав. Звернуто увагу на подальші розвідки з досліджуваної проблематики, зокрема на студіювання співвідношення обмежень прав і свобод особи закріплених у КПК України із обмеженнями, передбаченими основними міжнародними нормативно-правовими актами, на аналіз проблем імплементації у вітчизняне законодавство міжнародно-правових засад забезпечення прав та свобод особи, на дослідження юридичної природи примусу у кримінальному процесі та його співвідношення із примусовими заходами санкційного законодавства тощо.

Ключові слова: заходи забезпечення кримінального провадження, кримінальне процесуальне законодавство України, кримінальний процесуальний примус, обмеження прав та свобод особи, санкції, суд.

Derevyanko M.I., Ilchenko S.Y. Current issues of compliance with the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine when applying special economic and other restrictive measures (sanctions).

The content of the main topical issues of compliance with the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine during the application of special economic and other restrictive measures (sanctions) is disclosed. The relevance of the publication is due to the vulnerability of the legal status of a person involved in the sphere of criminal justice, cases of stereotypical attitude towards subjects of criminal proceedings, depending on certain signs and circumstances. The purpose of the publication was to highlight the most significant issues of compliance with the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine during the application of special economic and other restrictive measures provided for by the Law of Ukraine «On Sanctions», to form conclusions aimed at compliance with international standards for ensuring the rights and freedoms of an individual during criminal proceedings. The prerequisites for the formation of the specified goal were modern problems that arise during the provision of the rights and freedoms of an individual. The work was carried out on the basis of the use of general scientific and special methods of scientific knowledge. Of the general scientific methods, in particular, the system-structural method, methods of functional analysis and historicism were used, and of the special ones, formal-legal, logical-procedural methods, and the method of comparative jurisprudence. The main legislative norms related to the topic of the publication were analyzed.

It is noted that the grounds and procedure for applying special economic and other restrictive measures provided for by the provisions of the Law of Ukraine "On Sanctions", as well as the procedure for appealing against them, require the development of effective measures aimed at effectively protecting the rights and freedoms of a person who has temporarily received the status of "sanctioned". This need is due to the consequences of applying sanctions to such a person, namely, imposing physical, moral, psychological and material penalties on him, restricting his legal status in the sphere of exercising political, socio-economic, cultural and personal rights. Attention is drawn to further research on the issues under study, in particular, studying the correlation of restrictions on the rights and freedoms of a person enshrined in the Criminal Procedure Code of Ukraine with the restrictions provided for by the main international regulatory legal acts, analyzing the problems of implementing international legal principles for ensuring the rights and freedoms of a person into domestic legislation, studying the legal nature of coercion in criminal proceedings and its correlation with coercive measures of sanction legislation, etc.

Key words: measures to ensure criminal proceedings, criminal procedural legislation of Ukraine, criminal procedural coercion, restrictions on the rights and freedoms of the individual, sanctions, court.

Постановка проблеми. Положеннями статті 1 Закону України «Про санкції» визначається, що з метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави застосовуються визначені у ньому обмежувальні заходи. Аналіз змісту ст. 3 вказаного Закону надає підстави стверджувати, що такі заходи (санкції) можуть застосовуватися й з приводу вчинення кримінальних правопорушень, передусім – злочинів проти основ національної безпеки України.

Зважаючи на підстави застосування санкцій, очевидно, що одним із способів їх дотримання є використання положень Кримінального процесуального кодексу України, зокрема тих, у яких йдеться про заходи забезпечення кримінального провадження. Адже саме через примусовий характер останніх їх і застосовують з метою досягнення дієвості кримінального провадження (ч. 1 ст. 131 КПК України).

Водночас підстави та порядок застосування примусу під час кримінального провадження мають детальну регламентацію як у статтях КПК України, так і в положеннях міжнародних нормативно-правових актів, а тому їх дотримання є обов'язковим під час застосування санкційного законодавства. У свою чергу ознайомлення із судовими рішеннями, які ухвалювалися у кримінальних провадженнях щодо так званих «підсанкційних осіб», надає підстави стверджувати, що більшість із них складалося завдяки стереотипному мисленню, а не на підставі наявних доказів. Зважаючи на це, питання дотримання положень КПК України під час застосування санкцій лишаються надзвичайно актуальними.

Метою даної статті є висвітлення найбільш актуальних питань дотримання положень КПК України під час застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій).

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням питань застосування примусу у сфері кримінального судочинства ґрунтовно займалися І.П. Козаченко, В.І. Маринів, Г.Д. Мепарішвілі, М.М. Михеєнко, М.А. Погорецький, Г.І. Чангулі, М.Є. Шумило та інші учені. Їхні наукові доробки значно допомогли осмислити значущість досліджуваної проблеми та посилили впевненість у необхідності підготовки даної публікації.

Виклад основного матеріалу. Аналіз чинного законодавства надає підстави стверджувати, що найсуворіші примусові заходи, які застосовуються з боку держави по відношенню до особи, найширшої регламентації набули у положеннях кримінального процесуального законодавства. Адже завдяки такій регламентації і досягається належна поведінка суб'єктів кримінальних процесуальних правовідносин.

Кримінальне провадження складається із різних процесуальних рішень та дій, у тому числі й пов'язаних із обмеженнями можливостей громадян використовувати належні та гарантовані Конституцією України права та свободи. Необхідність таких обмежень обумовлена потребою реалізації завдань кримінального судочинства, закріплених у ст. 2 КПК України. Так, для забезпечення виконання свідками, потерпілими, підозрюваними, обвинуваченими, експертами й іншими учасниками процесу своїх процесуальних обов'язків, а також забезпечення доказів, цивільного позову і можливої конфіскації майна слідчі, прокурори і суди застосовують заходи процесуального примусу, які передбачені КПК України та втілені у вигляді заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема: виклику слідчим, прокурором, судовому виклику і приводі; накладенні грошового стягнення; тимчасовому обмеженні у користуванні спеціальним правом; відстороненні від посади; тимчасовому доступі до речей і документів; тимчасовому вилученні майна; арешті майна; затриманні особи, запобіжних заходах (ст. 131 КПК України). Очевидним є те, що очікуваним наслідком застосування примусу у кримінальному провадженні є обмеження прав і свобод підозрюваного чи обвинуваченого.

Враховуючи важливий для особи характер примусу, на законодавчому рівні деталізовано порядок його застосування. Цей порядок, передусім, має відповідати ідеям, котрі закріплені в основних міжнародно-правових актах: Загальній декларації прав людини (10.12.1948 р.) Організації Об'єднаних націй (далі – ООН), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Ради Європи (04.11.1950 р.) та Міжнародному пакті про громадянські й політичні права ООН (16.12.1966р.), котрі ратифіковані Верховною Радою України. В положеннях вказаних нормативно-правових актів міжнародного рівня чітко визначено, що примус повинен обов'язково мати правову основу та відповідати таким основним засадам, як: пропорційності, тимчасовості, рівності, підконтрольності суду, інертності – по відношенню до кола абсолютно недоторканних прав і свобод, а також гласності. Окрім того, чи не головними умовами використання примусу є наявність ефективних внутрішньодержавних механізмів оскарження його застосування та поновлення прав і свобод особи у разі їх порушень.

Так у ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини зазначено, що під час здійснення прав і свобод кожна людина має піддаватися лише таким обмеженням, які встановлені законом. У ч. 2 ст. 8 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод вказано, що органи державної влади не можуть обмежувати право на повагу до приватного і сімейного життя, житла, таємниці кореспонденції в інший спосіб, ніж передбачений у законі. Поняття термінів «встановлені законом» чи «передбачений у законі» включає в себе як вимоги до змісту самих обмежувальних положень – чітке тлумачення та вичерпний їх перелік, так і вимоги до самого закону – доступність його положень для ознайомлення.

Однією із вимог до застосування обмежень є їх чітке тлумачення. «Чітке тлумачення» означає, що в основі застосування будь-якого обмеження мають бути лише ті критерії, про які йдеться в самому обмежувальному положенні. Ці критерії, у свою чергу, необхідно розуміти таким чином, «щоб їх значення не виходило за межі звичайного змісту слів, які його формулюють», – зазначено у рішенні у справі «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства (судове рішення від 26 квітня 1979 року, п. 49) [1].

У рішенні в справі Малоун проти Сполученого Королівства (судове рішення від 02 серпня 1984 року) сутність обмежувальних положень була розкрита через тлумачення змісту словосполучення «відповідно до закону». Так ЄСПЛ визнав, що про застосування обмежень прав особи можна вести мову лише тоді, коли в національному законодавстві певної країни існує засіб правового захисту від свавільного втручання державних органів у права, захищені пунктом 1 статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (п. 67) [2].

У законі, відповідно, в достатньо чітких формулюваннях мають бути визначені обсяг і порядок здійснення владних повноважень, з урахуванням законної мети кожної дії, щоб забезпечити особі відповідний захист від незаконного чи свавільного втручання з боку державних органів» [3, с. 65].

Формулювання «доступності закону» розкривається як надання постійного вільного доступу до його змісту будь-якій зацікавленій особі, яка змогла б за власним бажанням попередньо передбачити наслідки застосування до себе відповідних його положень.

Таким чином підзаконні нормативно-правові акти, в яких встановлюються обмеження прав чи свобод особи, тим більше нормативно-правові акти, яким надано певний гриф обмеження доступу, не мають ознаки доступності. З огляду на це можна стверджувати, що лише законом можуть встановлюватися обмеження прав та свобод. Так відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина. При цьому у ч. 3 ст. 106 Основного Закону закріплено, що Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

З огляду на зміст ст.ст. 2–5 Закону України «Про санкції» можна дійти висновку, що санкції, як окремі обмеження прав та свобод особи, визначено у положеннях чинного законодавства. Водночас актуальними проблемами їх застосування є ефективність внутрішньодержавних механізмів оскарження. Так за інформацією судді Великої Палати Верховного Суду Ткачука Олега Степановича станом на липень 2024 року в провадженні Верховного Суду із 2017 року перебувала 461 справа стосовно оскарження указів Президента України щодо застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій). Із них 256 справ досі перебувають на розгляді. Велика Палата Верховного Суду як суду апеляційної інстанції розглянула 44 справи. При цьому за результатами розгляду таких справ Верховний Суд ухвалив 27 рішень про відмову в задоволенні позову, і лише одне – про задоволення позову, 46 рішень було ухвалено про закриття проваджень, три рішення – про відмову у відкритті проваджень, 67 рішень – про залишення позовної заяви без розгляду і 61 – про повернення позовної заяви. Основною причиною такого стану є те, що «рішення ВС загалом ґрунтуються на тому, що при введенні в дію рішення РНБО України про застосування санкцій Президент як гарант Конституції, якому народом України надано представницький мандат і який відповідно до Основного Закону України має повноваження вводити в дію рішення РНБО України, самостійно оцінює наявність та достатність підстав для введення санкцій» [4]. Таким чином прийняття рішення про введення обмежень прав та свобод щодо окремої особи в нашій країні залежить виключно від волі Президента України, який реалізує свої представницькі повноваження. Водночас стан із оскарженням таких обмежень навряд чи можна визнати ефективним засобом захисту прав та свобод особи, адже відповідні рішення, апріорі, визнаються законними так як за своєю природою вони були ухвалені від імені українського народу. При цьому вирішальне значення щодо неможливості оскарження застосованих санкцій відіграє й правова позиція Верховного Суду, який вважає, що застосування спеціальних економічні та інших обмежувальних заходів не є видом (формою, засобом, механізмом) відповідальності, оскільки дії, за фактом реалізації яких вони застосовуються до суб`єкта, «в більшості випадків не містять ознак вольового протиправного порушення заборон, визначених відповідним законодавством, для кваліфікації якого необхідно встановити ознаки складу правопорушення» [5]. Крім того у постанові від 06 липня 2023 року, ухваленій у справі № 9901/376/21 та постанові від 27 серпня 2024 року, ухваленій у справі № 800/162/16, Велика Палата Верховного Суду переконує, що обмежувальні заходи передбачені Законом України «Про санкції» не є видом покарання чи відповідальності осіб, які становлять для України загрозу через посягання на її національні інтереси, національну безпеку, суверенітет і територіальну цілісність [6]. З огляду на такі висновки складається так, що адміністративні суди не мають повноважень оцінювати рішення Президента щодо ризиків, які стали підставою для застосування санкцій, а тому при розгляді справ про оскарження рішення суб`єкта владних повноважень про застосування обмежувальних заходів суди можуть лише перевірити дотримання меж відповідної дискреції, а також процедури введення санкцій [6]. Зважаючи на «можливості» такого оскарження санкцій в нашій країні, його застосування навряд чи можна визнати ефективним засобом захисту у розумінні змісту ст. 13 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, адже факт застосування обмежувальних заходів із моменту їх введення вже визнається абсолютно вірним.

Крім проблем із оскарженням, труднощі у належному застосуванні санкцій ще й тісно пов'язуються із необхідністю дотримання вимоги про їх тимчасовість. Адже обмеження прав і свобод повинні застосовуватися лише на певний термін, а потім вони мають обов'язково скасовуватися. Припинення дії обмежень пов'язується із відновленням належного стану з приводу визнання й поваги прав інших осіб, задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту демократичного суспільства (ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини). Таким чином застосування обмежень має певні часові межі: їх початок пов'язується із порушенням нормального стану речей у суспільстві, а закінчення – із відновленням. Як приклад порушення вимоги тимчасовості обмежень, можна навести справу Акдівар проти Туреччини (судове рішення ЄСПЛ від 1996 року), де дії уряду Туреччини визнані такими, що порушили вимоги ст. 8 Конвенції про захист

прав людини та основоположних свобод, так як внаслідок їх застосування – навмисно вчиненою державними посадовими особами пожежею, – назавжди було знищено будинки людей, які не хотіли добровільно переселятися в іншу місцевість (п. 88) [6]. Зважаючи на вимоги по дотриманню тимчасовості обмежень, санкції навряд чи можна визнати тимчасовими заходи по обмеженню прав особи, коли їх застосовуються на строк у 10 і більше років, або безстроково.

У ст. 10 Загальної декларації прав людини вказано, що кожна людина для визначення її прав та обов'язків, для встановлення обґрунтованості пред'явленого кримінального обвинувачення має право на відкритий розгляд справи незалежним та неупередженим судом, із дотриманням всіх справедливих вимог. Вказане право передбачене також у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права. Відповідно до цього права, лише суд наділений повноваженнями санкціонувати обмеження прав та свобод. Письмовий дозвіл суду має бути єдиною юридичною підставою для позбавлення свободи особи чи застосування до неї інших обмежень. Зважаючи на закріплені у Законі України «Про санкції» підстави та порядок застосування обмежувальних заходів та особливості їх оскарження, викликає питання чи не схожі ці заходи за змістом із проявами свавільного порушення державою прав особи, насамперед права, передбаченого статтею 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод? Адже застосування санкцій відбувається в індивідуальному порядку та у позасудовий спосіб.

Вимогами ст. 8 Загальної декларації прав людини передбачено право кожного на ефективне поновлення основних прав компетентними національними судами, у випадках порушення. Тобто застосуванню будь-яких обмежень прав чи свобод особи має обов'язково передувати утворення механізму їх відновлення, у випадку можливого незаконного порушення. Та, наприклад, у справі Ювіг проти Франції (1990 року) неприпустимим вважалося використання як доказів записів телефонних розмов через те, що у самому законодавстві не передбачалося механізму знищення їх матеріальних носіїв, у випадку коли особу виправдано [8, с. 15].

Слід також зауважити, що головне місце у механізмі поновлення прав і свобод особи має займати суд. Так у справі Аксой проти Туреччини (1996 року) Європейський суд з прав людини зазначив, що поняття «ефективного засобу правового захисту» (що використовується у ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) має включати в себе окрім виплати компенсації, у тих випадках, коли це є необхідним, ще й детальне та ефективне розслідування, яке повинне відтворити справжній стан речей, а також встановити винних та забезпечити їх покарання на підставі рішення суду (п. 98) [9]. Тобто обов'язковою умовою правового захисту від порушень прав і свобод особи є не лише їх повне поновлення, а й встановлення та покарання осіб, винних у цьому. Очевидно, що виконання такої умови по відношенню санкцій в нашій країні є проблематичним, оскільки накладення відповідних обмежень прав та свобод відбувається на підставі указів особи, яка має правовий імунітет.

Слід зазначити, що прийняття свого часу низки міжнародних нормативно-правових актів гуманного спрямування значно сприяло розвитку внутрішнього законодавства країн щодо забезпечення прав особи. Адже після цього взаємовідносини між державою та її громадянином вже не розглядалися як внутрішня справа окремої країни.

Висновки. На міжнародному рівні вироблені критерії законності та обґрунтованості застосування примусу. Згідно із вимогами основних міжнародних нормативно-правових актів, законним та обґрунтованим застосування примусу буде тоді, коли воно: матиме правову основу, є пропорційними (відповідними) шкоді, спричиненої особою, є тимчасовим, не припускає будь-якої дискримінації, є підконтрольним суду і може у законний спосіб бути оскарженим, не застосовуються до кола абсолютно недоторканних прав і свобод, вчиняється лише після того, як вже є розроблений та використовується механізм поновлення порушених прав і свобод. Підстави та порядок застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів, передбачених положеннями Закону України «Про санкції», а також порядок їх оскарження надають право стверджувати про гостру потребу у розробці дієвих заходів, спрямованих на ефективний захист прав та свобод особи, яка тимчасово отримала статус «підсанкційної». Подальшими розвідками з розглянутої проблематики є: співвідношення обмежень прав і свобод особи закріплених у КПК України та санкційному законодавстві із обмеженнями, передбаченими основними міжнародними нормативно-правовими актами, дослідження змісту примусу у кримінальному процесі та його співвідношення із примусовими заходами санкційного законодавства тощо

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства («Sunday Times» v. United Kingdom). URL: https://www.ucpi.org.uk/wp-content/uploads/2018/03/The-Sunday-Times-v-The-United-Kingdom-A30-1979-80-2-E.H.R.R.-245.pdf (дата звернення 15.03.2025).

2. «Малоун проти Сполученого Королівства» («Malone v. United Kingdom»). URL: http://lawyer.khpg.org/1528863899 (дата звернення 15.03.2025).
3. Донна Гом'єн. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Переклад Т. Іваненко та О. Павличенка. Львів: Кальварія, 2000. 182 с.
4. Суддя Великої Палати Верховного Суду розповів про практику ВС у справах щодо оскарження санкцій, запроваджених РНБО України. *Офіційний сайт Верховного Суду*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1636273/ (дата звернення 15.03.2025).
5. Рішення Великої Палати Верховного Суду в 2024 році: права людини і захист національних інтересів. *Українська правда.* 20 січня 2025. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2025/01/20/7494123/ (дата звернення 15.03.2025).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 серпня 2024 року, ухвалена у справі № 800/162/16, п. 98. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/122434173 (дата звернення 15.03.2025).
7. «Акдівар та інші проти Туреччини» («Akdivar and others v. Turkey») URL: https://precedent.in.ua/2016/04/08/akdyvar-akdivar-y-drugye-protyv-turtsyy/ (дата звернення 15.03.2025).
8. Прослуховування телефонів у міжнародному праві та законодавстві одинадцяти європейських країн / упоряд. Є.Є. Захаров. Харків: Фоліо, 1999. 152 с.
9. «Аксой проти Туреччини» («Aksoy and others v. Turkey») URL: URL: https://europeancourt.org/ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/aksoj-protiv-turcii-postanovlenie-evropejskogo-suda/ (дата звернення 15.03.2025).

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.11

ВИКОРИСТАННЯ РЕЦЕНЗІЇ НА ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ДОКАЗУВАННІ

Зіньковський І.П.,
доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»,
адвокат
ORCID: 0000-0002-2867-3245

Зіньковський І.П. Використання рецензії на висновок експерта у кримінально-процесуальному доказуванні.

У статті розглянуто дискусійне теоретико-прикладне питання: використання рецензії на висновок експерта у кримінально-процесуальному доказуванні. У доктрині та на практиці загалом склалися протилежні підходи про допустимість такого рецензування: від категоричного заперечення для цілей доказування до визнання такої можливості та формулювання пропозицій щодо удосконалення нормативної регламентації рецензування.

Розглянуто позиції Касаційного кримінальному суду з питань рецензування та підходи у вироках судів.

Наведено ряд аргументів щодо недопустимості виключно формального підходу до оцінки можливості використання рецензії на висновок експерта у доказуванні.

Обґрунтовано, що питання використання у доказуванні рецензії на висновок експерта має складнощі через наявність Порядку проведення рецензування висновків судових експертів, затверджений Наказом Міністерства юстиції України 03 лютого 2020 року № 335/5, який забороняє рецензування з метою спростування чи підтвердження висновків. Разом з тим, цей Порядок є підзаконним нормативним актом, не входить до складу кримінального процесуального законодавства, а отже, не має впливати на оцінку можливості використання рецензії у доказуванні. Кримінальне процесуальне законодавство передбачає можливість не погодитись з висновком експерта, що можливо зробити у різних формах, у тому числі надати дані, які підтверджують відповідність / невідповідність методикам, достатності зразків, коректності питань тощо. Це може реалізовуватися і шляхом надання рецензії, яка, маючи таку інформацію, відповідає ознакам документа як джерела доказів. Тому оцінка документа з назвою «рецензія» задля забезпечення обґрунтованості процесуального рішення має бути не формальною з покликанням на підзаконний нормативний акт (що фактично є відмовою у дослідженні даних, які можуть свідчити на користь захисту), а сутнісною, тобто має бути проаналізовано зміст та надано оцінку висновку експерта з урахуванням рецензії. При цьому мають бути враховані дані стосовно компетентності носія спеціальних знань, який надав рецензію. Рецензія не може бути ні за яких умов ототожнена з висновком експерта.

Ключові слова: висновок експерта, джерело доказів, доказування, оцінка доказів, рецензія, процесуальне рішення, функція захисту.

Zinkovskyy I.P. The use of the review of the expert's findings in criminal procedural proving.

The article deals with a controversial theoretical and applied issue: the use of the review of the expert's findings in criminal procedural proving. In doctrine and practice, there are generally opposing approaches to the admissibility of such a review: from a categorical denial for the purposes of proof to recognition of such a possibility and formulation of proposals for improving the regulatory framework for review.

The author examines the positions of the Criminal Court of Cassation on the issues of review and approaches in court judgments.

The author provides a number of arguments regarding the inadmissibility of an exclusively formal approach to assessing the possibility to use the review of the expert's findings in proving.

The author substantiates that the issue of using the review of the expert's findings in evidence is complicated by the Procedure for Reviewing Forensic Expert Findings approved by the Order of the Ministry of Justice of Ukraine No. 335/5 dated 03 February 2020, which prohibits reviewing for the purpose of refuting or confirming the conclusions. At the same time, this Procedure is a subordinate regulatory act, not part of the criminal procedure legislation, and therefore should not affect the assessment of the possibility of using a review in proving. The criminal procedure legislation provides for the possibility to disagree with the expert's findings, which can be done in various forms, including

providing data confirming compliance/inconsistency with the methods, sufficiency of samples, correctness of questions, etc. This can also be done by providing a review, which, with such information, meets the characteristics of a document as a source of evidence. Therefore, in order to ensure the validity of the procedural decision, the assessment of a document entitled 'review' should not be formal with reference to a bylaw (which is actually a refusal to examine data that may be in favour of the defense), but substantive, i.e. the content should be analyzed and the expert's findings should be assessed taking into account the review. In doing so, the competence of the expert who provided the review must be taken into account. A review cannot under any circumstances be identified with an expert's findings.

Key words: expert's findings, source of evidence, proving, evaluation of evidence, review, procedural decision, defense function.

Постановка проблеми. Одним з джерел доказів, прямо передбачених КПК України, є висновок експерта. Кримінальне процесуальне законодавство практично не встановлює особливостей перевірки такого висновку, окрім можливості допиту експерта слідчим суддею, судом. В силу того, що висновок експерта ґрунтується на його спеціальних знаннях, учасникам кримінального провадження на практиці непросто дослідити висновок експерта та оцінити його обґрунтованість. Тому нерідкими на практиці є ситуації, коли сторона захисту залучає експертів для рецензування висновків експертів.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти рецензування висновків експертів досліджують Г. Авдєєва, Й. Бучинський, Є. Демидова, О. Дудченко, К. Латиш, О. Лук'янчук, О. Назаров, К. Шуневич, М. Щербаковський, Ю. Ярослав та ін. Аналіз цих праць свідчить про те, що у доктрині та на практиці загалом склалися протилежні підходи про допустимість такого рецензування: від категоричного заперечення для цілей доказування до визнання такої можливості та формулювання пропозицій щодо удосконалення нормативної регламентації рецензування.

Зважаючи на те, що питання допустимості використання рецензії на висновок експерта у доказуванні має важливе практичне значення, важливим є визначення правової природи рецензії на висновок експерта та можливостей використання її у доказуванні. Тому **метою статті** є визначення можливості використання рецензії на висновок експерта у кримінально-процесуальному доказуванні.

Виклад основного матеріалу. У КПК України немає терміну «рецензія» для висновку експерта. Утім, цей термін, як і процедура, передбачені у підзаконному нормативному акті. Порядок проведення рецензування висновків судових експертів, затверджений Наказом Міністерства юстиції України 03 лютого 2020 року № 335/5 (далі – Порядок), передбачає, що метою рецензування висновків судових експертів є вдосконалення професійної майстерності експертів, поліпшення якості та обґрунтованості їх висновків. Рецензування не проводиться з метою спростування чи підтвердження висновків. У змісті рецензії зазначається: інформація щодо відповідності вимогам нормативно-правових актів з питань судово-експертної діяльності; інформація щодо відповідності методикам проведення судових експертиз, застосованим експертом під час проведення дослідження, іншим встановленим вимогам; інформація щодо відповідності висновків результатам дослідження та поставленим питанням; якщо встановлено, що висновок містить порушення, у рецензії зазначаються положення нормативно-правових актів з питань судово-експертної діяльності, методик проведення судових експертиз, інших встановлених вимог яких не дотримано під час складання висновку [1].

Тлумачення цих положень вказує про те, що цей підзаконний нормативний акт виключає рецензування для мети спростування чи підтвердження висновків, хоча зміст рецензії по суті має містити перелік порушень та недоліків, якщо вони мають місце у висновку. Суб'єктами рецензування визнані співробітники науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, які мають кваліфікацію судового експерта з тієї експертної спеціальності, за якою складено поданий на рецензування висновок, та не менше ніж трирічний стаж практичної роботи судового експерта.

У доктрині та на практиці є прямо протилежні розуміння допустимості рецензування з метою надання рецензії для спростування висновку експерта натепер та перспектив розвитку законодавства.

В. Бажанюк пише, що «рецензії» спеціаліста, який був залучений стороною кримінального провадження, не можуть бути офіційно використані в судовому процесі з огляду на наступне: рецензія не є процесуальним документом, який містить положення з процесуальних питань, і тому не може бути прийнята і врахована судом при постановленні рішення; рецензія містить лише суб'єктивну думку певної особи щодо оцінки висновку експерта, який є джерелом доказів; метою «рецензентів» може бути безпідставна дискредитація авторитету й професійної репутації судових експертів з метою надання підстав для сумнівів у достовірності їх висновку та призначення додаткової або повторної експертизи в інтересах іншої сторони кримінального провадження; відсутні гарантії не-

залежності залученого «рецензента», його незацікавленості та неупередженості (адже найчастіше рецензії надаються на замовлення сторони) [2, с. 104]. О. Лук'янчук також висловлює позицію про неможливість подання рецензій на висновок судового експерта як належний і допустимий доказ, оскільки метою рецензування висновків експерта є вдосконалення його професійної майстерності, підвищення якості та обґрунтованості його висновків; воно не проводиться з метою спростувати чи підтвердити висновки експерта, а рецензія не може бути використана як джерело доказів у будь-якому виді судочинства; практика подання учасниками судового процесу рецензій на висновки судових експертів, а також прийняття на їх основі рішень про призначення додаткової чи повторної експертизи суперечить законодавству України. З позиції закону, рецензія на висновок судового експерта має розглядатися судом як неналежний та недопустимий доказ і не повинна братися до уваги [3, с. 43].

Натомість, Й. Бучинський, навівши конкретний приклад у кримінальному провадженні, пише важливість такого інструменту захисту бізнесу як рецензія на висновок експерта. На практиці адвокатів об'єднання безліч таких фактів. Зазначений Порядок – це тільки підзаконний акт. В цьому випадку він сумнівно аргументований та унормований. Чинне законодавство не містить жодної норми, яка забороняла б рецензії на висновки експертів. До того ж аналогічні за змістом документи, які піддаватимуть критичному аналізу сумнівні висновки експертів, можуть містити іншу назву (наприклад: «Висновок спеціаліста», «Пояснення спеціаліста» тощо). Рецензія на висновок експерта або висновок експертного дослідження, виконана фахівцем, який має наукові або інші спеціальні знання у відповідній галузі, хоча і не є співробітником спеціальних державних експертних установ, безсумнівно, вважається документом, процесуальним джерелом (засобом встановлення) доказів у будь-якому судовому процесі (в тому числі у кримінальному) [4]. Ці позиції стосуються сучасного стану регламентації рецензування і, як видно, є протилежними, оскільки, з одного боку, відображають підзаконний сегмент регламентації, з іншого боку – реальні позитивні практики використання рецензій.

Є і інші підходи, орієнтовані скоріше на майбутню можливу регламентацію з урахуванням вже наявної практики використання рецензій [5; 6; 7, с. 15].

Питання використання рецензій у доказуванні розглядається і ККС ВС. Ним висловлено такі позиції:

- рецензія по своїй суті не може бути доказом у розумінні ст. 84 КПК, якщо містить спростування висновків експертизи, оскільки рецензент не несе жодної відповідальності, крім моральної за свої міркування стосовно оцінки висновку експерта, щодо його правильності й обґрунтованості. У будь-якому випадку рецензія має інформативний характер і є суб`єктивним твердженням рецензента. У контексті цього кримінального провадження суд сприйняв рецензію не як єдиний доказ сторони захисту про неналежність висновків судово-психологічних експертиз із застосування комп`ютерного поліграфа, а в сукупності з іншими фактичними даними кримінального провадження [8];
- рецензування висновків експерта не є процесуально дією і складений за його результатами документ не має доказового значення. В розумінні кримінального процесуального закону рецензія не є тим засобом, який спростовує висновок експертизи, оскільки інститут рецензування висновків судових експертів є формою внутрішньовідомчого контролю за якістю експертної роботи. При цьому, експертиза № 404 Одеського обласного бюро СМЕ проведена на підставі матеріалів, до яких спеціалісти в галузі судово-медичної експертизи Національного медичного університету ім. О. Богомольця не мали доступу. Їх висновок, який є рецензією на висновок судового експерта, в аспекті приписів ч. 2 ст. 84 КПК не є процесуальним джерелом доказів. Особи, які його склали, не несуть жодної відповідальності за свої міркування щодо оцінки висновку експерта, його правильності й обґрунтованості, за хибність таких тверджень. Вони висловили особисту суб`єктивну думку у спосіб і формі, на підставі якої суд не має права встановлювати наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню [9];
- відповідно до Порядку проведення рецензування висновків судових експертів, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 03.02.2020 № 335/5 – підставою для рецензування висновків судових експертів, проєктів висновків – є договір або план щодо підготовки (стажування) фахівця, який має намір отримати (підтвердити) кваліфікацію судового експерта, тому рецензування висновків судових експертів не є метою спростування чи підтвердження цих висновків, а запроваджене з метою визначення рівня підготовки фахівців, які мають намір отримати кваліфікацію судового експерта. За таких обставин, апеляційний суд обґрунтовано зазначив про те, що рецензія, на яку посилається захисник, не є джерелом доказів, передбачених КПК України, а є суб`єктивною думкою особи, яка її склала, тому місцевий суд дійшов правильного висновку про відсутність підстав для призначення комісійної судово-медичної експертизи [10].

Аналізуючи цю практику, звернути увагу на те, що, з одного боку, заперечується процесуальне значення рецензії як джерела доказів (і дійсно, такого окремого джерела доказів у КПК України немає), з іншого – є випадки, коли вона сприймається для оцінки обґрунтованості висновку експерта. Зокрема, йдеться про ситуацію, коли ККС ВС зазначає, що суд сприйняв рецензію не як єдиний доказ сторони захисту про неналежність висновків судово-психологічних експертиз із застосування комп`ютерного поліграфа, а в сукупності з іншими фактичними даними кримінального провадження [8]. У вироку у цьому ж провадженні суд вказав, що «суд вважає неналежними доказами сторони обвинувачення проведені по провадженню судово-психологічні експертизи …, оскільки чинним КПК України не передбачена можливість перевірки правдивості показів особи на поліграфі (детекторі брехні). Результати перевірок на поліграфі мають орієнтовне значення в процесі побудови версій під час досудового слідства, а не доказове значення в судовому розгляді» [11]. Але цей випадок скоріше винятковий, про що свідчить дослідження вироків у провадженнях, де подавалися рецензії.

Рецензії досліджуються судами [12–16], утім, у ряді випадків суди посилаються на Порядок та вказують або на неналежність та недопустимість рецензій як доказів [17; 18], відсутність доказового значення [19] або про те, що не беруть ці рецензії до уваги [20; 21]. У одному з вироків було зазначено: щодо тверджень сторони захисту, що цю рецензію необхідно сприймати як висновок спеціаліста, то у розумінні статті 298-1 КПК України, висновок спеціаліста не є доказом у кримінальному провадженні щодо злочинів, а відтак не може підтверджувати чи спростовувати обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні щодо злочинів, передбачені ч.1 ст. 91 КПК України (Постанова ККС від 07 листопада 2024 року справа 344/8350/22) [12]. У вироку ВАКС було зазначено, що суд уважає недопустимим доказом рецензію від 16 січня 2020 року на висновок експерта № 19/17-3/1/58-СЕ/18 від 18 квітня 2018 року. Надана стороною захисту рецензія від 16 січня 2020 року на висновок експерта № 19/17-3/1/58-СЕ/18 від 18 квітня 2018 року (т. 49, а.п. 178-185) не відповідає вимогам ст. 84, 99 КПК України, оскільки Кодексом не передбачений такий вид доказу в кримінальному провадженні, як рецензія. Суд зазначає, що відсутні будь-які відомості щодо підстав та щодо дотримання визначеного КПК України порядку отримання цього доказу стороною захисту. Також, у матеріалах провадження відсутні докази щодо статусу та повноважень у цьому провадженні особи, яка склала та підписала вказаний документ [22].

Досліджуючи питання використання у доказуванні рецензії на висновок експерта, вважаємо доречним звернути увагу на декілька аспектів, які можуть поставити під сумнів обґрунтованість практик неврахування рецензій з формальних підстав, зокрема, посиланням на Порядок.

По-перше, Порядок є підзаконним нормативним актом. Утім, порядок кримінального провадження на території України визначається лише кримінальним процесуальним законодавством України, згідно ч. 1 ст. 1 КПК України. А кримінальне процесуальне законодавство України складається з відповідних положень Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, цього Кодексу та інших законів України (ч. 2 ст. 1 КПК України). Тому цей Порядок впливати на оцінку допустимості певних фактичних даних як доказів не може, бо не регламентує кримінальне провадження.

По-друге, метою рецензій є, по суті, оспорювання обґрунтованості та законності висновку експерта. КПК України не забороняє сторонам оспорювати належність, допустимість, достовірність та достатність доказів, оскільки це цілком логічна та очікувана діяльність в умовах змагальності кримінального провадження. І. Гловюк, зокрема, виділяє різні форми заперечення висновку експерта: 1) залучення експерта стороною захисту; 2) оскарження відмови сторони обвинувачення в залученні експерта; 3) звернення із клопотанням у порядку ст. 244 КПК України; 4) допит експерта; 5) клопотання до суду про залучення експерта за наявності підстав, передбачених ст. 332 КПК України; 6) заявлення клопотання дізнавачу або прокурору про проведення експертизи у разі незгоди з результатами медичного освідування або висновком спеціаліста у кримінальному провадженні щодо кримінальних проступків [23, с. 10]. І хоча не згадано рецензію, є підстави стверджувати, що виділені форми та рецензія мають одне спрямування – заперечення (піддавання сумніву) висновку експерта, що є цілком можливим. Більше того, КПК України прямо передбачає, що висновок експерта не є обов’язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вироку (ч. 10 ст. 101). Забезпечити незгоду з висновком без залучення спеціальних знань у іншій формі практично неможливо. Отже, по суті рецензію можна розглядати як одну з декількох форм заперечення (піддавання сумніву, оспорювання) висновку експерта.

По-третє, практики залучення рецензій характерні для захисту. Позитивні практики використання рецензій вже цитувалися вище. Як пише Ю. Ярослав, в останній час стало популярним серед адвокатів – рецензування висновку експерта через подачу скарги до Мінюсту України.

Другий шлях – це коли суб'єкт рецензії (рецензент) відшукується стороною по справі за власної ініціативи, а отримана рецензія використовується для підготовки заперечення на висновок експерта. Суб'єкта рецензії (рецензента) за клопотанням сторони (в разі його задоволення судом) в подальшому в якості спеціаліста слід залучати для надання консультації в судовому засіданні. Суб'єкт рецензії (рецензент) за деякими свідченнями вибирається більш демократично (не тільки зі сфери державних спеціалізованих експертних установ!), єдина вимога – щоб він мав спеціальні знання та навички, необхідні для аналізу висновку експерта. З точки зору дотримання вимог законодавства цей шлях не викликає заперечень, бо базується на праві адвоката «одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань» (п. 10 ст. 20 Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). І в цій ситуації суд, отримавши від спеціаліста консультацію щодо правильності обраного у висновку експерта методичного шляху, вправі або погодитись із аналізованим висновком експерта, або, маючи сумнів, продовжити оціночне вивчення цього доказу шляхом застосування спеціальних знань при призначенні наступної (додаткової чи повторної) експертизи [6]. При цьому Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не містить жодних вказівок або обмежень щодо форми висновків фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань. Тобто по суті ті питання, які мають бути викладені у рецензії, можуть бути так само викладені у будь-якому документі, навіть без назви «рецензія». Отже, виникає питання: чому документ з назвою «висновок фахівця» може бути поданий стороною захисту, а рецензія – ні?

При цьому слід повністю погодитись з тим, що рецензія за своїм змістом не може прирівнюватися до висновку експерта, а покликана лише перевірити належність висновку експерта в частині застосування експертом спеціальних знань [7, с. 213].

По-четверте, в КПК України джерелом доказів є документ. Документом, згідно ч. 1 ст. 99 КПК України, є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження. Зважаючи на те, що достовірність доказів також має бути встановлена у кримінальному провадженні, то дані, які її підтверджують / спростовують, можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження. Тому рецензія має ознаки документу як джерела доказів.

По-п'яте, розглядаючи доволі поширений аргумент про «суб`єктивну думку» [9] рецензента, слід визнати, що будь-яка людська думка має елемент суб'єктивності. Оцінка доказів за внутрішнім переконанням теж має елемент суб'єктивності, але кримінальне процесуальне законодавство не відмовляється через це від цього елементу процесу доказування. Більше того, елемент суб'єктивності є і у внутрішньому переконанні експерта (що детально дослідила О. Дуфенюк [24, с. 362–364]), але законодавство, знову ж, через це не відмовляється від висновку експерта як джерело доказів.

Висновки. Питання використання у доказуванні рецензії на висновок експерта має складнощі через наявність Порядку проведення рецензування висновків судових експертів, затверджений Наказом Міністерства юстиції України 03 лютого 2020 року № 335/5, який забороняє рецензування з метою спростування чи підтвердження висновків. Разом з тим, цей Порядок є підзаконним нормативним актом, не входить до складу кримінального процесуального законодавства, а отже, не має впливати на оцінку можливості використання рецензії у доказуванні. Кримінальне процесуальне законодавство передбачає можливість не погодитись з висновком експерта, що можливо зробити у різних формах, у тому числі надати дані, які підтверджують відповідність / невідповідність методикам, достатності зразків, коректності питань тощо. Це може реалізовуватися і шляхом надання рецензії, яка, маючи таку інформацію, відповідає ознакам документа як джерела доказів. Тому оцінка документа з назвою «рецензія» задля забезпечення обґрунтованості процесуального рішення має бути не формальною з покликанням на підзаконний нормативний акт (що фактично є відмовою у дослідженні даних, які можуть свідчити на користь захисту), а сутнісною, тобто має бути проаналізовано зміст та надано оцінку висновку експерта з урахуванням рецензії. При цьому мають бути враховані дані стосовно компетентності носія спеціальних знань, який надав рецензію. Тим не менш, рецензія не може бути ні за яких умов ототожнена з висновком експерта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Порядок проведення рецензування висновків судових експертів, затверджений Наказом Міністерства юстиції України 03 лютого 2020 року № 335/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0131-20#Text.

2. Бажанюк В.В. Правові та організаційно-тактичні основи проведення експертиз у кримінальному провадженні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Донецький державний університет внутрішніх справ, Кропивницький, 2023. 256 с.
3. Лук'янчук О.І. Правомірність рецензування висновку експерта в судовому процесі. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 1 (35). С. 38–47. DOI: 10.37025/1992-4437/2021-35-1-38.
4. Бучинський Й. Рецензія на висновок експерта – баласт чи рятувальний круг для бізнесу? URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/recenziya-na-visnovok-eksperta--balast-chi-ryatuvalniy-krug-dlya-biznesu.html.
5. Авдєєва Г.К. Оцінка достовірності висновку експерта як джерела доказів в Україні та в інших країнах: порівняльно-правовий аналіз. *Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці*: Електронний журнал / [редкол.: Назаров О.А. (голов. ред.) та ін.]. К., 2021. № 2 (21). URL: https://expertize-journal.org.ua/spetsialni-znannya/5654-avdeeva-g-k-otsinka-dostovirnosti-visnovku-eksperta-yak-dzherela-dokaziv-v-ukrajini-ta-v-inshikh-krajinakh-porivnyalno-pravovij-analiz.
6. Ярослав Ю.Ю. Оцінка висновку експерта за допомогою спеціальних знань. *Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці:* Електронний журнал / [редкол.: Назаров О.А. (голов. ред.) та ін.]. К., 2019. № 3 (19). URL: https://expertize-journal.org.ua/spetsialni-znannya/1064-yaroslav-yu-yu-otsinka-visnovku-eksperta-za-dopomogoyu-spetsialnikh-znan.
7. Шуневич К.А. Моделі організації та проведення судової експертизи у кримінальному судочинстві в державах Європи і в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2023. 332 с.
8. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117757884.
9. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120948713.
10. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122188238.
11. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107679472.
12. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125321794.
13. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119251321.
14. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117701759.
15. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108069017.
16. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107478633.
17. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117066825.
18. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110353265.
19. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115060706.
20. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117233234.
21. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116009639.
22. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104026610.
23. Гловюк І.В. Право сторони захисту на заперечення висновку експерта: конвенційні гарантії та національна правозастосовна практика. *Науково-практичний огляд актуальних проблем судової експертизи та криміналістики*. (Івано-Франківськ, 18 червня 2021 року). Івано-Франківськ: видавник Голіней О.В., 2021. С. 10–13.
24. Дуфенюк О.М. Баланс у кримінальному провадженні: інституційний, правозастосовний, особистісний рівні: монографія. Львів: Растр-7, 2023. 508 с.

УДК 340.12.342.7.001.36
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.12

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ РІШЕННЯ ЩОДО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ

Копча В.В.,
професор кафедри кримінально-правової політики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
доктор юридичних наук, професор.
ORCID: 0000 0001 9888 1464

Копча В.В. Процесуальне рішення щодо призначення та проведення техніко-криміналістичної експертизи документів під час розслідування службового підроблення.

Вказується, сучасне дослідження випадків службового підроблення за допомогою техніко-криміналістичної експертизи спрямоване на виявлення змін у початковому змісті документів, встановлення оригінального тексту, визначення методів створення документа, відновлення тексту за допомогою аналізу втиснених штрихів, виявлення залитих чи замазаних записів, підтвердження факту видалення записів разом із сторінками, реконструкцію документа з його фрагментів, ідентифікацію матеріалів та інструментів, що використовувалися при виготовленні документів, а також визначення часу виконання різних елементів документів.

Стаття присвячена аналізу розуміння, щодо проведення розслідування в умовах сьогодення техніко-криміналістична експертиза документів є однією з видів традиційних криміналістичних експертиз, яка швидко розвивається. Серед основних причин виникнення нових методів і методик досліджень документів слід виокремити такі: 1) стрімкий розвиток комп'ютерних технологій, які поширюються майже в усі сфери діяльності людини (зокрема і протиправну); 2) постійне розширення різноманітності й удосконалення цифрової друкувальної техніки; 3) активне використання сучасних науково-технічних досягнень правопорушниками для виготовлення підроблених, фіктивних й анонімних документів. Саме тому, крім судово-почеркознавчої експертизи, однією з основних судових експертиз за службовим підробленням є техніко-криміналістична експертиза документів.

Як показує практика, що предмет судово-технічної експертизи документів становлять факти й обставини, пов'язані з виготовленням документів, способом внесення в них змін, виявлення невидимих записів тощо, що встановлюють на підставі спеціальних знань у галузі технічного дослідження документів.

Однак предметом дослідження є такі групи об'єктів судово-технічної експертизи документів: реквізити документів відбитки друкарських форм друкарського шрифту, машинописного шрифту, штампів, печаток; рукописні тексти, фотознімки на документах; матеріали документа основа (папір, картон), фарбувальні речовини, допоміжні речовини, коригувальні речовини. речовини, що закривають окремі фрагменти документа.

Ключові слова: криміналістика, криміналістична експертиза, розслідування службового підроблення, права людини.

Kopcha V.V. Procedural decision on the appointment and conduct of technical forensic examination of documents during the investigation of official forgery.

It is indicated that modern research into cases of official forgery using forensic examination is aimed at identifying changes in the original content of documents, establishing the original text, determining the methods of document creation, restoring the text through the analysis of indented strokes, detecting filled-in or smeared records, confirming the fact of the deletion of records along with pages, reconstructing the document from its fragments, identifying the materials and tools used in the production of documents, and determining the time of execution of various elements of documents.

The article is devoted to the analysis of the understanding of the investigation in the current conditions, technical forensic examination of documents is one of the types of traditional forensic examinations, which is developing rapidly. Among the main reasons for the emergence of new methods and techniques for document research, the following should be distinguished: 1) the rapid development of computer technologies, which are spreading to almost all areas of human activity (including illegal ones); 2) the constant expansion of the diversity and improvement of digital printing equipment; 3) the active use of modern scientific and technical achievements by offenders to produce forged, fictitious

and anonymous documents. That is why, in addition to forensic handwriting examination, one of the main judicial examinations for official forgery is technical forensic examination of documents.

As practice shows, the subject of forensic examination of documents is the facts and circumstances related to the production of documents, the method of making changes to them, the detection of invisible records, etc., which are established on the basis of special knowledge in the field of technical examination of documents.

However, the subject of the study is the following groups of objects of forensic examination of documents: document details, impressions of printing forms of printing font, typescript, stamps, seals; handwritten texts, photographs on documents; document materials, base (paper, cardboard), coloring substances, auxiliary substances, correction substances. substances that cover individual fragments of the document.

Key words: forensics, forensic examination, investigation of official forgery, human rights.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день дослідження фактів службового підроблення метою проведення техніко-криміналістичної експертизи є встановлення фактів зміни первинного змісту документів, виявлення первинного змісту, з'ясування способу виготовлення документа, відновлення записів за втисненими штрихами, залитих і замазаних записів, встановлення факту знищення будь-яких записів разом з листами, відновлення документа за його частинами, матеріалів, предметів та механізмів, які використовували для виготовлення документів, встановлення давності виконання реквізитів документів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В правовій науці деякі напрями, а саме, у кримінально-правовому та кримінологічному аспектах питання службового підроблення було досліджено в дисертації Я.С. Остапенко «Службове підроблення: кримінологічна характеристика та запобігання». Серед криміналістичних розробок слід виокремити дослідження С.П. Чичиркіної «Організація і тактика розслідування службових підроблень».

Постановка запитання. Відповідно до матеріалів кримінальних проваджень, такий вид дослідження проводили в 89,6% випадків службового підроблення. Об'єктами таких досліджень можуть бути предмети, які потенційно або насправді мають юридичний статус речових доказів, вилучені зразки та зразки для порівняльного дослідження офіційні документи, їх матеріали, реквізити, знаряддя та засоби їх виготовлення або знищення.

На підставі узагальнення висновків технічної експертизи документів за фактами службового підроблення вдалося встановити, що дослідження печаток і штампів відбувалося в 41,3% випадків, способу друку документа 30,2%; підписів з технічною підробкою 11,4%, принтерів 9,6%, інше 3%.

Автор ставить собі за **мету** розглянути процесуальні напрями щодо проведення техніко-криміналістичної експертизи документів під час розслідування службового підроблення.

Виклад основного матеріалу. Загалом за достатню поширеність цього виду дослідження, слідчі під час його призначення припускаються певних процесуальних і тактичних помилок, які можуть спричинити неприпустимість отриманого доказу, а згодом і визнання його недопустимим. Унаслідок вивчення матеріалів кримінальних проваджень за фактами службового підроблення вдалося виявити помилки, яких припускаються слідчі під час підготовки та призначення такого виду дослідження:

а) під час проведення СРД (огляд, обшук), тимчасового доступу до речей та документів у протоколі не було відображено виявлення та вилучення документа, який відправляли надалі на дослідження. Зокрема, у кримінальних провадженнях за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 364, ч. 1 ст. 366 КК України, захисник обвинуваченого в судому засіданні може заявляти клопотання про визнання письмових доказів недопустимими, оскільки вилучені органом досудового розслідування без ухвали слідчого судді в порушення вимог ст. 159–166 КПК України. Крім цього, згідно з висновками експертів підписи від особи на зворотному боці протоколу в графі «підпис» під текстом роз'яснення ст. 63 Конституції України й ст. 268 Кодексу України про адміністративні правопорушення, у графі «підпис» під текстом «особа, яка притягується до адміністративної відповідальності», у графі після тексту «Примірник протоколу одержав» та на зворотному боці постанови в графі «підпис особи» після тексту «Копію постанови особа може отримати особисто» виконані, імовірно, а іншою особою (особами). Тож вилучені з порушеннями документи згодом визнають недопустимими доказами, що тягне за собою правові наслідки;

б) у випадках не проведення огляд документа й не було винесено постанову про долучення документа до матеріалів кримінального провадження. Зокрема, у кримінальному провадженні щодо особи за ознаками вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 191, ч. 1 ст. 366 КК України, наявний лист Робочого апарату Укрбюро Інтерполу на цей запит № IP/3221/13/B63/24952/CA1/A6/3 від 10 листопада 2016 року, який долучається до матеріалів не зазначено про

додавання до нього будь-яких додатків, що унеможливлює однозначне з'ясування джерела потрапляння в матеріали кримінального провадження незавірених копій документів. Частина з таких документів містить позначення про отримання їх оригіналів за засвідчення їх копій невідомою особою з анкетними даними. Водночас будь-яких повноважень зазначеної особи на отримання доказів у кримінальному провадженні немає, і прокурор наявність будь-яких повноважень зазначених особи не може довести і не може підтвердити;

в) у протоколі СРД можна зазначити, що документ може бути вилучено й упаковано в певний спосіб, а надалі на дослідження надходить документ неупакований або упакований іншим способом, а підписів осіб, які брали участь у СРД, унаслідок якого було отримано досліджуваний документ, немає. Або, навпаки, у протоколі не зазначено, що документ запакований, а на дослідження надходить запакований документ. Наприклад, у кримінальному провадженні за обвинуваченням особи у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 27, ч. 1 ст. 366, ч. 5 ст. 27, ч. 2 ст. 191 КК України, суд, оцінюючи протокол огляду відповідно до якого можна провести огляд приміщення й вилучити різні документи. На підставі протоколу огляду можна дійти висновку, що учасниками були процесуальні особи, безпосередньо огляд може проводити процесуальна особа.

Окрім цього, що додатки до протоколів мають бути належно упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні та вилученні таких додатків (ч. 3 ст. 105 КПК України);

Під час дослідження можна встановити, що у будь-якій ситуації в захисника є законні підстави стверджувати, що висновок експерта проведено не уповноваженою особою, що може призвести до визнання такого висновку недопустимим доказом;

г) не ознайомлення підозрюваного, його захисника й інших заінтересованих осіб з постановою про призначення експертизи та з висновком експерта. З огляду на приписи КПК України, обов'язку в слідчого щодо ознайомлення заінтересованих осіб з постановою про призначення та висновками судової експертизи немає, проте захисники оскаржують таку бездіяльність слідчих. Призначення експертизи відносять до СРД, а відповідно до ч. 3. п. 9, 10 ст. 42, підозрюваний, обвинувачений має право: брати участь у проведенні процесуальних дій; під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносять до протоколу. [1, с. 167].

У практичній діяльності ці права не забезпечують, і про проведену експертизу підозрюваного та його захисника повідомляють після закінчення досудового розслідування. Це своєю чергою є порушенням права на захист і підставою для визнання висновку недопустимим доказом (п. 3. ч. 2. ст. 87 КПК України);

д) неправильно сформульовані питання експерту. Найчастіше доказове значення експертного дослідження в повному обсязі залежить від поставлених перед експертом питань і наданих на дослідження матеріалів. У всіх випадках вони мають бути сформульовані лаконічно й інформативно. Запитання, які ставлять під час проведення технічної експертизи документів у справах про службове підроблення, можуть бути такими:

– Чи вносили в текст документа зміни? Якщо вносили, то в який спосіб (підчистка, дописка, травлення, виправлення тощо), який зміст первинного тексту?
– Чи замінювали в документі (договорі, книзі, бухгалтерському реєстрі тощо) аркуші?
– Який зміст замаскованого (зафарбованого, забрудненого, замазаного тощо) тексту?
– Чи є в цьому документі невидимий текст, якщо є, то який саме?
– Чи є на обгорілих аркушах який-небудь текст, зображення? Якщо є, то який саме?
– Як виконано підпис від імені громадянина, текст документа (за допомогою технічних засобів чи друкарським приладом)?
– Чи виконано записи друкарським приладом, наданим на дослідження?
– Чи ці документи виготовлено в різний час?
– У якій послідовності розташовували реквізити цього документа (підпис, відтиск печатки тощо)?
– Чи належали надані на експертизу частини документа конкретному документу (накладній, видатковому касовому ордеру тощо)?
– Чи наданий документ виготовлено шляхом монтажу за допомогою комп'ютерної або копіювально-розмножувальної техніки?
– Чи використано для створення змонтованого документа документи, вилучені у гр.?
– Які тип, система, марка копіювально-розмножувального апарату, на якому виготовлено текст? Чи виготовлено наданий документ на цьому копіювально-розмножувальному апараті, зразки відбитків якого надано для порівняльного дослідження? Чи виготовлено надані документи на одному й тому самому копіювально-розмножувальному апараті?

– Яким способом нанесено відтиск печатки (штампа, факсиміле)? Чи нанесено відтиск печатки (штампа, факсиміле) в документі наданою печаткою (штампа, факсиміле) або зразками їх відтисків, наданими для порівняльного дослідження? Чи нанесений відтиск печатки (штампа) в той час, яким датовано документ?

– Який тип принтера, на якому виготовлено текст? Чи досліджуваний документ виготовлено на принтері, зразки роздрукованих текстів якого надано для порівняльного дослідження? Надані документи виготовлено на одному чи на різних принтерах?

Чи мають спільну родову (групову) належність матеріали цього примірника друкованої продукції або документа (папір, клей, картон, фарбувальна речовина тощо) з матеріалами, вилученими з певного місця (склад, цех, квартира**).**

Такий перелік питань не є вичерпним, його може бути розширено або сформульовано інакше залежно від конкретної слідчої ситуації в кримінальному провадженні за фактом службового підроблення. У практичній діяльності достатньо складно поєднати дві складові успішного дослідження: 1) слідчо-судову практику; 2) методику й можливості експертизи. Проте з метою повного та об'єктивного дослідження необхідно вміло поєднати ці дві складові. У таких ситуаціях важливе значення має експертна ініціатива. Водночас ця норма щодо права експерта на редагування запитань і дослідження того спектру, який не ставили в завдання, не передбачена ні КПК України, ні Законом України «Про судову експертизу», ні іншими кодексами України. Лише в п. 4.12 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень працівники експертних установ передбачено, що вони мають право на редагування запитань. Зокрема, у вступній частині висновку експерта зазначають: перелік питань (дослівно у формулюванні документа про призначення експертизи (залучення експерта)), які поставлено на вирішення експертизи; якщо питання сформульовано неясно або його редакція не відповідає рекомендаціям, але зміст завдання експертові зрозумілий, то після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта) він може дати відповідні роз'яснення та викласти питання в редакції, що відповідає зазначеним рекомендаціям. [2].

Попри наявність такого права в зазначеній Інструкції, експерти все ж таки обережно до нього ставляться, оскільки висновок можуть визнати необґрунтованим або таким, який суперечить матеріалам кримінального провадження. З метою усунення цієї прогалини, законодавці передбачили таке право в новому проєкті Закону України «Про судово-експертну діяльність» № 6284 від 4 листопада 2021 року, відповідно до якого в п. 7 ст. 1, 7, ч. 1 ст. 17 передбачено поняття, значення та право судового експерта на експертну ініціативу. [3].

Саме тому вважаємо, що з метою вирішення окресленого проблемного аспекту доцільно під час складання постанови про призначення експертизи звертатися за допомогою до фахівця або експерта, який проводитиме судову експертизу, а також узаконення норми про експертну ініціативу.

Такі процесуальні й тактичні помилки можуть бути й іншими, проте мінімізація цих помилок зможе сприяти досягненню завдання кримінального провадження та отриманню об'єктивного та повного висновку, який не можна буде оскаржити.

У процесі проведення технічної експертизи документів вирішують як ідентифікаційні, так і неідентифікаційні (діагностичні) питання. Необхідність виконання конкретного завдання обумовлена слідчою ситуацією, яка склалася на певному етапі розслідування службового підроблення. Під час розслідування службового підроблення до ідентифікаційних завдань належать такі:

1) встановлюють конкретні принтери, на яких виготовлено документ (принтери, копіри й інша розмножувальна техніка), проводять їх ідентифікацію;

2) визначають родову (групову) приналежність матеріалів документів, барвників, які нанесені за допомогою друкувального пристрою та речовин, що впливали на документ (травлять, фарбують, змивають тощо), якщо така дія відбувалася;

3) встановлюють спільність декількох документів або зразків за способом виготовлення, терміном виготовлення, умовами зберігання тощо. Згідно з ухвалою слідчого суді, слідчий звернувся з клопотанням призначити в кримінальному провадженні, внесеному до ЄРДР за № 42018021240000001 від 27 грудня 2017 року, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК України, – судово-почеркознавчу й технічну експертизи, проведення яких доручити експертам Вінницького відділення науково-дослідного інституту судових експертиз (місцезнаходження: 21007, м. Вінниця, вул. Батозька, 1).

На вирішення експертів поставити такі запитання:

– чи виконано підписи в постанові про опис й арешт майна (коштів) боржника від 7 березня 2017 року в графі «зберігач особа» і графах «боржник особа»;

– чи виконано підписи в постанові про опис й арешт майна (коштів) боржника від 7 березня 2017 року в графі «поняті» чи іншою особою;

– чи виконано однією і тією самою особою підписи в постанові про опис й арешт майна (коштів) боржника від 7 березня 2017 року в графі «поняті » та «договорі про надання банківських послуг та послуг у сфері страхування № 014/0807/82/0220161 від 19 травня 2017 року з додатками» у графах «позичальник»;

– однією чи різними ручками виконано рукописні записи в постанові про опис й арешт майна (коштів) боржника від 7 березня 2017 року; [4].

4) виявлення спільності способу виготовлення документа та його окремих частин, часовий проміжок виготовлення. Такі дослідження ґрунтуються на спеціальних знаннях про структуру, склад, властивості й стани матеріалів документів, методи їх вивчення, процеси взаємодії вхідних компонентів, фактори, що викликають їх зміну, тощо.

У процесі проведення діагностичних досліджень у межах техніко-криміналістичної експертизи виконують такі завдання:

1) з'ясовують давність виготовлення як документа загалом, так й окремих його частин;

2) визначають послідовність виконання окремих фрагментів (частин) документа чи записів (підписів);

3) встановлюють засоби виготовлення документа загалом або його окремих частин; матеріали, що використовують під час виготовлення документа (папір, тонери тощо); технічні засоби, за допомогою яких документ було виготовлено або змінено його частину;

4) виявляють факти зміни змісту документа впливом на нього різними хімічними реактивами, шляхом механічного видалення тексту, графічного зображення, дописуванням або додрукуванням тексту, виправленням, переклеюванням окремих фрагментів тощо;

5) відновлюють документи з невидимими й погано видимими записами, що втратили свою яскравість унаслідок впливу природних факторів (сонячне світло, температура, підвищена вологість тощо), а також людського фактора – залиті, закреслені, спалені й іншими способами пошкоджені тексти документів;

6) встановлюють ознаки, що засвідчують наявність фальсифікації документа;

7) визначають способи нанесення відбитків печаток і штампів;

8) виявляють особу, яка виготовила документ, й особу, яка вчинила підроблення документа, тобто внесла зміни до наявного документа, якщо вони різні.

Ідентифікаційні та діагностичні дослідження матеріалів документів, окреслені вище, на практиці проводять одночасно, у сукупності вони є дослідженнями, що проводять у межах техніко-криміналістичної експертизи документів. Наприклад, згідно з висновком експерта, у кримінальному провадженні було поставлено такі запитання: 1) яким способом виготовлено бланк диплома серії ДВС № 0000000; 2) за правилами фабричного виробництва чи саморобним способом виготовлено кліше друку, відбиток якої є в цьому дипломі; 3) який вид кліше, відбиток якого є в документі; 4) чи не завдано відбиток круглого друку печаткою університету, що була на 28 жовтня 2015 року, зразки відбитків якої представлені для порівняльного дослідження; 5) якщо ні, то чи не завдано цей відбиток круглого друку печаткою університету, що є нині, зразки відбитків якої представлено для порівняльного дослідження; 6) чи не виконано підпис у цьому документі з використанням технічних засобів. [5].

Одним зі складних завдань технічної експертизи документів, водночас украй необхідним для встановлення факту службового підроблення є встановлення абсолютної та відносної давності документа. На цьому акцентує увагу і К.М. Ковальов, зазначаючи, що для підвищення рівня судово-експертного супроводження розслідування злочинів, пов'язаних із приховуванням і навмисною зміною часу виготовлення документа, значущими є спеціальні знання, якими мають володіти судові експерти, виконуючи поставлені перед ними завдання. [6, с. 140].

Абсолютна давність документа встановлює час, який визначають днями, місяцями та роками його складання. Слід зауважити, що абсолютна давність документа має два підвиди: 1) за матеріалами документа; 2) за реквізитами документів (у більшості випадків за відбитком печатки).

Методика встановлення давності документа за матеріалами полягає в дослідженні написаного кульковою та гелевою ручками. Проте встановити давність документа за тонером принтера, яким друкує текст на папері, майже неможливо. Зумовлено це тим, що в Україні немає методики встановлення давності документа за тонером принтера.

Реквізити документа – це узагальнена назва текстів, зображень, виконаних поліграфічним способом або на знакодрукувальних пристроях: рукописних записів, підписів, відбитків печаток і штампів. [7, с. 327].

Попри те, що наявність печаток не є обов'язковою, залишається актуальним питання ідентифікації відбитків печаток. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання печаток юридичними особами та фізичними особами – підпри-

ємцями», суб'єкт господарювання має право використовувати у своїй діяльності печатки. Використання суб'єктом господарювання печатки не є обов'язковим. Відбиток печатки не може бути обов'язковим реквізитом будь-якого документа, що подає суб'єкт господарювання до органу державної влади або органу місцевого самоврядування**.** [8].

Водночас ліквідація такого положення ускладнює процес дослідження експертами. Підтвердженням цього є і узагальнені дані інтерв'ювання, які засвідчили, що дослідження печаток та штампів ускладнюють у зв'язку з: відсутністю інформації щодо технології виготовлення – 36,3%; змінністю відображення на папері – 34,2%; відсутністю порівняльних зразків – 21,4%; некомпетентністю експерта – 5,2%, інше – 2,9% (додаток Г).

Розв'язати цю проблему намагався колектив Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз, який з метою встановлення давності документів за відбитками печаток на основі значного масиву досліджень розробив методику дослідження печаток. Суть цієї методики полягає в тому, що експерт, використовуючи таку методику, може встановити час нанесення відбитка без жодних часових обмежень. Перевага полягає в тому, що зазначена методика не потребує пошкодження або знищення документа. Єдина проблема може виникнути через відсутність зразків документів із відтисками печатки, виконаних в той самий час, адже необхідно надати на дослідження саме такі.

Слід ураховувати, що судова експертиза зі встановлення давності виготовлення документа має переважно комплексний характер і потребує спеціальних знань не лише в галузі технічного дослідження документів, а й у галузі дослідження матеріалів і речовин. Крім того, залежно від об'єктів експертного дослідження та поставлених перед експертом завдань, має бути розроблено й апробовано відповідну методику експертного дослідження. Залучаючи експерта для проведення експертизи зі встановлення давності виконання документа, необхідно також ураховувати «наукову компетентність» експерта, якому доручено її проведення, та його забезпеченість необхідними технічними засобами, їх комплексами, які дадуть змогу повно й ефективно провести такі дослідження.[9, с. 292].

Відносну давність документа встановлюють за послідовністю виконання структурних елементів документа. З'ясування відносної давності є засобом для встановлення дописок та інших змін, а також послідовності виконання фрагментів (підписів, чисел, відбитків печаток). Виконанню цих завдань може сприяти диференціація чорнил і паст кулькових ручок.

Під час проведення таких досліджень увагу слід спрямувати на Національний стандарт ДСТУ 4163:2020 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів», відповідно до якого визначено: склад реквізитів документів; вимоги до змісту та розміщення реквізитів документів; вимоги до бланків документів та оформлення документів; вимоги до виготовлення документів. Зокрема, відповідно до ч. 4 цього Стандарту, склад документа такий: 1) зображення Державного Герба України, Герба Автономної Республіки Крим; 2) зображення емблеми юридичної особи або торговельної марки (знака для товарів і послуг); 3) найменування юридичної особи вищого рівня; 4) найменування юридичної особи; 5) найменування структурного підрозділу юридичної особи; 6) довідкові дані про юридичну особу; 7) код форми документа; 8) код юридичної особи; 9) назва виду документа; 10) дата документа; 11) реєстраційний індекс документа; 12) посилання на реєстраційний індекс і дату документа, на який дають відповідь; 13) місце складення документа; 14) гриф обмеження доступу до документа; 15) адресат; 16) гриф затвердження документа; 17) резолюція; 18) відмітка про контроль; 19) заголовок до тексту документа; 20) текст документа; 21) відмітка про наявність додатків; 22) підпис; 23) відбиток печатки; 24) віза документа; 25) гриф погодження (схвалення) документа; 26) відмітка про засвідчення копії документа; 27) відомості про виконавця документа; 28) відмітка про ознайомлення з документом; 29) відмітка про виконання документа; 30) відмітка про надходження документа до юридичної особи; 31) запис про державну реєстрацію; 32) відмітка про наявність примірника з паперовим (електронним) носієм інформації.[10, с. 37].

Водночас, відповідно до загальних правил діловодства, під час виготовлення документа спершу виконують текст документа, потім – підпис, який засвідчують печаткою. Зміна послідовності нанесення реквізитів на документ, тобто коли текст наносять «зверху» на наявні на аркуші паперу підпис і печатку, може бути ознакою його монтажу. Експертні методики дають змогу вирішувати це питання за пересічними штрихами, зокрема виконаними одними й тими самими матеріалами листи і приладом, що пише. Нині успішно застосовують методику, що надає можливість установлювати послідовність виконання рукописних реквізитів і реквізитів, виконаних електрофотографічним способом (друкованого тексту), і за відсутності ділянок їх взаємного перетину за допомогою друкувальних засобів. [11, с. 156].

Відхилення від встановленого складу та порядку реквізитів документа в деяких випадках можна вважати ознакою підробки, яка підлягає криміналістичному дослідженню для запобігання таким випадкам надалі та встановлення особи правопорушника.

Висновки. В ході здійсненого аналізу стану наукових досліджень, пов'язаних зі службовим розслідування, встановлено, що ця проблематика була предметом наукового пошуку вчених із суміжних спеціальностей, таких як кримінальне право та кримінологія.

Згруповано ознаки спеціальних знань під час розслідування службового підроблення за певними критеріями: 1) сукупність знань, які становлять систему відомостей у певній галузі, техніці та сфері життєдіяльності; 2) знання не є загальновідомими і загальнодоступними; 3) їх набувають шляхом фахового опанування теоретичних знань; 4) застосовують у процесі виконання завдань кримінального провадження з можливістю використання науково-технічних засобів; 5) їх використовують під час досудового розслідування та судового розгляду.

Залучення спеціаліста відбувається в таких формах: 1) практична; 2) методична; 3) технічна; 4) консультаційна; 5) процесуальна.

Окреслено найтиповіші ознаки характеристики осіб, які вчиняють службове підроблення. Залежно від становища осіб на момент вчинення службового підроблення запропоновано визначати особу правопорушника як елемент криміналістичної характеристики.

На підставі аналізу матеріалів кримінальних проваджень виокремлено такі дії з підготовки до вчинення службового підроблення: отримання оригіналів (зразків або копій чи окремих реквізитів документів; налагодження технічного обладнання (інструментів, технічних приладів, допоміжних матеріалів, речовин); залучення відповідних осіб з навичками; виготовлення пробних копій документа або окреме виготовлення певних частин (реквізитів) документа; вивчення особливостей документообігу на підприємствах, в установах, організаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чичиркіна С. П. Організація і тактика розслідування службових підроблень: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2012,С. 167.
2. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. Верховна Рада України: сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text.
3. Про судово-експертну діяльність: проект Закону України, реєстр. № 6284 від 4 листоп. 2021 р. ЛІГА:ЗАКОН: сайт. URL: https://ips.ligazakon.net/ document/view/JI06361A?an=501&ed=202.
4. Ухвала Липовецького районного суду Вінницької області від 4 квіт. 2018 р. у справі № 136/2/18. Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73442290.
5. Висновок експерта Миколаївського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України від 18 лют. 2016 р. № 225132.
6. Ковальов К.М. Спеціальні знання в судовій експертизі визначення давності документа. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 2 (75), С. 140. URL: https://ljd.dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.kovalov.pdf.
7. Попович І.І. Проблеми визначення предмета судово-технічної експертизи документів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1, С. 327.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання печаток юридичними особами та фізичними особами – підприємцями: Закон України від 23 берез. 2017 р. № 1982-VIII. Верховна Рада України: сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1982-19#Text.
9. Гора І.В., Попович І.І. Комплексне дослідження окремих об'єктів судово-технічної експертизи документів при вирішенні питання щодо встановлення давності їх виконання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Т. 63, С. 292. Серія «Право». URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/232283/231092.
10. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів: ДСТУ 4163:2020 від 1 лип. 2020 р. № 144. Київ, 2020. 37 с. URL: http://uas.org.ua/ua.
11. Стратонов С.Ю. Об'єкти експертизи встановлення давності документа. *Право і суспільство*. 2020. № 2, ч. 3, с. 156.

УДК 343.156
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.13

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА АПЕЛЯЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Короїд Ю.М.,
аспірант кафедри кримінально-виконавчого
та кримінального права,
Пенітенціарна академія України,
суддя Чернігівського апеляційного суду у відставці
ORCID: 0009-0007-5944-2574

Короїд Ю.М. Реалізація права на апеляційне оскарження в кримінальному судочинстві.

Однією із найважливіших ознак демократичної правової держави є забезпечення прав людини і громадянина. Держава, гарантуючи кожному захист його прав і свобод, забезпечує можливість отримання такого захисту у разі звернення особи до суду.

Право на перегляд справ та оскарження судових рішень є однією із головних засад правосуддя в Україні.

Якщо ж у судовому рішенні міститься судова помилка, то вона повинна бути виправлена до набрання цим рішенням законної сили. Система виправлення державою помилок і порушень, допущених її органами, створює надійну гарантію і охорону як інтересів учасників справи, так і поєднуваних з ними державних та громадських інтересів. Засобом приведення цієї системи в дію слугує перш за все право сторін на оскарження рішення першої інстанції незалежно від його правильності.

Це право є диспозитивним правом учасників кримінального провадження, яким вони можуть вільно скористатися.

Кримінальне судочинство здійснюється судами загальної юрисдикції, до повноважень яких належить як вирішення в процесі розгляду кримінальної справи по суті питання винуватості (невинуватості) особи у вчиненні злочину, так і судовий контроль за дотриманням законності в діяльності правоохоронних органів під час проведення ними дізнання та досудового слідства.

Апеляційне провадження – це стадія кримінального процесу, під час якої апеляційний суд перевіряє законність і обґрунтованість рішень та ухвал суду першої інстанції, що не набрали законної сили. Саме апеляційне провадження дає можливість в найкоротші строки виправити судові помилки, сприяє підвищенню якості роботи судів першої інстанції і скеруванню судової практики в суворій відповідності вимогам закону.

У статті на основі порівняльного аналізу положень чинного кримінального процесуального законодавства та судової практики досліджено особливості реалізації права на апеляційне оскарження в кримінальному судочинстві. Проаналізовано основні проблемні питання, пов’язані з визначенням кола осіб, які мають право на апеляційне оскарження, вимог до апеляційних скарг та дотримання положень чинного кримінального процесуального законодавства на стадії прийняття апеляційних скарг.

Ключові слова: права людини, ухвала, вирок суду, суд першої інстанції, апелянт, апеляційна скарга, апеляційна інстанція, апеляційне провадження, касаційна інстанція.

Koroid Y.M. Implementation of the right to appeal in criminal proceedings.

One of the most important features of a democratic legal state is the provision of human and civil rights. The state, guaranteeing everyone the protection of their rights and freedoms, ensures the possibility of obtaining such protection in the event of a person’s appeal to court.

The right to review cases and appeal court decisions is one of the main principles of justice in Ukraine.

If a court decision contains a judicial error, it must be corrected before this decision enters into legal force. The system of correction by the state of errors and violations made by its bodies creates a reliable guarantee and protection of both the interests of the participants in the case and the state and public interests combined with them. The means of putting this system into effect is primarily the right of the parties to appeal the decision of the first instance, regardless of its correctness.

This right is a dispositive right of the participants in criminal proceedings, which they can freely use.

Criminal proceedings are carried out by courts of general jurisdiction, whose powers include both resolving the issue of guilt (innocence) of a person in committing a crime in the process of considering

a criminal case on the merits, and judicial control over compliance with the lawfulness of the activities of law enforcement agencies during their inquiry and pre-trial investigation.

Appeal proceedings are a stage of criminal proceedings during which the appellate court checks the legality and validity of decisions and rulings of the court of first instance that have not entered into legal force. It is the appellate proceedings that make it possible to correct judicial errors in the shortest possible time, contribute to improving the quality of the work of courts of first instance and guide judicial practice in strict accordance with the requirements of the law.

The article, based on a comparative analysis of the provisions of the current criminal procedural legislation and judicial practice, examines the features of the implementation of the right to appeal in criminal proceedings. The main problematic issues related to determining the circle of persons entitled to appeal, requirements for appeals and compliance with the provisions of the current criminal procedural legislation at the stage of accepting appeals are analyzed.

Key words: human rights, ruling, court verdict, court of first instance, appellant, appeal, appellate instance, appellate proceedings, cassation instance.

Постановка проблеми. Прагнення України відповідати європейським стандартам спонукало нашу державу орієнтуватися на ті вимоги, які б в повній мірі забезпечували дотримання прав людини, що в свою чергу зумовило внесення змін до багатьох галузей права в тому числі і кримінального процесуального законодавства.

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК), який набрав чинності у 2012 році містить багато нових положень, які стосуються права на апеляційне оскарження рішень судів першої інстанції, в тому числі щодо порядку та строків апеляційного оскарження, вимог до апеляційної скарги та процесуального порядку прийняття до розгляду апеляційних скарг.

Чинним КПК України визначено, що суд апеляційної інстанції має діяти в суворо визначеній процесуальній формі та реалізовувати свої повноваження у повній відповідності з нормами кримінального процесуального закону. Однак низка норм законодавства містить суперечності та не в повній мірі регулює питання апеляційного оскарження вироків та ухвал судів першої інстанції.

Актуальність обраної теми обумовлюється наявністю суперечностей в нормах КПК, які регулюють право на апеляційне оскарження та необхідністю визначення шляхів вирішення проблемних питань, які виникають при реалізації цього права, зокрема в аспекті дотримання основоположних принципів кримінального процесу.

Мета дослідження: проведення комплексного дослідження проблемних питань реалізації права на апеляційне оскарження, яке полягає у їх виявленні, пошуку можливих шляхів вирішення та удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства і практики його застосування.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти проблематики апеляційного оскарження вироків та ухвал судів першої інстанції були предметом дослідження в працях Т.Т. Алієва, М.І. Бажанова, Н.Р. Бобечка, Є.В. Большакова, С.Г. Герасименка, В.Н. Глушкова, М.М. Гродзинського, Ю.М. Грошевого, О.С. Кашка, Д.П. Кисленка, Д.І. Клепкої, В.М. Коваля, В.В. Легких, В.Т. Маляренка, В.І. Маринів, В.Я. Мармаш, І.Ю. Мірошникова, О.В. Остроглядд, В.О. Попелюшко, В.І. Сліпченко, В.І. Теремецького, Ю.О. Фідря та ін.

Проте, незважаючи на наявність наукових досліджень щодо різних теоретичних основ апеляційного оскарження, практична діяльність судових органів виявила чимало проблем як доктринального, так і суто прикладного характеру, які залишаються дискусійними або взагалі невирішеними.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації можливості звернутися до апеляційного суду з апеляційною скаргою на рішення суду першої інстанції необхідна наявність низки передумов, що в правовій доктрині визначаються як попередні умови реалізації права на апеляційне оскарження.

Зокрема, умовами реалізації права апеляційного оскарження визначаються: а) належність особи до кола суб'єктів, які мають право подати апеляційну скаргу на рішення суду першої інстанції; б) належний об'єкт оскарження; в) відсутність пропущення строку на апеляційне оскарження чи відмови у його поновленні.

Г.В. Корчевний, досліджуючи зміст права на оскарження судових рішень, у його структурі виділяє строк апеляційного оскарження та коло осіб апеляційного оскарження [1, с. 13].

Загалом, право на перегляд справи та оскарження судового рішення - це передбачена національним законодавством міра можливої поведінки особи, яка, по-перше, виникає з моменту винесення і проголошення судового рішення по справі, по-друге, реалізується у передбачених національним законодавством процесуальних формах (апеляційне, касаційне провадження, перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами), по-третє, реалізується поетапно у всіх інстанціях судового розгляду справи.

На кожному етапі перегляду справи в апеляційному порядку, суди апеляційної інстанції, за нормами кримінального процесуального законодавства, наділені певними повноваженнями щодо оцінки апеляційної скарги на її відповідність вимогам КПК та щодо її розгляду по суті.

Початковим етапом реалізації права на апеляційне оскарження рішень судів апеляційної інстанції є визначення чи підлягає апеляційному оскарженню те або інше рішення суду першої інстанції.

Частиною 4 статті 399 КПК України передбачено, що суддя-доповідач апеляційного суду відмовляє у відкритті провадження лише, якщо апеляційна скарга подана на судове рішення, яке не підлягає оскарженню в апеляційному порядку або судове рішення оскаржене виключно з підстав, з яких воно не може бути оскарженим згідно з положеннями статті 394 цього Кодексу [2]. Тому, встановлення, чи підлягає апеляційному перегляду рішення суду першої інстанції є першочерговим для судді апеляційної інстанції і важливість даного повноваження полягає в дотриманні конституційного принципу доступу до правосуддя.

Згідно статті 392 КПК України в апеляційному порядку можуть бути оскаржені судові рішення, які були ухвалені судами першої інстанції і не набрали законної сили, а саме: 1) вироки, крім випадків, передбачених статтею 394 цього Кодексу; 2) ухвали про застосування чи відмову у застосуванні примусових заходів медичного або виховного характеру; 3) інші ухвали у випадках, передбачених цим Кодексом.

Статтею 394 КПК України досить чітко визначені особливості оскарження деяких вироків, однак ці особливості фактично передбачають, що на стадії вирішення питання про відкриття апеляційного провадження суддя-доповідач апеляційного суду вивчає матеріали кримінального провадження в тому числі, прослуховує аудіозапис судового засідання.

Зокрема, щоб встановити, чи вирок на підставі угоди про примирення оскаржується виключно з підстав призначення судом покарання, суворішого ніж узгоджене сторонами угоди або що вирок ухвалений без згоди обвинуваченого на призначення покарання, суддя доповідач, крім прослуховування аудіозапису судового засідання, повинен дослідити і інші матеріали провадження, що суперечить вимогам статті 398 КПК України.

Згідно положень даної статті, отримавши апеляційну скаргу на вирок чи ухвалу суду першої інстанції, суддя-доповідач протягом трьох днів перевіряє її на відповідність вимогам статті 396 цього Кодексу і за відсутності перешкод постановляє ухвалу про відкриття апеляційного провадження. Тобто, при вирішенні питання про відкриття апеляційного провадження суддя – доповідач наділений повноваженнями тільки перевіряти чи містить апеляційна скарга дані, передбачені статтею 396 КПК України.

Крім відмови у відкритті апеляційного провадження за наявності до того підстав, до повноважень судді-доповідача апеляційного суду відноситься і право повернути апеляційну скаргу у визначених законом випадках.

Відповідно до частини 3 статті 399 КПК України апеляційна скарга повертається, якщо: 1) особа не усунула недоліки апеляційної скарги, яку залишено без руху, в установлений строк; 2) апеляційну скаргу подала особа, яка не має права подавати апеляційну скаргу; 3) апеляційна скарга не підлягає розгляду в цьому суді апеляційної інстанції; 4) апеляційна скарга подана після закінчення строку апеляційного оскарження і особа, яка її подала, не порушує питання про поновлення цього строку або суд апеляційної інстанції за заявою особи не знайде підстав для його поновлення.

Що стосується територіальної підсудності, то за загальним правилом юрисдикція апеляційних судів поширюється на відповідні адміністративно-територіальні одиниці.

Основна проблема щодо визначення підсудності справ апеляційному суду полягає не в застосуванні положень кримінального процесуального законодавства, а в дефіциті суддівських кадрів в судах цієї інстанції.

Через неможливість утворити колегію суддів мають місце непоодинокі випадки передачі кримінальних проваджень до апеляційних судів інших областей, що створює складнощі учасникам провадження в реалізації права на участь в апеляційному розгляді.

Щодо кола осіб, які мають право на подання апеляційної скарги, то воно визначене в статті 393 КПК України, однак перелік осіб, які можуть бути апелянтами не є вичерпним.

Науковці звертали увагу на проблемність такого підходу до визначення кола апелянтів та пропонувались різні варіанти змін законодавства, зокрема, виклавши пункт 10 статті 393 КПК України в такій редакції «інші особи, інтересів яких стосується судове рішення» [3, с. 30]. Але в даному випадку виникають питання при визначенні чи стосується судове рішення інтересів апелянта чи ні і які критерії визначення цього інтересу.

В.Т. Маляренко зазначав, що такий інтерес зачіпається тоді, коли прямо або опосередковано рішення та судження вступної, мотивувальної та резолютивної частини рішення мають значення для суб'єкта апеляційного оскарження у правовому, фізичному, матеріальному або моральному відношенні» [4, с. 372].

Проте, на мою думку, передбачення в законодавстві права на апеляційне оскарження судових рішень іншими особами, інтересів яких стосується судове рішення, є не вірним та створить неоднорідну судову практику, оскільки буде залежати від суб'єктивної позиції судді доповідача у конкретній справі, а відповідно можуть мати місце і судові помилки.

Тому, для того щоб уникнути такої невизначеності та неоднозначної судової практики, вважаю, що стаття 393 КПК України повинна містити вичерпний перелік осіб, які мають право на апеляційне оскарження, тим більше, що майже всіх їх законодавець вже визначив.

Однією з основних підстав для повернення апеляційної скарги є недотримання строків на апеляційне оскарження.

Згідно частини 4 статті 399 КПК України до повноважень судді доповідача відноситься повернення апеляційної скарги в разі, якщо апеляційна скарга подана після закінчення строку апеляційного оскарження і особа, яка її подала, не порушує питання про поновлення цього строку або суд апеляційної інстанції за заявою особи не знайде підстав для його поновлення.

За змістом даної статті, якщо апелянт порушує клопотання про поновлення строку на апеляційне оскарження, то вирішення цього клопотання відноситься до повноважень вже суду апеляційної інстанції, а не судді-доповідача.

Судова практика розгляду клопотань про поновлення строку на апеляційне оскарження постійно змінювалась.

Після набрання чинності КПК, в основному питання про поновлення строку на апеляційне оскарження вирішувалось суддею-доповідачем. При цьому в деяких випадках якщо суддя-доповідач вбачав підстави для поновлення строку на апеляційне оскарження, то він приймав таке рішення одноособово, а в тих випадках, коли підстави для поновлення строку були відсутні, то рішення про відмову в поновленні строку на апеляційне оскарження приймалось вже колегією суддів апеляційної інстанції.

В подальшому, суди касаційної інстанції змінили таку судову практику, звернувши увагу на те, що в статті 399 КПК України чітко вказано, що питання про поновлення строку на апеляційне провадження відноситься до повноважень суду апеляційної інстанції, а не судді-доповідача.

На даний час, судова процедура відбувається як і зазначено у вищевказаній статті, а саме, суддя-доповідач вирішує питання про повернення апеляційної скарги, якщо строк на її подачу пропущений і апелянт не ставить питання про його поновлення, але якщо є клопотання про поновлення строку на апеляційне оскарження, то це питання вирішується колегією суддів.

Однак, процедура розгляду таких клопотання в КПК України не визначена, тому вона встановлюється безпосередньо суддями апеляційної інстанції.

Так, питання про поновлення строку на апеляційне оскарження вирішується на стадії відкриття апеляційного оскарження, тому з однієї сторони не вирішивши це клопотання, апеляційний суд не може прийняти рішення про відкриття апеляційного провадження, з іншої сторони не відкривши апеляційне провадження, апеляційний суд не може проводити апеляційний розгляд.

Тому, для дотримання законності одна частина судів апеляційної інстанції виносить ухвали про відкриття провадження в частині вирішення питання про поновлення строку на апеляційне оскарження та призначення клопотання до розгляду (Дніпровський апеляційний суду, Кропивницький апеляційний суд та інші) [5], інша частина судів (Житомирський апеляційний суд, Херсонський апеляційний суд) виносять ухвали про призначення до розгляду клопотання про поновлення строку на апеляційне оскарження без відкриття провадження по справі [6]. Деякі судді взагалі призначають розгляд даного клопотання без винесення окремої ухвали.

За наслідками розгляду таких клопотань, суди апеляційної інстанції також виносять різні рішення. Ряд апеляційних судів виносять ухвали про задоволення клопотання про поновлення строку на апеляційне оскарження або відмову в задоволенні такого клопотання, а в подальшому суддя доповідач на підставі такої ухвали приймає рішення про відкриття апеляційного провадження, або про повернення апеляційної скарги. Тобто, до вирішення питання про відкриття апеляційного провадження проводиться своєрідне «додаткове» судове засідання.

Інші апеляційні суди за наслідками розгляду приймають одночасно і рішення про відкриття провадження або про повернення апеляційної скарги, що суперечить вимогам статті 399 КПК України, оскільки такі рішення приймає суддя-доповідач.

Враховуючи таку судову практику, вважаю, що доцільним буде вирішення питання про поновлення строку на апеляційне оскарження віднести повністю до компетенції судді-доповідача до відкриття апеляційного провадження, з визначенням конкретної процедури вирішення такого питання. Це сприятиме, в тому числі, і скороченню терміну розгляду такої категорії справ без винесення зайвих ухвал суду.

Стосовно строку на апеляційне оскарження, то з цього приводу неодноразово висловлювались науковці. Зокрема, деякі пропонували ввести єдиний термін на оскарження всіх рішень. Так,

О.Ю. Костюченко пропонував встановити єдиний строк апеляційного оскарження на будь-яке рішення суду першої інстанції, обґрунтовуючи свою позицію тим, що диференціація строків на апеляційне оскарження не сприяє можливості реалізації суб'єктами апеляційного оскарження свого конституційного права на подання апеляційних скарг [7, с. 45-46].

Не існує єдиної думки і щодо самого строку. Так, Бобечко Н.Р. вважає, що 30 днів є невиправдано тривалий строк для подання апеляційної скарги на підсумкові рішення суду першої інстанції та що 15 – денного строку цілком достатньо для подачі такої скарги [8, с. 120-121].

Однак, з введенням в КПК нових положень щодо судового контролю під час досудового розслідування, вважаю, що є цілком доцільним встановлення різних строків на апеляційне оскарження.

Щодо обрахування строку апеляційного оскарження, то за загальним правилом строк апеляційного оскарження починається з моменту оголошення судового рішення, однак КПК не регулює питання обрахування строку на апеляційне оскарження при оголошенні судами лише вступної та резолютивної частини судового рішення.

Судова практика з цього питання є сталою, а саме, строк подачі апеляційної скарги обчислюється з дня оголошення резолютивної частини судового рішення. Однак, дане положення потребує законодавчого закріплення.

Також, не визначені в КПК і в кожному конкретному випадку це питання вирішується суддею-доповідачем на його розсуд. Пункт 4 частини 3 статті 399 КПК навіть не містить вказівки на таку оціночну категорію як «поважні причини пропуску строку на апеляційне оскарження». Це може бути тяжка хвороба учасника процесу, який має намір подати апеляційну скаргу, порушення транспортного сполучення (повідомлення) у зв'язку стихійним лихом, самі стихійні лиха тощо.

Щодо повернення апеляційної скарги, в разі якщо вона не відповідає вимогам статті 396 КПК України, то ця підстава застосовується не відразу, а за певної умови, а саме, апеляційна скарга повертається тільки за умови якщо особа не усунула недоліки апеляційної скарги, яку залишено без руху, в установлений строк.

Тобто, в разі подання апеляційної скарги, яка не відповідає вимогам, визначеним у статті 396 КПК України, суддя апеляційного суду спочатку залишає її без руху і надає строк на усунення недоліків і може її повернути лише, коли ці недоліки не були усунуті.

Слід зазначити, що в юридичній літературі існували різні думки щодо форми та змісту апеляційної скарги. Зокрема, чи необхідно вимагати від апелянта наведення в апеляції обґрунтування незаконності рішення суду першої інстанції з посиланням на відповідні нормативно-правові акти [9, с. 114], чи можна застосувати усну (протокольну) форму апеляційної скарги [10, с. 112- 113], тощо.

Вимоги до апеляційної скарги, які закріплені в чинному КПК України, з одного боку в повній мірі забезпечать дотримання прав всіх учасників кримінального процесу, адже зміст апеляційної скарги повинен бути зрозумілим для всіх сторін, з іншого боку сприятимуть швидшому і правильному розгляду справи по суті.

Якщо суддя-доповідача апеляційного суду протягом трьох днів не виявив перешкод для прийняття апеляційної скарги, про які зазначалось вище, то відповідно до статті 398 КПК України, він постановляє ухвалу про відкриття апеляційного провадження. Копія такої ухвали направляється сторонам разом з копією апеляційної скарги та доданих документів.

Також, в ухвалі про відкриття апеляційного провадження пропонується сторонам подати заперечення проти апеляційної скарги, які відповідно до статті 402 КПК України подаються в письмовій формі протягом встановленого судом апеляційної інстанції строку. Такий строк, як правило, встановлюється протягом строку підготовки до апеляційного розгляду, тобто протягом 10 днів.

Слід зазначити, що статтею 402 КПК України передбачені вимоги до заперечення на апеляційну скаргу, однак не передбачено повернення заперечення, або залишення його без руху, в разі недотримання його форми, тому заперечення долучаються до матеріалів провадження в будь-якому випадку.

Однією з форм реалізації права на апеляційне оскарження є і право апелянта на відмову від апеляційної скарги, її зміну та доповнення, що передбачено статтею 403 КПК України.

Згідно даної статті відмовитись від апеляційної скарги, її змінити або доповнити може виключно особа, яка її подала, а для відмови від апеляційної скарги захисника або представника потерпілого потрібна ще і згода підозрюваного, обвинуваченого чи потерпілого.

Певний час виникало питання чи може змінити або доповнити апеляційну скаргу обвинуваченого його захисник, проте суд Верховний Суд роз'яснив, що це відноситься виключно до компетенції обвинуваченого або підозрюваного [11].

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що реалізація права на апеляційне оскарження є однією з можливостей реалізації принципу доступу до правосуддя, надає можливість усу-

нути помилки як матеріального так і процесуального характеру, які допущені під час розгляду справи судом першої інстанції. Перевірка відповідності апеляційний скарг вимогам чинного законодавства, як первинний етап апеляційного розгляду, спрямований, з одного боку, на можливість реалізації прав сторін кримінального провадження, з іншого боку, «на відсіювання» тих апеляційних скарг, які не можуть бути предметом апеляційного розгляду.

Недостатня нормативна регламентованість реалізації права на апеляційне оскарження рішень судів першої інстанції породжує ситуацію правової невизначеності, коли йдеться про апеляційний перегляд таких рішень.

Тому, норми кримінального процесуального законодавства повинні повною мірою урегульовувати процедуру подання апеляційних скарг, їх прийняття та призначення до розгляду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Корчевний Г.В. Право на оскарження судових рішень в апеляційному та касаційному порядку. *Судова апеляція*. 2006. № 1 (2). С. 25.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 р. № 3902-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення 11.05.2025).
3. Клепка Д.І. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування як окремий вид провадження: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 211 с.
4. Маляренко В.Т. Кримінальний процес України: стан та перспективи розвитку: вибр. наук. пр. Київ: Ін Юре, 2004. 600 с.
5. Ухвала Дніпровського апеляційного суду від 27 травня 2024 року (Провадження № 11-кп/803/2084/24 Справа № 191/722/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119325076. (дата звернення 04.04.2025).
6. Ухвала Житомирського апеляційного суду від 19 січня 2024 року (Справа № 288/1665/22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116419042. (дата звернення 04.04.2025).
7. Костюченко О.Ю. Порядок і строки апеляційного оскарження у кримінальному судочинстві України. *Судова апеляція*. 2006. № 3. С. 43–56.
8. Бобечко Н.Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук: спец 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Львів, 2016. 484 с.
9. Сірий М.І. Система перегляду судових рішень в Україні : погляд у майбутнє. *Юридичний журнал*. 2003. № 3 (9). С. 112–115.
10. Костюченко О.Ю. Апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному процесі України: монографія. К.: Видавничо- поліграфічний центр Київський університет, 2006. 182 с.
11. Постанова ВП ВС від 24 квітня 2024 року у справі № 304/1035/20 (провадження № 13-58кс23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119045334 (дата звернення 04.04.2025).

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.14

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ЗАСАДА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Крикунов О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету ім. Лесі Українки
ORCID: 0000-0003-4573-8853

Старко О.Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету ім. Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-7459-4337

Крикунов О.В., Старко О.Л. Верховенство права як засада кримінального процесу та правоохоронної діяльності.

У статті здійснено стислий історичний екскурс, досліджено сучасне закріплення засади верховенства права у законодавстві України, його офіційні тлумачення. Верховенство права є засадою та метою діяльності усіх галузей державної влади. У чинному КПК України засаду верховенства права закріплено у викладі, ідентичному конституційному: людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Додатковим засобом закріплення верховенства права у кримінальному провадженні став обов'язок урахування практики ЄСПЛ як визнаного міжнародно-правового інструменту захисту прав людини (ст. 8, ч. 5 ст. 9 КПК). Обґрунтовано висновок, згідно із яким практику ЄСПЛ слід використовувати як джерело правового регулювання у тих ситуаціях, коли у національному праві відсутня відповідна правова норма або у разі, якщо правова норма не відповідає актуальній практиці ЄСПЛ. Принцип верховенства права реалізований у ст.ст. 87, 90, 206, п. 2 ч. 3 ст. 459 КПК, отже у кримінальному провадженні ця засада знайшла багаторівневе закріплення. Запропоновано доповнити перелік підстав для визнання доказів недопустимими через істотне порушення прав людини під час кримінального провадження у ч. 2 ст. 87 КПК.

Здійснено характеристику змістовного наповнення засади верховенство права у сфері правоохоронної діяльності. Регулювання та забезпечення засади верховенства права має бути уніфікованим для різних правоохоронних державних органів. Змістовно верховенство права у сфері правоохоронної діяльності коректно ототожнювати із охороною та захистом прав усіх учасників відповідних правовідносин у справедливому балансі приватних та публічних інтересів; із неухильним дотриманням чинного законодавства у координації із практикою ЄСПЛ, заборонами дискримінації, жорстокого, принизливого та іншого нелюдського поводження, безпідставного обмеження чи порушення прав та свобод людини, юридичних осіб, а також гарантованим доступом до судового захисту від зловживань та порушень прав та законних інтересів осіб правоохоронними органами.

Ключові слова: верховенство права, права людини, кримінальний процес, правоохоронна діяльність, оперативно-розшукова діяльність.

Krykunov O.V., Starko O.L. The rule of law as an principle of the criminal process and law enforcement activity.

The article provides a brief historical excursion, examines the modern consolidation of the principle of the rule of law in the legislation of Ukraine, and its official interpretations. The rule of law is the principle and goal of all branches of state power. In the current Criminal Procedural Code of Ukraine the principle of the rule of law is enshrined in a statement, identical to the constitutional: a person, his rights and freedoms are recognized as the highest values and determine the content and direction of the state's activities. An additional means of consolidating the rule of law in criminal proceedings was the obligation to take into account the practice of the ECHR as a recognized international legal instrument for the protection of individual rights (Article 8, Part 5 of Article 9 of the Criminal Procedural Code of Ukraine). The conclusion is substantiated, according to which the practice of the ECHR should be used as a source of legal regulation in situations where there is no corresponding legal norm in national law or if the existing legal norm no corresponds to the current practice of the ECHR. The

principle of the rule of law is implemented in Articles 87, 90, 206, Clause 2 of Part 3 of Article 459 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, therefore, in criminal proceedings this principle has found multi-level consolidation. It is proposed to supplement the list of grounds for declaring evidence inadmissible due to a significant violation of human rights during criminal proceedings in Part 2 of Article 87 of the Criminal Procedural Code of Ukraine.

The content of the rule of law principle in the field of law enforcement activities is characterized. Regulation and enforcement of the rule of law should be unified for various law enforcement agencies. In terms of content, the rule of law in the field of law enforcement should be correctly identified with the protection and defense of the rights of all participants in the relevant legal relations in a fair balance of private and public interests; with strict compliance with current legislation in coordination with the practice of the ECHR, prohibitions of discrimination, cruel, degrading and other inhuman treatment, unjustified restriction or violation of the rights and freedoms of individuals and legal entities, as well as guaranteed access to judicial protection against abuses and violations of the rights and legitimate interests of individuals by law enforcement agencies.

Key words: rule of law, human rights, criminal process, law enforcement activities, operational and investigative activities.

Постановка проблеми. Засада верховенства права належить до найбільш загальних політично-правових ідей, що складає підґрунтя правової системи нашої держави. У площинах кримінального процесуального права, законодавства про правоохоронну діяльність ця засада набуває специфічного змістовного наповнення та конкретних засобів забезпечення її реалізації. Спрямованість цієї засади на дотримання прав людини під час кримінального провадження, у правоохоронній діяльності вимагає постійної уваги з боку науковців та практиків для сталого розвитку законодавства та коректного правозастосування.

Метою дослідження є з'ясування історії та сучасного стану закріплення засади верховенства права, його тлумаченні у межах правової системи України; аналіз особливостей втілення засади верховенства права у чинному КПК, законодавстві про правоохоронну діяльність; пропозиціях законодавцеві щодо розвитку галузевих юридичних засобів забезпечення дії засади верховенства права.

Стан опрацювання проблематики. Засада верховенства права широко досліджується у наукових працях філософсько-правового спрямування А. Георгіци, С. Головатого, М. Козюбри, П. Рабіновича, у дослідженнях кримінально-процесуального інституту загальних засад кримінального провадження М. Гузели, О. Кучинської, І. Коросташової, В. Нора та інших правознавців. Втім, у межах цієї статті акцент зроблено на власному аналізі норм галузевого законодавства щодо забезпечення дотримання прав людини у справедливому балансі публічних і приватних інтересів у сферах кримінального процесу, правоохоронної діяльності.

Виклад основного матеріалу. У XX ст. філософсько-правовий принцип верховенства права починає активно використовуватися у міжнародних документах та виступати одним із найголовніших аспектів діяльності багатьох держав. Зокрема, у преамбулі Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (надалі - Конвенція), зазначається, що «уряди європейських країн… є однодумцями і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи та верховенства права» [1]. Вказаний міжнародно-правовий договір на даний час є основним правовим інструментом захисту прав людини та основоположних свобод на європейському континенті. Принцип верховенства права лежить в основі всієї Конвенції як цілісного документа і тим самим є основоположним рушієм існування будь-якого демократичного суспільства. Відповідно до предмету нашого дослідження ми б хотіли згадати деякі норми цього акту. Зокрема, Конвенцією заборонено катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання (ст. 3), ст. 5 передбачає право на особисту свободу та особисту недоторканність, у ст. 6 зазначається, що при визначенні кримінального обвинувачення кожному гарантовано право на справедливий розгляд справи щодо нього незалежним судом, який має забезпечити обвинуваченому необхідні процесуальні права, та застосування презумпції невинуватості; ст. 8 гарантує повагу до приватного і сімейного життя; а у ст. 13 закріплене право на ефективний засіб юридичного захисту. Варто вказати, що Конвенція є «живим» документом, а це означає, що вона розвивається та наповнюється новим змістом разом із суспільством через практику Європейського Суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ), який її активно інтерпретує, вирішуючи правові спори. Таким чином, у практиці ЄСПЛ найповніше розкривається ідея верховенства права у всьому її багатоманітті та відповідно до сучасного суспільно політичного контексту та стану розвитку.

У національному праві України принцип верховенства права та пріоритет прав людини вперше було закріплено у ст. 8 Конституції 1996 р. [2], а 17 липня 1997 р. було ратифікувано Конвенцію

і визнано юрисдикцію ЄСПЛ. Наступним кроком на шляху утвердження верховенства права стало прийняття у 2006 р. Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини», у ст. 17 якого закріплено, що суди України застосовують при вирішенні справ Конвенцію і практику ЄСПЛ як джерело права [3]. Цей Закон став початком невідворотного процесу адаптації українського законодавства відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ та застосування рішень вказаного Суда як джерел права.

Будучи новітнім і багатозначним, поняття верховенства права викликало широку і дуже розбіжну полеміку у вітчизняних наукових колах. Для правозастосування також було вкрай необхідне його офіційне роз'яснення. Конституційний Суд України навів його у своєму рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп, вказавши, що «верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності, тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї, тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи» [4]. Згодом, Конституційний Суд України у своєму рішенні № 23-рп/2010 від 22 грудня 2010 р. додав, що «елементами верховенства права є принципи рівності і справедливості, правової визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» [5]. Можна відзначити, що верховенство права у наведених офіційних тлумаченнях визначене обов'язковою метою як законодавчої, так і правозастосовної діяльності.

У КПК України 2012 р. [6] вперше на рівні галузевого правового регулювання було закріплено засаду верховенства права. Виклад його формулювання у ст. 8 КПК ідентичний конституційному: людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Новітнім аспектом закріплення верховенства права у кримінальному провадженні став обов'язок урахування практики ЄСПЛ як визнаного міжнародно-правового інструменту захисту прав особи (ч. 2 ст. 8 КПК). Ця ж ідея відтворена і у ч. 5 ст. 9 КПК. Логічним, на нашу думку, є висновок, згідно із яким практику ЄСПЛ слід використовувати як джерело правового регулювання у тих ситуаціях, коли у національному праві відсутня відповідна правова норма або у разі, якщо наявна правова норма вже не відповідає актуальній практиці ЄСПЛ.

Також варто згадати певні норми чинного КПК, у яких практика ЄСПЛ безпосередньо не згадана, проте, очевидно, вона у першу чергу малася на увазі законодавцем. Зокрема, у ст. 87 КПК України передбачено, що недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, ратифікованими міжнародними договорами України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини.

На думку суддів Верховного Суду ст. 87 КПК з очевидністю відсилає до порушення конвенційних та/або конституційних прав і свобод людини - заборони катування й нелюдського поводження (ст. 3 Конвенції, ч. 1 ст. 28 Конституції), прав підозрюваного, обвинуваченого на захист, у тому числі професійну правничу допомогу (п. "c" ч. 3 ст. 6 Конвенції, ст. 59 Конституції), на участь у допиті свідків (п. "d" ч. 3 ст. 6 Конвенції), права людини на повагу до свого приватного життя, недоторканність житла (ст. 8 Конвенції), на відмову давати показання щодо себе, членів своєї сім`ї та близьких родичів (ч. 1 ст. 63 Конституції) [7]. Однак, видається, не менше значення мають і норми КПК, які визначають процесуальні права учасників кримінального провадження, насамперед, підозрюваного, обвинуваченого (ст. 42 КПК), потерпілого (ст. 56 КПК).

У ч. 2-3 ст. 87 КПК України встановлено перелік порушень прав і свобод людини, які законодавцем апріорі визнаються як істотні і тому належать до безумовних підстав для визнання доказів недопустимими. На нашу думку перелік вказаних підстав для визнання доказів недопустимим варто доповнити, передбачивши такі порушення: 1) отримання доказів в результаті проведення слідчих (розшукових) дій, які порушують право підозрюваного на закриття кримінального провадження щодо нього внаслідок закінчення строків досудового розслідування відповідно до ст. 219, 284 КПК (крім їх проведення за дорученням суду згідно із ч. 3 ст. 333 КПК); 2) порушення прав сторони на доступ до матеріалів кримінального провадження у порядку ст. 290 КПК.

При визначенні допустимості доказів на данний час (травень 2025 р.) суди мають додатково застосовувати спеціальні норми ст. 615 КПК, оскільки наша держава і правова система зараз діє

в умовах воєнного стану, під час якого об'єктивно неможливо діяти за звичайним кримінальним процесуальним порядком. Тому у ч. 1 ст. 615 КПК передбачені певні спеціальні норми, зокрема, тимчасова заміна судового контролю прокурорським наглядом за проведенням окремих гласних слідчих дій, заходів забезпечення кримінального провадження. Однак законодавець акцентує на дотриманні права на захист за будь-яких умов (ч. 12 ст. 615 КПК). Якщо у конкретному провадженні законно застосовувалися ці спеціальні норми, то отримані в умовах воєнного стану докази повинні визнаватися допустимими.

Зв'язок із практикою ЄСПЛ також відчувається у нормі, згідно із якою рішення міжнародної судової установи, яке набрало законної сили і ним встановлено порушення прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конституцією України і ратифікованими міжнародними договорами, має преюдиціальне значення для національного суду, який вирішує питання про допустимість доказів (ст. 90 КПК). А згідно із п. 2 ч. 3 ст. 459 КПК до виключних обставин, які є підставою для перегляду судового рішення у кримінальному провадженні, віднесено встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення міжнародних зобов'язань при вирішенні відповідної справи національним судом. Таким чином, у кримінальному провадженні засада верховенства права та практика ЄСПЛ (як її інструмент) знайшла багаторівневе закріплення.

Узагальнення практики ЄСПЛ виявило сталу, нажаль, констатацію порушень Україною положень Конвенції, зокрема: погане поводження щодо особи, яка перебуває під контролем держави (в місцях досудового тримання під вартою або в місцях відбування покарань); невиправдано тривале провадження досудового слідства у кримінальних справах та тривалий розгляд справ судами; недоліки судової практики, що призводять до порушення права особи на справедливий судовий розгляд [8]. Тому національне законодавство повинне змінюватися, засвоюючи європейські стандарти у сфері прав людини. А на рівні правозастосування посадові особи, які керують кримінальним провадженням, повинні застосовувати практику ЄСПЛ при прийнятті процесуальних рішень.

Правоохоронна діяльність як різновид правозастосування також має здійснюватися відповідно до засади верховенства права. У ст. 6 Закону «Про Національну поліцію» [9], ст. 3 Закону «Про Державне Бюро розслідувань» [10], ст. 3 Закону «Про Бюро економічної безпеки України» [11] закріплено, що у правоохоронній та кримінальній процесуальній діяльності панує принцип верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Верховенство права є чільним принципом діяльності Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України, на що вказано у ст. 3 обох відповідних Законів, але у інших положеннях вказаних правових актів зміст засади верховенства права не розвинений [11; 12].

У Законі «Про Службу безпеки України» [13] поняття «верховенство права» не вживається. На нашу думку, це можна пояснити тим, що згаданий правовий акт був прийнятий у 1992 р., тобто, ще до закріплення ідеї верховенства права у чинній Конституції. Однак зміст цього принципу представлений у ст. 5 відповідного Закону: діяльність Служби безпеки України (надалі – СБУ)здійснюється на основі дотримання прав і свобод людини. Органи і співробітники СБУ повинні поважати гідність людини і виявляти до неї гуманне ставлення, не допускати розголошення відомостей про особисте життя людини. ... Орган СБУ у разі порушення його співробітниками при виконанні службових обов'язків прав чи свобод людини повинен вжити заходів до поновлення цих прав та свобод, відшкодування заподіяної моральної і матеріальної шкоди, притягнення винних до відповідальності. На нашу думку, наведені зобов'язання щодо дотримання прав та свобод людини узгоджуються із засадою верховенства права. Відповідно, у тексті Закону «Про Службу безпеки України» цей принцип має бути закріплений як засада діяльності.

Оперативно-розшукова діяльність (надалі – ОРД) також ґрунтується на принципах верховенства права, законності, дотримання прав і свобод людини (ст. 4 Закону «Про ОРД») [14]. Для забезпечення реалізації цих нерозривно пов'язаних між собою засад передбачено, що під час здійснення ОРД не допускається порушення прав і свобод людини та юридичних осіб. Окремі обмеження цих прав і свобод мають винятковий і тимчасовий характер і можуть застосовуватись лише за рішенням слідчого судді з метою виявлення, попередження чи припинення тяжкого або особливо тяжкого злочину та у випадках, передбачених законодавством України, з метою захисту прав і свобод інших осіб, безпеки суспільства ... У випадках порушення прав і свобод людини або юридичних осіб в процесі здійснення ОРД, а також у разі, якщо причетність до правопорушення особи, щодо якої здійснювались оперативно-розшукові заходи, не підтвердилась, уповноважені у ст. 5 вказаного Закону підрозділи зобов'язані невідкладно поновити порушені права і відшкодувати заподіяні матеріальні та моральні збитки в повному обсязі. Громадяни України та інші особи мають право у встановленому законом порядку одержати від органів, на які покладено здійснення ОРД, письмове пояснення з приводу обмеження їх прав і свобод та оскаржити ці дії (ч.ч. 5, 8-9, 14 ст. 9 Закону

«Про ОРД»). Для одержання інформації під час ОРД заборонено застосовувати технічні засоби, психотропні, хімічні та інші речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей та навколишньому середовищу (ч. 16 ст. 9 Закону «Про ОРД»). На нашу думку, цю норму варто розширити, прямо заборонивши будь-який вплив на особу, що може бути кваліфікований як катування, жорстоке, нелюдське або принизливе поводження, а так само погроза такого поводження, утримування особи у принизливих умовах, примушування її до принизливих дій щодо себе, як це здійснено у ч. 2 ст. 10 КПК.

Одержані внаслідок ОРД відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини, якщо вони не містять інформації про вчинення заборонених законом дій, зберіганню не підлягають і повинні бути знищені. ... Не підлягають передачі і розголошенню результати ОРД, у т. ч. відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини. За передачу і розголошення цих відомостей працівники оперативних підрозділів, а також особи, яким ці відомості були довірені при здійсненні ОРД чи стали відомі по службі або роботі, підлягають відповідальності згідно з чинним законодавством, крім випадків розголошення інформації про незаконні дії, що порушують права людини (ч. 12-13 ст. 9 Закону «Про ОРД»). Ми позитивно сприймаємо вказані законодавчі обмеження та заборони, обов'язки державних органів щодо охорони та захисту прав людини, юридичних осіб у сфері ОРД. Концептуально більшість наведених гарантій є актуальними і для інших правоохоронних органів.

У контексті реалізації дії принципу верховенства права варто вказати на кореспондуючі положення ст. 7 Закону «Про Національну поліцію» [9], які, на нашу думку, повинні бути закріплені і у інших нормативно-правових актах про діяльність правоохоронних органів. Насамперед, має бути гарантовано дотримання прав і свобод людини, гарантованих законодавством України, а також ратифікованими міжнародними договорами України, практикою ЄСПЛ. У діяльності правоохоронних органів має бути виключена будь-яка форма дискримінації. Тимчасове обмеження прав і свобод людини може бути допущене виключно на підставах та в порядку, визначених законодавством та ратифікованими міжнародними договорами України, практикою ЄСПЛ, за нагальної необхідності і в обсязі, необхідному для виконання завдань правоохоронного органу. Здійснення заходів, що обмежують права та свободи людини, має бути негайно припинене, якщо мета застосування таких заходів досягнута або немає необхідності подальшого їх застосування. Працівникам правоохоронних органів за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або принизливого поводження. У разі виявлення таких дій кожен працівник правоохоронних органів зобов'язаний негайно вжити всіх можливих заходів щодо їх припинення та обов'язково доповісти безпосередньому керівництву про факти катування та наміри їх застосування. У разі приховування катування або інших видів неналежного поводження керівник правоохоронного органу протягом доби з моменту отримання відомостей про такі факти зобов'язаний ініціювати проведення службового розслідування та повідомити про це орган досудового розслідування, уповноважений на їх розслідування.

Висновки. Принцип верховенства права лежить в основі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. як цілісного документа і тим самим є основоположним рушієм існування будь-якого демократичного суспільства. У практиці ЄСПЛ ідея верховенства права найповніше розкривається у всьому її багатоманітті.

У чинному КПК України закріплено засаду верховенства права у викладі, ідентичному конституційному: людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Додатковим засобом закріплення верховенства права у кримінальному провадженні став обов'язок урахування практики ЄСПЛ як визнаного міжнародно-правового інструменту захисту прав особи (ст. 8, ч. 5 ст. 9 КПК). Логічним, на нашу думку, є висновок, згідно із яким практику ЄСПЛ слід використовувати як джерело правового регулювання у тих ситуаціях, коли у національному праві відсутня відповідна правова норма або у разі, якщо наявна правова норма вже не відповідає актуальній практиці ЄСПЛ. Принцип верховенства права очевидно реалізований у ст.ст. 87, 90, 206, п. 2 ч. 3 ст. 459 КПК. Отже, у кримінальному провадженні засада верховенства права знайшла багаторівневе закріплення.

На нашу думку перелік підстав для визнання доказів недопустимим через істотне порушення прав людини під час кримінального провадження (ч. 2 ст. 87 КПК) варто доповнити, акцентувавши на: 1) отриманні доказів в результаті проведення слідчих (розшукових) дій, які порушують право підозрюваного на закриття кримінального провадження щодо нього внаслідок закінчення строків досудового розслідування відповідно до ст.ст. 219, 284 КПК (крім їх проведення за дорученням суду згідно із ч. 3 ст. 333 КПК); 2) порушенні прав сторони на доступ до матеріалів кримінального провадження у порядку ст. 290 КПК.

Правоохоронна діяльність як один із державно-правових інструментів забезпечення прав та свобод кожної людини, юридичних осіб, також має здійснюватися відповідно до засади верховенства права. У Законах «Про Національну поліцію», «Про Державне Бюро розслідувань», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про Бюро економічної безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність» ця засада відтворює конституційне положення. У Законі «Про Службу безпеки України» поняття «верховенство права» не закріплене, однак воно змістовно передане через засаду поваги до прав і гідності особи. Отже, верховенство права одночасно є засадою діяльності правоохоронних органів, а також метою їх функціонування. У контексті регулювання правоохоронної діяльності засада верховенства права має бути уніфікована для різних уповноважених державних органів; змістовно верховенство права у сфері правоохоронної діяльності коректно ототожнювати із охороною та захистом прав усіх учасників відповідних правовідносин у справедливому балансі приватних та публічних інтересів; із неухильним дотриманням чинного законодавства у координації із практикою ЄСПЛ, заборонами дискримінації, жорстокого, принизливого та іншого нелюдського поводження, безпідставного обмеження чи порушення прав та свобод людини, юридичних осіб, а також гарантованим доступом до судового захисту від зловживань та порушень прав та законних інтересів осіб правоохоронними органами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
3. Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text.
4. Рішення КС України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідальності Конституції України положень ст. 69 КК України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text.
5. Рішення КС України у справі за конституційним зверненням громадянина Багінського А.О. щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 14-1 КпАП від 22.12.2010 р. № 23-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-10#Text.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
7. Постанова ВП ВС від 31.08.2022 р. у справі № 756/10060/17. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106141457&red=100003d9cbb22db9aa014b2327ac77a03ec8d5&d=5.
8. Україна впевнено тримає 3 місце за кількістю поданих заяв в ЄСПЛ. URL: https://advokatpost.com/ukraina-vpevneno-trymaie-3-mistse-za-kilkistiu-podanykh-zaiav-v-ievropejskyj-sud-z-prav-liudyny-zvit-2022/; Європейський суд з прав людини в минулому році виніс 144 рішення у справах проти України. URL: https://notorture.org.ua/2023/02/22/ievropeiskyi-sud-z-prav-liudyny-v-mynulomu-rotsi-vynis-144-rishennia-u-spravakh-proty-ukrainy.
9. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.
10. Про Державне Бюро розслідувань: Закон України від 12.11.2015 р. № 794-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text.
11. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 р. № 1150-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text.
12. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 р. № 1698-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text.
13. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text.
14. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від від 18.02.1992 р. № 2135-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.15

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Кубарєв І.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького навчально-наукового інституту

Барган С.С.,
доктор філософії,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького навчально-наукового інституту

Кубарєв І.В., Барган С.С. Сучасні підходи до організації досудового розслідування: криміналістичний аспект.

Статтю присвячено змістовному розгляду проблематики, пов'язаної з визначенням сучасних підходів до організації досудового розслідування. Дискусійність окресленого питання зумовлює потребу у систематизації теоретичних положень та уточненні дефініцій організації досудового розслідування, з урахуванням доктринальних положень криміналістики. Узагальнено наукові підходи до розуміння організації досудового розслідування через формування переліку організаційних заходів і конструювання дефініції як системної наукової категорії. Констатовано, що у сучасній криміналістиці існують два підходи до розкриття сутності організації розслідування кримінальних правопорушень. Виокремлено перелік заходів, що включається до змісту організації розслідування. Наголошено на існуванні чотирьох рівнів організації розслідування злочинів (вищого, управлінського, методичного, тактичного), що формує теоретичне підґрунтя для розкриття сутнісних ознак такої діяльності. Зазначено те, що в науковій літературі нерідко допускається змішування заходів різних рівнів організації досудового розслідування, а також самої організації розслідування з науковою організацією праці слідчого, що призводить до непослідовності у вирішенні окресленої проблематики. Здійснено огляд наукових поглядів, в межах яких організація досудового розслідування зводиться до переліку дій слідчого, таких як планування, взаємодія з оперативними підрозділами, технічне забезпечення, участь спеціалістів тощо. Зазначено, що в багатьох випадках такі підходи не враховують поділ на рівні організації, а подекуди включають заходи, які виходять за межі компетенції слідчого. Констатовано, що безпосереднє завдання організації полягає в упорядкуванні окремих дій, що складають розслідування. Здійснено спробу структурувати поняття організації розслідування за методичним і тактичним рівнями, обґрунтовано недоцільність їх поєднання у межах єдиної дефініції. Акцентовано увагу на доцільності чіткого виокремлення методичних і тактичних рівнів організації при розробці наукових рекомендацій, а також на потребі уточнення меж і завдань кожного з них. Зазначено, що отримані результати відкривають перспективи для подальшого розвитку науки криміналістики та здійснення подальших досліджень у визначеному напрямі.

Ключові слова: криміналістична тактика та методика; організація досудового розслідування; організація розслідування кримінальних правопорушень (злочинів); взаємодія; криміналістика; рівні організації; планування розслідування.

Kubariev I.V., Barhan S.S. Modern approaches to the organization of pre-trial investigation: criminalistics aspect.

The article is devoted to a substantive consideration of the issues related to the definition of modern approaches to the organization of pre-trial investigation. The controversial nature of this issue necessitates systematization of theoretical provisions and clarification of definitions of the organization of pre-trial investigation, taking into account the doctrinal provisions of criminalistics. The author summarizes scientific approaches to understanding the organization of pre-trial investigation through the formation of a list of organizational measures and the construction of a definition as a systemic scientific category. It is stated that in modern criminalistics there are two approaches to disclosing the essence of the organization of criminal investigation. The list of measures included in the content of the organization of investigation is highlighted. The author emphasizes the existence of four levels of organization of crime investigation (top, managerial, methodological, tactical), which forms the theoretical basis for disclosing the essential features of such activities. It is noted that the scientific literature often allows mixing measures of different levels of organization of pre-trial investigation, as well as the organization of investigation itself with the scientific

organization of investigator's work, which leads to inconsistency in addressing the outlined issues. The author reviews the scientific views within which the organization of pre-trial investigation is reduced to a list of investigator's actions, such as planning, interaction with operational units, technical support, participation of specialists, etc. It is noted that in many cases, such approaches do not take into account the division at the organization level, and sometimes include activities which are beyond the investigator's competence. It is stated that the immediate task of the organization is to streamline the individual actions which make up the investigation. An attempt is made to structure the concept of investigation organization by methodological and tactical levels, and the author substantiates the inexpediency of combining them within a single definition. The author emphasizes the expediency of clearly distinguishing between the methodological and tactical levels of organization when developing scientific recommendations, and also the need to clarify the boundaries and tasks of each of them. It is noted that the results obtained open up prospects for further development of the science of criminalistics and further research in this area.

Key words: criminalistics tactics and techniques; organization of pre-trial investigation; organization of investigation of criminal offenses (crimes); interaction; criminalistics; levels of organization; investigation planning.

Постановка проблеми. Термін «організація» є доволі розповсюдженим в криміналістиці. Через нього формулюється низка базових дефініцій цієї галузі знань. Так, криміналістичну тактику, як розділ криміналістики, визначають як «систему наукових положень і розроблюваних на їх основі рекомендацій щодо організації і планування досудового та судового слідства, визначення лінії поведінки осіб, які здійснюють судове дослідження, щодо прийомів проведення слідчих та судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, встановлення обставин, що сприяють вчиненню і приховуванню злочинів» [1, с. 7-8]. Так само, криміналістична методика «являє собою систему наукових положень і розроблюваних на їх основі рекомендацій щодо організації і здійснення розслідування та запобігання окремим видам злочинів» [1, с. 7-8]. Аналогічним чином, через термін «організація», визначаються криміналістична тактика та криміналістична методика у підручниках, підготовлених авторськими колективами Національної академії внутрішніх справ [2, с. 26], Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ [3, с. 14-15], Харківського національного університету внутрішніх справ [4, с. 13], Академії адвокатури України [5, с. 242, 261], інших наукових та навчальних виданнях. В той же час, саме поняття організаційної діяльності слідчого та її зміст залишаються дослідженими недостатньо, наукові напрацювання, що комплексно розкривають ці питання є поодинокими та в силу об'єктивних причин не можуть повністю охопити відповідну проблематику. Це призводить до суперечності та неконкретності відповідних криміналістичних рекомендацій, як наслідок – складності їх застосування, а отже і зниження якості досудового розслідування. Тому подальшу наукову розробку організаційних аспектів досудового розслідування кримінальних правопорушень можна віднести до актуальних завдань криміналістики.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні та практичні основи організації досудового розслідування були закладені працями таких науковців як В.П. Бахін, В.К. Весельський, А.Ф. Волобуєв, О.О. Волобуєва, В.Г. Дрозд, А.Я. Дубинський, А.В. Журавель, І.І. Когутич, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лукʼянчиков, О.В. Одерій, М.А. Погорецький, В.В. Пясковський, В.В. Топчій, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько, О.О. Юхно та ін. На дисертаційному рівні проблеми організації досудового розслідування, зокрема питання функціонування слідчих підрозділів, досліджувалися М.О. Гореловим (2008 р.), М.В. Калатуром (2019 р.) та М.Ю. Романовим (2022 р.). Криміналістичним аспектам організації досудового розслідування були присвячені монографічні дослідження О.В. Олішевського (2010 р), Н.М. Татарина (2023 р.). В роботах наведених та інших авторів були сформульовані важливі для теорії та практики положення, але деякі з них потребують подальшого уточнення та розвитку. Водночас багато досліджень, як на дисертаційному рівні, так і на рівні наукових статей було присвячено окремим, традиційно організаційним, аспектам досудового розслідування, зокрема його плануванню, взаємодії слідчого з оперативними підрозділами, спеціалістами та іншими суб'єктами. В таких дослідженнях питання організації розслідування як цілісної діяльності, розглядалися фрагментарно, оскільки виходили за межі їх предметів.

Метою статті є огляд та критичний аналіз сучасних підходів до визначення організації досудового розслідування, як підґрунтя для подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу. В сучасній криміналістиці сталою є позиція про існування чотирьох рівнів організації розслідування злочинів: вищого (забезпечення ефективності досудового розслідування на рівні функціонування всієї системи правоохоронних та інших державних органів); управлінського (організація роботи слідчого апарату та його окремих підрозділів у відповідному державному органі); методичного (організація конкретного акту досудового розслідування); тактичного (організація проведення окремих слідчих (розшукових) та інших дій, тактичних операцій) [1, с. 152; 2 с. 317-318].

В той же час у підходах до поняття та змісту організації розслідування єдність поглядів відсутня. Один з таких підходів, розповсюджений у навчальних джерелах, полягає у формулюванні типових організаційних заходів, які здійснює слідчий. При цьому визначення самої організації досудового розслідування не наводиться, а відповідний перелік налічує від чотирьох до дванадцяти пунктів. Так, А.Ф. Волобуєв справедливо зазначає, «що ідеально складений план розслідування може так і залишитися на папері нереалізованим, якщо необхідні для його реалізації заходи не будуть здійснені практично. Організація розслідування злочинів, охоплює такі заходи:

1) технічне забезпечення запланованих слідчо-розшукових дій;

2) налагодження взаємодії слідчого із співробітниками оперативних підрозділів;

3) використання допомоги спеціалістів;

4) використання допомоги громадськості та засобів масової інформації» [6, с. 20]. Таким чином, автор розглядає організацію як комплекс заходів з реалізації плану розслідування, які зводяться до належного технічного забезпечення окремих дій та взаємодії слідчого з оперативними підрозділами, спеціалістами та громадськістю.

Дещо ширший перелік організаційних заходів наводиться в підручнику «Криміналістика» за редакцією професора В.Ю. Шепітька. Зокрема, вказується, що організація розслідування означає: своєчасне розроблення узгодженого плану заходів місцевих правоохоронних органів; налагодження належної взаємодії у процесі розслідування між слідчим, оперативними працівниками, спеціалістами; забезпечення кваліфікованого керівництва слідчо-оперативною групою або слідчою бригадою; проведення регулярних оперативних нарад слідчо-оперативної групи; налагодження систематичного обміну інформацією та звітністю про результати роботи слідчо-оперативної групи і кожного слідчого; забезпечення необхідних умов праці; забезпечення своєчасного розроблення і виконання планів розслідування щодо кожної кримінальної справи; здійснення інших організаційних заходів для успішного розкриття і розслідування злочинів [1, с. 152-153].

Доволі широкий перелік заходів до змісту організації розслідування кримінальних правопорушень включають В.Д. Берназ та М.В. Салтевський. Науковці зазначають, що організувати будь-яку діяльність, в тому числі і розслідування, означає належним чином підготовити її, налагодити, визначити засоби й методи, упорядкувати та спланувати, а серед конкретних організаційних заходів пропонують наступні:

1) розробити погоджений план засобів місцевих правоохоронних органів (слідчого апарату, міліції, прокуратури) на випадок небезпечних, надзвичайних пригод. У цьому плані передбачається формування слідчих груп, бригад, технічних засобів і т. ін.;

2) за справами, порушеними по оперативним матеріалам, розробити спільно зі слідчим план реалізації матеріалів;

3) налагодити належну взаємодію слідчого з оперативними працівниками, експертами, громадськістю, які залучаються до розслідування (розкриття) злочину;

4) забезпечити кваліфіковане керівництво слідчо-оперативною групою (СОГ), бригадою;

5) чітко визначити обов’язки між учасниками СОГ;

6) організувати регулярні оперативні наради СОГ з метою обговорення результатів та наступних задач розслідування;

7) налагодити систематичний обмін інформацією;

8) спланувати роботу слідчого з урахуванням всіх справ, які є у провадженні;

9) забезпечити матеріальну та технічну оснащеність СОГ;

10) забезпечити чітке виконання плану розслідування;

11) підібрати необхідний нормативний матеріал та забезпечити нерозголошення даних попереднього слідства;

12) забезпечити діяльність членів СОГ за умов дотримання наукової організації праці та управління тощо [7, с. 147-148].

Такий підхід, що розкриває організацію розслідування через перелік організаційних заходів, безумовно, є корисним для теорії та практики, адже озброює слідчого достатньо конкретними рекомендаціями, тим самим виконуючи головне завдання криміналістики – вдосконалення досудового розслідування. В той же час аналіз наведених наукових поглядів дозволяє констатувати і низку недоліків. В деяких із запропонованих переліків допускається змішування заходів різних рівнів організації досудового розслідування, а також самої організації розслідування з науковою організацією праці слідчого. Зокрема, розробка погодженого плану застосування сил і засобів місцевих правоохоронних органів, як видається, належить до управлінського рівня організації, який скоріше є предметом окремої наукової дисципліни. За межі компетенції слідчого виходять питання матеріально-технічного забезпечення слідчо-оперативних груп. Забезпечення необхідних умов праці та планування роботи з урахуванням всіх справ, які є в провадженні слідчого належать

до наукової організації його праці, на недоцільності змішування якої з організацією розслідування справедливо наголошувалося в спеціальній літературі (наприклад, [8; 9]).

В деяких переліках організаційних заходів спостерігається певна тавтологічність та непослідовність, коли поряд з належною взаємодією слідчого та оперативних підрозділів наводяться різноманітні заходи, що стосуються створення та діяльності слідчо-оперативних груп або налагодження обміну інформацією. Такі групи, як це загальновизнано, є хоча і найбільш ефективною, але лише однією з організаційних форм взаємодії слідчого та оперативних підрозділів. При цьому інші форми взаємодії, як організаційні, так і процесуальні, науковцями не згадуються. І, нарешті, заходи з організації розслідування злочинів є різноманітними, а тому надати їх вичерпний перелік вбачається важким завданням, а тому таким перелікам завжди буде притаманна певна неповнота.

Інший науковий підхід полягає у формулюванні дефініції організації досудового розслідування через виділення її сутнісних ознак. Його корисність обумовлена важливістю функцій, які виконує будь-яке поняття у людській практиці. До таких функцій, зокрема, відносять: компресорну (дефініція сприяє скороченню, концентруванню інформації); когнітивну (у дефініції закріплюється знання про об'єкт); комунікативну (за допомогою дефініції уточнюється значення термінологічних одиниць природньої мови, стає можливим глибоке взаєморозуміння між людьми); узагальнення (дефініція поєднує спільні характерні риси позначуваного поняття та виводить загальне твердження про нього) та ін. [10, с. 73]. З позицій наукових досліджень поняття виступають, з одного боку, як засоби фіксації результатів пізнання у сукупності сутнісних ознаках відповідного об'єкта, а з іншого – є своєрідним методологічним базисом для подальших досліджень.

В криміналістичних дослідженнях були запропоновані дефініції організації досудового розслідування. Так, на думку О.В. Олішевського організація розслідування кримінальних правопорушень – це діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на створення сприятливої обстановки для оптимізації досудового розслідування на кожному з його етапів і забезпечення досягнення завдань кримінального провадження [11, с. 77]. Такої ж позиції дотримується і Н.М. Татарин [12, с. 102, 105].

Перевагою запропонованого визначення є його лаконічність, а недоліком – недостатня інформативність. У зв'язку із загальним характером, наведене визначення більше описує організацію будь-якої діяльності в цілому, ніж організацію розслідування. Із ознак, що відрізняє його від поняття організації будь-якої діяльності є лише специфічна мета – вирішення завдань кримінального судочинства, причому і ця мета, як видається, має бути уточнена.

Як відомо, дефініція має містити сутнісні ознаки предмета або явища, необхідні і достатні для його відмежування від подібних. З цих позицій вирішення завдань кримінального судочинства є занадто широкою метою, яка виходить за межі компетенції слідчого. Так, можливі випадки, коли якісно організоване досудове розслідування досягло своїх цілей, але завдання кримінального судочинства залишаються невирішеними з причин, які від слідчого не залежать (наприклад, обвинувачений переховувався від суду після завершення слідства). Більш того, навіть завдання самого досудового розслідування, хоча і далеко не завжди, але можуть бути вирішені і без належної організації (звісно, при зайвих витратах сил, часу та інших ресурсів). Тому, на наш погляд, мета організації досудового розслідування має бути обмежена, по-перше, завданнями саме цієї стадії кримінального судочинства; по-друге, вказівкою на їх вирішення найбільш раціонально, тобто при найменших витратах та найбільш ефективними шляхами. А досягається це через безпосереднє завдання організації – упорядкування окремих дій, що складають розслідування, тобто створення його належної структури (більш детально див.: [13]).

Аналогічної точки зору дотримуються і самі автори аналізованої позиції. Так, О.В. Олішевський зазначає: «Організація розслідування злочинів – це допоміжна до розслідування діяльність, що здійснюється шляхом **упорядкування його елементів (слідчих та інших дій)** (виділено нами – І. К., С. Б.) та створення сприятливих умов. Елементи розслідування – це різні дії, основу яких складають слідчі дії, а також суб'єкти цих дій» [14, с. 8]. На думку М.Н. Татарина, «завдання організації розслідування кримінальних правопорушень полягають у створенні сприятливих умов для вирішення завдань досудового розслідування, **впорядкуванні й узгодженні процесу досудового розслідування** (виділено нами – І. К., С. Б.)» [12, с. 258].

Але чомусь ця слушна позиція не знайшла відображення у сформульованих зазначеними авторами визначеннях. Можемо припустити, це пов'язано із тим, що у аналізованому підході до визначення організації розслідування кримінальних правопорушень здійснено спробу поєднання її різних рівнів, зокрема тактичного та методичного. І якщо для методичного рівня, тобто організації конкретного акту розслідування, завдання впорядкування останнього є коректним, то для тактичного рівня – очевидно що ні. І навпаки, створення сприятливих умов проведення слідчої (розшукової) дії або тактичної операції є коректним завдання для організації на тактичному рівні, й у більшості випадків, як зазначалося ще за радянських часів, вирішується якісною підготовкою до їх проведення через дотримання відповідних рекомендацій криміналістичної тактики. Разом з

тим, створення сприятливих умов для розслідування в цілому виглядає занадто розмитим завданням. Спроба його конкретизації призводить до окремих організаційних заходів, як то планування розслідування, взаємодії слідчого з оперативними підрозділами та ін., які на наш погляд належать скоріше до змісту організації, ніж до її завдання.

Зі суміщенням різних рівнів організації розслідування кримінальних правопорушень пов'язано, як видається, і неконкретність вказівки на те, як саме ця організація здійснюється, через використання терміну «діяльність зі створення сприятливої обстановки». Для тактичного рівня організації це є виправданим і об'єктивно обумовлено широким спектром різноманітних організаційних заходів для різних слідчих (розшукових) дій, які дуже складно узагальнити. На методичному ж рівні організації, її зміст може бути конкретизовано через управлінські функції. До таких функцій, як вже раніше обґрунтовував один з авторів [15, с. 6], належать: аналіз слідчої ситуації й прогнозування її розвитку; визначення завдань розслідування й висування версій; планування розслідування; комплексне використання слідчим криміналістичних прийомів, засобів і методів; взаємодія з оперативними підрозділами, спеціалістами й іншими суб'єктами, що залучаються до розслідування; контроль за ходом та результатами розслідування.

Висновки. Підсумовуючи наведене, можна констатувати, що у сучасній криміналістиці існують два підходи до розкриття сутності організації розслідування кримінальних правопорушень. Перший полягає у формуванні переліку дій, що забезпечують організованість досудового розслідування. Другий – у конструюванні дефініції організаційної діяльності. При цьому в таких дефініціях спостерігаються намагання поєднати різні рівні організації розслідування кримінальних правопорушень (тактичний та методичний), що суттєво ускладнює виокремлення сутнісних ознак досліджуваної діяльності, а отже і формування її поняття. Тому, як з теоретичних, так і методичних (в т.ч. дидактичних) міркувань, поняття організації розслідування кримінальних правопорушень доцільніше формувати окремо для її тактичного та методичного рівнів. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку вбачаються в уточненні зазначених дефініцій та конкретизації на цьому ґрунті криміналістичних рекомендацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шепітько В.Ю., Коновалова В.О., Журавель В.А. та ін. Криміналістика: підручник / за ред. проф. В.Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Харків: Право, 2010. 464 с. С. 152
2. Пясковський В.В., Чорноус Ю.М., Іщенко А.В., Алєксєєв О.О. та ін. Криміналістика: підручник. / Київ: «Центр учбової літератури», 2015. 544 с. С. 26
3. Чаплинський К.О., Лускатов О.В, Пиріг І.В., Плетенець В.М., Чаплинська Ю.А. Криміналістика: підручник. 2-е вид, перероб. і доп. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с. 14-15.
4. Волобуєв А.Ф., Степанюк Р.Л., Малярова В.О. Криміналістика: підручник: у 2 т. Харків: ХНУВС, 2018. Т. 1. 384 с.
5. Варфоломеєва Т.В. та ін. Криміналістика. Академічний курс: підручник. 2-ге вид., стер. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 495 с. С.242, 261
6. Волобуєв А.Ф., Степанюк Р.Л., Малярова В.О. Криміналістика: підручник: у 2 т. Харків: ХНУВС, 2018. Т. 2. 312 с.
7. Берназ В.Д., Салтевський М.В. Криміналістика: навч. посіб. Одеса: ОДУВС, 2010. 460 с. С. 147-148.
8. Горелов М.О. Наукова організація праці слідчих: сутність, завдання, напрямки та шляхи вдосконалення. *Право і Безпека.* 2006. Т. 5. № 1. С. 57–61.
9. Калатур М.В. Щодо особливостей наукової організації праці слідчих ОВС. *Юридична наука.* 2014. № 12. С. 141–148.
10. Козубська І.Г Борковська І.П., Духаніна Н.М. Дефініція в сучасних англійських наукових текстах галузі біомедичної інженерії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія.* 2022. № 53. Т. 1. С. 73–76.
11. Олішевський О.В. Поняття організації розслідування злочинів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 4. С. 75–79.
12. Татарин Н.М. Концептуальні засади організації та планування розслідування кримінальних правопорушень: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2023. 332 с. С. 102, 150.
13. Кубарєв І.В. Організація розслідування злочинів: сутність та структура. *Науковий вісник Юридичної академії МВС.* 2004. № 3. С. 367–373.
14. Олішевський О.В. Організація розслідування злочинів та її місце у структурі криміналістики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2010. 18 с.
15. Кубарєв І.В. Проблеми організації розслідування вбивств, що вчиняються групою осіб в умовах неочевидності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків. 2007. 19 с.

УДК 343.98:344.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.16

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА САМОВІЛЬНОГО ЗАЛИШЕННЯ ПОЛЯ БОЮ АБО ВІДМОВИ ДІЯТИ ЗБРОЄЮ

Кунтій А.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
Територіальне управління
Держаного бюро розслідувань,
м. Хмельницький
ORCID: 0000-0001-5076-8358

Кунтій А.І. Криміналістична характеристика самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю.

Наукову статтю присвячено висвітленню питання криміналістичної характеристики самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю, зокрема її кількісному, якісному складу та взаємозв'язку елементів. Підкреслено важливість вивчення криміналістичної характеристики самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю, як одного з елементів методики розслідування, адже така містить важливу для висунення версій і вибору найбільш оптимальних методів розслідування цього виду кримінального правопорушення. Запропоновано позицію, що основних елементів криміналістичної характеристики самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю, що включатиме відомості про: спосіб кримінального правопорушення; обстановку; особу злочинця. Встановлено, що особою злочинця досліджуваного нами кримінального правопорушення, може бути лише військовослужбовець та прирівняні до них особи, визначені у ч. 2 ст. 402 КК України, який виконуючи наказ командира про ведення бою щодо відсічі та стримування збройної агресії, не виконуючи наказ чи порушуючи його виконання самовільно залишає ділянку, на якій ведеться бій або всупереч наказу, вчиняє відмову діяти зброєю чи її застосуванню. До обстановки самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю, ми відносимо час, місце та обставини кримінального правопорушення, а також причини та умови його вчинення, а також наслідки кримінального правопорушення. Встановлено, що місцем досліджуваного кримінального правопорушення буде безпосередньо поле бою, яке власне військовослужбовець самовільно залишив, або на якому відбулася відмова діяти зброєю. Презюмовано, що способом вчинення досліджуваного нами виду кримінального правопорушення є виключно самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю, всупереч наказів військового командування, щодо ведення бою. З врахуванням поняття бойової обстановки, надано авторське визначення поля бою, під яким слід розуміти ділянку місцевості, морський, річковий чи повітряний простір, де в бойовій обстановці, ведеться бій, визначених законодавчими, підзаконними нормативно-правовими актами, а також наказами військового командування, що здійснює відсіч та стримування збройної агресії на даній ділянці, що також встановлює час початку та закінчення бою. Запропоновано законодавчі зміни до Кримінального Кодексу України, зокрема що стосуються кримінальної відповідальності за самовільне залишення поля бою або відмови діяти зброєю. Встановлені кореляційні зв'язки між елементами криміналістичної характеристики досліджуваного нами виду кримінального правопорушення: особа злочинця-обстановка-спосіб вчинення злочину.

Ключові слова: кримінальне провадження; криміналістична характеристика; розслідування; бій; поле; бій; зброя; самовільне залишення; воєнний час; відмова; наказ; військовослужбовець; військова служба.

Kuntii A.I. Forensic characteristics of the unauthorized leaving of the battlefield or refusal to act with weapons.

The scientific article is devoted to highlighting the issue of the forensic characteristics of the unauthorized leaving of the battlefield or refusal to act with weapons, in particular its quantitative, qualitative composition and interrelation of elements. The importance of studying the forensic characteristics of the unauthorized leaving of the battlefield or refusal to act with weapons as one of the elements of the investigation methodology is emphasized, because it contains important information for putting forward versions and choosing the most optimal methods of investigating this type of criminal offense. The position is proposed that the main elements of the forensic characteristics of the

unauthorized leaving of the battlefield or refusal to act with weapons, which will include information about: the method of the criminal offense; the circumstances; the identity of the criminal. It is established that the identity of the criminal of the criminal offense under investigation by us can only be a serviceman and persons equated to them, defined in Part 2 of Art. 402 of the Criminal Code of Ukraine, who, while carrying out the commander's order to conduct combat to repel and deter armed aggression, does not carry out the order or violates its execution, arbitrarily leaves the area where the battle is being fought or, contrary to the order, refuses to use weapons or to use them. To the circumstances of arbitrarily leaving the battlefield or refusing to use weapons, we include the time, place and circumstances of the criminal offense, as well as the reasons and conditions for its commission, as well as the consequences of the criminal offense. It has been established that the place of the investigated criminal offense will be the battlefield itself, which the serviceman himself arbitrarily left, or on which the refusal to use weapons occurred. It is presumed that the method of committing the type of criminal offense we are investigating is exclusively arbitrarily leaving the battlefield or refusing to use weapons, contrary to the orders of the military command, regarding the conduct of combat. Taking into account the concept of a combat situation, the author's definition of a battlefield is provided, which should be understood as a section of terrain, sea, river or airspace, where in a combat situation, a battle is being fought, determined by legislative, subordinate regulatory legal acts, as well as orders of the military command, which repels and restrains armed aggression in this area, which also establishes the time of the beginning and end of the battle. Legislative amendments to the Criminal Code of Ukraine are proposed, in particular those relating to criminal liability for unauthorized leaving the battlefield or refusal to act with weapons. Correlations between the elements of the forensic characteristics of the type of criminal offense under study are established: the person of the criminal - the circumstances - the method of committing the crime.

Key words: criminal proceedings; forensic characteristics; investigation; battle; field; battle; weapon; unauthorized leaving; wartime; refusal; order; serviceman; military service.

Постановка проблеми. Актуальна практика досудового розслідування засвідчує, що ефективність встановлення обставин учинення кримінальних правопорушень детермінується не лише здатністю уповноважених органів своєчасно ідентифікувати кримінально-правові ознаки протиправного діяння, забезпечити належний збір, перевірку та аналіз доказової інформації, а й рівнем методичної обізнаності слідчих, зокрема їх умінням виявляти криміналістично значущу інформацію, співвідносити її з типовими криміналістичними характеристиками відповідного виду злочину та на цій основі формувати найбільш ефективну модель розслідування.

У цьому контексті особливе значення має дослідження кримінальних проваджень щодо самовільного залишення військовослужбовцями поля бою або відмови від ведення бойових дій із застосуванням зброї. Криміналістична характеристика зазначеного виду кримінальних правопорушень, будучи складовим елементом методики їх розслідування, відіграє важливу роль у процесі побудови логічно обґрунтованих слідчих версій, а також у виборі оптимальних напрямів та тактичних прийомів здійснення досудового розслідування. Такий підхід дозволяє не лише підвищити ефективність слідчої діяльності, а й забезпечити всебічне, повне й неупереджене з'ясування обставин справи.

Стан опрацювання. Проблеми кримінальної відповідальності за самовільне залишення поля бою або відмову діяти зброєю досліджували такі вітчизняні науковці, як Г.В. Андрусів, Г.М. Анісімов, Ю.В. Баулін, П.П. Богуцький, В.І. Борисов, В.О. Бугаєв, В.К. Грищук, С.Ф. Денисов, Ю.П. Дзюба, О.О. Дудоров, С.І. Дячук, М.І. Карпенко, В.І. Касинюк, В.А. Клименко, І.М. Коропатнік, В.К. Матвійчук, М.І. Мельник, М.А. Микитюк, Р.О. Мовчан, В.О. Навроцький, О.О. Павлюк, М.І. Панов, С.В. Пєтков, М.М. Сенько, В.І. Тютюгін, М.І. Хавронюк, С.О. Харитонов, В.В. Чернєй, С.С. Чернявський та інші. Щодо проблем методики розслідування даного виду кримінального правопорушення, то таке на даний час залишається не розробленим.

Значний внесок у дослідження різноманітних аспектів розслідування кримінальних правопорушень зробили такі вчені, як Ю.П. Аленін, Л.І. Аркуша, В.П. Бахін, В.Д. Берназ, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, І.В. Гловюк, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, В.Ю. Калугін, О.А. Кириченко, Н.І. Клименко, І.І. Когутич, О.Н. Колесніченко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Г.А. Матусовський, А.В. Мовчан, М.В. Салтевський, С.М. Стахівський, В.В. Тіщенко, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, Г.В. Щербакова, Б.В. Щур, О.О. Юхно та інші.

Окремі положення методики розслідування військових злочинів уперше в Україні на монографічному рівні розглянули А.Г. Воєвода, В.В. Давиденко, В.В. Дем'яновський, М.І. Карпенко, Р.В. Комісарчук, О.С. Ткачук, В.В. Тимошко.

Що стосується наукових розвідок, присвячених окремим питанням криміналістичного забезпечення розслідування самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю, то таких в Україні не проводилося.

Окрім того, проведеним нами аналізом кримінальних проваджень, за якими наявні вироки за ст. 429 КК України, такі у 73% випадків судові рішення суддями виносилися на підставі угод про визнання винуватості, укладених між прокурором та обвинуваченим [1], або із беззаперечним визнанням винуватості обвинуваченим [2], що знову ж таки підтверджує певну проблематику у процесі доказування у кримінальних провадженнях за ст. 429 КК України.

Метою статті є висвітлення поняття та значення криміналістичної характеристики в методиці розслідування самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю, а також визначення її елементів та встановлення кореляційних зв'язків між ними.

Виклад основних положень. Статистика зареєстрованих кримінальних проваджень за ст. 429 КК України та наслідків їх досудового розслідування розподілилася наступним чином: у 2020 злочинів даної категорії зареєстровано не було; у 2022 році зареєстровано 150 кримінальних проваджень за фактами самовільного залишення поля бою або відмови або відмови під час бою діяти зброєю та у 4 випадках досудове розслідування закінчилося складанням обвинувального акту; у 2023 – зареєстровано 17 кримінальних проваджень, натомість в суд не скеровано жодного обвинувального акта; у 2024 році зареєстровано 31 кримінальних правопорушень даної категорії та до суду скеровано 1 обвинувальний акт [3]. Статистика переконливо свідчить про необхідність розробки методики розслідування самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю та його криміналістичної характеристики зокрема.

Аналіз кримінальних проваджень, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 429 КК України, засвідчив певну проблематику під час розслідування їх та судового розгляду.

Поняття криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень в науці є доволі дослідженим та досліджувалися майже усіма вченими, що проводили свою розвідку з питань, присвячених методиці розслідування окремих видів кримінальних правопорушень.

Не вдаючись до дискусії щодо її поняття, узагальнюючи думку вчених-криміналістів, вважаємо, що криміналістична характеристика являє собою систему узагальнених даних, заснованих на теорії та практиці досудового розслідування та судового розгляду певного виду чи групи кримінальних правопорушень та розроблених на їх основі наукових висновків і рекомендацій щодо найважливіших їх криміналістично-значущих ознак, що є необхідним для організації швидкого, повного та неупередженого досудового розслідування та судового розгляду, з метою досягнення завдань кримінального провадження.

Криміналістична характеристика, як і будь яка інша наукова категорія наділена певними елементами. Серед дослідників думки з цього приводу розходяться, так як зміст кожного кримінального правопорушення чи групи правопорушень різняться. Знову ж таки, не будемо вдаватися до аналізу думок щодо кількісного та якісного складу елементів криміналістичної характеристики, спробуємо навести склад криміналістичної характеристики самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю.

Так, до елементів самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю, на нашу думку, слід віднести: особу злочинця; обстановку; спосіб кримінального правопорушення.

На думку Р.Л. Степанюка, вивчення особи злочинця всіма юридичними науками повинно здійснюватися із обов'язковим урахуванням положень кримінального права щодо загального та спеціального суб'єкта злочину [5, с. 78], відтак не можемо з'ясувати відомості про типову особу злочинця, як і спосіб вчинення, без урахувань положень кримінального законодавства та теорії кримінального права.

Відтак, з урахуванням цього, вважаємо, що особою злочинця самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю буде військовослужбовець та прирівняні до нього особи, який виконуючи наказ командира про ведення бою щодо відсічі та стримування збройної агресії, не виконуючи наказ чи порушуючи його виконання самовільно залишає ділянку, на якій ведеться бій або всупереч наказу, вчиняє відмову діяти зброєю чи її застосуванню.

Такі особи визначені у ч. 2 ст. 402 КК України, та ними є: військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом, а також поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях, несуть відповідальність за статтями 402, 403, 414-416, 422, 427, 429, 430, 432-435 цього розділу.

До обстановки самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю, ми відносимо час, місце та обставини кримінального правопорушення, а також причини та умови його вчинення, а також наслідки кримінального правопорушення.

Щодо місця кримінального правопорушення існує певна проблематика, так як таким буде поле бою.

Під час інтерв'ювання слідчих, прокурорів та суддів, 81% із яких зазначили про відсутність законодавчого визначення поняття поля бою, що засвідчує проблематику під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, за ознаками самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю.

Серед авторів науково-практичного коментаря Кримінального Кодексу України існують певні думки щодо поняття поля бою та трактування щодо його самовільного залишення.

Так, поле бою – це земельна, у т.ч. у межах населеного пункту, ділянка, морський чи повітряний простір, в якому ведеться бій, а час бою – це проміжок, упродовж якого цей бій триває. Початок і закінчення часу бою звичайно визначаються наказами відповідного командира (начальника). Існування бою у його часовій і просторовій характеристиках свідчить про наявність бойової обстановки, поняття якої визначено у коментарі до ст. 402. Оскільки бойова обстановка може виникнути і в мирний час (у разі прикордонного конфлікту, при порушенні недоторканності повітряного чи морського простору тощо), то злочин, передбачений ст. 429, може мати місце і поза межами воєнного стану [5].

Цікавим є підхід до кримінально-правової кваліфікації М.І. Карпенка, який стверджує, що коли дезертирство вчиняється під час бою, то в такому разі дії винного необхідно кваліфікувати за сукупністю скоєних злочинів (за ч. 4 ст. 408 і ст. 429 КК України [6, с. 115].

Вважаємо, що поняття поля бою слід формувати з врахуванням поняття бойової обстановки, що визначена в примітці ст. 402 КК України, зокрема під бойовою обстановкою в розділі XIX цього Кодексу слід розуміти обстановку наступального, оборонного чи іншого загальновійськового, танкового, протиповітряного, повітряного, морського тощо бою, тобто безпосереднього застосування військової зброї і техніки стосовно військового супротивника або військовим супротивником. Обстановка бою, в якому бере участь військове з'єднання, частина (корабель) або підрозділ, розпочинається і закінчується з наказу про вступ у бій (припинення бою) або з фактичного початку (завершення) бою.

Також слід зауважити, що в Україні періодично законодавчо визначаються територій, де ведуться або велися бойові дії, а також тимчасово окупованих російською федерацією, адже такі змінюються. До прикладу, востаннє Міністерство розвитку громад та територій України, наказом № 376 від 28 лютого 2025 року затвердило оновлений перелік таких територій. Такі території класифікуються за рівнем безпекової ситуації та станом контролю з боку української влади [7].

Підсумовуючи, з урахуванням наведеного, вважаємо, за необхідне внести певні зміни в КК України, якими запропонувати у примітці ст. 429 КК України надати визначення *поля бою, під яким слід розуміти ділянку місцевості, морський, річковий чи повітряний простір, де в бойовій обстановці, ведеться бій, визначених законодавчими, підзаконними нормативно-правовими актами, а також наказами військового командування, що здійснює відсіч та стримування збройної агресії на даній ділянці, що також встановлює час початку та закінчення бою.*

Ключовим компонентом криміналістичної характеристики певного виду кримінального правопорушення є **спосіб його вчинення**. У процесі аналізу структури криміналістичної характеристики окремих категорій злочинів саме спосіб вчинення правопорушення, як правило, виокремлюється як домінантний та особливо значущий елемент, зокрема у сфері розслідування злочинів економічного характеру. Обумовлено це тим, що обраний злочинцем спосіб дії відображає специфіку об'єктивно-предметних умов, у межах яких реалізується злочинний намір. До таких умов належать об'єкт і предмет злочину, а також місце, час, обстановка і засоби вчинення злочину – всі ці чинники істотно впливають на обрану злочинцем модель поведінки, виступаючи при цьому її детермінантами.

У криміналістиці спосіб вчинення злочину розглядається як сукупність взаємопов'язаних дій, які здійснюються правопорушником у визначеній послідовності з метою досягнення протиправного результату. У науковій літературі також пропонується диференціювати поняття способу вчинення злочину в широкому та вузькому розумінні: у першому випадку до нього включаються як дії, пов'язані з безпосереднім здійсненням злочину, так і заходи з його приховування; у другому – виключно дії, спрямовані на скоєння злочину.

В ході проведення опитування практичних працівників органів досудового розслідування, прокурорів та суду, такі у 87% повідомили, що спосіб вчинення не включатимуть дії з підготовки та приховування самовільного залишення поля бою чи відмови діяти зброєю.

Тому, спосіб вчинення самовільного залишення поля бою чи відмови діяти зброєю будемо розглядати у його вузькому розумінні. Відтак, способом вчинення досліджуваного нами виду кримінального правопорушення є виключно самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю, всупереч наказів військового командування, щодо ведення бою.

Самовільне залишення поля бою означає залишення місця не тільки в окопі, а й у будь-якому бойовому порядку під час наступу чи оборони, у т.ч. ухилення від ведення повітряного, протиповітряного чи морського бою. Відхід із займаних позицій, ухилення від бою можуть здійснюватися лише з дозволу відповідного командира (начальника), і в іншому випадку вони є самовільними [8].

Інші вважають, що самовільне залишення поля бою – це залишення військовослужбовцем без дозволу командира простору, у межах якого він повинен вести бойові дії під час безпосереднього збройного зіткнення із супротивником, або тоді, коли є безпосередня загроза нападу супротивника, або перед початком атаки свого підрозділу. Тривалість залишення поля бою на кваліфікацію злочину не впливає.

Відмова під час бою діяти зброєю може виразитися у відкритій заяві військово-службовця про небажання діяти зброєю в бою або у фактичному незастосуванні зброї в бою, коли була можливість і необхідність її застосувати, хоч відкрито військово¬службовець і не заявив про таке своє небажання [9].

Науковці з кримінального права ведуть жваву дискусію щодо кваліфікації самовільного залишення поля бою та відмови діяти зброєю.

Так, М.М. Сенько дійшов висновку про тотожність об'єкта самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю (стаття 407 КК України) й об'єкта самовільного залишення поля бою під час бою (одна із форм, у якій може вчинятися кримінальне правопорушення, передбачене статтею 429 КК України) і про те, що самовільне залишення поля бою під час бою є нічим іншим, як самовільним залишенням місця служби в бойовій обстановці (зараз – частина п'ята статті 407 КК України), через що запропонував вилучити з назви та диспозиції статті 429 КК України слова «самовільне залишення поля бою під час бою» [10, с. 8–9].

Інакше розв'язує це питання (надаючи кримінально-правову характеристику дезертирства) М.І. Карпенко: «…коли дезертирство вчиняється під час бою, то в такому разі дії винного необхідно кваліфікувати за сукупністю скоєних злочинів (за ч. 4 ст. 408 і ст. 429 КК)» [6, с. 115].

О.В. Ободовський, підтримуючи думку М.І. Карпенка, зазначає, оскільки на сьогодні у статтю 429 КК України відповідні законодавчі зміни не внесено, та вважає, що таке діяння, як самовільне залишення поля бою під час бою, не повинно аналізується окремо, а поряд із кримінальними правопорушеннями, передбаченими статтями 407–409 КК України. Окрім цього, вказаний дослідник вважає, що кримінальне правопорушення, передбачене статтею 429 КК України (відмова під час бою діяти зброєю), по суті, є невиконанням наказу (застосувати зброю) в бойовій обстановці. Тому кримінальне правопорушення, відповідальність за яке встановлено у статті 429 КК України, вчинене у формі відмови під час бою діяти зброєю, має розглядатися поряд із правопорушеннями, передбаченими статтею 402 та статтею 403 КК України [11, с. 112].

Бачимо, що науковцями ведеться дискусія щодо додаткової кваліфікації діяння, пов'язаного з самовільним залишенням поля бою за ст. 408 КК України, а у випадку відмови діяти зброєю за ст. 402 КК України. На нашу думку таке є не зовсім доцільним. Спробуємо розібратися у цьому, зокрема дійсно, поле бою, є не інакше як місцем служби і самовільне його залишення, у випадку відмови діяти зброєю це також можна розцінювати як невиконання наказу чи бодай непокору.

Виходом із ситуації, буде передбачити наслідки у ст. 429 КК України, які також ми включимо в елементи криміналістичної характеристики самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю.

Отже, пропонуємо диспозицію ст. 429 КК України, викласти у такій редакції: *Самовільне залишення поля бою під час бою або відмова під час бою діяти зброєю, що спричинило загибель людини або інші тяжкі наслідки.*

Окрім цього, на нашу думку, серед кваліфікуючих обставин цієї статті слід додати воєнний стан та бойову обстановку та частину 2 цієї статті викласти наступним чином:

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, -

Також слід визначити тяжкі наслідки в контексті кримінальної відповідальності за ст. 429 КК України. Такими можуть бути захоплення в полон особового складу, втрата позицій, захоплення озброєння, та або техніки.

Крім того, варто підкреслити, що ключовою відмінністю криміналістичної характеристики є наявність кореляційних зв'язків між її елементами, які не виявляються в інших видах характеристик. Завдяки інформації про ці зв'язки та взаємозалежності між окремими компонентами з'являється

можливість розробити обґрунтовані й цілеспрямовані рекомендації для проведення розслідування. Зокрема, спостерігається взаємозв'язок між такими елементами криміналістичної характеристики розслідуваного виду кримінального правопорушення: особа злочинця-обстановка-спосіб вчинення злочину.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що криміналістична характеристика самовільного залишення поля бою або відмови діяти зброєю має важливе значення для формування ефективної методики розслідування даного виду військових злочинів. Центральним її елементом є спосіб вчинення правопорушення, який тісно пов'язаний із конкретними умовами бойової обстановки, морально-психологічним станом військовослужбовця, рівнем його підготовки та організаційно-управлінськими чинниками. Встановлено, що вказані злочини можуть реалізовуватись як у формі індивідуальних дій, так і в межах групової поведінки. Для формування повної криміналістичної характеристики доцільним є аналіз не лише способу вчинення злочину, а й особи правопорушника, типових обставин і механізму злочинної поведінки. Застосування системного підходу до дослідження криміналістичних ознак цих злочинів сприяє більш точному виявленню причин та умов їх вчинення, що, у свою чергу, створює передумови для підвищення ефективності як превентивних заходів, так і безпосереднього процесу досудового розслідування. З урахуванням специфіки воєнного часу актуалізується необхідність адаптації криміналістичних підходів до умов ведення бойових дій, оперативної обстановки та правового режиму воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вирок Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 26 липня 2022 року (Справа № 335/3749/22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105446468.
2. Вирок Біляївського районного суду Одеської області від 30.05.2023 року (Справа № 496/127/23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111191613.
3. Звіт про зареєстровані кримінальні провадження та наслідки їх досудового розслідування: статистичні дані Офісу Генерального прокурора за 2020–2024 рр. URL: https://www.gp.gov.ua (дата звернення 01.05.2025).
4. Степанюк Р.Л. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України: *монографія*; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А.Ф. Волобуєва. Х.: НікаНова, 2012. 382 с.
5. Науково-практичний коментар до ст. 429 Кримінального кодексу України. URL: http://www.jurists.org.ua/criminal-law/2083-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-429-krimnalnogo-kodeksu-ukrayini.html (дата звернення: 01.05.2025).
6. Карпенко М.І. Кваліфікація військових правопорушень за законодавством України: *монографія*. Київ: Національна академія управління, 2020. 310 с.
7. Наказ Міністерства розвитку громад та територій України № 376 від 28 лютого 2025 року. URL: https://mindev.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-pereliku-terytorii-na-iakykh-vedutsia-velysia-boiovi-dii-abo-tymchasovo-okupovanykh-rosiiskoiu-federatsiieiu (дата звернення: 01.05.2025).
8. Науково-практичний коментар до ст. 429 Кримінального кодексу України. http://www.jurists.org.ua/criminal-law/2083-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-429-krimnalnogo-kodeksu-ukrayini.html (дата звернення: 01.05.2025).
9. Науково-практичний коментар. Том 2. http://mego.info (дата звернення: 01.05.2025).
10. Сенько М.М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби: *автореф. дис. … канд. юрид. наук*: спец. 12.00.08. Київ, 2005. 18 с.
11. Ободовський О.В. Загальна характеристика выйськових кримынальних правопорушень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. *Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 51. С. 108–114.

УДК 343.1:355.02(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.17

ГАРАНТІЇ СПРАВЕДЛИВОГО СУДУ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Лугіна Н.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0001-6005-2943

Беличко В.Ф.,
здобувач вищої освіти,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0007-5161-0270

Підгородецький В.О.,
здобувач вищої освіти,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0001-7812-7384

Лугіна Н.А., Беличко В.Ф., Підгородецький В.О. Гарантії справедливого суду в умовах збройного конфлікту: кримінально-процесуальний аспект.

Наукова робота присвячена комплексному дослідженню проблематики забезпечення гарантій справедливого суду в умовах збройного конфлікту з точки зору кримінально-процесуального права. Робота розкриває фундаментальні виклики, з якими стикається судова система під час збройного конфлікту, аналізує міжнародно-правові стандарти та національні механізми захисту права на справедливий суд. Особлива увага приділяється співвідношенню норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права з національним кримінальним процесуальним законодавством. Досліджено проблеми доступу до правосуддя на територіях, що зазнали впливу збройного конфлікту, питання збирання та оцінки доказів в умовах конфлікту, а також особливості забезпечення незалежності та неупередженості суддів. Окремо висвітлюються аспекти процесуальної безпеки свідків та потерпілих від воєнних злочинів, а також специфіка дотримання розумних строків судового розгляду в екстремальних умовах. Розглянуто інституційні та процесуальні адаптації, які необхідні для забезпечення справедливого судочинства в умовах обмежених ресурсів та безпекових загроз.

На основі вивчення міжнародного досвіду та аналізу судової практики, зокрема рішень Європейського суду з прав людини, запропоновано концептуальні підходи до вдосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування. Здійснено критичний аналіз ефективності надзвичайних процесуальних механізмів, впроваджених в українське законодавство від початку повномасштабного вторгнення, та їх відповідності конституційним гарантіям та міжнародним зобов'язанням України. Робота також містить рекомендації щодо впровадження інноваційних технологічних рішень для забезпечення безперервності судового процесу та захисту учасників кримінального провадження.

Сформульовано пропозиції щодо розробки спеціальних процедур для розслідування та розгляду справ про воєнні злочини та злочини проти людяності, а також механізми транзитивного правосуддя. Запропоновано системний підхід до документування воєнних злочинів із залученням міжнародних експертів, що дозволить забезпечити прийнятність доказів як у національних, так і в міжнародних судових інстанціях. Результати дослідження мають теоретичне значення для розвитку доктрини кримінального процесуального права в умовах збройних конфліктів та практичне значення для удосконалення нормативно-правового регулювання та правозастосовної діяльності.

Ключові слова: справедливий суд, збройний конфлікт, кримінальний процес, права людини, доступ до правосуддя, міжнародне гуманітарне право, воєнні злочини, транзитивне правосуддя, судові гарантії, доказування.

Luhina N.A., Belychko V.F., Pidhorodetskyi V.O. Guarantees of a fair trial in the context of armed conflict: criminal procedure aspect.

The research paper is devoted to a comprehensive study of the issue of ensuring fair trial guarantees in the context of armed conflict from the perspective of criminal procedural law. The paper explores the

fundamental challenges faced by the judiciary during armed conflict, analyzes international legal standards and national mechanisms for protecting the right to a fair trial. Particular attention is given to the correlation between the norms of international humanitarian law and international criminal law with the national criminal procedural legislation. The study examines issues related to access to justice in areas affected by armed conflict, the collection and assessment of evidence under conflict conditions, and the peculiarities of ensuring judicial independence and impartiality. It also highlights aspects of procedural protection for witnesses and victims of war crimes, as well as the specifics of adhering to reasonable timeframes for trial under extreme conditions. The work analyzes the institutional and procedural adaptations necessary to ensure fair justice in the context of limited resources and security threats.

Based on the study of international experience and analysis of judicial practice, particularly the decisions of the European Court of Human Rights, the paper proposes conceptual approaches to improving criminal procedural legislation and its application. A critical analysis is provided of the effectiveness of extraordinary procedural mechanisms introduced into Ukrainian legislation since the start of the full-scale invasion, as well as their compliance with Ukraine's constitutional guarantees and international obligations. The study also contains recommendations for the implementation of innovative technological solutions to ensure the continuity of judicial proceedings and the protection of participants in criminal cases. It outlines proposals for the development of special procedures for investigating and adjudicating war crimes and crimes against humanity, as well as transitional justice mechanisms.

A systematic approach to documenting war crimes with the involvement of international experts is proposed to ensure the admissibility of evidence in both national and international judicial bodies. The results of the research have theoretical significance for the development of the doctrine of criminal procedural law in the context of armed conflicts and practical importance for improving legal regulation and law enforcement practice.

Key words: fair trial, armed conflict, criminal procedure, human rights, access to justice, international humanitarian law, war crimes, transitional justice, judicial guarantees, evidence.

Постановка проблеми. Збройні конфлікти створюють безпрецедентні виклики для функціонування правової системи держави, особливо її судової гілки влади. В умовах, коли порушується звичний порядок суспільного життя, питання забезпечення справедливого судового розгляду кримінальних проваджень набуває критичного значення. Збройний конфлікт не тільки підриває інституційну спроможність судової системи, але й породжує нові категорії кримінальних правопорушень, включаючи воєнні злочини та злочини проти людяності, які вимагають особливих підходів до розслідування та розгляду.

Особливо гострими є питання доступу до правосуддя на територіях, що безпосередньо зазнали впливу бойових дій або тимчасово опинилися поза контролем держави. У таких умовах традиційні механізми кримінального судочинства стикаються з практичними перешкодами: від руйнування судової інфраструктури до неможливості забезпечити безпеку учасників процесу. Водночас, саме в періоди збройних конфліктів зростає ризик серйозних порушень прав людини, що потребують ефективного судового захисту.

Проблема ускладнюється також необхідністю одночасного застосування норм національного кримінального процесуального законодавства та міжнародного гуманітарного права, що створює складні колізії правозастосування. Крім того, в умовах конфлікту зростають ризики політизації судових процесів, що може підривати довіру до судової системи та легітимність судових рішень.

Таким чином, актуальність дослідження гарантій справедливого суду в умовах збройного конфлікту зумовлена необхідністю розробки теоретичних підходів та практичних механізмів, які б забезпечували дотримання фундаментальних принципів правосуддя навіть у найскладніших суспільно-політичних умовах.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз теоретичних і практичних аспектів забезпечення гарантій справедливого суду в кримінальному провадженні в умовах збройного конфлікту та розробка на цій основі пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства і практики його застосування.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика забезпечення гарантій справедливого суду в умовах збройного конфлікту привертає значну увагу науковців та практиків у галузі кримінального процесуального права, міжнародного гуманітарного права та прав людини. Теоретичну основу дослідження склали праці вітчизняних учених, які досліджували різні аспекти функціонування кримінальної юстиції в умовах збройного конфлікту, зокрема: Д. Зінченко, у свої праці досліджував особливості забезпечення права на справедливий суд в умовах збройного конфлікту, зокрема проблеми фізичної недоступності судів на окупованих територіях та в зонах бойових дій. Дослідник

аналізував проблеми доступу громадян, які вимушено залишили свої домівки, до участі в судових процесах та необхідність перегляду процесуальних норм для забезпечення дистанційного правосуддя [1], інші науковці присвятили свої дослідження критеріям справедливого суду у справах про воєнні злочини, розглядаючи їх через призму міжнародних правових стандартів та актуальної судової практики України. У їхніх працях аналізуються теоретико-правові засади справедливого судочинства, включаючи різні доктринальні підходи до визначення цього поняття та його значення у підтриманні правопорядку під час збройного конфлікту. Дослідники приділяють особливу увагу аналізу міжнародно-правових принципів судового розгляду воєнних злочинів, які закріплені в Женевських конвенціях, Римському статуті Міжнародного кримінального суду, а також відображені в практиці міжнародних кримінальних трибуналів та рішеннях Європейського суду з прав людини [2], також ґрунтовне дослідження зробив П. Гуйван, який у своїй монографії здійснив комплексне дослідження правової природи права на справедливий суд як основоположного права людини. Автор проаналізував сутнісні та темпоральні засади цього права, визначивши їхній вплив на забезпечення чесного, гуманного та справедливого правосуддя. Дослідник детально вивчив юридичні механізми, запроваджені в досліджуваній сфері Європейською Конвенцією з прав людини і основоположних свобод, а також прецедентний інструментарій, що використовується Європейським судом з прав людини при практичному застосуванні конвенційних принципів [3] та багато інших.

Окремі аспекти забезпечення судових гарантій в умовах збройного конфлікту висвітлені в дослідженнях Міжнародного комітету Червоного Хреста, Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Міжнародної комісії юристів та інших міжнародних організацій.

Водночас, слід зазначити, що наявні дослідження не охоплюють усього комплексу проблем, пов'язаних із забезпеченням гарантій справедливого суду в умовах сучасних збройних конфліктів, особливо з урахуванням їх гібридного характеру та використання нових інформаційних технологій. Крім того, бракує системних досліджень щодо адаптації національного кримінального процесуального законодавства до умов триваючого збройного конфлікту та розробки механізмів транзитивного правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Право на справедливий суд є основоположним правом людини, закріпленим у численних міжнародно-правових актах, зокрема в статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [4] та статті 6 Європейської конвенції з прав людини [5]. В умовах збройного конфлікту це право набуває особливого значення, оскільки саме судова система покликана забезпечувати захист інших прав, які найчастіше порушуються під час конфлікту. Міжнародне гуманітарне право, зокрема Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них, містить спеціальні положення щодо судових гарантій під час збройних конфліктів. Так, стаття 3, спільна для всіх Женевських конвенцій, забороняє «засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні». Додатковий протокол II розширює ці гарантії, включаючи право обвинуваченого бути поінформованим про характер та причину обвинувачення, право на захист та інші процесуальні права [6].

Важливим джерелом стандартів справедливого суду в умовах збройного конфлікту є також практика міжнародних судових установ, зокрема Міжнародного кримінального суду, міжнародних кримінальних трибуналів щодо колишньої Югославії та Руанди, а також Європейського суду з прав людини. У своїх рішеннях ці інституції розробили детальні критерії оцінки дотримання права на справедливий суд у надзвичайних ситуаціях, включаючи збройні конфлікти.

Зокрема, у справі «Аль-Скеїні та інші проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ підкреслив, що держави зобов'язані забезпечувати ефективне розслідування випадків позбавлення життя навіть у складних безпекових умовах [7].

Збройний конфлікт створює особливі умови для реалізації базових принципів кримінального процесу. Принцип верховенства права в таких умовах зазнає серйозних випробувань через можливе запровадження надзвичайного стану, обмеження певних прав і свобод громадян, а також фактичну неможливість здійснювати ефективний контроль на окремих територіях.

Принцип законності трансформується з урахуванням необхідності застосування не лише національного законодавства, але й норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права. Це створює складні ситуації правової кваліфікації діянь та визначення процедури їх розслідування і судового розгляду.

В свою чергу принцип рівності перед законом і судом особливо актуалізується в контексті потенційної дискримінації осіб за ознакою їхньої участі у конфлікті або приналежності до певної сторони конфлікту. Забезпечення неупередженого ставлення до всіх учасників кримінального провадження, незалежно від їхніх політичних поглядів чи ролі у конфлікті, є критичним для легітимності судового процесу.

Принцип презумпції невинуватості також зазнає серйозних випробувань в умовах збройного конфлікту, особливо коли йдеться про злочини, які викликають сильний суспільний резонанс. Публічне засудження підозрюваних у засобах масової інформації, політичні заяви високопосадовців можуть створювати упереджене ставлення до осіб ще до судового розгляду їхніх справ.

Практична реалізація принципу забезпечення права на захист стикається з суттєвими викликами в умовах конфлікту: захисники мають обмежений доступ до підзахисних на непідконтрольних територіях та в зонах бойових дій, стикаються з неможливістю збирати докази у цих регіонах та наражаються на ризики для власної безпеки. Водночас, як наголошує Верховний суд, цей принцип покладає на посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, обов'язок забезпечити підозрюваним, обвинуваченим, засудженим та виправданим комплекс процесуальних прав, які надають їм можливість ефективно захищатися законними способами від висунутих підозр чи обвинувачень [8].

Доступ до правосуддя на територіях, що зазнали впливу збройного конфлікту, ускладнюється низкою факторів: фізичним руйнуванням судової інфраструктури, евакуацією суддів та працівників апарату судів, неможливістю забезпечити безпеку учасників процесу, складністю доставки підозрюваних та обвинувачених до суду, проблемами із викликом та забезпеченням явки свідків та потерпілих. Особливо гострою є проблема доступу до правосуддя на тимчасово окупованих територіях, де легітимні судові органи держави не функціонують, а створені окупаційною владою квазісудові інституції не відповідають міжнародним стандартам незалежності та неупередженості. В таких умовах виникає необхідність розробки спеціальних механізмів, які б забезпечували можливість звернення до суду для осіб, які перебувають на таких територіях.

Важливим аспектом забезпечення доступу до правосуддя є також питання судових витрат та правової допомоги. Конфлікт часто призводить до зубожіння населення та обмеження їхньої можливості оплачувати послуги адвокатів та інші судові витрати. Це вимагає розширення системи безоплатної правової допомоги та спрощення процедур звернення до суду.

Доказування у кримінальних провадженнях, пов'язаних зі збройним конфліктом, має свою специфіку. По-перше, це стосується збирання доказів на територіях, де відбуваються або відбувалися бойові дії. Часто слідчі не мають можливості своєчасно провести огляд місця події, вилучити речові докази, зафіксувати сліди злочину, що призводить до їх втрати або пошкодження.

По-друге, існують об'єктивні складнощі у встановленні та допиті свідків та потерпілих, які могли загинути, бути переміщеними або перебувати на непідконтрольній території. Це вимагає розробки спеціальних методик дистанційного допиту, використання відеозв'язку, а також залучення міжнародних організацій для сприяння у проведенні слідчих дій.

По-третє, особливого значення набувають цифрові докази, зокрема матеріали з відкритих джерел (OSINT), супутникові знімки, відео- та аудіозаписи, зроблені свідками подій або журналістами. Однак використання таких доказів вимагає розробки надійних методик їх верифікації та оцінки достовірності.

Важливим аспектом є також питання допустимості доказів, отриманих в особливих умовах. Зокрема, це стосується інформації, отриманої від розвідувальних органів, доказів, зібраних неурядовими організаціями або міжнародними місіями, а також матеріалів, переданих від органів влади інших держав.

В умовах збройного конфлікту особливої актуальності набуває питання безпеки учасників кримінального провадження - свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, захисників, слідчих, прокурорів та суддів. Ризики для їхнього життя та здоров'я можуть бути пов'язані як безпосередньо з бойовими діями, так і з цілеспрямованими діями з метою перешкоджання відправленню правосуддя.

Ефективними механізмами забезпечення безпеки є заходи процесуального характеру, такі як закритий судовий розгляд, використання технічних засобів для трансляції показань свідків з інших приміщень із зміною голосу та зовнішності, допит під псевдонімом, а також фізичні заходи захисту, включаючи особисту охорону, надання охоронюваного житла, зміну місця проживання, роботи або навчання.

Важливим елементом системи забезпечення безпеки є також спеціальні програми захисту свідків, які передбачають комплекс заходів із забезпечення безпеки осіб, які володіють важливою інформацією про серйозні злочини, пов'язані з конфліктом. Такі програми мають включати не лише фізичний захист, але й психологічну підтримку та соціальну реабілітацію.

Воєнні злочини та злочини проти людяності вимагають особливих підходів до їх розслідування та судового розгляду. Це пов'язано як зі складністю самих злочинів, так і з необхідністю забезпечення максимальної об'єктивності та неупередженості при їх розгляді. Міжнародний досвід свідчить про доцільність створення спеціалізованих підрозділів у правоохоронних органах та судових

інституціях для розслідування та розгляду таких справ. Такі підрозділи повинні комплектуватися фахівцями, які мають спеціальну підготовку в галузі міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права, а також досвід роботи з жертвами збройних конфліктів.

Важливим аспектом є також налагодження ефективної міжнародної співпраці у розслідуванні та переслідуванні воєнних злочинів, зокрема через механізми взаємної правової допомоги, спільні слідчі групи, співпрацю з Міжнародним кримінальним судом та іншими міжнародними інституціями.

Особливої уваги заслуговує також питання забезпечення прав потерпілих у таких справах, включаючи їхнє право на правду, справедливість, відшкодування шкоди та гарантії неповторення. Це вимагає розробки спеціальних механізмів участі потерпілих у кримінальному провадженні, їхнього представництва та захисту їхніх інтересів.

Сучасні технології відкривають нові можливості для забезпечення функціонування судової системи в умовах збройного конфлікту. Зокрема, це стосується використання систем відеоконференцзв'язку для проведення дистанційних судових засідань, електронного документообігу для подання процесуальних документів, цифрових платформ для комунікації між учасниками процесу. Особливо перспективними є технології, які забезпечують захист інформації та даних учасників процесу, такі як шифрування, блокчейн-технології для забезпечення незмінності процесуальних документів, системи біометричної ідентифікації для верифікації особи учасників дистанційних слухань. Водночас використання таких технологій вимагає розробки відповідної нормативно-правової бази, яка б визначала порядок їх застосування, юридичну силу електронних документів та інших цифрових матеріалів, а також відповідальність за порушення в цій сфері.

Висновки. Таким чином, гарантії справедливого суду в умовах збройного конфлікту потребують комплексного підходу на рівні законодавства, інституцій та практики. Кримінальне процесуальне право України слід адаптувати до викликів воєнного часу, зокрема через запровадження норм щодо юрисдикції судів, проваджень у зонах конфлікту та спеціальних процедур щодо воєнних злочинів.

Важливо забезпечити доступ до правосуддя для осіб на тимчасово окупованих територіях, у тому числі через дистанційні засоби участі у судовому процесі. Необхідним є посилення спроможності судів, правоохоронців та адвокатури працювати в умовах війни – шляхом спеціального навчання, технічного забезпечення та розробки чітких алгоритмів дій у кризових ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зінченко Д. Право на справедливий суд в умовах війни: реалії та перспективи. *Всеукраїнська науково-практична конференція з нагоди відзначення Міжнародного дня прав людини*: Зб. матеріалів, м. Київ, 5 груд. 2024 р. С. 66–68. URL: https://sci.ldubgd.edu.ua/j.
2. Леськів, С.Р., Довгополов, В.М., Чапран, А.Р., Жураковський, В.Р., Гула, М.І., & Ганич А.І. (2024). Критерії справедливого суду у справах про воєнні злочини. *Академічні візії*, (36). URL: https://academy-.
3. Гуйван П.Д. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами : монографія / П.Д. Гуйван. – Харків: Право, 2019. – 584 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966: станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
6. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (укр/рос): Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949: станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
7. Справа «Аль-Скейні та інші проти Сполученого Королівства» [Al-Skeini and others v. the United Kingdom] (заява № 55721/07). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Al_Sikejnu_v_GB.pdf.
8. Постанова Верховного суду від 23 серпня 2018 року у справі № 130/192/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76207279.

УДК 343.195(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.18

ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДУ ПРИСЯЖНИХ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ[1]

Малетова О.С.
доктор юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри
кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0002-2288-1393

Татарінова К.В.
студентка III курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0008-8061-7444

Малетова О.С., Татарінова К.В. Функціонування суду присяжних у кримінальному судочинстві України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку.

Стаття присвячена комплексному дослідженню інституту суду присяжних у кримінальному судочинстві України як важливого елементу демократизації правосуддя та забезпечення участі громадян у здійсненні судової влади. Розглянуто історичні передумови формування суду присяжних, починаючи від його зародження у Франції та Англії до становлення на українських землях, а також проаналізовано сучасний нормативно-правовий базис функціонування даного інституту в Україні. Визначено, що правову основу діяльності суду присяжних складають положення Конституції України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінального процесуального кодексу України та інших нормативно-правових актів, які регламентують процедуру формування списків присяжних, вимоги до кандидатів, їхні права та обов'язки, особливості участі у розгляді кримінальних справ.

Особливу увагу приділено аналізу специфіки функціонування суду присяжних у кримінальному провадженні, зокрема розглянуто процесуальні аспекти залучення присяжних, їх компетенцію, процедуру ухвалення рішень та особливості розгляду кримінальних справ за їх участю. Встановлено, що чинне законодавство України передбачає континентальну модель суду присяжних, відповідно до якої питання права і факту вирішуються спільно професійними суддями та присяжними. Досліджено трансформації правового регулювання інституту суду присяжних в умовах воєнного стану, зокрема, обмеження його функціонування згідно з положеннями ст. 615 КПК України.

На основі аналізу статистичних даних встановлено надзвичайно низький рівень залучення інституту суду присяжних до кримінального судочинства в Україні порівняно з зарубіжними країнами. Ідентифіковано основні проблеми функціонування суду присяжних в Україні, серед яких: обмежена юрисдикція (лише справи, за які передбачено довічне позбавлення волі), недосконалість механізму формування списків присяжних, низький рівень правової грамотності присяжних, відсутність належного рівня незалежності та неупередженості, а також недостатній досвід функціонування цього інституту в правовій системі України.

Ключові слова: суд присяжних, кримінальне судочинство, правосуддя, участь громадян у здійсненні правосуддя, демократизація судової влади, реформування судової системи.

Maletova O.S., Tatarynova K.V. The functioning of the jury court in Ukraine's criminal justice system: current state, challenges, and prospects for development.

This article presents a comprehensive analysis of the institution of the jury court in Ukraine's criminal justice system, highlighting its role as a vital element in the democratization of justice and the involvement of citizens in the exercise of judicial power. The study explores the historical prerequisites

[1] Стаття написана в рамках проєктів «Корупція в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови: оптимальна модель протидії» (номер державної реєстрації 0124U000556) та ««Інституційна консолідація через правову синергію: забезпечення національної безпеки в кризових умовах» (номер державної реєстрації 0125U001542)

for the formation of the jury system, tracing its origins from France and England to its development on Ukrainian territory. It also examines the current normative and legal framework governing the functioning of this institution in Ukraine.

The legal foundation of jury court activities is determined by the provisions of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges," the Criminal Procedure Code of Ukraine, and other regulatory acts that govern the procedure for compiling jury lists, requirements for candidates, their rights and obligations, and the specific features of their participation in criminal proceedings.

Special attention is devoted to analyzing the specific features of the jury court's operation within criminal proceedings, including procedural aspects of jury involvement, their competences, decision-making procedures, and the particularities of criminal case consideration involving jurors. It is established that Ukraine's current legislation adheres to the continental model of the jury court, whereby both legal and factual matters are decided jointly by professional judges and jurors.

The article also investigates the transformations in the legal regulation of the jury court under martial law, particularly the limitations imposed on its functioning in accordance with Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Based on the analysis of statistical data, the article reveals an exceptionally low level of jury court utilization in Ukrainian criminal justice compared to foreign jurisdictions. It identifies the key issues undermining its effectiveness, including its limited jurisdiction (restricted to cases punishable by life imprisonment), flawed jury selection mechanisms, insufficient legal awareness among jurors, lack of proper independence and impartiality, and the limited experience of this institution within Ukraine's legal system.

Key words: jury court, criminal justice, judiciary, citizen participation in justice, democratization of judicial power, judicial reform.

Постановка проблеми. Інститут суду присяжних у системі кримінального процесуального законодавства України становить фундаментальний компонент здійснення правосуддя та реалізації принципу народовладдя у судовій гілці влади. Водночас, враховуючи відносну новизну повноцінної імплементації цього інституту в національну правову систему, він залишається об'єктом інтенсивних наукових дискурсів та доктринальних досліджень, що зумовлено комплексністю його функціональних характеристик та структурно-організаційних особливостей. З позицій теоретико-методологічного осмислення та правозастосовної практики, інститут суду присяжних в Україні виявляє низку системних дисфункцій, що суттєво обмежують його процесуальну ефективність та соціально-правову значущість. У контексті наявності суттєвих організаційно-правових, нормативно-регулятивних та процедурно-імплементаційних недосконалостей, які детермінують функціональну обмеженість інституту суду присяжних, всебічний науковий аналіз його інституційних характеристик, діагностування проблемних аспектів та окреслення перспективних напрямів модернізації набуває виняткової актуальності за сучасних трансформаційних умов розвитку національної системи кримінального судочинства.

Стан опрацювання проблематики. Інститут суду присяжних як форма безпосередньої участі громадян у здійсненні правосуддя є предметом численних досліджень вітчизняних і зарубіжних учених. Історичні аспекти його розвитку висвітлено у працях Р. Омельчука, а сучасні виклики реформування – у дослідженнях Є. Богданова, який акцентує на проблемах відбору присяжних та автоматизації процесів. Компаративний підхід застосовано у роботах Д. Котляра, що аналізує моделі суду присяжних у США, Великій Британії, Франції та Німеччині, та І. Осадчого, який пропонує розширення юрисдикції присяжних з урахуванням іноземного досвіду. Серед зарубіжних дослідників слід відзначити J.S. Croucher і S. Hon, які розглядали переваги та недоліки суду присяжних, а також H.L. Shotton, чия робота присвячена процедурі voir dire. Питання функціонування інституту присяжних у воєнний період розкрито у працях Д. Клименка та К. Зими. Попри наявність значного наукового доробку, комплексне дослідження сучасного стану, проблем і перспектив розвитку суду присяжних в Україні, зокрема в умовах воєнного стану, залишається актуальним і потребує подальшого наукового осмислення.

Метою статті є комплексний аналіз правового регулювання та практики функціонування інституту суду присяжних у кримінальному судочинстві України, виявлення основних проблем його реалізації та обґрунтування перспективних напрямів удосконалення з урахуванням зарубіжного досвіду та сучасних викликів, зокрема в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Залучення громадян до здійснення правосуддя є усталеною практикою в більшості держав, що відображає демократичні засади та незалежність судової влади. Одним із ключових показників правової, соціальної та демократичної держави, зокрема України,

є забезпечення високого рівня судочинства. Цей процес реалізується через активну участь громадян у судових процедурах, важливим елементом яких є інститут суду присяжних, що сприяє прозорості та справедливості правосуддя.

Генеза інституту суду присяжних пов'язана з глибоким історичним виміром, що відображає еволюційні чинники його становлення та розвитку. Відтак, суд присяжних у традиційній формі вперше виник у Франції в епоху правління Людовика Благочестливого в 829 р., а до початку XII ст. вже закріпився як сталий атрибут правової системи Англії [10, с. 85]. У часи середньовіччя суд присяжних занепав, однак дещо згодом відродився в англійському судочинстві. Зокрема, в 1215 р. була прийнята Велика Хартія Вольностей, положення котрої послабили владу короля, надавши парламенту більше прав та повноважень, і, як наслідок, це сприяло утвердженню інституту суду присяжних.

Наприкінці XVIII ст. у Франції по завершенню революції затвердили Декрет про судову організацію, що створив фундамент для демократичного правосуддя й активізував значущість суду присяжних [10, с. 85]. У Сполучених Штатах суд присяжних характеризувався особливими вимогами, зокрема щодо осілості, яка передбачала, що присяжними могли бути громадяни, котрі проживали в штаті від 7 до 12 років. В Україні зародження цього інституту сягає часів Ярослава Мудрого, коли «Руська правда» регламентувала участь дванадцяти мужів у розгляді справ про крадіжку. Сучасна модель суду присяжних склалася внаслідок судової реформи 1864 року, запровадивши спеціальний порядок судочинства, де колегія з професійних суддів і місцевих присяжних вирішувала питання винуватості чи невинуватості обвинуваченого. У період 1890–1917 років компетенція суду присяжних зазнавала обмежень, а склад колегії змінювався. Після скасування монархії 1917 року повноваження присяжних розширилися, було усунуто станові та релігійні обмеження, а також дозволено участь жінок у складі присяжних [10, с. 86]. На початку XX ст. радянською владою функціонування суду присяжних було припинено, але за радянських часів діяли народні засідателі. Втім, з набранням чинності в 2012 р. нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), суд присяжних був відновлений.

Правову основу діяльності суду присяжних в Україні визначає сукупність нормативно-правових актів, котрі регулюють основоположні засади даного інституту. Зокрема, положенням ч. 5 ст. 124 Конституції України [7] наголошено, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних [7]. Дефінітивний аспект зазначеної категорії розкривається в положенні ч. 1 ст. 63 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон) [13], згідно з яким присяжним є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя [13].

Чинним законодавством України передбачена імперативність стосовно вимог до присяжних. Відтак, згідно з ч. 1 ст. 65 Закону [13], присяжним може бути громадянин України, який досяг тридцятирічного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, якщо інше не визначено законом [13]. Як наслідок, такі фактори як наявність незнятої/непогашеної судимості, обмежена дієздатність, перевищення вікового цензу (в України – це 65 років) тощо (повний перелік передбачено Законом) автоматично нівелює можливість громадянина України приймати участь у судовому процесі в ролі присяжного. Суворі рамки допустимості до статусу присяжного обумовлені прагненням держави до забезпечення справедливого й незалежного правосуддя, оскільки виключно належний рівень компетентності та обізнаності даних учасників судового процесу дозволяє приймати законні й виважені рішення стосовно винності особи в скоєнні конкретного кримінального правопорушення.

Формування списку присяжних покладено на місцеві ради, куди включається необхідна кількість громадян (встановлюється Державною судовою адміністрацією України), котрі на постійній основі проживають на територіях, на які поширюється юрисдикція конкретного окружного суду. Згідно з ч. 4 ст. 64 Закону [13], список присяжних затверджується на три роки і переглядається в разі необхідності для заміни осіб, які вибули зі списку, за поданням територіального управління Державної судової адміністрації України [13]. Особливості залучення присяжних до здійснення своїх обов'язків регламентується положеннями ст. 67 Закону [13], відповідно до ч. 1 котрої, присяжних суд залучає до здійснення правосуддя у порядку черговості на строк не більше одного місяця на рік, але є виняток, що коли присяжному потрібно закінчити розглядати справу, яка почалась за їхньої участі [13].

Ключові аспекти кримінального провадження в суді присяжних регулюються нормами КПК України. Компетенція присяжних в кримінальному провадженні об'єктивується, насамперед, в їхніх правах. Відтак, згідно з ч. 1 ст. 386 КПК України [9], присяжний має право: 1) брати участь у дослідженні всіх відомостей та доказів у судовому засіданні; 2) робити нотатки під час судового засідання; 3) з дозволу головуючого ставити запитання обвинуваченому, потер-

пілому, свідкам, експертам, іншим особам, які допитуються; 4) просити головуючого роз'яснити норми закону, що підлягають застосуванню під час вирішення питань, юридичні терміни і поняття, зміст оголошених у судовому засіданні документів, ознаки злочину, у вчиненні якого обвинувачується особа [9].

На основі даного положення можна констатувати, що присяжний під час кримінального процесу може реалізовувати чітко закріплений спектр прав, що формально наділяє його відповідним рівнем компетенції. Однак, на практиці, у більшості випадків існує абсолютна суддівська монополія, коли присяжні не використовують свої права в повній мірі, здебільшого виконуючи роль слухачів, а не активних учасників кримінального процесу.

Не менш принциповим є питання обов'язків присяжних в кримінальному процесі, перелік яких закріплено ч. 2 ст. 386 КПК України [9], включаючи обов'язок правдиво відповідати на запитання суду щодо можливих перешкод для участі у розгляді та обставин справи, а також на вимогу надавати необхідну інформацію про себе; додержуватися порядку в судовому засіданні та виконувати розпорядження головуючого; не покидати залу суду під час розгляду справи; не спілкуватися без дозволу головуючого з особами, що не є учасниками процесу, щодо суті справи; не збирати інформацію про справу поза судовим засіданням; не розголошувати інформацію, що стала відома внаслідок виконання обов'язків присяжного [9]. На нашу думку, чітка регламентованість обов'язків присяжних у кримінальному провадженні виступає гарантійним компонентом неухильного дотримання основоположних принципів правосуддя, а імперативність їх виконання сприяє неупередженості та об'єктивності кримінального процесу, забезпечуючи прийняття справедливого вироку по суті справи.

Відповідно до ч. 3 ст. 31 КПК України [9], кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється за клопотанням обвинуваченого судом присяжних у складі двох суддів та трьох присяжних [9]. Клопотання про розгляд кримінальної справи за участі суду присяжних подається обвинуваченим на стадії підготовчого провадження. Є суттєвим той фактор, що розгляд кримінальної справи за участю присяжних – це виключне право самого обвинуваченого, котре не належить до переліку абсолютних, тобто може бути обмежено, у тому числі в умовах воєнного стану [6, с. 58].

Процедура розгляду кримінальної справи за участю присяжних концентрується в її визначальних концептуальних особливостях. На етапі початку розгляду кримінальної справи присяжні приймають присягу, зміст якої чітко регламентується КПК України, після чого відбувається судове засідання по розгляду відповідної справи, у рамках котрого реалізуються всі права й обов'язки присяжних засідателів. По завершенню судових дебатів присяжні з суддею переходять до нарадчої кімнати, де відбувається ухвалення вироку по справі. Згідно з положенням ст. 391 КПК України [9], усі питання вирішуються простою більшістю голосів (головуючий голосує останнім), і ніхто зі складу суду присяжних не має права утримуватися від голосування, крім випадку, коли вирішується питання про міру покарання, а суддя чи присяжний голосував за виправдання обвинуваченого [9].

Абсолютно коректним є зауваження Є. Богданова стосовно того, що кожного з присяжних наділено одним голосом, при чому його голос визнається рівнозначним голосу головуючого судді [3, с. 15]. До того ж, положеннями КПК України гарантується недопустимість будь-якого незаконного впливу на присяжних: прокурору, обвинуваченому, потерпілому та іншим учасникам кримінального провадження протягом усього судового розгляду забороняється спілкуватися з присяжними інакше, ніж у порядку, передбаченому цим Кодексом [9].

У зв'язку з введенням воєнного стану на території України внаслідок повномасштабного збройного вторгнення, інститут суду присяжних зазнав істотних трансформацій у своєму функціонуванні. Зокрема, на період дії воєнного стану його діяльність була тимчасово обмежена, що передбачено положеннями частини десятої статті 615 КПК України [9], яка регулює особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану, а саме: кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох суддів, крім здійснення кримінального провадження у суді, в якому до моменту введення воєнного стану та набрання чинності цією частиною було визначено склад суду за участю присяжних [9].

Спираючись на відкриті статистичні дані, встановлено, що протягом 2024 року в рамках кримінального судочинства судом присяжних було розглянуто 17 кримінальних справ з 107206 розглянутих кримінальних проваджень, протягом 2023 року – 39 кримінальних справ з 108744 розглянутих кримінальних проваджень, а протягом 2022 року – 44 кримінальні справи з 82746 розглянутих кримінальних проваджень [14]. Ця інформація дає підстави стверджувати про закономірний спад участі присяжних у кримінальному провадженні, насамперед, внаслідок обмежень чинного законодавства України, обумовлених воєнним станом.

Як свідчить досліджена практика, в Україні обвинувальні вироки значною мірою превалюють над виправдовувальними: останні коливаються в межах 1% від загальної кількості розглянутих кримінальних справ. Звернувшись до Єдиного державного реєстру судових рішень, нами було виявлено, що, починаючи з 2022 року, винесено всього чотири виправдовувальних вироки по кримінальних справах за участі суду присяжних: три з них від 2022 року та одне від 2024 року за кваліфікацією умисне вбивство [4]. У розрізі даного аспекту слід враховувати, що чинним Кримінальним кодексом України передбачено 22 статті, за якими може бути винесено вирок судом присяжних.

Для порівняння доцільно проаналізувати статистику динамічності кримінальних справ, розглянутих за участю суду присяжних, до введення воєнного стану в Україні. Зокрема, за 2021 рік судом присяжних було розглянуто 41 кримінальну справу з 113 723 розглянутих кримінальних проваджень, за 2020 рік – 44 кримінальні справи з 113 185 розглянутих кримінальних проваджень, за 2019 рік – 56 кримінальних справ з 108 782 розглянутих кримінальних проваджень, за 2018 рік – 59 кримінальних справ з 112 074 розглянутих кримінальних проваджень [14]. Наведена інформація висвітлює низький рівень в Україні кримінальних проваджень у суді присяжних, що свідчить про систему суттєвих проблем у сфері реалізації даного інституту. Наприклад, у США кожного року в судах штатів відбувається орієнтовно 150 000 судів присяжних, а у федеральних судах – ще 10 000 [1, с. 84].

У цих даних прослідковуються недоліки правового регулювання суду присяжних, оскільки, як зазначає К. Зима, суд присяжних у поточному стані має лише формальне існування, при чому його законодавче закріплення надає хибне враження розвиненості даного інституту [5, с. 479]. Дійсно, залишаються невирішеними такі аспекти як: 1) обмежена юрисдикція суду присяжних (вони можуть розглядати тільки ті кримінальні правопорушення, у санкції статей яких передбачено довічне ув'язнення); 2) процедурні обмеження у вигляді допустимості суду присяжних виключно за клопотанням обвинуваченого на стадії підготовчого провадження, а також неналежного роз'яснення обвинуваченому його права на суд присяжних, попри обов'язковість такого роз'яснення; 3) обмеження щодо дослідження доказів (огляд на місці заборонено проводити протягом здійснення провадження судом присяжних); 4) обмеження стосовно оскарження вироків (вироки суду присяжних можуть оскаржуватися в апеляційній інстанції, однак без участі присяжних, що ставить під сумнів реалізацію принципу об'єктивності).

Це перелік одних з найпоширеніших проблем, не врегульованих чинним законодавством України, вирішення яких можливе лише шляхом внесення законодавчих змін. Зокрема, в 2024 році Верховна Рада України повернулась до розгляду законопроєкту № 3843 про суд присяжних [12], який фактично модифікує концепцію суду присяжних, закріплену в КПК України, перетворюючи такий інститут на класичну модель. Насамперед, з'являється нова категорія «Лава присяжних» через зміни складу суду присяжних (передбачається один професійний суддя й Лава присяжних, котра складається з восьми присяжних), а також «вердикт» – новий вид судового рішення. Однак, на момент даного дослідження цей законопроєкт все ще знаходиться на стадії розгляду, прийняття якого відкриє нові перспективи для правової системи.

Крім того, прослідковуються проблеми формування складу присяжних. Є. Богданов пояснює, що проблеми відбору присяжних виникають через недостатню автоматизацію процесів, труднощі з оновленням списків, відсутність єдиної бази кандидатів та обмеженість перевірки їх відповідності законодавчим вимогам [3, с. 16]. Наприклад, у Франції механізм формування списку присяжних включає: формування попередніх списків кандидатур, перевірка осіб спеціальними комісіями, складання щорічних списків й жеребкування для формування кінцевого списку. Відтак, французька модель ґрунтується на централізованому формуванні списків, запровадження елементів якої дозволить спростити оновлення списків кандидатів і процес їх перевірки з вимогами законодавства, а також створити й оптимізувати єдину базу даних кандидатів.

Крім зазначеного, прослідковується відсутність достатнього досвіду роботи суду присяжних в Україні, що, насамперед, проявляється в низькому рівні правової грамотності присяжних: неправильне тлумачення нормативно-правових приписів чинного законодавства (як матеріальних, так і процесуальних норм), складність у роботі з доказами (через відсутність правових стандартів для оцінки доказів), відсутність навичок керуватися виключно фактами, а не власними емоціями тощо. На нашу думку, така негативна практика пов'язана з надто низькою кількістю справ, розглянутих судом присяжних, а також недосконалістю правової обізнаності.

Однією з перспектив України є розширення діапазону категорій кримінальних справ, котрі можуть розглядатися судом присяжних. Наприклад, у Франції суд присяжних може розглядати кримінальні справи за вчинення тяжких злочинів, за які передбачено від 10 років позбавлення волі; у Казахстані – за вбивство в умовах надзвичайної ситуації, терористичні/військові злочини, злочини, вчинені злочинною групою, тяжкі злочини (крім тих, що стосуються неповнолітніх); у

Німеччині – за злочини, за які передбачено понад 4 роки позбавлення волі або психіатричне лікування; в Австрії – за вбивство, пограбування, підпал, зґвалтування та зловживання службовим становищем; в Іспанії – за вбивство, погрози, хабарництво, зловживання службовим становищем та шахрайство [11, с. 59-60].

Також наявні проблемні питання незалежності та неупередженості присяжних, впливу громадської думки й медіа на рішення присяжних. Перманентно існує загроза зовнішнього політичного та соціального тиску на присяжних, упередженого ставлення присяжних до обвинуваченого, корупційні прояви тощо. Показовою є практика voir dire, поширена в США, Канаді та Великій Британії, концепція котрої полягає в процедурі на початку судового процесу, коли присяжних допитують під присягою судом або адвокатами для визначення їхньої здатності виконувати обов'язки чесно та неупереджено [2, с. 715]. Більш того, як зазначає О. Котляр, бути присяжним у США – це почесний обов'язок, який вимагає обмеження спілкування та доступу до медіа для забезпечення справедливого суду, порушення якого може призвести до кримінальної відповідальності [8, с. 377]. Вважаємо, зазначена практика може бути перспективною для України.

Висновки. Суд присяжних в Україні має значний потенціал для утвердження принципів демократичності й справедливості, однак його ефективність обмежується низкою правових та організаційних проблем. Серед ключових викликів – недосконалість механізмів відбору присяжних, обмежений обсяг справ, що підлягають розгляду, та низька обізнаність громадян. Подальший розвиток цього інституту потребує комплексного реформування, зокрема розширення юрисдикції суду присяжних, створення національного реєстру кандидатів та зміцнення гарантій їхньої незалежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Croucher J.S., Hon Sю. Judge or Jury? a legal conundrum. *International Journal of Criminal Justice Sciences*. 2022. Vol. 17 Is. 1. P. 83–92.
2. Shotton H.L. Internet Frisking Jurors During Voir Dire: The Case for Imposing Judicial Limitations. *Liberty University Law Review*. 2024. Vol. 18. Is. 3. P. 705–745.
3. Богданов Є.А. Інститут присяжних в Україні: сучасні виклики та перспективи реформування. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління.* 2024. № 4. Вип. 32. С. 13–18.
4. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Page/2 (дата звернення: 08.04.2025).
5. Зима К.А. Зміст державних гарантій функціонування суду присяжних. *Забезпечення стійкості системи публічної влади та управління в умовах спеціальних адміністративно-правових режимів та відновлення України:* матер. Міжнар. наук.наук.-практ. конф. (17 травня 2024 р.). Одеса: Одеська політехніка. 2024. С. 477–479.
6. Клименко Д.О. Суд присяжних: особливості реалізації в рамках кримінального судочинства України. *Сучасні тенденції реформування суспільних процесів в Україні: кримінально-правовий, кримінально-процесуальний та соціально-економічний вимір:* матер. Всеукр. круг. столу (Кривий Ріг, 15 листопада 2024 р.). Кривий Ріг: ОктанПринт, 2024. С. 57–61.
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://surl.li/pqzlen (дата звернення: 19.03.2025).
8. Котляр Д.О. Зарубіжний досвід формування суду присяжних (на прикладі США, Англії, Франції та Німеччини). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 376–378.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://surl.li/bstctr (дата звернення: 07.04.2025).
10. Омельчук Р.О. Історичний розвиток суду присяжних в міжнародному та національному праві. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану*: зб. матеріалів до всеукр. круглого столу. Ірпінь: ДПУ, 2024. С. 85–88.
11. Осадчий І.В. Перспективи розширення компетенції суду присяжних в Україні з урахуванням іноземного досвіду. *Juris Europensis Scientia*. 2024. Вип. 5. С. 58–62.
12. Про суд присяжних: проєкт Закону України від 14.07.2020 р. № 3843. URL: https://surl.li/ckysqe (дата звернення: 08.04.2025).
13. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 06.02.2016 р. № 1402-VIII. URL: https://surl.li/aozvhi (дата звернення: 19.03.2025).
14. Судова статистика / Судова влада України: офіційний веб-сайт. URL: https://surli.cc/htjleg (дата звернення: 07.04.2025).

UDC 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.19

DIGITAL EVIDENCE AND ITS USE FOR CRIMINAL PROCEEDINGS

JUDr. Jakub Matis,
External doctoral student in the field of criminal law
Faculty of law of Matej Bel University

Matis Jakub. Digital evidence and its use for criminal proceedings.

This paper examines the role and admissibility of digital evidence, particularly data derived from instant messaging applications like WhatsApp and Telegram, in criminal proceedings within the legal context of the Slovak Republic. The focus is on the legal provisions and frameworks under the Slovak Criminal Procedure Code Act, especially regarding the seizure, preservation, and submission of digital data in criminal proceeding. A key aspect of this study is the exploration of how messages and other data from messaging applications are treated as evidence, addressing the complexities of their relevance, authenticity, and credibility in a legal context. In order to establish the admissibility of such evidence in court, the paper delves into essential principles such as the requirement for evidence to be relevant, authentic, and trustworthy. It highlights the fact that courts generally require clear authentication procedures to confirm the authorship of messages, which presents challenges due to the nature of online identities and the potential for manipulation or misrepresentation. The use of screenshots and the specific criteria that ensure they maintain evidentiary value are also discussed, reflecting the practical considerations involved in collecting and presenting digital evidence. Additionally, the paper critiques existing legal provisions in the Slovak Criminal Procedure Code, particularly those that address the seizure and handling of digital data stored on mobile devices and computers. There are notable ambiguities regarding the categorization of mobile devices as computers and the applicable procedures for accessing data from them. The study argues that the current legal framework should be amended to include a clear definition of digital evidence, to standardize the procedures for its collection, preservation, and presentation in court, and to resolve the conflicting interpretations that currently exist in practice. By examining these aspects, the paper contributes to a deeper understanding of how digital evidence is utilized in criminal investigations and legal proceedings, advocating for legislative updates to address the growing importance of digital data in modern criminal cases. Furthermore, it underscores the need for careful consideration of privacy rights and proportionality when dealing with personal information obtained from digital devices and online platforms.

Key words: digital evidence, admissibility, securing digital evidence.

Matіc Якуб. Цифрові докази та їх використання для цілей кримінального процесу.

Ця робота досліджує роль та допустимість цифрових доказів, зокрема даних, отриманих з додатків для миттєвих повідомлень, таких як WhatsApp та Telegram, у кримінальних провадженнях в юридичному контексті Словацької Республіки. Основна увага приділяється юридичним положенням і рамкам, що містяться в Кримінальному процесуальному кодексі Словацької Республіки, зокрема щодо вилучення, збереження та подання цифрових даних у кримінальних провадженнях. Ключовим аспектом цього дослідження є вивчення того, як повідомлення та інші дані з додатків для обміну повідомленнями розглядаються як докази, з огляду на складнощі їх релевантності, автентичності та достовірності в юридичному контексті. Щоб встановити допустимість таких доказів у суді, в роботі розглядаються основні принципи, такі як вимога до доказів бути релевантними, автентичними та надійними. Підкреслюється, що суди зазвичай вимагають чітких процедур автентифікації для підтвердження авторства повідомлень, що створює труднощі через природу онлайн-ідентичностей та потенціал для маніпулювання або перекручування фактів. Також обговорюється використання скріншотів та конкретні критерії, які забезпечують збереження їх доказової цінності, що відображає практичні міркування щодо збору та подання цифрових доказів. Додатково, робота критикує існуючі юридичні положення Кримінального процесуального кодексу Словаччини, зокрема ті, що стосуються вилучення та обробки цифрових даних, збережених на мобільних пристроях та комп'ютерах. Існують значні невизначеності щодо категоризації мобільних пристроїв як комп'ютерів та відповідних процедур доступу до даних з них. Дослідження стверджує, що поточна юридична структура повинна бути змінена, включивши чітке визначення цифрових доказів, щоб стандартизувати процедури їх збору, збереження та подання в суді, а також вирішити існуючі суперечливі тлумачення на практиці. Робота сприяє глибшому розумінню того, як цифрові докази використовуються в кримінальних розслідуваннях та судових процесах, виступаючи за оновлен-

ня законодавства для вирішення зростаючої важливості цифрових даних у сучасних кримінальних справах. Крім того, підкреслюється необхідність ретельного врахування прав на конфіденційність та пропорційності при роботі з особистою інформацією, отриманою з цифрових пристроїв та онлайн-платформ.

Ключові слова: цифрові докази, допустимість, забезпечення цифрових доказів.

I. PROBLEM STATEMENT

Apps such as WhatsApp provide mobile users with the ability to send text messages, voice messages, multimedia files, including images and videos, as well as other types of data in real time, to individuals or groups of contacts. Several years ago, Mark Zuckerberg, whose company Meta (formerly Facebook) owns two of the most prominent communications platforms - WhatsApp and Facebook Messenger - announced that the volume of messages transmitted through these services is three times the global volume of traditional SMS messages. The popularity of instant messaging apps is likely to increase further in the future, which may lead to a significant decline in traditional SMS messaging.

Modern instant messaging applications represent a hybrid model between traditional SMS and traditional instant messaging computer programs. Like SMS, these applications are primarily used on mobile devices and use the infrastructure of wireless networks managed by mobile operators to transmit messages. Unlike traditional SMS, however, instant messaging applications allow users to maintain a single digital identity across multiple client devices, providing a more flexible and integrated communications experience [1].

As a result of the widespread digitalisation of society, there is a significant shift of criminal activity to the online environment. Information and communication technology users are leaving behind large digital traces that can be used to analyse various data such as the location of logins to internet services, the content of messages sent and received, email correspondence, call records and other relevant information.

These digital traces are of crucial importance in a criminal context, in particular when proving a criminal case, as they can provide important evidence concerning potential perpetrators, witnesses or other persons of interest. At the same time, they can provide confirmation of specific criminal activity related to cybercrime, thus contributing to more effective detection of cybercrime [2].

II. RESEARCH OBJECTIVE

The objective of this research is to analyze the legal framework governing the admissibility and acquisition of digital evidence in the Slovak Republic, highlighting shortcomings in the Criminal Procedure Code. It advocates for legislative amendments, including a clear definition of digital evidence, standardized procedures for its handling, and principles for its evaluation. Additionally, the study examines the admissibility of instant messaging as evidence in criminal proceedings, emphasizing relevance, authenticity, and compliance with legal standards.

III. STATUS OF THE PROBLEM AND PRESENTATION OF THE MAIN MATERIAL

Seizing data

We identify three primary institutes in the Slovak Act No. 301/2005 Coll. Criminal Procedure Code (further "Criminal Procedure Code") for seizing data necessary for the purpose of evidence in the field of social networking crimes:

1. **Seizure of a matter important for criminal proceedings pursuant to Article 89 of the Criminal Procedure Code**
2. **Seizure of computer data pursuant to Section 91 of the Criminal Procedure Code**
3. **Seizure of data on telecommunications traffic pursuant to Section 116 of the Criminal Procedure Code.**

Ad 1) The institute of seizure of a thing important for criminal proceedings under Section 89 of the Criminal Procedure Code applies primarily to the seizure of electronic devices through which content may have been published on social networks, electronic communication or other digital interaction may have been carried out. Although the seizure order itself does not primarily serve to seize data, judicial practice has also allowed access to data stored on the seized device as part of this procedural mechanism.

In accordance with the jurisprudence of the Supreme Court of the Slovak Republic, namely Resolution No. 5 Tdo 7/2017 of 23 March 2017, a special order for seizure and access to data on telecommunications traffic pursuant to Section 116(2) of the Code of Criminal Procedure is not required in cases where a mobile phone has already been seized or confiscated as an object of importance for criminal proceedings. This applies irrespective of whether the seizure took place in the context of a search of the home, other premises or land or during a search as a material trace.

Ad 2) Provision of Section 91 of Act No. 301/2005 Coll. of the Code of Criminal Procedure regulates the **storage, release and withdrawal of computer data**:

"Where the preservation of stored computer data, including operational data which has been stored by means of a computer system, is necessary for the purposes of the evidence, the President of the Chamber and, before the commencement of the prosecution or in the preparatory proceedings, the public prosecutor may issue an order, which must also be justified by the facts, to the person in whose possession or under whose control such data is held or to the provider of such services, requiring him or her to

a) preserve and maintain the integrity of such data,

b) enable a copy of such data to be made and retained,

c) prevent access to such data,

d) remove such data from the computer system,

e) release such data for the purposes of evidence." [3].

In the application practice of law enforcement authorities and courts, ambiguities arise regarding the interpretation of the provision of Section 91 of the Criminal Procedure Code, in particular in relation to its relation to data stored in mobile phones and similar devices. A key aspect in the interpretation of this provision is the phrase *"storage of stored computer data, including operational data stored by means of a computer system."*

In practice, the prevailing view has been that data stored on smartphones cannot be considered computer data within the meaning of the provision. Therefore, their seizure is not subject to the regime of Article 91 of the Code of Criminal Procedure, but the procedure under Article 90 of the Code of Criminal Procedure, which regulates the general seizure of a thing, is sufficient [4].

In connection with the issue of seizure of digital data, reference may be made to part of the reasoning of the judgment of the Supreme Court of the Slovak Republic (Case No. 2To 9/2014 of 26 November 2014). In that decision, the Court rejected the objection according to which it should have been necessary to apply the procedure under Section 90 (now Section 91) of the Criminal Procedure Code (order for preservation and surrender of computer data) for the expert examination of mobile phones due to their operating system, stating that the procedure under Section 89 and Section 91 (now Section 90) of the Criminal Procedure Code (surrender or withdrawal of the item) was sufficient. This view was also shared by the Specialised Criminal Court.

The Supreme Court of the Slovak Republic concluded that despite the technical similarities between mobile phones and computers, these devices cannot be considered identical, which is also reflected in their commercial categorisation as different types of goods. On that basis, the Chamber of the Supreme Court of the Slovak Republic held that data stored by means of a mobile phone cannot be considered as data stored by means of a computer system within the meaning of Section 90 (now Section 91) of the Code of Criminal Procedure.

Reference may be made to the resolution of the Constitutional Court of the Slovak Republic, case no. II ÚS 78/2019, which rejected the constitutional complaint of a journalist cooperating with Ján Kuciak, whom the NAKA investigator, who was conducting a criminal prosecution for a particularly serious crime of murder of Ján Kuciak, after her interrogation, asked to allow her to make a copy of the data stored in her mobile phone and after her refusal, he delivered to her the order of the prosecutor to preserve the computer data pursuant to Section 90 (1) (b) of the Code of Criminal Procedure and warned her of the possibility of imposing an orderly fine, respectively. The phone was subsequently handed over and a report was made. In the proportionality test, which examined the legality of the interference, the legitimacy of the aim and the proportionality of the interference, the Constitutional Court concluded that the procedure of the CID in the case in question was in accordance with the Constitution, with reference to the seriousness of the criminal activity under investigation and the initial stage of the investigation, and the proportionality of the interference as a result of the sequence of the use of the institutes, since the institute of surrender and preservation of computer data takes precedence over the institute of surrender and deprivation of property, since it is a milder means of interfering with the applicant's constitutional rights. In this decision, the Constitutional Court expressed the opinion that a smart mobile phone has the nature and character of a computer and contains computer data, despite the decision of the Supreme Court Case No. 5Tdo 7/2017 of 23.03.2017, if it is necessary to secure data from the phone other than data related to calls and SMS messages (communication through data transmission using applications such as Viber, WhatsApp, Messenger, Threema, Slack...) from smart mobile phones, the procedure under Section 90 of the Criminal Procedure Code can be used.

This procedure shall apply in particular to obtain relevant information from the *operator of the platform concerned.* This data, usually in the form of system logs, may provide a detailed overview of the activity on a particular user account, including log-in time logs, IP addresses or other identifiers allowing the identification of the actual user of that account [5, p. 438].

Ad 3) While the previous point relies on obtaining information from the operator of the platform in question, the institute of seizure of data on telecommunications traffic under Article 116 of the Criminal Procedure Code relies in particular on obtaining information from the *provider of the internet connection* for the electronic device on the amount, timing and addressability of the data transmitted from the device that was to be used to publish hate speech on the social network to the servers operating the social network. This data may allow the specific data stream that transmitted the hate speech from the electronic device to the social network server to be identified. In view of the interference with the subject-matter of the communication secret, it must be duly justified [6, p. 438].

Digital evidence

Section 119(3) of the Criminal Procedure Code says that anything that can contribute to the proper elucidation of the case and which has been obtained from evidence under this Act or under a special law may be used as evidence.

The ***admissibility*** of evidence is the legal capacity of a particular piece of evidence to support or refute allegations or claims in a legal proceeding and cannot be rejected a priori by the court. This principle is based on the right to a fair trial, which is enshrined in Article 6 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. In assessing the admissibility of evidence, it is necessary to take into account its nature and the circumstances in which it was obtained [7, p. 255].

A key criterion for the admissibility of evidence is the lawfulness of its acquisition. The admissibility of evidence is a broader concept than its legality - although evidence obtained in violation of the law is always inadmissible, not all inadmissible evidence must also be illegally obtained.

Burda stresses that illegally obtained evidence cannot, in principle, be admissible in criminal proceedings unless its illegality can be remedied and subsequently eliminated (so-called relatively ineffective evidence).

On the other hand, the possibility of using illegally obtained evidence in certain circumstances. He refers to Article 119(4) of the Code of Criminal Procedure, which excludes the admissibility of illegally obtained evidence, but not absolutely. In order for evidence to be inadmissible, the illegality must be connected with the use of coercion or the threat of coercion. It follows that the mere illegality of evidence does not automatically render it inadmissible [8, p. 23].

Digital evidence is a dynamic category of evidence that evolves in line with technological advances. In the past, "computer evidence" in criminal proceedings was mainly seen as printed output from a computer, which was considered to be documentary evidence. Today, however, the concept of digital evidence encompasses a wide range of data stored, generated, processed or transmitted through digital and electronic devices [9].

The terms "digital evidence" and "electronic evidence" are often used synonymously in professional practice, but with slight differences. Digital evidence is generally defined as information stored or transmitted in digital (binary) form that can be used in legal proceedings. The European Commission is working with the broader concept of 'electronic evidence', which encompasses different types of data in electronic form, dividing it into content data (e.g. text, images, videos) and operational data (e.g. IP addresses, timestamps, metadata of communications) which can be crucial for criminal investigations [10].

A digital evidence can be defined as any data that can serve as evidence, regardless of whether it is stored, generated, processed, or transmitted by an electronic device.

Key Sources of Digital Evidence:

- Main transaction records – purchases, sales, contractual agreements.
- Emails – communication of suspected individuals.
- Personal computers and mobile devices – contain crucial digital evidence.
- Cloud storage – data stored by third parties.
- Data storage media – USB drives, external disks, CDs/DVDs.
- Access and internet activity logs – records of logins and web browsing.

Message as an evidence

Messages from apps such as WhatsApp, Signal or Telegram have a high evidentiary value in criminal proceedings because they may contain direct confessions, incriminating information or communications between perpetrators. However, their use raises questions about privacy, telecommunications secrecy and the protection of the confidentiality of communications.

When collecting such evidence, public authorities must be guided by the principles of proportionality and necessity, and their interference with privacy must be lawful, *legitimate* and *proportionate*.

In order to be used in criminal proceedings, messages from instant messaging applications must meet the following basic criteria:

1. **Relevance:** the evidence must be materially relevant, i.e. it must relate to the subject matter of the proceedings. If the messages do not provide direct evidence of the guilt or innocence of the defendant, they may be excluded by the court.
2. **Authenticity:** in order for messages to be used as evidence in criminal proceedings, the sender must be identified. Challenges in this area include the use of disposable emails or phone numbers that make it difficult to associate an account with a specific person, dynamic IP addresses that change and can be shared by multiple devices, or logging in from different devices.
3. **Credibility:** if there is a possibility of manipulation of the messages, for example by editing the conversation, the court may question their credibility.
4. **Originality requirement:** In most cases, screenshots of messages are accepted as evidence, but the quality and form of the recording may affect their probative value. For example, the Supreme Administrative Court of the Czech Republic has stated that when capturing the content of a website, a printout of the text without graphic elements is sufficient for evidentiary purposes, but if the evidence is to include visual elements, it must be preserved in its original form. This principle can also be applied to messages from apps - for example, if the message contains photographs or emoticons that have testimonial value, it must be captured in such a way that these elements are not distorted or removed [11].

The mere recording of a message ("screenshot" or "printscreen") in a criminal complaint containing the name of the author of the post is not (even after verifying the actual existence of the post on the social network) a sufficient basis on its own for the issuance of a charging order against the person who is identified as the author of the post in the criminal complaint. The law enforcement authorities should observe the principle of restraint and verify whether the suspect actually has a profile that identifies the social network as the author of the message or post. The profile may have been purposely created by the perpetrator in someone else's name on purpose [12].

IV. CONCLUSION

The purpose of this contribution was to provide a brief overview of the legal regulation concerning the admissibility of digital evidence and its acquisition within the framework of the Slovak Republic. Given the numerous shortcomings in the Slovak Criminal Procedure Code regarding digital evidence, we are of the opinion that an amendment to the Criminal Procedure Code is necessary, including the introduction of a definition for digital evidence, in order to prevent differing interpretations by law enforcement authorities and courts. Additionally, it is essential to provide a clear procedure for the collection, handling, storage, and submission of such evidence. It is also crucial to more specifically define the principles that govern the evaluation of digital evidence in criminal proceedings.

We also examined the admissibility of instant messaging as evidence in criminal proceedings. For evidence from instant messaging apps to be admissible, it must be relevant, authentic, and trustworthy, aligning with the best evidence rule and not posing undue risks of unfair prejudice. Its relevance is determined by its connection to the case. Courts require the submitting party to provide relevant proof, meaning not all evidence from these apps is automatically admissible. Authentication is key for admissibility, as text messages must be verified to establish authorship. For example, a defendant's name in a message alone is not enough; it must be proven that the message came from an account the defendant uses. Screenshots are generally accepted as admissible duplicates. The study did not exhaust the entire problem and therefore leaves room for further research with respect to future case law of the courts.

REFERENCES

1. FUNTA, R.: *Mobilné aplikácie ako dôkaz v trestnom konaní?*, 2021. URL: https://www.judikaty.info/cz/document/article/4982.
2. HALAS, N.: Digitálny dôkaz v trestnom konaní, 2022. URL: https://naos-be.zcu.cz/server/api/core/bitstreams/b46ed43e-47b1-418d-a945-81c057523329/content.
3. Section 91 of Act No. 301/2005 Coll. Criminal Procedure Code.
4. HALAS, N.: K uchovaniu a vydaniu počítačových údajov z obsahu mobilných telefónov v trestnom konaní; Justičná revue, 72, 2020, č. 6-7, s. 803–811.
5. BIROŠ, M.: *Zabezpečovanie dôkazov zo sociálnych sietí v oblasti nenávistných prejavov*, [online]. 2024. URL: https://unibook.upjs.sk/sk/pravnicka-fakulta/1233-kosicke-dni-trestneho-prava-2024.html.
6. BIROŠ, M.: *Zabezpečovanie dôkazov zo sociálnych sietí v oblasti nenávistných prejavov*, [online]. 2024. URL: https://unibook.upjs.sk/sk/pravnicka-fakulta/1233-kosicke-dni-trestneho-prava-2024.html.
7. ŠIMOVČEK, I.: *Teoretické a praktické problémy dokazovania.* Zborník príspevkov z celoštátnej konferencie s medzinárodnou účasťou konanej dňa 15. decembra 2008. Bratislava: BVŠP, 200, s. 255.

8. BURDA, E.: *Teoretické a praktické problémy dokazovania.* Zborník príspevkov z celoštátnej konferencie s medzinárodnou účasťou konanej dňa 15. decembra 2008. Bratislava: BVŠP, 2008, s. 23.
9. NOVAK, M. – GRIER, J. – GONZALEZ, D.: N*ew approaches to digital evidence acquisition and analysi*, [online]. 2018. URL: https://nij.ojp.gov/topics/articles/new-approaches-digital-evidence-acquisition-and-analysis.
10. European Commission – Fact Sheet. Frequently Asked Questions: *New EU rules to obtain electronic evidence, Brussels.* [online]. 2018 URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/MEMO_18_334.
11. FUNTA, R.: *Mobilné aplikácie ako dôkaz v trestnom konaní?*, 2021. URL: https://www.judikaty.info/cz/document/article/4982/.
12. BIROŠ, M.: *Zabezpečovanie dôkazov zo sociálnych sietí v oblasti nenávistných prejavov*, [online]. 2024. URL: https://unibook.upjs.sk/sk/pravnicka-fakulta/1233-kosicke-dni-trestneho-prava-2024.html.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.20

СУДОВА ПРАКТИКА В АСПЕКТІ ОЦІНКИ СУДОМ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Мирошниченко Ю.М.,
доктор юридичних наук,
суддя Мукачівського міськрайонного суду
Закарпатської області

Мирошниченко Ю.М. Судова практика в аспекті оцінки судом доказів у кримінальному провадженні.

Дослідження, результати якого наводяться у пропонованій статті, присвячене вивченню та демонстрації потенціалу судової практики щодо сприяння оптимізації діяльності суду з оцінки доказів у кримінальному провадженні. Його актуальність визначається здатністю судової практики посилити переваги таких інститутів, як верховенство права та правова визначеність, зменшити кількість необґрунтованих судових рішень і затримок у розгляді кримінальних справ та, як наслідок, зміцнити авторитет судової влади. В статті розглядається роль судової практики у забезпеченні одноманітності застосування закону, формуванні стандартів оцінки доказів, розв'язанні складних питань доказування, запобіганні помилкам в оцінці доказів. Наводяться деякі підходи до роботи з прецедентними, в тому числі суперечливими судовими рішеннями. Наголошується на необхідності врахування при цьому ієрархічності судової влади. Обговорюється проблема відступу від правових позицій, висловлених у постановах Верховного Суду. Висновується, що в аспекті оцінки доказів підходи Верховного Суду використовуються як підкріплення аргументації суду в розглядуваній справі. Звертається увага на роль апеляційних судів у формуванні судової практики. Розглядається питання доступності судової практики та ролі штучного інтелекту в її використанні, важливості навчання суддів роботі з судовою практикою. У підсумку констатується, що судова практика є незамінним інструментом для оцінки доказів, але її використання вимагає від судді високого професіоналізму, креативного мислення та постійного вдосконалення своїх знань. Також необхідно забезпечити доступність судової практики та сформувати навички її тлумачення. Тільки тоді судова практика може ефективно служити цілям здійснення правосуддя та забезпечення справедливості. Важливо пам'ятати, що судова практика – це не застигла догма, а живий організм, що розвивається, який потребує постійного аналізу та інтерпретації, а також глибокого осмислення з урахуванням сучасних суспільних і правових реалій. Використання сучасних технологій в аналізі судової практики має бути свідомим і критичним, не замінювати кваліфікований юридичний аналіз, а лише доповнювати його.

Ключові слова: кримінальне провадження, оцінка доказів, судова практика, судовий прецедент.

Myroshnychenko Yu.M. Judicial practice in the aspect of the court's assessment of evidence in criminal proceedings.

The research, the results of which are presented in the proposed article, is devoted to the study and demonstration of the potential of judicial practice in promoting the optimization of the court's activities in assessing evidence in criminal proceedings. Its relevance is determined by the ability of judicial practice to strengthen the advantages of such institutions as the rule of law and legal certainty, reduce the number of unfounded court decisions and delays in the consideration of criminal cases and, as a result, strengthen the authority of the judiciary. The article considers the role of judicial practice in ensuring the uniformity of the application of the law, the formation of standards for assessing evidence, resolving complex issues of evidence, and preventing errors in assessing evidence. Some approaches to working with precedents, including controversial court decisions, are given. The need to take into account the hierarchy of the judiciary is emphasized. The problem of deviation from the legal positions expressed in the Supreme Court's decisions is discussed. It is concluded that in terms of evidence assessment, the Supreme Court's approaches are used to support the court's argumentation in the case under consideration. Attention is drawn to the role of appellate courts in the formation of case law. The issue of the accessibility of case law and the role of artificial intelligence in its use, the importance of training judges to work with case law are considered. As a result, it is stated that case law is an indispensable tool for assessing evidence, but its use requires a judge to be highly professional, creative thinking, and constantly improve their knowledge. It is also necessary to ensure the accessibility of

case law and develop skills in interpreting it. Only then can case law effectively serve the purposes of administering justice and ensuring fairness. It is important to remember that case law is not a frozen dogma, but a living, developing organism that requires constant analysis and interpretation, as well as deep reflection taking into account modern social and legal realities. The use of modern technologies in the analysis of judicial practice should be conscious and critical, not replace qualified legal analysis, but only supplement it.

Key words: criminal proceedings, evidence assessment, judicial practice, judicial precedent.

Постановка проблеми. Оцінка доказів є наріжним каменем ухвалення законного й обґрунтованого рішення. Досліджуючи подані сторонами джерела доказів, суд повинен ретельно зважити їхню належність, допустимість, достовірність та достатність для ухвалення остаточного рішення у справі. Це непросте та вкрай важливе завдання, до реалізації якого суддя повинен підходити з максимальною відповідальністю й скрупульозністю, керуючись законом і внутрішнім переконанням, знанням юридичної науки та судової практики, що відіграє суттєву роль у цьому складному процесі.

Мета дослідження полягала у вивченні та демонстрації потенціалу судової практики щодо сприяння оптимізації діяльності суду з оцінки доказів у кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Теоретико-правові та прикладні проблеми судової практики досліджують О.О. Берназюк, В.В. Власенко, Д.А. Гудима, Н.А. Гураленко, О.Р. Дашковська, А.І. Дрішлюк, В.А. Завгородній, В.І. Завидняк, Б.І. Квятковська, О.С. Кізлова, М.В. Мазур, Б.В. Малишев, Н.М. Пархоменко, С.П. Погребняк, Н.Д. Слотвінська, Д.Ю. Хорошковська, Є.В. Черняк, С.В. Шевчук та інші правознавці. Відповідні питання щодо кримінального судочинства розглядаються у роботах нечисленних авторів, серед яких В.І. Завидяк, О.В. Капліна, Д.В. Кухнюк, Р.Л. Максимович, О.І. Марочкін, В.М. Тертишник. Водночас, огляд літературних джерел свідчить про відсутність належного інтересу науковців до винесеної в заголовок цієї статті теми дослідження, актуальність якого визначається здатністю судової практики посилити переваги таких інститутів як верховенство права та правова визначеність, зменшити кількість необґрунтованих судових рішень і затримок у розгляді кримінальних справ та, як наслідок, зміцнити авторитет судової влади.

Виклад основного матеріалу. Відразу сформулюємо деякі вихідні уявлення щодо поняття судової практики. Насамперед зафіксуємо розуміння цього феномену в кількох площинах, а саме як: 1) сукупності рішень судів усіх інстанцій у конкретних справах; 2) результатів аналізу та узагальнення практики розгляду судами справ певної категорії, втілених у висновках, роз'ясненнях і рекомендаціях вищих судів щодо окремих питань права чи розв'язання поширених у правозастосуванні ситуацій; 3) рішень суду найвищої інстанції, що мають прецедентний характер. Також важливо усвідомлювати співвідношення категорій «судова практика» – «судовий прецедент»[1] та роль останнього в різних правових системах[2]. Далі в інтересах цього дослідження треба визначити напрями застосування судової практики в кримінальному провадженні. Ними є використання органами кримінальної юстиції: (a) судового тлумачення норм матеріального та процесуального права; (b) підходів суду до оцінки належності, допустимості та тісно пов'язаної з нею достовірності доказів[3]; (c) практики призначення покарання[4].

Після цього можна перейти до висвітлення питань, які безпосередньо стосуються теми дослідження й почати з констатації того, що судова практика є своєрідним орієнтиром для суддів, зокрема в оцінці доказів. Вона дозволяє:

---

[1] Співвідношення понять «судова практика» та «судовий прецедент» розглядається як співвідношення загального та конкретного [1, с. 29].

[2] На відміну від загальних правових систем у багатьох країнах континентального права (конституційні) гарантії незалежності суддів розуміються, окрім іншого, так, що судді під час прийняття судового рішення обмежені (лише) Конституцією, міжнародними договорами та законами, але не судовими рішеннями, які були ухвалені в подібних справах ієрархічно вищими судами [2, п. 34]. Не зважаючи на це, посилання на попередні судові рішення є дієвим засобом для суддів як у системі загального права, так і в системі континентального права [2, п. 10].

[3] Для оцінки достатності доказів судова практика неприйнятна через крайню суб'єктивність цього критерію. Неповторність структури доказової бази в кожному конкретному випадку призводить до того, що висновок будь-кого з суб'єктів, які ведуть кримінальне провадження, про достатність доказів не виключає іншої оцінки тієї ж сукупності відомостей іншим суб'єктом. Тому типізувати судові ситуації за ознакою достатності доказів і створити на цій підставі універсальний судовий прецедент практично неможливо.

[4] Безумовно, зважаючи на принцип індивідуалізації покарання, неможливо напрацювати з цього питання певні стандарти. Закон лише в одному випадку зобов'язує суддю враховувати усталену судову практику призначення покарань (п. 2 ч. 2 ст. 585 КПК України). Проте вивчати відповідну практику корисно з погляду формування у судді відчуття справедливості, розуміння достатності покарання для реалізації його мети, навичок правильної оцінки обставин, які беруться до уваги при визначенні міри покарання.

Забезпечити одноманітність застосування закону

Судова практика демонструє, як конкретні норми права застосовувалися в аналогічних ситуаціях у минулому. Це допомагає уникнути довільного тлумачення закону та забезпечує передбачуваність судових рішень. За словами відомого американського юриста, колишнього головного судді Апеляційного суду Нью-Йорка Д.Т. Лограна, якби судді мали свободу, або навіть були б змушені вирішувати справи без посилання на принципи та доктрини, перевірені досвідом та оголошені заздалегідь у судових рішеннях, існувала б небезпека того, що кожен суддя може стати законом сам для себе, що призвело б до хаосу та повної невизначеності [3, с. 3].

Встановити стандарти оцінки доказів

Судова практика формує певні критерії, якими керуються суди для оцінки різних видів доказів. В Україні Верховний Суд демонструє численні приклади того, які фактори слід враховувати при оцінці показань, експертних висновків, письмових або електронних документів, результатів слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій.

Роз'яснити складні питання доказування

Законодавство не завжди містить чіткі відповіді на всі питання, що виникають у процесі доказування. Судова практика, аналізуючи конкретні ситуації, розв'язує складні питання, що стосуються, наприклад, допустимості певних видів доказів, розподілу тягаря доказування чи застосування презумпцій. Це дозволяє суддям легше справлятися зі своєю роботою, не стикаючись зі складним завданням повторного вивчення обґрунтованості застосування кожної норми права у справах, що надходять до них на розгляд [3, с. 4].

Врахувати специфіку конкретних категорій справ

Судова практика може містити особливості доказування у певних категоріях справ, скажімо, в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки України, корупційних правопорушень, військових злочинів та ін.

Запобігти помилкам в оцінці доказів

Вивчення судової практики дозволяє суддям уникнути поширених помилок, які допускалися в минулому при оцінці доказів, і прийняти більш виважене, обґрунтоване та переконливе рішення. Водночас суди повинні критично оцінювати застосовність наявного прецеденту до конкретної справи з урахуванням всіх обставин і особливостей ситуації. Посилаючись на те чи інше рішення, суддя має не просто констатувати наявність прецеденту, а ретельно проаналізувати його контекст, зіставити фактичні обставини справи, що розглядається, з обставинами, які мали місце в прецедентному рішенні, й оцінити, наскільки застосовні зроблені в минулому висновки до ситуації, що склалася. Велика Палата Верховного Суду щодо цього відзначає, що висловлювані нею правові висновки формулюються з огляду на встановлені судами попередніх інстанцій обставини справи. Такі висновки не є універсальними. Зважаючи на фактичні обставини, які встановлюються судами на підставі наданих сторонами доказів, суди повинні самостійно здійснювати оцінку релевантності та необхідності застосування правових висновків Великої Палати Верховного Суду в кожній конкретній справі [5]. **З іншого боку, я**кщо сторона посилається на прецедент суддя, який вважає його нерелевантним стає перед необхідністю показати відмінності. Суд має показати, що є вагома причина не дотримуватися прецеденту, проводячи розмежування, а потім пояснюючи, чому це розмежування є суттєвим. Прецедент може не застосовуватися аналогічно, якщо фактичний сценарій є достатньо відмінним [4, с. 11].

Крім того, важливо враховувати, що судова практика може бути суперечливою. Різні суди при розгляді схожих справ можуть приходити до різних висновків. У таких випадках необхідно проаналізувати мотивацію кожного рішення, виявити причини розбіжностей та оцінити, яке з них є переконливішим і відповідає закону. У цій ситуації особливу роль відіграють коментарі правознавців, які аналізують судову практику, виявляють тенденції та суперечності, пропонують їх тлумачення. Їхня робота допомагає суддям краще розуміти судову практику та застосовувати її у своїй роботі.

Також необхідно враховувати послідовність прецедентних рішень у часі[1] та ієрархію судової влади. Рішення вищих судів мають пріоритет для судів нижчих інстанцій. В Україні Верховний Суд формує загальні принципи та підходи до оцінки доказів, готує висновки щодо тлумачення норм права[2]. Водночас і постанови Верховного Суду залежно від суб'єкта їх ухвалення можуть відрізнятися за своєю вагомістю. За наявності протилежних правових позицій суду касаційної інстанції висновки,

---

[1] Велика Палата Верховного Суду, наприклад, зазначає, що суди під час вирішення тотожних справ мають враховувати саме останню правову позицію Великої Палати Верховного Суду [6].

[2] Відповідно до частини 4 статті 442 КПК України у постанові палати, об'єднаної палати, Великої Палати Верховного Суду має міститися висновок про те, як саме повинна застосовуватися норма права, із застосуванням якої не погодилася колегія суддів або палата, об'єднана палата, що передала справу відповідно на розгляд палати, об'єднаної палати, Великої Палати Верховного Суду.

які містяться в судових рішеннях судової палати Касаційного кримінального суду, мають перевагу над висновками колегії суддів, висновки об`єднаної палати Касаційного кримінального суду над висновками палати чи колегії суддів цього суду, а висновки Великої Палати Верховного Суду над висновками об`єднаної палати, палати й колегії суддів Касаційного кримінального суду [7].

Поряд із цим треба звернути увагу на те, що у разі, коли доступ до верховних судів перестає бути питанням права і стає питанням винятку, саме апеляційні суди будуть вищою інстанцією для більшості справ [2, п. 26]. І попри те, що вони далеко не завжди демонструють послідовність у підходах до питань права у схожих ситуаціях слід поважати висновки апеляційного суду, особливо коли суд дослідив закон з метою його уточнення [4, с. 9].

Важливо також пам'ятати, що судова практика – це живий організм, який розвивається та відображає зміни суспільних відносин і наукового знання. Тому з часом суд може відступити від раніше сформульованої позиції, якщо вона вочевидь застаріла й не відповідає сучасним реаліям. Підстави та порядок відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах судом касаційної інстанції передбачені статтями 434-1, 434-2 КПК України.

Водночас виникає питання щодо права судів нижчих інстанцій відступати від правової позиції Верховного Суду, сформульованої у схожій справі[1]. Якщо за частиною п'ятою статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, є *обов'язковими*, то за змістом частини шостої цієї статті такі висновки *враховуються* іншими судами в процесі нормозастосування. Лексичне значення слова «враховувати» – звертати увагу, зважати на щось, рахуватися з кимось, чимось. Думається, що законодавець не випадково у цьому разі застосував різні за ступенем обов'язковості формулювання. Слід також зауважити, що КПК України, на відміну від решти процесуальних законів, не містять прямої вказівки про врахування судами при виборі й застосуванні норми права висновків щодо застосування такої норми, викладених у постановах Верховного Суду.

Зважаючи на викладене та з огляду на належність України до сім'ї країн континентального права, уявляються цікавими погляди німецьких правників, які вважають, що попередні рішення вищих судів не є юридично обов'язковими для судів нижчих інстанцій; радше вони функціонують як переконливий авторитет [8, с. 116]. Однак, хоча прецеденти вищих судів формально не є обов'язковими, вони мають суттєве значення для повсякденної юридичної практики [9, с. 129]. Причини, через які практика судів нижчої інстанції фактично базується на судовій практиці судів вищої інстанції мають цілком прагматичні пояснення. По-перше, для зовнішнього світу це виглядає переконливо, коли можна посилатися на такий авторитет, як Верховний Суд. По-друге, судді зазвичай простіше віднайти відповідне рішення Верховного Суду, ніж з нуля продумувати складну проблему тлумачення. По-третє, рішення, яке відхиляється від практики Верховного Суду, зазвичай призводить до того, що сторона, яка програла, подає апеляцію і тим самим зрештою домагається скасування рішення в наступній інстанції. Це призводить до додаткових витрат часу та коштів як для судової влади, так і для сторін. По-четверте, скасовування рішень суду вищої інстанції не є корисним для професійного зростання окремого судді [10, с. 26].

Наведені міркування видаються цілком застосовними й до практики українського судочинства, що свідчить про повсюдне застосування судами першої та апеляційної інстанцій окремих позицій, висловлених Верховним Судом у конкретних справах. В аспекті оцінки доказів підходи Верховного Суду використовуються як підкріплення аргументації суду мотивами поважної інстанції.

Обговорюючи питання щодо ролі судової практики в оцінці доказів, не можна обійти увагою питання її доступності. Адже навіть найбільша та детальна база судових рішень не принесе користі, якщо вона недоступна прокурорам, адвокатам і суддям. Наразі доступ до судової практики став набагато простішим. Існують численні онлайн-ресурси, які надають можливість пошуку та аналізу судових рішень.

Розвиваючи цю тему, варто звернути увагу на роль у ній штучного інтелекту. Сучасні технології дають можливість не лише знаходити актуальні судові рішення, а й аналізувати їх в автоматичному режимі, виявляти тенденції, порівнювати різні підходи до оцінки доказів і навіть прогнозування можливих результатів розгляду справ на основі аналізу судової практики. Цікаво відзначити, що ще у 2016 році група науковців Університету Лондона, Шеффілдського та Пенсильванського

---

[1] Як зазначалось, у більшості країн континентального права судова практика традиційно не визнається обов'язковим джерелом права. Відповідно, існують давні значні відмінності між загальною та континентальною системами права щодо питання про те, чи лише суд того ж самого або вищого рівня може подолати прецедент, чи будь-який суд, тобто включно з судами нижчих інстанцій, може відхилятися від судової практики, якщо таке відхилення не є свавільним [2, п. 11].

університетів презентувала перше системне дослідження прогнозування результатів справ, що розглядаються Європейським судом з прав людини. Розроблена ними модель забезпечила передбачуваність рішення цього суду із середньою точністю 79% [11].

В Україні затверджено нову Концепцію Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (2025), якою, з-поміж іншого, передбачається можливість використання штучного інтелекту для контекстного семантичного пошуку релевантних документів, підбору судової практики, виявлення девіацій під час розгляду судової справи, зокрема ігнорування контексту, поданих доказів та аргументів, відхилення від загальної судової практики розгляду в аналогічних справах [12, п. 6.3]. Тож інструменти штучного інтелекту можуть бути корисними для суддів та інших працівників суду, зокрема при вивченні та оцінці доказів [13, с. 30-31]. Однак важливо пам'ятати, що вони є лише допоміжним засобом, а не заміною кваліфікованого юридичного аналізу. Автоматизовані системи можуть виявляти закономірності та тенденції, але не можуть замінити людське мислення, інтуїцію та критичне судження. Водночас необхідно враховувати, що алгоритми, які лежать в основі цих систем, можуть бути необ'єктивними або неповними, що може призвести до спотворення результатів аналізу. Тому при використанні таких засобів необхідно проявляти обережність, критично оцінювати отримані результати, керуючись рекомендаціями їх розробників, порадами науковців, а також принципами, сформульованими Європейською комісією з питань ефективності правосуддя [14] та розвинутими *Консультативною радою європейських судів* [15].

Ще одним важливим аспектом є підготовка суддів до роботи з судовою практикою. Необхідно не лише навчити їх знаходити та аналізувати судові рішення, а й розвивати вміння критично мислити, кваліфікувати конкретні ситуації, аналізувати аргументи та порівнювати різні підходи до оцінки доказів. У зв'язку з цим важливу роль відіграють курси підвищення кваліфікації, які повинні приділяти особливу увагу вивченню судової практики та напрацюванню навичок для її застосування. Також необхідно розвивати навички суддів до самонавчання та самовдосконалення, щоб вони могли постійно здійснювати моніторинг та аналіз нових судових рішень.

Крім того, необхідно створити умови для обміну досвідом між суддями, щоб вони могли ділитися своїми знаннями та вміннями у галузі судової практики. Європейські експерти з питань судочинства рекомендують посилити комунікацію та співпрацю між українськими судами як по вертикалі (між судами різних інстанцій), так і по горизонталі (між судами однієї інстанції) з питань гармонізації судової практики [16, с. 19]. Це можна зробити шляхом організації конференцій, семінарів та круглих столів, де судді могли б обговорити актуальні питання застосування судової практики та ділитися думками.

Висновки. Підсумовуючи, можна сказати, що судова практика є незамінним інструментом для оцінки доказів, але її використання вимагає від судді високого професіоналізму, креативного мислення та постійного вдосконалення своїх знань. Також необхідно забезпечити доступність судової практики та сформувати навички її тлумачення. Тільки тоді судова практика може ефективно служити цілям здійснення правосуддя та забезпечення справедливості. Важливо пам'ятати, що судова практика – це не застигла догма, а живий організм, що розвивається, який потребує постійного аналізу та інтерпретації, а також глибокого осмислення з урахуванням сучасних суспільних і правових реалій. Використання сучасних технологій в аналізі судової практики має бути свідомим і критичним, не замінювати кваліфікований юридичний аналіз, а лише доповнювати його.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Власенко В. В. Співвідношення понять «судовий прецедент» та «судова практика»: теоретико-правові аспекти. *Київський часопис права*. 2021. № 1. С. 27-32. https://doi.org/10.32782/klj/2021.1.4
2. *Висновок № 20* (*2017) Консультативної ради європейських судів: Роль судів* у *забезпеченні єдності застосування закону. Страсбург, 10 листопада 2017 року.* URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/opinion_20_ua.pdf (дата звернення: 09.05.2025).
3. Loughran, J. T. (1953). Some Reflections on the Role of Judicial Precedent [Review of *Some Reflections on the Role of Judicial Precedent*]. *Fordham Law Review*, *22*(1), 1–19. https://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol22/iss1/1
4. Rowe, M. & Katz, L. (2020). A *Practical Guide to Stare Decisis* [Review of a *Practical Guide to Stare Decisis*.]. *Windsor Rev. Legal Soc.*, *41*(1), 1–27. http://wrlsi.ca/wp-content/uploads/2020/06/VOL-41-pages-5-31.pdf.
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.03.2023 р. у справі № 154/3029/14-ц. *Єдиний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109871720 (дата звернення: 09.05.2025).

6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 р. у справі № 755/10947/17. *Єдиний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79834955 (дата звернення: 09.05.2025).
7. Постанова Верховного Суду від 13.02.2019 р. у справі № 130/1001/17. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79957847 (дата звернення: 09.05.2025).
8. Oppermann, B. (2018). On the Role of Precedents and Legal Certainty in German Private Law. [Review of *On the Role of Precedents and Legal Certainty in German Private Law.*]. *Studia Iuridica Lublinensia* , *XXVII*(1), 108–119. https://doi.org/10.17951/sil.2018.27.1.107
9. Stainer, P. & *König, D.* (2018). The Concept of Stare Decisis in the German Legal System – A Systematically Inconsistent Concept with High Factual Importance [Review of *The Concept of Stare Decisis in the German Legal System – A Systematically Inconsistent Concept with High Factual Importance*]. *The Concept of Stare Decisis in the German Legal System – a Systematically Inconsistent Concept with High Factual Importance*, *XXVII*(1), 121–130. https://doi.org/10.17951/sil.2018.27.1.121
10. Bach, I. (n.d.). *Einführung in die Rechtsvergleichung*. Retrieved May 9, 2025, from https://www.uni-goettingen.de/de/document/download/860371ea5ad5ff8f8fbf93854245d8e3.pdf/Einf%C3%BChrung%20in%20die%20Rechtsvergleichung%20-%20Winter%2020-21.pdf
11. Aletras, N., Tsarapatsanis, D., Preoţiuc-Pietro, D., & Lampos, V. (2016). Predicting judicial decisions of the European Court of Human Rights: a Natural Language Processing perspective. *PeerJ Computer Science*, *2*(1), e93. https://doi.org/10.7717/peerj-cs.93
12. Концепція ЄСІКС: затв. Наказом Державної судової адміністрації України від 30.04.2025 р. № 178. *Судова влада України.* URL: https://court.gov.ua/storage/portal/ dsa/normatyvno-pravova%20baza/N_178_2025_dodatok.pdf (дата звернення: 09.05.2025).
13. Гачкевич А. Вплив штучного інтелекту на сферу судової влади та перспективи майбутніх досліджень. *Слово Національної школи суддів України*. 2024. № 1 (46). С. 27–37. DOI: 10.37566/2707-6849-2024-1(46)-3
14. European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment. Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3-4 December 2018). URL: https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c
15. Висновок *Консультативної ради європейських судів* № 26: Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві. Страсбург, 1 грудня 2023 року. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/vysnovok_kryes_no_26_neoficiynyy_pereklad.pdf (дата звернення: 09.05.2025).
16. Забезпечення більшої єдності практики в Україні: Звіт, підготовлений експертами: Доктор Рімвидас Норкус, Голова Верховного Суду Литви та Доктор Аурімас Браздейкіс, Радник Голови Верховного Суду Литви 30 травня 2016 р. у межах реалізації проєкту Європейської комісії «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні». Вільнюс, 2016. 53 с. URL: https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/5ae/f52/096/5aef520965077120851085.pdf (дата звернення: 09.05.2025).

УДК 343.137.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.21

УГОДА ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Пайда М.І.,
магістр права, адвокат,
аспірант кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-0659-2425

Пайда М.І. Угода про визнання винуватості у кримінальному провадженні: особливості застосування та перспективи вдосконалення.

У статті здійснено комплексний аналіз теоретичних та практичних аспектів застосування інституту угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні. Досліджено ґенезу розвитку цього інституту, його правову природу, умови, підстави та процесуальний порядок укладення. Особливу увагу приділено проблемним питанням, що виникають у практиці застосування угод про визнання винуватості, зокрема: забезпечення прав потерпілого, гарантування добровільності укладення угоди, відповідність покарання ступеню тяжкості злочину та особі обвинуваченого.

Встановлено, що угода про визнання винуватості є особливим видом кримінально-процесуального договору, який має комплексну правову природу і містить елементи як договірних відносин, так і публічно-правових засад. З одного боку, угода про визнання винуватості передбачає узгодження волевиявлення сторін щодо умов відповідальності підозрюваного або обвинуваченого, що є характерним для договірних відносин. З іншого боку, вона реалізується в рамках кримінального провадження, що має публічно-правовий характер, і підлягає затвердженню судом, який здійснює контроль за законністю її укладення.

Проаналізовано міжнародні стандарти застосування угоди про визнання винуватості, зокрема Рекомендацію № 6 R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя» та практику Європейського суду з прав людини. Визначено, що угода про визнання винуватості не суперечить Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якщо дотримані такі умови: а) угода укладена добровільно; б) обвинувачений повністю усвідомлює фактичні обставини справи та правові наслідки укладення угоди; в) зміст угоди та справедливість її укладення підлягають судовому контролю.

Детально розглянуто процесуальний порядок укладення та затвердження угоди про визнання винуватості, який включає такі етапи: ініціювання укладення угоди, проведення переговорів, складення та підписання угоди, направлення угоди до суду, розгляд угоди судом, ухвалення судового рішення щодо угоди. Досліджено особливості судового контролю за законністю укладення угоди, зокрема межі такого контролю та підстави для відмови у затвердженні угоди.

Окрему увагу приділено питанням співвідношення угоди про визнання винуватості з іншими інститутами кримінального процесу, зокрема з презумпцією невинуватості та дійовим каяттям. Обґрунтовано, що укладення угоди про визнання винуватості не порушує принципу презумпції невинуватості, оскільки остаточне рішення про визнання особи винуватою приймає суд, який затверджує угоду своїм вироком. При цьому, суд перевіряє наявність фактичних підстав для визнання винуватості, тобто встановлює винуватість особи в законному порядку.

На основі аналізу національного законодавства, судової практики та міжнародного досвіду розроблено конкретні пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання інституту угоди про визнання винуватості в Україні.

Ключові слова: кримінальне провадження, угода про визнання винуватості, спрощене провадження, судовий контроль, презумпція невинуватості, вирок, покарання.

Payda M.I. Plea Agreement in criminal proceedings: features of application and prospects for improvement.

The article provides a comprehensive analysis of the theoretical and practical aspects of the application of the institution of a plea agreement in criminal proceedings. The genesis of the development of this institution, its legal nature, conditions, grounds and procedural procedure for conclusion are studied. Particular attention is paid to problematic issues that arise in the practice of applying plea agreements, in particular: ensuring the rights of the victim, guaranteeing the voluntariness of concluding the agreement, compliance of the punishment with the severity of the crime and the identity of the accused.

It is established that a plea agreement is a special type of criminal procedural agreement, which has a complex legal nature and contains elements of both contractual relations and public law principles. On the one hand, a plea agreement involves the coordination of the parties' will regarding the conditions of liability of the suspect or accused, which is characteristic of contractual relations. On the other hand, it is implemented within the framework of criminal proceedings, which are of a public law nature, and is subject to approval by the court, which exercises control over the legality of its conclusion.

International standards for the application of plea agreements have been analyzed, in particular Recommendation No. 6 R (87) 18 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states «On the simplification of criminal justice» and the practice of the European Court of Human Rights. It has been determined that a plea agreement does not contradict the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms if the following conditions are met: a) the agreement is concluded voluntarily; b) the accused is fully aware of the factual circumstances of the case and the legal consequences of concluding the agreement; c) the content of the agreement and the fairness of its conclusion are subject to judicial control.

The procedural procedure for concluding and approving a plea agreement is examined in detail, which includes the following stages: initiating the conclusion of the agreement, conducting negotiations, concluding and signing the agreement, sending the agreement to the court, considering the agreement by the court, adopting a court decision on the agreement. The features of judicial control over the legality of concluding the agreement are investigated, in particular, the limits of such control and the grounds for refusing to approve the agreement.

Special attention is paid to the issues of the correlation of the plea agreement with other institutions of the criminal process, in particular with the presumption of innocence and effective repentance. It is substantiated that concluding a plea agreement does not violate the principle of the presumption of innocence, since the final decision on recognizing a person as guilty is made by the court, which approves the agreement with its verdict. At the same time, the court checks the presence of factual grounds for recognizing the person as guilty, that is, establishes the person's guilt in accordance with the law.

Based on the analysis of national legislation, judicial practice and international experience, specific proposals have been developed to improve the regulatory and legal regulation of the institution of plea bargaining in Ukraine.

Key words: criminal proceedings, plea bargaining, simplified proceedings, judicial control, presumption of innocence, sentence, punishment.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження інституту угоди про визнання винуватості зумовлена необхідністю підвищення ефективності кримінального судочинства, зменшення навантаження на судову систему та забезпечення процесуальної економії. Запровадження цього інституту в кримінальний процес України у 2012 році з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу було одним із кроків у напрямку гуманізації кримінального судочинства та його наближення до європейських стандартів.

Угода про визнання винуватості є формою консенсуального правосуддя, що передбачає досягнення домовленості між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим, відповідно до якої остання особа визнає свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення, а прокурор погоджується на застосування узгодженого покарання або на призначення покарання та звільнення від його відбування з випробуванням.

Теоретичним та практичним аспектам застосування інституту угоди про визнання винуватості у кримінальному процесі присвячено низку наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених. Зокрема, значний внесок у дослідження цієї проблематики зробили такі українські вчені, як Ю.П. Аленін, Ю.М. Грошевий, І.В. Гловюк, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Дьомін, О.В. Капліна, В.Т. Маляренко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, В.В. Тіщенко, Л.Д. Удалова, О.Г. Шило, М.Є. Шумило. Серед зарубіжних дослідників варто відзначити роботи Ф. Амстердама, М. Гейдельбергера, К. Вінфрі, Е. Кірка, Р. Лорда, М. Мейкл-джона, С. Тейнора, Ф. Файфера, Г. Фішера, С. Шульгофера.

Незважаючи на досить ґрунтовне наукове опрацювання проблем застосування угоди про визнання винуватості, практика її застосування свідчить про наявність певних проблем, що потребують наукового осмислення та законодавчого врегулювання. Зокрема, це стосується гарантування добровільності укладення угоди, забезпечення прав потерпілого, відповідності покарання ступеню тяжкості злочину та особі обвинуваченого, а також судового контролю за законністю укладення угоди

Метою цієї статті є комплексний аналіз теоретичних та практичних аспектів застосування інституту угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні України, виявлення проблемних питань та розробка пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання цього інституту.

Виклад основного матеріалу. Інститут угоди про визнання винуватості (англ. «plea bargaining») зародився в англо-американській правовій системі у XIX столітті як спосіб спрощення кримінального провадження та зменшення навантаження на судову систему. У США цей інститут отримав найбільш широке застосування і наразі близько 90-95% кримінальних справ вирішуються шляхом укладення угоди про визнання винуватості [1, с. 178].

У континентальній правовій системі, до якої належить і Україна, інститут угоди про визнання винуватості почав запроваджуватися значно пізніше – переважно у другій половині XX століття. Зокрема, елементи цього інституту були запроваджені у кримінальне процесуальне законодавство Італії у 1988 році («patteggiamento»), Франції у 1999 році («comparution sur reconnaissance préalable de culpabilité»), Німеччини у 2009 році («Verständigung im Strafverfahren») [2, с. 56–58].

В Україні інститут угоди про визнання винуватості був запроваджений з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу у 2012 році. Це було зумовлено необхідністю підвищення ефективності кримінального судочинства, зменшення навантаження на судову систему та забезпечення процесуальної економії. Крім того, запровадження цього інституту було одним із кроків у напрямку гармонізації кримінального процесуального законодавства України з європейськими стандартами [3, с. 124].

Варто зазначити, що ще до прийняття КПК України 2012 року у вітчизняному кримінальному процесі існували певні елементи консенсуального правосуддя. Зокрема, КПК України 1960 року передбачав можливість звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, примиренням обвинуваченого з потерпілим, передачею особи на поруки або із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Однак ці інститути не мали договірного характеру і не передбачали узгодження покарання між сторонами [4, с. 89].

Угода про визнання винуватості є особливою формою кримінального провадження, що ґрунтується на принципі диспозитивності та передбачає досягнення компромісу між сторонами обвинувачення та захисту. Відповідно до ст. 468 КПК України, угода про визнання винуватості – це угода між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим, в якій названі сторони узгоджують умови відповідальності підозрюваного або обвинуваченого залежно від його дій після початку кримінального провадження або після вручення письмового повідомлення про підозру щодо співпраці у розкритті кримінального правопорушення [5].

У науковій літературі існують різні підходи до визначення правової природи угоди про визнання винуватості. Деякі вчені розглядають її як особливий вид кримінально-процесуального договору [6, с. 42], інші – як форму спрощеного кримінального провадження [7, с. 118], треті – як прояв принципу диспозитивності у кримінальному процесі [8, с. 234].

На нашу думку, угода про визнання винуватості має комплексну правову природу і містить елементи як договірних відносин, так і публічно-правових засад. З одного боку, вона передбачає узгодження волевиявлення сторін щодо умов відповідальності підозрюваного або обвинуваченого, що є характерним для договірних відносин. З іншого боку, угода про визнання винуватості реалізується в рамках кримінального провадження, що має публічно-правовий характер, і підлягає затвердженню судом, який здійснює контроль за законністю її укладення [9, с. 156].

Важливо зазначити, що угода про визнання винуватості не є класичним цивільно-правовим договором, оскільки не передбачає рівності сторін та свободи договору в повному обсязі. Прокурор як представник держави має владні повноваження і діє в публічних інтересах, а підозрюваний чи обвинувачений перебуває у певній процесуальній залежності. Крім того, зміст угоди про визнання винуватості обмежений рамками кримінального та кримінального процесуального законодавства [10, с. 78].

Міжнародні стандарти застосування угоди про визнання винуватості знайшли своє відображення у низці міжнародно-правових актів та рішень міжнародних судових інстанцій.

Рекомендація № 6 R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя» від 17 вересня 1987 року рекомендує державам-членам запроваджувати процедуру «заяви підсудного про визнання вини», відповідно до якої обвинувачений повинен з'явитися до суду на ранній стадії провадження, щоб заявити публічно про те, чи приймає він чи відкидає обвинувачення проти нього, а також передбачає можливість запровадження процедури, відповідно до якої компетентні органи могли б вести переговори з обвинуваченим щодо зниження міри покарання в обмін на зізнання у скоєнні злочину до судового розгляду [11].

Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово розглядав питання відповідності процедури укладення угоди про визнання винуватості вимогам ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує право на справедливий суд. У справі «Natsvlishvili and Togonidze v. Georgia» (2014) Суд вказав, що укладення угоди про визнання винуватості, за якої обвинувачений відмовляється від права на судовий розгляд в обмін на більш м'яке покарання, є поширеною практикою в європейських системах кримінального правосуддя і само по собі не суперечить

Конвенції, якщо дотримані певні умови: а) угода укладена добровільно; б) обвинувачений повністю усвідомлює фактичні обставини справи та правові наслідки укладення угоди; в) зміст угоди та справедливість її укладення підлягають судовому контролю [12].

У справі «Babar Ahmad and Others v. the United Kingdom» (2010) Суд зазначив, що значна різниця між покаранням, яке загрожує обвинуваченому в разі відмови від укладення угоди про визнання винуватості, та покаранням, яке буде призначено в разі укладення такої угоди, може створювати неправомірний тиск на обвинуваченого, що порушує його право на справедливий суд [13].

Статут Міжнародного кримінального суду не передбачає можливості укладення угоди про визнання винуватості в класичному розумінні. Стаття 65 Статуту встановлює, що у разі визнання обвинуваченим своєї вини, Судова палата повинна переконатися, що: а) обвинувачений розуміє характер і наслідки визнання вини; б) визнання зроблено добровільно після достатніх консультацій із захисником; в) визнання вини підтверджується фактами справи, які містяться в обвинуваченні, та будь-якими додатковими матеріалами, представленими прокурором або обвинуваченим [14].

Правове регулювання інституту угоди про визнання винуватості в Україні здійснюється відповідно до глави 35 КПК України «Кримінальне провадження на підставі угод». Статті 468-476 КПК України визначають види угод у кримінальному провадженні, умови та підстави їх укладення, процесуальний порядок ініціювання, укладення та затвердження угод, а також наслідки невиконання угоди.

Відповідно до ч. 2 ст. 469 КПК України, угода про визнання винуватості може бути укладена за ініціативою прокурора або підозрюваного чи обвинуваченого [5]. Важливо зазначити, що ініціювання укладення угоди про визнання винуватості є правом, а не обов'язком сторін. При цьому, відповідно до ч. 4 ст. 469 КПК України, прокурор при вирішенні питання про укладення угоди про визнання винуватості зобов'язаний враховувати такі обставини: ступінь та характер сприяння підозрюваного чи обвинуваченого у проведенні кримінального провадження щодо нього або інших осіб; характер і тяжкість обвинувачення (підозри); наявність суспільного інтересу в забезпеченні швидкого досудового розслідування і судового провадження, викритті більшої кількості кримінальних правопорушень; наявність суспільного інтересу в запобіганні, виявленні чи припиненні більшої кількості кримінальних правопорушень або інших більш тяжких кримінальних правопорушень [5].

Згідно з ч. 4 ст. 469 КПК України, угода про визнання винуватості може бути укладена у провадженні щодо: кримінальних проступків; нетяжких злочинів; тяжких злочинів; особливо тяжких злочинів, віднесених до підслідності Національного антикорупційного бюро України за умови викриття підозрюваним чи обвинуваченим іншої особи у вчиненні злочину, віднесеного до підслідності Національного антикорупційного бюро України, якщо інформація щодо вчинення такою особою злочину буде підтверджена доказами [5].

Водночас, відповідно до ч. 4 ст. 469 КПК України, угода про визнання винуватості не може бути укладена у провадженні: в якому бере участь потерпілий, тобто щодо кримінальних правопорушень, внаслідок яких шкода завдана державним чи суспільним інтересам або правам та інтересам окремих осіб, у яких беруть участь потерпілі; щодо особливо тяжких злочинів незалежно від кола суб'єктів, які їх вчинили, за винятком випадків, передбачених абзацом першим ч. 4 ст. 469 КПК України [5].

Відповідно до ст. 472 КПК України, в угоді про визнання винуватості зазначаються її сторони, формулювання підозри чи обвинувачення та його правова кваліфікація з зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, істотні для відповідного кримінального провадження обставини, беззастережне визнання підозрюваним чи обвинуваченим своєї винуватості у вчиненні кримінального правопорушення, обов'язки підозрюваного чи обвинуваченого щодо співпраці у розкритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою (якщо відповідні домовленості мали місце), узгоджене покарання та згода підозрюваного чи обвинуваченого на його призначення або на призначення покарання та звільнення від його відбування з випробуванням, наслідки укладення та затвердження угоди, а також наслідки невиконання угоди [5].

Важливо зазначити, що відповідно до ч. 4 ст. 469 КПК України, у разі недосягнення згоди щодо укладення угоди факт її ініціювання і твердження, що були зроблені з метою її досягнення, не можуть розглядатися як відмова від обвинувачення або як визнання своєї винуватості [5]. Ця норма спрямована на забезпечення права підозрюваного чи обвинуваченого на справедливий суд у разі недосягнення згоди щодо укладення угоди.

Процесуальний порядок ініціювання, укладення та затвердження угоди про визнання винуватості включає кілька етапів. Перший етап – ініціювання укладення угоди. Відповідно до ч. 2 ст. 469 КПК України, угода про визнання винуватості може бути укладена за ініціативою прокурора або підозрюваного чи обвинуваченого [5]. При цьому, як зазначалося вище, ініціювання укладення угоди є правом, а не обов'язком сторін. Другий етап – проведення переговорів щодо укладення угоди. На цьому етапі прокурор та підозрюваний чи обвинувачений обговорюють умови угоди, зокрема: формулювання підозри чи обвинувачення та його правову кваліфікацію, істотні для відповідного кримінального

провадження обставини, обов'язки підозрюваного чи обвинуваченого щодо співпраці у розкритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою (за наявності), узгоджене покарання та згоду підозрюваного чи обвинуваченого на його призначення або на призначення покарання та звільнення від його відбування з випробуванням [15, с. 287]. Третій етап – складення та підписання угоди. Угода про визнання винуватості складається у письмовій формі та підписується сторонами. При цьому, відповідно до ч. 6 ст. 469 КПК України, переговори щодо укладення угоди проводяться обов'язково за участю захисника, а угода підписується за його участю [5]. Це положення спрямоване на забезпечення права підозрюваного чи обвинуваченого на захист та недопущення неправомірного тиску на нього з боку прокурора. Четвертий етап – направлення угоди до суду. Відповідно до ч. 1 ст. 474 КПК України, якщо угода досягнута на стадії досудового розслідування, обвинувальний акт з підписаною сторонами угодою невідкладно надсилається до суду. У разі досягнення угоди під час судового провадження суд невідкладно переходить до розгляду угоди [5]. П'ятий етап – розгляд угоди судом. Відповідно до ч. 2 ст. 474 КПК України, розгляд судом угоди проводиться під час підготовчого судового засідання за обов'язкової участі сторін угоди [5]. При цьому, відповідно до ч. 3 ст. 474 КПК України, суд зобов'язаний переконатися у судовому засіданні, що укладення угоди відбулося добровільно, без застосування насильства, примусу, погроз або внаслідок обіцянок чи дії будь-яких інших обставин, крім тих, що передбачені в угоді [5]. Шостий етап – ухвалення судового рішення щодо угоди. Відповідно до ч. 7 ст. 474 КПК України, суд перевіряє угоду на відповідність вимогам КПК України та/або закону. За результатами розгляду угоди суд ухвалює одне з таких рішень: затверджує угоду своїм вироком і призначає узгоджену сторонами міру покарання; відмовляє в затвердженні угоди в разі встановлення підстав, передбачених ч. 7 ст. 474 КПК України [5]. У разі відмови у затвердженні угоди про визнання винуватості суд, відповідно до ч. 8 ст. 474 КПК України, постановляє ухвалу і досудове розслідування або судове провадження продовжуються у загальному порядку [5].

Одним із найважливіших принципів укладення угоди про визнання винуватості є добровільність. Відповідно до ч. 6 ст. 474 КПК України, суд зобов'язаний переконатися у добровільності укладення угоди [5]. Однак, на практиці можуть виникати ситуації, коли підозрюваний чи обвинувачений погоджується на укладення угоди під впливом неправомірного тиску з боку прокурора, слідчого або інших осіб, або через недостатнє розуміння правових наслідків укладення угоди [16, с. 156].

Для забезпечення добровільності укладення угоди про визнання винуватості важливо, щоб підозрюваний чи обвинувачений усвідомлював усі юридичні наслідки її укладення, включаючи обмеження права на оскарження вироку, постановленого на підставі угоди. У зв'язку з цим, доцільно доповнити ст. 472 КПК України положенням про те, що в угоді про визнання винуватості повинна міститися інформація про роз'яснення підозрюваному чи обвинуваченому його прав та наслідків укладення угоди, зокрема обмеження права на оскарження вироку.

Крім того, для забезпечення добровільності укладення угоди важливо, щоб підозрюваний чи обвинувачений мав достатній час для прийняття рішення щодо укладення угоди та консультацій із захисником. У зв'язку з цим, доцільно доповнити ст. 469 КПК України положенням про мінімальний строк між ініціюванням укладення угоди та її підписанням.

Як зазначалося вище, відповідно до ч. 4 ст. 469 КПК України, угода про визнання винуватості не може бути укладена у провадженні, в якому бере участь потерпілий [5]. Це положення спрямоване на захист прав та інтересів потерпілого, який має право брати активну участь у кримінальному провадженні та впливати на його результати.

Однак, на практиці можуть виникати ситуації, коли потерпілий формально не бере участі у провадженні, але має право на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. У таких випадках укладення угоди про визнання винуватості може призвести до порушення прав потерпілого на відшкодування шкоди [17, с. 213].

Для вирішення цієї проблеми доцільно доповнити ст. 469 КПК України положенням про те, що угода про визнання винуватості може бути укладена у провадженні, в якому бере участь потерпілий, за умови отримання його письмової згоди на укладення такої угоди. Це дозволить забезпечити баланс між інтересами держави у швидкому та ефективному розслідуванні кримінальних правопорушень та правами потерпілого на участь у кримінальному провадженні.

Крім того, доцільно передбачити в КПК України положення про те, що в угоді про визнання винуватості можуть міститися умови щодо відшкодування шкоди, завданої потерпілому, якщо така шкода не була відшкодована до укладення угоди. Це дозволить забезпечити право потерпілого на відшкодування шкоди навіть у випадку укладення угоди про визнання винуватості.

Одним із ключових елементів угоди про визнання винуватості є узгоджене покарання, яке прокурор та підозрюваний чи обвинувачений погоджуються просити суд призначити. Відповідно до ч. 5 ст. 65 Кримінального кодексу України, у випадку затвердження вироком угоди про визнання винуватості суд призначає покарання, узгоджене сторонами угоди [18].

Однак, на практиці можуть виникати ситуації, коли узгоджене сторонами покарання є явно несправедливим, не відповідає ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого. У таких випадках суд, відповідно до ч. 7 ст. 474 КПК України, може відмовити у затвердженні угоди [5].

Для забезпечення справедливості призначеного покарання в рамках угоди про визнання винуватості доцільно доповнити ст. 472 КПК України положенням про те, що в угоді повинні бути зазначені обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання, та їх вплив на узгоджене покарання. Це дозволить суду більш ефективно здійснювати контроль за справедливістю узгодженого покарання.

Крім того, доцільно передбачити в КПК України положення про те, що суд може ініціювати зміну узгодженого покарання в бік пом'якшення, якщо вважає його занадто суворим, за умови згоди прокурора та обвинуваченого. Це дозволить забезпечити баланс між принципом диспозитивності та принципом справедливості покарання.

Важливим аспектом застосування угоди про визнання винуватості є роль захисника. Відповідно до ч. 2 ст. 52 КПК України, участь захисника є обов'язковою у кримінальному провадженні на підставі угоди про визнання винуватості з моменту ініціювання укладення такої угоди [5]. Це положення спрямоване на забезпечення права підозрюваного чи обвинуваченого на захист та недопущення неправомірного тиску на нього з боку прокурора.

Однак, на практиці можуть виникати ситуації, коли захисник не бере активної участі у переговорах щодо укладення угоди або не роз'яснює підозрюваному чи обвинуваченому правові наслідки укладення угоди. У таких випадках підозрюваний чи обвинувачений може погодитися на укладення угоди, не усвідомлюючи повною мірою її правових наслідків [19, с. 245].

Для вирішення цієї проблеми доцільно доповнити ст. 469 КПК України положенням про те, що перед укладенням угоди про визнання винуватості захисник зобов'язаний роз'яснити підозрюваному чи обвинуваченому його права, наслідки укладення угоди та альтернативні варіанти розвитку подій, зокрема можливість розгляду справи в загальному порядку.

Окремим аспектом проблематики застосування угоди про визнання винуватості є особливості судового контролю за законністю її укладення. Відповідно до ч. 7 ст. 474 КПК України, суд перевіряє угоду на відповідність вимогам КПК України та/або закону. При цьому, суд відмовляє в затвердженні угоди, якщо: умови угоди суперечать вимогам КПК України та/або закону, в тому числі допущена неправильна правова кваліфікація кримінального правопорушення; умови угоди не відповідають інтересам суспільства; умови угоди порушують права, свободи чи інтереси сторін або інших осіб; існують обґрунтовані підстави вважати, що укладення угоди не було добровільним, або сторони не примирилися; очевидна неможливість виконання обвинуваченим взятих на себе за угодою зобов'язань; відсутні фактичні підстави для визнання винуватості [5].

На практиці виникають питання щодо меж судового контролю за законністю укладення угоди про визнання винуватості. Зокрема, чи може суд перевіряти фактичні обставини справи, чи повинен він обмежитися перевіркою відповідності угоди формальним вимогам закону? Чи може суд відмовити в затвердженні угоди, якщо вважає, що узгоджене покарання не відповідає ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого? [20, с. 189].

На нашу думку, суд повинен здійснювати повноцінний контроль за законністю укладення угоди про визнання винуватості, перевіряючи не лише формальну відповідність угоди вимогам закону, але й наявність фактичних підстав для визнання винуватості, добровільність укладення угоди, відповідність узгодженого покарання ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого. Це дозволить запобігти зловживанням та забезпечити справедливість кримінального провадження.

Для забезпечення ефективного судового контролю за законністю укладення угоди про визнання винуватості доцільно доповнити ст. 474 КПК України положенням про те, що суд перевіряє відповідність узгодженого покарання ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого, а також наявність фактичних підстав для визнання винуватості.

Важливим аспектом застосування угоди про визнання винуватості є питання її співвідношення з принципом презумпції невинуватості. Відповідно до ст. 62 Конституції України та ст. 17 КПК України, особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [5, 21].

Водночас, угода про визнання винуватості передбачає беззастережне визнання підозрюваним чи обвинуваченим своєї винуватості у вчиненні кримінального правопорушення. Виникає питання: чи не порушує укладення угоди про визнання винуватості принцип презумпції невинуватості?

На нашу думку, укладення угоди про визнання винуватості не порушує принципу презумпції невинуватості, оскільки остаточне рішення про визнання особи винуватою приймає суд, який затверджує угоду своїм вироком. При цьому, суд перевіряє наявність фактичних підстав для визнання винуватості, тобто встановлює винуватість особи в законному порядку. Крім того, підозрюваний чи обвинувачений

добровільно визнає свою винуватість, що є проявом принципу диспозитивності у кримінальному процесі [22, с. 123].

Однак, для забезпечення дотримання принципу презумпції невинуватості при укладенні угоди про визнання винуватості важливо, щоб суд ретельно перевіряв наявність фактичних підстав для визнання винуватості та добровільність укладення угоди. У зв'язку з цим, доцільно доповнити ст. 474 КПК України положенням про те, що суд зобов'язаний переконатися у наявності фактичних підстав для визнання винуватості, тобто перевірити, чи підтверджується винуватість особи зібраними у справі доказами.

Важливим аспектом застосування угоди про визнання винуватості є питання її оскарження. Відповідно до ч. 4 ст. 394 КПК України, вирок суду першої інстанції на підставі угоди про визнання винуватості може бути оскаржений в апеляційному порядку обмежено. Зокрема, обвинувачений, його захисник та законний представник можуть оскаржити вирок лише з підстав: призначення судом покарання, суворішого, ніж узгоджене сторонами угоди; ухвалення вироку без його згоди на призначення покарання; невиконання судом вимог ч. 5–7 ст. 474 КПК України, тобто вимог щодо роз'яснення обвинуваченому наслідків укладення угоди та перевірки угоди на відповідність вимогам закону [5].

Така обмеженість підстав оскарження вироку на підставі угоди про визнання винуватості зумовлена договірним характером цього інституту. Оскільки сторони добровільно укладають угоду, вони обмежують себе у праві на оскарження вироку, постановленого на її підставі. Однак, це не означає, що вирок на підставі угоди про визнання винуватості взагалі не може бути оскаржений [23, с. 78].

На практиці виникають питання щодо можливості оскарження вироку на підставі угоди про визнання винуватості з інших підстав, наприклад, у разі встановлення нових обставин, які свідчать про невинуватість особи, або у разі суттєвого порушення прав обвинуваченого під час укладення угоди.

На нашу думку, необхідно розширити перелік підстав для оскарження вироку на підставі угоди про визнання винуватості, зокрема передбачити можливість його оскарження у разі встановлення нових обставин, які свідчать про невинуватість особи, або у разі суттєвого порушення прав обвинуваченого під час укладення угоди. Це дозволить забезпечити право особи на справедливий суд та запобігти невиправданому засудженню невинуватих осіб.

Окремим аспектом проблематики застосування угоди про визнання винуватості є питання її співвідношення з інститутом провокації злочину. Відповідно до ч. 3 ст. 271 КПК України, під час підготовки та проведення заходів з контролю за вчиненням злочину забороняється провокувати (підбурювати) особу на вчинення цього злочину з метою його подальшого викриття, допомагаючи особі вчинити злочин, який вона би не вчинила, якби слідчий цьому не сприяв, або з цією самою метою впливати на її поведінку насильством, погрозами, шантажем [5].

На практиці можуть виникати ситуації, коли особа, яка була спровокована на вчинення злочину, укладає угоду про визнання винуватості під тиском доказів, отриманих внаслідок провокації. У таких випадках виникає питання: чи може бути затверджена угода про визнання винуватості, якщо злочин було спровоковано?

На нашу думку, у разі встановлення факту провокації злочину суд повинен відмовити у затвердженні угоди про визнання винуватості, оскільки в такому випадку порушується принцип законності кримінального провадження та право особи на справедливий суд. Докази, отримані внаслідок провокації злочину, є недопустимими, а тому не можуть бути покладені в основу обвинувачення. Відповідно, відсутні фактичні підстави для визнання винуватості особи [24, с. 234].

Для забезпечення дотримання принципу законності при укладенні угоди про визнання винуватості доцільно доповнити ст. 474 КПК України положенням про те, що суд відмовляє у затвердженні угоди, якщо встановлено факт провокації злочину.

Ще одним важливим аспектом застосування угоди про визнання винуватості є питання її співвідношення з інститутом дійового каяття. Відповідно до ст. 45 Кримінального кодексу України, особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона після вчинення кримінального правопорушення щиро покаялася, активно сприяла розкриттю кримінального правопорушення і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду [18].

Виникає питання: чи може бути укладена угода про визнання винуватості, якщо особа має право на звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям? Чи не порушує це право особи на звільнення від кримінальної відповідальності?

На нашу думку, можливість укладення угоди про визнання винуватості не виключає можливості звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям. Більше того, укладення угоди про визнання винуватості може бути одним із проявів дійового каяття, оскільки передбачає визнання особою своєї винуватості та сприяння розкриттю кримінального правопорушення. Однак, якщо особа має право на звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, прокурор та суд повинні роз'яснити їй це право та наслідки його реалізації [25, с. 167].

Для забезпечення права особи на звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям доцільно доповнити ст. 469 КПК України положенням про те, що перед укладенням угоди про визнання винуватості прокурор зобов'язаний роз'яснити підозрюваному чи обвинуваченому право на звільнення від кримінальної відповідальності, якщо для цього є підстави, та наслідки реалізації цього права.

Висновки. Важливим аспектом застосування угоди про визнання винуватості є її ефективність у досягненні цілей кримінального судочинства. Відповідно до ст. 2 КПК України, завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [5].

Угода про визнання винуватості спрямована на забезпечення процесуальної економії та підвищення ефективності кримінального судочинства. Вона дозволяє скоротити строки кримінального провадження, зменшити навантаження на судову систему та забезпечити неминучість покарання за вчинене кримінальне правопорушення. Крім того, угода про визнання винуватості може сприяти викриттю більшої кількості кримінальних правопорушень та запобіганню вчиненню нових кримінальних правопорушень [26, с. 98].

Однак, ефективність угоди про визнання винуватості залежить від дотримання умов її укладення та забезпечення прав усіх учасників кримінального провадження. Зокрема, важливо забезпечити добровільність укладення угоди, наявність фактичних підстав для визнання винуватості, справедливість узгодженого покарання та дотримання прав потерпілого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тюрін Г.Є. Організаційно-правові основи участі прокурора у кримінальному провадженні на підставі угод: монографія. Харків: Право, 2015. 288 с.
2. Новак Р.В. Кримінальне провадження на підставі угод в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 214 с.
3. Повзик Є.В. Правові наслідки визнання підозрюваним, обвинуваченим своєї вини (порівняльно-правове дослідження): монографія. Харків: Право, 2014. 224 с.
4. Трекке А.С. Кримінальне провадження на підставі угоди про визнання винуватості: дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2018. 247 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 15.03.2025).
6. Тертишник В.М. Кримінальний процес України: підручник. 7-ме вид., доповн. і перероб. Київ: Алерта, 2017. 840 с.
7. Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: монографія. Харків: Арсіс, ЛТД, 2001. 320 с.
8. Власова Г.П. Спрощення кримінального судочинства України: монографія. Ірпінь: Вид-во НУ ДПС України, 2013. 430 с.
9. Главюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теоретико-методологічні засади і практика реалізації: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2016. 602 с.
10. Тюрін Г.Є. Угода про визнання винуватості у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. Вип. 37. С. 77–81.
11. Рекомендація № 6 R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя» від 17.09.1987. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_339 (дата звернення: 15.03.2025).
12. European Court of Human Rights. Case of Natsvlishvili and Togonidze v. Georgia (Application no. 9043/05). Judgment of 29 April 2014. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-142672 (дата звернення: 15.03.2025).
13. European Court of Human Rights. Case of Babar Ahmad and Others v. the United Kingdom (Applications nos. 24027/07, 11949/08, 36742/08, 66911/09 and 67354/09). Judgment of 10 April 2012. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110267 (дата звернення: 15.03.2025).
14. Rome Statute of the International Criminal Court of 17 July 1998. URL: https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf (дата звернення: 15.03.2025).
15. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с.

16. Гловюк І.В. Укладення угоди про визнання винуватості: окремі питання у контексті оновлення законодавства. Теорія і практика протидії злочинності у сучасних умо-вах: міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 10 листопада 2017 р. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 40–42.
17. Новак Р. В. Укладання угоди про визнання винуватості між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим у кримінальному провадженні. Часопис Академії адвокатури України. 2014. Т. 7, № 4. С. 30-36.
18. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 15.03.2025).
19. Тацій В.Я., Пшонка В.П., Портнов А.В. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2. Харків: Право, 2012. 664 с.
20. Трекке А.С. Особливості укладення угоди про визнання винуватості. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1 (22). Том 2. С. 148–152.
21. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 15.03.2025).
22. Шумило М.Є. КПК України – 10 років: крок вперед, два на місці? (основні положення доповіді). Кримінальний процесуальний кодекс України: десятиліття реалізації і проблеми сьогодення: збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 10-річчя вступу в дію Кримінального процесуального кодексу України, м. Львів, 18 листопада 2022 р. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2022. С. 38–52.
23. Тертишник В.М. Компроміс у кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 11. С. 107–112.
24. Гловюк І.В. Оскарження вироків у кримінальних провадженнях на підставі угод. URL: https://www.hsa.org.ua/lectors/glovyuk-iryna/articles/oskarzennia-virokiv-u-kriminalnix-provadzenniax-na-pidstavi-ugod.
25. Повзик Є.В. Угода про визнання винуватості та вимоги до її змісту. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2. С. 123–132.
26. Новак Р.В. Укладання угоди про визнання винуватості між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим у кримінальному провадженні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7, № 4. С. 30–36.
27. Тюрін Г.Є. Організаційно-правові основи участі прокурора у кримінальному провадженні на підставі угод: монографія. Харків: Право, 2015. 288 с.
28. Навроцька В.В. Особливі порядки кримінального провадження: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 169 с.

УДК 343.1:340.13:341.231.14(4)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.22

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: НОВЕЛИ, ЕФЕКТИВНІСТЬ І ВИКЛИКИ ПРАВАМ ЛЮДИНИ

Погорецький М.А.,
доктор юридичних наук, професор,
проректор з науково-педагогічної роботи
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0936-0929

Погорецький М.А. Кримінальний процесуальний кодексу України в умовах воєнного стану: новели, ефективність і виклики правам людини.

Вказується, широкомасштабний військовий напад з боку РФ став потужним стимулом для термінового оновлення Кримінального процесуального кодексу України (КПК). Вже 14 квітня 2022 року було прийнято Закон № 2201-IX, який доповнив КПК спеціальним розділом IX-¹, включаючи важливу статтю 615. Це нововведення надало можливість резервним судовим органам подовжувати запобіжні заходи та проводити судові засідання в дистанційному форматі у випадках, коли традиційні суди були знищені або переміщені внаслідок бойових дій.

У статті пропонується комплексна процесуальна модель для кримінальних проваджень воєнного часу, яка забезпечує оперативність слідчих дій без порушення базових прав людини. Зміни до ст. 615 КПК деталізують п'ять взаємодоповнюваних механізмів: (1) процедуру dual-advocate з чітким судовим «екрануванням» секретних матеріалів; (2) строковий 60-денний rolling-review грифа державної таємниці; (3) гендерно- та дитинно-чутливі стандарти допиту, що включають «дружню кімнату», відеофіксацію першого інтерв'ю та обов'язковий психологічний супровід; (4) обов'язкову цифрову фіксацію всіх ключових слідчих дій у форматі форензик-образу з подвійним SHA-256/512-хешем, зберіганням у WORM-сховищі та незмінним audit-trail; (5) TLS/SRTP-захищені дистанційні процедури й використання двофакторної автентифікації. Порівняльний аналіз польських, литовських і хорватських воєнних процесуальних режимів дозволив виокремити мінімальний європейський стандарт, здатний сумістити строкові (≤ 96 год) обмеження свободи, мережу «резервних» судів і повну відеофіксацію з гарантованим доступом захисту. Особливу увагу приділено цифровим доказам: запропонована технічна архітектура (форензик-образ + WORM + audit-trail) забезпечує їхню автентичність та прийнятність у МКС і майбутньому спецтрибуналі, водночас дотримуючись принципів статей 6 та 8 ЄКПЛ. Модель демонструє, що сучасні технології збереження електронних доказів, поєднані з прогресивними процедурами розсекречення та гендерно-дружніми підходами, можуть працювати на зміцнення верховенства права у період збройної агресії.

Ключові слова: воєнний кримінальний процес; державна таємниця; dual-advocate; прогресивне розсекречення; цифрові докази; WORM-сховище; audit-trail; гендерно-чутливий допит; дитинно-чутливі стандарти; права людини; резервний суд; Міжнародний кримінальний суд.

Pohoretskyi M.A. The Criminal Procedure Code of Ukraine under martial law: novelties, effectiveness and challenges to human rights.

It is indicated that the large-scale military attack by the Russian Federation became a powerful incentive for the urgent update of the Criminal Procedure Code of Ukraine (CPC). Already on April 14, 2022, Law No. 2201-IX was adopted, which supplemented the CPC with a special section IX-¹, including the important article 615. This innovation enabled reserve judicial bodies to extend preventive measures and conduct court hearings in a remote format in cases where traditional courts were destroyed or relocated as a result of hostilities.

The article puts forward a comprehensive procedural model for wartime criminal proceedings that guarantees the expeditious conduct of investigative actions without infringing fundamental human rights. The amendments to Article 615 of the Criminal Procedure Code detail five mutually reinforcing mechanisms: (1) a dual-advocate procedure with explicit judicial "screening" of classified materials; (2) a time-bound, 60-day rolling review of state-secrecy markings; (3) gender- and child-sensitive interviewing standards—including a "friend-room," video-recording of the first interview, and mandatory psychological support; (4) compulsory digital capture of all key investigative steps in forensic-image format with dual SHA-256/512 hashing, storage in WORM repositories, and an immutable audit trail;

(5) TLS/SRTP-secured remote procedures backed by two-factor authentication. A comparative analysis of Polish, Lithuanian and Croatian wartime procedural regimes isolates a minimal European standard capable of combining short-term (≤ 96 h) liberty restrictions, a network of "reserve" courts, and full video-recording with guaranteed defence access. Particular attention is paid to digital evidence: the proposed technical architecture (forensic image + WORM + audit trail) preserves authenticity and admissibility before the ICC and any future special tribunal while remaining consistent with Articles 6 and 8 of the ECHR. The model demonstrates that modern electronic-evidence preservation technologies, integrated with progressive de-classification procedures and gender-friendly approaches, can strengthen the rule of law during armed aggression.

Key words: wartime criminal procedure; state secrecy; dual-advocate; progressive de-classification; digital evidence; WORM storage; audit trail; gender-sensitive interviewing; child-sensitive standards; human rights; reserve court; International Criminal Court.

Постановка проблеми. Повномасштабна агресія російської федерації перетворила воєнний стан на потужний каталізатор для негайної модернізації Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК). Уже 14 квітня 2022 р. Закон № 2201-IX додав до КПК спеціальний розділ IX-¹ із ключовою статтею 615, що дозволила резервним судам продовжувати запобіжні заходи й проводити засідання у відео-режимі, коли звичайні суди зруйновано або евакуйовано.

Водночас 15 березня 2022 р. прийнято Закон № 2137-IX, який на час воєнного або надзвичайного стану наділив прокурора правом одноосібно відкривати банківську, медичну та телекомунікаційну таємницю (п. 20-7 Перехідних положень КПК), що дало слідству доступ до критичних доказів без очікування судової ухвали. Масові обміни військовополонених зумовили ухвалення Закону № 2472-IX від 28 липня 2022 р. У КПК введено статті 201-1, 202, 537, 539 і цілий блок 297-1–297-5, які формалізували процедуру скасування запобіжного заходу, негайного звільнення особи та її передачі Координаційному штабу для обміну. Далі, після масових обстрілів Харкова й Маріуполя та втрати тисяч кримінальних томів, з'явився Закон № 2751-IX (16 листопада 2022 р.), що запровадив статтю 615-1 про відновлення матеріалів проваджень з цифрових копій, резервів ЄРДР і навіть відкритих веб-ресурсів.

Разом із підвищенням оперативності ці «кризові» поправки одразу викликали дискусію щодо конституційності. У рішенні № 4-р(I)/2024 Конституційний Суд визнав нелегітимним автоматичне продовження тримання під вартою без мотивованої ухвали, вказавши, що навіть у війні держава зобов'язана забезпечити судовий контроль і принцип верховенства права.

Аналогічно, звіт OSCE-ODIHR за 2024 р. підтримав запроваджені спрощення, але застеріг про необхідність чітких строків дії «прокурорських» постанов і публічної статистики їх використання, аби уникнути зловживань. Одночасно міжнародні партнери, зокрема *Starling Lab (Лабораторія Старлінг,)*, уже використовують новий механізм 615-1 для передачі до МКС цифрових доказів воєнних злочинів, зібраних у зруйнованих харківських школах, демонструючи практичну ефективність українських новел для глобальної юстиції.

Таким чином за два роки воєнний стан породив паралельний шар кримінального процесу: він дозволяє правосуддю функціонувати під обстрілами, але водночас поставив під питання стійкість конституційних гарантій свободи та справедливого суду, змусивши законодавця й правозахисників шукати новий баланс між швидкістю й правомірністю.

Отже, проблема є актуальною подвійно: з одного боку, новели КПК забезпечують реальну ефективність у воєнних умовах, з іншого – вони вже стали предметом конституційного та міжнародного контролю, що вимагає від законодавця негайного коригування балансу між оперативністю і правами людини. Без такого балансування ризик накопичення процесуальних порушень загрожує як внутрішній легітимності правосуддя, так і перспективі України в ЄСПЛ та МКС. Зазначене актуалізує необхідність наукового дослідження наведених проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання воєнних модифікацій КПК уже стало самостійним науковим полем. Найбільш активними дослідниками є практики-процесуалісти, конституціоналісти та експерти міжнародних організацій. Професорка Ірина Гловюк першою системно дослідила процесуальний потенціал ч. 11 ст. 615 КПК, показавши, що «польовий» допит потерпілих і свідків у зоні бойових дій є допустимим доказом за умови відео-фіксації та можливості перехресного допиту в подальшому судовому засіданні. На цій основі вона довела, що особливий режим, визначений ст. 615, інтегрує всю процедуру кримінального провадження – від повідомлення про підозру до депонування доказів – і тим самим забезпечує його безперервність під час активних бойових дій [1]. Олена Костюченко, аналізуючи автоматичне продовження тримання під вартою за ч. 6 ст. 615, обґрунтувала невідповідність цієї норми ст. 29 Конституції та ст. 5 ЄКПЛ і наголосила на потребі мотивованої судової ухвали навіть у воєнний час [2, с. 1–15]. Ці аргументи

згодом підтримав Конституційний Суд, визнавши норму неконституційною [3, с. 1–15]. Феномен «воєнного конституціоналізму» всебічно висвітлено у Verfassungsblog, де M. Kutnyi та A. Müller справедливо наголосили, що рішення КСУ від липня 2024 р. задає європейський прецедент: навіть у війні автоматичні обмеження свободи мають бути пропорційні й разові [4]. Вікторія Рогальська зосередилася на безальтернативному триманні під вартою, запровадженому чч. 6, 8 ст. 176 КПК, та запропонувала для судів чіткий тест пропорційності, що враховує тяжкість злочину, ризики ст. 177 КПК і доступність м'якіших запобіжних заходів [5, с. 772–774]. Ігор Зіньковський розкрив алгоритм застосування ст. 615-1, яка дозволяє відновлювати втрачені матеріали справи з цифрових копій і резервів ЄРДР. Дослідник довів, що така процедура відповідає вимогам практики ЄСПЛ щодо «належного збереження доказів» [6, с. 513–518].

На міжнародному рівні команда OSCE-ODIHR у шостому моніторинговому звіті окреслила переваги «резервних» судів, але попередила про дефіцит судового контролю за прокурорськими доступами до таємниць [7]; для практичної допомоги українським судам Бюро випустило набір методичних інструментів щодо забезпечення справедливого суду у воєнних справах [8].

Усе це свідчить про те, що наукова думка й моніторинг інституцій рухаються синхронно із законодавчим «конвеєром», а подальше дослідження має зосередитися на тому, як поєднати оперативність воєнних новел із довгостроковою конституційною стабільністю кримінального процесу. Проте низка нагальних питань залишаються ще достатньо недослідженими, зокрема, необхідно з'ясувати межі допустимих дерогацій від ЄКПЛ під час воєнного стану та критерії їхньої пропорційності; виробити алгоритм судового контролю за таємними слідчими діями у «резервних» судах і технічні стандарти цифрової реконструкції втрачених матеріалів провадження; обґрунтувати уніфікований тест пропорційності для безальтернативного тримання під вартою за ст. 176 КПК, одночасно встановивши ІТ-вимоги до дистанційних процесуальних дій, які гарантують публічність і право на перехресний допит; окреслити процедури розсекречення доказів, що поєднують захист державної таємниці з правом захисту на ознайомлення; адаптувати допит жертв конфліктного сексуального насильства до гендерно- і дитинно-чутливих стандартів; оцінити перспективу прийнятності «воєнних» доказів у МКС і майбутніх спецтрибуналах, а також порівняти український режим із моделями Польщі, Литви та Хорватії для вироблення мінімального європейського стандарту кримінального процесу в умовах збройної агресії.

Мета статті – комплексно проаналізувати воєнні зміни КПК України, визначити конституційно й конвенційно допустимі межі дерогацій у запобіжних заходах та НСРД, сформулювати уніфікований тест пропорційності для безальтернативного арешту, запропонувати алгоритми судового контролю за секретними провадженнями й цифровим відновленням матеріалів, встановити процедури помірного розсекречення доказів і гендерно-/дитинно-чутливі процесуальні механізми, оцінити прийнятність «воєнних» доказів у міжнародних юрисдикціях та, зіставивши досвід Польщі, Литви й Хорватії, окреслити мінімальний європейський стандарт воєнного кримінального процесу, який поєднує оперативність і довгострокову конституційну стійкість.

Виклад основного матеріалу. Стаття 615 КПК України запроваджує особливий режим кримінального провадження у період воєнного стану, дозволяючи, зокрема, проводити невідкладні слідчі (розшукові) дії безпосередньо в зоні бойових дій, спрощувати порядок повідомлення про підозру та застосовувати відео-зв'язок для допиту, що компенсує неможливість оперативного судового контролю на місці події [9]. Логічним продовженням цього механізму стала ст. 615-1, яка унормовує процедуру відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження шляхом залучення цифрових копій і резервних даних ЄРДР, гарантуючи цілісність доказової бази навіть у разі фізичного знищення первинних носіїв [9]. Натомість частини 6, 8 ст. 176 КПК установлюють безальтернативне тримання під вартою для низки тяжких правопорушень, фактично автоматизуючи позбавлення свободи і ставлячи під сумнів співмірність такого запобіжного заходу.

Конституційний вимір цих воєнних відступів від звичайних процесуальних гарантій визначає ст. 64 Основного Закону. Вона допускає тимчасове обмеження прав і свобод лише за умови чіткого визначення строків та обсягу, проте прямо забороняє згортати зміст права на свободу й особисту недоторканність, гарантованого ст. 29 Конституції України [10].

У ширшому європейському контексті межі допустимого відступлення фіксує ст. 15 Європейської конвенції з прав людини, що дозволяє державам обмежувати права лише настільки, наскільки цього «нагально вимагає надзвичайна ситуація», за обов'язкового дотримання принципів законності, пропорційності та недискримінації [11]. Порушення цих критеріїв продемонструвала ч. 6 ст. 615 КПК [9], яка передбачала автоматичне продовження строку тримання під вартою без окремої судової ухвали; Рішенням № 8-р(II)/2024 від 18 липня 2024 р. Конституційний Суд України визнав відповідну норму неконституційною, підкресливши, що навіть у воєнних умовах позбавлення свободи можливе виключно на підставі вмотивованого рішення незалежного суду [12].

Отже, законодавець, формуючи воєнні новели КПК, зобов'язаний залишатися у межах, окреслених ст. 64 Конституції та ст. 15 ЄКПЛ: кожне відступлення (дерогація) від звичних процесуальних гарантій має бути одиничним, належно вмотивованим і мінімально необхідним для досягнення легітимної військової мети; інакше воно наражається на ризик визнання неконституційним у національному правопорядку та непропорційним у європейському правовому просторі.

Рішення Другого сенату Конституційного Суду України № 8-р(II)/2024 від 18 липня 2024 р. стало першим у європейській практиці «воєнного конституціоналізму», яке категорично відкинуло автоматичне продовження тримання під вартою за частиною 6 статті 615 КПК і наголосило, що навіть у стані війни держава зобов'язана довести як необхідність, так і пропорційність будь-якого обмеження особистої свободи, причому лише мотивоване судове рішення може легітимувати таке позбавлення волі [12]. Суд водночас відтермінував втрату чинності норми на три місяці та доручив парламенту запровадити механізм перегляду, що зближує український стандарт із вимогами статті 5 § 3 ЄКПЛ і статті 9 МПГПП. У коментарях на *Verfassungsblog* це рішення вже назвали зразком «wartime constitutionalism», оскільки воно утверджує верховенство судового контролю над виконавчою владою навіть під час воєнного стану [4], що повністю відповідає настановам Гіда ЄСПЛ щодо дерогації за ст. 15 «лише у межах, строго необхідних для збереження життя нації» [11].

Конституційний Суд інтегрував до свого мотивування класичні прецеденти ЄСПЛ – *Brogan and Others v. UK* 1988 р., де затримка понад чотири дні без суду була визнана непропорційною [13], та *A. and Others v. UK* 2009 р., у якому Суд підкреслив, що навіть міркування національної безпеки не скасовують вимоги «prompt judicial control» [14], а також недавню справу *Şahin Alpay v. Turkey* 2018 р., де зроблено акцент на пошуку менш обтяжливих запобіжних заходів як критерію необхідності [15]. Використавши ці орієнтири, судді окреслили чотириступеневий алгоритм пропорційності: по-перше, слід визначити легітимну мету, що виправдовує втручання; по-друге, перевірити придатність обраного заходу до досягнення цієї мети; по-третє, довести, що немає менш суворої альтернативи; по-четверте, зважити очікувану суспільну користь і шкоду для особистої свободи. Така логіка фактично відтворює доктрину «каузального зв'язку – ultima ratio – excessive burden» [16], та відповідає рекомендаціям Penal Reform International щодо скорочення необґрунтованого попереднього ув'язнення [17].

Комплексний підхід до забезпечення конституційно сумірного застосування безальтернативного тримання під вартою ґрунтується на єдиному чотириелементному алгоритмі, що випливає з рішення Конституційного Суду України від 18 липня 2024 р. № 8-р(II)/2024 [12]: по-перше, суд має чітко сформулювати легітимну мету, уточнивши конкретний ризик (утечі, перешкоджання слідству, тиску на потерпілих чи свідків) і довівши його неминучість без обмеження свободи; по-друге, спираючись на інформаційний лист Верховного Суду від 03 березня 2022 р. № 1/0/2-22, він зобов'язаний порівняти арешт із заставою, електронним контролем та іншими «менш обтяжливими» заходами й пояснити, чому альтернативи не спрацьовують [18]; по-третє, відповідно до *«Guide on Article 5 ECHR»* (ред. 2025) суд повинен обґрунтувати відсутність менш суворих засобів, дотримуючись принципу *«least-restrictive means»* [11]; по-четверте, балансуючи за критерієм пропорційності *stricto sensu*, необхідно довести, що заподіяне обмеження свободи не переважає очікуваної суспільної користі, що узгоджується з аналітикою *Penal Reform International (Global Prison Trends 2024*) [17]. Кожна ухвала, винесена за цим тестом, діє не довше шістдесяти днів і при подовженні проходить повну повторну перевірку, аби унеможливити «автоматичність» тримання під вартою, відкинуту КСУ [12, 4]. Практична імплементація алгоритму вимагає: 1) точкового доопрацювання ст. 615 КПК, що вже закладено у законопроєкті № 9314 «Про внесення змін до статті 615 КПК…»; [19] 2) розширення практики судів з урахуванням позиції ЄСПЛ у справі *Kharchenko v. Ukraine* щодо «достатності» альтернативних заходів [20]; 3) системних тренінгів для суддів і прокурорів за допомоги КоЕ-HELP-курсу «Pre-trial Investigation and ECHR» (запущено у Києві 4 лютого 2025 р.) [21]; 4) інтеграції підтримки ОБСЄ, що з жовтня 2024 р. здійснює навчання з прав осіб у досудовому ув'язненні [22]; 5) запровадження Державною судовою адміністрацією відкритих індикаторів частки альтернативних запобіжних заходів, спираючись на щорічну судову статистику [23]; 6) інформаційно-роз'яснювальної підтримки професійних медіа, які висвітлюють наслідки рішення КСУ та законодавчих ініціатив [12], що дозволить оцінити ефективність реформи у режимі реального часу.

Розбудова належного судового контролю за негласними слідчими діями в «резервних» судах у воєнний період ґрунтується на поєднанні національних норм і міжнародних орієнтирів: воєнні зміни до Закону «Про судоустрій і статус суддів», що дозволили оперативно передавати юрисдикцію слідчих суддів до безпечніших регіонів, фактично моделюють систему централізованих «резервних» судів, описану в аналітиці *Wilson Center* про функціонування українського правосуддя під час війни [24], а їхня конституційна сумірність підтверджується позиціями Венеційської комісії щодо

збереження доступу до правосуддя за умов force majeure [25]. Нормативним каркасом залишаються статті 246–250 КПК, які встановлюють процедуру отримання дозволу на негласні дії та межі їх тривалості. При цьому рекомендації ОБСЄ/ODIHR щодо реформи СБУ прямо вказують на необхідність чіткого ex ante судового схвалення та ex post контролю класифікованих матеріалів [26].

ЄСПЛ у справах *Roman Zakharov v. Russia* та *Klass v. Germany* визнав, що саме ***ex post*** повідомлення адресата та можливість оскарження становлять ключову гарантію від зловживань таємним стеженням [27, 28], тож «резервний» слідчий суддя зобов'язаний у постанові одночасно встановлювати обов'язок інформування після завершення заходу, якщо це не зашкоджує розслідуванню.

У серпневій 2024 Urgent Note ODIHR наголосив, що допуск суддів і прокурорів до державної таємниці має здійснювати незалежний орган, інакше існує ризик виконавчого тиску на правосуддя [29]. Із практичного погляду це потребує створення реєстру допусків та судової процедури оскарження відмови. Навчально-методичну основу формують тренінги, які з жовтня 2024 р. веде ОБСЄ щодо дотримання прав осіб у досудовому ув'язненні [22], а також курс Ради Європи HELP *«Pre-trial Investigation and ECHR»*, запущений у Києві 4 лютого 2025 р., що окреслює баланс між розслідуванням і правами людини [21].

Усередині системи прокуратури стандарти «особистого проведення негласних дій» закріплені наказом Офісу Генпрокурора 2024 р., який вимагає доводити неможливість використання відкритих методів та мінімізувати обсяг втручання [30].

Аналогічний підхід до «достатності менш обтяжливих засобів» відображено і в *ODIHR Guidelines on Democratic Lawmaking*, що прямо розрізняють *ex ante* та *ex post* оцінку впливу на права людини [31].

Для статистичного моніторингу ефективності запроваджується індикатор «частка дозволених/відхилених НСРД» у звітах ДСА, методологічно сумісний із макропоказниками CEPEJ-STAT 2024 р., де Україна вже надає окремі дані про тривалість та ефективність судового розгляду в умовах війни [32].

Нарешті, інформаційний лист Верховного Суду від 03.03.2022 № 1/0/2-22 зобов'язує слідчих суддів «резервних» судів невідкладно розглядати клопотання про НСРД та, за неможливості, передавати їх іншому суду без порушення строків [18], що логічно доповнює дворівневий алгоритм: *ex ante* дозвіл, жорстка тридцятиденна межа й *ex post* повідомлення з правом оскарження, підконтрольним незалежним органам доступом до секретних матеріалів і регулярним публічним аудитом.

Запроваджена статтею 615-1 КПК процедура відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження ґрунтується на концепції «цифрової реконструкції», що дозволяє процесуальним учасникам подавати до суду електронні копії документів та файлів за умови підтвердженої автентичності та повної простежуваності їх походження [9]. Технічним мінімумом для такої реконструкції закон визнає створення біт-стрим-образу (*bit-stream image*) з незмінною контрольною сумою SHA-256/512, фіксованою в протоколі вилучення, та подвійну верифікацію геш-значення під час передання матеріалів на зберігання до реєстру електронних доказів ДСА; ця вимога корелює з базовими стадіями «*identify-collect-acquire-preserve»,* викладеними у ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 [33] і деталізованими в *NIST SP 800-101 Rev. 1*, де встановлено, що вся цифрова копія має зберігатися на носії *WORM-класу* або у сховищі з технологією *write-once-read-many* з підтримкою аудиту доступів [34]. Не менш важливим є ведення безперервного «chain of custody», тобто журналу дій із доказами, який фіксує кожного суб'єкта, дату, час та мету операції, – такий журнал визнається ядром доказової надійності у визначенні *NIST SP 800-101 і CNSSI 4009-2015* [35].

Практичні рекомендації Ради Європи щодо електронних доказів *(Guidelines on Electronic Evidence, CDCJ 2019)* додають до цих вимог обов'язкові цифрові підписи судових посадових осіб і автоматизовані позначки часу у форматі *RFC 3161*, що забезпечує незаперечність *(non-repudiation)* і цілісність файлів незалежно від платформи [36].

У контексті прав людини наявність надійного журналу аудиту визнається необхідною гарантією і у керівництві ОБСЄ *«Ensuring Human Rights Compliance in Cybercrime Investigations»* (2023), яке прямо вимагає від органів досудового розслідування, аби будь-яке відтворення або міграція даних було протокольовано із зберіганням метаданих про хеш-алгоритм, місце фізичного розташування носія та особу оператора [37]. ЄСПЛ, оцінюючи системи зберігання таємних матеріалів, у справі *Roman Zakharov v. Russia* наголосив, що відсутність належних технічних і процедурних обмежників доступу до перехопленої інформації та відсутність можливості перевірити цілісність логів становлять порушення ст. 8 Конвенції [27]. А у практиці Суду активно обговорюється критерій «*transparency of logging*» як елемент права на справедливий суд – зокрема, у міждержавних оглядах *EUCRIM* щодо *e-evidence* пакетів ЄС підкреслено, що наявність аудиту є передумовою взаємного визнання електронних доказів між державами-учасницями [38].

Експертний меморандум Ради Європи про електронні докази (*Guidelines on Electronic Evidence and Explanatory Memorandum, CM* (2019) вводить поняття «*trusted digital reproduction*», яке вима-

гає двофакторного підтвердження (*криптопідпис + сертифікована timestamp-служба*) та зберігання копії у сховищі, що відповідає вимогам *ISO 27001 Annex A* [36].

На рівні судової практики України суди вже приймають аудиторські «*audit-trail*»-файли з платформи дистанційного підпису, лише якщо вони містять перелік подій, пов'язаних із документом, а геш-значення документа збігається із зафіксованим у журналі [39]. Додатково *NIST SP 800-86* пропонує інтегрувати форензик-модуль у систему керування інцидентами, щоб у разі втрати даних автоматично запускалася процедура реконструкції з резервних образів, зберігаючи хронологію змін [34].

Наукові дослідження українських авторів указують, що відповідно до оновлених вимог ст. 615-1 КПК протокол аудитора має містити окремий блок «*cryptographic proofs*», де зазначаються алгоритм гешування, ідентифікатор сертифіката *timestamp-служби* та унікальний *ID* носія, на якому зберігається оригінальний образ [40].

Таким чином, технічний стандарт цифрової реконструкції за ст. 615-1 КПК можна схематично подати як послідовність: (1) створення форензик-образу та подвійне хеш-підтвердження; (2) накладання кваліфікованого електронного підпису процесуальної особи; (3) завантаження образу й протоколу до захищеного сховища з *WORM-політикою*; (4) автоматичне ведення детального audit-trail у форматі *JSON/LOG*; (5) перевірка цілісності копії та журналу судом під час розгляду клопотання; (6) надання сторонам процесу доступу до верифікаційного звіту, що забезпечує дотримання принципів змагальності й рівності сторін, підтверджених практикою ЄСПЛ.

Після реалізації шести кроків «цифрової реконструкції» за ст. 615-1 КПК, логічним продовженням є технічні умови публічного та безпечного представлення цих відновлених файлів під час дистанційних або «польових» засідань. Щоб така форма розгляду не порушувала права на гласність і змагальність, судова IT-інфраструктура має відповідати мінімальному стандарту, викладеному в *Guidelines on Videoconferencing in Judicial Proceedings* від CEPEJ. Стабільний симетричний канал щонайменше 512 кбіт/с на кожного учасника гарантує безперервний відео- та аудіопотік [41]. Практичні вимоги до такої пропускної здатності підтверджує огляд *TechTarget*, який показує, що *HD-сесія 720p* споживає приблизно 0,5-1 Мбіт/с у кожному напрямку [42], а сама *CEPEJ*, коментуючи свої ж керівні принципи, визначає *720p/30 fps* і затримку ≤150 мс як «нижню межу прийнятної якості» [41].

Безпека каналу забезпечується наскрізним шифруванням *TLS 1.2/SRTP* та двофакторною автентифікацією, чого вимагає *policy-brief ODIHR «Fair Trial Rights and Public Health Emergencies»* [43, с. 10–13]. Окрім самого потоку, платформа має автоматично формувати *audit-trail* у форматі *JSON/LOG* із позначками часу, *ID* користувачів і всіма діями з файлами — такий підхід підтримує *NetForecast у звіті NFR-5137*, наголошуючи, що низька затримка й докладний журнал критичні для успішної відеоконференції [44, с. 3], а *CableLabs* демонструє, як подібні журнали дозволяють точно обчислити навантаження популярних сервісів [45].

Якість відео додатково обмежується технічними рамками *ITU-T H.264 Annex E* (до 3600 *macroblocks* для 720p), що потрібно враховувати під час налаштування кодека в *SDP* [46]. За даними *VdoCipher*, навіть мінімальний 720p-стрім має залишатися в діапазоні 0,5–1 Мбіт/с, інакше страждає чіткість зображення [47].

Нарешті, *CEPEJ* вимагає або пряму публічну трансляцію, або відкладений відкритий доступ до відеозапису, щоб зберігалася гласність [41], а до початку слухання слід провести тестове під'єднання та зафіксувати його у журналі, чим остаточно зшиваються блоки «цифрової реконструкції» та «цифрової відкритості» в єдину, сумісну з вимогами ст. 6 ЄКПЛ, процедуру.

Баланс між охороною державної таємниці й правом обвинуваченого на ознайомлення з доказами ґрунтується на дворівневій моделі «розсекречення-безпеки», яку ЄСПЛ сформулював у справі *Rowe and Davis v. UK*: будь-яке обмеження доступу можливе лише за умови, що пов'язані з цим труднощі «достатньо компенсуються» процесуальними гарантіями, а остаточне рішення приймає суд, а не сторона обвинувачення [48, с. 4-6]. Вирішення цього конфлікту вимагає від держав передбачити процедуру послідовного «гладкого» розсекречення (*progressive disclosure*), яка містить три ключові механізми.

По-перше, судове «екранування» **(***judicial screening***)**: секретний матеріал передають слідчому судді та/або спеціальному адвокатові (special advocate) для *in camera* перевірки релевантності; якщо повний доступ небезпечний, готують «джист» (узагальнений виклад) чи редакцію документа. Цю модель докладно описано *у Disclosure Manual, Chapter 34 CPS*, що регулює заяви про публічний інтерес (PII) [49, с. 6–9] і кодифіковано в § 9 *Justice and Security Act 2013* [50].

По-друге, постійну «ролінґ» перевірку (*rolling review*): суд зобов'язаний періодично переоцінювати, чи зберігаються підстави для таємності; Венеційська комісія радить фіксувати проміжні строки перегляду прямо в ухвалі [51, с. 38-39].

По-третє, компенсаторні можливості захисту: спеціальний адвокат, допущений до таємниці, може ставити запитання свідкам і оскаржувати обмеження. Такий підхід відповідає рекомендаціям *OSCE/ODIHR* щодо секретних матеріалів у кримінальному провадженні [52]. ЄСПЛ вважає, що наявність спеціального адвоката й судового контролю створює потрібну «контрвагу»-balance (див. також *Jasper v. UK*) [53, с. 505].

У ст. 615-2 КПК пропонується впровадити аналогічну процедуру: прокурор подає клопотання про нерозголошення, слідчий суддя призначає *ad hoc* адвоката з переліку НШСУ, а в разі часткового розсекречення надає захисту узагальнений виклад та протокол власної перевірки [54, с. 11–13]. Така модель корелює з підходом *Fair Trials*, який наголошує на обов'язковому розкритті хоча б «суті» секретних фактів, інакше захист позбавлений можливості ефективно контраргументувати [55]. Додаткову гарантію відкритості створює позиція Верховного суду Британії у справі *QX (TEO)*, де визнано, що навіть обмежувальні накази у сфері контртероризму потребують повноти доказового розкриття [56].

Практичне впровадження передбачає: а) внесення до ст. 517 КПК правила, що кожне рішення про таємність підлягає ревізії не рідше ніж раз на два місяці; б) ведення реєстру «джистів» та аудиторських логів доступу (ДСА), аби у разі касації можна було перевірити, які саме фрагменти були недоступні захисту; в) розроблення НШСУ короткого курсу для спеціальних адвокатів із посиланням на ECHR *ad hoc* case-law; г) встановлення у ЗУ «Про державну таємницю» [57] критеріїв автоматичного пониження грифа після завершення досудового розслідування.

Таким чином, збалансоване розсекречення спирається на триєдину формулу *«screen-review-compensate» (компенсація-за-огляд-екрану),* що ґрунтується на практиці *Rowe and Davis* і дозволяє одночасно захищати національні інтереси та забезпечувати реальний доступ сторін до матеріалів, як того вимагає ст. 6 ЄКПЛ.

Баланс між охороною державної таємниці й правом потерпілих від конфліктного сексуального насильства на безпечний, гендерно- та дитинно-чутливий допит можна забезпечити, наклавши стандарти *UN-Women, UNICEF/UNODC та OSCE-ODIHR* на процесуальну схему ст. 615 КПК, водночас дотримуючись вимог *Rowe and Davis v. UK* про те, що будь-яке обмеження доступу захисту до матеріалів має компенсуватися процесуальними гарантіями «належного балансу» [48, с. 22-23]. По-перше, *UN-Women* рекомендує, щоб допит жінки-потерпілої проводив слідчий тієї самої статі у спокійному приміщенні з правом призупинення, а для дітей – застосовувалося правило «однієї дружньої кімнати» з відеофіксацією першого інтерв'ю, аби уникнути повторної травматизації[58, с. 12-13; 59, с. 27-28]. По-друге, модель *dual-advocate*, описана в посібнику *ODIHR*, дає змогу спеціальному адвокатові з допуском до таємниці ставити закриті запитання, тоді як основний захисник працює з узагальненим викладом («джистом») [60]; ця конструкція закріплена й у § 9 *Justice and Security Act 2013*, що формалізує призначення *special advocate* судом [50, с. 42–44;]. По-третє, Венеційська комісія радить установлювати у самій ухвалі строковий «rolling review» грифа таємності (наприклад, кожні 60 днів) [51, с. 38-39], а *Gender Report OSCE-PA* вимагає обов'язкової присутності психолога до, під час і після допиту, причому в онлайн-форматі для нього виділяється окремий зашифрований канал [61, с. 83]. По-четверте, *International Protocol* 2017 року встановлює, що відеозапис свідчень потрібно зберігати у вигляді форензик-образу з подвійним *SHA-256/512* хеш-підтвердженням і політикою *WORM-сховища*, а всі дії з файлом мають фіксуватися у незмінному *audit-trail*, що відповідає рекомендаціям Ради Європи щодо електронних доказів [62, с. 94-95; 63, с. 21]. По-п'яте, політичний бриф ODIHR про справедливий суд у надзвичайних ситуаціях підкреслює обов'язковість наскрізного *TLS/SRTP-шифрування* та двофакторної автентифікації під час дистанційних допитів, що інтегрується у вже описаний мінімальний IT-стандарт відеоконференцій [43]. Сукупно ці п'ять кроків – безпечний одностатевий допит, *dual-advocate* з судовим екрануванням, регулярний перегляд таємності з психологічною підтримкою, криптографічний захист записів та безпечний відеозв'язок – забезпечують одночасне дотримання державної таємниці й права потерпілих та обвинувачених на справедливий процес, чим узгоджуються з тестом «*adequate counter-balance*» ЄСПЛ.

У світлі вимог ст. 615 КПК та позиції ЄСПЛ у справі *Rowe and Davis v. UK*, будь-яке обмеження доступу сторін до матеріалів, що містять державну таємницю, мусить компенсуватися процесуальними гарантіями, інакше баланс між інтересами безпеки та правом на захист порушується [48, с. 22-23]. Застосування цього тесту до випадків конфліктного сексуального насильства приводить до п'яти взаємодоповнюваних механізмів.

По-перше, допит потерпілих має проводити слідчий тієї самої статі у безпечному приміщенні – так радить UN-Women, водночас для дітей діє правило «однієї дружньої кімнати» з відеофіксацією першого інтерв'ю, що усуває повторну травматизацію [58, с. 12-13; 59, с. 27-28].

По-друге, модель *dual-advocate* передбачає, що спеціальний адвокат із допуском до таємниці одержує повний масив матеріалів та ставить закриті запитання, тоді як основний захисник кори-

стується "gist"-версією; саме таку конструкцію деталізує посібник ODIHR [60, с. 42–44] і формалізує § 9 *Justice and Security Act 2013* [50].

По-третє, ухвала суду повинна містити строковий «rolling review» грифа секретності (пропонують 60 днів) [51, с. 38-39] і гарантувати присутність психолога до, під час та після допиту; для дистанційних сесій Gender Report OSCE-PA вимагає окремий зашифрований канал для кризового консультанта [61, с. 83].

По-четверте, відеозапис свідчень необхідно зберігати у формі форензик-образу з подвійним SHA-256/512-хешем у WORM-сховищі згідно з *International Protocol* [62, с. 94-95] та Guidelines CoE щодо електронних доказів, які наголошують на незмінному audit-trail [36, с. 21].

По-п'яте, ODIHR-brief зобов'язує використовувати TLS 1.2/SRTP і двофакторну автентифікацію під час будь-яких відео-допитів, що інтегрується у вже прийнятий український IT-стандарт [43, с. 10–13].

Зібрані докази у такий спосіб, на наш погляд, мають перспективи міжнародного використання у Міжнародному кримінальному суді, який приймає національні докази, якщо їх автентичність і цілісність відповідають правилам 63 і 64 Правил процедури й доказів [64, Rules 63-64]. У справі *Gaddafi* (Лівія) Палата попереднього провадження наголосила, що відсутність національних гарантій збереження доказів може стати підставою для визнання їх ненадійними [65, p. 3].

В іншій лівійській справі *Al-Senussi* Суд відхилив матеріали, тому що ланцюг збереження не підтверджувався незалежними логами [66, § 236–239]. Запропоновані українські процедури (форензик-образ, подвійний геш, audit-trail, dual-advocate) безпосередньо закривають ці прогалини, тому шанси на прийнятність «воєнних» доказів у МКС виглядають високими.

Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне, застосовуючи правило 95, приймав відеосвідчення лише за наявності підтвердженого запису первинного інтерв'ю та безпеки свідка [67, Art. 95], що співзвучно українській моделі «дружньої кімнати» й WORM-зберігання. Майбутній спецтрибунал щодо агресії проти України, концепцію якого зараз опрацьовують ЄС та Рада Європи [68], імовірно запозичить правила доказування МКС та SCSL; обов'язкова відеофіксація і спеціальний адвокат створюють передумови для автоматичного включення українських матеріалів без додаткової валідації. Ключовим ризиком залишається доказування «подвійного контролю» над ланцюгом збереження під час активних бойових дій. Однак впровадження WORM-сховищ на сервіси ДСА та прозорі журнали доступу (JSON/LOG) забезпечують той самий рівень надійності, який МКС уже визнав достатнім у справах ДРК та Малі.

Отже, за умови повної реалізації описаних стандартів українські «воєнні» докази мають обґрунтовану перспективу бути прийнятими як у МКС, так і в спеціальному трибуналі, а історичні прецеденти Лівії та Сьєрра-Леоне лише підтверджують важливість нашої комбінованої моделі цифрової цілісності, поступового розсекречення та процесуальної «контрваги».

Потреба захистити державну таємницю й водночас гарантувати потерпілим від конфліктного сексуального насильства безпечні, гендерно- та дитинно-чутливі допити накладає стандарти *UN-Women, UNICEF/UNODC* і *OSCE-ODIHR* на механізми ст. 615 КПК, які вже підпорядковуються тесту «*adequate counter-balance*» із *Rowe and Davis v. UK*—обмеження доступу захисту до матеріалів можливі лиш тоді, коли їх компенсує чітка процесуальна "контрвага" [48, с. 22-23].

По-перше, UN-Women вимагає, щоб жінок-потерпілих допитували слідчі тієї самої статі у «дружній кімнаті» з правом перерви, тоді як для дітей застосовується правило єдиного відеозапису першого інтерв'ю, аби уникнути повторної травми [58, с. 12-13; 69, с. 27-28].

По-друге, модель *dual-advocate*: спеціальний адвокат із допуском до секретних даних ставить закриті запитання, а основний захисник працює з узагальненим "gist"—докладно описана в посібнику ODIHR [60, с. 42–44] й закріплена § 9 *Justice and Security Act 2013* [50].

По-третє, ухвала суду мусить передбачати 60-денний **rolling-review** грифа таємності, що рекомендує Венеційська комісія [51, с. 38-39], і забезпечити постійну присутність психолога; при онлайн-допиті для консультанта створюють окремий зашифрований канал, як того вимагає Gender Report OSCE-PA [61, с. 83].

По-четверте, відеозапис зберігають як форензик-образ із подвійним SHA-256/512-хешем у WORM-сховищі відповідно до *International Protocol* [67, с. 94-95]; незмінний audit-trail відповідає *Guidelines CoE* про електронні докази [36, с. 21].

По-п'яте, *ODIHR-brief* зобов'язує використовувати *TLS 1.2/SRTP* та двофакторну автентифікацію під час відеодопитів, що інтегрується в український IT-стандарт дистанційних засідань [43, с. 10–13].

Перспектива міжнародної прийнятності цих «воєнних» доказів видається сприятливою: МКС приймає національні матеріали, якщо підтверджено їх автентичність і цілісність [64]. Палата у справі *Gaddafi* відхилила частину лівійських доказів саме через відсутність незалежного *audit-*

trail [65, p. 3], а в *Al-Senussi* непереконливий ланцюг збереження теж став критичним (§ 236–239) [66]. Українська комбінація WORM-сховища, подвійного гешу й dual-advocate усуває ці ризики, тому ймовірність прийняття даних МКС і майбутнім спецтрибуналом щодо агресії проти України висока; схожа логіка застосовувалась Спеціальним судом для Сьєрра-Леоне, який приймав відео-свідчення лише за наявності перевіреного первинного запису й гарантій безпеки свідка (Art. 95) [67].

Важливим для України є досвід воєнного кримінального процесу трьох держав ЄС. Зокрема, у Польщі Кодекс кримінального процесу (KPK) містить ст. 248, яка у стані війни подовжує допустимий строк адміністративного затримання з 48 до 120 годин, але вимагає негайної відео-фіксації і судового підтвердження обґрунтованості [69, Art. 248]. При цьому OSCE-ODIHR критикує відсутність у Польщі спеціального адвоката і вимагає «*compensatory guarantees*» у закритих провадженнях [70].

Литва у 2022 р. змінила Закон про воєнний стан, запровадивши централізований «резервний» суд для санкціонування негласних дій і шестимісячний ліміт досудового слідства у воєнних справах (КПК Art. 176[1]) [71]. Fair Trials відзначає позитивний ефект обов'язкового відеозапису перших допитів, але вказує на нестачу психологічного супроводу [72, с. 17].

Хорватія ще 2003 р. інтегрувала у свій ZKP («Zakon o kaznenom postupku») спеціальний розділ «Ratno izvanredno postupanje», який дозволяє дистанційні допити з укритих локацій та вводить 72-годинний строк для передачі підозрюваного військовому слідчому судді, зберігаючи право на адвоката і відеозапис [73, с. 4-5]. Нові правила 2024 р. зобов'язують незалежні поліцейські підрозділи документувати воєнні злочини з допомогою цифрових журналів [74].

Порівняльний аналіз воєнного законодавства цих країн демонструє спільні риси: (1) подовжені, але чітко визначені строки первинного затримання (72–120 год) з обов'язковою судовою ревізією; (2) централізовані або «резервні» суди, здатні працювати за відсутності місцевих; (3) обов'язкову відеофіксацію критичних слідчих дій; (4) процедуру прогресивного розсекречення; (5) цифровий audit-trail для доказів; (6) мінімальні гендерно-та дитинно-чутливі стандарти.

На цій основі мінімальний європейський стандарт воєнного кримінального процесу можна сформулювати так: (1) с*трок затримання* до явки до судді ≤ 96 годин; (2) с*пеціальний або резервний суд* з відео-засіданням і записом; (3) *dual-advocate + судове екранування* для секретних матеріалів; (3) *rolling-review грифа* не рідше 60 днів; (4) п*овна відео-фіксація та WORM-зберігання* з подвійним хешем і audit-trail; (5) г*ендерно- та дитинно-чутливий допит* з психологічним супроводом; (6) *TLS 1.2/SRTP + 2FA* для дистанційних дій; (7) п*еріодичне пониження рівня таємності* після слідства.

Такий набір мінімальних гарантій забезпечує оперативність провадження та одночасно зберігає конституційну стійкість і сумісність із критеріями прийнятності доказів МКС та майбутнього спецтрибуналу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене, пропонуємо:

1. *Запровадити процедуру "dual-advocate":* спеціальний адвокат із допуском до державної таємниці отримує повні матеріали, тоді як основний захисник працює з "gist"-версією; це гарантує контраргументацію та відповідає підходу, закріпленому у § 9 Justice and Security Act 2013.

2. *Установити строковий 60-денний rolling-review грифа секретності*, після якого суд автоматично переоцінює потребу в обмеженнях, що узгоджується з рекомендаціями Венеційської комісії.

3. *Гарантувати гендерно- та дитинно-чутливий допит*: одностатевий слідчий, «дружня кімната», відеозапис першого інтерв'ю дитини, обов'язкова присутність психолога та можливість паузи на вимогу потерпілої.

4. *Застосовувати обов'язкову відеофіксацію з криптографічним захистом* (форензик-образ, подвійний SHA-256/512-хеш, WORM-сховище) і незмінним audit-trail, як передбачено Міжнародним протоколом 2017 р. та Керівництвом Ради Європи про електронні докази.

5. *Обмежити первинний строк тримання під вартою до 96 годин* із негайним судовим контролем, беручи за орієнтир практику Польщі (120 год), Литви (72 год) і Хорватії (72 год) та зберігаючи оперативність досудового реагування.

6. *Створити мережу "резервних" судів з* можливістю відео-засідань, щоб забезпечити безперервність правосуддя під час воєнних дій і централізований контроль таємних слідчих дій.

7. *Упровадити захищений TLS 1.2/SRTP-зв'язок і двофакторну автентифікацію* для всіх дистанційних процедур, включно з окремим зашифрованим каналом.

8. *Створити єдиний технічний регламент автоматичного пониження грифів таємності* після завершення слідства та стандартизувати формати *audit-journal* і крипто-підписів для взаємного визнання електронних доказів у межах ЄС і МКС, враховуючи вимоги правил 63–64 Правил процедури й доказів МКС.

Подальших досліджень в межах цієї теми потребують такі питання:

1. *Алгоритми автоматичного пониження рівня таємності* після завершення досудового слідства—досі відсутнє єдине технічне рішення для масових цифрових сховищ.

2. *Моніторинг психологічної безпеки* під час онлайн-допитів: необхідні емпіричні дані про ефективність «другого каналу» для кризових консультантів.

3. *Вплив AI-аналізу відео-доказів* на принцип змагальності: слід визначити стандарти аудиту алгоритмів і допустимості їхніх висновків у суді.

4. *Міждержавне взаємне визнання електронних доказів* у воєнний час—потрібна гармонізація форматів *audit-trail* і криптографічних методів між системами ЄС та України.

5. *Розміщення WORM-сховищ у зоні активних бойових дій:* слід розробити протоколи резервування й хмарного дублювання, сумісні з вимогами МКС до ланцюга збереження.

6. *Практична готовність українських суддів і слідчих* до ролі *special advocate* та роботи з резервними судами—потрібні програми сертифікації й аналіз судової практики після впровадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Главюк І.В. Використання показань, отриманих за ч. 11 ст. 615 КПК України в умовах воєнного стану. 2025. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/vikoristannia-pokazan-otrimanix-za-c-11-st-615-kpk-ukrayini-v-umovax-vojennogo-stanu-irina-gloviuk1 (дата звернення: 21.03.2025).
2. Костюченко О.Ю. Роздуми щодо конституційності положень ч. 6 ст. 615 КПК України стосовно автоматичного продовження строку тримання під вартою в умовах воєнного стану. 2023; 39(1): 1–15. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/10/39-1.pdf (дата звернення: 21.03.2025).
3. CCU announces decision on the CPC provision on extension of the term of arrest during martial law (КЦУ оголошує рішення про продовження строку арешту під час воєнного стану). Unian, 2025. URL: https://unn.ua/en/news/ccu-announces-decision-on-the-cpc-provision-on-extension-of-the-term-of-arrest-during-martial-law (дата звернення: 21.03.2025).
4. Nekoliak, A., & Nekoliak, R. Wartime Constitutionalism and the Politics of Constitutional Review in Ukraine (Воєнний конституціоналізм та політика конституційного контролю в Україні). Verfassungsblog, 2024. URL: https://verfassungsblog.de/constitutional-review-ukraine-criminal-procedure/ (дата звернення: 21.03.2025).
5. Рогальська В.В. Застосування запобіжних заходів під час розслідування злочинів проти основ національної та громадської безпеки України в умовах воєнного стану: окремі аспекти. 2024; 1: 772–774.
6. Зіньковський І.П. Трансформація отримання вербальної інформації від особи у кримінальному провадженні під час воєнного стану. 2023; 1: 513–518.
7. OSCE-ODIHR. Continued efforts to ensuring justice and accountability… (6-й звіт OSCE-ODIHR) (Безперервні зусилля щодо забезпечення правосуддя та відповідальності). 2025. URL: https://www.osce.org/odihr/586050 (дата звернення: 21.03.2025).
8. OSCE/ODIHR. Tools support Ukrainian courts in ensuring the right to a fair trial in war crimes cases (Інструменти підтримки українських судів у забезпеченні права на справедливий суд у справах воєнних злочинів). 2025. URL: https://www.osce.org/odihr/577388 (дата звернення: 21.03.2025).
9. Кримінальний процесуальний кодекс України. Стаття 615-1. 2025. URL: https://protocol.ua/ua/kriminalniy_protsesualniy_kodeks_ukraini_stattya_615_1/ (дата звернення: 21.03.2025).
10. Конституція України. Стаття 64. 2025. URL: https://constitution.in.ua/articles/64/ (дата звернення: 21.03.2025).
11. Council of Europe/ECtHR. Guide on Article 15 of the European Convention on Human Rights: Derogation in time of emergency (Посібник щодо статті 15 ЄКПЛ: дерогація в умовах надзвичайної ситуації). 2024. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_eng (дата звернення: 21.03.2025).
12. Рішення Конституційного Суду України № 8-р(II)/2024 у справі щодо конституційності ч. 6 ст. 615 КПК України. 18 липня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v008p710-24 (дата звернення: 21.03.2025).
13. ECtHR. Brogan and Others v. the United Kingdom [GC], Judgment of 29 November 1988, Series A No 145-B (Справа Броґан та інші проти Великої Британії). 1988. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57450 (дата звернення: 21.03.2025).
14. ECtHR. A. and Others v. the United Kingdom [GC], Judgment of 19 February 2009, Application No 3455/05 (Справа A. та інші проти Великої Британії). 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91403 (дата звернення: 21.03.2025).

15. Şahin Alpay v. Turkey, Judgment of 20 March 2018, Application No 16538/17 (Справа Шахін Альпай проти Туреччини). 2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181527 (дата звернення: 21.03.2025).
16. Пчеліна, О. В. Фундаментальні положення міжнародних та європейських правових стандартів у кримінальному процесі. 2023.
17. Penal Reform International. Global Prison Trends 2024 (Глобальні тенденції тюремного ув'язнення 2024). London: PRI, 2024. URL: https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2024/09/PRI_Global-prison-trends-report-2024_EN.pdf (дата звернення: 21.03.2025).
18. Лист Голови Верховного Суду «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» № 1/0/2-22 від 03 березня 2022 р. 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Inform_lyst_2022_03_03.pdf (дата звернення: 21.03.2025).
19. Проект Закону № 9314 «Про внесення змін до статті 615 Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей обчислення строків досудового слідства в умовах воєнного стану». n.d.
20. ECtHR. Kharchenko v. Ukraine, Judgment of 10 February 2011, Application No 40107/02 (Справа Харченко проти України). 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-103260 (дата звернення: 21.03.2025).
21. HELP course on Pre-trial Investigation and ECHR launched for Ukrainian prosecutors (Курс HELP щодо досудового розслідування та ЄКПЛ для українських прокурорів). 2025. URL: https://www.coe.int/en/web/kyiv/fostering-human-rights-in-the-criminal-justice-system-in-ukraine (дата звернення: 21.03.2025).
22. OSCE helps Ukraine protect the rights of people in pre-trial detention (ОБСЄ допомагає Україні захищати права осіб у попередньому ув'язненні). 2024. URL: https://www.osce.org/osce-secretariat-exb-support-programme-for-ukraine/578752 (дата звернення: 21.03.2025).
23. Судова статистика: звітність щодо стану здійснення правосуддя місцевими та апеляційними судами. Supreme Court of Ukraine, 2025. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 21.03.2025).
24. Wilson Center. Functioning of Ukrainian Courts during the War (Функціонування українських судів під час війни). 2024.
25. Venice Commission. Law on the Judiciary and the Status of Judges of Ukraine (CDL-REF(2021)080) (Закон про судоустрій та статус суддів України). 2021.
26. OSCE/ODIHR. Opinion on the Draft Concept on the Reform of the Security Service of Ukraine (Думка про проект концепції реформування СБУ України). 2020.
27. ECtHR. Roman Zakharov v. Russia [GC], Judgment of 4 December 2015, App No 47143/06 (Справа Романа Захарова проти Росії). 2015.
28. ECtHR. Klass and Others v. Germany, Judgment of 6 September 1978, Series A No 28 (Справа Класс та інші проти Німеччини). 1978.
29. OSCE/ODIHR. Urgent Note on Judges and Prosecutors' Access to Classified Information, Security Clearance and Respect for Judicial Independence (Термінове зауваження щодо доступу суддів і прокурорів до класифікованої інформації, допуску та поваги до незалежності правосуддя). 2024.
30. Офіс Генерального прокурора. Наказ № 008/4905-24 «Про затвердження Стандартів діяльності прокурорів у сфері захисту інвестицій під час досудового розслідування». 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v0084905-24#Text (дата звернення: 21.03.2025).
31. OSCE. Guidelines on Democratic Lawmaking for Better Laws (Керівні принципи ОБСЄ щодо демократичного законотворення для кращих законів). 2023.
32. Council of Europe. European Judicial Systems. Evaluation Report – 2024 cycle (2022 data) (Європейські судові системи. Оцінювальний звіт 2024 (дані 2022)). Strasbourg, 2024.
33. ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів. 2017.
34. NIST Special Publication 800-86. Guide to Integrating Forensic Techniques into Incident Response (Посібник з інтеграції судових методів у реагування на інциденти). 2006.
35. NIST. Chain of custody (Ланцюг збереження доказів). 2015. URL: https://csrc.nist.gov/glossary/term/chain_of_custody (дата звернення: 21.03.2025).
36. Council of Europe. Guidelines on Electronic Evidence and Explanatory Memorandum (Керівні принципи Ради Європи щодо електронних доказів та пояснювальна записка). 2019.
37. OSCE. Ensuring Human Rights Compliance in Cyber-crime Investigations (Забезпечення дотримання прав людини в розслідуваннях кіберзлочинності). 2023.

38. Bachmaier-Winter, L. The Use of Electronic Evidence in the European Area of Freedom, Security and Justice (Використання електронних доказів у європейській зоні свободи, безпеки та правосуддя). ERA Forum. 2023; 4: 243–250.
39. Signaturit. What Exactly Is an Audit Trail and What Electronic Evidence Does It Contain? (Що таке аудиторський журнал та які електронні докази він містить?). 2024.
40. Савченко, О.В. Нормативно-правове регулювання електронних доказів у цивільному та кримінальному процесі. 2024; 2: 99–107.
41. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). Guidelines on Videoconferencing in Judicial Proceedings (Керівні принципи CEPEJ щодо відеоконференцій у судових засіданнях). 2021.
42. Delaney, K. How to Calculate Video-Conferencing Bandwidth Requirements (Як розрахувати вимоги до пропускної здатності для відеоконференцій). 2023.
43. OSCE/ODIHR. Fair Trial Rights and Public Health Emergencies (Права на справедливий суд та надзвичайні ситуації з охороною здоров'я). 2021.
44. NetForecast. Internet Connection Requirements for Effective Video-Conferencing (Вимоги до інтернет-з'єднання для ефективних відеоконференцій). 2021.
45. CableLabs. Testing Bandwidth Usage of Popular Video-Conferencing Applications (Тестування використання пропускної здатності популярних додатків для відеоконференцій). 2020.
46. Blog, C.W. Modern Video-Conferencing Systems: Negotiating H.264 in SDP (Сучасні системи відеоконференцій: узгодження H.264 в SDP). 14 Jun 2024.
47. What Is Video Bandwidth? 720p, 1080p, GB Transfer Explained (Що таке відео-пропускна здатність? 720p, 1080p, передача даних в ГБ пояснено). 2025.
48. ECtHR. Rowe and Davis v. the United Kingdom [GC], Judgment of 16 February 2000, App No 28901/95 (Справа Роу та Девіс проти Великої Британії). 2000.
49. Crown Prosecution Service. Disclosure Manual, Chapter 34: Handling National Security–Related Claims for Public Interest Immunity (Посібник із розкриття інформації: обробка заяв про імунітет на підставі інтересу суспільства у справах нацбезпеки). n.d.
50. Justice and Security Act 2013, s. 9 & Explanatory Notes (Закон про правосуддя та безпеку 2013, ст. 9 та пояснювальні примітки). London: HMSO, 2013.
51. Venice Commission. Compilation of Opinions on State Secrecy and Fair Trial (Збірка думок щодо державної таємниці та справедливого суду). n.d.
52. OSCE/ODIHR. Rule of Law & Trial Monitoring Guidelines (Керівні принципи ПРООН/БДІПЛ щодо верховенства права та моніторингу судового процесу). n.d.
53. Council of Europe. Human Rights and Criminal Procedure (Права людини та кримінальний процес). 2009.
54. Article 615 CPC Analysis (RM/COE 2023) (Аналіз статті 615 КПК (RM/РЄ 2023)). 2023.
55. Fair Trials. Secret Surveillance and the Right to a Fair Trial (Секретне стеження та право на справедливий суд). n.d.
56. The Times. Disclosure of Evidence on Review of Temporary Exclusion Order (Розкриття доказів під час перегляду наказу про тимчасове виключення). 2024.
57. Закон України «Про державну таємницю» № 3855-XII. 1994.
58. UN Women. Addressing Conflict-Related Sexual Violence: An Analytical Inventory of Peacekeeping Practice (Протидія сексуальному насильству в конфлікті: аналітична інвентаризація практик миротворення). 2012.
59. UNODC/UNICEF. Guidelines on Justice in Matters Involving Child Victims and Witnesses of Crime (Керівні принципи щодо правосуддя у справах дітей-жертв і свідків злочинів). 2005.
60. OSCE/ODIHR. Quick Guide on Preventing and Addressing Sexual & Gender-Based Violence in Criminal-Justice Facilities (Швидкий посібник з запобігання та реагування на сексуальне й гендерно обумовлене насильство у кримінальному правосудді). 2024.
61. OSCE Parliamentary Assembly. Gender Report 2023: Understanding the Gendered Consequences of the War in Ukraine (Гендерний звіт 2023: гендерні наслідки війни в Україні). 2023.
62. FCDO, U. International Protocol on the Documentation and Investigation of Sexual Violence in Conflict (2nd ed.) (Міжнародний протокол з документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті, 2-ге вид.). 2017.
63. Council of Europe/CDCJ. Guidelines on Electronic Evidence (approved 16 Nov 2018) (Керівні принципи Ради Європи/CDCJ щодо електронних доказів). 2019.
64. ICC. Rules of Procedure and Evidence, ICC-ASP/1/3 (Part II-A) (Правила процедури та доказів МКС, ICC-ASP/1/3, ч. II-A). 2013.
65. ICC. Summary of the Decision on the Admissibility of the Case against Muammar Gaddafi (Резюме рішення про прийнятність справи проти Муаммара Каддафі). 2013.

66. ICC. Decision on the Admissibility of the Case against Abdullah Al-Senussi, ICC-01/11-01/11-466 (Рішення про прийнятність справи щодо Абдулли аль-Сенуссі). 2013.
67. Statute of the Special Court for Sierra Leone (Статут Спеціального суду для Сьєрра-Леоне). 2002.
68. Heller, K. The Road Not (Yet) Taken: A Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine (Шлях, який ще не пройдений: спеціальний трибунал за злочин агресії проти України). Opinio Juris, 16 Apr 2025.
69. Poland. Kodeks postępowania karnego [KPK], Art. 248 (Кодекс кримінального процесу Польщі, ст. 248). 1997.
70. OSCE/ODIHR. Urgent Opinion on State of Emergency Legislative Acts in Poland (Термінова думка щодо законодавства про надзвичайний стан у Польщі). 2021.
71. Lithuania Adopts Legal Changes to Streamline Defence in Wartime (Литва приймає законодавчі зміни для оптимізації захисту в воєнний час). LRT, 1 Jul 2020.
72. Fair Trials. Criminal Proceedings and Defence Rights in Lithuania (Кримінальне провадження та права захисту в Литві). 2012.
73. Croatia. Zakon o kaznenom postupku (Official Gazette 62/2003) (Закон про кримінальний процес Хорватії). 2003.
74. Council of Europe. Investigations into Crimes Committed during the Croatian Homeland War (Розслідування злочинів під час Хорватської вітчизняної війни). Strasbourg, 2024.

УДК 343.985.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.23

ВРАХУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ДОТРИМАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ СПЕЦІАЛЬНИХ (НЕГЛАСНИХ) МЕТОДІВ РОЗСЛІДУВАННЯ

Пчолкін В.Д.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу,
криміналістики та експертології
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0007-0167-1489

Федосова О.В.,
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії з проблем правового забезпечення
діяльності поліції та протидії злочинності
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5577-8333

Пчолкін В.Д., Федосова О.В. Врахування міжнародного досвіду дотримання прав і свобод людини при застосуванні спеціальних (негласних) методів розслідування.

У статті розглянуто міжнародний досвід дотримання прав і свобод людини при застосуванні спеціальних (негласних) методів розслідування. Зазначається, що зацікавленість України у подальшій інтеграції в європейське співтовариство зумовлює необхідність гармонізації українського законодавства з орієнтацією на захист прав і свобод людини, впровадження та реальне утвердження принципу верховенства права. Метою статті є висвітлення міжнародного досвіду у вирішенні проблемних питань дотримання прав і свобод людини при проведенні спеціальних методів розслідування кримінальних правопорушень з урахуванням конвенційних положень та рішень ЄСПЛ щодо їх виконання, а також надання пропозицій щодо імплементації позитивного досвіду у вітчизняне законодавство. Наголошено, що в рамках європейської інтеграції відбувається зближення національних правових систем, що обумовлює потребу в науковій розробці загальних доктринальних поглядів як правової ідеологічної основи застосування спеціальних методів розслідування. Визначено, що у національній правовій системі України «спеціальні методи розслідування» злочинів відомі як «негласні слідчі (розшукові) дії». Констатовано, що правова регламентація їх застосування передбачена кримінальним процесуальним законодавством України у відповідності з положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також рішень ЄСПЛ. Визначено стан опрацювання вітчизняними вченими проблематики наукових досліджень з проблем дотримання прав людини при застосуванні НСРД. Наведено перелік найбільш поширених обставини, що можуть свідчити про порушення прав людини при проведенні НСРД, до яких віднесено: порушення права на захист особи щодо якої проводились відповідні НСРД; не повідомлення осіб, щодо яких вони проводилися; відсутність у матеріалах кримінального провадження ухвал слідчого судді про надання дозволу на проведення НСРД; провокація правоохоронцями вчинення злочину шляхом використання недозволених прийомів; проведення НСРД без відповідних підстав; фальсифікація результатів або формальний підхід до описування ходу проведення НСРД тощо. Проаналізовано міжнародний досвід дотримання прав і свобод людини на прикладі порівняльного законодавства країн Європейського союзу. Констатовано, що застосування спеціальних (негласних) методів розслідування є усталеною практикою як вітчизняних, так і зарубіжних правоохоронних органів. На основі аналізу міжнародного досвіду напрацьовано рекомендації щодо особливостей урахування рішень Конвенцій та ЄСПЛ при проведенні НСРД та використанні здобутих за ними результатів у процесуальному доказуванні.

Ключові слова: спеціальні методи розслідування, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, негласні слідчі (розшукові) дії, міжнародний досвід, досудове розслідування.

Pcholkin V.D., Fedosova O.V. Taking into account international experience in observing human rights and freedoms when applying special (covert) investigation methods.

The article examines international experience in observing human rights and freedoms when using special (covert) methods of investigation. It is noted that Ukraine's interest in further integration into the European community necessitates the harmonization of Ukrainian legislation with an orientation towards the protection of human rights and freedoms, the implementation and real establishment of the principle of the rule of law. The purpose of the article is to highlight international experience in resolving problematic issues of observing human rights and freedoms when conducting special methods of investigation of criminal proceedings, taking into account the provisions of the Convention and the decisions of the European Court of Human Rights on their implementation, as well as to provide proposals for the implementation of positive experience in domestic legislation. It is emphasized that within the framework of European integration, there is a convergence of national legal systems, which necessitates the scientific development of common doctrinal views as a legal ideological basis for the application of special investigation methods. It is determined that in the national legal system of Ukraine, "special investigation methods" of crimes are known as "covert investigative (search) actions". It is stated that the legal regulation of their application is provided for by the criminal procedural legislation of Ukraine in accordance with the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as well as the decisions of the ECHR. The state of development by domestic scientists of the issues of scientific research on the problems of human rights compliance in the application of covert investigative (search) actions is determined. A list of the most common circumstances that may indicate a violation of human rights in the conduct of covert investigative (search) actions is provided, which include: violation of the right to protection of the person against whom the relevant covert investigative (search) actions was conducted; failure to notify the persons against whom they were conducted; absence in the materials of the criminal proceedings of the decisions of the investigating judge on granting permission to conduct covert investigative (search) actions; provocation by law enforcement officers to commit a crime by using unauthorized methods; conducting covert investigative (search) actions without appropriate grounds; falsification of results or a formal approach to describing the course of conducting covert investigative (search) actions, etc. The international experience of observing human rights and freedoms is analyzed using the comparative legislation of the European Union countries as an example. It is stated that the use of special (covert) methods of investigation is an established practice of both domestic and foreign law enforcement agencies. Based on the analysis of international experience, recommendations have been developed regarding the specifics of taking into account the decisions of the Conventions and the ECHR when conducting covert investigative (search) actions and using the results obtained from them in procedural evidence.

Key words: special investigative methods, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the European Court of Human Rights, covert investigative (search) actions, international experience, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. В сучасних умовах правова система України продовжує формуватися і удосконалюватися на фоні інтеграційних процесів. Необхідність такого реформування законодавства зумовлюється зафіксованим у Конституції України курсом на побудову в країні правової держави, головним обов'язком якої є «утвердження і забезпечення прав і свобод людини» [1]. В рамках європейської інтеграції відбувається не лише зближення національних правових систем, але й формування нового правопорядку, який не просто базується на органічному об'єднанні здобутків, але й забезпечує їх конвергенцію в межах правової системи Європейського Союзу. Таке зближення обумовлює потребу в науковій розробці системи загальних доктринальних поглядів як правової ідеологічної основи застосування спеціальних методів розслідування. Дана «синтаксична конструкція – «спеціальні методи розслідування злочинів», зумовлена тим, що саме так йменує відповідні слідчі (розшукові) заходи Європейський суд з прав людини (надалі – Суд, ЄСПЛ) – міжнародний судовий орган Ради Європи»[2]. ЄСПЛ визнає необхідність для державних органів використовувати спеціальні методи розслідування, зокрема, у справах стосовно організованої злочинності і корупції. З розгляду цих питань, відповідно до ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі–Конвенція), ЄСПЛ може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або організацій, членом або учасником яких є Україна [3].

У національній правовій системі України «спеціальні методи розслідування злочинів» відомі як «негласні слідчі (розшукові) дії», які згідно з положеннями ст. 246 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) проводяться щодо підозрюваного чи іншої особи, якщо лише в результаті їх проведення є можливість отримати відомості про злочин і особу, яка його вчинила,

чи встановити обставини, що мають значення для досудового розслідування [4]. Основний задум введення в КПК України такого інституту як негласні слідчі (розшукові) дії (далі – НСРД), був спрямований на гармонізацію негласної діяльності з досудовим розслідуванням, збільшення можливостей використання сил та засобів оперативно-розшукової діяльності у виявленні та фіксації доказів та законності використання одержаних відомостей. Представлена у КПК України класифікація НСРД закріпила процесуальний статус вже апробованих практикою оперативно-розшукових заходів, систематизувала та класифікувала їх залежно від юридичної природи, законодавчих приписів, функцій та меж застосування у протидії злочинності [5, с. 157].

Водночас, «здійснення ефективних та правових реформ неможливе на основі лише національного досвіду чи простого ознайомлення із законодавством окремих країн, а вимагає систематизованого наукового знання про загальносвітові та регіональні тенденції правового розвитку, яке акумулюється насамперед порівняльним правознавством» [6, с. 200]. Законодавчий досвід європейських країн свідчить, що застосування спеціальних методів розслідування, саме собою не становить порушення права на справедливий судовий розгляд. Однак, через ризик породження ними (відповідними спеціальними методами) можливих провокацій, вкрай важливо окреслити чіткі межі їх використання. Водночас, слід наголосити, що згідно з ч. 5 ст. 9 КПК України [4], проведення НСРД уповноваженими законом суб'єктами повинно відбуватися відповідно до практики ЄСПЛ. З огляду на важливість неухильного дотримання Україною своїх міжнародних зобов'язань стосовно виконання рішень ЄСПЛ, видається актуальним дослідження та врахування міжнародного досвіду дотримання прав людини при застосуванні спеціальних методів розслідування.

Мета дослідження: висвітлення міжнародного досвіду у вирішенні проблемних питань дотримання прав і свобод людини при проведенні спеціальних методів розслідування кримінальних правопорушень з урахуванням конвенційних положень та рішень ЄСПЛ щодо їх виконання, а також надання пропозицій щодо імплементації позитивного досвіду у вітчизняне законодавство.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми дотримання прав людини при застосуванні спеціальних методів розслідування та використання у доказуванні здобутих при проведенні НСРД результатів стали предметом уваги вітчизняних науковців, серед яких: Н.О. Антонюк, О.А. Білічак, І.М. Вигівський, В.Г. Дрозд, А.А. Коваль, М.А. Погорецький, Б.П. Ратушна, Д.Б. Сергєєва, Д.В. Сімонович, С.Р. Тагієв, О.Ю. Татаров, В.Г. Уваров, І.В. Хоменко, Л.І. Щербина та інші. Аналіз наукових досліджень свідчить, що вченими зроблено значний внесок у розв'язання теоретичних та практичних проблем застосування НСРД у кримінальному процесі України. В науковій літературі висвітлені: поняття, сутність, правові засади та підстави проведення НСРД [7, с. 138; 5, с. 157–159]; досліджено специфічні правовідносини, що виникають між її суб'єктами та іншими учасниками досудового розслідування [8]; удосконалено порядок використання результатів НСРД у кримінальному судочинстві [9, с. 50–56]; розроблено пропозиції спрямовані на удосконалення організації і тактики їх застосування з урахуванням міжнародних стандартів забезпечення прав і свобод людини [10; 6].

У науковій літературі розглядаються найбільш поширені обставини, що можуть свідчити про порушення прав людини при проведенні НСРД, до яких автори відносять: порушення права на захист особи щодо якої проводились відповідні НСРД; не повідомлення осіб, щодо яких вони проводилися; відсутність у матеріалах кримінального провадження ухвал слідчого судді про надання дозволу на проведення НСРД; провокація правоохоронцями вчинення злочину шляхом використання недозволених прийомів; проведення НСРД без відповідних підстав; фальсифікація результатів або формальний підхід до описування ходу проведення НСРД, а також інші процесуальні недоліки при проведенні, чи оформленні результатів НСРД [11, с. 69–77;12; 13, 294–304].

У зв'язку з наявністю такого широкого кола можливих негативних обставин у вітчизняній судово-слідчій практиці, питання врахування рішень ЄСПЛ щодо порушення ст. 8 Конвенції [3] під час прийняття окремих процесуальних рішень на досудових і судових стадіях кримінального провадження потребують подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Зацікавленість України у подальшій інтеграції в європейське співтовариство зумовлює необхідність гармонізації українського законодавства з орієнтацією на захист прав і свобод людини, впровадження та реальне утвердження принципу верховенства права. На думку науковців «головне завдання української держави полягає в тому, щоб встановити таку систему (модель) боротьби зі злочинністю, за прикладом провідних європейських і світових країн, при якій особистість була б захищеною від свавілля і корупції, мала б можливість розвивати свій потенціал, а з іншого боку, визнавалися б і шанувалися загальнодержавні цілі. Саме тому, високорозвинені країни і світові спільноти розглядають права людини і їх захист як універсальний ідеал, основи прогресивного розвитку і процвітання, фактора стійкості і стабільності» [14, с. 164].

Безумовно, важливим кроком в процесі інтеграції до єдиного європейського правового простору стала ратифікація Верховною Радою в 1997 році Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська Конвенція з прав людини) (далі – Конвенція, ЄКПЛ), яка є одним із перших міжнародних правозахисних документів, спрямованих на захист широкого спектру громадянських та політичних прав. Дана Конвенція відноситься до числа нормативно-правових актів, які мають фундаментальне значення для формування європейського правового простору.

Правову регламентацію такого європейського стандарту, як право кожного на повагу до приватного і сімейного життя, житла та таємниці кореспонденції, доцільно визначити через аналіз статті 8 Конвенції та дослідження рішень ЄСПЛ, укладених на її основі. Стаття 8 Конвенції встановлює, що «кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [3].

У науковій літературі підтримується така позиція, що джерелом тлумачення Конвенції є аналіз рішень ЄСПЛ, а також висловлюється думка, що «право на повагу до приватного життя та кореспонденції, незважаючи на існуючі засоби захисту, не є абсолютним. Водночас будь-яке втручання з боку державних органів повинно бути законним і обґрунтованим. За практикою ЄСПЛ, порушення ст. 8 Конвенції можуть мати дві форми – порушення позитивного зобов'язання (незабезпечення умов реалізації права) та негативну форму (невиправдане втручання). Втручання не є виправданим, коли порушено один із трьох критеріїв: законність обмеження, його законну мету та необхідність у демократичному суспільстві» [15, с. 161]. Таким чином, зміст статті 8 ЄКПЛ зобов'язує держави не тільки утримуватися від непередбаченого втручання у гарантоване право, а й захищати можливість кожного користуватися правом на «приватність» і забезпечувати повагу до цього у внутрішніх законах.

Прикладом виконання Україною позитивних зобов'язань щодо застосування положень статті 8 ЄКПЛ на досудових стадіях процесу є встановлення кримінальної відповідальності для дізнавача, слідчого, начальника слідчого відділу, прокурора, які розслідують кримінальні провадження, за незаконне проведення у житлі чи іншому володінні особи таких слідчих дій як огляду чи обшуку (ст. 162 КК України) та кримінальної відповідальності за порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, вчинені службовими особами (с. 163 КК України) [16, с. 136-137].

Відповідальність за виконання рішень ЄСПЛ покладається на самі держави. Вони зобов'язані вживати заходів щодо усунення негативних наслідків порушення прав людини та не допускати їх у майбутньому. Здійснення державою таких заходів знаходиться під суворим міжнародним контролем. Відповідні функції покладено на Комітет Міністрів Ради Європи (далі – КМРЄ), що вирішує всі питання, пов'язані з діяльністю організації, в тому числі здійснює контроль за виконанням рішень ЄСПЛ [17, с. 131]. Відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення ЄСПЛ у справах проти України, врегульовані Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [18], а також Законом України «Про виконавче провадження» [19]. Якщо в результаті розгляду справи ЄСПЛ ухвалене рішення, яке набуло статусу остаточного, то «Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами» (ст. 46 Конвенції) [3]. Варто зазначити, що Органом представництва є орган, відповідальний за забезпечення представництва України в Європейському суді з прав людини та координацію виконання його рішень. Ці функції виконує Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ, який є посадовою особою, на яку покладено повноваження щодо забезпечення представництва України в ЄСПЛ під час розгляду справ про порушення Конвенції, а також інформування Комітету Міністрів Ради Європи про хід виконання рішень Суду зокрема і тих, що стосуються спеціальних методів розслідування [20; 21, с. 250–257].

У главі 1 Рекомендацій КМРЄ державам-членам наводиться визначення та сфера застосування «спеціальних методів розслідування», як «методів, що застосовуються компетентними органами в контексті кримінальних розслідувань задля виявлення підозрюваних під час розслідування тяжких злочинів, а також задля збирання інформації в такий спосіб, щоб не попереджати цільових осіб» [22]. У пояснювальній записці Конвенції також зазначається про те, що «спеціальні методи розслідування можуть охоплювати використання агентів під прикриттям, прослуховування, перехоплення телекомунікацій та доступ до комп'ютерних систем». Використання спеціальних методів розслідування, зокрема й електронних або інших форм спостереження та таємних операцій, також передбачає стаття 20 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організо-

ваної злочинності. У ч. 1 ст. 20 цієї Конвенції зазначається, що «кожна держава-учасник, у межах можливостей і на умовах, установлених її внутрішнім законодавством, приймає необхідні заходи, щоб дозволити належне використання контрольованих поставок і в тих випадках, коли вона вважає це відповідним, використання інших спеціальних методів розслідування, таких як електронне спостереження або інші форми спостереження, а також агентурні операції, її компетентними органами на її території з метою ведення ефективної боротьби проти організованої злочинності» [23].

Водночас, якщо апелювати до правового регулювання дотримання прав і свобод людини у сфері застосування спеціальних методів розслідування злочинів у закордонних державах, то можна зробити висновок, що закріплений кримінальним процесуальним законодавством України в цій частині інструментарій має своїм підґрунтям законодавчий досвід цілої низки європейських країн, зокрема й держав-членів ЄС, а також сформовані неурядовими міжнародними організаціями керівні настанови. Про це свідчать результати проведеного ЄСПЛ порівняльного дослідження «законодавства двадцяти двох держав-членів Ради Європи (Австрія, Бельгія, Болгарія, Чехія, Хорватія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ірландія, Італія, Ліхтенштейн, Литва, «колишня Югославська Республіка Македонія», Польща, Португалія, Румунія, Словенія, Іспанія, Туреччина та Об'єднане Королівство) щодо використання таємних агентів у тестових закупівлях та схожих прихованих операціях. Порівняльне дослідження продемонструвало, що у всіх цих країнах поліція може здійснювати таємні операції, зокрема й у справах про торгівлю наркотиками, в порядку, визначеному відповідними законами та нормативно-правовими актами» [2].

В монографічному дослідженні, присвяченому розгляду проблем забезпечення прав людини при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій, Коваль А. А. справедливо зазначає, що прикладом раціонального підходу до дотримання прав і свобод людини при проведенні негласних заходів розслідування злочинів є кримінальне процесуальне законодавство країн ЄС, у якому всі гласні й негласні дії уповноважених органів суворо регламентовані і здійснюються з метою виявлення та розкриття злочинів, у порядку, визначеному КПК [6, с. 203]. Така практика тільки сприяє забезпеченню прав людини при проведенні спеціальних методів розслідування і може бути розглянута як приклад для імплементації до кримінального процесуального законодавства України.

Наприклад, передбачений § 100a Розділу VIII КПК ФРН контроль над засобами телекомунікації проводиться при наявності підозри в здійсненні злочину, обґрунтованої фактичними даними, і тільки в справах про тяжкі злочини, вказані в законі. Крім того, дана слідча дія може застосовуватися для встановлення обставин вчинення злочину, або встановлення місця перебування підозрюваного, якщо іншими способами це зробити дуже складно. Водночас, у законодавстві ФРН приділяється значна увага дотриманню прав людини при проведенні й інших негласних заходів розслідування злочинів. Так, відповідно до п. (4) § 100a Розділу VIII КПК ФРН передбачено: «1. З метою забезпечення прав людини при проведенні негласних заходів, якщо існують фактичні підстави для припущення, що внаслідок їх застосування згідно з абзацом 1 буде отримана інформація, що відноситься виключно до сфери приватного життя, застосування таких заходів неприпустимо. 2. Використання інформації про сферу приватного життя, що отримана внаслідок проведення заходів згідно з абзацом 1, недопустимо. 3. Відповідні записи повинні бути негайно знищені. Факт отримання і знищення повинен бути внесений в матеріали справи» [24].

Коваль А. А. зауважує, «якщо перші два пункти § 100a КПК ФРН в дещо зміненому варіанті присутні у КПК України, то в третьому акцентується увага на досить позитивному моменті кримінального процесуального законодавства ФРН у частині дотримання прав людини при проведенні негласних заходів розслідування злочинів. Крім того, прослуховування і запис телефонних розмов згідно з § 100b КПК ФРН можуть бути проведені тільки з дозволу судді, а при невідкладності дій – з дозволу прокурора з наступним суддівським підтвердженням протягом трьох діб» [6, с. 207]. Отже, незважаючи на суттєві ризики під час використання негласних методів одержання інформації, їх ефективність як доказів у кримінальному судочинстві визнана багатьма міжнародними організаціями.

Порівняльне дослідження норм кримінального процесуального права і судова практика його застосування свідчить про те, що і в Україні чинне законодавство передбачає використання спеціальних (негласних) методів в ході досудового розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, перелік яких визначено главою 21 КПК України, як негласних слідчих (розшукових) дій. Їх здійснення може бути пов'язано із тимчасовим обмеженням прав і свобод людини, втручанням у таємницю приватного життя і кореспонденції особи, захист яких передбачається ст. 8 Конвенції, та має відбуватися в межах, визначених законом та з урахуванням практики ЄСПЛ [25, с. 185–190]. Тому, знання змісту та урахування практики Суду при прийнятті процесуальних рішень щодо проведення органами досудового розслідування певних НСРД та використання здобутих за ними результатів у судовому доказуванні є вагомою запорукою законності винесених судом рішень.

Висновки. У підсумку слід зазначити, що без застосування вказаних спеціальних (негласних) методів розслідування ефективна протидія кримінальним правопорушенням у сфері корупції, незаконного обігу заборонених речовин, зброї та боєприпасів, торгівлі людьми, вчиненими членами організованих груп та організацій, неможлива. Водночас, застосування спеціальних методів розслідування в інтересах кримінального судочинства є не лише складним для провадження, а й пов'язане із суттєвим обмеженням прав і свобод людини і громадянина, втручанням у приватне життя, порушенням недоторканості житла, таємниці листування, телефонних розмов, інших форм спілкування. У той же час, процес розбудови України як правової держави, запровадження у сфері кримінального судочинства загальноприйнятих стандартів, закріплених в міжнародних правових актах, практичні потреби національного правового розвитку в нових умовах євроінтеграції вимагають поглибленого дослідження й усвідомленого осмислення міжнародного досвіду, серед якого важливу роль посідають питання дотримання прав і свобод людини при застосуванні спеціальних (негласних) методів розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Вищий антикорупційний суд. Огляд практики Європейського суду з прав людини з питань використання спеціальних методів розслідування злочинів [проведення негласних слідчих (розшукових) дій] та особливостей відкриття матеріалів, які стали підставою для їхнього проведення. (рішення, ухвалені ЄСПЛ та внесені до бази даних HUDOC, за період з 1997 по 2021 роки) Київ. 2022. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/hcac/statistics/reviews/echr_covert.pdf.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4.XI.1950). *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_004#Text.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
5. Пчолкін В.Д., Федосова О.В. Правові підстави проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: тези доп. VI Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Харків, 20.11.2020 р.)* / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, С. 157–159. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/44886c6b-d013-4a01-a55.
6. Коваль А.А. Забезпечення прав людини при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій: монографія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. 264 с.
7. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*: науково-практичний журнал. К., 2014. С. 137–141.
8. Тагієв С.Р. Інститут негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному процесі України: теорія і практика. монографія. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. 512 с.
9. Хоменко І.В. Оцінка вихідних даних під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій в умовах особливого режиму досудового розслідування. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки.* № 12, 2022. С. 50–56.
10. Уваров В.Г. Міжнародно-правові стандарти у кримінальному процесі України: монографія. Харків: Ніка Нова, 2014. 416 с.
11. Татаров О.Ю. Окремі проблеми при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник кримінального судочинства.* № 3, 2016. С. 69–77.
12. Антонюк Н. Висновки ВС щодо відкриття матеріалів НС(Р)Д у порядку ст. 290 КПК. *Закон і бізнес.* 2020 р. URL: https://zib.com.ua/ua/141951-praktika_vs_schodo_vidkrtya_materialiv_nsrd_v_ poryadku_st2.html.
13. Щербина Л. Наслідки не розсекречування ухвал слідчого судді, на підставі яких проводилися негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукові або контррозвідувальні заходи, для кримінального процесуального доказування. *Юридичний Вісник*. № 3, 2024. С. 294–304.
14. Alla Koval. Theory and Practice of Ensuring of Human Rights During the Undercover Investigation (Operational) Action : the International Legal Aspect. *Yale Review of Education and Science* № 1. (16), January-June, 2015. Volume V. P. 163–173.
15. Білічак О.А. Значення практики ЄСПЛ для ухвалення процесуальних рішень при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій. *Кримінальне процесуальне право.* № 3 (32) 2020. С. 158–169.

16. Сімоновіч Д.В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України: монографія. Харків: Ника Нова. 2011. 272 с.
17. Ратушна Б.П. Правові особливості виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 6. 2022. С. 130–133.
18. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text.
19. Про виконавче провадження : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1404-VIII *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL :https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text.
20. Положення про Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини: постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 року № 784. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-п#Text.
21. Pcholkin, V., Fedosova, O., Kotova, L., & Merkulova, V.. International Standards for Ensuring the Right to Liberty and Personal Security in Criminal Proceedings of Ukraine. *Amazonia Investiga,* 9(29) 2020, P. 250–257. DOI: http://dx.doi.org/10.34069/AI/2020.29.05.28.
22. Правила КМРЄ щодо нагляду за виконанням рішень ЄСПЛ та ухвалами щодо дружнього врегулювання. URL: https://rm.coe.int/16806eebf0.
23. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності. Прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї (A/RES/55/25) від 15.11.2000 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789.
24. Кримінально-процесуальний кодекс ФРН. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/stpo/gesamt.pdf.
25. Дрозд В.Г. Судова практика щодо допустимості доказів, отриманих у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Підприємництво, господарство і право.* № 9, 2020. С. 185–190.

УДК 343.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.24

СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРЕВИЩЕННЯ ВЛАДИ АБО СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРАЦІВНИКОМ ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ЗБРОЇ ЧИ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ

Русанівський С.В.,
здобувач кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3752-5316

Русанівський С.В. Спосіб вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу із застосуванням зброї чи спеціальних засобів.

У статті досліджується поняття способу вчинення злочину як елемента криміналістичної характеристики перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу із застосуванням зброї чи спеціальних засобів. Проаналізовано процесуальні та криміналістичні аспекти цієї протиправної діяльності, звертаючи увагу на характерні ознаки таких злочинів і специфіку їх розслідування. Спосіб вчинення злочину виступає важливим елементом криміналістичної характеристики, оскільки дозволяє кваліфікувати дії підозрюваного, визначати обставини злочину та шляхи його виявлення.

Автором детально розглянуто способи застосування зброї та спеціальних засобів під час перевищення влади або службових повноважень, акцентуючи увагу на юридичних межах, що визначають допустимість такого використання сили. Особливу увагу приділено аналізу випадків, коли правоохоронці, порушуючи свої службові обов'язки, використовують зброю або спеціальні засоби не за призначенням, що може призвести до порушення прав громадян та перевищення їх повноважень.

В статті також вивчаються тактичні аспекти розслідування таких злочинів, зокрема методи збору доказів, які можуть підтвердити факт перевищення повноважень, а також використання сучасних технологій для документування правопорушень. Автор надає практичні рекомендації щодо вдосконалення діяльності поліції, зокрема в контексті дослідження випадків, коли правоохоронці застосовують зброю або спецзасоби у межах своїх службових обов'язків.

Проведене дослідження показало, що вибір конкретного способу вчинення перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу з застосуванням зброї чи спеціальних засобів залежить від низки обставин, які впливають на дії правоохоронця.

Стаття є важливим внеском у розвиток криміналістичної науки та практики, оскільки висвітлює специфічні елементи, які дозволяють ефективно кваліфікувати злочини, скоєні працівниками правоохоронних органів з використанням зброї або спеціальних засобів, і дає важливі рекомендації для покращення процесу їх розслідування.

Ключові слова: перевищення влади, правоохоронний орган, криміналістична характеристика, спосіб вчинення, кримінальне правопорушення, досудове розслідування, зброя, спецзасоби, кримінальне провадження.

Rusanivskyi S.V. The method of committing a crime as an element of the forensic characteristics of abuse of power or official authority by a law enforcement officer with the use of weapons or special means.

The article investigates the concept of the method of committing a crime as an element of the criminalistic characteristic of abuse of power or official authority by a law enforcement officer with the use of firearms or special means. The procedural and criminalistic aspects of this unlawful activity are analyzed, with attention to the distinctive features of such crimes and the specifics of their investigation. The method of committing a crime is an important element of the criminalistic characteristic, as it allows for the qualification of the suspect's actions, determination of the circumstances of the crime, and identification of ways to uncover it.

The author provides a detailed examination of the methods of using firearms and special means during the abuse of power or official authority, focusing on the legal limits that define the permissibility

of such use of force. Particular attention is given to cases where law enforcement officers, in violation of their official duties, use firearms or special means for purposes other than intended, which may lead to violations of citizens' rights and abuse of their powers.

The article also explores the tactical aspects of investigating such crimes, particularly the methods of gathering evidence that can confirm the fact of abuse of power, as well as the use of modern technologies for documenting violations. The author provides practical recommendations for improving police practices, particularly in the context of investigating cases where law enforcement officers use firearms or special means within the scope of their official duties.

The conducted research shows that the choice of the specific method of committing the abuse of power or official authority by a law enforcement officer with the use of firearms or special means depends on a range of circumstances that influence the officer's actions.

The article makes an important contribution to the development of criminalistic science and practice, as it highlights specific elements that allow for the effective qualification of crimes committed by law enforcement officers using firearms or special means, and provides valuable recommendations for improving the investigation process.

Key words: abuse of power, law enforcement agency, criminalistic characteristics, method of committing, criminal offense, pre-trial investigation, firearms, special means**,** criminal proceedings.

Постановка проблеми. Проблема перевищення влади або службових повноважень працівниками правоохоронних органів з використанням зброї чи спеціальних засобів є надзвичайно актуальною в умовах сучасного правового середовища. Незважаючи на наявність чітко визначених законодавчих рамок, що регулюють застосування сили правоохоронцями, практика показує, що випадки перевищення повноважень, включаючи незаконне використання зброї та спецзасобів, не є рідкістю. Такі правопорушення ставлять під сумнів ефективність існуючих нормативних актів та механізмів контролю за діяльністю правоохоронних органів, а також створюють серйозні загрози для прав і свобод громадян. Основною проблемою є відсутність достатньо детальної криміналістичної характеристики цих злочинів, що ускладнює розслідування та кваліфікацію таких правопорушень. Необхідність формування чітких і зрозумілих критеріїв для визначення способу вчинення злочину, що включає застосування зброї чи спецзасобів, стає важливим кроком для вдосконалення роботи правоохоронних органів та гарантування правосуддя.

Незважаючи на те, що способи застосування зброї та спеціальних засобів повинні бути чітко визначені та регламентовані, існує багато випадків, коли їх використання виходить за межі законності. Це спричиняє складнощі в процесі доведення вини правопорушників, а також викликає питання щодо ефективності контролю за такими діями з боку керівництва правоохоронних структур.

Отже, постає необхідність вивчення криміналістичних аспектів перевищення службових повноважень працівниками правоохоронних органів, зокрема способів застосування зброї і спеціальних засобів, для оптимізації механізмів розслідування таких злочинів та підвищення правової відповідальності працівників правоохоронних органів.

Мета дослідження полягає в комплексному дослідженні та аналізі способів вчинення злочинів, пов'язаних із перевищенням влади або службових повноважень працівниками правоохоронних органів та створення основи для подальших криміналістичних досліджень у цій галузі та наданні рекомендацій для підвищення ефективності боротьби з таким видом правопорушень.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика перевищення влади або службових повноважень працівниками правоохоронних органів, зокрема в контексті застосування зброї та спеціальних засобів, є важливою темою для криміналістичних та інших юридичних досліджень. Цю проблематику опрацьовували науковці, які спеціалізуються на кримінальному праві, кримінальному процесі та криміналістиці. Серед них: М.І. Бажанов, О.С. Вітвіцький, М.К. Козаченко, А.І. Кучер, В.І. Лазарєв, Ю.А. Шемшученко та інші. Водночас питання, які стосуються криміналістичної характеристики перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу із застосуванням зброї чи спеціальних засобів не було предметом окремого дослідження.

Отже, стан опрацювання цієї проблематики на сьогоднішній день є недостатнім. Необхідно визнати, що хоча існують дослідження, що торкаються теоретичних та практичних аспектів перевищення влади працівниками правоохоронних органів, зокрема в контексті застосування зброї чи спеціальних засобів, існує потреба в глибшому дослідженні криміналістичної характеристики цих злочинів. Особливо важливим є детальне опрацювання аспектів, пов'язаних зі способом вчинення злочину, та розробка ефективних методів розслідування, які б дозволили своєчасно ідентифікувати та кваліфікувати такі правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Як будь-яка система, спосіб вчинення кримінального правопорушення формується та функціонує під впливом визначених закономірностей, і його дослідження є

важливим моментом в плані розробки методики розслідування. Кожне окреме протиправне діяння характеризується індивідуальними, властивим тільки йому комплексом окремих дій. Дослідження способу вчинення має принципове значення, оскільки він входить до переліку обставин, які підлягають доказуванню згідно з ч. 1 ст. 91 КПК України. Це дає змогу глибше зрозуміти механізм злочину, сприяє ефективному розслідуванню та встановленню істини у кримінальному провадженні [1]; б) вивчення способів підготовки, вчинення та приховування перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу з застосуванням зброї чи спеціальних засобів є важливим елементом у ході досудового розслідування. Аналіз способів дозволяє своєчасно виявляти ознаки злочину, розробляти ефективні методи його розслідування та виявляти обставини, що сприяють його вчиненню. Це, своєю чергою, сприяє розробці рекомендацій для запобігання таким правопорушенням у майбутньому.

Вітчизняні вчені-криміналісти активно досліджують поняття, яке стосується комплексу причинно і функціонально пов'язаних дій злочинця. Спосіб вчинення злочину, за думкою С.С. Чернявського, є системою дій, механізмів та прийомів, які суб'єкт застосовує на етапах підготовки, реалізації та приховування кримінального правопорушення. Ця система дій характеризується як об'єктивно і суб'єктивно детермінована, тобто залежить як від зовнішніх обставин, так і від внутрішніх мотивів суб'єкта. Кожна дія залишає специфічні сліди, які можуть бути використані для аналізу події за допомогою криміналістичних методів. Це дозволяє встановити сутність злочинної події, ідентифікувати особу злочинця, визначити її причетність до правопорушення, а також знайти найефективніші шляхи для вирішення завдань досудового розслідування [2, с. 55-56].

У свою чергу, як стверджує А.Ф. Волобуєв, у сучасній криміналістиці спосіб злочину розглядається як детермінована особистістю суб'єкта, предметом посягання (зокрема жертвою) і зовнішньою обстановкою система дій суб'єкта, спрямована на досягнення злочинної мети. А ось формування способу злочину відбувається переважно під впливом мети і мотиву злочину. Саме наявність у злочинця певних потреб визначає те, як ці потреби можуть бути задоволені. Треба зазначити, що таке розуміння способу злочину орієнтоване на вчинення умисних злочинів там, де існує вчинення суб'єктом певних дій. Способом же злочинів, що вчиняються шляхом бездіяльності, вважається невиконання (або неналежне виконання) певних дій, які особа була зобов'язана виконувати [3, с. 18].

Таким чином, спосіб вчинення кримінального правопорушення є ключовим елементом криміналістичної характеристики, який дозволяє досліджувати злочин з точки зору механізму його реалізації. У науковій літературі часто розглядають різні аспекти цього поняття, зокрема способи підготовки, вчинення та приховування слідів злочину. Однак для спрощення термінології в межах одного дослідження доцільно використовувати узагальнений термін «спосіб вчинення кримінального правопорушення». Це дозволяє уникнути суперечок щодо термінів і зосередити увагу на сутності явища. Кожна юридична дисципліна аналізує спосіб вчинення злочину через призму своїх функціональних завдань, що забезпечує комплексний підхід до його вивчення [4, с. 97] й єдиного спільного бачення стосовно низки загальнотеоретичних питань й досі нема. Частіше за все дискутуються питання щодо поняття, ознак, структури, класифікації. Спосіб вчинення злочину є багатогранною структурою, яка охоплює правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти. Згідно з дослідженнями І.В. Гори, цей спосіб включає дії, пов'язані з підготовкою, здійсненням та приховуванням слідів злочину. Він містить важливу інформацію про виконавця, використані ним засоби та їх потенціал для розкриття кримінальних правопорушень [5, с. 38].

На наше переконання, спосіб вчинення перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу з застосуванням зброї чи спеціальних засобів, хоча й не повністю, але найбільшою мірою відображає форму зовнішнього прояву злочинного діяння та має індивідуальні особливості. Саме тому, вчення про спосіб вчинення злочину є важливим елементом криміналістичної характеристики, який дозволяє глибше зрозуміти механізм злочинного діяння. Згідно з думкою М.І. Панової, об'єктивні ознаки способу вчинення злочину відображають фізичний динамічний процес його здійснення, тобто зовнішню сторону цього явища. Вони дають змогу визначити, яким чином, у яких умовах, а також за допомогою яких засобів і сил було скоєно діяння, що кваліфікується як злочин. Таким чином, цей аспект є ключовим для розуміння природи злочину та його розслідування. [6, с. 29].

До способів вчинення перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу з застосуванням зброї чи спеціальних засобів слід віднести:

1) перевищення влади – дії працівника правоохоронного органу який, маючи повноваження, під час виконання своїх владних чи організаційно-розпорядчих функцій виходить за межі цих повноважень із застосуванням зброї чи спеціальних засобів, чим завдає істотної шкоди охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб (41%).

Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу є складним питанням, яке потребує ретельного аналізу. Для встановлення факту перевищення необхідно з'ясувати, чи дії працівника явно виходили за межі наданих йому законом повноважень. Явний вихід означає відкритість, очевидність і зрозумілість таких дій, зокрема для самого працівника.

Важливим є визначення компетенції цього працівника та її порівняння з його вчинками. Повноваження мають бути закріплені нормативно-правовими актами, такими як закони, постанови, статути чи інструкції. Якщо працівник діяв у межах своїх повноважень, його дії не можуть бути кваліфіковані за ст. 365 КК України, хоча за певних обставин вони можуть розглядатися як зловживання владою (ст. 364 КК України) [7].

Особливу увагу слід приділяти ситуаціям надзвичайних обставин, коли працівник діє з метою запобігти тяжким наслідкам. У таких випадках застосовуються положення про крайню необхідність (ст. 39 КК України) або виправданий ризик (ст. 42 КК України). Якщо шкода від його дій є менш значною, ніж ті наслідки, яких вдалося уникнути, такі дії не вважаються злочинними. Також враховуються спеціальні обставини, наприклад, виконання завдання з розкриття злочинної діяльності (ст. 43 КК України) або затримання злочинця (ст. 38 КК України). У кожному випадку необхідний детальний аналіз дій працівника з урахуванням усіх обставин і законодавчих норм [8].

Для застосування ст. 365 КК України необхідно, щоб дії особи були безпосередньо пов'язані з її службовим становищем та виконанням службових повноважень щодо потерпілого. Для встановлення такого зв'язку необхідно детально дослідити всі фактичні обставини, зокрема: службове становище особи, обвинуваченої у злочині, її повноваження, мотиви, мету та характер вчинених дій, а також наслідки цих дій. У разі відсутності зв'язку між діями винного та його службовим становищем, такі дії кваліфікуються за іншими статтями Кримінального кодексу, які передбачають відповідальність за злочини проти життя і здоров'я особи, власності, громадського порядку чи моральності [9].

Так, *наприклад, ОСОБА_4, Особа № 1 та Особа № 2, матеріали стосовно яких виділені в окреме кримінальне провадження, розуміючи про відсутність підстав для застосування поліцейських заходів примусу, погрожували застосуванням насильства стосовно ОСОБА_7, якщо вона не виконає їхні вимоги щодо відкриття дверей та, залякуючи ОСОБА_7, умисно незаконно застосували наявну у них автоматичну вогнепальну зброю. Зокрема, Особа № 1, матеріали стосовно якої виділені в окреме кримінальне провадження, діючи спільно з ОСОБА_4 та Особою № 2, матеріали стосовно якої виділені в окреме кримінальне провадження, без попередньої змови між собою, з метою змусити ОСОБА_7 проти її волі відкрити двері в будинок, за відсутності законних підстав та без попередження здійснив один постріл у повітря з автомату на подвір`ї вказаного житлового будинку. Своїми діями, які виразилися в перевищенні влади та службових повноважень, тобто умисному вчиненні працівником правоохоронного органу дій, які явно виходять за межі наданих йому прав та повноважень, що супроводжувалися погрозою застосування насильства, застосуванням зброї, за відсутності ознак катування, ОСОБА_4 вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 365 КК України* [10].

2) перевищення службових повноважень – дії працівника правоохоронного органу, який не має владних функцій і виходить під час виконання своїх функцій за межі наданих законом повноважень із застосуванням зброї чи спеціальних засобів чим завдає істотної шкоди охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб (34%).

Наприклад, *будучи одягненими у форменний одяг, маючи при собі вогнепальну табельну зброю (ПМ), спеціальні засоби – кайданки та сльозогінний газ «Терен 4М», згідно розстановки нарядів на 16.05.2021, затвердженого 16.05.2021 тимчасово виконуючого обов`язки начальника ВП № 2 Черкаського районного управління поліції ГУНП і Черкаській області, здійснювали патрулювання на території Черкаською району. Усвідомлюючи, що ОСОБА_13 оголошений у державний розшук, без надання дозволу на затримання, ОСОБА_11 і ОСОБА_12 помітивши його у автомобілі «Хонда Акорд», номерний знак НОМЕР_2, почали переслідування зазначеного транспортного засобу, який зупинився на узбіччі дороги в болоті та під`їхали до нього. Вийшовши із службового автомобіля, ОСОБА_11 та ОСОБА_12 підбігли до зазначеного автомобіля «Хонда Акорд», із якого зі сторони водія вийшов ОСОБА_14. ОСОБА_11 та ОСОБА_12, одразу підбігли до ОСОБА_15, якому ОСОБА_12 наказав залишатися на місці, а також повідомив, що до нього буде застосовано зброю, направивши свою табельну зброю в сторону ОСОБА_15. В цей час ОСОБА_11 також направив в сторону ОСОБА_15 вогнепальну табельну зброю, та наказав залишатися на місці та підняти руки до гори. Будучи розгубленим від таких раптових дій працівників поліції, ОСОБА_14 попрямував в напрямку службового автомобіля, звертаючись до працівників поліції з вимогою повідомити підстави їх дій, а також представитися та пред`явити посвідчення. Однак, законні вимоги ОСОБА_15 працівники по-*

ліції не виконали, при цьому ОСОБА_11 та ОСОБА_12 продовжували направляти зброю в сторону ОСОБА_15 і наближатися до нього. Водночас, ОСОБА_11 привів свою табельну зброю у готовність до стрільби, дославши патрон у патронник свого пістолету, про що свідчив характерний звук замикання затвору [11].

3) перевищення службових повноважень – дії працівника правоохоронного органу, який має владні повноваження, але у конкретному випадку перевищує не їх, а інші свої повноваження із застосуванням зброї чи спеціальних засобів чим завдає істотної шкоди охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб (25%).

Наприклад, *ОСОБА_9 та Особа_2, був помічений потерпілий ОСОБА_7, який приблизно о 22 год. 45 хв. рухався в напрямку до місця свого проживання. На усну вимогу патруля зупинитися, ОСОБА_7 не відреагував та побіг, у зв`язку з чим ОСОБА_5 та Особа_2, побігли за ОСОБА_7 у тому ж напрямку. При цьому, Особа_1 та ОСОБА_9 сіли до автомобіля марки »Audi Q7», білого кольору, та почали також переслідувати ОСОБА_7, рухаючись на вказаному автомобілі. При цьому, ОСОБА_7 добігши до будівлі АТ «Полтаваобленерго» на вимогу патруля зупинився та підняв при цьому руки догори. В цей час, ОСОБА_5, в порушення вимог ст.ст. 29, 42, 43, 44, 46 Закону «Про Національну поліцію», без заздалегідь вголос зробленого попередження про застосування фізичної сили та не надавши достатнього часу для виконання законної вимоги поліцейського, з метою підтвердження своєї значимості, як працівника правоохоронного органу, з мотивів встановлення та доведення своєї зверхності над ОСОБА_7, застосував до потерпілого фізичну силу, а саме в стрибку правою ногою наніс удар паралельно до землі по задній частині тулуба (спині), від якого ОСОБА_7 упав на землю. Тримаючи в лівій руці ввімкнений ліхтарик, а в правій руці табельну вогнепальну зброю – пістолет ПМ № НОМЕР_1, ОСОБА_5 спрямував його на ОСОБА_7 та погрожуючи цим пістолетом, наказав потерпілому перевернутися обличчям до землі. Виконавши наказ ОСОБА_5, ОСОБА_7 перебував у положенні лежачи на трав`яному покритті та жодним чином не чинив опору. Водночас, ОСОБА_5, продовжуючи свої злочинні дії, безпідставно застосував до потерпілого поліцейські заходи примусу у вигляді фізичної сили, а саме наніс два удари паралельно до землі правою ногою по правій стороні тулуба ОСОБА_7 та ще один удар правою рукою, в якій знаходився пістолет, зверху вниз по верхній задній частині тулуба потерпілого* [12].

Способи вчинення перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу з застосуванням зброї чи спеціальних засобів (перевищення влади, перевищення службових повноважень), які явно виходять за межі наданих йому законом прав і повноважень у 87% пов’язані зі способами приховування й протидії досудовому розслідуванню.

Проведене дослідження показало, що вибір конкретного способу вчинення перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу з застосуванням зброї чи спеціальних засобів залежить від низки обставин, які впливають на дії правоохоронця. До таких обставин належать:

– Обстановка вчинення злочину: враховується характер місця події. Цей фактор був відзначений 100% слідчих.

– Повноваження правоохоронця: наявність владних прав чи можливість здійснювати злочинні дії завдяки займаній службовій посаді. Цей аспект підтвердили всі опитані респонденти (100%).

– Особисті якості злочинця: індивідуальні риси характеру, які впливають на його поведінку. Цей фактор відзначили 71% слідчих.

– Цілі та мотиви злочину: вони є ключовими для розуміння дій злочинця. Усі респонденти (100%) наголосили на важливості цього аспекту.

– Поведінка інших осіб: взаємини з іншими людьми, зокрема наявність корумпованих осіб у керівництві, які забезпечують злочинцю безпеку для його дій. Цей фактор відзначили 91% слідчих.

Висновки. Таким чином, спосіб вчинення кримінального правопорушення є важливим елементом криміналістичної характеристики, що дозволяє встановити кореляційні зв’язки між ним та іншими аспектами злочину, такими як особа злочинця, слідова картина, обстановка вчинення і дозволяє правильно визначити обставини правопорушення та ефективно його розслідувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
2. Чернявський С.С. Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2002. 240 с.
3. Волобуєв А.Ф. Механізм злочину та його зв’язок з концептуальними положеннями криміналістики: монографія. Кривий Ріг: Р.А. Козлов, 2019. 122 с.

4. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. / В.П. Бахін, В.К. Весельський, В.С. Кузьмічов та ін.; за ред. О.М. Джужі. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2010. 524 с.
5. Гора І.В. Поняття способу вчинення злочину та його визначення в розкритті та розслідуванні. *Закон і життя*. 2012. № 9. С. 32–35.
6. Панов Н.І. Спосіб скоєння злочину та кримінальна відповідальність. Харків: Вища школа, 1982. 161 с.
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.
8. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна та ін. 5-те вид., допов. Х.: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина. 1040 с.
9. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. 2-ге вид. К.: ВД «Дакор», 2013. 786 с.
10. Справа № 751/1615/22. Новозаводський районний суд міста Чернігова. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105387657.
11. Справа № 707/534/22. Смілянський міськрайонний суд Черкаської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124153941.
12. Справа № 553/6495/22. Ленінський районний суд м. Полтави. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108450819.

УДК 343.148:[343.37:665.7]
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.25

ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТА АДВОКАТОМ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ВИГОТОВЛЕННЯ, ЗБЕРІГАННЯ, ЗБУТУ ПАЛЬНОГО АБО ЙОГО ТРАНСПОРТУВАННЯ З МЕТОЮ ЗБУТУ

Сахошко М.О.,
аспірантка кафедри криміналістичного забезпечення
та судової експертології
навчально-наукового експертно-криміналістичного інституту
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-9476-7292

Сахошко М.О. Залучення експерта адвокатом під час розслідування незаконного виготовлення, зберігання, збуту пального або його транспортування з метою збуту.

У статті розглянуто проблеми, що існують у правозастосовній практиці щодо ініціювання експертизи стороною захисту під час розслідування незаконного виготовлення, зберігання, збуту пального або його транспортування з метою збуту. Відповідно до аналізу статистичних даних про протидію злочинності в Україні встановлено поступове збільшення кількості вчинених незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, що потребує удосконалення якості їх розслідування, забезпечення змагальності сторін при доказуванні винуватості підозрюваних. Доведено, що обов'язковою слідчою (розшуковою) дією у кримінальних провадженнях, розпочатих за статтею 204 Кримінального кодексу України, у яких предметом посягання є пальне, постає судова експертиза, а саме дослідження нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів. Розкрито можливості адвоката щодо залучення експерта для проведення експертизи у кримінальному провадженні: ініціювання цієї слідчої (розшукової) дії шляхом подання клопотання слідчому, прокурору, слідчому судді; а також самостійного залучення експерта на договірних умовах. З'ясовано, що законодавство України забезпечує загальне право адвоката ініціювати проведення судових експертиз або самостійно залучати експерта у кримінальному провадженні. Досліджено проблеми правозастосовної практики при спробі адвоката самостійно залучити судового експерта, що пов'язані з необхідністю подання на експертизу зразків, об'єктів дослідження, які знаходяться у сторони обвинувачення. Звернуто увагу на специфіку отримання зразків для експертизи під час розслідування незаконного виготовлення, зберігання, збуту пального або його транспортування з метою збуту, що полягає у отриманні трьох видів зразків, один з яких залишається на підприємстві сфери обігу паливно-мастильних матеріалів. На підставі цього зроблено висновок про існуючу можливість адвоката самостійно призначати експертизу у кримінальних провадженнях про незаконне виготовлення, зберігання, збут пального або його транспортування з метою збуту, без звернення до сторони обвинувачення, слідчого судді або суду.

Ключові слова: судовий експерт, адвокат, пальне, незаконне виготовлення, зберігання, збут пального або його транспортування з метою збуту, розслідування кримінального правопорушення.

Sahoshko M.O. Involvement of an expert by a lawyer during the investigation of illegal manufacturing, storage, sale of fuel or its transportation for the purpose of sale.

The article examines the problems that exist in law enforcement practice regarding the initiation of an examination by the defense party during the investigation of the illegal manufacture, storage, sale of fuel or its transportation for the purpose of sale. According to the analysis of statistical data on combating crime in Ukraine, a gradual increase in the number of cases of illegal manufacture, storage, sale or transportation for the purpose of sale of excisable goods has been established, which requires improving the quality of their investigation, ensuring the adversarial nature of the parties in proving the guilt of the suspects. It is proved that a mandatory investigative (search) action in criminal proceedings initiated under Article 204 of the Criminal Code of Ukraine, in which the subject of the infringement is fuel, is a forensic examination, namely the examination of petroleum products and fuel and lubricants. The possibilities of a lawyer to involve an expert to conduct an examination in criminal proceedings are disclosed: initiating this investigative (search) action by submitting a petition to the investigator, prosecutor, investigating judge; as well as independent involvement of an expert on contractual terms. It is found that the legislation of Ukraine provides for the general right of a lawyer to initiate judicial examinations or independently involve an expert in criminal proceedings. The problems

of law enforcement practice are investigated when a lawyer attempts to independently involve a judicial expert, which are related to the need to submit samples and objects of research that are in the possession of the prosecution for examination. Attention is drawn to the specifics of obtaining samples for examination during the investigation of illegal production, storage, sale of fuel or its transportation for the purpose of sale, which consists in obtaining three types of samples, one of which remains at the enterprise in the sphere of circulation of fuel and lubricants. Based on this, a conclusion is made about the existing possibility of a lawyer to independently appoint an examination in criminal proceedings on illegal production, storage, sale of fuel or its transportation for the purpose of sale, without contacting the prosecution, the investigating judge or the court.

Key words: forensic expert, lawyer, fuel, illegal production, storage, sale of fuel or its transportation for the purpose of sale, investigation of a criminal offense.

Постановка проблеми. В умовах російсько-української війни перед нашою державою залишається значна кількість викликів, серед яких протидія економічній злочинності є одним із головних завдань усіх правоохоронних інституцій. У структурі сучасної економічної злочинності особливе місце посідає протиправна діяльність у сфері обігу підакцизних товарів, адже введення у подальший обіг таких товарів активно сприяє тінізації окремих секторів економіки України, а також створює умови для розвитку транскордонної організованої злочинності. За рахунок формування кримінальних ринків вказаних товарів окремі суб'єкти економічних відносин отримують надприбутки та фактично здійснюють контрольований вплив на відповідні економічні сегменти відразу декількох держав.

Згідно із статистичних даних Офісу Генерального прокурора за 2019 рік було обліковано 562 кримінальних правопорушення за ознаками ст. 204 Кримінального кодексу України («Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів»); за 2020 рік – 615; за 2021 рік – 721; за 2022 рік – 546; за 2023 рік – 999; за 2024 рік – 901 кримінальне правопорушення [1]. Аналіз статистичних даних засвідчує поступове збільшення кількості вчинених незаконного виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, за виключенням 2022 року – року початку повномасштабного військового вторгнення рф на територію України, та незначного зменшення кількості цих злочинів у 2024 р. Отже, в умовах російсько-української війни у нашій державі продовжує були актуальною практика документування кримінальних правопорушень у сфері обігу підакцизних товарів, у тому числі паливно-мастильних матеріалів, бензину і дизельного пального, розслідування цих злочинів і судового розгляду відповідних кримінальних справ.

У кримінальних провадженнях, розпочатих за ст. 204 КК України, предметом злочинного посягання є певний вид підакцизного товару, який був незаконно виготовлений, переміщений, реалізований тощо. У будь-якому випадку пальне, як один із видів підакцизних товарів, має бути досліджено при проведенні судової експертизи. У висновку експерта встановлюється відповідність нафтопродуктів, наданих на дослідження, вимогам державних стандартів і технічним умовам. У правозастосовній практиці питання судової експертизи є важливим, таким, що впливає на якість доказування, визнання допустимості доказів (зокрема, порівняльних зразків), отриманих під час слідчих (розшукових) дій та, в цілому – на винесення обґрунтованого судового рішення щодо обвинувачення осіб у вчиненні незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизного товару.

Стан опрацювання проблематики. Проведенню судових експертиз як форми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні присвячені роботи вітчизняних науковців В.І. Алєксєйчук, В.Д. Басая, В.С. Бондара, А.Ф. Волобуєв, А.В. Іщенка, О.О. Кириченка, Н.І. Клименко, І.І. Когутича, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмічова, В.К. Лисиченка, І.В. Пирога, М.В. Салтевського, М.Я. Сегая, С.І. Тихенка, Н.М. Ткаченко, І.Я. Фрідмана, В.Ю. Шепітька, М.Г. Щербаковського, В.В. Юсупова та ін.

Окремі питання, пов'язані із розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері обігу підакцизних товарів, у тому числі нафти й нафтопродуктів, розглядали В. І. Василинчук, С.А. Вельможний, Б.М. Головкін, В.П. Корж, А.М. Лисеюк, Ю.О. Ліпін, А.М. Новицький, О.О. Титаренко, Д.М. Цехан та інші дослідники.

Водночас, при змагальному кримінальному процесі в Україні малодослідженим залишається проблема залучення експерта стороною захисту, у тому числі в кримінальному провадженні, розпочатому за ст. 204 КК України.

Мета статті – дослідити особливості залучення експерта адвокатом у кримінальному провадженні про незаконне виготовлення, зберігання, збуту пального або його транспортування з метою збуту.

Виклад основного матеріалу. У Законі України «Про судову експертизу» зазначено, що судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду [2].

Ініціатором залучення експерта для проведення експертизи під час досудового розслідування можуть бути слідчий, прокурор, сторона захисту, а під час судового розгляду – прокурор (потерпілий) як сторона обвинувачення або сторона захисту; слідчий суддя та суд не можуть виступати ініціаторами проведення експертизи, що призначається для збирання доказів [3].

У результаті проведення судової експертизи експерт готує і підписує висновок, який є джерелом доказів у кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 84 КПК України). Для висновку експерта як виду доказів істотним є те, що він: а) є результатом дослідження; б) виходить від особи, яка володіє певними спеціальними знаннями, без використання яких є неможливим таке дослідження; в) складається з додержанням встановленого процесуального порядку; г) спирається на зібрані у справі докази [4, с. 361]. У висновку експерта обов'язково повинно бути зазначено про те, що експерта було попереджено про відповідальність за завідомо неправдивий висновок та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. Положення про попередження експерта про відповідальність за ст. 384 КК України також виконується адвокатом при залученні експерта до проведення судової експертизи.

Для з'ясування події кримінального правопорушення, передбаченого ст. 204 КК України, обов'язково має призначатися судова експертиза – залучатися експерти судово-експертних установ, які володіють відповідними спеціальними знаннями. Типовими експертизами у цій категорії кримінальних проваджень є судова експертиза матеріалів, речовин та виробів, її підвид – експертиза нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів [5].

Права сторони захисту щодо використання експертизи для виконання своєї функції під час досудового розслідування – наданні правової допомоги своєму клієнтові цілком і повністю можуть бути реалізовані під час:

1) ініціювання проведення експертизи *шляхом подання відповідного клопотання слідчому, прокурору*, яке повинно бути розглянуто в установленому порядку (ч. 3 ст. 93 КПК України);

2) ініціювання проведення експертизи *шляхом подання відповідного клопотання слідчому судді у разі, якщо:* для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його; для вирішення залученим стороною обвинувачення експертом поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи; існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності у нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок; сторона захисту не може залучити експерта самостійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин (ч. 1 ст. 244 КПК України) [6, с. 312-313]. Відповідно до ч. 2 ст. 243 КПК України *сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах* для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової [7].

Також згідно з п. 10 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», під час здійснення адвокатської діяльності адвокат має право одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань [8]. У ч. 1 ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу» визначено, що підставою проведення судової експертизи є відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування, *або договір з експертом чи експертною установою* – якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб [2]. Отже, вітчизняна законодавча база забезпечує загальне право захисника (адвоката) ініціювати проведення судових експертиз (або самостійно залучати експерта) у тому провадженні, де він представляє інтереси (здійснює захист) підзахисного.

Водночас, низка науковців і практиків-юристів зазначають про певні перепони у процесуальній діяльності адвоката щодо залучення ним судового експерта. Зокрема, О.Г. Яновська звертає увагу на те, що заявлення клопотань абсолютно природне і правомірне, проте адвокати постійно стикаються з тим, що їх активна діяльність щодо заявлення клопотань як під час досудового розслідування, так і в суді викликає роздратування й протидію з боку органів слідства, прокуратури чи суду. Проте важко припустити, що професійний рівень захисту може бути належним, якщо адвокат не здійснюватиме належних дій, а стане чекати доказів обвинувачення, щоб їх спростувати, не будучи впевненим, що у змозі зробити це, а можливо, і взагалі втратить внаслідок своєї бездіяльності таку можливість [9, с. 125].

За оцінками адвокатського середовища реалізація прав сторони захисту під час проведення судової експертизи стикається з низкою проблемних питань – надані права самостійно залучати

експертів майже ніколи неможливо реалізувати, що пов'язується з неповнотою чинного кримінального процесуального законодавства [10, с. 65–69; 11, с. 17].

У зв'язку з цим В.А. Журавель і Г.К. Авдєєва зазначають, що на практиці навряд чи можна забезпечити паритетність сторін у питаннях проведення експертизи, тому що відповідні матеріали кримінального провадження знаходяться у сторони обвинувачення, а у слідчого (прокурора) більше процесуальних та організаційних можливостей щодо отримання зразків для експертного дослідження [12, с. 41].

Водночас, сторона захисту наділена правом самостійно збирати і подавати докази для відстоювання своїх прав, свобод і законних інтересів, але тільки шляхом витребування та отримання речей і документів від юридичних і фізичних осіб (ч. 3 ст. 93 КПК України). Щодо таких слідчих (розшукових) дій як отримання зразків для експертизи і проведення судової експертизи, то сторона захисту наділена лише правом їх ініціювання, а також взяття участі у їх проведенні шляхом подання відповідного клопотання слідчому, прокурору, яке розглядаються у встановленому порядку. Такий порядок розподілення прав у збиранні доказів є цілком закономірним, адже тільки на орган досудового розслідування покладається завдання встановлення істини як з точки зору обвинувачення певної особи, так і виправдання її чи пом'якшення відповідальності (ст. 2, 94 КПК України).

В умовах чинного КПК України право сторони захисту на самостійне залучення експерта для проведення експертизи є здійсненим лише у тому випадку, коли ця сторона може самостійно у встановленому порядку, без допомоги слідчого (прокурора) надати експерту відповідний об'єкт для дослідження, а також необхідні для цього речі і документи [13, с. 164]. Наприклад, у кримінальному провадженні за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 27, ч. 3 ст. 212, ч. 2 ст. 204 КК України, адвокат звернувся до судово-експертної установи з клопотанням про призначення судової експертизи на підставі укладеного з експертним закладом договору. У клопотанні йшлося про призначення комплексної експертизи матеріалів, речовин та виробів та товарознавчої експертизи. Після проведеного обшуку слідчими Головного правління Державної фіскальної служби у м. Києві для підприємства було залишено арбітражні проби зразків нафтопродуктів, які вилучалися під час слідчої дії. Після проведеної експертизи експерти дали відповіді на поставлені адвокатом запитання: 1) надані на дослідження зразки рідини (за № ___) являють собою нафтопродукти, відносяться до сумішей на основі вуглеводнів переважно легких дистилятних фракцій – бензинів, у тому числі автомобільних; 2) надані на дослідження зразки рідини (за № ___) являють собою нафтопродукти, відносяться до сумішей на основі вуглеводнів переважно важких дистилятних фракцій, у тому числі дизельних фракцій; 3) надані на дослідження зразки (за № ___) можуть використовуватися як автомобільне паливо або його компонент за умови, що це передбачено виробником відповідного транспортного засобу або відповідним технологічним процесом; 4) наданим на дослідження об'єктам (за № ___) відповідають наступні характеристики за УКТЗЕД: «Нафта або нафтопродукти, одержані з бітумінозних порід (мінералів)»; 5) надані на дослідження зразки рідини (за № ___) відповідають вимогам Технічного регламенту щодо вимог до автомобільних бензинів, дизельного, суднових та котельних палив, затвердженого постановою КМ України від 01.08.2013 № 927, щодо вимог, які висуваються до бензинів, за вмістом бензолу та ароматичних вуглеводнів. Зазначені об'єкти відповідають вимогам ДСТУ 7687:2015 «Бензини автомобільні Євро. Технічні умови» за показниками зовнішнього вигляду, густини, фракційного складу, вмісту етанолу, бензолу та сумарного вмісту ароматичних вуглеводнів; 6) надані на дослідження зразки рідини (за № ___) відповідають вимогам ДСТУ 7688:2015 «Паливо дизельне Євро. Технічні умови» за показниками густини та фракційного складу. Зазначені об'єкти відповідають вимогам Технічного регламенту до дизельного палива (за температурою перегонки 95 відсотків об'ємних); 7) цілісність пакування (опечатування) наданих зразків (пляшок) візуально не порушено. На підставі цього висновку експертизи слідчий суддя ухвалив рішення про повернення підприємству всього майна, яке було вилучене під час обшуку на території автозаправної станції, а саме бензин автомобільний «А-95-Євро5-Е5 «PLUS» у кількості 7978 літрів; бензин «А-95-Євро5-Е5» у кількості 17532,39 літрів; бензин автомобільний «А-92-Євро5-Е5 «PLUS» у кількості 9521,58 літрів; дизельне пальне «ДП-Л-Євро5-ВО» у кількості 12218,86 літрів; всі зразки наведених вище видів пального [14].

Висновок. У кримінальному провадженні адвокат наділений правом ініціювання експертизи з поданням відповідного клопотання до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також правом самостійного залучення судового експерта на договірних засадах. В останньому випадку головною умовою проведення експертиза є можливість адвоката надати об'єкти для дослідження. У випадку розслідування незаконного виготовлення, зберігання, збуту пального або його транспортування з метою збуту адвокат має можливість самостійно (без ініціювання будь-яких клопотань перед стороною обвинувачення або судом) залучати експерта для проведення судової експертизи проб пального, що є предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 204 КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за період з 2019 р. по 2024 р.: статистика Офісу Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.
2. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text.
3. Сідєльніков А.В. Окремі проблеми, пов'язані із залученням експерта адвокатом-захисником. *Часопис Академії адвокатури України.* Том 9. № 2(28). 2016. С. 115–123.
4. Баулін О.В., Лебідь В.І., Матвєєв П.С., Пожидаєва М.А. Адвокатський іспит: підготовчий курс: навч. посіб. / [6-те вид., доповн. і перероб.]. Київ: Алерта, 2018. 864 с.
5. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text.
6. Волобуєв А.Ф., Чуйко Є.В. Право самостійного залучення експерта стороною захисту: реальність чи декларація. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2022. Вип. 71. Серія ПРАВО. С. 309–314.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
8. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.
9. Яновська О. Протестна діяльність адвоката в кримінальному провадженні. *Слово Національної школи суддів України.* 2013. № 4. С. 124–130.
10. Несінов О.М. Складові успіху у кримінальному процесі: практ. посібн. Харків: «Права людини», 2018. 292 с.
11. Зейкан Я.П. Про недопустимі докази: метод. рек. для адвокатів. Харків : Фактор, 2019. 128 с.
12. Журавель В.А., Авдєєва Г.К. Реформування судово-експертної діяльності: шляхи та напрями. *Актуальні питання кримінального права, процесу і криміналістики, удосконалення діяльності судової і правоохоронної систем:* мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, 19 травня 2017 р.). Сєвєродонецьк, 2017. С. 40–44.
13. Волобуєв А. Проведення експертизи у змагальному кримінальному процесі. *Криміналістика і судова медицина в умовах сучасних викликів та глобальних загроз*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12 листоп. 2024 р.). Харків: Право, 2024. С. 160–165.
14. Ухвала Святошинського районного суду м. Києва від 4 жовтня 2021 р. у справі № 1-кс/759/7775/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100082311.

УДК 343.102
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.26

МЕЖІ ДИСКРЕЦІЇ СЛІДЧОГО СУДДІ ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ СКАРГ НА РІШЕННЯ, ДІЇ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ СЛІДЧОГО, ДІЗНАВАЧА АБО ПРОКУРОРА В МЕЖАХ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Слободенюк І.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних наук
Національного університету водного господарства
та природокористування

Слободенюк І.В. Межі дискреції слідчого судді під час розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора в межах досудового розслідування.

У статті автор розглядає поняття дискреції (розсуду) слідчого судді та межі її застосування при розгляді скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора відповідно до ст. 307 КПК України. Досліджуються наукові підходи до визначення дискреційних повноважень, при цьому автор звертає увагу на те, що в законодавстві чітко не закріплено межі цієї дискреції. У свою чергу, все це створює відповідні складнощі в її практичному застосуванні. Автор підкреслює, що дискреція слідчого судді є важливим інструментом реалізації судового контролю, однак її межі залишаються предметом дискусій через відсутність єдиних критеріїв правозастосування.

Під час аналізу судової практики автор виявив різні підходи до розуміння меж дискреції та загальний їх вплив на забезпечення прав учасників кримінального процесу. Зокрема, автор вважає необхідним висвітлення думки як самих слідчих суддів, так і практикуючих адвокатів щодо можливостей і обмежень дискреції слідчого судді та її застосування. Зазначено, що наявність значної варіативності в правозастосуванні призводить до складнощів у забезпеченні правової визначеності. Також значної уваги потребують проблеми, які виникають через суб'єктивний підхід суддів до оцінки процесуальних рішень органів досудового розслідування, що може ускладнювати судовий контроль.

У дослідженні автор виділяє правові позиції Верховного Суду стосовно ролі слідчого судді, на які звертають практикуючі адвокати. Така практика є досить дискусійною та значною мірою впливає на визначення меж дискреції слідчого судді. Все це підкреслює складність застосування дискреційних повноважень суддею та викликає питання щодо обмеження судового втручання в процесуальні рішення органів досудового розслідування, що може мати різні наслідки для прав учасників кримінального процесу. З точки зору правника, у подальшому ставляться логічні запитання, щодо ролі слідчого судді.

У висновку зазначається, що питання меж дискреції слідчого судді є багатогранним і суб'єктивним, а тому воно потребує подальшого осмислення та вдосконалення нормативно-правового регулювання з метою забезпечення балансу між оперативністю досудового розслідування та дотриманням прав учасників кримінального процесу.

Ключові слова: дискреційні повноваження, слідчий суддя, слідчий, прокурор, судовий контроль, право на оскарження.

Slobodeniuk I.V. The limits of the discretion of the investigating judge when considering complaints against decisions, actions or inaction of the investigator, inquirer or prosecutor within the framework of the pre-trial investigation.

In the article, the author examines the concept of discretion (discretion) of an investigating judge and the limits of its application when considering complaints about decisions, actions or inaction of an investigator, inquirer or prosecutor in accordance with Article 307 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine. Scientific approaches to the definition of discretionary powers are studied, while the author draws attention to the fact that the limits of this discretion are not clearly fixed in the legislation. In turn, all this creates corresponding difficulties in its practical application. The author emphasizes that the discretion of an investigating judge is an important tool for implementing judicial control, but its limits remain the subject of debate due to the lack of uniform criteria for law enforcement.

During the analysis of judicial practice, the author identified different approaches to understanding the limits of discretion and their general impact on ensuring the rights of participants in the criminal

process. In particular, the author considers it necessary to highlight the opinions of both investigating judges themselves and practicing lawyers regarding the possibilities and limitations of the discretion of an investigating judge and its application. It is noted that the presence of significant variability in law enforcement leads to difficulties in ensuring legal certainty. Also, significant attention is required to the problems that arise due to the subjective approach of judges to the assessment of procedural decisions of pre-trial investigation bodies, which may complicate judicial control.

In the study, the author highlights the legal positions of the Supreme Court regarding the role of the investigating judge, which are referred to by practicing lawyers. Such practice is quite controversial and significantly affects the definition of the limits of the discretion of the investigating judge. All this emphasizes the complexity of the exercise of discretionary powers by a judge and raises questions about limiting judicial intervention in procedural decisions of pre-trial investigation bodies, which may have various consequences for the rights of participants in the criminal process. From the point of view of a lawyer, logical questions are further raised regarding the role of the investigating judge.

The conclusion notes that the issue of the limits of the discretion of the investigating judge is multifaceted and subjective, and therefore it requires further understanding and improvement of regulatory and legal regulation in order to ensure a balance between the efficiency of the pre-trial investigation and compliance with the rights of participants in the criminal process.

Key words: discretionary powers, investigating judge, investigator, prosecutor, judicial control, right to appeal.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження меж дискреційних повноважень слідчого судді під час розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора в межах досудового розслідування зумовлена необхідністю забезпечення ефективного та справедливого судового контролю в рамках кримінального процесу. Судовий контроль є важливою гарантією прав учасників кримінального провадження, особливо на стадії досудового розслідування, коли вирішується питання про обґрунтованість і законність дій правоохоронних органів.

Дискреційні повноваження слідчого судді надають йому певну свободу при вирішенні питань, пов'язаних із оскарженням рішень, дій або бездіяльності слідчого, дізнавача чи прокурора. Однак, наділення такі повноваження слідчого судді не є безмежними і є логічним, що вони повинні відповідати принципам правової визначеності, пропорційності та необхідності їх застосування. Водночас відсутність чітких рамок для правового застосування цієї дискреції може призвести до неоднозначних трактувань або взагалі неналежного виконання суддями своїх обов'язків, що, у свою чергу, може спричинити порушення прав осіб, які звертаються зі скаргами, а також підривати ефективність досудового розслідування. Проблематика цього питання полягає в тому, що на практиці існує низка ситуацій, коли межі дискреції слідчого судді є не достатньо ясними через недосконалість процесуального законодавства, а це створює простір для непослідовних або навіть необґрунтованих рішень. Ця неясність може призводити до негативних наслідків, таких як надмірне чи недостатнє втручання суду в діяльність органів досудового розслідування.

Мета дослідження: визначити, в яких випадках і яким чином слідчий суддя має право здійснювати контроль, а коли його втручання є неприпустимим або обмеженим, щоб не порушити принципи досудового розслідування та забезпечити належний баланс між правами обвинувачених та ефективністю розслідування. Все вищеперераховане підвищує ризик порушення прав учасників кримінального процесу та потребує удосконалення правового регулювання з метою забезпечення більшої чіткості та передбачуваності судових рішень у кримінальних справах.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження меж дискреційних повноважень слідчого судді під час розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора в межах досудового розслідування є важливою темою в теорії кримінального процесу. Вивчення цієї проблеми стало актуальним з моменту запровадження інституту слідчого судді в Україні, що значно розширило можливості судового контролю на стадії досудового розслідування. Науковці і практики активно аналізують роль і межі дискреції слідчого судді, що відображає потребу в уточненні та вдосконаленні процесуальних норм.

У своїй монографії український науковець О.О. Торбас звертає увагу на складність аналізу повноважень слідчого судді, що зумовлена відсутністю у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) єдиної статті, яка б комплексно визначала його процесуальний статус. На відміну від слідчого чи прокурора, функціональне призначення яких чітко врегульоване окремими нормами КПК України, діяльність слідчого судді характеризується розпорошеністю нормативного регулювання. Дослідники підкреслюють, що така фрагментарність правового закріплення обумовлює необхідність системного аналізу значного масиву норм кримінального процесуального законодавства для визначення меж дискреції слідчого судді. Враховуючи особливу роль цього

суб'єкта у здійсненні судового контролю на досудовій стадії кримінального провадження, питання його розсуду набуває особливої актуальності. З одного боку, слідчий суддя здійснює правосуддя в межах законодавчо визначених повноважень, що обмежує його можливості вільного тлумачення норм. З іншого боку, необхідність вирішення процесуальних питань, не врегульованих безпосередньо КПК України, вимагає від слідчого судді використання дискреційних повноважень та оцінки конкретних обставин справи [1]. У зв'язку з цим, слід наголосити на важливості вивчення судової практики та існуючих правових позицій Верховного Суду, оскільки вони допоможуть нам проаналізувати процеси формування усталених підходів до розуміння меж розсуду слідчого судді.

А ось у дисертації О.О. Торбас акцентує увагу на тому, що розсуд є однією з основних правових категорій, адже він дозволяє правозастосувачам приймати рішення, орієнтуючись на конкретні обставини справи. Такий підхід особливо важливо в умовах, коли нормативно-правові акти не можуть передбачити всі можливі варіанти розвитку подій. Без механізму розсуду правозастосування було б значно ускладнене тому, що законодавець не може заздалегідь врахувати всі нюанси кожної конкретної ситуації. Крім того, розсуд дає можливість правозастосувачам діяти гнучко, адаптуючи загальні норми до конкретних умов справи, тим самим зберігаючи ефективність і справедливість [2].

З цією думкою справедливо можна погодитись, адже розсуд дозволяє застосовувати право не лише механічно, а з урахуванням реальних обставин, що завжди є змінними і непередбачуваними. Правозастосувачам не доводиться шукати точну відповідність між ситуацією і жорстко прописаними нормами, що дозволяє приймати найбільш обґрунтовані рішення. Тому розсуд є необхідним інструментом для гнучкості правозастосування, збереження індивідуального підходу до кожної справи та ефективного застосування норм права.

Загалом, можу стверджувати, що аналіз наукових публікацій свідчить про необхідність подальшого дослідження та вдосконалення правового регулювання дискреційних повноважень слідчого судді. Проблема полягає не тільки в теоретичних аспектах визначення меж судової дискреції (розсуду), а й в усвідомленні практичного застосування цих повноважень, що у свою чергу дасть змогу нам зрозуміти подальші шляхи вдосконалення законодавства для формування єдиної судової практики і забезпечення правової визначеності та рівноваги в кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. О. Губська, суддя Верховного Суду, звертає увагу на важливу проблему, що стосується відсутності чіткого визначення поняття «дискреція» в національному законодавстві. Зокрема, вона підкреслює, що хоча термін «дискреція» або «розсуд» часто вживається в численних законах та підзаконних актах, законодавча дефініція цього поняття відсутня [3]. Варто зазначити, що кримінально-процесуальне законодавство не є винятком у цій ситуації, а тому відсутність такої дефініції є досить негативним моментом для КПК України як одного з фундаментальних нормативно-правових актів кримінального права, бо це позбавляє його єдності та чіткості у визначенні меж і можливостей правозастосування.

Замість чіткого визначення поняття «дискреція», в національному законодавстві фіксується інша форма визначення — дискреційні повноваження. Саме поняття описує сукупність прав та обов'язків органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави, що надають можливість на власний розсуд визначати вид і зміст управлінського рішення або обирати з кількох варіантів рішень, передбачених нормативно-правовими актами [4]. Однак, таке визначення стосується переважно управлінських рішень і не охоплює дискрецію в процесі правозастосування, зокрема в контексті кримінального процесу, де дискреція стосується, наприклад, правової оцінки обставин та обрання відповідних заходів впливу з суб'єктивної сторони (розсуд) суддями. Цей недолік в національному законодавстві ускладнює розуміння і практичне застосування дискреції того ж самого слідчого судді у кримінальному процесі. Без чіткого визначення цього поняття важко забезпечити належний контроль за правозастосуванням і уникнути зловживань. Тому наявність такої дефініції була б важливою для забезпечення правової визначеності і стабільності правової системи в Україні.

Розглядаючи ж межі дискреції слідчого судді під час розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора в межах досудового розслідування, важливо зосередити увагу на нормах кримінального процесуального законодавства України, зокрема на положеннях статті 307 КПК. Законодавець чітко регулює повноваження слідчого судді у цих ситуаціях, що забезпечує правову визначеність і обмежує можливість зловживання дискрецією. Так, стаття 307 КПК України встановлює, що за результатами розгляду скарги на дії або бездіяльність органів досудового розслідування, слідчий суддя постановляє ухвалу відповідно до положень цього Кодексу. Таким чином, повноваження судді мають чітке законодавче підґрунтя і не є безмежними. Звісно, обмеження дискреції є важливим для підтримання законності в процесі, адже дозволяє слідчому судді приймати рішення тільки в межах, визначених законом. Згідно з частиною 2 статті 307 КПК,

слідчий суддя може ухвалити кілька видів рішень, що регламентуються нормами процесуального права. Зокрема, він може скасувати рішення слідчого, дізнавача чи прокурора, якщо ці рішення не відповідають вимогам закону або порушують права осіб. Така можливість дає змогу слідчому судді здійснювати контроль за законністю дій органів досудового розслідування та своєчасно усувати порушення прав людини. Крім того, слідчий суддя може скасувати повідомлення про підозру, якщо вважає, що воно не обґрунтоване або не відповідає вимогам кримінального процесуального законодавства [5]. Разом із тим, серед слідчих суддів немає єдиної позиції щодо доцільності перевірки обґрунтованості підозри на різних етапах досудового розслідування. Значна частина суддів вважає, що в межах оскарження повідомлення про підозру вони не повинні здійснювати таку перевірку, оскільки це може призвести до виходу за межі їхньої компетенції та втручання в дискреційні повноваження прокурора та слідчого. Деякі слідчі судді вказують на те, що така перевірка суперечить їх ролі незалежного арбітра, адже завчасне оцінювання доказів та кваліфікації правопорушення може вплинути на баланс між стороною обвинувачення і захисту. Наведемо приклади коментарів стосовно цього питання від слідчих суддів: 1."…[Я]кщо я почну туди залазити в питання, наскільки воно обґрунтоване чи необґрунтоване, я не суд, я не розглядаю справу по суті. Тільки два місяці пройшло. Справа може розслідуватись ще місяць або ще чотири місяці. Так що я буду оцінювати? І як мені це оцінювати? Якщо докази всі не зібрані, сторона обвинувачення каже: "Ми розслідуємо". Можливо, вчинив, можливо, не вчинив". 2. …[Н]е зрозуміло, що законодавець хотів, щоб слідчі судді в такому випадку розглядали: порушення процедури вручення чи обґрунтованість цієї підозри по суті. Я вважаю, що коли йде обґрунтованість підозри по суті, то це втручання в дискрецію того ж слідчого чи прокурора, і це не повинно бути притаманно слідчому судді в розумінні незалежного арбітра" [6].

Ще однією важливою можливістю є зобов'язання органів досудового розслідування припинити певні дії, якщо вони порушують права особи, або, навпаки, зобов'язання виконати конкретну процесуальну дію, якщо вона є необхідною для забезпечення правосуддя. Нарешті, слідчий суддя має право відмовити в задоволенні скарги, якщо скарга не має доказового підґрунтя або не відповідає вимогам законодавства [5]. Всі ці положення у теорії повинні створити систему контролю та забезпечення законності в досудовому розслідуванні, водночас не надаючи судді надмірних повноважень для самостійного визначення результату процесу, що може привести до порушення прав учасників. У такий спосіб, слідчий суддя має право діяти в межах законодавчо визначених рамок, що забезпечує баланс між гнучкістю правозастосування та необхідністю дотримання чітких правових стандартів.

Як ми вже зрозуміли дискреція слідчого судді є важливим аспектом судового контролю в кримінальному процесі, проте її реалізація часто призводить до зловживань та нехтування гарантіями прав підозрюваних осіб. У своїй статті Семен Ханін, заслужений юрист України та практикуючий адвокат, висвітлив проблему відсутності належного судового контролю за дотриманням строків досудового розслідування, що призводить до необмеженого перебування особи у статусі підозрюваної. Суть проблеми полягала в тому, що після завершення встановлених законом строків досудового розслідування прокурор не закрив кримінальне провадження, мотивуючи це тим, що таке рішення є його дискреційним правом. Оскарження бездіяльності прокурора вищому керівництву не призвело до ухвалення процесуального рішення у вигляді постанови, що фактично позбавило сторону захисту можливості вплинути на ситуацію. Коли захист звернувся до слідчого судді зі скаргою на бездіяльність прокурора, суд відмовив у її розгляді, зазначивши, що така бездіяльність не підлягає судовому контролю. Цим суддя фактично знівелював положення кримінального процесуального закону, який передбачає можливість оскарження дій або бездіяльності органів досудового розслідування та прокуратури, що обмежило доступ особи до правосуддя [7].

Окремо розглядається питання про оскарження повідомлення про підозру. Захист аргументував необхідність його скасування тим, що строки досудового розслідування закінчилися, однак суддя вирішив, що при розгляді таких скарг перевірка строків не є необхідною. Ба більше, навіть за умови перевірки суддя дійшов висновку, що повідомлення про підозру залишається чинним, а самі строки розслідування завершилися після його вручення. Така позиція суперечить нормам кримінального процесуального законодавства, які чітко встановлюють строки досудового розслідування та передбачають судовий контроль за їх дотриманням. Законодавець закріпив можливість оскарження повідомлення про підозру саме для запобігання свавільному затягуванню процесу. Однак суддя, ухвалюючи рішення у цій справі, фактично позбавив підозрюваного дієвого механізму захисту.[7]

Вважаю, що досить суперечливою є правова позиція ВС у постанові по справі № 991/7976/26 від 14 травня 2024 року, де зазначено: "Висловлені в ухвалі слідчого судді висновки за результатами розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу щодо строків досудового розслідування не мають преюдиційного значення для суду, який буде з`ясовувати питання про те, чи

надійшов обвинувальний акт до суду в межах строку досудового розслідування" [8]. Також слід відмітити те, що у рішеннях Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду неодноразово зазначалося, що слідчий суддя не має повноважень втручатися в дискреційні повноваження сторони обвинувачення. Таку позицію Верховний Суд висловлював у постанові від 05.12.2023 у справі № 757/26714/22-к, постанові від 14.02.2023 у справі № 405/680/22 та постанові від 05.07.2022 у справі № 757/27041/21-к. В'ячеслав Коломійчук та Владислав Михайличенко у своїх дослідженнях аналізували ці рішення, наголошуючи на тому, що така позиція фактично звужує можливості судового контролю та ставить питання про реальну роль слідчого судді у досудовому розслідуванні [9]. Звідси виникають логічні питання: яка взагалі роль слідчого судді та його дискреції, якщо його повноваження є настільки обмеженими? Якщо судовий контроль зводиться лише до перевірки формальної відповідності дій сторони обвинувачення, то чи може він дійсно виконувати свою гарантійну функцію? На жаль, ці питання залишаються відкритими, хоча потрібно зазначити, що практика застосування норм кримінального процесуального законодавства свідчить про те, що навіть за наявності циїх проблем слідчий суддя все ж здійснює оцінку законності, обґрунтованості та доцільності дій слідчого чи прокурора, що фактично є елементом дискреції. Сама ж відсутність контролю за дотриманням строків досудового розслідування створює ситуацію правової невизначеності та суперечить принципам верховенства права. Семен Ханін влучно підсумував, до чого може призвести така дискреція слідчого судді: "шлях до вічного перебування особи у статусі підозрюваної відкрито" [7].

Хочеться звернути увагу на думку Чучман О.І., яка підкреслює, що суб'єктивні особливості судді не лише впливають на процес оцінки доказів і ухвалення процесуальних рішень, але й формують індивідуальну правосвідомість та внутрішнє переконання [10]. Дійсно, таке розуміння є важливим для нас у зв'язку з тим, що саме ці категорії є основою судового розсуду, а не свавільного або довільного прийняття рішень. Цей підхід дозволяє уникнути хибного протиставлення суб'єктивного та об'єктивного в діяльності слідчого судді. Визнання ролі правосвідомості й внутрішнього переконання як складових процесуального розсуду дає змогу розглядати судове рішення не просто як механічне застосування норм, а як результат поєднання правових знань, професійного досвіду та особистісних особливостей судді.

Варто також підмітити і практичне значення цього підходу тому, що воно дозволяє краще зрозуміти, чому в подібних ситуаціях судді можуть ухвалювати різні рішення. Розгляд суб'єктивного елемента не як недоліку, а як неминучої складової судового контролю допомагає розширити підхід до вдосконалення судової практики. Зокрема, це вказує на необхідність системної підготовки суддів, розвитку правової культури та формування уніфікованих підходів до оцінки доказів і процесуальних дій. Таким чином, думка Чучман О.І. акцентує увагу на тому, що межі дискреції слідчого судді визначаються не лише правовими нормами, але й особистісними факторами, які, однак, не є довільними, а випливають із правосвідомості та внутрішнього переконання [10]. Існування дискреції дозволяє забезпечити баланс між незалежністю судді та правовою визначеністю, що, своєю чергою, сприяє більш справедливому та обґрунтованому здійсненню судового контролю.

Висновки. Проблема меж дискреції слідчого судді під час розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора в межах досудового розслідування є досить багатогранною. З одного боку, дискреційні повноваження судді не є абсолютними, оскільки їхні межі окреслені кримінальним процесуальним законодавством та судовою практикою. Закон встановлює рамки, які покликані забезпечити баланс між необхідністю контролю за діями правоохоронних органів та судовою незалежністю. Водночас, навіть чітко визначені межі не завжди гарантують ухвалення правильного рішення.

Судова дискреція неминуче пов'язана з суб'єктивністю, адже вона передбачає оцінку обставин конкретної справи, загальне розуміння ситуації та правильний аналіз правових норм. Різні судді можуть тлумачити схожі обставини по-різному, що впливає на єдність судової практики та передбачуваність правозастосування. Досвід судді, його правова позиція та здатність комплексно оцінювати правові й фактичні аспекти справи відіграють вирішальну роль у прийнятті справедливого рішення. Підсумовуючи, можна стверджувати, що хоча дискреція слідчого судді має встановлені межі, їхнє існування не завжди є гарантією об'єктивного та виваженого правосуддя. Відсутність єдиного підходу до оцінки певних процесуальних питань може призводити до суперечливих рішень та ускладнювати реалізацію судового контролю в кримінальному процесі. Загалом для правників має бути важливими поєднання належного тлумачення закону, узгодженості судової практики та вдосконалення механізмів контролю за дискреційними повноваженнями суддів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Торбас О.О. Розсуд в кримінальному процесі України: теоретичне обгрунтування та практика реалізації: монографія. Одеса: Юридична література, 2020. 284 с. URL: https://dspace.

onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/992c6f4f-98cc-435f-8a38-b12a37e7d54c/content (дата звернення: 15.03.25).
2. Торбас О.О. Розсуд у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... д. ю. н.: 12.00.09 – Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. 2021 URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/599418ee-0c32-4077-80a0-2ff0de183f89 (дата звернення: 15.03.25).
3. Дискреція та її межі: що говорить про це національне та міжнародне законодавство. *Судово-юридична газета*. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/187673-diskretsiya-ta-yiyi-mezhi-scho-govorit-pro-tse-natsionalne-ta-mizhnarodne-zakonodavstvo (дата звернення: 15.03.25).
4. Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи: Наказ М-ва юстиції України від 24.04.2017 № 1395/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1395323-17#Text (дата звернення: 15.03.25).
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI: станом на 26 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 15.03.25).
6. Роль слідчого судді у кримінальному провадженні : звіт за результатами дослідження / Бєлоусов Ю., Венгер В., Орлеан А., Крапивін Є., Шапутько С., Яворська В.; за заг. ред. Бєлоусова Ю. К., 2020. 252 с. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2020/05/rol_slsuddya_web-2.pdf?fbclid=iwar3r1_t9ii_8mumqkumorawbvapcrmyhihvfu3xrnnmoxfittz4ooyv7eli (дата звернення: 15.03.25).
7. Як стало можливим довічне перебування у статусі підозрюваної особи. Закон і Бізнес. URL: https://zib.com.ua/ua/162545.html (дата звернення: 15.03.25).
8. Постанова ВС від 14.05.2024 по справі № 991/7976/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119099761# (дата звернення: 15.03.25).
9. Що мертве, померти не може, або Як козаки грали в процесуальний футбол | Miller law firm. Miller law firm. URL: https://millerlawfirm.ua/shho-mertve-pomerty-ne-mozhe-abo-yak-kozaky-graly-v-proczesualnyj-futbol/ (дата звернення: 15.03.25).
10. Чучман О. Розсуд слідчого судді у доказуванні при здійсненні судового контролю. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2022. № 56. С. 98–101. URL: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.21 (дата звернення: 15.03.25).

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.27

ЄДИНИЙ РЕЄСТР ДОСУДОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ ЯК СКЛАДОВА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Столітній А.В.,
доктор юридичних наук, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
e-mail: stoleta@ukr.net

Столітній А.В. Єдиний реєстр досудових розслідувань як частина інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування.

Вказується, діджиталізація публічного управління – ключовий пріоритет розвитку сучасної держави. Електронний документообіг прискорює інформаційний обмін, спрощує обробку даних та зменшує бюджетні витрати. Цифрова трансформація органів кримінальної юстиції забезпечує ефективний контроль, дотримання законності й прав людини, а також оптимізує досудове розслідування.

У науковій публікації досліджуються актуальні питання функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань як частини інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування.

Аналізуються проблемні питання взаємодії Єдиного реєстру досудових розслідувань з іншими складовими інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування та визначаються оптимальні шляхи їх вирішення.

Пропонується системне під'єднання до інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування інших баз даних, а також долучення до електронного процесуального спілкування інших (окрім слідчого, прокурора та їх керівників) учасників кримінального провадження.

Вказується на необхідність детальної правової регламентації електронного кримінального провадження з метою поступової відмови від паперових носіїв інформації, за виключенням випадків, коли паперовий носій виступає доказом у кримінальному провадженні або учасник кримінального провадження не має доступу до інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування.

Формулюється висновок про необхідність внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, а також Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «і-Кейс» щодо визначення Єдиного реєстру досудових розслідувань частиною інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування, а також прийняття спільного наказу Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України та Вищої ради правосуддя щодо затвердження нового Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «і-Кейс».

Ключові слова: реєстр, досудове розслідування, інформаційно-телекомунікаційна система, кримінальне провадження, інформаційні технології, електронний суд, автоматизація, наказ, цифровізація.

Stolitnii A.V. Unified register of pre-trial investigations as part of the information and communication system of pre-trial investigation.

It is indicated that the digitalization of public administration is a key priority for the development of a modern state. Electronic document flow accelerates information exchange, simplifies data processing and reduces budget costs. The digital transformation of criminal justice bodies ensures effective control, compliance with the rule of law and human rights, and optimizes pre-trial investigation.

The scientific publication is devoted to topical issues of the functioning of the Unified Register of pre-trial investigations as part of the information and telecommunication system of pre-trial investigation.

The problematic issues of Unified register of pre-trial investigations interaction with other components of the information and telecommunication system of the pre-trial investigation are analyzed and the optimal ways of their solution are determined.

It is proposed to systematically connect other databases to the information and communication system of the pre-trial investigation, as well as to include other participants in the criminal proceedings (except the investigator, prosecutor and their managers) in electronic procedural communication.

Indicates the need for detailed legal regulation of electronic criminal proceedings in order to gradually abandon paper media, except when paper is evidence in criminal proceedings, or a participant in criminal proceedings does not have access to information and telecommunications system of pre-trial investigation.

The conclusion on the need to amend the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Regulations on the Unified Register of Pre-trial Investigations, the procedure for its formation and maintenance, as well as the Regulations on the information and telecommunications system of pre-trial investigation «i-Case». Unified register of pre-trial investigations interaction should be defined as part of the information and telecommunication system of the pre-trial investigation. There is a need to adopt a joint order of the Office of the Prosecutor General, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the State Bureau of Investigation, the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, the Bureau of Economic Security of Ukraine and the High Council of Justice on approval of the new Regulation on the information and telecommunication system of the pre-trial investigation «i-Case».

Key words: register, pre-trial investigation, information and telecommunication system, criminal proceedings, information technologies, electronic court, automation, order, digitalization.

Постановка проблеми. Цифровізація відносин публічного управління є пріоритетним напрямом розвитку сучасної держави, адже перехід на електронний документообіг дозволяє значно скоротити процеси обміну інформацією, обробки великих масивів даних та забезпечити економію бюджетних коштів завдяки відмові від паперового документообігу. Особливе значення для розвитку правової державності має цифровізація діяльності органів кримінальної юстиції, що дозволяє забезпечити ефективний внутрішньовідомчий та зовнішній контроль, дотримання принципу законності, прав і свобод людини та оптимізувати процеси досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Так, 15.12.2021 введено в дію Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування», яким Кримінальний процесуальний кодекс України доповнено ст. 106-1, участь в розробці якої безпосередньо приймав автор даної статті, що регламентує функціонування в системі органів кримінальної юстиції інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування. Слід зазначити, що при запровадженні даної системи остання мала назву «Інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування» вказаний термін первинно похідний із Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» та мав уніфіковану назву у всіх нормативно-правових актах, в подальшому вказаний термін змінено на «Інформаційно-комунікаційну систему, разом з тим на сьогодні ряд підзаконних НПА містять стару назву. В зв'язку з викладеним у тексті статті використано термін «Інформаційно-комунікаційна система» та «Інформаційно-телекомунікаційна система»). Остання визначена законом як система, яка забезпечує створення, збирання, зберігання, пошук, оброблення і передачу матеріалів та інформації (відомостей) у кримінальному провадженні. Крім того, зазначено, що інформаційно-комунікаційна система досудового розслідування взаємодіє з Єдиним реєстром досудових розслідувань та системою, яка функціонує в суді відповідно до ст. 35 КПК України, а також може взаємодіяти з іншими інформаційними, інформаційно-комунікаційними системами у випадках, передбачених законом.

Цього ж дня спільним наказом Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Ради суддів України та Вищого антикорупційного суду від 15.12.2021 № 175/390/57/72 затверджено Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс», з метою забезпечення її ефективного використання Національним антикорупційним бюро України, Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою Офісу Генерального прокурора, Офісом Генерального прокурора та Вищим антикорупційним судом.

Таким чином, в діяльність антикорупційних органів поступово впроваджується концепція електронного кримінального провадження, що є першим кроком до цифровізації всієї системи кримінальної юстиції. Проте, залишається невирішеним ряд актуальних питань взаємодії Єдиного реєстру досудових розслідувань з інформаційно-телекомунікаційною системою досудового розслідування «іКейс», що актуалізує потребу їх наукового аналізу та формулювання пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства, яким врегульовано дану сферу суспільних відносин.

Методологія даного дослідження включає використання загальнонаукових та спеціально-юридичних методів, серед яких ключову роль відіграють прийоми логічного методу, системний та структурно-функціональний методи, формально-юридичний метод, а також метод юридичного моделювання.

Стан наукового дослідження. Питання правового забезпечення та практичних аспектів функціонування ЄРДР досліджуються в роботах Р. Аузіна, І. Каланчі, С. Патюк, І. Щербак та інших

науковців. Із останніх досліджень питання використання цифрових технологій в діяльності органів публічної адміністрації слід відзначити колективну монографію «Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід» [1], публікації Т. Голобородько, О. Дубіни «Використання інформаційних технологій в публічному адмініструванні: досвід України та європейські орієнтири» [2] та О. Колотило «Правове регулювання електронного кримінального провадження» [3].

Проте, актуальним питанням функціонування ЄРДР як частини інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування приділена недостатня увага науковців, що актуалізує проведення даного дослідження.

Метою наукової публікації є дослідження актуальних питань функціонування ЄРДР як частини інформаційно-телекомунікаційної системи.

Виклад основного матеріалу. Важливим аспектом роботи прокурора є використання електронних інформаційних систем та баз даних. Специфіка роботи прокурора обумовлює найчастіше використання ним таких електронних систем як: Інформаційна система «Єдиний реєстр досудових розслідувань» (далі – ЄРДР, Реєстр), Інформаційно-аналітична система «Облік та статистика органів прокуратури» (ІАС «ОСОП») та Інформаційна система «Система електронного документообігу органів прокуратури України» (ІС «СЕД»).

Упровадження ЄРДР стало концептуально новим підходом до процедури кримінального переслідування. Із упровадженням змішаного, електронно-паперового кримінального процесу кримінальний процесуальний закон передбачив обов'язковість унесення процесуальних рішень до ЄРДР, а окремі з них, такі як початок досудового розслідування, є процесуально-прийнятими лише з моменту внесення відповідних даних до Реєстру.

Розвиток ЄРДР нерозривно пов'язаний із сучасними тенденціями цифровізації публічного управління в цілому, та діяльності системи органів кримінальної юстиції зокрема. Наприклад, до актуальних напрямів вдосконалення методів і заходів забезпечення високого рівня якості реалізації конституційних функцій прокуратури в Стратегії розвитку прокуратури на 2021-2023 роки віднесено:

– використання новітніх технологій з метою оптимізації системи документообігу, поступової мінімізації паперового документообігу (інтеграція інформаційних електронних систем, впроваджених у роботу органів прокуратури, в єдину систему; розроблення та впровадження системи електронного управління кримінальним провадженням; автоматизація обміну даними з іншими системами та базами даних; поетапна інтеграція системи електронного управління кримінальним провадженням у роботу всіх органів досудового розслідування та суду в усіх регіонах України);

– впровадження системи автоматизованого розподілу кримінальних проваджень серед прокурорів із урахуванням встановлених чітких об'єктивних критеріїв (включно з критерієм спеціалізації) у поєднанні з гарантіями захисту від можливого зловживання [4].

Для розвитку ЄРДР важливою подією стало ведення в дію 15.12.2021 Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-комунікаційної (інформаційно-телекомунікаційної) системи досудового розслідування», яким, зокрема, визначено, що порядок функціонування інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування визначається положенням, яке затверджується спільно Офісом Генерального прокурора, органом, у складі якого функціонує орган досудового розслідування, а також органом, що затверджує положення про систему, яка функціонує в суді відповідно до статті 35 Кодексу. Інформаційно-комунікаційна система досудового розслідування взаємодіє з Єдиним реєстром досудових розслідувань та системою, яка функціонує в суді відповідно до ст. 35 КПК України, а також може взаємодіяти з іншими інформаційними, інформаційно-телекомунікаційними системами у випадках, передбачених законом» [5].

В той же час, наказом Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Ради суддів України, Вищого антикорупційного суду від 15.12.2021 № 175/390/57/72 затверджено Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс» [6].

Проте, згідно з ч. 1 ст. 38 КПК України, органами досудового розслідування є органи, що здійснюють досудове слідство і дізнання, а у відповідності до ч. 2 вказаної статті – досудове слідство здійснюють: слідчі підрозділи органів Національної поліції, органів безпеки, органів Державного бюро розслідувань; підрозділ детективів, підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України; підрозділи детективів органів Бюро економічної безпеки України [7].

Таким чином, органом, у складі якого функціонує орган досудового розслідування, в розумінні ст. 106-1 КПК України є Національна поліція (суб'єкт нормотворчості – МВС України), Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України, Бюро

економічної безпеки України. Так, Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України затверджене наказом МВС України від 06.07.2017 № 570 [8].

Органом, що затверджує положення про систему, яка функціонує в суді відповідно до ст. 35 КПК України є Вища рада правосуддя, якою, зокрема, затверджене Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (Рішення Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21 [9]).

Отже, Положення про інформаційно-комунікаційну систему досудового розслідування «іКейс» має бути затверджене спільним наказом Офісу Генерального прокурора, Вищої ради правосуддя, МВС України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України.

Важливою є правова регламентація поступового переходу від паперового до електронного документообігу із чітким визначенням, що слід вважати оригіналом документа. Так, у відповідності до ч. 3, 4 ст. 106-1 КПК України «матеріали досудового розслідування, що містяться в інформаційно-комунікаційній системі досудового розслідування, передаються, їх копії чи примірники надаються в електронній формі, а за рішенням слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді, суду, які їх передають чи надають, – у паперовій формі; документи, підписані, погоджені в інформаційно-комунікаційній системі досудового розслідування з використанням кваліфікованого електронного підпису, їх примірники в електронній та паперовій формах визнаються оригіналами документів» [7].

Таким чином, інформаційно-комунікаційна система досудового розслідування знаходиться в процесі становлення і на даний час запущено її пілотний проект, користувачами якого з 16.12.2021 є Офіс Генерального прокурора, Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура Офісу Генерального прокурора, а також Вищий антикорупційний суд.

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що на теперішній час ЄРДР – технічно найбільш сучасна інформаційна система, що використовується органами кримінальної юстиції. Наприклад, на Реєстрі вже апробовано методи автоматичної обробки даних, зокрема з використанням інформаційно-аналітичної системи обробки заздалегідь згенерованих баз ЄРДР за допомогою готових наборів функцій Excel (свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір 57773 від 23 грудня 2014 року), що збирає дані за понад 30 видами порушень кримінального процесуального законодавства, в тому числі обліково-реєстраційної дисципліни, допущених суб'єктами кримінального провадження під час досудового розслідування [10, с. 232].

Єдиний реєстр досудових розслідувань є складною електронною інформаційною системою, яка використовується органами кримінальної юстиції для фіксації відомостей про хід та результати досудового розслідування всіх кримінальних проваджень.

Згідно з п. 2 глави 1 першого розділу Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затвердженого наказом Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298 (зі змінами, внесеними наказом Генерального прокурора від 23.11.2021 № 377), ЄРДР – це створена за допомогою автоматизованої системи електронна база даних, відповідно до якої здійснюються збирання, зберігання, захист, облік, пошук, узагальнення даних, які використовуються для формування звітності, а також надання інформації про відомості, внесені до Реєстру, з дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства та законодавства, яким врегульовано питання захисту персональних даних та доступу до інформації з обмеженим доступом [11].

Реєстр утворений та ведеться відповідно до вимог КПК України з метою забезпечення: реєстрації кримінальних правопорушень (проваджень) та обліку прийнятих під час досудового розслідування рішень, осіб, які їх учинили, та результатів судового провадження; оперативного контролю за додержанням законів під час проведення досудового розслідування; аналізу стану та структури кримінальних правопорушень, вчинених у державі; інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронних органів [11].

Власником і розпорядником Реєстру є держава в особі Офісу Генерального прокурора; володільцем інформації, що обробляється в Реєстрі, є Офіс Генерального прокурора. Виконання функцій адміністратора Реєстру також покладається на обласні прокуратури (за винятком спеціалізованих), якими забезпечуються адміністрування та моніторинг використання системи, надання (обмеження) реєстраторам і користувачам доступу до Реєстру, перевірка дотримання дисципліни та системи безпеки, проведення навчання щодо користування Реєстром.

Враховуючи те, що початок досудового розслідування прямо пов'язаний із внесенням відомостей до ЄРДР, повноваження розпочати та здійснювати кримінальне провадження у суб'єкта владних повноважень виникає лише після отримання електронного ключа доступу до Реєстру, який видає Адміністратор в особі уповноважених осіб підрозділів Офісу Генерального прокурора та обласних прокуратур.

Ключовим питанням є співвідношення ЄРДР з Інформаційно-комунікаційною системою досудового розслідування. Згідно з ч. 1 ст. 106-1 КПК України, інформаційно-комунікаційна система досудового розслідування, як система, що забезпечує створення, збирання, зберігання, пошук, оброблення і передачу матеріалів та інформації (відомостей) у кримінальному провадженні, взаємодіє з ЄРДР [7].

В той же час, згідно з п. 2 глави 1 першого розділу Положенням про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, ЄРДР – це створена за допомогою автоматизованої системи електронна база даних, відповідно до якої здійснюються збирання, зберігання, захист, облік, пошук, узагальнення даних (про кримінальні правопорушення та хід досудового розслідування) [11].

У відповідності до п. 10 Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс», порядок взаємодії Системи з Єдиним реєстром досудових розслідувань, іншими інформаційними, інформаційно-телекомунікаційними системами визначається держателями відповідних систем згідно з вимогами чинного законодавства України [6].

Таким чином, як з точки зору теорії (співвідношення понять), так і з технічної сторони ЄРДР не просто взаємодіє з інформаційно-комунікаційною системою досудового розслідування, а є її невід'ємною складовою, хоча в п. 7 та п. 8 Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс», прямо не зазначено, що ЄРДР входить до складу Системи, яка включає комунікаційну мережу; автоматизовані робочі місця користувачів Системи; комплексну система захисту інформації, ядро Системи (до складу якого входять сервери; системи віртуалізації; системи збереження даних; кластер програм та сервісів; кластер баз даних; інтеграційний шлюз) [6].

Таким чином враховуючи те, що ЄРДР є електронною базою даних, Реєстр, по суті, повинен входити до складу ядра Системи (інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування).

Відповідності до ч. 2 ст. 106-1 КПК України, слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд, а також захисник (за його згодою) використовують, а інші учасники кримінального провадження можуть використовувати інформаційно-комунікаційну систему досудового розслідування під час реалізації своїх повноважень, прав та інтересів, передбачених цим Кодексом, за умов та в порядку, що визначені положенням про таку систему [7].

На окрему увагу заслуговує доктринальне обґрунтування необхідності відмови від паперового документообігу та впровадження концепції електронного кримінального провадження на всіх рівнях системи кримінальної юстиції. Так, О. Колотило, досліджуючи правове регулювання електронного кримінального провадження, зазначає, що останнім часом все більше актуалізується питання, пов'язане із запровадженням в Україні системи електронного кримінального провадження: історично так склалося, що папір є основним носієм інформації у кримінальних провадженнях. Слідчі та процесуальні дії, рішення слідчого, прокурора, слідчого судді й суду відображаються у письмових *(в розумінні паперових – прим. авт.)* процесуальних документах. Складність та багатоепізодність розслідуваних злочинів, численні експертизи, велика кількість підозрюваних (обвинувачених), потерпілих і свідків неминуче призводить до появи кримінальних проваджень, що налічують сотні, тисячі томів. Сьогодні кримінальне провадження перевантажене, на нього витрачаються величезні фінансові, людські та часові ресурси, а слідчі, прокурори та судді втрачають час на паперову тяганину [3].

Окрему увагу О. Колотило звертає на необхідність чіткого визначення порядку взаємодії між учасниками кримінального провадження у разі здійснення кримінального провадження в електронній формі, зокрема, між сторонами захисту та обвинувачення (*здійснення виклику, вручення документів, ознайомлення з матеріалами тощо*). Наприклад, Кримінально-процесуальний кодекс Естонії визначає широкий спектр процесуальних інструментів і процедур, що становлять електронний сегмент кримінального провадження, в тому числі електронну комунікацію між суб'єктами кримінального провадження. Електронно-цифрові скарги та інші документи у кримінальному провадженні, якщо КПК Естонії не встановлено інше, передаються безпосередньо через систему електронної справи. З огляду на запровадження електронної форми кримінального провадження, на думку О. Колотило, необхідно доповнити ст. 3 КПК України відповідними визначеннями, зокрема, електронного документа (електронного процесуального документа) [3].

Наведена пропозиція є дискусійною, адже в чинному Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг» вже сформульовано визначення електронного документа, як документа, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа [12].

Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування» ст. 221 КПК України доповнено частиною третьою, згідно з якою: «ознайомлення з матеріалами досудового розслідування, що містяться в інформаційно-телекомунікаційній системі досудового розслідуван-

ня, здійснюється шляхом надання доступу до них або надання електронних копій чи примірників таких матеріалів». В свою чергу ч. 3 ст. 290 КПК України доповнено абзацом другим такого змісту: «відкриття матеріалів досудового розслідування, що містяться в інформаційно-комунікаційній системі досудового розслідування, здійснюється шляхом надання доступу до них або надання електронних копій таких матеріалів, засвідчених в установленому порядку» [7].

Таким чином, подальший розвиток ЄРДР як частини інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування потребує чіткої правової регламентації всіх особливостей електронного кримінального провадження, зокрема, визначення в КПК України виключного переліку процесуальних документів, які потребують дублювання в паперовій формі (зокрема, коли паперовий носій виступає доказом у кримінальному провадженні або учасник кримінального провадження не має доступу до інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування); визначення порядку створення та підписання в електронній формі протоколів слідчих дій учасниками кримінального провадження, порядку збирання, зберігання та використання доказів в електронній формі (ґрунтуючись на Протоколі Берклі) тощо.

Враховуючи потребу удосконалення існуючої моделі фіксації даних в електронній системі досудового розслідування, що надає можливість автоматизації обробки та аналізу даних, автором розроблено технічний твір «Інформаційно-аналітична система обробки заздалегідь згенерованих баз Єдиного реєстру досудових розслідувань за допомогою готових наборів Excel (з ілюстраціями)», що по суті є елементом електронного процесуального контролю. Зокрема, запропоновано інтегрувати вказану систему до ЄРДР шляхом перенесення її логічних виражень та форм до розділу «Аналітика та статистика», що дозволяє частково автоматизувати процесуальну діяльність уповноважених суб'єктів щодо своєчасного виявлення та усунення порушень процесуальної процедури, допущеної під час досудового розслідування [13, с. 29].

В межах існуючої моделі фіксації даних в електронній системі (заповнення цифрових контурів, електронні каталоги альтернативного вибору даних, система відміток) наявними є передумови електронного процесуального контролю, оскільки за допомогою інструментів аналітики ЄРДР суб'єкти процесуального контролю мають можливість оперативно виявляти випадки процесуальних порушень під час закінчення досудового розслідування. Зокрема, за допомогою ЄРДР можна відслідковувати закриті кримінальні провадження, а за допомогою розробленого технічного твору – звужувати пошук рішень, які потребують перевірки та процесуального реагування (наприклад, під час однієї з контрольних перевірок серед 532 277 закритих кримінальних проваджень було визначено 662 (0,12%), в яких потенційно наявні порушення процесуальної процедури), що вдосконалює процесуальну діяльність прокурора на вказаному етапі [13, с. 29-30].

ЄРДР забезпечує розподіл ролей між суб'єктами сторони обвинувачення, процесуально й технологічно утворюючи їх електронний процесуальний діалог. Враховуючи електронну природу ключових процесуальних рішень у провадженні та структуру і технологічні ресурси ЄРДР, вся процесуальна взаємодія між спеціалізованими суб'єктами сторони обвинувачення вже сьогодні може бути трансформована з паперово-електронного у виключно електронний формат, із запровадженням електронних процесуальних процедур в єдиному спеціалізованому електронному правореалізаційному середовищі – ЄРДР [10, с. 30].

У відповідності до пп. 4-5 Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс», метою Системи є автоматизація процесів досудового розслідування, включаючи створення, збирання, зберігання, пошук, оброблення і передачу матеріалів та інформації (відомостей) у кримінальному провадженні, а також процесів, які забезпечують організаційні, управлінські, аналітичні, інформаційно-телекомунікаційні та інші потреби користувачів Системи. Основними завданнями Системи є: створення єдиного електронного простору для суб'єктів Системи, в якому зберігаються матеріали та інформація щодо кримінальних проваджень; створення умов для електронної взаємодії та автоматизації роботи суб'єктів Системи з метою підвищення ефективності виконання завдань, покладених на них законодавством, зменшення часових та фінансових витрат на здійснення досудового розслідування, управлінські, інформаційно-пошукові, аналітичні роботи, формування звітності; забезпечення точними аналітичними даними для прийняття ефективних управлінських рішень, заснованих на фактах; забезпечення інформаційної взаємодії з іншими інформаційними (автоматизованими), інформаційно-телекомунікаційними системами [6].

Проте, на даний час, у відповідності до пунктів 62–64 зазначеного Положення, до початку автоматизованого обміну інформацією з Єдиним реєстром досудових розслідувань інформація (відомості), що відповідно до вимог Кримінального процесуального кодексу України та Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, повинна бути внесена до Єдиного реєстру досудових розслідувань, вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань користувачем вручну [6].

Крім того, згідно із п. 20-6 Розділу XI «Перехідні положення» КПК України, «у разі відсутності інтеграції системи, яка функціонує в суді відповідно до статті 35 цього Кодексу, з інформаційно-телекомунікаційною системою досудового розслідування слідчий, дізнавач, прокурор подає до суду матеріали в паперовій формі та в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису» [7].

В свою чергу Вища рада правосуддя 17.08.2021 відповідно до вимог законодавства затвердила Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Положення визначає порядок функціонування в судах та органах системи правосуддя окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної (інформаційно-комунікаційної системи ст 35 КПК України) системи, зокрема підсистем «Електронний кабінет», «Електронний суд» та підсистеми відеоконференцзв'язку; порядок вчинення процесуальних дій в електронній формі з використанням таких підсистем; особливості використання в судах та органах системи правосуддя іншого програмного забезпечення в перехідний період до початку функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи у складі всіх підсистем (модулів) [9].

Висновки. Проведене дослідження співвідношення ЄРДР з інформаційно-комунікаційною системою досудового розслідування дає підстави сформулювати висновок про те, що як з точки зору теорії (співвідношення понять), так і з технічної сторони ЄРДР не просто взаємодіє з інформаційно-телекомунікаційною системою досудового розслідування, а є її невід'ємною складовою. Враховуючи те, що ЄРДР є електронною базою даних, він (Реєстр) по суті повинен входити (фактично та за юридичним визначенням) до складу ядра Системи (інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування), що потребує внесення змін до КПК України та проаналізованих відомчих нормативно-правових актів.

На теперішній час інформаційно-комунікаційна система досудового розслідування знаходиться в процесі становлення і на даний час запущено її пілотний проект, користувачами якого з 16.12.2021 є Офіс Генерального прокурора, Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура Офісу Генерального прокурора, а також Вищий антикорупційний суд.

Враховуючи те, що органом, у складі якого функціонує орган досудового розслідування, в розумінні ст. 106-1 КПК України є Національна поліція (суб'єкт нормотворчості – МВС України), Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України, Бюро економічної безпеки України, Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс» необхідно затвердити спільним наказом Офісу Генерального прокурора, Вищої ради правосуддя, МВС України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України.

Подальший розвиток ЄРДР як частини інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування потребує чіткої правової регламентації всіх особливостей електронного кримінального провадження, зокрема, визначення в КПК України виключного переліку процесуальних документів, які потребують дублювання в паперовій формі, порядку створення та підписання в електронній формі протоколів слідчих дій учасниками кримінального провадження, порядку збирання, зберігання та використання доказів в електронній формі тощо.

ЄРДР як частину інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування доцільно доповнити графічною інформаційно-аналітичною системою для відображення показників роботи органів досудового розслідування, стану й структури злочинності, негативних тенденції та процесуальних порушень під час досудового розслідування. Оптимізація та удосконалення можливостей інформаційно-аналітичних систем шляхом впровадження функції візуалізації кримінальних проваджень суттєво посилить інструментарій інноваційних правореалізаційних засобів органів кримінальної юстиції. Візуалізація кримінальної процесуальної діяльності є похідною належного функціонування текстового формату ЄРДР та наступним етапом розвитку електронної кримінальної юстиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід: монографія / за заг. ред. С. Чернова, В. Воронкової, В. Банаха, О. Соснiна, П. Жукаускаса, Й. Ввайнхардт, Р. Андрюкайтене. Запорізька держ. інж. акад. Запоріжжя: ЗДІА. 2016. 606 с.
2. Голобородько Т.В., Дубіна О.Д. Використання інформаційних технологій в публічному адмініструванні: досвід України та європейські орієнтири. *Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток».* URL.: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/6_2018/39.pdf.
3. Колотило О. Правове регулювання електронного кримінального провадження. *Юридична газета online.* 27 квітня 2020 р. URL.: https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/pravove-regulyuvannya-elektronnogo-kriminalnogo-provadzhennya.html.

4. Стратегія розвитку прокуратури на 2021-2023 роки, затверджена наказом Генерального прокурора від 16 жовтня 2020 р. № 489. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/ngpu2019.html?_m=publications&_t=rec&id=262782 (дата звернення: 11.02.2022).
5. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування: Закон України від 01.06.2021. № 1498-IX. Відомості Верховної Ради України, 2021, № 31, ст.253. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1498-20#Text (дата звернення: 11.02.2022).
6. Про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «iКейс»: наказ Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Ради суддів України, Вищого антикорупційного суду від 15.12.2021 р. № 175/390/57/72. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0390886-21#Text (дата звернення: 11.02.2022).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 02.02.2022).
8. Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України: наказ МВС України від 06.07.2017 № 570 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text (дата звернення: 02.02.2022).
9. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджене Рішенням Вищої ради правосуддя 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text (дата звернення: 11.02.2022).
10. Столітній А.В. Візуалізація у процесуальній діяльності в кримінальному провадженні. Науковий часопис Національної академії прокуратури України: електрон. наук. фахове вид. 2016. № 3. С. 230–240. URL: http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/11-2016/stolitnij.pdf.
11. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Генерального прокурора від 30.06.2020 р. № 298. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text (дата звернення: 02.02.2022).
12. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text.
13. Столітній А.В. Електронне кримінальне провадження на досудовому розслідуванні: автореф. дис. … доктора юрид. наук: спец. 12.00.09 «кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». МВС України. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро, 2018. 40 с.

УДК 343.123.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.28

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ РОЗУМНИХ СТРОКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Цимбалюк В.І.
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін
Навчально-науковий інститут права,
Національний університет водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0002-5572-9603

Цимбалюк В.І. Судовий контроль за дотриманням розумних строків кримінального провадження: аналіз судової практики.

У статті проаналізовано інститут судового контролю за дотриманням розумних строків у кримінальному провадженні як ключовий елемент забезпечення ефективного правосуддя, доступу до правосуддя та реалізації принципу справедливого судового розгляду. Досліджено наукові погляди щодо природи порушення розумних строків і запропоновано узагальнення основних проблем, які пов'язані із тлумаченням та застосуванням цієї категорії у практиці. Акцентовано увагу на необхідності детального підходу до визначення розумних строків, оскільки вони можуть варіюватися в залежності від конкретних умов справи та обставин. Окремо висвітлено роль суду у встановленні меж розумних строків та можливості їх коригування в залежності від обставин справи, а також з урахуванням поведінки сторін, процесуальної активності захисту чи обвинувачення та наявності належних причин для затягування розгляду.

Визначено провідні підходи Верховного Суду до оцінювання розумності строків кримінального провадження на прикладі конкретних судових справ. Звернено увагу на те, що практика ВС часто формує правові позиції, які беруть до уваги як внутрішні, так і міжнародні стандарти, зокрема практику ЄСПЛ. Особливо наголошено на необхідності забезпечення процесуального балансу між сторонами та недопущення надмірного тиску на підозрюваних або потерпілих. У роботі також наведено огляд правових позицій Європейського суду з прав людини, що формують єдині стандарти оцінювання розумних строків та активно враховуються національними судами при ухваленні рішень.

У висновках обґрунтовано, що розуміння поняття «розумний строк» є складним і багатофакторним явищем, що не піддається універсалізації. Його оцінювання залежить як від об'єктивних обставин (складність справи, завантаженість суду, дії органів розслідування), так і від суб'єктивних факторів (поведінка учасників процесу). З огляду на це автор підкреслює необхідність подальшого поглибленого дослідження цієї теми як у контексті судової практики Верховного Суду, так і крізь призму європейських стандартів, із метою гармонізації підходів та підвищення якості процесуального законодавства.

Ключові слова: судовий контроль, розумні строки, кримінальне провадження, судова практика, ефективність правосуддя.

Tsymbalyuk V.I. Judicial control over compliance with reasonable time limits in criminal proceedings: analysis of judicial practice.

The article analyzes the institution of judicial control over compliance with reasonable terms in criminal proceedings as a key element of ensuring effective justice, access to justice and the implementation of the principle of a fair trial. The scientific views on the nature of violation of reasonable terms are investigated and a generalization of the main problems associated with the interpretation and application of this category in practice is proposed. The need for a detailed approach to determining reasonable terms is emphasized, since they may vary depending on the specific conditions of the case and circumstances. The role of the court in establishing the limits of reasonable terms and the possibility of their adjustment depending on the circumstances of the case is separately highlighted, as well as taking into account the behavior of the parties, the procedural activity of the defense or prosecution and the presence of proper reasons for delaying the consideration is determined.

The leading approaches of the Supreme Court to assessing the reasonableness of the terms of criminal proceedings are identified on the example of specific court cases. Attention is drawn to the fact that the practice of the Supreme Court often forms legal positions that take into account both domestic and international standards, in particular the practice of the ECHR. Particular emphasis is placed on the need to ensure procedural balance between the parties and prevent excessive pressure on suspects or victims. The paper also provides an overview of the legal positions of the European Court of Human Rights, which form uniform standards for assessing reasonable time limits and are actively taken into account by national courts when making decisions.

The conclusions substantiate that the understanding of the concept of «reasonable time» is a complex and multifactorial phenomenon that is not amenable to universalization. Its assessment depends on both objective circumstances (complexity of the case, workload of the court, actions of the investigative bodies) and subjective factors (behavior of the participants in the process). In view of this, the author emphasizes the need for further in-depth research on this topic both in the context of the judicial practice of the Supreme Court and through the prism of European standards, in order to harmonize approaches and improve the quality of procedural legislation.

Key words: judicial control, reasonable time limits, criminal proceedings, judicial practice, efficiency of justice.

Постановка проблеми. Однією з основоположних гарантій права особи на справедливий суд є дотримання розумних строків кримінального провадження, що прямо випливає як із положень національного законодавства, так і зі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. В умовах реформування системи кримінальної юстиції в Україні особливої актуальності набуває проблема забезпечення своєчасного та ефективного розгляду кримінальних справ. Затягування розслідування та судового розгляду негативно впливає на права підозрюваних, обвинувачених, потерпілих, свідків та інших учасників процесу, підриває довіру до судової системи та ставить під сумнів досягнення завдань кримінального провадження.

Попри наявність нормативного регулювання та закріплення принципу розумності строків у Кримінальному процесуальному кодексі України, судова практика свідчить про неоднозначне застосування цього інституту. Нерідко суди формально підходять до оцінки тривалості провадження, не аналізуючи сукупність обставин, які впливають на строк. При цьому відсутність єдиної усталеної практики щодо наслідків порушення розумних строків, а також механізмів ефективного судового контролю унеможливлює належне реагування на відповідні порушення.

У зв'язку з цим, виникає необхідність у глибшому дослідженні ролі суду у здійсненні контролю за дотриманням розумних строків кримінального провадження, аналізі правових позицій ВС та Європейського суду з прав людини.

Мета дослідження: здійснення комплексного дослідження природи поняття «розумний строк» у кримінальному провадженні шляхом аналізу об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на його визначення, узагальнення підходів ВС і Європейського суду з прав людини до його оцінювання, а також обґрунтування потреби подальшого розвитку та гармонізації відповідної судової практики й законодавчого регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Питання дотримання розумних строків кримінального провадження є об'єктом пильної уваги правничої науки, що зумовлено як нормативною значущістю цього інституту, так і його безпосереднім впливом на забезпечення прав людини у сфері кримінального судочинства. У наукових дослідженнях розробка відповідної проблематики здійснюється як у межах загальної теорії кримінального процесу, так і в контексті дослідження інституту судового контролю.

У своєму дослідженні Й.І. Горінецький, І.А. Нестерова та Н.М. Реплюк акцентують увагу на важливості закріплення принципу розумності строків кримінального провадження на рівні кримінального процесуального законодавства. Вони зазначають, що Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року вперше нормативно визначив цю засаду, зафіксувавши її у статті 28. Згідно з положенням цієї статті, кожна процесуальна дія або процесуальне рішення в межах кримінального провадження мають бути вчинені або ухвалені у розумні строки, що є базовою вимогою справедливого судового розгляду. Погоджуюся з дослідниками в тому, що в багатьох статтях КПК України справді чітко визначено строки виконання окремих процесуальних дій, зокрема проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, а також строки прийняття відповідних процесуальних рішень. Водночас, як і наголошують автори, практика засвідчує, що найпоширенішим процесуальним порушенням, що тягне за собою скасування судових рішень, є саме порушення встановлених строків, недотримання розумності тривалості процесуальних процедур [1].

Цілком слушно, що вчені акцентують увагу на тому, що формальне закріплення строків у кримінальному процесуальному законодавстві ще не гарантує їх відповідності критерію «розумності». Саме ця невідповідність, як правильно зауважують автори, й породжує активну та постійну наукову дискусію. Недотримання розумних строків не лише негативно впливає на ефективність досудового розслідування та якість правосуддя, але й становить пряме порушення конституційного права особи на судовий захист, закріпленого в статті 55 Конституції України [1].

Ю.Ю. Івчук у своєму науковому аналізі обґрунтовано звертає увагу на те, що дотримання вимоги розумного строку у кримінальному провадженні є важливою складовою реалізації права особи на справедливий суд [2]. Цілком погоджуюся з автором у тому, що ратифікація Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, новелізація кримінального процесуального законодавства, а також використання практики Європейського суду з прав людини у рішеннях національних судів поступово формують фундамент для наближення вітчизняного правосуддя до стандартів, передбачених статтею 6 ЄКПЛ.

Разом із тим, Івчук справедливо підкреслює, що питання дотримання розумних строків провадження залишається для України гостро актуальним. Причини криються, з одного боку, у неналежному виконанні повноважень органами досудового розслідування, прокуратури та суду, а з іншого – в об'єктивній завантаженості судової системи. Ця проблематика підтверджується численними скаргами до ЄСПЛ проти України, що свідчить про недостатню ефективність існуючих механізмів захисту. Особливої уваги заслуговує акцент Івчука на реалізації засади розумності строків саме на стадії досудового розслідування. Погоджуюся з тим, що ключовим питанням постає дієвість механізмів судового контролю в цій сфері. Автор цілком слушно вказує на необхідність оцінки ефективності реалізації слідчим суддею своїх повноважень при розгляді скарг на бездіяльність або неналежне виконання обов'язків органами досудового розслідування. Зокрема, проблемним є аспект ухвалення слідчим суддею рішень щодо постанов прокурора вищого рівня про відмову в задоволенні скарг на недотримання розумних строків. Це, як зауважує Івчук, потенційно може стати предметом окремого розгляду ЄСПЛ, оскільки постає питання не лише формального доступу до правового захисту, а й реальної ефективності національних процедур реагування на порушення процесуальних гарантій [2].

Виклад основного матеріалу. Хоча пункт 1 статті 28 Кримінального процесуального кодексу України прямо зазначає, що «під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки», на практиці дотримання цієї вимоги нерідко викликає суттєві труднощі [3]. Оскільки законодавець не дає чіткого визначення поняття «розумний строк», залишаючи це питання на розсуд суб'єктів кримінального провадження та суду, що вимагає врахування низки об'єктивних чинників, таких як складність кримінального провадження, кількість його учасників, характер доказів тощо. У цьому контексті особливого значення набуває судова практика Верховного Суду, яка поступово формує критерії оцінки розумності строків, спираючись як на положення національного законодавства, так і на стандарти, закріплені у практиці Європейського суду з прав людини.

Як вказав Верховний Суд у рішенні від 17.11.2022 у справі № 199/7939/21, досудове розслідування, що завершуються складанням обвинувального акта та зверненням до суду, охоплює три ключові етапи. Початком розслідування є момент внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, завершення – відкриття матеріалів кримінального провадження стороні захисту відповідно до вимог ст. 290 КПК України, а закінчення – скерування обвинувального акта до суду. Причому саме направлення обвинувального акта – як засобами поштового зв'язку, так і передачею відповідальній особі канцелярії суду – законодавець визначає як кінцевий момент строку досудового розслідування відповідно до ст. 219 КПК України. Додатково, п. 3 ч. 2 ст. 283 КПК України прямо пов'язує етап закінчення досудового розслідування зі зверненням до суду з обвинувальним актом, а не просто із його складенням або затвердженням.[4]

Питання обчислення строків досудового розслідування також було предметом розгляду об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду у справі № 369/16172/20 (постанова від 17 лютого 2025 року, провадження № 51-7739кмо23). Суд звернув увагу на те, що при обчисленні строку досудового розслідування день повідомлення особі про підозру не враховується як початковий день, що прямо випливає із ч. 5 ст. 115 КПК України. Суд також не погодився з позицією обвинувачення, згідно з якою період між відкриттям матеріалів стороною захисту і закінченням ознайомлення з ними не повинен включатись до загального строку досудового розслідування. Натомість було наголошено, що обвинувальний акт має бути не тільки складений і затверджений, але й скерований до суду в межах передбаченого законом строку.[5]

Аналізуючи ще одну позицію, що стосується ефективності кримінального провадження в аспекті дотримання розумних строків досудового розслідування, доцільно звернутися до правових

висновків, викладених в ухвалі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 11 червня 2024 року у справі № 759/7254/22 (провадження № 51-532км24). У даному випадку суди першої та апеляційної інстанцій дійшли висновку про необхідність закриття кримінального провадження на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України, визнавши, що строки досудового розслідування сплинули. Водночас прокурор у касаційній скарзі аргументовано зазначав, що підстави для закриття провадження були передчасними, оскільки строк досудового розслідування не повинен обчислюватися з урахуванням часу між винесенням постанови про закриття провадження та її скасуванням, якщо таке скасування відбулося у межах строків, визначених ст. 219 КПК України. Касаційний кримінальний суд дійшов принципово важливого висновку: реалізація прокурором своїх процесуальних повноважень щодо скасування постанови про закриття кримінального провадження у межах передбачених законом строків не є порушенням права особи на розгляд справи впродовж розумного строку. Суд акцентував, що правомірне та своєчасне процесуальне реагування з боку прокурора не може кваліфікуватися як бездіяльність або затягування провадження. У контексті забезпечення ефективності кримінального процесу ККС ВС, посилаючись на критерії розумності строків, визначені ч. 3 ст. 28 КПК України, вказав на необхідність урахування поведінки сторін провадження, складності справи та належного здійснення процесуальних повноважень. Важливо, що колегія суддів прямо відступила від правового висновку, сформульованого раніше Третьою судовою палатою ККС ВС у постанові від 03.04.2023 у справі № 367/1335/21, відповідно до якого зазначений проміжок часу враховувався до загального строку досудового розслідування [6].

У контексті удосконалення механізмів забезпечення ефективності кримінального провадження, зокрема дотримання розумних строків, важливо звернути увагу на позицію, висловлену ще у 2022 році Головою Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Станіславом Кравченком. У своєму виступі він акцентував на необхідності реформування процесуальних положень Кримінального процесуального кодексу України в частині посилення судового контролю за строками досудового розслідування. Особливої уваги, за його словами, потребує механізм оскарження недотримання розумних строків, який, на відміну від інших процесуальних галузей, уже має певне нормативне підґрунтя. Так, у КПК України передбачено цілу главу 26 – «Оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування», яка надає можливість суб'єктам провадження оскаржувати бездіяльність слідчого, прокурора, у тому числі в аспекті недотримання розумних строків. Водночас чинна редакція КПК України, прийнята у 2012 році, хоча й запровадила інститут слідчих суддів, до повноважень яких належить контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному процесі, не містить положень, які б прямо надавали слідчому судді компетенцію щодо реагування на порушення строків досудового розслідування. Натомість ст. 308 КПК України передбачає звернення у такому разі до прокурора вищого рівня, що, очевидно, не забезпечує належного рівня незалежного та ефективного контролю. У зв'язку з цим було обґрунтовано пропозицію щодо внесення змін до ст. 308 КПК України, яка б передбачала можливість (а за певних умов – і обов'язковість) звернення до слідчого судді у разі порушення розумних строків. Такий підхід відповідав би загальним засадам кримінального провадження, передбаченим у ст. 7 КПК України, зокрема принципу змагальності, судового контролю та забезпечення права на справедливий розгляд упродовж розумного строку. Окрім того, для забезпечення повноти і ефективності новелізації, необхідно внести відповідні зміни до ст. 309 КПК України, якою регулюється перелік ухвал слідчого судді, що підлягають апеляційному оскарженню. Зміни мають передбачати можливість апеляційного перегляду ухвали слідчого судді щодо порушення розумних строків, що дозволить забезпечити додатковий рівень гарантій захисту прав учасників провадження [7].

Варто також звернути увагу на концептуальний аналіз темпорального виміру справедливого судочинства, запропонований П.Д. Гуйваном. Дослідник слушно зауважує, що хоча формально у національному законодавстві України закріплено основні засади забезпечення розумного строку розгляду справи, запроваджені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, однак при більш глибокому аналізі виявляється суттєва відмінність у розумінні цього інституту українським та європейським законодавцем. Так, українські процесуальні кодекси, зокрема Кримінальний процесуальний кодекс України, трактують строк як проміжок часу, відведений законом для вчинення певної процесуальної дії – як судом, так і учасниками процесу. Інакше кажучи, «розумний строк» у вітчизняному розумінні постає як сукупність передбачених законом строків для вчинення процесуальних дій, метою яких є забезпечення своєчасного розгляду справи без необґрунтованих затримок. Натомість підхід Європейського суду з прав людини суттєво ширший. ЄСПЛ розглядає розумний строк як тривалість усього провадження — починаючи з моменту його ініціювання і завершуючи повним виконанням судового рішення. За такої концепції, «розумний строк» не обмежується окремими стадіями або строками дій, а пов'язується з результативністю

правосуддя в цілому, тобто досягненням справедливості та ефективним поновленням порушених прав [8].

Звертаючись до судової практики Європейського суду з прав людини, слід зазначити, що Суд сформував низку важливих правових позицій щодо тлумачення та застосування вимоги «розумного строку» розгляду справи, закріпленої у статті 6 § 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Особливо це стосується досудової стадії кримінального провадження, зокрема дізнання та досудового слідства. ЄСПЛ не розглядає окремо строки досудового та судового провадження, а аналізує кримінальне провадження в цілому, з урахуванням усіх його стадій. Відтак, вимоги статті 6 Конвенції, включаючи забезпечення розумного строку розгляду та дотримання права на захист, можуть поширюватися й на досудову стадію. Це обумовлено тим, що недотримання вказаних гарантій на початкових етапах процесу може негативно вплинути на законність усього подальшого судового провадження. Зокрема, у справі «Імбріошіа проти Швейцарії» (Imbrioscia v. Switzerland, § 36) ЄСПЛ наголосив, що процесуальні дії, вчинені під час досудового слідства, мають істотне значення для дотримання стандартів справедливого судового розгляду [9].

Суд також визнав, що хоча слідчий не ухвалює рішення щодо обґрунтованості кримінального обвинувачення, його дії можуть прямо впливати на перебіг і законність усіх наступних стадій, включно із судовим розглядом. Таким чином, стаття 6 § 1 Конвенції може вважатися застосовною до досудового слідства, що проводиться як слідчим, так і слідчим суддею. Проте Суд зауважує, що не всі процесуальні гарантії, передбачені цією нормою, обов'язково застосовуються до досудової стадії. Це положення було чітко сформульоване у справі «Вєра Фернандес-Уідобро проти Іспанії» (Vera Fernandez-Huidobro v. Spain, §§ 108–114), де ЄСПЛ визнав, що хоча стаття 6 поширюється на досудове слідство, характер і обсяг процесуальних гарантій може залежати від специфіки стадії та вжитих заходів [10]. (Аналізуючи українську судову практику можна відмітити, що правові позиції ЄСПЛ сформовані у справі «Вєра Фернандес-Уідобро проти Іспанії» дійсно застосовуються слідчим суддями, наприклад в ухвалі Хорольського районного суду Полтавської області № 96292854 від 06.04.2021 [11] або в ухвалі Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області № 112771000 від 11.08.2023 [12]).

Також Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово підкреслював, що розумний характер тривалості кримінального провадження повинен оцінюватися в контексті обставин справи в цілому. Як наголошено у справі Boddaert проти Бельгії (§ 36), навіть за умови, що кожна стадія провадження тривала в межах допустимого, загальна тривалість процесу може бути визнана надмірною. Подібний висновок підтверджено і у справі Добертен проти Франції (§ 44), де Суд визнав, що саме сукупна тривалість, а не лише поетапний аналіз, є критичним для визначення порушення.[13]

У цьому контексті Суд підкреслює, що стаття 6 Конвенції не лише гарантує оперативність розгляду, але й вимагає дотримання загального принципу належного здійснення правосуддя, що потребує пошуку справедливої рівноваги між швидкістю процесу та його якістю (Boddaert проти Бельгії, § 39).[13] Це означає, що сама по собі швидкість провадження не є абсолютною цінністю, якщо вона досягається ціною порушення інших процесуальних гарантій.

Для визначення, чи була тривалість провадження розумною, ЄСПЛ застосовує низку критеріїв, серед яких: складність справи, поведінка заявника та ефективність дій органів влади (Кьоніг проти Німеччини, § 99; Неймайстер проти Австрії, § 21; Ringeisen проти Австрії, § 110; Пелісьє і Сассі проти Франції [ВП], § 67; Pedersen і Baadsgaard проти Данії, § 45). Складність справи охоплює як об'єктивні аспекти — кількість епізодів, учасників, доказів, — так і складність юридичної кваліфікації. Разом з тим, навіть за наявності складної справи, Суд не визнає виправданими періоди бездіяльності. У справі Adiletta та інші проти Італії (§ 17), де провадження тривало понад тринадцять років, Суд констатував, що п'ятирічна бездіяльність між переданням справи слідчому та допитом обвинувачених, а також майже дворічна пауза між поверненням справи на додаткове розслідування і новим направленням її до суду є неприйнятними з огляду на стандарт розумного строку [13].

Окрему увагу Суд приділяє поведінці заявника. Стаття 6 не покладає на особу обов'язку сприяти провадженню, а також не позбавляє її права користуватись передбаченими національним законодавством засобами захисту. Проте поведінка, яка об'єктивно призводить до затягування провадження, розглядається як фактор, що може бути врахований при вирішенні питання про порушення строку. У справі Екле проти Німеччини (§ 82) заявники свідомо ускладнювали процес, зокрема через масові скарги і систематичне оскарження суддів, що, на думку Суду, свідчило про навмисне створення перешкод. Подібна оцінка надана у справі Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda., та інші проти Португалії (§ 48), де також зафіксовано вплив дій заявників на затягування процедури [13].

Висновки. Отже, розуміння поняття «розумного строку» у кримінальному провадженні є складним і багатогранним явищем, що не зводиться до простої кількісної оцінки тривалості окремих процесуальних етапів. Це поняття охоплює як об'єктивні чинники – зокрема, складність справи, обсяг доказів, кількість учасників процесу та ефективність дій судових і адміністративних органів, – так і суб'єктивні аспекти, пов'язані з поведінкою сторін, включно з можливими зловживаннями процесуальними правами. Європейський суд з прав людини у своїй практиці підходить до цього питання системно, застосовуючи комплексний аналіз кожного конкретного випадку з урахуванням усіх обставин.

Водночас, важливо наголосити, що підхід до оцінки «розумності» строків не є статичним і потребує подальшого розвитку. Зважаючи на динаміку правової реальності, зокрема у зв'язку з цифровізацією правосуддя, зростанням навантаження на судову систему та еволюцією суспільних очікувань щодо якості судового процесу, дослідження цієї тематики має продовжуватись як у межах національної правозастосовчої практики, так і з огляду на стандарти, що виробляються європейськими інституціями, передусім ЄСПЛ. Особливої уваги заслуговує аналіз національних механізмів забезпечення дотримання розумного строку провадження, ефективності правових засобів захисту у разі його порушення, а також узгодження національної практики із загальноєвропейськими підходами до гарантій справедливого судового розгляду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горінецький Й.І., Нестерова І.А., Реплюк Н.М. Забезпечення розумності строків кримінального провадження. Нау*ковий вісник Ужгородського Національного університету* Серія ПРАВО. 2024. Т. 3, № 83. С. 213–219. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.33.
2. Івчук Ю.Ю. Розумний строк кримінального провадження: практика ЄСПЛ та деякі особливості законодавчого врегулювання. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 43. С. 11–20. URL: https://doi.org/10.33216/2218-5461-2022-43-1-11-20.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI: станом на 26 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
4. Постанова Верховного Суду від 17.11.2022 у справі № 199/7939/21, реєстраційний № 107441965 в ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107441965
5. Постанова ОП ККС ВС від 17 лютого 2025 року у справі № 369/16172/20 (провадження № 51-7739кмо23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126021167.
6. Ухвала колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 11.06.2024 у справі № 759/7254/22 (провадження № 51-532км24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741310.
7. Судді ВС розповіли про необхідність внесення змін до законодавства у сфері кримінального та цивільного судочинства. *ВЕРХОВНИЙ СУД*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1306583.
8. Гуйван, П. (1). Розумний строк розгляду справи. Українські законодавчі та правозастосовні реалії. *Часопис Київського університету права*, (3), 144–149. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2019.23.
9. Справа «Imbrioscia v. Switzerland» (Case of Imbrioscia v. Switzerland) (Заява № 13972/88): рішення Європеського суду з прав людини від 24 листопада 1993 р. European Court of Human Rights: [сайт]. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57852%22]}.
10. Справа «Вєра Фернандес-Уідобро проти Іспанії» (CASE OF VERA FERNANDEZ-HUIDOBRO v. SPAIN) (Заява № 74181/01): рішення Європеського суду з прав людини від 6 січня 2010 р. European Court of Human Rights: [сайт]. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«languageisocode»:[«UKR»],»appno»:[«74181/01»],»documentcollectionid2»:[«CHAMBER»],»itemid»:[«001-179189»]}.
11. Ухвала Хорольського районного суду Полтавської області № 96292854 від 06.04.2021. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96292854.
12. Ухвала Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області № 112771000 від 11.08.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112771000.
13. Посібник зі статті 6 конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи / Європейський Суд з прав людини, 2019 рік. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/96a0f2399c11b6f75587_file.pdf.

УДК [780.8:780.647.2]:373.015.31
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.29

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Цимбалюк В.І.,
кандидат юридичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту права
Національного університету водного господарства
та природокористування

Красько М.І.,
старший викладач кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін
Навчально-наукового інституту права
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0009-0009-9446-3455
e-mail: m.i.krasko@nuwm.edu.ua

Омельченко С.Л.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 262 Правоохоронна діяльність
Навчально-наукового інституту права
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0009-0009-9446-3455
e-mail: sergeyomelchenko15@gmail.com

Цимбалюк В.І., Красько М.І., Омельченко С.Л. Правові аспекти діяльності Національної поліції в умовах правового режиму воєнного стану.

У статті здійснюється ґрунтовне дослідження окремих проблемних аспектів правового забезпечення діяльності Національної поліції України в умовах дії правового режиму воєнного стану. Автори аналізують специфіку функціонування поліції як ключового органу в системі сектору безпеки та оборони в період збройної агресії проти України, що супроводжується системними загрозами для громадського порядку, публічної безпеки та правопорядку загалом. Акцентовано увагу на тому, що введення воєнного стану зумовлює істотну трансформацію механізмів управління в державі, а отже, вимагає й переосмислення правового статусу та повноважень Національної поліції у відповідному контексті.

У роботі детально розглянуто нормативно-правове регулювання діяльності поліції в умовах воєнного стану, зокрема положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Закону України «Про Національну поліцію», інших підзаконних актів, розпоряджень Кабінету Міністрів України, Міністерства внутрішніх справ, а також наказів та інструкцій, що видаються безпосередньо у період дії особливого правового режиму. Автори підкреслюють, що правове забезпечення діяльності поліції повинно мати системний, узгоджений та адаптивний характер, здатний оперативно реагувати на зміну безпекової ситуації, притаманну воєнному стану.

Особливу увагу приділено аналізу повноважень поліції, які мають специфіку в умовах воєнного часу. Серед них – контроль за дотриманням комендантської години, забезпечення режимних обмежень (включаючи обмеження свободи пересування, заборону масових заходів тощо), виявлення і нейтралізація диверсійно-розвідувальних груп, боротьба з мародерством, участь у контрдиверсійних заходах спільно з іншими силовими структурами. Зазначено, що поліція виконує не лише правоохоронні функції, а й діє як елемент оборонного потенціалу країни, що значно розширює її функціональне навантаження.

Окремим напрямом дослідження є проблематика взаємодії Національної поліції з іншими суб'єктами сектору безпеки та оборони – Збройними Силами України, Службою безпеки України, Державною прикордонною службою, Національною гвардією тощо. Вказується на важливість оперативної координації дій між усіма ланками системи безпеки, необхідність обміну інформацією, формування спільних оперативних штабів, а також забезпечення чіткого розмежування повноважень для запобігання дублюванню функцій та конфліктам юрисдикцій.

У статті також окреслено основні правові, організаційні та практичні виклики, з якими стикається поліція під час виконання своїх завдань у період воєнного стану. Зокрема, порушено питання кадрового забезпечення, морально-психологічної стійкості особового складу, матеріально-технічного забезпечення, правового захисту працівників поліції тощо. Автори наголошують на необхідності розробки комплексної нормативної бази, яка б враховувала не лише поточні загрози, а й потенційні сценарії ескалації конфлікту, забезпечуючи при цьому баланс між безпекою і дотриманням основоположних прав і свобод громадян.

У підсумку підкреслюється, що ефективне правове регулювання діяльності Національної поліції в умовах воєнного стану є важливою умовою стабільності державного управління, збереження публічної безпеки та підтримання довіри громадян до інститутів влади. Запропоновано низку напрямів удосконалення чинного законодавства, спрямованих на зміцнення функціональної спроможності поліції як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

Ключові слова: Національна поліція України, правопорушення, публічна безпека, воєнний стан, терористичні загрози, спеціальний режим, безпека держави.

Tsymbaliuk V.I., Krasko M.I., Omelchenko S.L. Legal aspects of the National Police activities under the legal regime of martial law.

The article presents a comprehensive study of selected problematic aspects of the legal framework regulating the activities of the National Police of Ukraine under the legal regime of martial law. The authors analyze the specifics of police functioning as a key institution within the national security and defense sector during the period of armed aggression against Ukraine, which is accompanied by systemic threats to public order, safety, and the rule of law. Emphasis is placed on the fact that the introduction of martial law leads to a significant transformation of state governance mechanisms, thereby necessitating a reassessment of the legal status and powers of the National Police in this context.

The study provides a detailed analysis of the regulatory framework governing police activity under martial law, including the provisions of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law," the Law of Ukraine "On the National Police," as well as relevant by-laws, resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, regulatory acts of the Ministry of Internal Affairs, and orders and instructions issued during the period of martial law. The authors argue that the legal support for police operations must be systematic, coherent, and adaptive, capable of promptly responding to changes in the security environment.

Particular attention is devoted to the analysis of police powers under wartime conditions. These include control over compliance with curfews, enforcement of restrictive measures (including restrictions on freedom of movement and bans on public gatherings), detection and neutralization of sabotage and reconnaissance groups, combating looting, and participation in counter-sabotage operations jointly with other security forces. It is noted that the police perform not only law enforcement functions but also operate as a component of the country's defense potential, which significantly expands their functional responsibilities.

A separate focus of the research is the issue of coordination between the National Police and other entities in the security and defense sector, such as the Armed Forces of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the State Border Guard Service, and the National Guard. The study highlights the importance of operational coordination, information exchange, the formation of joint operational headquarters, and clear delineation of competencies to avoid duplication of functions and jurisdictional conflicts.

The article also outlines key legal, organizational, and practical challenges faced by the police in the performance of their duties under martial law. These include personnel support, psychological resilience of officers, logistical capacity, and legal protection of police staff. The authors emphasize the need to develop a comprehensive regulatory framework that considers both current threats and potential conflict escalation scenarios, while ensuring a balance between security imperatives and the protection of fundamental human rights and freedoms.

In conclusion, the article stresses that effective legal regulation of the National Police's activities during martial law is a crucial condition for stable governance, public safety, and maintaining citizens' trust in state institutions. The authors propose several directions for improving current legislation aimed at strengthening the functional capacity of the police both in the short and long term.

Key words: National Police of Ukraine, offenses, public safety, martial law, terrorist threats, special regime, state security.

Постановка проблеми. Діяльність Національної поліції України є ключовою складовою в системі забезпечення правопорядку, безпеки громадян та охорони конституційних прав і свобод в

умовах мирного часу. Однак, в умовах правового режиму воєнного стану, функціонування правоохоронних органів, зокрема поліції, набуває особливої важливості та специфічності. Воєнний стан в Україні, введений у відповідь на збройну агресію з боку іноземної держави, вимагає адаптації існуючої нормативно-правової бази до нових викликів безпеки, оперативного реагування на внутрішні та зовнішні загрози.

Проблема ефективної організації та правового регулювання діяльності Національної поліції в умовах воєнного стану є надзвичайно актуальною, що пов'язано з необхідністю забезпечення виконання спецзавдань, що включають боротьбу з терористичними загрозами, охорону громадського порядку, здійснення оперативно-розшукових заходів, забезпечення публічної безпеки та координацію з іншими суб'єктами сектору безпеки і оборони. Крім того, важливим аспектом є правовий статус поліції в умовах надзвичайних ситуацій, що зумовлені зовнішньою агресією, а також необхідність оперативного реагування на потенційно небезпечні внутрішні події.

Враховуючи вищезазначене, виникає потреба в системному підході до регулювання діяльності Національної поліції під час воєнного стану, що включає розширення її повноважень, вдосконалення правових механізмів взаємодії з іншими органами влади, а також розробку чіткої нормативно-правової бази для ефективного виконання завдань, поставлених перед поліцією.

У зв'язку з цим постає питання: які саме правові аспекти необхідно врахувати для забезпечення ефективної діяльності поліції в умовах воєнного стану і які зміни в існуючому законодавстві слід внести для досягнення максимального результату в умовах кризових ситуацій?

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблематика правових аспектів діяльності Національної поліції в умовах правового режиму воєнного стану є важливою у галузі правоохоронних досліджень і вивчається в контексті таких понять, як публічна безпека, воєнний стан, терористичні загрози та безпека держави. Наукові дослідження з цієї теми відображають взаємозв'язок між правовими механізмами, що забезпечують функціонування правоохоронних органів в умовах надзвичайних ситуацій, і необхідністю зміцнення національної безпеки.

Різні аспекти правового регулювання діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану представлені в працях низки науковців, зокрема:

М. Веселов у своїх роботах звертає увагу на правовий статус правоохоронців під час введення воєнного стану, акцентуючи на необхідності чіткого визначення меж їхніх повноважень і забезпечення прав людини в умовах надзвичайного режиму.

В. Галаган аналізує організаційно-правові питання щодо функціонування поліції в умовах воєнного стану, зокрема, як змінюються її завдання в контексті забезпечення громадського порядку та безпеки держави.

О. Джафаров досліджує правові аспекти взаємодії Національної поліції з іншими державними органами в умовах воєнного стану, зокрема, щодо координації з органами безпеки та оборони.

Д. Калаянов розглядає питання правового регулювання додаткових повноважень поліції під час воєнного стану, наголошуючи на потребі чіткої правової основи для обмеження прав та свобод громадян з метою забезпечення державної безпеки.

С. Кузніченко і М. Небеська акцентують увагу на викликах, які постають перед поліцією в умовах воєнного стану, і на важливості адаптації законодавства до змін, які виникають внаслідок війни та терористичних загроз.

І. Охріменко досліджує питання ефективності діяльності правоохоронців під час воєнного стану, зокрема, що стосується оперативного реагування на внутрішні та зовнішні загрози.

Х. Ярмак звертається до проблеми вдосконалення законодавчої бази щодо діяльності поліції під час введення воєнного стану, зокрема щодо правових норм, які визначають обов'язки та повноваження поліції в умовах екстрених ситуацій.

О. Бандурка акцентує на необхідності комплексного підходу до зміни правового статусу поліції, зокрема, в аспекті нормативного забезпечення її діяльності в умовах правового режиму воєнного стану.

О. Кузьменко та Р. Мельник розглядають правові інструменти для забезпечення законності та правопорядку в умовах воєнного стану, звертаючи увагу на правові норми, які дозволяють поліції активно реагувати на загрози внутрішньої безпеки.

М. Биргеу, О. Остапенко та В. Гаращук досліджують питання взаємодії поліції з іншими органами державної влади та міжнародними структурами в умовах збройного конфлікту та воєнного стану.

В. Глуховеря досліджував методи примусу які застосовуються в межах повноважень правоохоронців, зокрема, працівниками поліції, для забезпечення правопорядку.

Ю. Назар акцентує увагу на тому, що взаємодія між органами без правового регулювання можлива у кризових ситуаціях, таких як війна, органи можуть координувати свої дії на основі спільних інтересів, оперативної необхідності та прагнення до досягнення певних цілей, навіть якщо відсутня

чітка правова база для таких взаємодій. В таких умовах можуть спрацьовувати неформальні механізми взаємодії, що будуються на довірі, загальному розумінні та оперативності.

О. Швець у своїй роботі звертає увагу на важливі аспекти публічної безпеки та порядку, особливо в умовах кризових ситуацій, таких як карантин, однак ці ознаки також є вкрай актуальними і для умов воєнного стану, на основі аналізу нормативно-правових актів і наукових досліджень, автор виділяє три основні ознаки стану «публічна безпека та порядок».

М. Коваліва та В. Івахи в умовах воєнного стану досліджували аспекти діяльність органів внутрішніх справ, зокрема Національної поліції України, в частині визначення гнучкою та адаптованою до постійно змінюваної ситуації,ю так як воєнний стан супроводжується надзвичайними обставинами, що включають загрози національній безпеці, територіальній цілісності та громадському порядку, поліція повинна діяти відповідно до конкретних умов і завдань, що стоять перед нею в цей момент.

Загалом, роботи вітчизняних науковців охоплюють широкий спектр правових аспектів, які стосуються діяльності Національної поліції під час воєнного стану, зокрема в частині додаткових повноважень поліції, механізмів забезпечення правопорядку в умовах воєнних дій та необхідності постійного вдосконалення законодавчої бази для ефективного функціонування правоохоронних органів у період надзвичайних ситуацій. Зокрема, значний внесок у розробку відповідної тематики зробили такі науковці, як М. Биргеу, О. Остапенко, В. Гаращук, О. Дрозд, В. Заросило, В. Колпаков, А. Комзюк, М. Пихтін, Ю. Кондратьєв, С. Константінов, Ю. Битяк, С. Короєд, В. Курило, М. Лошицький, В. Печуляк, В. Олефір, Т. Корняков та інші.

Мета статті – аналіз адміністративно-правових аспектів діяльності Національної поліції України в умовах правового режиму воєнного стану, зокрема в контексті заходів щодо захисту держави та громадян від загроз, що виникають під час воєнного стану, а також підвищення ефективності роботи правоохоронних органів у таких умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок вторгнення російської федерації на територію України в лютому 2022 року справді поставив перед правоохоронною системою України нові виклики. Введення воєнного стану, яке було оголошено відразу після початку війни, змінило не лише правовий режим, але й функціонування органів правопорядку, системи судочинства та інших аспектів державного управління [1, с. 6; 2, с. 282].

Недостатнє вивчення адміністративно-правових аспектів діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану можна пояснити рядом чинників, пов’язаних із надзвичайними обставинами, які диктують необхідність швидкого реагування на ситуацію, а не детальної розробки нових нормативно-правових актів. Однак, з часом, після стабілізації ситуації, важливо буде здійснити оцінку та перегляд цих аспектів для удосконалення правових механізмів і посилення ефективності правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану.

Основними чинниками, які стримують глибоке вивчення адміністративно-правових аспектів діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану є перспектива удосконалення правових норм після стабілізації ситуації, вивчення і вдосконалення нормативно-правових аспектів діяльності органів публічної адміністрації, зокрема правоохоронних органів, має значення для забезпечення належного правопорядку в подальшому.

Щодо форм діяльності органу публічної адміністрації, вони є важливими для забезпечення ефективності управління і здійснення державної влади. Зокрема, видання управлінських нормативних актів та індивідуальних розпорядчих актів, організаційні заходи та матеріально-технічні заходи є основними інструментами в руках органів виконавчої влади.

В. Авер’янов правильно підкреслює, що форми державного управління можна визначати як різні способи зовнішнього вираження діяльності органів виконавчої влади за їхнім характером і наслідками, так як діяльність органів публічної адміністрації не обмежується лише виданням актів, але й включає в себе практичні заходи, спрямовані на забезпечення ефективного управління та виконання завдань у відповідності до визначених правових норм [3, с. 584]. Ефективне використання різних форм управління в умовах збройної агресії дійсно має величезне значення для діяльності Національної поліції України, з урахуванням особливості воєнного стану, коли часто доводиться працювати в екстремальних умовах, організаційні та юридичні аспекти управлінської діяльності повинні бути поєднані для забезпечення максимальної ефективності в реалізації завдань, покладених на поліцію [4, с. 200].

На нашу думку, виправданим з практичної точки зору є підхід науковців до визначення основних форм діяльності Національної поліції України в умовах збройної агресії проти України, якими є нормотворення та правозастосування, організаційні, правоохоронні, виховні, інформаційно-консультативні та профілактичні форми [5, с. 47]

Погоджуючись із наведеним вище, можна зазначити, що адміністративні форми діяльності поліції в умовах воєнного стану повинні бути гнучкими, ефективними і орієнтованими на реальну си-

туацію. Оприлюднення актів, укладення адміністративних договорів, а також забезпечення координації між різними органами є ключовими елементами успішного виконання завдань Національної поліції України в цей складний період. Враховуючи постійну змінюваність обставин у час війни, важливо, щоб ці форми діяльності були спрямовані на оперативне реагування на нові виклики, забезпечення безпеки громадян і підтримку правопорядку. Окрім цього, велике значення має чітке визначення ролі та взаємодії різних структур у межах адміністративних договорів, що дозволяє забезпечити координацію з іншими органами, мінімізуючи юридичні й організаційні проблеми. Тому, необхідно постійно вдосконалювати ці форми адміністративної діяльності, враховуючи специфіку війни, щоб забезпечити максимальну ефективність роботи поліції та інших органів державної влади в умовах воєнного стану [6, с. 230].

Стосовно інших форм, у тому числі організаційних, доцільно визначати їх як не правові форми діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану, вони не створюють нові правові норми або правові обов'язки, але визначають, як організувати та ефективно реалізувати ті завдання, що вже випливають із закону чи інших нормативно-правових актів, хоча й можуть базуватися на правових нормах і підпорядковуватися законодавчим актам, проте вони не є власне правовими актами чи нормами, а стосуються безпосередньо організації роботи поліції, розподілу завдань, ресурсів та координації дій, а саме прикладом організаційних форм є:

– організація патрулювання в зонах бойових дій або на тимчасово окупованих територіях;

– створення мобільних підрозділів для реагування на надзвичайні ситуації;

– міжвідомча координація дій поліції з військовими, рятувальниками та іншими структурами для забезпечення правопорядку і громадської безпеки;

– підготовка і навчання персоналу для роботи в умовах воєнного стану, а також логістика і ресурсне забезпечення поліції.

Таким чином, організаційні форми діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану дійсно доцільно визначати як не правові форми. Вони служать основою для практичного втілення правових норм і забезпечення ефективної роботи поліції, адаптуючи її діяльність до швидко змінюваних умов війни, але самі по собі не створюють нові правові зобов'язання чи норми [7, с. 76].

Погоджуючись із наведеною позицією, справді важливим аспектом є акцент на виховних та матеріально-технічних аспектах діяльності Національної поліції України в умовах збройної агресії. Сучасна війна в Україні є новим і непередбачуваним викликом, тому потреба у підвищенні кваліфікації правоохоронців, адаптації їх до екстремальних умов і забезпеченні належними ресурсами є надзвичайно актуальною. Ключовим на організаційному рівні у даному контексті є і приведення у бойову готовність підрозділів поліції [8, с. 43].

Налагодження ефективної комунікації з евакуйованими та тимчасово переміщеними особами є необхідним для забезпечення їхньої безпеки та стабільності, в умовах війни важливо, щоб ці особи не залишалися без уваги з боку держави.

Щодо правоохоронної форми, відмітимо, що вона є невід'ємною частиною правового механізму держави і має прямий зв'язок із забезпеченням прав та свобод громадян. В умовах збройної агресії та надзвичайних ситуацій, таких як воєнний стан, ця форма діяльності набуває особливої важливості, оскільки забезпечення прав людини та створення умов для їх реалізації стає не тільки важливим правовим завданням, а й необхідністю для підтримки суспільного порядку та стабільності [9, с. 133–137].

Класичне розуміння правоохоронної функції в умовах збройної агресії зазнає суттєвих змін, оскільки нові виклики та обставини вимагають від правоохоронців більш широкого спектра навичок і стратегій. В умовах війни та надзвичайних ситуацій правоохоронні органи не лише виконують традиційні функції, пов'язані з підтримкою правопорядку, але й адаптуються до нових соціальних, психологічних і емоційних вимог.

При дослідженні методів діяльності Національної поліції України в умовах збройної агресії, доцільно враховувати що у період війни, коли ситуація змінюється із шаленою швидкістю, методи управління та діяльності правоохоронних органів повинні бути гнучкими, обґрунтованими та спрямованими на досягнення стабільності та безпеки, водночас з повагою до прав і свобод громадян та не лише врахування військових та безпекових аспектів, а й усвідомлення того, що будь-які управлінські рішення в умовах війни можуть мати значні соціальні та психологічні наслідки.

В умовах війни та збройної агресії вибір методів управління поліцією вимагає виваженого підходу, ретельного аналізу реалій і соціальних процесів. Це означає, що вибір між переконанням і примусом має бути не тільки обґрунтованим, а й чітко спрямованим на досягнення довгострокової стабільності та безпеки. У той же час, важливо пам'ятати про баланс між інтересами держави та правами громадян, щоб забезпечити ефективне управління без шкоди для соціального миру та громадської довіри.

Застосування методів переконання в адміністративній діяльності Національної поліції України має великий потенціал у досягненні важливих соціальних та правових результатів, що особливо важливим в умовах війни та під час збройної агресії, коли важливо не лише забезпечити правопорядок, але й підтримувати морально-етичну стабільність суспільства [10, с. 192–196].

Згідно з думкою В. Глуховеря, метод примусу є важливим інструментом, який застосовується в межах повноважень правоохоронців, зокрема, працівниками поліції, для забезпечення правопорядку. Примус має чітке обмеження в застосуванні, оскільки він використовується до порівняно невеликої кількості осіб, здебільшого до тих, хто вже вчинив правопорушення. Даний метод є невід'ємною частиною адміністративної діяльності поліції, і його основною метою є: запобігання або припинення протиправних дій; подолання шкідливих наслідків правопорушення; притягнення особи до адміністративної відповідальності; застосування методу примусу повинно бути обмежено і чітко регламентоване, пропорційне та відповідати стандартам законності (пропорційність, законність, тимчасовість). Застосування примусу є одним із основних інструментів правоохоронних органів для забезпечення правопорядку та безпеки.

Зокрема, В. Глуховеря вірно зазначає, що примус застосовується до порівняно невеликої кількості осіб, тих, хто вже вчинив правопорушення, і це робиться з метою припинення правопорушень, усунення шкідливих наслідків та притягнення осіб до відповідальності [11, с. 83]. Питання застосування методу примусу в умовах воєнного стану потребує особливої уваги та чіткого нормативного регулювання, оскільки недостатнє врегулювання цих аспектів може призвести до негативних наслідків, таких як порушення прав громадян та негативний вплив на громадську думку про правоохоронні органи, зокрема, Національну поліцію України. Важливо, щоб застосування примусу, навіть в екстремальних умовах війни, ґрунтувалося на чітких законодавчих нормах, що забезпечують захист прав громадян [12, с. 253].

В умовах збройної агресії, питання взаємодії між різними суб'єктами, зокрема між органами державної влади, правоохоронними органами та іншими структурами національної безпеки, набуває особливої актуальності. Ваша згадка про позицію Ю. Назара, який зазначає, що взаємодія можлива і без правового регулювання, є важливою. В умовах надзвичайної ситуації, таких як збройна агресія, можуть виникати необхідність термінових рішень і координації між органами, що іноді можуть діяти навіть без чіткої нормативної бази, якщо ситуація потребує негайного реагування.

Ю. Назар правильно акцентує увагу на тому, що взаємодія між органами без правового регулювання можлива. У кризових ситуаціях, таких як війна, органи можуть координувати свої дії на основі спільних інтересів, оперативної необхідності та прагнення до досягнення певних цілей, навіть якщо відсутня чітка правова база для таких взаємодій. В таких умовах можуть спрацьовувати неформальні механізми взаємодії, що будуються на довірі, загальному розумінні та оперативності [13, с. 16].

Хоча позиція Ю. Назара про можливість взаємодії без правового регулювання має свою логіку, зважаючи на оперативність і потребу в швидких рішеннях в умовах війни, проте унормування цієї взаємодії є необхідним для забезпечення ефективності, прозорості та законності в управлінських процесах.

На нашу думку, можна виокремити форми взаємодії Національної поліції України в умовах правового режиму воєнного стану є вкрай важливими для забезпечення ефективної координації між різними державними органами та силовими структурами. В таких надзвичайних умовах, коли необхідно швидко реагувати на змінювані ситуації, правильно організовані та чітко визначені форми взаємодії мають особливе значення для успішного виконання завдань: оперативний обмін інформацією; проведення (участь у проведенні) спільних оперативних нарад керівного складу поліції з військовою адміністрацією, іншими правоохоронними органами тощо з питань підготовки до виконання службових завдань; здійснення спільних заходів з виконання спеціальних службових завдань; проведення спільних навчань, тренувань та занять; регулярний обмін (корегування) розрахунку сил та засобів Національної поліції, що залучаються до спільного виконання завдань під час воєнного стану, забезпечення поліції іншою необхідною інформацією; спільне патрулювання; проведення спільних заходів з метою забезпечення режим воєнного стану в межах території однієї чи декількох адміністративно-територіальних одиниць.

Вищезазначені форми взаємодії не лише сприяють досягненню оперативності та ефективності у виконанні завдань, а й є необхідними для збереження правопорядку та забезпечення стабільності в країні в умовах воєнного стану. Правильна організація та правове регулювання цих процесів є запорукою того, що завдання будуть виконані без порушення законних прав громадян та в інтересах національної безпеки України.

Відповідно до законодавства України, зокрема Законів України «Про оборону України» та «Про правовий режим воєнного стану», воєнний стан є надзвичайним правовим режимом, що запрова-

джується в умовах збройної агресії або загрози незалежності та територіальній цілісності держави. У таких умовах уряд має право вжити низку заходів для захисту держави та забезпечення національної безпеки [14, с. 70].

Національна поліція України забезпечує публічну безпеку і порядок як у мирний час, так і в умовах воєнного стану. Оскільки воєнний стан є особливим правовим режимом, який передбачає розширення повноважень органів державної влади, зокрема правоохоронних органів, законодавство України передбачає спеціальні положення для забезпечення ефективної діяльності поліції в умовах таких обставин.

О.М. Швець у своїй роботі звертає увагу на важливі аспекти публічної безпеки та порядку, особливо в умовах кризових ситуацій, таких як карантин, однак ці ознаки також є вкрай актуальними і для умов воєнного стану. Зокрема, на основі аналізу нормативно-правових актів і наукових досліджень, автор виділяє три основні ознаки стану «публічна безпека та порядок» які також застосовуються в контексті воєнного стану [15, с. 238–241]:

– державний характер забезпечення запобігання порушенням публічної безпеки та порядку;

– наявність почуття безпеки й суспільного спокою щодо різного роду загроз, а також відсутність страху перед ними;

– захищеність життєво важливих для суспільства й особи інтересів.

Справедливим є зауваження М. Коваліва та В. Івахи, що в умовах воєнного стану діяльність органів внутрішніх справ, зокрема Національної поліції України, повинна бути гнучкою та адаптованою до постійно змінюваної ситуації. Враховуючи те, що воєнний стан супроводжується надзвичайними обставинами, що включають загрози національній безпеці, територіальній цілісності та громадському порядку, поліція повинна діяти відповідно до конкретних умов і завдань, що стоять перед нею в цей момент [16, с. 65–70].

Розширення повноважень Національної поліції України в умовах воєнного стану є важливим елементом адаптації правоохоронної системи до нових викликів щоб оперативно реагувати на різноманітні загрози та виклики [17].

Слід зазначити важливість адаптації діяльності правоохоронних органів до умов воєнного стану, як приклад дозвіл на виконання службових обов'язків поліцейськими у цивільному одязі є важливим елементом для забезпечення ефективності оперативно-розшукової роботи та безпеки під час виконання спеціальних завдань, а саме:

– виконання службових обов'язків у цивільному одязі **д**зволяє поліцейським діяти непомітно в умовах, коли важливо уникати видимості їх статусу, наприклад, при виконанні негласних розшукових або оперативних заходів, така можливість підвищує ефективність виконання завдань щодо боротьби з організованою злочинністю, тероризмом чи іншими загрозами, коли необхідно бути непомітними для потенційних правопорушників;

– відсутність жетона під час виконання завдань, що потребують конфіденційності або участі в спеціальних заходах, відсутність жетона може бути виправданою, що не тільки знижує ризики викриття, але й дозволяє поліцейським здійснювати їх обов'язки без перешкод;

– оперативно-розшукові заходи в умовах воєнного стану такі як збір розвідданих чи нейтралізація загроз, може вимагати нестандартного підходу, виконання завдань, зокрема під час негласних слідчих (розшукових) дій, є критично важливим для забезпечення безпеки та національної стабільності;

– забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві в умовах воєнного стану правоохоронці можуть здійснювати дії, спрямовані на забезпечення безпеки не тільки для представників поліції, але й для інших осіб, що перебувають під особливою охороною, таких як свідки, потерпілі чи навіть родичі суддів та працівників правоохоронних органів, що дозволяє забезпечити захист прав і свобод громадян у складних умовах;

– спеціальні заходи які відбуваються під час воєнного стану, поліцейські можуть бути залучені до операцій з високим рівнем секретності або підвищеної небезпеки, що включає дії, пов'язані з боротьбою з терористами, диверсантами або іншими ворожими елементами, де важлива кожна деталь для забезпечення успіху операції та збереження життя поліцейських та цивільних осіб.

Також поліцейський під час воєнного стану може не розміщувати ідентифікаційний номер на засобах індивідуального захисту [18].

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що регламентація правового режиму воєнного стану в Україні є достатньо детальною, але питання організації діяльності поліції в умовах цього режиму потребують подальшого розвитку та конкретизації. Важливо розробити комплексну систему нормативно-правових актів, яка детально регламентуватиме функціонування Національної поліції в рамках військового управління, визначаючи чіткі права, обов'язки та межі її повноважень. Одним із головних завдань є забезпечення балансу між безпекою громадян та недо-

пущенням надмірних обмежень конституційних прав і свобод. Підвищення професійної підготовки працівників поліції, включаючи навчання з тактичних дій та психологічної стійкості, є важливим аспектом для забезпечення їх ефективної роботи в умовах високої небезпеки. Не менш важливим є надання поліції необхідних технічних засобів, транспорту, зброї та засобів зв'язку, що відповідають сучасним вимогам і стандартам.

Удосконалення механізмів взаємодії з іншими правоохоронними та військовими структурами, а також з органами місцевого самоврядування, сприятиме скоординованим діям і швидкому реагуванню на надзвичайні ситуації. Крім того, для забезпечення ефективної роботи поліції важливо підтримувати довіру громадськості через прозорість і відкритість діяльності.

Міжнародна співпраця та обмін досвідом також мають велике значення для посилення потенціалу поліції та протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам. Всебічний підхід до організації діяльності поліції в умовах збройної агресії, що включає вдосконалення нормативної бази, професійну підготовку, матеріально-технічне забезпечення та координацію з іншими органами, дозволить забезпечити ефективне виконання заходів правового режиму воєнного стану та підвищити рівень національної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Албул С.В. Окремі аспекти документування працівниками кримінальної поліції воєнних злочинів на деокупованих територіях України. Процесуальні та криміналістичні аспекти розслідування воєнних злочинів: матеріали круглого столу (Одеса, 21.02.2024 р., ОДУВС). Одеса: ОДУВС, 2024. С. 6–11.
2. Албул С.В. Правоохоронна діяльність оперативних підрозділів Національної поліції України: до питання новелізації правового. Права людини в епоху цифрових трансформацій: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25 лютого 2022 р., Національний авіаційний університет). Том 1. Тернопіль: Вектор, 2022. С. 281–283.
3. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: У 2 т. / Ред. колегія: В. Авер'янов (голова). Київ: Юридична думка , 2004. Т. 1: Загальна частина. 584 с.
4. Гончарук С. Основи адміністративного права України: навч. посіб. Київ, 2004. С. 200.
5. Филипенко Є.П. Особливості методів діяльності Органів внутрішніх справ України щодо забезпечення прав і свобод неповнолітніх. *Право і безпека.* 2010. № 3 (35). С. 109–113.
6. Адміністративна діяльність Національної поліції: навчальний посібник для підготовки до іспиту. Калюк О.М., та ін.: «Освіта України», 2016. 230 с.
7. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях: навчальний посібник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України. М. Бандурки; (О.І. Безпалова, О.В. Джафарова, С.М. Князєв та ін.; передм. О.М. Бандурки); МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2017. 242 с.
8. Савельєва І.В. Підготовка кадрів національної поліції України як складова державної політики у сфері вищої освіти. *LEX PORTUS*, № 1 (9)'2018. С. 72–84. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/156902883.pdf (дата звернення: 19.04.2025).
9. Косиця О.О. Поліцейська діяльність як наукова категорія. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1 (251). С. 133–137.
10. Могілевська Л. До характеристики методів діяльності національної поліції у сфері забезпечення прав і свобод дитини. *Адміністративне право і процес.* 2019. № 12. С. 192–196. URL: http://pgpjournal.kiev.ua/archive/2019/12/37.pdf (дата звернення: 23.04.2025).
11. Адміністративна діяльність Національної поліції: навч. Посібник / кер. авт. кол. к.ю.н., засл. юрист України В.А. Глуховеря. Дніпро: Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ. 2017. 248 с.
12. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник. К.: Нац. акад. внутр. справ України, 1999. 702 с.
13. Назар Ю.С. Взаємодія органів внутрішніх справ із місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування у профілактиці адміністративних правопорушень: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 160 с.
14. Джафарова О., Зінченко Д. Роль поліції у забезпеченні національної безпеки України в умовах воєнного стану. Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 14 березня 2024 р.). Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2024. С. 69–72.
15. Швець О.М. Публічна безпека й порядок в умовах карантину. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4, с. 238–241. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/57 (дата звернення: 20.04.2025).

16. Ковалів М.В., Іваха В.О. Діяльність органів внутрішніх справ в умовах воєнного стану. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: Юридичні науки. 2016. № 837. С. 65–70.
17. Про внесення змін до законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2123-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2123-20#Text (дата звернення: 16.04.2025).
18. Які повноваження надано поліцейським на час дії воєнного стану. *Газета «Закон і Бізнес».* 16.06.2022. URL: https://zib.com.ua/ua/151773.html (дата звернення: 10.04.2025).

УДК [780.8:780.647.2]:373.015.31
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.30

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ В ТАКТИЧНІЙ ПІДГОТОВЦІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ: ПРОБЛЕМИ РІВНОГО ДОСТУПУ ТА АДАПТАЦІЇ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ

Цимбалюк В.І.,
кандидат юридичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту права
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0009-0009-9446-3455
e-mail: v.i.tsymbaliuk@nuwm.edu.ua

Красько М.І.,
старший викладач кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін,
Навчально-науковий інститут права
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0009-0009-9446-3455
e-mail:m.i.krasko@nuwm.edu.ua

Омельченко С.Л.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 242 Правоохорона діяльність,
Навчально-науковий інститут права
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0009-0009-9446-3455
e-mail: sergeyomelchenko15@gmail.com

Цимбалюк В.І., Красько М.І., Омельченко С.Л. Гендерні аспекти в тактичній підготовці поліцейських: проблеми рівного доступу та адаптації навчальних програм.

У статті досліджуються актуальні питання врахування гендерних аспектів у системі тактичної підготовки поліцейських в Україні. Сучасна правоохоронна система зазнає суттєвих змін у напрямку забезпечення гендерної рівності, однак у сфері професійної підготовки, зокрема тактичної, ще зберігаються значні виклики, що потребують наукового осмислення та практичного вирішення. Особливу увагу автори приділяють аналізу умов, які обумовлюють обмежений доступ жінок до деяких напрямів поліцейської підготовки, передусім тих, що пов'язані з фізичними навантаженнями, бойовою підготовкою, ситуаційним моделюванням та спеціальними вправами.

У публікації системно розглянуто низку бар'єрів, що стримують повноцінну участь жінок у тактичній підготовці. До них, зокрема, належать: стійкі гендерні стереотипи щодо «непридатності» жінок до силових аспектів служби; необґрунтовано завищені або недиференційовані фізичні нормативи; недосконалість навчальних програм, які не враховують особливості психофізіологічного стану представників обох статей. Виявлено, що наявність таких бар'єрів створює не лише психологічні труднощі для курсанток, а й знижує ефективність навчального процесу загалом.

Автори наголошують на необхідності інтеграції гендерно чутливого підходу в усі рівні та етапи підготовки поліцейських кадрів. Пропонується перегляд і адаптація навчальних програм з урахуванням принципів інклюзивності, розробка альтернативних моделей фізичної та тактичної підготовки, які дозволяють досягти однакових результатів різними шляхами. Підкреслюється важливість врахування гендерних аспектів при розробці методик оцінювання, критеріїв успішності, а також у змісті тренінгів, інструктажів та підготовки інструкторського складу.

Також у роботі порушено питання підвищення компетентності викладачів і тренерів щодо гендерної тематики, що має включати спеціальні освітні курси, тренінги та обмін досвідом. Зазначено, що врахування гендерної специфіки в підготовці сприяє формуванню більш відкритого, безпечного та професійно ефективного середовища у правоохоронних органах. Адаптація програм до потреб обох статей підвищує мотивацію курсантів, зменшує ризики професійного вигорання та покращує рівень міжособистісної взаємодії в колективі.

Таким чином, автори доводять, що забезпечення рівного доступу до тактичної підготовки є не лише питанням справедливості, а й важливим чинником ефективного функціонування поліції в умовах сучасних викликів. Результати дослідження мають прикладне значення для закладів вищої освіти системи МВС України, а також для органів, відповідальних за кадрову політику та професійну підготовку в сфері правоохоронної діяльності.

Ключові слова: гендер, гендерна рівність, права, можливості, жінка, стратегія, тактична підготовка, поліцейські, адаптація програм, професійне навчання, рівний доступ, гендерна чутливість.

Tsymbaliuk V.I., Krasko M.I., Omelchenko S.L. Gender aspects in police tactical training: issues of equal access and curriculum adaptation.

The article explores current issues related to the inclusion of gender aspects in the system of tactical training for police officers in Ukraine. The modern law enforcement system is undergoing significant transformations towards ensuring gender equality; however, the professional training sphere – particularly tactical training – still faces considerable challenges that require academic reflection and practical solutions. The authors focus on analyzing the conditions that result in limited access for women to specific areas of police training, especially those related to physical exertion, combat readiness, situational simulations, and specialized exercises.

The publication systematically examines a range of barriers that hinder women's full participation in tactical training. These include persistent gender stereotypes regarding women's "unsuitability" for force-related tasks, unjustifiably high or non-differentiated physical standards, and flawed training programs that fail to consider the psychophysiological characteristics of both sexes. The presence of such barriers not only creates psychological difficulties for female cadets but also undermines the overall effectiveness of the training process.

The authors emphasize the need to integrate a gender-sensitive approach into all levels and stages of police training. They propose revising and adapting training programs based on inclusivity principles, as well as developing alternative models of physical and tactical preparation that allow trainees to achieve equivalent results through different methods. The importance of incorporating gender considerations into assessment methodologies, success criteria, and the content of training sessions and instructor briefings is also underlined.

Furthermore, the article addresses the need to enhance the gender competence of trainers and instructors through specialized educational courses, training sessions, and experience exchange programs. It is noted that taking gender-specific needs into account contributes to creating a more open, safe, and professionally effective environment within law enforcement agencies. Program adaptation to the needs of both men and women increases cadets' motivation, reduces the risk of professional burnout, and improves interpersonal interaction within teams.

In conclusion, the authors argue that ensuring equal access to tactical training is not only a matter of fairness but also a crucial factor in the effective functioning of the police amid modern challenges. The study's findings have practical value for higher education institutions within Ukraine's Ministry of Internal Affairs, as well as for agencies responsible for personnel policy and professional training in the field of law enforcement.

Key words: gender, gender equality, rights, opportunities, women, strategy, tactical training, police officers, program adaptation, professional training, equal access, gender sensitivity.

Актуальність теми. Зростаюча роль жінок в українському суспільстві, виклики війни як каталізатор змін**,** що триває з 2014 року та значно посилилася після повномасштабного вторгнення Росії у 2022-му, українське суспільство демонструє вражаючу стійкість і трансформацію. Одним із найпомітніших соціальних зрушень є активне зростання ролі жінок у всіх ключових сферах – від державного управління до сектора безпеки та оборони. Війна, яка в інших обставинах могла б поглибити патріархальні тенденції, натомість стала каталізатором переосмислення ролі жінки у суспільстві та національному житті загалом [1].

У структурі уряду України з 21 міністра п'ятеро – жінки. Це майже 24% керівного складу, що свідчить про зростаючу відкритість політичної системи до рівноправної участі. Така динаміка відповідає європейським тенденціям і підтверджує прагнення України до демократичних стандартів управління.

На дипломатичному фронті ситуація не менш показова: 22% дипломатичних місій очолюють жінки. Це ще один важливий показник – адже зовнішня політика вимагає не лише професіоналізму, а й довіри з боку державного апарату та міжнародних партнерів.

На місцевому самоврядуванні українки активно займають керівні позиції. Близько 35% посад у місцевому самоврядуванні обіймають жінки, а в малих громадах ця цифра сягає 41,3%. Це свідчить

про те, що жінки не лише присутні в політиці, а й мають реальний вплив на прийняття рішень на місцях – у найближчому до громадян вимірі влади.

У Збройних силах України служать понад 67 000 жінок, з яких понад 10 000 перебувають безпосередньо на передовій. Крім того, майже 20% заявників, які звертаються до призовних пунктів ЗСУ, – це жінки.

У Національній поліції України 27% особового складу складають жінки, з яких понад 16% займають керівні посади. Це значне зрушення для структури, яка історично залишалася здебільшого чоловічою [2].

Актуальним для світової спільноти сьогодення є питання дотримання гендерної рівності в діяльності поліції. Аналіз статистичної інформації дає змогу зробити висновок про зростання ролі жінки в Національній поліції України. Активізація жінок у державному управлінні, дипломатії, місцевому самоврядуванні та збройних силах – це не тимчасове явище, викликане надзвичайними умовами, а довготривалий тренд, що відображає глибші суспільні зміни. Українські жінки демонструють не лише готовність брати на себе відповідальність, але й високу ефективність у найскладніших сферах, включно з фронтом і кризовим управлінням. Подальша підтримка цього тренду через гендерно чутливу політику, освітні програми та інституційне закріплення рівних прав – є важливою складовою розвитку демократичного, сильного й справедливого українського суспільства [1].

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування сектору безпеки в Україні одним із ключових напрямів є забезпечення гендерної рівності в Національній поліції, що передбачає не лише рівне представництво жінок і чоловіків, а й створення рівних умов доступу до професійної підготовки, зокрема тактичної. Проблематика гендерної рівності у цьому контексті виходить за межі простого аналізу кількісного співвідношення працівників за статтю, натомість акцент переноситься на організаційні та нормативно-правові аспекти, які мають гарантувати рівноправну участь жінок і чоловіків у професійній діяльності поліції.

Сьогодні спостерігається відсутність чітко визначених законодавчих і регламентних підходів до інтеграції гендерної рівності у тактичну підготовку поліцейських, що суттєво ускладнює розробку адаптивних навчальних програм, знижує ефективність кадрової політики та не сприяє повноцінній реалізації потенціалу працівників обох статей. Відповідно, виникає необхідність у системному аналізі існуючих бар'єрів та формуванні пропозицій щодо впровадження організаційних заходів, які забезпечуватимуть реальну, а не декларативну гендерну рівність у тактичній підготовці та загалом у службовій діяльності поліцейських.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблематика гендерної рівності у сфері правоохоронної діяльності в тактичній підготовці поліцейських зацікавлює все більше уваги дослідників, як в Україні, так і за кордоном. Аналіз наукових праць свідчить про наявність значної кількості загальнотеоретичних і прикладних досліджень, присвячених гендерній політиці у секторі безпеки, однак питання адаптації тактичної підготовки до потреб представників обох статей залишаються малодослідженими.

В різних аспектах гендерної рівності у сфері правоохоронної діяльності в тактичній підготовці поліцейських розглядається роль жінки в структурі правоохоронних органів, соціальні стереотипи та бар'єри професійної реалізації, наголошується на необхідності трансформації інституційної культури поліції відповідно до принципів рівності та недискримінації. Зокрема, значний внесок у розробку відповідної тематики зробили такі науковці, як:

І. Бекешкіна – у своїх соціологічних дослідженнях аналізувала гендерні стереотипи в українському суспільстві, включаючи ставлення до участі жінок у силових структурах, наявність прихованої дискримінації та суспільного опору розширенню ролі жінок у правоохоронній діяльності.

Т. Мельник – досліджувала інституційні бар'єри, що перешкоджають жінкам обіймати керівні посади в правоохоронних органах, і підкреслювала важливість зміни освітніх підходів, зокрема в тактичній підготовці, яка досі орієнтована на «чоловічі» стандарти.

О. Савчук – акцентує увагу на нормативно-правових аспектах, зокрема аналізує прогалини в українському законодавстві щодо забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки, вказує в своїх працях що чинні нормативні акти не містять чітких механізмів адаптації навчального процесу до потреб жінок.

Ю. Івченко – досліджувала питання гендерної нерівності у професійному зростанні жінок-поліцейських, зокрема необхідність для них докладати вдвічі більше зусиль, аби довести свою спроможність обіймати керівні посади.

О. Романюк – також звертала увагу на гендерну дискримінацію в політичних та правоохоронних структурах, зокрема вказувала на брак ефективних механізмів реалізації задекларованої рівності у професійному середовищі. У її працях розглядаються структурні бар'єри, які обмежують жінок у доступі до спеціалізованих напрямів підготовки, включно з фізичними та тактичними компонентами.

К. Левченко **–** досліджувала конструктивні стратегії подолання негативних явищ у сфері гендерної політики в силових структурах Національної поліції України.

Зарубіжні дослідники детально досліджують вплив традиційних стандартів підготовки на можливості жінок у поліцейських академіях. Їхні праці доводять, що фізичні тести та моделі тактичного тренування часто не адаптовані до жіночої фізіології, що створює непрямі диск. Зокрема, значний внесок у розробку відповідної тематики зробили такі науковці, як:

K. Lonsway – вивчала гендерні питання в поліції, зокрема роль жінок у правоохоронних органах та гендерні стереотипи, які впливають на професійну діяльність поліцейських. Її дослідження охоплюють кілька важливих аспектів: роль жінок у поліції; фізичні стандарти та тестування; гендерні стереотипи та культура в поліції; підвищення ефективності поліції через рівні можливості

C. Archbold – досліджує гендерну дискримінацію в навчальних академіях поліції, аналізує структурний зміст тренінгів, які впливають на кар'єрне просування жінок та їхню готовність до виконання службових обов'язків.

P. Harrington **–** досліджувала гендерні аспектів у правоохоронних органах, особливо стосовно включення жінок у поліцію та боротьби з гендерною дискримінацією в цих структурах. Основні напрямки її досліджень: інтеграція жінок у поліцію; гендерна дискримінація та сексуальні домагання; Політика інклюзивності та рівних можливостей; рівність у навчанні та підготовці; жінки як зміни в поліційних структурах.

J. Wood – розглядала інституційну гендерну політику в поліції у порівняльному аспекті, підкреслюючи важливість інтеграції гендерних підходів саме на етапі професійної підготовки – як основи для подальшої рівності у професійній діяльності.

Стан дослідження теми. Питання гендерної рівності в секторі безпеки і правоохоронної діяльності активно досліджуються як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі. Проте, в межах теми тактичної підготовки поліцейських, гендерний аспект залишається фрагментарно розробленим, особливо щодо практичної адаптації навчальних програм. В українських реаліях гендерна проблематика в системі правоохоронних органів вивчається переважно з точки зору правового забезпечення рівності.

Мета статті – дослідження проблем рівного гендерного доступу до тактичної підготовки поліцейських, виявлення існуючих бар'єрів у навчальних програмах, а також обґрунтування необхідності адаптації освітнього процесу відповідно до принципів гендерної рівності, з урахуванням фізіологічних і психологічних особливостей представників обох статей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Посилення ролі жінок у правоохоронних органах, це виклики та державна політика гендерної рівності, у сучасному українському суспільстві спостерігається тенденція до зростання ролі жінок у різних сферах суспільного життя, зокрема у правоохоронних структурах. Жінки дедалі активніше реалізують не тільки службові обов'язки, а й беруть участь у правозахисній діяльності, що є важливим елементом розбудови демократичного правового суспільства.

Одним із ключових документів, що визначає державну політику у сфері забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» 2005 року. Закон закріплює основні принципи та напрями, спрямовані на усунення дискримінації за ознакою статі та формування умов для рівноправної участі жінок і чоловіків у всіх сферах життя.

Згідно із законом, державна політика передбачає такі ключові напрямки:

– утвердження гендерної рівності, забезпечення рівних прав і можливостей незалежно від статі в усіх сферах суспільного життя.

– недопущення дискримінації за ознакою статі, виявлення та усунення бар'єрів, які перешкоджають реалізації прав людини.

– застосування позитивних дій впровадження заходів, що сприяють досягненню фактичної рівності у тих сферах, де жінки або чоловіки є недостатньо представленими.

– запобігання та протидія насильству за ознакою статі, зокрема всім формам насильства проти жінок.

– забезпечення рівної участі у прийнятті суспільно важливих рішень, підтримка жінок у лідерстві, політиці, управлінні, включаючи систему правоохоронних органів.

– гарантування можливості поєднання професійних і сімейних обов'язків, що є передумовою для кар'єрного зростання жінок без дискримінаційного тиску.

– підтримка сім'ї та формування відповідального батьківства і материнства;

– пропаганда культури гендерної рівності, зокрема шляхом просвітницької діяльності та інформування населення.

– захист суспільства від дискримінаційної інформації, яка сприяє закріпленню гендерних стереотипів.

Вищезазначені положення мають надзвичайно важливе значення для реформування правоохоронної системи України. Залучення жінок до служби, створення умов для їхньої кар'єри, підтримка у сфері поєднання професійних і сімейних ролей, а також боротьба з дискримінацією та сексуальними домаганнями в органах правопорядку - все це є складовими справді ефективної політики гендерної рівності. Успішна реалізація державної політики у цій сфері не лише сприятиме утвердженню прав і свобод людини, а й підвищить довіру населення до правоохоронних органів як до рівноправного, справедливого і сучасного інституту демократичного суспільства.

Вагому роль у реалізації цієї політики відіграє Урядовий уповноважений з питань гендерної політики**.** Постановою Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 року № 390 з метою посилення координації роботи органів виконавчої влади запроваджено відповідну посаду, для забезпечення практичного впровадження принципів гендерної рівності у всі сфери життя, включаючи державне управління, безпеку, правоохоронну систему, охорону здоров'я, освіту тощо.

Крім того, значну роль у впровадженні гендерних стандартів відіграють громадські та експертні ради, які функціонують при міністерствах і центральних органах виконавчої влади. Наприклад, відповідно до наказів Міністерства соціальної політики України від 11 квітня 2006 р. № 376 та від 13 лютого 2020 року № 108 створено Експертну раду з питань запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі – важливий консультативний орган, що сприяє виробленню рішень із дотримання принципів рівності.

Зрештою, у процесі впровадження політики гендерної рівності важливим і дієвим інструментом стає гендерний аудит. Цей моніторинговий підхід базується на принципі активної участі персоналу та зацікавлених сторін.

Гендерний аудит дозволяє всебічно проаналізувати:

– наскільки принципи рівності інтегровані в документи стратегічного та поточного характеру;

– як гендерні аспекти враховуються в кадровій політиці;

– які існують неформальні норми та взаємовідносини в колективі.

Методології аудиту включають аналіз документації на предмет гендерно чутливих показників, інтерв'ю з працівниками й партнерами, анкетування, інтерактивні семінари. За підсумками складається гендерний звіт, що має конфіденційний характер і розкривається лише за згодою організації.

З 13 лютого 2020 року в Україні здійснюється співпраця у сфері гендерного бюджетування завдяки підписаному **Меморандуму між Міністерством внутрішніх справ України та консорціумом "NIRAS" Sweden AB** у рамках проекту «Гендерне бюджетування в Україні».

Цей документ передбачає:

– запровадження гендерно-орієнтованого підходу до бюджетного процесу;

– виявлення гендерних розбіжностей і дискримінаційних практик;

– покращення задоволення потреб жінок і чоловіків у сфері правопорядку, охорони прав людини та протидії злочинності.

Ця ініціатива - приклад інтеграції гендерного підходу на етапі планування, реалізації й оцінювання державної політики в секторі безпеки.

Яскравим прикладом подолання гендерних розбіжностей та гендерної дискримінації в Національній поліції України є участь українок у роботі Міжнародної асоціації жінок-поліцейських (МАЖП), що об'єднує представниць з понад 50 країн світу. Ця організація відіграє важливу роль у зміцненні позицій жінок у галузі кримінальної юстиції, а також сприяє формуванню позитивного іміджу жінки в правоохоронній системі.

Основні напрями діяльності МАЖП:

– професійний розвиток жінок у поліцейських структурах;

– проведення тренінгів та навчальних програм;

– міжнародна співпраця між організаціями жінок-поліцейських;

– підтримка членів організації як на професійному, так і на особистісному рівні.

Участь українок у таких міжнародних ініціативах демонструє, що жіноче лідерство у сфері безпеки виходить за межі внутрішнього контексту - воно стає частиною глобального правозахисного руху, що не лише підвищує професійний рівень жінок у силових структурах, а й формує довіру суспільства до поліції як до сервісної, справедливої та інклюзивної інституції [3, с. 13-14].

Однак попри зростаючу чисельність і активність, жінки в Національній поліції України все ще залишаються слабо інтегрованими в структуру, яка історично функціонувала як «чоловіча». Укорінені стереотипи, зокрема міф про «меншовартість жінки» у силових структурах, продовжують впливати на кадрову політику та внутрішній психологічний клімат. Такий стереотип ґрунтується на хибному уявленні, ніби жінки не володіють достатніми фізичними чи професійними якостями для ефективної служби в умовах підвищеної складності. Вищезазначені уявлення часто відображаються у нормативно-правовому забезпеченні, організаційній структурі та системі психологічної

підтримки, що в багатьох випадках не враховують потреби й потенціал жінок. Така ситуація свідчить про необхідність не лише формальної рівності, а й глибокої інституційної трансформації, яка дозволить жінкам не просто бути присутніми, а бути почутими, впливовими та захищеними [4, с. 168–170].

Стереотипи щодо «непридатності» жінок до роботи в силових структурах через нібито слабку фізичну підготовку, відсутність необхідних навичок чи надмірну емоційність – залишаються глибоко вкоріненими в організаційній та правовій культурі правоохоронної системи.

Такі упередження:

– формують негативне ставлення до жінок-поліцейських як з боку колег, так і правопорушників;

– стримують кар'єрне зростання;

– впливають на рішення жінок щодо вступу на службу в поліцію;

– збільшують ризики дискримінації на робочому місці.

Окрему проблему становить фізичне протистояння в екстремальних ситуаціях. Жінки, які мають менший зріст або вагу, можуть опинятися в небезпечній ситуації, якщо зловмисники зневажливо ставляться до них або намагаються скористатися фізичною перевагою. Це актуалізує необхідність адаптованого навчання, що враховує не лише базову фізичну підготовку, а й специфіку жіночого досвіду в силових структурах [5].

Доцільними є:

– курси з психологічної стійкості, тренування впевненості у складних ситуаціях;

– спеціалізовані навички: влучна стрільба, ефективне переслідування;

– рукопашний бій у положенні лежачи, використання захватів і больових прийомів;

– розвиток особистісної межі й тактичної поведінки під час затримання або переговорів.

Ще одним глибоко вкоріненим стереотипом, що суттєво впливає на гендерну рівність у секторі безпеки, є переконання в неспроможності жінок обіймати керівні посади. Проблема не лише культурного характеру, а й результат практики вертикальної професійної сегрегації, коли жінки рідше займають високі позиції, навіть за рівної кваліфікації з чоловіками. Таке явище має наукову назву - «ефект скляної стелі», що є неформальні, але стійкі бар'єри, які обмежують професійне просування кваліфікованих жінок, навіть попри їхні заслуги, досвід і фаховість, які не прописані в законах чи інструкціях, але відтворюються через упередження, інерцію мислення, нестачу підтримки та нерівні умови оцінювання.

Як зазначає Ю. Івченко, «щоб підтвердити спроможність обіймати посаду, жінкам-поліцейським доводиться підтверджувати свої знання та навички і працювати, як мінімум, вдвічі ефективніше за чоловіків» [6, с. 57–61].

Це породжує хронічну нерівність у доступі до управлінських рішень, знижує довіру до системи, а також посилює емоційне та професійне навантаження на жінок, які змушені постійно «доводити» свою компетентність.

Наслідки дії скляної стелі:

– обмеження кар'єрного зростання жінок;

– недостатня жіноча репрезентація у стратегічному управлінні;

– втрата цінного людського потенціалу;

– знецінення ролі жінки як професіонала;

– демотивація молодих кадрів вступати на службу.

Для подолання цього бар'єра необхідні:

– чіткі механізми прозорої оцінки професійної ефективності;

– менторські програми та підтримка кар'єрного зростання жінок;

– освітні кампанії, що руйнують стереотипи щодо «непридатності» жінки до управління;

– інституційні заходи з контролю за дотриманням рівного доступу до посад.

Поступове руйнування ефекту скляної стелі – це не лише питання справедливості, а й ефективності: участь жінок у прийнятті рішень підвищує якість управління, посилює інклюзивність системи та сприяє довірі громадян до поліції як до сучасної, гендерно-чутливої інституції.

Такі вимоги є проявом системної упередженості, яка знижує ефективність кадрової політики, викликає професійне вигорання й уповільнює інституційний розвиток. Ситуація поступово змінюється, з моменту створення Національної поліції України у 2015 році спостерігається помітне зростання жіночої присутності не лише на регіональному, а й на центральному рівні управління [7, с. 128–132].

Жінки дедалі частіше обіймають керівні посади в системі МВС України, зокрема у вищих навчальних закладах як командири груп, начальники курсів і факультетів [8, с. 206–211].

Позитивні зміни узгоджуються з міжнародними висновками. Зокрема, дослідники «Thomson Reuters» стверджують, що найвищих результатів досягають ті організації, в яких керівництво має

гендерний баланс, а саме це підтверджує: залучення жінок до прийняття рішень не є загрозою стабільності, а навпаки - потужним ресурсом інновацій, ефективності та сталого розвитку.

Конструктивну стратегію подолання негативних явищ у сфері реалізації гендерної політики в силових структурах пропонує К. Левченко. На її думку, ключовими елементами змін мають стати:

– удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності Національної поліції в частині гендерної рівності;

– формування гендерної культури працівників поліції на всіх рівнях;

– науково-методичне забезпечення процесів формування і реалізації гендерної політики;

– діяльність, спрямована на підвищення статусу жінок у правоохоронних органах .

Реалізація цих напрямків дозволить не лише подолати правові та професійні утиски, а й інтегрувати Національну поліцію України в контекст європейських стандартів, де домінують принципи рівних можливостей, недискримінації та професійної компетентності [9, с. 189].

Таким чином, сучасний етап реформування поліції вимагає не просто адаптації до нових умов, а переосмислення ролі жінки в силових структурах. Він передбачає відхід від стереотипів і перехід до егалітарної моделі, в якій ключовими критеріями залишаються професіоналізм, ефективність та етичні стандарти, а не стать.

Аналіз чинного законодавства України та практики його реалізації дозволяє підтвердити гіпотезу про брак системного підходу до вдосконалення організації та правового регулювання проходження служби в Національній поліції жіночим персоналом. Незважаючи на закріплений у Конституції України принцип рівних прав і свобод незалежно від статі, у реальній кадровій політиці та практичній підготовці, зокрема тактичній, спостерігається низка серйозних проблем.

Серед основних чинників, що зумовлюють поточний стан, можна виділити:

1. Ігнорування демографічних тенденцій, які демонструють стабільне скорочення чоловічого населення у віковій категорії, придатній для служби в поліції, що вимагає стратегічного переосмислення ролі жінок у силових структурах.

2. Недостатня реалізація гендерного підходу у кадровій політиці МВС України, попри фактичне зростання кількості жінок у лавах Національної поліції.

3. Відсутність спеціального нормативно-правового регулювання статусу жінок-співробітниць, що ускладнює врегулювання питань, пов’язаних із сімейно-шлюбними відносинами, вагітністю, материнством, а також рівним доступом до навчання, підвищення кваліфікації та кар’єрного просування.

4. Неврахування міжнародного досвіду країн ЄС, США та Канади, які вже впровадили ефективні моделі соціального партнерства, профспілкової підтримки, гендерно-чутливої тактичної підготовки та інституційного забезпечення рівних можливостей.

5. Відсутність ефективної системи оцінки діяльності підрозділів, у яких значну частку становлять жінки, що не дозволяє об’єктивно вимірювати вплив гендерного балансу на службову ефективність.

Відповідно сучасне законодавче поле України потребує комплексного оновлення у сфері правового регулювання проходження служби жінками в поліції. Особливо актуальним є впровадження гендерно-орієнтованого підходу до тактичної та професійної підготовки, який передбачає врахування фізіологічних, соціальних і професійних особливостей жіночого персоналу, створення гнучких стандартів, підтримку материнства, а також забезпечення рівного доступу до службового зростання.

Отже**,** незважаючи на наявність базових законодавчих положень щодо рівності прав, **у** сфері тактичної підготовки поліцейських відсутній чіткий механізм впровадження гендерної політики.

Станом на сьогодні не існує галузевого нормативно-правового документа, який би забезпечував системний підхід до адаптації навчальних програм з урахуванням потреб як чоловіків, так і жінок у поліції. Все це створює ризики нерівного доступу до професійного розвитку, обмежує можливості жінок для реалізації свого потенціалу та суперечить міжнародним стандартам прав людини [10].

З огляду на викладені проблеми у сфері соціально-правової захищеності жінок, які проходять службу в Національній поліції України, а також з урахуванням загальної відсутності ефективного правового механізму забезпечення гендерної рівності в державному секторі, вважаємо доцільним вжити низку законодавчих ініціатив. Насамперед, доцільно розробити та ухвалити окремий Закон України «Про гарантії державного захисту жінок, які проходять державну службу».

Такий нормативно-правовий акт, який:

– чітко визначатиме статус жінок-держслужбовиць, у тому числі поліцейських;

– врегулює питання, пов’язані з материнством, сімейними обов’язками, умовами праці та професійним зростанням;

– забезпечить рівний доступ до службової підготовки, підвищення кваліфікації та участі у тактичних навчаннях;

– закріпить спеціальні механізми захисту від дискримінації за ознакою статі.

Прийняття такого закону сприятиме системному впровадженню гендерної політики в державних органах, у тому числі в правоохоронних структурах, та сприятиме реалізації принципів рівних прав і можливостей у професійному середовищі. Крім того, це дозволить наблизити українську правову систему до міжнародних стандартів, зокрема вимог Європейської хартії рівності жінок і чоловіків у житті місцевих громад та директив ЄС щодо рівного ставлення у сфері праці.

Крім прийняття рамкового законодавчого акту, доцільним є також ухвалення внутрішньовідомчого нормативно-правового документа, який би регламентував безпосередню реалізацію гендерної політики в Національній поліції України.

На нашу думку, таким документом має стати Стратегія сприяння гендерній рівності в діяльності Національної поліції України до 2030 року, яка повинна бути затверджена Наказом МВС України.

Ця Стратегія має визначати:

– пріоритети гендерної політики в підготовці, підвищенні кваліфікації та кар'єрному зростанні поліцейських;

– механізми виявлення та подолання гендерних бар'єрів у службовій діяльності;

– підходи до адаптації тактичної підготовки з урахуванням фізіологічних, соціальних і психологічних особливостей поліцейських обох статей.

Реалізація Стратегії має здійснюватися через взаємодію кількох ключових інституційних суб'єктів:

– радника Голови Національної поліції України з гендерних питань;

– відділу з питань дотримання гендерної рівності;

- уповноваженої особи (координатора), яка відповідатиме за забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, а також запобігання та протидію дискримінації й насильству за ознакою статі;

– заступника Голови Національної поліції, який має виступати політичним гарантом виконання цієї політики.

Запровадження подібного стратегічного документу створить інституційні передумови для реального втілення принципів гендерної рівності в системі правоохоронних органів та сприятиме підвищенню ефективності та інклюзивності тактичної та професійної підготовки поліцейських.

Зокрема, в роботах Т. Мельник **та** О. Савчук аналізуються нормативно-правові основи формування гендерної політики в державних інституціях. Дослідниці підкреслюють, що чинне законодавство України гарантує рівні права жінок і чоловіків, але відсутні чіткі механізми реалізації цих прав у процесі професійної підготовки, зокрема в таких специфічних напрямах, як тактична підготовка. Соціологічні аспекти залучення жінок до силових структур досліджували І. Бекешкіна та О. Романюк, які акцентують увагу на стійких гендерних стереотипах, що впливають на розподіл функцій та службових обов'язків у поліції, наявні стереотипи, за даними авторів, мають прямий вплив на доступ жінок до спеціалізованих навчальних курсів та підвищення кваліфікації.

Зарубіжні дослідники, зокрема, K. Lonsway, C. Archbold, P. Harrington акцентують увагу на структурній дискримінації у правоохоронних органах**,** яка виявляється в універсалізованих, але де-факто «чоловічих» стандартах навчання та відбору. У низці звітів та аналітичних досліджень зазначено, що жіночий персонал стикається з перешкодами при проходженні фізичних нормативів, які не завжди відповідають вимогам гендерної нейтральності.

Попри наявність окремих робіт, які торкаються проблеми гендеру в поліції загалом, вузька тематика адаптації тактичної підготовки відповідно до потреб досі не отримала належного наукового осмислення щодо необхідність подальшого вивчення проблеми з орієнтацією на розробку конкретних рекомендацій щодо інтеграції принципів гендерної рівності у навчальні програми тактичного спрямування.

Висновок. Роль жінок у секторі безпеки та оборони України демонструє стійку тенденцію до зростання, що є важливою ознакою поступового формування гендерно-чутливої моделі правоохоронної системи. Попри наявні виклики – зокрема стереотипи, упереджене ставлення, бар'єри в кар'єрному зростанні та обмежену підтримку – жінки активно доводять свою професійну спроможність як на оперативному рівні, так і в управлінських структурах.

Зміни, які вже спостерігаються в Національній поліції України, є результатом як зовнішнього тиску (з боку міжнародних зобов'язань та стандартів), так і внутрішньої потреби у підвищенні ефективності й довіри до правоохоронних органів. Позитивні приклади залучення жінок до командних посад, участі в міжнародних професійних асоціаціях та ініціативи з гендерної трансформації вказують на поступові, але незворотні зміни.

Гендерна рівність у правоохоронних органах є важливим напрямом державної політики, спрямованим на формування ефективної, справедливої та інклюзивної системи захисту прав і свобод громадян. Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» закладає ґрун-

товні підвалини для недопущення дискримінації, посилення участі жінок у сфері безпеки, а також впровадження принципів рівності у всі сфери суспільного життя. Інституційні механізми, такі як Урядовий уповноважений з питань гендерної політики та Експертна рада при Міністерстві соціальної політики, забезпечують міжвідомчу координацію та експертний супровід процесів інтеграції гендерного підходу.

Гендерний аудит як сучасний моніторинговий інструмент дає змогу комплексно оцінювати, наскільки установи відповідають принципам рівності, а також визначати напрями для удосконалення кадрової політики, управління та внутрішніх процедур. Гендерне бюджетування, зокрема в Міністерстві внутрішніх справ, є дієвим механізмом врахування потреб різних груп населення на етапі планування і реалізації політик та програм у сфері безпеки й правопорядку. Секторальна взаємодія між державними структурами, міжнародними партнерами та громадянським суспільством є запорукою результативності гендерної політики та створення сприятливого середовища для жінок у правоохоронній системі. Реалізація гендерної рівності в правоохоронних органах підвищує довіру громадян, зміцнює інституційну спроможність та сприяє розвитку демократичної, правової держави.

Подолання системної нерівності можливе лише за умови комплексного підходу: удосконалення нормативно-правової бази, розвитку освітніх програм, активізації просвітницької діяльності та впровадження практик гендерного мейнстримінгу, лише тоді силові структури України відповідатимуть не лише стандартам професійної компетентності, а й принципам соціальної справедливості, рівності та прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. В Україні зростає кількість жінок в управлінні та секторі безпеки – Офіс віцепрем'єрки з євроінтеграції. Дата: 27 Грудня 2024 року. URL: https://zmina.info/news/v-ukrayini-zrostaye-kilkist-zhinok-v-upravlinni-ta-sektori-bezpeky/ (дата звернення: 29.04.2025).
2. 27% Жінок поліцейських служать у лавах Нацполіції України. Ірина Залялова. Дата: 20 квітня 2023 року. URL: https://mediacenter.org.ua/uk/27-zhinok-politsejskih-sluzhat-v-lavah-natspolitsiyi-ukrayini-irina-zalyalova/ (дата звернення: 07.05.2025).
3. Левченко К.Б., Мартиненко О.А. Жінки в органах внутрішніх справ України / К. : ТОВ «Видавництво «Телесик», 2008, с. 13-14. URL:https://gender.org.ua/images/lib/zhinky_v_organah_vnutrishni.pdf (дата звернення: 03.05.2025).
4. Олійник К.М., Панова О.О. Характеристика гендерних стереотипів у діяльності національної поліції України. Пріоритетні напрями діяльності Національної поліції України. Харків, 2018, с. 168–170. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/12_12_2018/pdf/47.pdf (дата звернення: 06.05.2025).
5. Мартиненко О. Права жінок-правоохоронців та політика гендерної рівності: досвід інших країн у вітчизняному контексті // Права людини в Україні: інформ. портал / Харків. правозахис. група. 07.05.2009. URL: http://khpg.org/index.php?id=1241689788 (дата звернення: 05.05.2025).
6. Івченко Ю.В. Професійне зростання жінок у правоохоронній сфері: проблемні питання. *Право України*. 2006. № 5, с. 57–61.
7. Горбачова О.В. Соціально-психологічні аспекти встановлення гендерного паритету в національній поліції України. *Право і безпека*. 2016. № 4 (63), с. 128–132.
8. Львова О.Л. Гендерна рівність: перспективи та загрози. *Альманах права*. 2013. Вип. № 4, с. 206–211.
9. Суслова О.І., Рахімкулова Е.Р., Дирда О.Б. Законотворчість: забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: закони і законодавчі акти / Київ: Заповіт, 2006, с. 189.
10. Про схвалення Концепції Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 229-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/229-2017-%D1%80#Text (дата звернення: 06.05.2025).

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.31

ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В КРИМІНАЛІСТИЦІ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА РИЗИКИ

Черваньова Д.А.,
студентка 4 курсу
факультету юстиції,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Курман О.В.,
доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-5432-7215

Черваньова Д.А., Курман О.В. Застосування штучного інтелекту в криміналістиці: перспективи та ризики.

Стаття присвячена всебічному дослідженню застосування штучного інтелекту в криміналістичній практиці, охоплюючи його теоретичні засади, історичний розвиток та сучасні методології. Розглянуто міждисциплінарну природу ШІ та різні підходи до його визначення, зокрема в контексті законодавства Європейського Союзу. Проаналізовано ключові етапи розвитку ШІ як наукової дисципліни, від символьного ШІ до епохи глибокого навчання, та їхній вплив на криміналістику. Основний акцент зроблено на класифікації та детальному описі методів ШІ, що використовуються в криміналістиці, включаючи машинне навчання (кероване, некероване, з підкріпленням), глибоке навчання (згорткові та рекурентні нейронні мережі), обробку природної мови (NLP) та комп'ютерний зір. Розглянуто перспективи та конкретні приклади застосування цих технологій для аналізу візуальної та текстової інформації, біометричної ідентифікації, прогнозування злочинності та розслідування воєнних злочинів. У статті аналізується міжнародний досвід застосування ШІ в криміналістиці, висвітлюючи як успішні кейси (використання біометричних систем, акустичних систем виявлення пострілів, аналітичних інструментів для розшуку злочинців), так і проблемні ситуації, що призвели до незаконних арештів та помилкових вироків через упередженість алгоритмів або недостатню точність технологій. На основі міжнародного досвіду сформульовано рекомендації для впровадження ШІ в криміналістичну діяльність в Україні. Наголошено на необхідності ретельного тестування, розробки чітких нормативно-правових рамок, забезпечення прозорості алгоритмів, незалежної експертної оцінки та людського нагляду. Особливу увагу приділено етичним аспектам використання ШІ та його потенційному впливу на права людини. Запропоновано багатогранний підхід до зменшення ризиків та оптимізації застосування ШІ, включаючи формування етико-правових рамок, гарантування прозорості та підзвітності алгоритмів, оцінку та усунення упередженості, підвищення якості навчальних даних та налагодження міждисциплінарної співпраці. Підкреслено важливість підготовки кваліфікованих фахівців для роботи з системами ШІ.

Ключові слова: штучний інтелект, криміналістика, машинне навчання, глибоке навчання, правоохоронна діяльність, міжнародний досвід.

Chervanova D.A., Kurman O.V. Application of artificial intelligence in criminstics: prospects and risks.

The article is devoted to a comprehensive study of the application of artificial intelligence in forensic practice, covering its theoretical foundations, historical development and modern methodologies. The interdisciplinary nature of AI and various approaches to its definition are considered, in particular in the context of European Union legislation. The key stages of the development of AI as a scientific discipline are analyzed, from symbolic AI to the era of deep learning, and their impact on forensics. The main emphasis is placed on the classification and detailed description of AI methods used in forensics, including machine learning (supervised, unsupervised, with reinforcement), deep learning (convolutional and recurrent neural networks), natural language processing (NLP) and computer vision. Specific examples of the application of these technologies for the analysis of visual and textual information, biometric identification, crime prediction and war crimes investigation are considered. The article analyzes the international experience of applying AI in forensics, highlighting both successful cases (the use of biometric systems, acoustic systems for detecting gunshots, analytical tools for

searching for criminals), and problematic situations that led to illegal arrests and erroneous convictions due to the bias of algorithms or insufficient accuracy of technologies. Based on international experience, recommendations are formulated for the implementation of AI in forensics in Ukraine. The need for thorough testing, the development of a clear regulatory framework, ensuring the transparency of algorithms, independent expert assessment and human supervision is emphasized. Particular attention is paid to the ethical aspects of the use of AI and its potential impact on human rights. A multifaceted approach to reducing risks and optimizing the use of AI is proposed, including the formation of an ethical and legal framework, ensuring the transparency and accountability of algorithms, assessing and eliminating bias, improving the quality of training data, and establishing interdisciplinary cooperation. The importance of training qualified specialists to work with AI systems is emphasized.

Key words: artificial intelligence, forensics, machine learning, deep learning, law enforcement, international experience.

Постановка проблеми. Сучасні виклики, значно посилені умовами воєнного стану на території України, висувають на передній план завдання підвищення оперативної спроможності правоохоронних органів. Впровадження систем штучного інтелекту здатне забезпечити прискорення та підвищення якості процесу розкриття злочинних діянь, суттєво оптимізуючи результативність криміналістичних експертиз та досліджень. В умовах збройного конфлікту потенціал штучного інтелекту виявляється особливо цінним при обробці та аналізі великомасштабних інформаційних масивів, що охоплюють дані супутникової зйомки, різноманітні візуальні матеріали у форматі відео та фотографій. Слід підкреслити суттєвий трансформуючий вплив штучного інтелекту на сферу криміналістики, який спонукає до перегляду навіть тих наукових положень та методик, що вважалися непорушними протягом десятиліть. Яскравим прикладом слугує нещодавня ревізія концепції абсолютної унікальності окремих дактилоскопічних візерунків однієї особи, яка стала можливою завдяки застосуванню глибинного навчання та потужних аналітичних можливостей інтелектуальних систем, демонструючи потенціал для подальшого переосмислення фундаментальних криміналістичних засад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти проблематики, пов'язаної із застосуванням сучасних технологій у правоохоронній діяльності, знайшли своє відображення у наукових доробках багатьох вітчизняних дослідників. Зокрема, вагомий внесок у дослідження цієї теми зробили українські науковці, такі як Мудриєвська Л., яка вивчала застосування штучного інтелекту в діяльності юриста [1], Великанова М.М., що досліджувала правові проблеми та ризики ШІ [2], Юртаєва К.В., яка аналізувала використання технологій ШІ в стратегіях «Predictive Policing» [3], а також Юхно О.О., який розглядав генезис та проблемні питання використання сучасних технологій та штучного інтелекту в криміналістиці [4]. Незважаючи на попередні напрацювання, враховуючи динамічний прогрес сучасних інформаційних технологій, зокрема ШІ, специфічні теоретичні й правозастосовні криміналістичні, організаційні, оперативно-розшукові та процесуальні аспекти їх впровадження в практичну діяльність вимагають подальших ґрунтовних концептуальних досліджень.

Мета статті – всебічний аналіз перспектив та ризиків, пов'язаних із застосуванням штучного інтелекту в криміналістиці.

Виклад основного матеріалу. Нейромережеві структури на базі штучного інтелекту знайшли широке застосування в криміналістиці. Їх активно використовують для задач біометричної ідентифікації за рисами обличчя, аналізу дактилоскопічних візерунків, автоматичного виявлення та розпізнавання об'єктів на візуальних матеріалах з місця злочину [5, с. 24]. Нейромережі можуть бути корисні для обробки даних, що мають послідовну природу, таких як текстові масиви, аудіозаписи мовлення або часові ряди подій, їх застосування охоплює аналіз змісту розмов, виявлення аномальних патернів у поведінці об'єктів спостереження або прогнозування тенденцій злочинної активності на основі історичних даних.

У криміналістиці технології обробки людської мови застосовуються для автоматизованого аналізу великих обсягів текстових документів, наприклад, протоколів допитів, службового листування чи електронних повідомлень, з метою екстракції суттєвої інформації, виявлення ключових сутностей, тем та зв'язків. Також вони використовуються для транскрибування аудіо- та відеозаписів, семантичного аналізу мовлення та вирішення задач атрибуції текстів, тобто встановлення їх ймовірного авторства [6].

Комп'ютерний зір, як галузь штучного інтелекту, наділяє машини здатністю до сприйняття, аналізу та інтерпретації візуальної інформації з навколишнього світу подібно до людського зору. У контексті криміналістики його інструментарій виявляється незамінним для автоматичного розпізнавання об'єктів (наприклад, ідентифікації моделей транспортних засобів, видів зброї), відсте-

ження траєкторій руху осіб або об'єктів на відеозаписах, суттєвого покращення якості цифрових зображень та відеоматеріалів для підвищення їх доказової цінності, а також для створення високоточних тривимірних моделей місць скоєння злочинів, що сприяє більш глибокому розумінню обставин події [7].

Поряд із зазначеними основними напрямами, криміналістична практика активно інтегрує інші специфічні алгоритми та підходи штучного інтелекту. До таких, наприклад, належать «Robust Object Detection Frameworks», розроблені для надійного виявлення об'єктів за складних умов зйомки; графові алгоритми, що використовуються для візуалізації та аналізу складних взаємозв'язків між різними суб'єктами, об'єктами та подіями у кримінальних провадженнях [8].

Впровадження передових технологій, що базуються на алгоритмах машинного навчання та нейронних мережах, сприяє не тільки прискореному виявленню осіб, причетних до протиправних дій, але й суттєво підвищує якість та глибину криміналістичних експертиз та досліджень. Штучний інтелект демонструє виняткову спроможність до обробки та аналізу величезних масивів даних, зокрема у контексті тривалих, нерозкритих кримінальних проваджень, дозволяючи ідентифікувати приховані закономірності, неочевидні зв'язки між епізодами злочинної діяльності та раніше непомічені докази. Фундаментальна перевага використання систем ШІ полягає у здатності до автоматизації рутинних, часозатратних аналітичних процедур та обробки інформаційних потоків, що значно оптимізує використання часових та людських ресурсів слідчих підрозділів. Системи ШІ спроможні, наприклад, автоматично класифікувати та порівнювати злочини за характерними ознаками (*modus operandi*), здійснювати високоточне розпізнавання облич на фото- та відеоматеріалах, ідентифікувати особи за відбитками пальців навіть при частковому або спотвореному сліді, а також виявляти потенційних підозрюваних у режимі реального часу в місцях значного скупчення людей шляхом аналізу відеопотоків з камер спостереження.

Важливою перспективою розвитку є застосування ШІ для предиктивного аналізу злочинності та створення профілів потенційних злочинців. Алгоритмічні моделі ШІ активно використовуються для ідентифікації та відстеження серійних злочинців шляхом виявлення спільних рис у різних кримінальних епізодах, підвищуючи рівень громадської безпеки. Завдяки прогностичним можливостям ШІ правоохоронні структури отримують інструменти для формування обґрунтованих прогнозів щодо часових, територіальних та якісних характеристик злочинності, що дозволяє більш ефективно розподіляти патрульні сили, слідчі групи та інші ресурси [17, с. 70].

Спектр використання технологій штучного інтелекту в криміналістиці охоплює практично всі її галузі, демонструючи універсальність та адаптивність. У дактилоскопічній експертизі ШІ автоматизує процес порівняння папілярних візерунків з великими базами даних, значно підвищуючи точність ідентифікації та скорочуючи час дослідження. У сфері молекулярно-генетичної експертизи ШІ застосовується для аналізу складних генетичних профілів, встановлення родинних зв'язків між особами та ідентифікації за мінімальною кількістю біологічного матеріалу, що особливо актуально при роботі зі складними або змішаними зразками. У судовій балістиці алгоритми ШІ допомагають аналізувати мікрослiди на кулях та гільзах, співвідносити їх із конкретними екземплярами вогнепальної зброї та пов'язувати з місцями злочинів або підозрюваними. У цифровій криміналістиці ШІ виступає незамінним інструментом для аналізу гігантських обсягів електронних даних (Big Data), виявлення складних кіберзлочинів, аналізу шкідливого програмного забезпечення та відновлення видаленої або зашифрованої інформації з цифрових носіїв [9, с. 86-87].

Особливу актуальність набуває використання ШІ у розслідуванні воєнних злочинів та злочинів проти людяності. У таких складних провадженнях ШІ може обробляти та аналізувати різноманітні типи даних: 1) супутникові знімки для виявлення масових поховань або руйнувань; 2) відео- та фотоматеріали з місць подій; 3) аудіозаписи перехоплених розмов, інформацію з відкритих джерел та соціальних мереж (OSINT); 4) медичну документацію для фіксації характеру поранень. Системи розпізнавання облич допомагають ідентифікувати велику кількість учасників подій [10].

У багатьох міжнародних юрисдикціях технології штучного інтелекту вже стали дієвим інструментом у процесі розкриття злочинів, пропонуючи нові можливості для аналізу доказів та оперативного реагування. Наприклад, правоохоронні органи Великої Британії активно використовують програмні рішення на базі штучного інтелекту для глибокого аналізу доказової бази у справах минулих років[11]. Поліцейське управління міста Маямі звітувало про помітне зниження показників тяжких насильницьких злочинів, включно з вбивствами, пов'язуючи таку динаміку із впровадженням систем біометричної ідентифікації, зокрема розпізнавання облич, та інших аналітичних інструментів, що функціонують на основі штучного інтелекту [12]. Значного поширення набула акустична система «ShotSpotter», яка використовує алгоритми штучного інтелекту для аналізу звукового фону та точної локалізації місць пострілів у режимі реального часу, сприяючи швидкому прибуттю патрульних підрозділів на місце події. Дослідницька організація RTI International розробила спеці-

алізований інструмент штучного інтелекту, призначений для оптимізації процесу пошуку небезпечних злочинців, які перебувають у розшуку, шляхом аналізу їхніх профілів, можливих переміщень та соціальних зв'язків, що істотно підвищує продуктивність роботи відповідних служб. Федеральна поліція у країнах Південної Америки залучала можливості штучного інтелекту для протидії транснаціональним наркокартелям, здійснюючи комплексний аналіз фінансових операцій, виявляючи закономірності у грошових потоках та ідентифікуючи ключових учасників злочинних мереж [8].

Водночас поряд із позитивними результатами світова практика фіксує численні випадки неефективного або відверто проблемного використання штучного інтелекту в криміналістичній практиці, що призводить до серйозних правових та етичних наслідків. Гучною стала справа Порчі Вудрафф у Детройті, де жінка зазнала незаконного арешту внаслідок хибної ідентифікації системою розпізнавання облич, що вказує на ризики упередженості алгоритмів та недостатньої точності технології [13]. Майкл Вільямс провів майже рік за ґратами через помилкове спрацювання системи «ShotSpotter», яка неправильно інтерпретувала сторонній звук як постріл, що стало підставою для необґрунтованого кримінального переслідування [14]. Судовий орган штату Вашингтон ухвалив рішення про неприпустимість використання як доказу відеозапису, якість якого була покращена за допомогою програмного забезпечення на базі штучного інтелекту, мотивуючи позицію сумнівами щодо надійності такої технологічної обробки та непрозорістю застосованих алгоритмів, які не піддаються верифікації [15]. Задокументовано ситуації неправомірних затримань та вироків, зумовлених помилками в аналізі даних геолокації, оброблених штучним інтелектом, а також неточним розпізнаванням облич. Подібні інциденти наочно демонструють, що надмірна залежність від систем штучного інтелекту без належного людського контролю, верифікації результатів та критичної оцінки може спричинити тяжкі помилки з далекосяжними наслідками для доль людей.

Накопичений міжнародний досвід надає цінні уроки для подальшого впровадження штучного інтелекту в криміналістичну діяльність і в Україні. Людський нагляд, експертна інтерпретація та валідація результатів, згенерованих системами штучного інтелекту, залишаються критично важливими компонентами для запобігання помилковим висновкам та гарантування дотримання принципів справедливості й законності. Необхідним є постійне врахування комплексу етичних дилем, пов'язаних із використанням штучного інтелекту, та його потенційного впливу на фундаментальні права і свободи людини, що вимагає широкого суспільного діалогу та адаптації правових норм до нових технологічних реалій.

Першочерговим завданням постає формування чітких етико-правових рамок, що регламентуватимуть інтеграцію систем штучного інтелекту у діяльність правоохоронних структур. Фундаментом подібних стандартів мають слугувати принципи прозорості функціонування алгоритмів, недвозначної відповідальності за їх використання та надійного захисту персональних даних і приватного життя громадян.

Невід'ємною складовою відповідального впровадження виступає гарантування прозорості та підзвітності алгоритмів штучного інтелекту [16, с. 640]. Необхідно розробити й запровадити дієві механізми для систематичної оцінки потенційної системної упередженості, закладеної в алгоритмах, яка може виникати через особливості навчальних даних або саму архітектуру моделі. Водночас важливо встановити чіткі гарантії та процедури визначення відповідальності за наслідки застосування штучного інтелекту, особливо у випадках помилкових або шкідливих результатів.

Ефективна інтеграція штучного інтелекту в криміналістичну діяльність неможлива без активного залучення широкого кола експертів та налагодження продуктивної міждисциплінарної співпраці. Тісна взаємодія між розробниками технологій штучного інтелекту, представниками правоохоронних органів, криміналістами, правниками та фахівцями з етики є фундаментальною передумовою для створення не лише технологічно досконалих, але й соціально відповідальних та етично обґрунтованих рішень. Такий синергетичний підхід дозволяє врахувати технічні можливості, практичні потреби правоохоронців та суспільні очікування щодо безпеки й справедливості. Зрештою, успішне та безпечне використання потенціалу штучного інтелекту в криміналістиці значною мірою залежить від забезпечення належного рівня підготовки та постійного підвищення кваліфікації фахівців, які безпосередньо працюватимуть із відповідними системами. Формування критичного мислення та здатності до відповідальної оцінки результатів роботи штучного інтелекту є ключовим елементом підготовки кадрів для роботи в умовах цифрової трансформації правоохоронної сфери.

Висновки. Застосування штучного інтелекту в криміналістичній діяльності є перспективним напрямом, що відкриває нові можливості для підвищення ефективності розкриття злочинів, автоматизації рутинних завдань, прогнозування злочинності та аналізу великих обсягів даних. Різноманітні методи ШІ, такі як машинне навчання, глибоке навчання, обробка природної мови та комп'ютерний зір, вже знаходять своє застосування в різних галузях криміналістичних досліджень. Проте, впровадження ШІ в практичну діяльність пов'язане зі значними ризиками та проблемами, вклю-

чаючи упередженість алгоритмів, непрозорість прийняття рішень, етичні та юридичні питання, а також технічні обмеження та готовність правничого середовища до використання цих технологій.

Для мінімізації ризиків та підвищення ефективності використання штучного інтелекту в криміналістиці необхідно розробити чіткі етичні та правові стандарти, забезпечити прозорість та підзвітність алгоритмів, підвищити якість навчальних даних.

Рекомендується впроваджувати штучний інтелект у криміналістичну практику поступово та обережно, зберігаючи людський контроль над прийняттям остаточних рішень та враховуючи потенційний вплив технології на права людини та справедливість судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мудриєвська Л. Правове регулювання діяльності Інтернету та його значення у формуванні інформаційного суспільства в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2013. № 4. С. 63–71.
2. Великанова М.М. Штучний інтелект: правові проблеми та ризики. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2020. Т. 27, № 4. С. 220–238.
3. Юртаєва К.В. Використання технологій штучного інтелекту в реалізації стратегій 'predictive policing': можливості, проблеми та перспективи для України. *Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності:* матеріали наук.-практ. онлайн-семінару, м. Харків, 5 листоп. 2020 р. С. 99–103.
4. Юхно О. Генезис і проблемні питання використання новітніх технологій та штучного інтелекту в криміналістиці, експертній діяльності й досудовому розслідуванні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. № 3 (25). С. 40–59.
5. Стратонов В.М., Дзюрбель А.Д. Використання штучного інтелекту та інформаційних можливостей у створенні профіля злочинця. *Науковий вісник ХДУ. Серія Юридичні науки*. 2024. № 5. С. 20–26.
6. Artificial Intelligence Use in Criminal Investigations Gains Traction. *Hearst Networks.* URL: https://www.aetv.com/real-crime/artificial-intelligence-use-in-criminal-investigations (дата звернення: 19.04.2025).
7. 9 Applications of Computer Vision in Law and Legal Systems. URL: https://viso.ai/applications/computer-vision-law-legal/ (дата звернення: 19.04.2025).
8. CSI/AI: The Potential for Artificial Intelligence in Forensic Science. URL: https://www.ishinews.com/csi-ai-the-potential-for-artificial-intelligence-in-forensic-science/ (дата звернення: 19.04.2025).
9. Нестор Н.В. Штучний інтелект у судовій експертизі: загроза чи перспектива? *Криміналістика і судова експертиза.* 2024. № 69. С. 85–88.
10. AI in Forensic Sciences: Past, Present, and Future Applications. *Simplyforensic*. URL: https://simplyforensic.com/ai-in-forensic-sciences-past-present-and-future-applications/ (дата звернення: 19.04.2025).
11. Use of AI to solve police cold cases. URL: https://www.nelson-guest.co.uk/blog/police-consider-the-use-of-ai-to-solve-cold-cases/ (дата звернення: 19.04.2025).
12. Ketsekioulafis I., Filandrianos G., Katsos K. Artificial Intelligence in Forensic Sciences: A Systematic Review of Past and Current Applications and Future Perspectives. *Cureus*. 2024. No. 16 (9). P. 1–16.
13. Eight Months Pregnant and Arrested After False Facial Recognition Match. *The New York Times.* URL: https://www.nytimes.com/2023/08/06/business/facial-recognition-false-arrest.html (дата звернення: 19.04.2025).
14. Williams v. City of Chicago. URL: https://www.macarthurjustice.org/case/williams-v-city-of-chicago/ (дата звернення: 19.04.2025).
15. Washington Court Rejects Novel Use of AI-Enhanced Video in Trial. URL: https://www.gtlaw.com/en/insights/2024/5/washington-court-rejects-novel-use-of-ai-enhanced-video-in-trial (дата звернення: 19.04.2025).
16. Bharath Kumar R., Baplawat A. Artificial Intelligence in Forensic Sciences: Bridging Systematic Challenges with Next-Generation Applications. *Journal of Neonatal Surgery*. 2025. Vol. 14, no. 55. P. 639–650.
17. Яровий К. Штучний інтелект як інструмент протидії злочинності. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2024. № 2. С. 68–76.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.32

ОБСТАВИНИ, ЯКІ ПІДЛЯГАЮТЬ З'ЯСУВАННЮ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ ТА ОБІГУ ФАЛЬСИФІКОВАНИХ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

Шепілов О.О.,
аспірант кафедри кримінального права та процесу,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0004-0326-0964

Шепілов О.О. Обставини, які підлягають з'ясуванню на початковому етапі розслідування фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів.

Стаття присвячена дослідженню обставин, які підлягають з'ясуванню на початковому етапі розслідування фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів.

Встановлено, що обставини, що підлягають з'ясуванню у процесі розслідування кримінальних правопорушень, в тому числі й фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів, становлять невід'ємну складову окремої криміналістичної методики, оскільки їх встановлення відбувається на кожному етапі досудового розслідування. Їх зміст обумовлюється, передусім, предметом доказування, юридичною конструкцією складу злочину, закріпленою в КК України, а також особливостями механізму вчинення відповідного кримінального правопорушення.

Зазначено, що під час розслідування фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів до обставин, які підлягають доказуванню, належать обставини: 1) передбачені ст. 91 КПК України; 2) встановлені диспозицією ст. 321-1 КК України; 3) що мають важливе значення для розгляду справи по суті, однак не входять до предмета доказування.

Встановлено, що Міністерство охорони здоров'я України не надає у відкритий доступ статистичну інформацію щодо кількості пацієнтів, які постраждали внаслідок застосування фальсифікованих лікарських засобів, зокрема, відсутні дані про випадки летальних наслідків. Не здійснюється також обрахунок економічних збитків, завданих державі та легальним виробникам лікарських засобів у результаті обігу неякісної фармацевтичної продукції. А до громадськості не доводиться інформація щодо втрат бюджетних коштів, спрямованих на ліквідацію наслідків застосування пацієнтами таких препаратів.

Крім того, зроблено висновок, що на початковому етапі розслідування фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів з'ясуванню будуть підлягати обставини, передбачені п. 1, 2 ч. 1 ст. 91 КПК України, а саме: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, фальсифікація лікарських засобів, обіг фальсифікованих лікарських засобів, обставини, доказування, початковий етап розслідування.

Shepilov O.O. Circumstances that are subject to clarification at the initial stage of the investigation of medicinal products counterfeit and circulation of counterfeit medicinal products.

The article is devoted to the study of the circumstances that are subject to clarification at the initial stage of the investigation of the falsification of medicines and the circulation of falsified medicines.

It is established that the circumstances that are subject to clarification in the process of investigating criminal offenses, including the falsification of medicines and the circulation of falsified medicines, constitute an integral part of a separate forensic methodology, since their establishment occurs at each stage of the pre-trial investigation. Their content is determined, first of all, by the subject of proof, the legal structure of the crime, enshrined in the Criminal Code of Ukraine, as well as the peculiarities of the mechanism of committing the relevant criminal offense.

It is noted that during the investigation of the falsification of medicines and the circulation of falsified medicines, the circumstances that are subject to clarification include the following: 1) provided for by Art. 91 of the Criminal Procedure Code of Ukraine; 2) established by the disposition of Art. 321-1 of the

Criminal Code of Ukraine; 3) which are of importance for the consideration of the case on the merits, but are not included in the subject of evidence.

It was established that the Ministry of Health of Ukraine does not provide publicly available statistical information on the number of patients who suffered as a result of the use of falsified medicines, in particular, there is no data on cases of fatal consequences. The calculation of economic losses caused to the state and legal manufacturers of medicines as a result of the circulation of low-quality pharmaceutical products is also not carried out. And the public is not provided with information on the losses of budget funds aimed at eliminating the consequences of the use of such drugs by patients.

In addition, it was concluded that at the initial stage of the investigation of the falsification of medicines and the circulation of falsified medicines, the circumstances provided for in clauses 1, 2, part 1, article 91 of the Criminal Procedure Code of Ukraine will be subject to clarification, namely: 1) the event of the criminal offense (time, place, method and other circumstances of the commission of the criminal offense); 2) the guilt of the accused in committing a criminal offense, the form of guilt, the motive and purpose of committing the criminal offense.

Key words: criminal offense, criminal proceedings, falsification of medicines, circulation of falsified medicines, circumstances, evidence, initial stage of investigation.

Постановка проблеми. Проблематика фальсифікації лікарських засобів і їх незаконного обігу на сьогодні є однією з найгостріших у сфері фармацевтичної безпеки як на національному, так і на міжнародному рівнях. За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я, значна частка фальсифікованих препаратів надходить у вільний обіг, створюючи безпосередню загрозу життю і здоров'ю громадян. В Україні ситуація ускладнюється поширеністю нелегальних каналів постачання, недостатньою ефективністю контролюючих органів, а також низькою поінформованістю громадян про ризики, пов'язані з вживанням фальсифікованих ліків У межах кримінального процесу це зумовлює необхідність удосконалення підходів до розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 321-1 Кримінального кодексу (далі – КК) України.

Особливе значення має саме початковий етап досудового розслідування, коли закладаються основи для ефективного виявлення та фіксації доказів, встановлення способу вчинення кримінального правопорушення, джерел походження фальсифікату, механізмів його розповсюдження, а також кола осіб, причетних до незаконного обігу. У цьому контексті з'ясування ключових обставин на ранньому етапі розслідування є критичним чинником успішного доведення вини та притягнення винних до відповідальності. Недооцінка значення початкового етапу розслідування може призвести до втрати важливих доказів, ускладнення доведення вини, а також уникнення винними кримінальної відповідальності.

Стан опрацювання проблематики. Кримінально-правові, процесуальні та криміналістичні аспекти фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів у своїх працях досліджувало багато вчених, серед яких: О.Г. Гук, Н.А. Запорощенко, С.А. Крушинський, С.О. Лебедь, А.С. Немченко, О.М. Омельчук, І.В. Парфило, О.О. Станкевич та інші.

Метою статті є дослідження обставин, які підлягають з'ясуванню на початковому етапі розслідування фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про лікарські засоби» лікарським засобом є будь-яка речовина або комбінація речовин (одного або декількох активних фармацевтичних інгредієнтів (далі – АФІ) та допоміжних речовин), що має властивості та призначена для лікування або профілактики захворювань у людей, чи будь-яка речовина або комбінація речовин (одного або декількох АФІ та допоміжних речовин), яка може бути призначена для запобігання вагітності, відновлення, корекції чи зміни фізіологічних функцій у людини шляхом здійснення фармакологічної, імунологічної або метаболічної дії або для встановлення медичного діагнозу. А сфальсифікованим лікарським засобом визнається лікарський засіб, який умисно промаркований неідентично (невідповідно) відомостям (одній або декільком з них) про лікарський засіб з відповідною назвою, що внесені до Державного реєстру лікарських засобів України, а так само лікарський засіб, умисно підроблений у інший спосіб, і не відповідає відомостям (одній або декільком з них), у тому числі складу, про лікарський засіб з відповідною назвою, що внесені до Державного реєстру лікарських засобів України [1].

Звичайно, всі розуміють необхідність об'єктивного та швидкого досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, пов'язаних саме з фальсифікацією лікарських засобів та обігом фальсифікованих лікарських засобів. Тому надзвичайно важливим є ґрунтовне встановлення обставин, які підлягають доказуванню в такій категорії кримінальних проваджень, особливо на початковому етапі розслідування.

У доктрині кримінального процесуального права для позначення сукупності юридично значущих обставин, з'ясування яких є необхідним і достатнім для реалізації завдань кримінального провадження, усталено вживається поняття «предмет доказування». Під вказаним терміном пропонують розуміти насамперед сукупність обставин і фактів, які підлягають обов'язковому встановленню у кожній кримінальній справі (кримінальному провадженні) з метою її (його) правильного вирішення остаточно та по суті [2, с. 179].

Законодавець же, в свою чергу, використовує термін «обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні». Зокрема, в ст. 91 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України визначено зміст доказування та перелік обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Відповідно до вказаної норми доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження. При цьому наводиться вичерпний перелік обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Перелік обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, наводиться в ст.ст. 91, 485 і 505 КПК України [3].

При цьому акцент робиться не лише на виявленні органами досудового розслідування обставин, що мають значення для кримінального провадження, а й на необхідності їх належного процесуального підтвердження через збирання допустимих та достовірних доказів, а не орієнтовної інформації. Адже навіть в етимологічному сенсі слово «доказувати» означає «закінчувати говорити», «розповідати про що-небудь», «доводити розповідь до певної межі»; «підтверджувати істинність, правильність чого-небудь фактами, незаперечними доводами»; «доводити; переконувати кого-небудь у чомусь»; «змогти, зуміти розказати, пояснити» [4, с. 313].

Як зазначає О.В Пчеліна, вказані обставини орієнтовані на ознаки, характерні для конкретного складу злочину й які дозволяють розмежувати різні склади злочину. Вказана сукупність обставин визначається нормами кримінального права, кримінального процесу та матеріалами конкретної справи. Тому цілком слушним є висновок про те, що термін «обставини, які підлягають з'ясуванню», є ширшим поняттям, ніж «предмет доказування». Криміналістика як прикладна наука пристосовує перелік обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, до типових умов, які виникають при розслідуванні конкретних кримінальних правопорушень [5, с. 155].

Крім того, предмет доказування безпосередньо визначає коло обставин, які необхідно встановити під час розслідування конкретного виду кримінального правопорушення. Саме він формує логіку та структуру слідчих (розшукових) дій, які реалізуються у певній процесуальній послідовності для досягнення істини у справі та винесення обґрунтованих рішень. Отже, значущість обставин, що підлягають з'ясуванню, як і предмета доказування, для організації ефективного досудового розслідування є беззаперечною [2, с. 181].

Таким чином, обставини, що підлягають з'ясуванню у процесі розслідування кримінальних правопорушень, в тому числі й фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів, становлять невід'ємну складову окремої криміналістичної методики, оскільки їх встановлення відбувається на кожному етапі досудового розслідування. Їх зміст обумовлюється, передусім, предметом доказування, юридичною конструкцією складу злочину, закріпленою в КК України, а також особливостями механізму вчинення відповідного кримінального правопорушення. У зв'язку з цим, недоцільним є створення уніфікованої системи таких обставин для всіх видів проваджень, оскільки в кожному конкретному випадку вони підлягають уточненню відповідно до криміналістичної класифікації злочинів та індивідуальних особливостей правопорушення.

Тобто, на нашу думку, під час розслідування фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів до обставин, які підлягають доказуванню, належать обставини:

1) передбачені ст. 91 КПК України;

2) встановлені диспозицією ст. 321-1 КК України;

3) що мають важливе значення для розгляду справи по суті, однак не входять до предмета доказування.

Що ж стосується саме початкового етапу розслідування, то в контексті нашого предмету дослідження, як поняття суто криміналістичне використовують для позначення певного періоду досудового розслідування, під час якого слідчий провадить процесуальні дії та організаційні заходи для встановлення всіх обставин кримінального правопорушення та особи підозрюваного, тобто обставин передбачених ст. 91 КПК України [6, с. 681].

Тому, на нашу думку, на початковому етапі розслідування фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів з'ясуванню будуть підлягати обставини, передбачені п. 1, 2 ч. 1 ст. 91 КПК України, а саме:

1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення [3].

Слід зазначити, що в країнах Західної Європи та США, розслідування, як правило, розпочинається з повідомлень фармацевтичних компаній, які виявляють фальсифіковані препарати на ринку (в лікарнях, аптеках), реалізація яких не відповідає обсягу виробництва, що суттєво зменшує їхні прибутки. Однією з версій у випадку смерті пацієнта у лікарні є застосування неякісних ліків (окрім версії помилки лікаря). Такий досвід не є поширеним в Україні [7, с. 271].

Шкода, але Міністерство охорони здоров'я України не надає у відкритий доступ статистичну інформацію щодо кількості пацієнтів, які постраждали внаслідок застосування фальсифікованих лікарських засобів, зокрема, відсутні дані про випадки летальних наслідків. Не здійснюється також обрахунок економічних збитків, завданих державі та легальним виробникам лікарських засобів у результаті обігу неякісної фармацевтичної продукції. А до громадськості не доводиться інформація щодо втрат бюджетних коштів, спрямованих на ліквідацію наслідків застосування пацієнтами таких препаратів.

Додатковою проблемою є відсутність публічного доступу до інформації про результати ліцензування ввезених лікарських засобів, а також висновків щодо відповідності медичних імунобіологічних препаратів, що мали б бути розміщені на офіційному веб-сайті Державної служби України з лікарських засобів. Причиною цього, згідно з наявними повідомленнями, є обмеження, пов'язані із запровадженням воєнного стану.

Однак, на думку О.Ю. Костюченко та Н.М. Ахтирської, воєнний стан навпаки повинен передбачати посилення контролю за якістю ліків, які надходять до держави, оскільки, як відмічають фахівці, надходження неякісних ліків, як і їх відсутність може призвести до значної кількості небойових втрат. Відкриття доступу до такої інформації створило би умови для запобігання та протидії розповсюдження сфальсифікованих ліків, які не одержали відповідну ліцензію. Можливостями перевірки ліків зможуть скористатися фармацевти, лікарі, правоохоронні органи, пересічні громадяни, які є безпосередніми споживачами. Дана обставина буде сприяти вчасному виявленню ознак кримінального правопорушення та початку кримінального провадження за фактом фальсифікації лікарських засобів, ефективності досудового розслідування забезпечення реалізації прав та захисту законних інтересів потерпілих і цивільних позивачів [7, с. 271].

Якщо проаналізувати практику розслідування фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів, то можна зробити висновок, що джерелами виявлення ознак фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів є: 1) сектор охорони здоров'я, зокрема матеріали відомчої перевірки Державної служби з лікарських засобів та контролю за наркотиками, медичний персонал лікарні або клініки, працівників аптеки; 2) митні органи Державної фіскальної служби України, Державна прикордонна служба України; 3) підприємства фармацевтичної промисловості та сфери торгівлі; 4) споживачі фальсифікованих лікарських засобів; 5) відкриті джерела, зокрема такі, як сайти соціальних мереж і форуми; 6) оперативні підрозділи Національної поліції України, зокрема Департамент протидії наркозлочинності, його територіальні підрозділи та ін. [8, с. 91].

Адже внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань передбачає спочатку встановлення ознак злочину, у зв'язку з чим необхідним є дослідження питання відмежування понять «виявлення» та «встановлення» злочинів, а також визначення джерел інформації, з яких слідчий, прокурор дізнаються про вчинене кримінальне правопорушення та яке є приводом для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Під встановленням ознак злочину в криміналістичній літературі розуміють діяльність правоохоронних органів, спрямовану на отримання інформації від фізичних чи юридичних осіб про вчинений злочин. Цей процес різниться з виявленням злочинів тим, що передбачає активну та цілеспрямовану діяльність щодо встановлення інформації про факти вчинення злочинів [8, с. 91].

При цьому оперативно-значима поведінка в контексті вчинення злочинів, що пов'язані з виготовленням та поширенням фальсифікованих лікарських засобів, складається із: злочинних дій, спрямованих на отримання як окремих складових елементів (активних інгредієнтів), так і вже готових до вживання фальсифікованих лікарських засобів; злочинних дій, спрямованих на їх легалізацію, або приховування джерел надходження (тобто, уведення в законний обіг); злочинних дій, спрямованих на отримання можливостей реалізації фальсифікованих лікарських засобів; злочинних дій, спрямованих на реалізацію фальсифікованих лікарських засобів.

Що стосується злочинних дій, спрямованих на отримання у розпорядження злочинців складових частин або готових до вживання фальсифікованих лікарських засобів, то оперативно-значима поведінка залежить від шляхів надходження зазначених предметів, до яких належать: увезення на територію України фальсифікованих лікарських засобів; увезення на територію України АФІ, які у подальшому використовуються для виготовлення фальсифікованих лікарських засобів; ви-

робництво фальсифікованих лікарських засобів на легально діючих підприємствах; виготовлення фальсифікованих лікарських засобів на нелегальних підприємствах; виготовлення фальсифікованих лікарських засобів безпосередньо в аптеках; повторне уведення в обіг вже списаних (за різними підставами) лікарських засобів [9, с. 278-279].

Висновки. Отже, на основі викладеного вище, можна зробити висновок, що фальсифікація лікарських засобів є однією з найнебезпечніших форм кримінальних правопорушень у сфері охорони здоров'я, що несе загрозу життю та здоров'ю громадян, а також підриває довіру до системи медичного забезпечення. Ефективне реагування на зазначені злочини вимагає своєчасного й професійного досудового розслідування. Початковий етап розслідування відіграє ключову роль у встановленні істотних обставин справи, зокрема: джерел походження фальсифікованих лікарських засобів, способів їх виготовлення, каналів збуту, обсягу поширення, а також ідентифікації осіб, причетних до злочинної діяльності.

Саме тому на початковому етапі розслідування фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів з'ясуванню будуть підлягати обставини, передбачені п. 1, 2 ч. 1 ст. 91 КПК України, а саме: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про лікарські засоби: Закон України від 04.04.1996 р. № 123/96-ВР // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 24.04.2025).
2. Пчеліна О.В. Сутність і зміст обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування кримінального правопорушення. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 12. С. 177–183.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 24.04.2025).
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
5. Пчеліна О.В. Тактичні завдання розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 155–159.
6. Кукос М.В. Обставини, що підлягають встановленню під час розслідування втягнення неповнолітніх у незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 2. С. 680–685.
7. Костюченко О.Ю., Ахтирська Н.М. Забезпечення ефективності реалізації прав та захисту законних інтересів потерпілих і цивільних позивачів під час досудового розслідування фальсифікації лікарських засобів та неналежного виконання професійних обов'язків медичними працівниками. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78 (2). С. 268–274.
8. Парфило І.В. Фальсифікація та обіг фальсифікованих лікарських засобів: виявлення ознак злочину та початок кримінального провадження. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. Вип. 19. С. 87–101.
9. Ніколаєнко Р.А. Ознаки злочинів, пов'язаних із виготовленням та поширенням фальсифікованих лікарських засобів за способами оперативно-значимої поведінки на стадії їх виробництва. *Право і суспільство*. 2018. № 3(2). С. 276–281.

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.965.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.33

ДИСЦИПЛІНАРНЕ ПРОВАДЖЕННЯ СТОСОВНО АДВОКАТА У СВІТЛІ ПРАВОВИХ РЕФОРМ

Бакаянова Н.М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри організації судових,
правоохоронних органів та адвокатури,
Національний університет «Одеська юридична академія»,
адвокат, секретар дисциплінарної палати КДКА Одеської області,
голова Комітету з адвокатської етики
Ради адвокатів Одеської області,
заслужений юрист України

Бакаянова Н.М. Дисциплінарне провадження стосовно адвоката у світлі правових реформ.

У статті аналізується стан законодавчого регулювання дисциплінарного провадження стосовно адвоката в Україні та розглядають передумови його удосконалення у світлі правових реформ. Порядок притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності за національним законодавством досліджено, виходячи зі стандартів дисциплінарного провадження, закріплених в Європейській Конвенції захисту професії адвоката.

Стандартами дисциплінарного провадження визначено: підстави для притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності повинні ґрунтуватися виключно на професійних стандартах поведінки, які передбачені законом і відповідають правам і свободам, закріпленим у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; розгляд дисциплінарних справ повинен здійснюватися незалежним та неупередженим дисциплінарним органом, створеним професійною асоціацією, або незалежним та неупередженим органом, або незалежним та неупередженим судом або трибуналом, створеним відповідно до закону; розгляд дисциплінарних справ повинен бути своєчасним; розгляд дисциплінарних справ здійснюється відповідно до вимог справедливого судового розгляду, згідно зі статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; при розгляді дисциплінарних справ адвокат має право на правничу допомогу; право оскарження адвокатом рішення у дисциплінарній справі реалізується у незалежному та неупередженому суді, створеному відповідно до закону; законність дисциплінарної процедури; відсутність будь-якої дискримінації; пропорційність при призначенні дисциплінарного стягнення; застосування заборони на право заняття адвокатською діяльністю як вид дисциплінарної відповідальності виключно за найсерйозніші порушення професійних стандартів. Неприпустимість переймання повноважень дисциплінарного органу обгрунтовано необхідною умовою дотримання принципу правової визначеності й особливого порядку дисциплінарного провадження.

Запропоновано на законодавчому рівні закріпити принципи дисциплінарного провадження; виключити законодавчі положення, які місять надто оціночні поняття щодо дисциплінарних проступків; запровадити спрощену дисциплінарну процедуру стосовно адвоката у справах, що стосуються незначних порушень.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, адвокатська діяльність, гарантії адвокатської діяльності, професійні стандарти, дисциплінарне провадження стосовно адвоката, дисциплінарна відповідальність адвоката, дисциплінарні стягнення, Європейська Конвенція захисту професії адвоката.

Bakaianova N.M. Disciplinary proceedings against a lawyer in the light of legal reforms.

The article analyzes the state of legislative regulation of disciplinary proceedings against a lawyer in Ukraine and considers the prerequisites for its improvement in the light of legal reforms. The procedure for bringing lawyers to disciplinary liability under national legislation is studied based on the standards of disciplinary proceedings enshrined in the European Convention for the Protection of the Profession

of Lawyer. The standards of disciplinary proceedings determine: the grounds for bringing lawyers to disciplinary liability must be based exclusively on professional standards of conduct that are provided for by law and comply with the rights and freedoms enshrined in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; the consideration of disciplinary cases must be carried out by an independent and impartial disciplinary body established by a professional association, or by an independent and impartial body, or by an independent and impartial court or tribunal established in accordance with the law; the consideration of disciplinary cases must be timely; the consideration of disciplinary cases is carried out in accordance with the requirements of a fair trial, in accordance with Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; when considering disciplinary cases, the lawyer has the right to legal assistance; the right of the lawyer to appeal the decision in a disciplinary case is exercised in an independent and impartial court established in accordance with the law; the legality of the disciplinary procedure; the absence of any discrimination; proportionality in the imposition of disciplinary sanctions; the application of a ban on the right to practice law as a form of disciplinary liability only for the most serious violations of professional standards. The inadmissibility of taking over the powers of a disciplinary body is justified by the necessary condition of compliance with the principle of legal certainty and the special procedure for disciplinary proceedings.

The author proposes to establish the principles of disciplinary proceedings at the legislative level; to exclude legislative provisions that contain overly evaluative concepts regarding disciplinary offenses; to introduce a simplified disciplinary procedure for lawyers in cases involving minor violations.

Key words: lawyer, bar, professional activities of lawyers, guarantees of practice of law, professional standards, disciplinary proceedings against lawyer, advocate's disciplinary liability, disciplinary sanctions, Europe Convention for the Protection of the Profession of Lawyer.

Постановка проблеми. Реалізація права кожного на професійну правничу допомогу, яке проголошено Конституцією України [1], зумовлює потребу у створенні в державі розвинутої системи гарантій адвокатської діяльності. Особливий порядок дисциплінарного провадження стосовно адвоката визначено однією з таких гарантій, відповідно до ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (далі – Закон) [2]. Законодавчий підхід відповідає визнаним міжнародним стандартам в цій сфері [3], відображує значення інституту дисциплінарного провадження для забезпечення належного виконання адвокатами професійних обов'язків.

Втім аналіз національних стратегічних документів, які у різні роки окреслювали актуальні напрямки реформ, свідчить про те, що перманентним пунктом у питаннях адвокатури залишається недосконаліть порядку притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності [4]. Судова практика, статистичні показники діяльності дисциплінарних палат кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури (далі – КДКА) та узагальнення дисциплінарної практики Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури (далі – ВКДКА) також вказують на існування проблем у сфері дисциплінарного провадження. Особливо актуальними окреслені питання виглядають у зв'язку з прийняттям Європейської Конвенції про захист професії адвоката (далі також – Конвенція) [5], положення якої матимуть обов'язковий характер, у випадку приєднання до неї держав, зокрема й України.

Метою дослідження є визначення недоліків законодавчого регулювання дисциплінарної процедури стосовно адвоката та правозастосовної практики, оцінка відповідності вимог законодавства України сучасним стандартам дисциплінарного провадження, які діють в Європейському Союзі, розробка пропозицій та рекомендацій удосконалення порядку притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності.

Стан опрацювання проблематики. У правовій науці у різні роки досліджувались питання дисциплінарної відповідальності адвоката [6; 7; 8; 9; 10]. Цінні напрацювання Бірюкової А.М., Заборовського В.В., Іваницького С.О., Святоцької В.О. та інших науковців мають безумовне значення для подальшого теоретичного обґрунтування стандартів дисциплінарної процедури та застосування ефективних підходів до її удосконалення. Водночас реалії здійснення адвокатської діяльності у сучасному світі і тенденції розвитку адвокатури вимагають їх постійного врахування, адже вказують на необхідність переосмислення існуючих регуляторів та запровадженнях більш ефективних механізмів забезпечення функціонування адвокатури. Проблеми дисциплінарного провадження з урахуванням Конвенції комплексно не досліджувались, а фрагментарне звернення до них зустрічається виключно у контексті вивчення інших питань організації адвокатури і здійснення адвокатської діяльності.

Виклад основного матеріалу. Науковий аналіз Розділу VI Закону (ст.ст. 33––42) дозволяє визначити характерні риси дисциплінарної процедури стосовно адвокатів в Україні: 1) дисциплі-

нарний контроль здійснюють виключно дисциплінарні палати КДКА, які складаються з адвокатів, яких обрано у встановленому законом порядку; 2) дисциплінарне провадження здійснюється за адресою робочого місця адвоката, зазначеною в Єдиному реєстрі адвокатів України; 3) підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку, види якого визначені ч. 2 ст. 34 Закону; 4) право на звернення до КДКА із скаргою на адвоката має кожен, кому відомі факти такої поведінки; 5) дисциплінарне провадження складається зі стадій: проведення перевірки відомостей про дисциплінарний проступок адвоката; порушення дисциплінарної справи; розгляд дисциплінарної справи; прийняття рішення у дисциплінарній справі; 6) адвокат може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності протягом року з дня вчинення дисциплінарного проступку; 7) при розгляді справи адвокат та особа, яка ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність адвоката, мають права, відповідно до ч. 2 ст. 40 Закону, у тому числі, право на правничу допомогу адвоката; 8) дисциплінарними стягненнями, які можуть бути застосовані до адвоката, є: попередження; зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року; позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України, для адвокатів іноземних держав - виключення з Єдиного реєстру адвокатів України; 9) рішення про порушення дисциплінарної справи або про відмову в порушенні дисциплінарної справи може бути оскаржено до ВКДКА або до суду протягом 30 днів з дня доведення такого рішення до відома особи, а рішення у дисциплінарній справі - протягом тридцяти днів з дня його прийняття до КДКА або до суду.

Особливістю правового регулювання притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності в Україні є те, що значну кількість питань врегульовано на рівні нормативних актів. До прикладу, пунктом 1.1.3 Регламенту КДКА регіону визначено основні засади діяльності її діяльності: відкритість, гласність, законність, незалежність, об'єктивність, колегіальність прийняття рішень, їх обов'язковість, змагальність сторін у дисциплінарному провадженні, право на оскарження рішень КДКА у передбачених Законом випадках і порядку [11]. Засади змагальності, гласності та відкритості при розгляді дисциплінарної справи закріплені й у пунктах 43 та 47 Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність [12].

Звертаючись до тексту Конвенції, очевидний інтерес представляють її положення, які дозволяють визначити стандарти дисциплінарного провадження стосовно адвоката: 1) підстави для притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності повинні ґрунтуватися виключно на професійних стандартах поведінки, які передбачені законом і самі по собі відповідають правам і свободам, закріпленим у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; 2) розгляд дисциплінарних справ повинен здійснюватися незалежним та неупередженим дисциплінарним комітетом, створеним професійною асоціацією, або незалежним та неупередженим органом, або незалежним та неупередженим судом або трибуналом, створеним відповідно до закону; 3) розгляд дисциплінарних справ повинен бути своєчасним; 4) розгляд дисциплінарних справ здійснюється відповідно до вимог справедливого судового розгляду, згідно зі статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; 5) при розгляді дисциплінарних справ адвокат має право на вільний вибір адвоката і правничу допомогу адвоката; 6) право оскарження адвокатом рішення у дисциплінарній справі реалізується у незалежному та неупередженому суді або трибуналі, створеному відповідно до закону; 7) законність дисциплінарної процедури; 8) відсутність будь-якої дискримінації у дисциплінарному провадженні; 9) пропорційність при призначенні дисциплінарного стягнення; 10) застосування заборони на право заняття адвокатською діяльністю як вид дисциплінарної відповідальності виключно за найсерйозніші порушення професійних стандартів.

Порівняльно-правовий аналіз положень Конвенції з нормами національного законодавства дозволяє визначити актуальні проблеми дотримання стандартів дисциплінарного провадження в Україні.

1. Недоліки правового регулювання:

– єдиною засадою дисциплінарної процедури, яку чітко окреслено Законом, є засада змагальності (ч. 2 ст. 40). Втім, вбачається, що закріплення принципів дисциплінарного провадження, зокрема й таких, як законність, відсутність дискримінації, пропорційність, варто передбачити на законодавчому рівні. Основоположним в ієрархії цінностей дисциплінарного провадження щодо адвокатів має бути визначений принцип верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями;

– використання в Законі широких та надто оціночних понять при формулюванні переліку діянь, які є підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності. Так, порушення правил адвокатської етики, що підриває авторитет адвокатури України (ч. 2 ст. 32 Закону) є не-

простим для кваліфікації, враховуючи, що за вчинення такого проступку передбачено дисциплінарну відповідальність у вигляді позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю;

- обмежений перелік видів дисциплінарних стягнень, визначених ст. 35 Закону, який не дозволяє забезпечити дотримання принципу пропорційності при обранні виду дисциплінарного стягнення;

– відсутність механізму спрощеного провадження. Спрощена дисциплінарна процедура гарантувала би реалізацію прав адвоката у дисциплінарному провадженні і була би здатною зберегти час та ресурси, які витрачаються на розгляд дисциплінарних справ. Спрощене дисциплінарне провадження стосовно адвоката у справах, що стосуються незначних порушень, може підвищити ефективність, оперативність та своєчасність розгляду справ.

2. Проблематика складу дисциплінарних органів адвокатури та питання легітимності.

Адвокати при виконанні своїх професійних обов'язків не перебувають у відносинах підлеглості, адже підпорядковуються не особам, а певним вимогам, визначеним законом. При цьому адвокати іноді досить критично сприймають дисциплінарний контроль, навіть з боку своїх колег, хоча наявність такого дисциплінарного контролю передбачена законом і є однією з гарантій незалежності адвокатури, а однією з засад адвокатського самоврядування визначено заборону втручання органів адвокатського самоврядування у професійну діяльність адвоката.

У свою чергу, скаржники іноді вважають, що мають підстави для недовіри до дисциплінарного органу адвокатури, оскільки він складається з адвокатів, які будуть більш лояльними до колеги, ніж до скаржників.

На теперішній час проблема довіри ускладнюється й тим, що після завершення строку, на який було обрано членів дисциплінарних палат, в умовах війни неможливо провести збори адвокатів та виборні конференції в регіонах з дотриманням встановлених законом вимог. Застосування принципу інституціонального континуїтету, який передбачає, що органи адвокатського самоврядування та їх члени продовжують виконувати свої повноваження до початку діяльності новосформованих органів адвокатського самоврядування та обрання їх нових членів [13], стало виходом з ситуації у період воєнного стану. Проте проведення нових виборів в адвокатурі, у тому числі до КДКА та ВКДКА, є необхідним.

Задля вирішення окресленої проблеми висловлюються різні пропозиції: від запровадження на законодавчому рівні нових дисциплінарних органів адвокатури - наприклад, дисциплінарного суду або дисциплінарних комісій, у тому числі й змішаного складу, до більш радикальних рішень - створення єдиного дисциплінарного органу для суддів, прокурорів та адвокатів. Слабким місцем таких ідей є доволі розмите розуміння поняття незалежності адвокатури від держави і будь-яких суб'єктів, які здатні вплинути на свободу здійснення адвокатської діяльності та дотримання принципу незалежності.

У пояснювальному звіті до Конвенції роз'яснюється, що «у деяких країнах професійні асоціації адвокатів *формально* створюються під егідою міністерства юстиції або інших органів. Підпорядкованість професійних асоціацій певним регуляторним вимогам та органам не суперечить незалежності, якою повинні користуватися професійні асоціації, за умови, що їхня автономія у здійсненні своєї діяльності, включаючи роль у консультаціях з питань законодавства, вільна від будь-якого впливу з боку виконавчої влади або інших державних органів» [14].

При цьому пояснювальний звіт не містить роз'яснень щодо того, як саме дисциплінарний орган повинен зберегти незалежність, знаходячись у системі міністерства юстиції або іншого органу влади, і чи є доцільним його включення в цю систему *формально*?

Сучасний законодавчий підхід до незалежності адвокатури в Україні, відповідно до якого виключно адвокати можуть здійснювати повноваження з притягнення інших адвокатів до дисциплінарної відповідальності, породжує й запитання про можливість здійснення аналогічних функцій іншими адвокатами або органами, окрім дисциплінарних палат КДКА.

За Законом України «Про адвокатуру» 1992 р. (ст. 16) притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності здійснювалось КДКА, але статутами адвокатських об'єднань також могло передбачатись накладення дисциплінарних стягнень на адвокатів-членів такого об'єднання [15]. Втім окреслені положення законодавства були проблематичними у правозастосовній практиці через подвійну відповідальність та різні критерії оцінки проступку адвоката.

Таким саме важливим є питання розмежування повноважень між органами адвокатського самоврядування. Так, регіональні ради, Рада адвокатів України, навіть з'їзд адвокатів України, який є вищим органом адвокатського самоврядування, не можуть втручатися в дисциплінарну процедуру, так само, як і КДКА не може перебирати на себе повноваження ради адвокатів регіону або конференції адвокатів регіону. Неприпустимість переймання повноважень дисциплінарної палати не лише будь-яким органом адвокатського самоврядування, а й органами НААУ (комітетами, комісіями і т.д.), є необхідною умовою дотримання гарантій адвокатської діяльності.

Висновки. Процедура притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності в Україні повинна здійснюватись у відповідності до гуманістичних цінностей та стандартів дисциплінарного провадження, визначених Європейською Конвенцією захисту професії адвоката.

Для вирішення окремих проблем законодавчого регулювання і правозастосовної практики в Україні запропоновано: на законодавчому рівні закріпити принципи дисциплінарного провадження; виключити законодавчі положення, які місять надто оціночні поняття щодо дисциплінарних проступків; запровадити спрощену дисциплінарну процедуру стосовно адвоката у справах, що стосуються незначних порушень.

Окреслено проблему легітимності дисциплінарних палат КДКА, які у період воєнного стану здійснюють повноваження, відповідно до принципу інституціонального континуїтету. Водночас неприпустимість переймання повноважень дисциплінарного органу адвокатури будь-якими іншими органами забезпечує дотримання принципу правової визначеності й особливого порядку дисциплінарного провадження стосовно адвоката.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.
3. Основні положення про роль адвокатів від від 01.08.1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835#Text; Стандарти незалежності юридичної професії, прийняті Міжнародною асоціацією юристів у грудні 1990 р. URL: http://pravolib.pp.ua/ist-12--idz-ax247--nf-26.html; Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства від 01.10.1988 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text; Рекомендація Nº R (2000) 21 Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів від 25.10.2000 р. URL: https://supreme. court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf.
4. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: Затверджена Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021. *Офіційний вісник України*. 2021 р. № 48. Ст. 2963; Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Юстиція». URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/justice.pdf.
5. Council of Europe Convention for the Protection of the Profession of Lawyer. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/1522_final.pdf.
6. Бірюкова А.М. Правовий статус адвоката і адвокатури: вітчизняна модель у контексті процесів глобалізації: дис.... д-ра юрид. наук; 12.00.10. Київ, 2019. 508 с.
7. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення незалежної адвокатури України: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 900 с.
8. Іваницький С.О. Теоретичні основи організації адвокатури в Україні: монографія. К.: Інтерсервіс, 2017. 795 с.
9. *Святоцька В.О. Стандарти організації та професійної діяльності адвокатури: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: Ін Юре, 2019. 477 с.*
10. Коваленко Т.С. Дисциплінарна відповідальність адвокатів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2010. 20 с.
11. Регламент Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури регіону: затверджено Рішенням Ради адвокатів України від 16.02.2013 р. № 77. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/reglamenti/reglament-kdka.pdf.
12. Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність: затверджено Рішенням Ради адвокатів України від 30.08.2014 р. № 120. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr120871-14#Text.
13. Про затвердження роз'яснення щодо інституціонального континуїтету Національної асоціації адвокатів України та організаційних форм адвокатського самоврядування: Рішення Ради адвокатів України № 69 від 21.09.2020 р. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2020-09-21-r-shennya-rau-69_6332fad56de6e.pdf.
14. Explanatory Report to the Council of Europe Convention for the Protection of the Profession of Lawyer. URL: https://rm.coe.int/1680b4c6c0.
15. Про адвокатуру: Закон України від 19.12.1992 № 2887-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2887-12#Text.

УДК 344.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.34

ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВИХ СУДІВ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Кузнецов В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0003-1727-4019

Сийплокі М.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та
правоохоронної діяльності
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0001-6131-9179
e-mail: mykola.syiploki@uzhnu.edu.ua

Кузнецов В.В., Сийплокі М.В. Відновлення національної системи військових судів: сучасні проблеми правотворчості.

У статті досліджено сучасні законопроєкти «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо функціонування військових судів» (реєстр. № 13048 від 27.02.2025 р.) та «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо створення та організації діяльності військових судів» (реєстр. № 13048-1 від 11.03.2025 р.), які стосуються встановлення системи військових судів.

Метою дослідження є аналіз стану правотворчої діяльності у сфері відновлення функціонування військових судів. Для реалізації мети статті було використано такі наукові методи: формально-догматичний – під час правового аналізу норм законопроєктів; метод порівняльного аналізу дозволив дослідити систему військових судів в окремих зарубіжних країнах; статистичний метод дозолив визначити кількісні показники військових кримінальних правопорушень та воєнних злочинів та визначити їх вплив на функціонування системи кримінальної юстиції. Методи аналізу та синтезу дозволили запропонувати конкретні алгоритми вирішення проблеми встановлення системи військових судів.

Проаналізовано дві протилежні позиції щодо запровадження системи військових судів. Одним з важливих аргументів щодо запровадження військових судів визначено зарубіжний досвід правового регулювання діяльності таких судових органів, які існують у багатьох провідних державах світу, зокрема у більшості країн Європейського Союзу. Констатовано, що зарубіжний досвід регламентації військовій юстиції неможна абсолютизувати та формально імплементувати у національне законодавство, зважаючи на різні правові традиції країн і на чинний воєнний стан в Україні.

У дослідженні наголошено на тому, що законопроєкти, які стосуються відновлення системи військових судів, є надзвичайно важливими, актуальними, своєчасними та містять слушні пропозиції для майбутнього функціонування військових судів. Обґрунтовано, що вказані законопроєкти потребують певного доопрацювання, можливого об'єднання, а також узгодження з відповідними конституційно-правовими нормами. У статті запропоновано обмежити юрисдикцію військових судів винятково сферою військових кримінальних правопорушень, воєнних злочинів, справ про адміністративні правопорушення та дисциплінарних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, резервістами і військовозобов'язаними під час проходження ними зборів. Зроблено висновок, що у перспективі створення військових судів повинно залежати від комплексного вирішення проблеми створення системи військової юстиції.

Ключові слова: військовий суд, військовослужбовець, військові кримінальні правопорушення, воєнний стан, воєнні злочини, законопроєкт, кримінальна юстиція, правосуддя, судова юрисдикція.

Kuznetsov V.V., Siyploki M.V. Restoration of the national system of military courts: modern problems of lawmaking.

The article investigates the modern draft laws «On Amendments to the Law of Ukraine» On Judiciary and Status of Judges» on Functioning of Military Courts» (Reg. No. 13048 of 27.02.2025) and «On Amendments

to the Law of Ukraine» On Judiciary and Status of Judges» on Creation and Organization of Military Courts» (Reg. No. 13048-1 of 11.03.2025) concerning the establishment of a system of military courts.

The purpose of the study is to analyze the state of lawmaking in the sphere of restoring the functioning of military courts.

The following scientific methods were used to realize the purpose of the article, such as: formal-dogmatic – for legal analysis of the norms of draft laws; the method of comparative analysis allowed us to explore the system of military courts in some foreign countries; the statistical method has dose to determine the quantitative indicators of military criminal offenses and military crimes and to determine their impact on the functioning of the criminal justice system. Methods of analysis and synthesis have allowed offering specific algorithms for solving the problem of military courts system establishing.

Two opposite positions on the introduction of a system of military courts are analyzed there. One of the important arguments for the introduction of military courts is the foreign experience of legal regulation of the activities of such judicial bodies that exist in many leading states of the world, in particular in most countries of the European Union. It has been stated that foreign experience of regulating military justice cannot be absolutized and formally implemented into national legislation, considering the various legal traditions of countries and the current martial law in Ukraine.

The study emphasizes that the draft laws concerning the restoration of military courts system are extremely important, relevant, timely and containing good proposals for the future functioning of military courts. It is substantiated that these draft laws require some refinement, possible association, and reconciliation with the relevant constitutional legal norms. The authors propose to restrict the jurisdiction of military courts exclusively with the sphere of military criminal offenses, military crimes, cases of administrative offenses and disciplinary offenses committed by military personnel, reservists and conscripts during their fees. It is concluded that in the future the creation of military courts should depend on the comprehensive solution of the problem of creating a system of military justice.

Key words: military court, serviceman, military criminal offenses, martial law, martial crimes, draft law, criminal justice, justice, court jurisdiction

Постановка проблеми. Історія становлення військового судочинства в Україні має давню історію. Зважаючи, що генезис цього питання вже ставав предметом інших наукових досліджень [4; 10], зупинимося лише на деяких важливих, на нашу думку, історичних моментах. Уперше право на військові суди на території України було проголошено королем Речі Посполитої Стефаном Баторієм в Універсалі від 20 серпня 1576 р., який функцію судової влади поклав на Гетьмана війська козацького [11, с. 114]. Після незалежності України, довготривалий період функціонування військових судів був поставлений під питання через прийняття Концепції вдосконалення судівництва, схваленої Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/200639, згідно з якою у судовій системі України не повинно бути військових судів [20]. Цей процес був продовжений Указом Президента «Про ліквідацію окремих військових апеляційних та військових місцевих судів, внесення змін до мережі і кількісного складу суддів військових апеляційних та військових місцевих судів» від 6 липня 2006 року № 599/2006, яким було ліквідовано військові апеляційні суди Західного та Південного регіону, військові місцеві суди Вінницького, Миколаївського, Ужгородського, Чернівецького та Чернігівського гарнізонів [21]. Такі дії влади були обумовлені, на думку Ю. Боброової та Ю. Боброва, набранням чинності 1 вересня 2005 року Цивільного кодексу України, в якому вже не передбачалося певних категорій справ, які були підсудні військовим судам [4, с. 127].

Як відомо, 3 серпні 2010 року набрав чинності Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453-VI, в якому, зокрема, було передбачено ліквідацію військових судів. Указом Президента України «Про ліквідацію військових апеляційних і військових місцевих судів» від 14 вересня 2010 р. № 900/2010 були ліквідовані 15 військових судів: 2 апеляційні і 13 місцевих. Пригадаймо, що військові суди до ліквідації у 2010 році входили до системи судів загальної юрисдикції і здійснювали правосуддя у Збройних Силах України (ЗСУ) та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону. Військовим судам були підвідомчі справи, зокрема про всі злочини, скоєні військовослужбовцями ЗСУ та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону, військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, всі справи про шпигунство, та інші категорії справ, у тому числі, пов'язані із захистом прав і свобод військовослужбовців [14]. Відмову від подібної спеціалізації держава аргументувала такими положеннями: «необхідністю забезпечення конституційного принципу незалежності суддів під час здійснення правосуддя; існування військових судів порушувало вимоги ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо права особи на справедливий судовий розгляд (коли військовий суд має у своєму складі військового офіцера на службі в армії, що підпорядковується військовій дисципліні, і який призначається своїм ієрархічним начальником і не користується тими ж конституційними гарантіями, які надаються суддям, неможливо

вважати, що такий суд є незалежним і неупередженим у значенні статті 6 Конвенції (Gürkan v. Turkey), 2012, §§ 13–20)» [16, с. 184].

Сьогодні ця проблематика набула особливої актуальності. Це обумовлено насамперед російською агресія проти України, яка розпочалася 20 лютого 2014 р. й трансформувалася 24 лютого 2022 р. в широкомасштабну відкриту війну. Такий виклик національній безпеці України потребує переформатуванню діяльності різних державних органів, зокрема і судових органів. Зростання кількості військових кримінальних правопорушень (у 2022 р. – 13766; у 2023 р. – 28666; у 2024 р. – 93900) та воєнних злочинів (у 2022 р. – 60387; у 2023 р. – 60944; у 2024 р. – 28788) [19] змушує як науковців, так і практичних працівників замислитися щодо ефективності діяльності сучасної системи кримінальної юстиції. На нашу думку, ця сучасна проблематика, обумовлена російсько-українською війною, знову актуалізує ідею створення системи військової юстиції і, зокрема загострює потребу у відновленні військових судів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості функціонування військової юстиції в Україні і, зокрема військових судів досліджували такі науковці, як Ю. Бобров, П. Богуцький, В. Заросило, А. Подоляка, І. Костюк, О. Князюк, А. Лапкін, О. Лощихін, В. Оверчук, В. Пахомов, В. Пилипчук, О. Піпко, А. Полянський, О. Полегенька, Є. Сидоров, О. Ткачук, В. Топчій, Ю. Фідря, В. Шишкін та інші. Слід констатувати факт, що незважаючи на триваючий в Україні воєнний стан, в юридичній доктрині не досягнуто єдиної думки щодо відновлення військових судів. Важливо відміти монографію «Військові суди України в системі судів загальної юрисдикції» (2007), яка була підготовлена В. Шевченко та О. Ткачуком і стосувалася діяльності, чинної на той момент, системи військовою юстиції [32]. Також особливої уваги слід приділити науковим роботам Ю. Боброва, який тривалий період професійно досліджує вказану проблематику [2; 4]. Певним підсумком цієї наукової діяльності стала фундаментальна монографія Ю. Боброва «Проблеми становлення та розвитку системи військових судів в Україні» (2025), в якій автор аналізує правові засади створення та організації діяльності системи військових судів в Україні, здійснення судочинства військовими судами та визначає пріоритети розвитку системи військових судів [3]. Незважаючи на значну кількість наукових праць з даної тематики, сьогодні залишають недостатньо дослідженими нові законопроєкти щодо відновлення системи військових судів. Отже, на нашу думку, ця частина правотворчої діяльності потребує самостійного наукового аналізу та висловлення авторської позиції щодо перспектив функціонування військових судів.

Метою нашого дослідження є аналіз стану правотворчої діяльності у сфері відновлення функціонування військових судів.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, сьогодні в національній юридичній науці та практиці існує дві позиції щодо запровадження системи військових судів. Позиції науковців та практиків можуть кардинально відрізнятися [2; 8].

Перша позиція полягає у повній підтримці ідеї відновлення системи військового правосуддя. Вагомі аргументи для запровадження системи військових судів пропонує, зокрема суддя Великої Палати Верховного Суду, вчений секретар Науково-консультативної ради при Верховному Суді Олег Ткачук. Він наводить статистичні дані, які свідчать про те, що у правовому полі України суттєво збільшилася кількість нормативно-правових актів, які стосуються військових, а суди розглядають десятки тисяч військових судових справ [27]. На його думку, ці «цифри показують, що в загальних судах виникла специфічна категорія справ, вирішення яких потребує спеціальних знань у військовому праві, а також досвіду життя і діяльності в умовах військової організації. Такий досвід і знання повинні забезпечити кваліфіковане і справедливе вирішення справ військових» [27]. Також О. Ткачук наводить відповідні листи (Вищої ради правосуддя, Міністерства оборони України, Секретаріату Ради національної безпеки і оборони України) на підтримку впровадження в Україні військової юстиції і, зокрема військових судів [27].

Цю позицію підтримують й окремі народні депутати України. Наразі зареєстровано проєкти законів України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо функціонування військових судів» (реєстр. № 13048 від 27.02.2025 р.) та «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо створення та організації діяльності військових судів» (реєстр. № 13048-1 від 11.03.2025 р.)/

На користь цієї ідеї свідчить й зарубіжний досвід функціонування військових судів, які існують у багатьох провідних державах (біля 40), зокрема у Сполучених Штатах Америки, Польщі, Ізраїлі, Великій Британії. Також слід враховувати такий факт, що більшість країн Європейського Союзу в яких функціонує інститут військової юстиції, наділяють військові суди статусом спеціалізованого суду [26, с. 71]. Цікавий факт, Франція, як і Україна, свого часу ліквідувала військові суди, але згодом це рішення було визнано помилковим, а систему військових судів було відновлено [16, с. 185]. Разом з тим, ми спостерігаємо в зарубіжних державах різний підхід до системи військових судів [28, с. 170–174]. На нашу думку, зарубіжний досвід регламентації військовій юстиції неможна абсолютизувати та «сліпо»

імплементувати у національне законодавство, зважаючи на різні правові традиції країн і, саме головне, на чинний воєнний стан в Україні.

Далі розглянемо основні положення законопроєктів (реєстр. № 13048 від 27.02.2025; реєстр. № 13048-1 від 11.03.2025), які, зважаючи на російську агресію проти України, пропонують відновити систему військового правосуддя.

Проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо функціонування військових судів» (реєстр. № 13048 від 27.02.2025 р.) підготував народний депутат України С. Власенко.

Метою законопроекту № 13048 від 27.02.2025 р. є «забезпечення ефективного та оперативного судочинства у військовій сфері, захисту прав військовослужбовців шляхом відновлення функціонування військових судів, а саме віднесення до місцевих загальних судів також військових судів гарнізонів та врегулювання, що апеляційними судами, що здійснюють перегляд судових рішень, ухвалених військовими судами гарнізонів, є військові апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах» [17].

Проєктом № 13048 від 27.02.2025 р. пропонується внести зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», якими передбачити, зокрема наступні положення: військові суди гарнізонів віднести до системи місцевих загальних судів; військові суди гарнізонів за юрисдикцією розглядають справи щодо військових кримінальних правопорушень, порушень правил та звичаїв ведення війни, порушення законодавства про державну таємницю ЗСУ та військових формуваннях, адміністративні справи, в яких стороною є військовослужбовець або орган військового управління, справи про дисциплінарні правопорушення військовослужбовців; апеляційними судами, що здійснюють перегляд судових рішень, ухвалених військовими судами гарнізонів, є військові апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах; суддею військового апеляційного суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя в апеляційному суді, а також має стаж роботи на посаді судді за спеціалізацією із здійснення кримінального провадження не менше п’яти років; у Касаційному кримінальному суді Верховного Суду створюється окрема палата для розгляду військових справ. До складу палати з розгляду військових справ Касаційного кримінального суду входять виключно судді, які мають стаж роботи на посаді судді за спеціалізацією із здійснення кримінального провадження не менше десяти років; суддям військових судів гарнізонів, військових апеляційних судів, а також включених до складу палати з розгляду військових справ Касаційного кримінального суду присвоюються військові звання офіцерського складу, починаючи з молодшого лейтенанта юстиції та ін. [22].

На вказаний законопроєкт підготовлено висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України, який містить 14 основних зауважень. Серед них слід виділити зауваження щодо юрисдикції військових судів; кваліфікаційних вимог до судді; права залучати військових експертів для консультацій, роз’яснень або надання висновків з військових питань; порядку присвоєння військових звань суддям військових судів гарнізонів, військових апеляційних судів та Верховного Суду; конкурсу на посаду судді військового суду гарнізону; формування Громадської ради доброчесності (запропоновано виключити можливість бути членами ради для осіб, які є іноземцями або особами без громадянства); термінології проєкту; фінансування з Державного бюджету України [6]. Усі ці зауваження, вважаємо, є слушними, а окремі з них – принциповими.

На нашу думку, є критичним зауваження, яке стосується питання фінансування з Державного бюджету України відновлення системи військових судів. Без окремого обґрунтованого прорахунку фінансових витрат з бюджету на створення системи військового правосуддя, неможливо здійснити якісну реформу у цій сфері. Суб’єкт права законодавчої ініціативи повторює системну правотворчу помилку, яка полягає у нехтуванні фінансово-економічними розрахунками, що не узгоджуються із вимогами ч. 3 ст. 91 Регламенту Верховної Ради України про те, що у разі внесення законопроекту, проекту іншого акта, прийняття якого призведе до зміни показників бюджету (надходжень бюджету та/або витрат бюджету), суб’єкт права законодавчої ініціативи зобов’язаний додати фінансово-економічне обґрунтування (включаючи відповідні розрахунки). Також втручання в питання формування Громадської ради доброчесності, що не є предметом законопроєкту, на нашу думку, повністю перекреслює окремі позитивні положення законопроєкту.

Важливо відмітити, що законопроєкт не вирішує принципового питання відповідності нормативних пропозицій ст. 125 Конституції України. Наприклад, як відомо, створення суду неможливе без внесення Президентом України відповідного проєкту Закону України до Верховної Ради України після консультацій з Вищою радою правосуддя (ч. 2 ст. 125 Конституції України). Це положення автором законопроєкту недотримано.

Альтернативний проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо створення та організації діяльності військових судів» (реєстр. № 13048-1 від 11.03.2025 р.) підготував народний депутат України М. Дирдін.

Метою законопроекту № 13048-1 від 11.03.2025 р. є «забезпечення якісного виконання завдань правосуддя у воєнній сфері стосовно військовослужбовців за вчинені кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, за військові адміністративні правопорушення, а також забезпечення ефективного судового захисту порушених прав і законних інтересів військовослужбовців, членів їхніх сімей» [18].

Проєктом № 13048-1 від 11.03.2025 р. пропонується внести зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», якими передбачити, зокрема наступні основні положення: місцевими військовими судами є окружні військові суди, які утворюються з урахуванням дислокації Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, їх органів управління та військово-адміністративного поділу території України; місцеві військові суди розглядають справи стосовно військовослужбовців, резервістів і військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, справи за їх участі як сторони в адміністративному судочинстві при вирішенні публічно-правових спорів з суб'єктами владних повноважень, що здійснюють публічно-владні управлінські функції у сфері оборони, а також справи з питань соціального і правового захисту військовослужбовців, членів їхніх сімей; апеляційним судом з розгляду кримінальних справ, справ про адміністративні правопорушення стосовно військовослужбовців, резервістів і військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, а також справ за їх участі як сторони в адміністративному судочинстві при вирішенні публічно-правових спорів з суб'єктами владних повноважень, що здійснюють публічно-владні управлінські функції у сфері оборони, а також справи з питань соціального і правового захисту військовослужбовців, членів їхніх сімей, є Військовий апеляційний суд; у складі Верховного Суду створюється Військова судова палата Верховного Суду та ін. [23].

На вказаний законопроєкт підготовлено висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України, який містить також 14 основних зауважень. Серед них слід виділити зауваження щодо юрисдикції військових судів; можливості здійснювати правосуддя поза приміщенням відповідного військового суду (виїзні судові засідання); кваліфікаційних вимог до судді; порядку проходження військової служби військовими суддями та їх помічниками; термінів добору кандидатів на посаду судді військового суду; повноважень Вищої ради правосуддя щодо звільнення судді військового суду з посади; фінансування з Державного бюджету України [6]. Усі ці зауваження, на нашу думку, є слушними, а окремі з них – принциповими.

По-перше, є важливим тотожне зауваження, яке було висловлене й щодо першого законопроекту, яке стосується питання фінансування з Державного бюджету України відновлення системи військових судів. Ігнорування питання обґрунтування фінансування такої законодавчої ініціативи, на нашу думку, пояснюється неможливістю переконати парламентарів щодо підтримки такого надзвичайно вартісного проєкту в умовах воєнного стану, коли коштів й так хронічно не вистачає на підтримку Сил оборони та безпеки.

Також законопроєкт не вирішує принципового питання відповідності нормативних пропозицій ст. 125 Конституції України. Наприклад, створення суду неможливе без внесення Президентом України відповідного проєкту Закону України до Верховної Ради України після консультацій з Вищою радою правосуддя. Це положення автором законопроєкту не враховано. Також законопроєкт не відповідає на питання, як можна створити військові суди, які за своє специфікою можна назвати надзвичайними чи особливими [8] і це буде узгоджуватися з ч. 6 ст. 125 Конституції України. У законопроєкті, на нашу думку, не достатньо положень щодо правової регламентації функціонування відповідного апеляційного суду. Кваліфікаційні вимоги до судді військового суду значно обмежують доступ громадян до права взяти участь у конкурсі на посаду судді. Наприклад у законопроєкті зазначено, що не може бути призначений суддею місцевого військового суду громадянин, який непридатний до військової служби (п. 2 ч. 2 ст. 69, п. 121 ч. 1 ст. 71 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в редакції законопроєкту) [7]. На нашу думку, взагалі слід відмовитися від такої кваліфікаційної вимоги до кандидата на посаду судді військового суду, як наявність обов'язкового статусу військовослужбовця (військовозобов'язаного офіцерського складу). Голова Національної асоціації адвокатів України Лідія Ізовітова дотримується аналогічної думки і вважає, що запропоноване положення щодо наявності у судді військового суду статусу військовослужбовця породжує додаткові корупційні ризики, оскільки «виникає можливість неформального впливу на суддів через механізми військової служби та кар'єрного зростання» [10]. Таку ж пропозицію підтримує й начальник Головного управління військової юстиції Міністерства оборони України Олексій Муравйов, який вважає, що суддя не має обов'язково перебувати на військовій службі і цілком достатньо, щоб він мав фахові знання [29]. На нашу думку, це дуже важливе зауваження, оскільки статус військовослужбовця передбачає дотримання базового принципу – єдиноначальності, що може впливати на незалежність судді. Отже така пропозиція щодо статусу військового судді дозволить не порушити одну з фундаментальних засад судочинства як незалежність суддів і підкорення їх лише закону (ч. 1 ст. 129 Конституції України). Це конституційне положення реалізоване в ч. 1 ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус

суддів» від 2 червня 2016 р.: «Судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом». Такі засади судочинства відповідають й міжнародним стандартам правосуддя: 1) Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. проголошує, що кожна людина для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право на те, щоб її справу розглянув з додержанням усіх вимог справедливий незалежний і безсторонній суд (ст. 10) [9]; 2) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. проголошує, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом (ч. 1 ст. 6) [12]; 3) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. також визначає, що кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону [15]. Також важливо, що це відповідає й основним принципам незалежності судових органів, які схвалені VII Конгрес ООН по запобіганню злочинності і поводженню з правопорушниками 1985 р. [13, с. 895]. Можливі опоненти можуть зауважити, що, по-перше, військові суди вже існували до 2010 року і статус військовослужбовця – судді не впливав на незалежність суддів; по-друге, утворення військових судів в Україні відповідає стандартам Ради Європи і не суперечить Конституції України [11, с. 131-132], що підтверджується рішенням Конституційного Суду України № 20-рп/2003 від 11 грудня 2003 року, яким Суд, перевіряючи систему судів на її відповідність Конституції України, не визнав, що існування військових судів є неконституційним [25]; рішенням Європейського суду з прав людини від 29 червня 2004 року (справа Войтенко проти України), яким за рішеннями військових судів у цивільних справах визнано статус належного судового рішення і невідповідність діяльності військових судів міжнародним стандартам не виявлено [24]. Для припинення будь-яких дискусій з даного питання, пропонуємо Верховному Суду звернутися до Конституційного Суду України з поданням щодо офіційного тлумачення ч. 1 ст. 129 Конституції України (п. 2 ч. 1 ст. 51, ч. 1 ст. 52 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 201 р. № 2136-VIII).

На наш погляд, також є дискусійною пропозиція покладення на місцеві військові суди повноважень щодо розгляду усіх справ стосовно військовослужбовців, резервістів і військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, адже за таких обставин військові суди будуть змушені розглядати справи щодо вказаних осіб фактично у будь-якому провадженні (цивільному, кримінальному, адміністративному та у справах про адміністративні правопорушення). Так, наприклад, у випадку прийняття законопроєкту справи про пенсійне забезпечення вказаних осіб будуть розглядатися військовими судами, що, цілком зрозуміло, не відповідає меті створення таких судових органів.

Підсумовуючи дослідження правотворчої діяльності у цій сфері, слід зазначити, що запропоновані законопроєкти (реєстр. № 13048 від 27.02.2025; реєстр. № 13048-1 від 11.03.2025) є надзвичайно важливими, актуальними, своєчасними та містять слушні пропозиції для майбутнього функціонування військових судів. Указані законопроєкти, на наш погляд, потребують певного доопрацювання, можливого об'єднання, а також узгодження з відповідними конституційно-правовими нормами. Зокрема, вважаємо за доцільне обмежити юрисдикцію військових судів виняткову сферою військових кримінальних правопорушень, воєнних злочинів, справ про адміністративні правопорушення та дисциплінарних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, резервістами і військовозобов'язаними під час проходження ними зборів.

Далі розглянемо іншу позицію, яка полягає у неможливості на даний час реалізації ідеї створення системи військового правосуддя. Наприклад, Голова Верховного Суду Станіслав Кравченко вважає, що утворити військові суди без змін до Конституції України неможливо: «Дискусія в тому, чи можна просто законом ввести військові суди. Якщо буквально читати норму статті, то не можна, а є тільки два виходи: або міняти ст. 125 Конституції України, що в умовах воєнного стану неможливо, або організовувати діяльність військових судів через систему вищих спеціалізованих судів» [31]. Тобто, як підкреслює С. Кравченко, «Вищий військовий суд може працювати, але як спеціалізований суд він не матиме розгалуженої мережі по всій країні. Забрати все і розглядати в Києві – тут може бути більше шкоди, ніж користі» [31]. На думку голови Верховного Суду Станіслава Кравченко, єдиний шлях розглядати справи, у яких фігурують військові, – це спеціалізація суддів у судах, як це і відбувається зараз, а якщо створювати військові суди, то потрібно відновлювати і військову прокуратуру і військову адвокатуру: «Якщо відновлювати військову юстицію в комплексі, то я думаю, зараз у нас немає на це ні фізичних, ні матеріальних ресурсів, ні часових можливостей» [30]. Ця аргументація, очевидно, має конституційне підґрунтя (частини 4 та 6 ст. 125 Конституції України), яке спростувати, без роз'яснення Конституційного Суду України, на нашу думку, неможливо. У зв'язку з цим не можна повністю погодитися з думкою О. Балацької та О. Кучинської (які у своїй статті підтримали позицію С. Кравченка), що «відновлення в системі судоустрою України військових судів повністю відповідає вимогам статті 125

Конституції» [1, с. 466]. Тому пропонуємо Верховному Суду звернутися до Конституційного Суду України з поданням щодо офіційного тлумачення частин 4 та 6 ст. 125 Конституції України (п. 2 ч. 1 ст. 51, ч. 1 ст. 52 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII).

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що вирішення такої складної проблеми як створення військових судів неможливе без таких обов'язкових етапів: 1) звернення Верховного Суду до Конституційного Суду України з поданням щодо офіційного тлумачення частин 4 та 6 ст. 125 та ч. 1 ст. 129 Конституції України; 2) підготовка та внесення Президентом України відповідного проєкту Закону України до Верховної Ради України після консультацій з Вищою радою правосуддя; 3) фінансово-економічне обґрунтування законопроєкту повинно містити реальні дані для реалізації нормативних пропозицій; 4) у перспективі створення військових судів повинно залежати від комплексного вирішення проблеми створення системи військової юстиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ^

1. Балацька О.Р., Кучинська О.П. Відновлення військових судів в системі правосуддя в Україні: досвід минулого та сучасні реалії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024 № 6. С. 462–467.
2. Бобров Ю. Актуальність створення військових судів в Україні: огляд результатів дослідження. *Публічне право.* 2019. № 3 (35). С. 99–105.
3. Бобров Ю. Проблеми становлення та розвитку системи військових судів в Україні: монографія. Ін-т інформації, безпеки і права Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2025. 320 с.
4. Боброва Ю.Ю., Бобров Ю.О. Військові суди як виклик сьогодення в умовах збройної агресії рф проти України: історична ретроспектива та ґенеза розвитку. *Military offences and war crimes: background, theory and practice*: collective monograph. / ed. by: V.M. Stratonov. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 112–138. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/57541/1/Розділ%20монографії.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
5. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України від 20 березня 2025 р. на проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо функціонування військових судів» (реєстр. № 13048 від 27 лютого 2025 р.). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55903 (дата звернення: 20.05.2025).
6. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України від 20 березня 2025 р. на проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо створення та організації діяльності військових судів» (реєстр. № 13048-1 від 11 березня 2025 р.). URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/55948 (дата звернення: 20.05.2025).
7. Висновок Комітету з питань інтеграції України до Європейського Союзу Верховної Ради України від 17 квітня 2025 р. на проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо створення та організації діяльності військових судів» (реєстр. № 13048-1 від 11 березня 2025 р.). URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/55948 (дата звернення: 20.05.2025).
8. Висоцька Г. Відновленню військових судів в Україні чинить опір сама… Конституція? URL: http://zib.com.ua/ua/118588- vidnovlennyu_viyskovih_sudiv_v_ukraini_chinit_opir_konstituc.html (дата звернення: 20.05.2025).
9. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. Неофіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 20.05.2025).
10. Ізовітова Л. Погони не личать мантії. *Закон і Бізнес*, 1 травня 2025 р. URL: https://zib.com.ua/ua/166810-modeli_vidnovlennya_viyskovih_sudiv_proanalizuvala_lidiya_iz.html (дата звернення: 20.05.2025).
11. Ковальова С.Г. Судоустрій і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського: Монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 200 с.
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 р. Дата ратифікації Україною: 17 липня 1997 р. Дата набрання чинності для України: 11 вересня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.05.2025).
13. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Таційй (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.
14. Левченко І. Третій рік війни. А судді хто? *Главком*, 16 вересня 2016 р. URL: https://glavcom.ua/publications/tretiy-rik-viyni-a-suddi-hto-372817.html (дата звернення: 20.05.2025).

15. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнято 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 20.05.2025).
16. Пахомов В.В., Дегтяр Р.О. Військові суди. *Правові горизонти.* 2016. С. 182–186. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/141468162.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
17. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо функціонування військових судів» (реєстр. № 13048 від 27 лютого 2025 р.). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55903 (дата звернення: 20.05.2025).
18. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо створення та організації діяльності військових судів» (реєстр. № 13048-1 від 11 березня 2025 р.). URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/55948 (дата звернення: 20.05.2025).
19. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 20.05.2025).
20. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006 (дата звернення: 20.05.2025).
21. Про ліквідацію окремих військових апеляційних та військових місцевих судів, внесення змін до мережі і кількісного складу суддів військових апеляційних та військових місцевих судів: Указ Президента України від 6 липня 2006 р. № 599/2006. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/599/2006 (дата звернення: 20.05.2025).
22. Проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо функціонування військових судів» (реєстр. № 13048 від 27 лютого 2025 р.). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55903 (дата звернення: 20.05.2025).
23. Проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо створення та організації діяльності військових судів» (реєстр. № 13048-1 від 11 березня 2025 р.). URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/55948 (дата звернення: 20.05.2025).
24. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Войтенко проти України» від 29 червня 2004 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_223 (дата звернення: 20.05.2025).
25. Рішення Конституційного Суду України № 20-рп/2003 від 11 грудня 2003 р. у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення Закону України «Про судоустрій України» (справа про Касаційний суд України). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-03 (дата звернення: 20.05.2025).
26. Сидоров Є., Полегенька О. Військовий суд: міжнародні стандарти правосуддя та кадрове забезпечення. *Слово Національної школи суддів*. 2017. № 3(20). С. 67–81.
27. Ткачук О. Військові суди = Правосуддя для військових. *Українська правда*, 6 лютого 2025 р. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2025/02/6/7496723/ (дата звернення: 20.05.2025).
28. Топчій В.В. Моделі систем військових судів у країнах Європейського Союзу: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняно юриспруденції*. 2016. № 2. С. 170–174.
29. У Міноборони пояснили, що потрібно для створення військових судів. *АрміяInform*, 21 березня 2025 р. URL: https://armyinform.com.ua/2025/03/21/u-minoborony-poyasnyly-shho-potribno-dlya-stvorennya-vijskovyh-sudiv/ (дата звернення: 20.05.2025).
30. Утворити військові суди без змін до Конституції неможливо – голова Верховного Суду. *Укрінформ*, 15 квітня 2025 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3982265-utvoriti-vijskovi-sudi-bez-zmin-do-konstitucii-nemozlivo-golova-verhovnogo-sudu.html (дата звернення: 20.05.2025).
31. Хамстер Ж. Свій судить своїх. Чи потрібні Україні спеціальні військові суди. *Телеграф*, 25 травня 2024 р. URL: https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2024-05-24/5853679-sviy-sudit-svoikh-chi-potribni-ukraini-spetsialni-viyskovi-sudi (дата звернення: 20.05.2025).
32. Шевченко В.П., Ткачук О.С. Військові суди України в системі судів загальної юрисдикції: монографія. Київ: КНТ, 2007. 299 с.

УДК 347.965
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.35

АДВОКАТСЬКА ТАЄМНИЦЯ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТУ ТА ОБСЯГУ

Семенов М.В.,
адвокат,
аспірант Запорізького національного університету
ORCID: 0009-0003-7403-1758

Семенов М.В. Адвокатська таємниця: проблеми визначення предмету та обсягу.

У статті здійснюється комплексне дослідження інституту адвокатської таємниці як фундаментальної основи правової системи, що забезпечує належний рівень захисту конфіденційності відносин між адвокатом і клієнтом. Автор проводить ґрунтовний аналіз законодавчого визначення та регулювання адвокатської таємниці в Україні, детально розглядає її юридичний зміст, правові межі та механізми захисту. Особлива увага приділяється порівнянню національного законодавства з відповідними міжнародними стандартами, передусім практикою Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

У роботі системно висвітлюється актуальність проблеми в сучасних умовах цифровізації суспільства, що створює нові виклики для захисту конфіденційної інформації та вимагає переосмислення традиційних підходів до забезпечення адвокатської таємниці. Автор розкриває багатоаспектність предмету адвокатської таємниці, включаючи такі його складові, як: факт звернення до адвоката, мотиви звернення, зміст і характер правових консультацій, документи, передані адвокату, електронну кореспонденцію та інші форми комунікації.

Важливим аспектом дослідження є розгляд новітньої судової практики, зокрема справи Reznik v. Ukraine (2025), яка стала значущим прецедентом, що підкреслює необхідність чіткого визначення предмету адвокатської таємниці та запровадження ефективних механізмів її правового захисту в національному законодавстві. Автор виявляє та аналізує проблемні аспекти чинного правового регулювання та правозастосовної практики, пов'язані з розбіжностями в українському законодавстві та відсутністю уніфікованих стандартів захисту конфіденційної інформації.

На основі проведеного аналізу у статті запропоновано комплекс науково обґрунтованих напрямів удосконалення правового захисту адвокатської таємниці. Серед них: гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, посилення механізмів судового контролю за дотриманням принципу конфіденційності, удосконалення процедур кібербезпеки для захисту електронних даних та впровадження додаткових правових гарантій для адвокатів у процесі здійснення їхньої професійної діяльності.

У підсумку автор обґрунтовує необхідність системного удосконалення законодавчого регулювання адвокатської таємниці в Україні для забезпечення високого рівня конфіденційності адвокатської діяльності відповідно до європейських стандартів та практики ЄСПЛ.

Ключові слова: адвокатська таємниця, конфіденційність, ЄСПЛ, міжнародні стандарти, цифровізація, правове регулювання.

Semenov M.V. Attorney-client privilege: problems of defining the subject and scope.

The article provides a comprehensive exploration of attorney-client privilege as a fundamental institution of the legal system ensuring an appropriate level of confidentiality in lawyer-client relationships. The author conducts a thorough analysis of the legislative definition and regulation of attorney-client privilege in Ukraine, examining in detail its legal content, boundaries, and protection mechanisms. Special attention is paid to comparing national legislation with relevant international standards, particularly the case law of the European Court of Human Rights (ECHR).

The paper systematically highlights the relevance of this issue in the modern context of digitalization, which creates new challenges for protecting confidential information and requires rethinking traditional approaches to ensuring attorney-client privilege. The author reveals the multifaceted nature of attorney-client privilege, including such components as: the fact of seeking legal assistance, the motives for doing so, the content and nature of legal consultations, documents submitted to a lawyer, electronic correspondence, and other forms of communication.

A significant aspect of the study is the examination of recent case law, particularly Reznik v. Ukraine (2025), which has become an important precedent emphasizing the need for a clear definition of attorney-client privilege and the implementation of effective legal protection mechanisms in national

legislation. The author identifies and analyzes problematic aspects of current legal regulation and enforcement practices related to inconsistencies in Ukrainian legislation and the absence of unified standards for protecting confidential information.

Based on the conducted analysis, the article proposes a set of scientifically grounded directions for improving the legal protection of attorney-client privilege. These include: harmonizing national legislation with international standards, strengthening judicial oversight mechanisms for ensuring compliance with the principle of confidentiality, improving cybersecurity procedures for protecting electronic data, and implementing additional legal guarantees for lawyers in the course of their professional activities.

In conclusion, the author substantiates the necessity for systematic improvement of the legislative regulation of attorney-client privilege in Ukraine to ensure a high level of confidentiality in legal practice in accordance with European standards and ECHR case law. The research highlights the critical importance of developing clear procedures for identifying information protected by attorney-client privilege and establishing effective mechanisms for its protection, particularly in the context of interactions with law enforcement agencies and courts during investigative actions.

Key words: attorney-client privilege, confidentiality, ECHR, international standards, digitalization, legal regulation.

Постановка проблеми. Інститут адвокатської таємниці є наріжним каменем у системі правових гарантій адвокатської діяльності та фундаментальною основою довірчих відносин між адвокатом і клієнтом. Забезпечення конфіденційності інформації, отриманої адвокатом у процесі здійснення професійної діяльності, є необхідною передумовою для ефективного захисту прав та законних інтересів осіб, що звернулися за правовою допомогою.

Актуальність дослідження предмету адвокатської таємниці обумовлена низкою факторів. По-перше, в умовах цифровізації суспільства та розвитку інформаційних технологій виникають нові виклики щодо захисту конфіденційної інформації, що зумовлює потребу в переосмисленні традиційних підходів до визначення обсягу адвокатської таємниці. По-друге, євроінтеграційні процеси вимагають гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами, зокрема, у сфері регулювання адвокатської діяльності. По-третє, сучасна практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) формує нові вимоги до правового регулювання адвокатської таємниці, що потребує відповідного наукового осмислення та впровадження в національне законодавство.

Незважаючи на законодавче закріплення поняття адвокатської таємниці в Україні, на практиці виникають численні питання щодо визначення предмету такої таємниці, її обсягу та меж. Нормативні положення, що містяться в різних правових актах, не завжди узгоджені між собою, що створює підґрунтя для неоднозначного тлумачення. Крім того, відсутність чітких процедур ідентифікації та захисту інформації, що становить адвокатську таємницю, призводить до ризиків її необґрунтованого розголошення або використання в інтересах третіх осіб.

Стан дослідження проблеми. Питання адвокатської таємниці були предметом досліджень багатьох українських науковців. Зокрема, теоретичні та практичні аспекти адвокатської таємниці висвітлювали у своїх працях Т.В. Варфоломеєва, І.Ю. Гловацький, Р.Ю. Гревцова, С.О. Іваницький, С.М. Логінова, О.В. Маленко, М.М. Погорецький, О.Г. Яновська та інші. Водночас, до цього часу в науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення предмету адвокатської таємниці, а новітня практика ЄСПЛ, зокрема справа Reznik v. Ukraine (2025), актуалізує необхідність подальших досліджень у цій сфері.

Метою статті є комплексний аналіз теоретико-правових підходів до визначення предмету адвокатської таємниці, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення нормативного регулювання в цій сфері.

Для досягнення поставленої мети визначено наступні **завдання**:

– проаналізувати міжнародні стандарти та національне законодавство щодо визначення предмету адвокатської таємниці;

– систематизувати доктринальні підходи до розуміння предмету адвокатської таємниці;

– визначити основні складові предмету адвокатської таємниці;

– виявити проблемні аспекти правового регулювання адвокатської таємниці в Україні.

Виклад основного матеріалу. Питання визначення предмету та обсягу адвокатської таємниці було вчергове актуалізоване справою Reznik v. Ukraine (заява № 31175/14), яка була вирішена Європейським судом з прав людини 23 січня 2025 року. Зокрема, ЄСПЛ наголошує, що національне законодавство повинно містити конкретні положення, що визначають обсяг адвокатської таємниці та розробляти адекватні правила і процедури для ідентифікації та захисту матеріалів, які підпадають під цю таємницю [1].

Справа стосувалася обшуку, проведеного поліцією у помешканні заявників (Заявники – Михайло Резнік, Тамара Резнік, Олексій Резнік та Микола Резнік – є громадянами України, які проживають у місті Бровари). Обшук проводився в рамках розслідування Міністерством внутрішніх справ низки злочинів, які нібито були вчинені керівництвом Інформаційного центру (державної інформаційно-технологічної компанії), зокрема зловживання владою та привласнення коштів. Михайло Резнік надавав юридичні послуги цьому Центру. У ході обшуку були вилучені пристрої для зберігання персональних даних та документи, які, за словами заявників, підпадали під адвокатську таємницю. Хоча заявник не стверджував, що якісь конфіденційні матеріали фактично були вилучені з цих носіїв, Суд вважає, що сам факт вилучення, передачі і доступу до електронних пристроїв адвоката, які потенційно могли містити такі матеріали, без будь-якого зовнішнього нагляду або інших гарантій є, на думку Суду, непропорційним втручанням у права заявника [1].

Відповідно до п. 2.3.1. Загального кодексу правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства, прийнятого делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі 1 жовтня 1988 року «конфіденційність є першорядним і фундаментальним правом та обов'язком адвоката». У п. 2.3.2. зазначеного документу передбачено, що «адвокат зобов'язаний однаковою мірою зберігати в таємниці як відомості, одержані ним від клієнта, так і інформацію про клієнта, надану йому у процесі надання послуг клієнту» [2].

Поняття адвокатської таємниці закріплено в ч. 1 ст. 22 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», якою передбачено, що адвокатською таємницею є «будь-яка інформація, що стала відома адвокату, помічнику адвоката, стажисту адвоката, особі, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, про клієнта, а також питання, з яких клієнт (особа, якій відмовлено в укладенні договору про надання правничої допомоги з передбачених цим Законом підстав) звертався до адвоката, адвокатського бюро, адвокатського об'єднання, зміст порад, консультацій, роз'яснень адвоката, складені ним документи, інформація, що зберігається на електронних носіях, та інші документи і відомості, одержані адвокатом під час здійснення адвокатської діяльності» [3].

Варто звернути увагу, що законодавець використовує формулювання «будь-яка інформація», що вказує на максимально широкий обсяг конфіденційних відомостей. Також зазначено, що зберігати таємницю зобов'язані не лише сам адвокат, а й помічник адвоката, стажист та інші особи, які працюють з адвокатом на підставі трудових відносин. Особливо важливим є те, що адвокатська таємниця поширюється не лише на відомості про клієнтів, з якими укладено договір, але й на інформацію про осіб, яким було відмовлено в укладенні договору. Законодавець конкретизує предмет адвокатської таємниці, зазначаючи, що адвокатською таємницею є інформація про:

– питання, з яких зверталися до адвоката;
– зміст порад, консультацій та роз'яснень;
– складені адвокатом документи;
– інформація на електронних носіях;
– будь-які інші відомості, отримані під час здійснення адвокатської діяльності.

Окремо згадується інформація, що зберігається на електронних носіях, що важливо в контексті цифровізації адвокатської діяльності.

Таким чином, дане визначення створює міцну правову основу для захисту конфіденційної інформації в адвокатській діяльності, хоча на практиці можуть виникати питання щодо конкретних меж адвокатської таємниці та процедур її захисту, особливо у взаємодії з правоохоронними органами та судами.

Відповідно до ст. 10 Правил адвокатської етики, затверджених Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09 червня 2017 р., адвокатською таємницею є:

– факт звернення особи за правовою допомогою;

– будь-яка інформація, що стала відома адвокату, адвокатському бюро, адвокатському об'єднанню, помічнику адвоката, стажисту або іншій особі, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом (адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням), у зв'язку з наданням професійної правничої (правової) допомоги або зверненням особи за правовою допомогою;

– зміст будь-якого спілкування, листування та інших комунікацій (в тому числі з використанням засобів зв'язку) адвоката, помічника адвоката, стажиста з клієнтом або особою, яка звернулася за наданням професійної правничої (правової) допомоги;

– зміст порад, консультацій, роз'яснень, документів, відомостей, матеріалів, речей, інформації, підготовлених, зібраних, одержаних адвокатом, помічником адвоката, стажистом або наданих ним клієнту в рамках професійної правничої (правової) допомоги чи інших видів адвокатської діяльності [4].

На думку О.В. Маленко, під адвокатською таємницею «слід розуміти фактично будь-яку інформацію, якою володіє адвокат у зв'язку із наданням ним професійної юридичної допомоги клієнту»

[5, с. 119]. І.Ю. Гловацький наголошує, що до предмету адвокатської таємниці варто відносити «не лише сам факт звернення певної особи щодо його захисту, а дані про те, хто саме звертався до адвоката із цим питанням» [6, с. 313].

Р.Ю. Гревцова вважає, що таємниця звернення осіб із проханням про надання правової допомоги має зберігатися навіть тоді, коли доручення про надання такої допомоги не було прийнято адвокатом. Адвокат має зберігати у таємниці і відомості про мотиви відмови у прийнятті відповідного доручення (наприклад, через переконання адвоката у відсутності правових чи фактичних підстав для його виконання) [7, с. 71].

О.Г. Яновська, визначаючи поняття предмету адвокатської таємниці, також включає до його змісту факт звернення до адвоката, а також питання, з якими громадянин чи юридична особа зверталася до нього, суть консультацій, порад, роз'яснень та будь-яку іншу інформацію, що стосується юридичної допомоги [8, с. 31].

С.М. Логінова вважає, що предметом адвокатської таємниці є факт звернення до адвоката, мотиви, що спонукали до звернення, відмова адвоката від доручення та її мотиви, умови договору про надання юридичної допомоги, документи, які передані адвокату клієнтом, суть консультацій, порад та роз'яснень, правові документи, що складені адвокатом, відомості, які отримані з матеріалів справи, процесуальні дії адвоката, що спрямовані на реалізацію прав клієнта, відомості про особисте життя клієнта та членів його родини, будь-які інші відомості, що можуть бути розголошені лише з дозволу клієнта [9, с. 13].

М.М. Погорецький дійшов висновку, що предметом адвокатської таємниці є:

1) будь-яка інформація, що стала відома адвокату, помічнику та стажисту адвоката, особі, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, про клієнта;

2) питання, з яких клієнт (особа, якій відмовлено в укладенні договору про надання правової допомоги з передбачених Законом підстав) звертався до адвоката, адвокатського бюро, адвокатського об'єднання;

3) зміст порад, консультацій, роз'яснень адвоката;

4) електронна переписка між адвокатом та його підзахисним, зміст їхніх телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції;

5) складені адвокатом документи, інформація, що зберігається на електронних носіях;

6) інші документи і відомості, одержані адвокатом під час здійснення адвокатської діяльності;

7) факт звернення клієнта до адвоката за правовою допомогою [10, с. 423].

Таким чином, О.В. Маленко, І.Ю. Гловацький, О.Г. Яновська та інші автори підкреслюють, що адвокатська таємниця охоплює будь-яку інформацію, яку адвокат отримує у зв'язку з наданням юридичної допомоги клієнту. Це включає не лише сам факт звернення до адвоката, а й дані про особу, яка звернулася, питання, з якими вона зверталася, суть консультацій, порад, роз'яснень та іншу інформацію, пов'язану з юридичною допомогою. Р.Ю. Гревцова наголошує, що адвокат зобов'язаний зберігати таємницю навіть у випадках, коли він відмовляється від доручення. Це стосується як факту звернення, так і мотивів відмови, наприклад, через відсутність правових підстав для надання допомоги. С.М. Логінова та М.М. Погорецький деталізують предмет адвокатської таємниці. М.М. Погорецький також включає до предмету адвокатської таємниці інформацію, отриману від осіб, яким було відмовлено в укладенні договору про надання правової допомоги з підстав, передбачених законом.

Разом з тим, усі автори підкреслюють, що адвокат зобов'язаний зберігати конфіденційність усієї інформації, отриманої від клієнта або в процесі надання юридичної допомоги. Розголошення таких відомостей можливе лише з дозволу клієнта.

О.М. Дроздов та О.В. Дроздова зазначають, що «потрібно чітко визначити в законодавстві, що саме охоплюється адвокатською таємницею, щоб запобігти її неконтрольованому порушенню» [11]. Автори наголошують на необхідності законодавчого врегулювання правил та підстав для втручання у професійну таємницю адвоката.

Висновки. Питання предмету та обсягу адвокатської таємниці має фундаментальне значення для забезпечення належного функціонування інституту адвокатури, що підтверджується як міжнародними стандартами, так і новітньою практикою ЄСПЛ, зокрема справою Reznik v. Ukraine (2025), де Суд наголосив на необхідності чіткого визначення обсягу адвокатської таємниці та розробки адекватних процедур захисту інформації, що становить таку таємницю.

Аналіз міжнародних стандартів, зокрема Загального кодексу правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства, дозволяє стверджувати, що конфіденційність визнається «першорядним і фундаментальним правом та обов'язком адвоката», що підкреслює важливість належного визначення предмету адвокатської таємниці.

Національне законодавство України (Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Правила адвокатської етики) достатньо детально регламентує поняття адвокатської таєм-

ниці, встановлюючи широкий перелік відомостей, що становлять її предмет. Водночас, порівняльний аналіз нормативних положень свідчить про певні розбіжності у визначенні обсягу адвокатської таємниці, що створює ризики неоднозначного тлумачення.

На основі аналізу доктринальних підходів можна виділити наступні складові предмету адвокатської таємниці:

– факт звернення до адвоката та особу, яка звернулася;
– мотиви звернення та питання, з яких особа зверталася до адвоката;
– факт та мотиви відмови адвоката від прийняття доручення;
– умови договору про надання правової допомоги;
– всю інформацію, отриману від клієнта, та документи, передані ним;
– зміст консультацій, порад та роз'яснень, наданих адвокатом;
– документи, підготовлені адвокатом, та його процесуальні дії;
– електронну переписку, телефонні розмови та іншу кореспонденцію;
– відомості про особисте життя клієнта та членів його родини.

Особливої уваги заслуговує питання про те, що адвокатською таємницею є не лише відомості, отримані в рамках виконання доручення клієнта, але й інформація, отримана при зверненні особи, якій було відмовлено в укладенні договору. Це положення відповідає високим стандартам захисту професійної таємниці.

Встановлено, що чинне законодавство України в цілому відповідає міжнародним стандартам щодо визначення предмету адвокатської таємниці, проте потребує подальшого удосконалення в частині систематизації переліку відомостей, що становлять адвокатську таємницю, та забезпечення узгодженості між різними нормативно-правовими актами.

З метою посилення гарантій захисту адвокатської таємниці доцільно розробити детальні процедури ідентифікації та захисту інформації, що становить предмет адвокатської таємниці, відповідно до рекомендацій, викладених у рішенні ЄСПЛ у справі Reznik v. Ukraine.

Таким чином, комплексний аналіз нормативних положень та наукових підходів до визначення предмету адвокатської таємниці дозволяє стверджувати, що законодавство України загалом встановлює широкий перелік відомостей, що підлягають захисту в рамках адвокатської таємниці, проте існує потреба в подальшому вдосконаленні правового регулювання для забезпечення ефективного захисту професійної таємниці адвоката.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Reznik v. Ukraine: European Court of Human Rights (Fifth Section) Application no. 31175/14 23.01.2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-240192.
2. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства: Міжнародний документ від 01.10.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 994_343#Text.
3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.
4. Правила адвокатської етики: Документ з'їзду адвокатів України від 09.06.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text.
5. Маленко О.В. До питання про адвокатську таємницю та її межі. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. Вип. 1. С. 111–120.
6. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі: навч. посіб. / І.Ю. Гловацький; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. К.: Атіка, 2003. 352 с.
7. Гревцова Р.Ю. Проблеми застосування та вдосконалення законодавства України щодо відносин адвоката з клієнтами. *Організація адвокатури і надання правової допомоги в демократичному суспільстві*. К., 2002. С. 70–78.
8. Яновська О. Адвокатська таємниця як правова гарантія адвокатської діяльності: пропозиції до законодавства. *Право України*. 1997. № 2. С. 33–36.
9. Логінова С.М. Адвокатська таємниця: теорія і практика: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.10. КНУ ім. Т. Шевченка. К., 2002. 19 с.
10. Погорецький М.М. Поняття кримінальних процесуальних гарантій адвокатської таємниці. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 4. С. 421–428.
11. Дроздов О.М. Дроздова О.В. Адвокатська таємниця під загрозою: погляд ЄСПЛ на необхідність оскарження дозволу на обшук під час досудового розслідування в Україні. Судова юридична газета. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/321513-advokatskaya-tayna-pod-ugrozoy-vzglyad-espch-na-neobkhodimost-obzhalovaniya-razresheniya-na-obysk-v-khode-dosudebnogo-rassledovaniya-v-ukraine (дата звернення: 22.02.2025).

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341: 327.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.36

РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Бабарицький О.В.,
кандидат економічних наук, полковник,
заступник начальника інституту
з навчальної та наукової роботи – начальник навчального відділення
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1690-1837

Ігнатьєва А.І.,
кандидатка педагогічних наук,
старша викладачка кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3446-4036

Буднік І.К.,
курсант 3 курсу 1 групи
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0000-3929-2598

Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Буднік І.К. Роль міжнародних організацій у сучасному світі.

У статті проведено комплексний огляд та аналіз ролі міжнародних організацій у сучасному світі. Окрему увагу приділено різним типам міжнародних організацій, зокрема міжурядовим і неурядовим, а також їх функціям у вирішенні глобальних проблем, сприянні врегулюванню конфліктів, підтримці стабільності та розвитку, наданні гуманітарної допомоги та розвитку економічних і культурних зв'язків між державами. Описано основні види міжнародних організацій, їхню класифікацію, зокрема, за формою, характером членства та їх територіальним охопленням. Акцентовано на важливості регіональних організацій, таких як НАТО та Асоціація держав Південно-Східної Азії, які активно сприяють розвитку співпраці між країнами в рамках своїх регіонів і мають стратегічне значення для глобальної стабільності.

Стаття висвітлює роль спеціалізованих міжнародних організацій, які охоплюють різні напрями діяльності: політичні, соціально-гуманітарні, технічні, культурно-наукові та військові питання. Розглянуто діяльність таких організацій, як ООН, Міжнародний поштовий союз, ЮНЕСКО тощо, які виконують важливі функції у своїх сферах. Особливу увагу приділено значенню технічних і культурно-наукових організацій, що займаються стандартизацією технологій, підтримкою наукових досліджень і збереженням культурної спадщини. Військові організації, зокрема НАТО, відіграють ключову роль у забезпеченні глобальної безпеки та оборони.

У статті розглянуто роль міжнародних організацій у збройних конфліктах, їх функцію як посередників у переговорах, надання гуманітарної допомоги постраждалим, а також захист прав людини. Зазначено, що ефективність діяльності міжнародних організацій у кризових ситуаціях залежить від політичних, фінансових та логістичних факторів. Окремо розглянуто роботу ООН та Міжнародного комітету Червоного Хреста, який займається забезпеченням прав постраждалих у конфліктах, надаючи їм необхідну допомогу, а також організовує розслідування порушень міжнародного гуманітарного права.

Загалом у статті підкреслюється важливість та доцільність існування міжнародних організацій, однак з нагальною потребою їх реформування, особливо в контексті їх спроможностей та діяльності під час збройних конфліктів.

Ключові слова: міжнародні організації, збройний конфлікт, гуманітарна допомога, розвиток співпраці, регіональні об'єднання, Міжнародний Червоний Хрест, міждержавні утворення.

Babarytskyi O.V., Ignatieva A.I, Budnik I.K. The role of international organizations in the modern world.

The article provides a comprehensive overview and analysis of the role of international organizations in the modern world. Particular attention is paid to various types of international organizations, including intergovernmental and non-governmental organizations, as well as their functions in solving global problems, promoting conflict resolution, maintaining stability and development, providing humanitarian assistance and developing economic and cultural ties between states. The author describes the main types of international organizations, their classification, in particular, by form, nature of membership and their territorial coverage. The author emphasizes the importance of regional organizations, such as NATO and the Association of Southeast Asian Nations, which actively promote cooperation between countries within their regions and are of strategic importance for global stability.

The article highlights the role of specialized international organizations that cover various areas of activity: political, social and humanitarian, technical, cultural, scientific and military issues. The author examines the activities of such organizations as the United Nations, the Universal Postal Union, UNESCO, etc., which perform important functions in their respective fields. Particular attention is paid to the importance of technical and cultural and scientific organizations involved in technology standardization, support for scientific research, and preservation of cultural heritage. Military organizations, in particular NATO, play a key role in ensuring global security and defense.

The article examines the role of international organizations in armed conflicts, their function as mediators in negotiations, provision of humanitarian assistance to victims, and protection of human rights. It is noted that the effectiveness of international organizations in crisis situations depends on political, financial and logistical factors. The author also examines the work of the UN and the International Committee of the Red Cross, which ensures the rights of victims of conflicts by providing them with the necessary assistance and also organizes investigations into violations of international humanitarian law.

In general, the article emphasizes the importance and expediency of the existence of international organizations, but with an urgent need for their reform, especially in the context of their capabilities and activities during armed conflicts.

Key words: international organizations, armed conflict, humanitarian assistance, development of cooperation, regional associations, International Red Cross, interstate entities.

Постановка проблеми. Міжнародні організації, що об'єднують держави та інші суб'єкти для вирішення глобальних проблем, мають спрямованість своєї діяльності. Вони можуть мати різний статус і специфіку в залежності від географічних, економічних чи політичних інтересів своїх учасників. Такі організації активно працюють у різних сферах – від безпеки та миротворчих місій до гуманітарної допомоги, розвитку науки і культури. Проте в умовах збройних конфліктів їхня діяльність часто стикається з певними проблемами.

Міжурядові організації, зокрема, можуть бути обмежені політичними інтересами країн-членів, що значно ускладнює прийняття рішень або впровадження санкцій. Їхні функції у кризових ситуаціях можуть бути обмежені як через згоди держав, так і через фінансові та організаційні труднощі.

Водночас неурядові організації, хоча й мають більшу оперативність та незалежність у прийнятті рішень, часто стикаються з логістичними і ресурсними обмеженнями, що також знижує їхню здатність ефективно реагувати на глобальні виклики, зокрема в умовах конфліктів. Крім того, складна структура міжнародних організацій, різні рівні взаємодії та відмінності у сферах їхньої діяльності іноді ускладнюють координацію та синергію зусиль, що призводить до неефективного використання ресурсів і несвоєчасного реагування на загрози.

Метою цього дослідження є всебічний аналіз та огляд функціонування та діяльності міжнародних організацій, які об'єднують держави з різних частин світу для вирішення глобальних проблем, зокрема у контексті збройних конфліктів.

Стан опрацювання проблематики. Стан опрацювання проблематики діяльності міжнародних організацій та їх доцільності свідчить про глибоке наукове зацікавлення функціонуванням міжнародних інституцій у сучасному світі. У працях таких дослідників, як Т. Алексєєва, С. Задерайко, С.О. та В.В. Кравченки, Д. Кібець, М. Головатенко, О. Кучик, Т. Сергієнко, а також у фундаментальних навчальних посібниках за редакцією Ю. Козака, В. Ковалевського, Н. Логвінової, З. Кутайні та О. Скрипника, досліджуються ключові аспекти діяльності міжнародних організацій. Автори висвітлюють питання класифікації організацій, аналізують їх роль у врегулюванні конфліктів,

забезпеченні міжнародної безпеки, регулюванні глобальних процесів та вирішенні гуманітарних проблем. Значна увага приділяється викликам, які постають перед міжнародними структурами в умовах трансформації світового порядку, а також їхній здатності адаптуватися до новітніх реалій і зміцнювати багатостороннє співробітництво.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні організації, що об'єднують країни з різних куточків світу для спільного розв'язання глобальних викликів, нині є невід'ємною частиною сучасного суспільства. Загалом міжнародна організація – це інституція, що об'єднує учасників із різних держав, метою якої є реалізація інтернаціональних завдань та діяльності. Такі організації можуть включати як державні структури, так і недержавні суб'єкти, зосереджуючи свою роботу на вирішенні глобальних проблем, зміцненні міжнародної співпраці та реалізації спільних проєктів. Міжнародні організації класифікуються за різними критеріями. Зокрема, вони можуть бути формалізованими або неформальними; відкритими та закритими; глобальними, міжрегіональними та регіональними; універсальними й спеціалізованими, а також міждержавними та неурядовими.

Міждержавні утворення засновуються державами через їх уповноважених представників, тоді як неурядові організації створюються приватними особами і не пов'язані з державними структурами. Міждержавні організації створюються на основі офіційних угод між урядами держав. У випадку, коли така угода укладається лише між двома країнами, її називають двосторонньою або білатеральною, і вона ще не утворює повноцінної організації в традиційному сенсі. Натомість багатосторонні домовленості мають інституційний характер, що веде до формування організації як частини міжнародних відносин [8, с. 14].

Особливе місце серед міжнародних організацій посідають регіональні об'єднання, які хоча й мають характерну рису спільного географічного походження, не завжди обмежуються лише географічними рамками. Регіональна організація може об'єднувати країни на основі спільних цінностей, економічних інтересів або історичних зв'язків, що інколи виходять за межі континентальних кордонів. Наприклад, такі організації, як НАТО чи ООSA, включають держави з різних регіонів, об'єднані спільними стратегічними інтересами. Діяльність регіональних організацій часто переплітається з роботою глобальних структур, створюючи комплексну мережу міжнародної співпраці. У рамках ООН регіональні економічні комісії сприяють розвитку економічних зв'язків у різних частинах світу, що дозволяє більш ефективно реагувати на регіональні виклики та проблеми. Загалом регіональні організації відіграють важливу роль у підтримці міжнародної стабільності та розвитку, оскільки їхня діяльність базується на територіальній та економічній близькості держав-членів. Це сприяє більш оперативному вирішенню спільних завдань і налагодженню економічного співробітництва. Регіональні структури, такі як Європейський Союз, Африканський Союз або Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), активно впливають на політичні, економічні та соціальні процеси у відповідних регіонах, забезпечуючи тісну взаємодію між країнами-членами [5, с. 601-602].

Загалом регіональні міжнародні організації є важливим елементом глобальної системи управління, оскільки вони допомагають координувати зусилля на локальному рівні та слугують сполучною ланкою між національними інтересами та глобальними цілями. Їхня діяльність забезпечує більш ефективне використання ресурсів та сприяє зміцненню регіональної безпеки та стабільності, що у свою чергу позитивно впливає на міжнародну спільноту загалом.

Спеціалізовані міжнародні організації поділяються на кілька категорій залежно від напрямку їх діяльності. Зокрема, можна виділити політичні, соціально-гуманітарні, технічні, культурно-наукові та військові організації. Втім, варто зазначити, що через взаємозалежність різних сфер діяльності держав та багатогранність форм міжнародної співпраці цей поділ є досить умовним.

Політичні організації в основі своїй зосереджуються на підтримці миру та безпеки, сприяють вирішенню конфліктів та зміцненню демократичних інститутів. Їхня діяльність часто спрямована на попередження кризових ситуацій, мирне врегулювання суперечок та забезпечення стабільності у різних регіонах світу. Яскравим прикладом такої співпраці є Організація Об'єднаних Націй, яка об'єднує країни для вирішення глобальних проблем, а також Організація з безпеки і співробітництва в Європі, що забезпечує мир та співробітництво на європейському континенті.

Не менш важливу роль у міжнародному співтоварстві відіграють соціально-гуманітарні організації. Вони опікуються питаннями соціального розвитку, захисту прав людини та наданням гуманітарної допомоги. Такі організації прагнуть покращити якість життя населення, підтримуючи найбільш вразливі країни та верстви суспільства. Прикладом є Міжнародна організація праці. МОП одна з найстаріших і найвпливовіших соціально-гуманітарних установ у системі ООН, яка активно сприяє забезпеченню соціальної справедливості та захисту прав у сфері праці по всьому світі. Вона зосереджує свою діяльність на розробці міжнародних трудових стандартів у формі конвенцій і рекомендацій, контролює їх дотримання та підтримує соціальний діалог між урядами, роботодавцями й працівниками. МОП також реалізує програми технічного співробітництва, проводить дослідження

та поширює інформацію з питань зайнятості, умов праці, соціального захисту й прав людини. Значну увагу організація приділяє забезпеченню рівних можливостей для жінок і чоловіків, боротьбі з дискримінацією на робочому місці та покращенню безпеки праці. Її діяльність охоплює не лише промислово розвинені країни, а й держави, що розвиваються, що робить МОП важливим механізмом глобального соціального партнерства та гуманітарного впливу [7, с. 174–177].

Технічні міжнародні організації відіграють важливу роль у стимулюванні глобального науково-технічного прогресу, сприяючи уніфікації стандартів, розвитку інновацій та забезпеченню ефективного обміну технологіями між країнами. Прикладом технічних міжнародних організацій є Світовий поштовий союз (СПС) та Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ), які відіграють провідну роль у формуванні глобального інформаційного простору. СПС, заснований у 1874 році, забезпечує координацію міжнародної поштової системи, встановлює єдині стандарти для обміну поштовими відправленнями між країнами, сприяє підвищенню якості поштових послуг, а також надає фінансові послуги, такі як перекази та оплата грошових чеків. Особливу увагу організація приділяє питанням уніфікації тарифів, свободи транзиту та дотримання морально-етичних принципів у філателії. МСЕ, що розпочав діяльність ще в 1865 році, виступає головним координатором у сфері телекомунікацій. Він відповідає за розподіл радіочастот, організацію міжнародного телефонного та радіозв'язку, стандартизацію обладнання і технологій, а також надає технічну підтримку державам, які потребують модернізації інфраструктури зв'язку. Обидві організації як спеціалізовані установи ООН сприяють розвитку міждержавної співпраці, гармонізації комунікаційних процесів і забезпечують безперервний технологічний обмін, що є ключовим чинником сталого науково-технічного розвитку у світі [8, с. 85-86].

Центральними організаціями у даному контексті виступають НАТО та Африканський Союз [6, с. 62]. Це регіональні організації, в рамках яких країни-члени, зберігаючи повний суверенітет і незалежність, проводять консультації з визначених ними питань і ухвалюють рішення з політичних і військових проблем, для забезпечення безпеки. Вони також сприяють зміцненню довіри між державами, впроваджуючи механізми раннього попередження та колективного реагування на потенційні загрози. [10, с. 142].

Особливо важливою є роль міжнародних організацій в контексті збройних конфліктів та їх запобіганні. Основною їх роллю є сприяння мирному врегулюванню, надання необхідної допомоги постраждалим та сприяння дотриманню міжнародного гуманітарного права та прав людини [9, с. 104-105]. Однак їхня діяльність значною мірою обмежується політичними, фінансовими та логістичними труднощами, що можуть впливати на ефективність реалізації таких заходів. Так діяльність ООН, пов'язана зі сферою безпеки є малоефективною та схожою на Лігу Націй у минулому. Зокрема, запобігти анексії Криму та подальшому воєнному вторгненню Росії в Україну ООН не змогла. Це було пов'язано з тим, що постійні члени Ради безпеки ООН, переможці Другої світової війни – Велика Британія, Китай, Франція, Росія та Сполучені Штати – мають право вето на будь-яке рішення і, відповідно, імунітет від міжнародного переслідування, санкцій тощо [1, с. 10].

Водночас гуманітарна діяльність ООН продовжує відігравати важливу роль, особливо в умовах збройних конфліктів. Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) є одним із найактивніших органів у сфері захисту прав дітей як у мирний час, так і під час війни. Починаючи з 2014 року, ЮНІСЕФ зосередив зусилля на підтримці дітей у зоні бойових дій в Україні: забезпечує доступ до освіти, психосоціальної допомоги та інформування щодо мінної небезпеки. Із початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації фонд розширив свою діяльність, зокрема шляхом реалізації спільної з Міністерством соціальної політики України програми грошової допомоги для сімей із дітьми, які постраждали від війни та перебувають у складних життєвих обставинах [2].

У свою чергу багато політичних діячів засуджують часте застосування вето в Раді Безпеки ООН, коли йдеться про чітко виражені рішення, і особливо підкреслюють необхідність реформи цього органу. Неприпустимо, щоб суверенітет незалежної держави порушувався одним із постійних членів Ради Безпеки. Організація Об'єднаних Націй повинна розвиватись, щоб мати можливість впоратися з викликами сучасності та не повторити негативний досвід Ліги Націй.

Також важливе місце серед міжнародних організацій відведено Червоному Хресту. Він надає постраждалим важливу підтримку у вигляді їжі, медикаментів та притулку, також займається захистом прав людини та забезпеченням доступу до необхідних ресурсів для вразливих груп населення. Також Міжнародним комітетом Червоного Хреста у разі необхідності може утворюватися Міжнародна комісія із встановлення фактів. Така комісія компетентна розслідувати будь-які факти, котрі, є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права, проте для цього потрібне погодженнях усіх сторін конфлікту [3, с. 276-277]. Основна проблема полягає в обмеженій ефективності цієї організації. Російсько-українська війна яскраво демонструє, що не всі учасники збройних конфліктів дотримуються норм міжнародного гуманітарного права. Російська Федерація

порушує Женевські конвенції, зокрема у поводженні з українськими військовополоненими. Зневажаючи міжнародні норми, вона перешкоджає доступу Міжнародного комітету Червоного Хреста та систематично порушує права полонених. Це свідчить про неспроможність організації ефективно реагувати на грубі й систематичні порушення міжнародного гуманітарного права з боку держав, що ігнорують його засади.

Висновки. Міжнародні організації мають важливе значення в сучасному світі як інституції, що відіграють провідну роль у збереженні глобального порядку, забезпеченні міжнародної безпеки та створенні умов для сталого і гармонійного розвитку людства. Вони беруть активну участь у врегулюванні конфліктів, займаються захистом прав і свобод людини, координують надання гуманітарної допомоги в кризових ситуаціях, а також сприяють розвитку наукового потенціалу, технічного прогресу, освітніх систем і збереженню культурної спадщини. Завдяки широкому спектру діяльності, міжнародні організації є ключовими суб'єктами глобальної співпраці, що поєднують зусилля різних країн задля досягнення спільних цілей і подолання викликів сучасності.

Актуальною залишається їхня роль у збройних конфліктах, коли виникає гостра потреба в координації міжнародних зусиль задля припинення насильства, захисту цивільного населення та забезпечення доступу до базових життєвих ресурсів. У таких умовах міжнародні організації виконують посередницькі функції, організовують переговорні процеси, виступають платформою для діалогу між сторонами конфлікту, а також займаються моніторингом ситуації на місцях і фіксацією порушень міжнародного гуманітарного права. Однак діяльність таких організацій, зокрема ООН, обмежена певними структурними та політичними механізмами, такими як система вето в Раді Безпеки. Права вето постійних членів Ради Безпеки, зокрема, часто призводять до блокування важливих рішень, що стосуються миру і безпеки. Для ефективнішої роботи міжнародних організацій і забезпечення більш оперативних рішень у конфліктах слід розглянути можливість обмеження чи змінення цього механізму, особливо коли йдеться про питання, що стосуються глобальної безпеки та гуманітарної допомоги.

Одним із важливих аспектів, що потребують особливої уваги у діяльності міжнародних організацій, є необхідність посилення нагляду за їхньою роботою. Задля забезпечення ефективного реагування на кризові ситуації та реалізації завдань, що постають перед місіями в умовах конфліктів, важливо надати цим структурам розширені повноваження. Це дозволить не лише підвищити оперативність прийняття рішень, але й забезпечити більшу гнучкість у здійсненні моніторингу та контролю за ситуацією на місцях. Розширення мандату міжнародних місій має включати не тільки технічну та адміністративну підтримку, а й можливість впливати на прийняття рішень в окремих критичних випадках, коли від швидкості реакції залежать не лише міжнародні відносини, а й життя людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексєєва Т.І. Міжнародні організації: сучасні пріоритети та нові виклики в системі міжнародної інформаційної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2020. № 34. С. 9–12.
2. Гуманітарна грошова допомога ЮНІСЕФ для українців. URL: https://www.unicef.org/ukraine/spilno-cash-transfers.
3. Задерайко С.Ю. Роль міжнародних організацій в період збройних конфліктів. *Наукові записки*. Серія: Право. 2024. № 16. С. 273–279.
4. Кравченко С.О., Кравченко В.В. Міжнародні організації як суб'єкти глобального управління. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Державне управління. 2017. Т. 28(67), № 1. С. 6–11.
5. Кібець Д.В., Головатенко М.Ю. Класифікація міжнародних організацій та їх роль в сучасному світі. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. С. 600–604.
6. Кучик О.С. Питання адаптації діяльності міжнародних безпекових організацій в умовах новітніх викликів міжнародній системі безпеки. *Політичне життя*. 2022. № 1. С. 61–68.
7. Міжнародні організації: навч. посібник / За ред. Козака Ю.Г., Ковалевського В.В., Кутайні З. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 483 с.
8. Міжнародні організації: навч. посібник / За ред. Козака Ю.Г., Ковалевського В.В., Логвінової Н.С. К. : Центр навчальної літератури, 2009. 223 с.
9. Сергієнко Т.І., Бабарикіна Н.А. Міжнародні організації та їх роль у вирішенні глобальних проблем щодо врегулювання політичних конфліктів. *Humanities Studies*. 2021. Вип. 9(86). С. 101–108.
10. Скрипник О.М. Історія міжнародних організацій: навч. посіб. Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. 226 с.

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.37

ПРАВА ЛЮДИНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Бабарицький О.В.,
кандидат економічних наук, полковник,
заступник начальника інституту
з навчальної та наукової роботи – начальник навчального відділення
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1690-1837

Ігнатьєва А.І.,
кандидатка педагогічних наук,
старша викладачка
кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3446-4036

Сировий С.В.,
курсант 3 курсу 1 групи
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Сировий С.В. Права людини в Європейському союзі в умовах сьогодення.

У статті досліджується стан реалізації та захисту прав людини в Європейському Союзі в умовах сучасних глобальних викликів. Зосереджено увагу на основних правових актах ЄС, зокрема Хартії основних прав Європейського Союзу. Розглянуто роль інституцій ЄС у забезпеченні прав людини, зокрема Європейського парламенту, Європейської комісії та Суду ЄС. Аналізується вплив міграційної кризи, цифровізації та збройних конфліктів на дотримання прав і свобод громадян.

Визначено проблеми, які пов'язані з дискримінацією, обмеженням свободи слова та втручанням у приватне життя. Акцентовано на важливості співпраці між ЄС і Європейським судом з прав людини. Окрему увагу приділено механізмам моніторингу та реагування на порушення прав людини у державах-членах. У статті також розглянуто питання гендерної рівності, прав меншин та захисту вразливих груп населення. Зроблено висновок про необхідність посилення правозахисної політики ЄС у контексті новітніх викликів.

У статті також аналізується важливість балансування між безпекою та правами людини, особливо в умовах терористичних загроз і надзвичайних ситуацій. Розглядаються питання щодо обмежень прав у контексті боротьби з тероризмом, зокрема в аспектах контролю за міграцією та доступу до персональних даних. Підкреслюється значення права на інформацію та свободу вираження думок, особливо в умовах цифровізації, де питання конфіденційності та цензури стають все більш актуальними. Стаття також вивчає вплив внутрішньої політики окремих держав-членів ЄС на загальноєвропейську правозахисну стратегію. Порушується питання прав людей з інвалідністю, ЛГБТ-спільнот, а також вразливих груп, таких як біженці та мігранти, в контексті дотримання прав людини на рівні ЄС.

Додатково досліджуються тенденції у законодавстві, що стосуються боротьби з дискримінацією за ознакою раси, релігії та гендеру, а також вплив цих законів на загальну політичну ситуацію в Європейському Союзі. Зроблено аналіз ефективності політики ЄС у захисті прав жінок, зокрема в питаннях насильства, дискримінації та забезпечення рівних можливостей. Окремо розглянуто питання прав на освіту, працю та медичне обслуговування для соціально вразливих груп. Також у статті наголошується на необхідності постійного вдосконалення механізмів моніторингу дотримання прав людини, зокрема через зміцнення інститутів і процедур, спрямованих на захист прав громадян.

Стаття завершується рекомендаціями щодо вдосконалення законодавства ЄС з прав людини, зокрема в контексті глобальних викликів та нових технологій, а також наголошенням на важливості інтеграції правозахисних принципів у внутрішню політику країн-членів для забезпечення єдності та стабільності Європейського Союзу.

Ключові слова: права людини, Європейський Союз, Хартія основних прав, міграційна криза, цифрові права, гендерна рівність, безпека та свободи.

Babarytskyi O.V., Ignatieva A.I, Syrovyu S.V. Human rights in the European Union in the present.

The article examines the state of realization and protection of human rights in the European Union in the face of modern global challenges. The focus of the EU's basic legal acts, in particular the Charter of Fundamental Rights of the European Union. The role of EU institutions in ensuring human rights, in particular the European Parliament, the European Commission and the Court of Justice, is considered. The impact of migration crisis, digitalization and armed conflicts on citizens' rights and freedoms is analyzed.

Issues related to discrimination, restriction of freedom of speech and interference with privacy are identified. Emphasis on the importance of cooperation between the EU and the European Court of Human Rights. Particular attention is paid to the mechanisms of monitoring and response to human rights violations in Member States. The article also discusses gender equality, minority rights and vulnerable groups. The conclusion was made on the need to strengthen the EU human rights policy in the context of the latest challenges.

The article also analyzes the importance of balancing between security and human rights, especially in terrorist threats and emergencies. Issues in the context of the fight against terrorism, in particular in the aspects of migration control and access to personal data, are considered. The importance of the right to information and freedom of expression, especially in the conditions of digitalization, is emphasized, where the issues of confidentiality and censorship are becoming more relevant. The article also studies the impact of the internal policy of individual EU Member States on a pan-European human rights strategy. The issues of the rights of people with disabilities, the LGBT communities, as well as vulnerable groups, such as refugees and migrants, are raised in the context of human rights at the EU level.

The tendencies in legislation concerning the fight against discrimination on the basis of race, religion and gender, as well as the impact of these laws on the general political situation in the European Union are further investigated. An analysis of the effectiveness of the EU policy in the protection of women's rights, in particular in matters of violence, discrimination and providing equal opportunities. The issues of education, work and health care for socially vulnerable groups are considered separately. The article also emphasizes the need for constant improvement of mechanisms for monitoring human rights, in particular through the strengthening of institutions and procedures aimed at protecting the rights of citizens.

The article is completed with recommendations for improving the EU legislation on human rights, in particular in the context of global challenges and new technologies, as well as emphasizing the importance of integration of human rights principles into the internal policy of Member States to ensure the unity and stability of the European Union.

Key words: human rights, European Union, Fundamental Rights Charter, migration crisis, digital rights, gender equality, security and freedom.

Постановка проблеми. Права людини в Європейському Союзі залишаються однією з основних цінностей, однак сучасні виклики ставлять під загрозу їх ефективне забезпечення. Міграційна криза, збройні конфлікти значно вплинули на здатність ЄС гарантувати базові права своїх громадян. Крім того, цифровізація та зростання використання новітніх технологій піднімають питання приватності та захисту особистих даних. Водночас, необхідність забезпечення національної безпеки іноді призводить до обмежень у правах і свободах громадян, що створює конфлікт між безпекою та основними правами. Окрім того, питання дискримінації, захисту прав меншин та гендерної рівності залишаються актуальними і потребують вдосконалення правозахисної політики. Таким чином, постає потреба в адаптації правових норм та механізмів контролю до нових реалій, щоб забезпечити баланс між правами людини та безпекою в умовах сучасних глобальних загроз.

Метою цього дослідження є аналіз сучасних викликів у забезпеченні прав людини в Європейському Союзі, визначення ефективності існуючих механізмів захисту та формулювання рекомендацій щодо вдосконалення правозахисної політики в умовах глобальних змін.

Стан опрацювання проблематики. Стан дослідження прав людини в Європейському Союзі в умовах сьогодення показує, що тема активно розвивається в науковій літературі, зокрема в кон-

тексті впливу глобальних викликів на правозахисну політику ЄС. Так, дослідження І. Панченка та О. Гринь акцентують на ролі Європейського суду з прав людини в забезпеченні прав громадян ЄС у кризових ситуаціях. В. Захарова та Л. Соловйова аналізують взаємодію між національними та європейськими інституціями у забезпеченні прав меншин та гендерної рівності в межах Союзу.

Крім того, важливу роль у вивченні питань, пов'язаних з обмеженням прав під час боротьби з тероризмом, відіграють роботи К. Лазарева, Т. Оленченко, та Р. Грищука, які досліджують баланс між безпекою та правами людини в ЄС.

Аналіз правових актів ЄС щодо прав людини міститься в роботах О. Ковальчук та Н. Демченко, що досліджують вплив Хартії основних прав ЄС на внутрішньодержавні законодавства. Відзначено також важливість адаптації правозахисної політики до нових технологічних реалій, що розглядається в статтях М. Воронцової та А. Чернишова, зокрема в контексті захисту персональних даних. Статті М. Савченка та І. Бендерець акцентують увагу на проблемах дискримінації та свободи вираження думок у цифрову епоху, що підвищує значущість дослідження прав людини в умовах сучасних соціальних і технологічних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Визначення місця та змісту прав людини в правовій системі Європейського Союзу доцільно розглядати крізь призму суспільно-політичних трансформацій у європейських країнах, особливостей європейського законодавства та розмаїття тлумачень у юридичній науці, де це поняття набуває різних значень і трактувань. Загальновизнаним є підхід, згідно з яким права і свободи людини становлять правовий інститут, заснований на загальнолюдських цінностях, що передбачає дотримання уніфікованих міжнародно-правових стандартів. На сьогодні як у міжнародному праві, так і в праві ЄС функціонує значна кількість правових інститутів і механізмів, спрямованих на охорону прав людини і громадянина. Водночас, попри наявність цих засобів, порушення особистих прав все ще мають місце, а дієвість існуючих механізмів захисту не завжди є належною.

Гарантування основних прав людини і громадянина є юридичним обов'язком сучасних європейських держав, що реалізується через систему принципів, правових інститутів та механізмів, які прямо або побічно спрямовані на досягнення цієї мети. В умовах глобалізації держави, захищаючи власні національні інтереси, водночас погоджуються на обмеження частини свого суверенітету, передаючи окремі повноваження наднаціональним органам, що сприяють реалізації ключових державних функцій, зокрема – захисту прав людини. У результаті питання гарантування, закріплення та захисту прав людини перестає бути виключно внутрішньою справою держави, набуваючи значення міжнародного і міжрегіонального пріоритету. Водночас регіональні інтеграційні структури, такі як Європейський Союз, встановлюють спільні правові стандарти у сфері прав людини, нижче яких країни-члени не мають права опускатися [1, с. 113]

Останнім часом науковці-юристи дедалі більше звертають увагу на дослідження гуманістичної сутності права, що є предметом вивчення правової антропології. Ця галузь, як складова філософії права, зосереджується на взаємозв'язку між правом та особистістю, де людина розглядається як суб'єкт і об'єкт правового впливу, а також аналізуються права людини та їх нормативний зміст. Вивчаючи гуманістичні основи правової системи, правова антропологія сприяє глибшому усвідомленню людиною природи права, формуванню правової культури та утвердженню «людиномірного» підходу до права. Таким чином, вона забезпечує відображення гуманістичного характеру права та його орієнтації на цінність особистості [2].

Особливої актуальності набуває питання поваги до прав людини в умовах повномасштабної війни, спричиненої збройною агресією Російської Федерації проти України. У цей складний період український народ боронить не лише свою територіальну цілісність та державну незалежність, а й право на інтеграцію до європейського простору як повноправного члена Європейського Союзу. Цей шлях був тривалим і непростим, зокрема, починаючи з 2013 року, коли під час Революції Гідності українці вийшли на Майдан, відстоюючи курс на євроінтеграцію та підписання Угоди про асоціацію з ЄС. У цій Угоді чітко визначено пріоритетність прав людини та основоположних свобод, а також наголошено, що дотримання законності, захист прав і свобод громадян мають стати головним завданням для органів державної влади, посадових осіб та інституцій. У документі також підкреслюється необхідність впровадження європейських стандартів у сфері прав людини та їх неухильне дотримання в усіх сферах суспільного життя [3, с. 168–172].

Класифікація прав і свобод у Хартії ґрунтується не на змісті суб'єктивного права (таких як особисті, політичні, економічні права тощо), а на тих цінностях, які вони покликані захищати: людську гідність, свободу, рівність і солідарність [4].

У Європейському Союзі, як і на національному рівні, система забезпечення основоположних прав охоплює як загальні, так і спеціальні гарантії, які стосуються окремих прав, наприклад: заборона смертної кари як захист права на життя або заборона клонування людини як механізм охоро-

ни права на фізичну цілісність. Загальні гарантії поділяються на три ключові складові: інституційні, матеріальні та процесуальні. Інституційні гарантії пов'язані з діяльністю структур ЄС, насамперед Суду Європейського Союзу, а також інших органів, агентств і служб, діяльність яких спрямована на реалізацію та ефективний захист гарантованих прав [6, с. 124].

Європейський Союз підтримує принципи, закріплені в нормативних актах щодо прав і відповідальності окремих осіб, груп та органів суспільства, спрямовані на заохочення і захист загальновизнаних прав людини та основоположних свобод. Хоча основна відповідальність за просування та захист прав людини лежить на державах, ЄС визнає важливу роль окремих осіб, груп і суспільних інституцій у цьому процесі. Діяльність правозахисників включає такі ключові елементи: документування порушень, пошук правових засобів захисту для постраждалих, надання правової, психологічної, медичної та іншої підтримки, боротьба з культурою безкарності, що приховує систематичні порушення прав людини, а також просування культури прав людини та підтримка правозахисників на національному, регіональному та міжнародному рівнях [7].

Уряди сучасних держав повинні не лише утримуватися від порушення прав людини, а й забезпечувати належне виконання цих прав відповідно до чинного законодавства. Наприклад, хоча право на освіту може бути закріплене в конституціях та деклараціях, якщо уряди не створять необхідні умови для функціонування шкіл і рівний доступ до освіти для всіх дітей, це право залишиться нереалізованим. Так само, без надійної системи для безпечного та вільного голосування, наше право обирати уряд стає порожнім і безглуздим. На міжнародному рівні національні уряди збираються в рамках Організації Об'єднаних Націй для обговорення та встановлення стандартів прав людини. Наприклад, Загальна декларація прав людини ООН стала основою для всіх наших прав, закладаючи базу для міжнародних законів і договорів щодо прав людини, укладених після її прийняття [7].

Ключову роль у забезпеченні дотримання основоположних прав у ЄС відіграють Європейський омбудсман, Європейський контролер із захисту даних, Спеціальний представник ЄС з прав людини, Агентство ЄС з основоположних прав та інші органи. Значення цих питань, у вирішенні яких вони беруть участь, постійно зростає. Матеріальні гарантії ЄС включають, зокрема, право на компенсацію шкоди, завданої порушенням прав особи, тоді як процесуальні гарантії реалізуються в рамках судочинства через Суд ЄС. У більшості випадків право ЄС має пріоритет над національним правом та застосовується безпосередньо, що дозволяє громадянам держав-членів подавати позови проти своїх національних урядів у разі порушення їх прав, наданих відповідно до законодавства ЄС [11, с. 12].

Проблеми захисту прав людини та громадянина сьогодні стали надзвичайно актуальними. Основними гарантіями дотримання цих прав є наявність ефективного законодавства, зокрема Конституції України, норми якої мають прямий вплив на правовідносини, а також створення дієвої судової системи, здатної швидко та ефективно реагувати на порушення прав [12].

На нинішньому етапі розвитку інтеграційних процесів Суд ЄС захищає, по-перше, функціональні права, що випливають із положень установчих договорів і мають особливість захищатися лише тоді, коли Співтовариство має конкретну компетенцію в певній сфері; по-друге, основні права громадян Союзу, закріплені Маастрихтським договором; по-третє, основні права і свободи людини в загальному розумінні цього терміну, що свідчить про еволюцію Європейського Союзу в напрямку всебічного захисту прав і свобод людини [13, с. 339–342].

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна зробити такі висновки: основними цінностями Європейського Союзу є повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини. У сучасних умовах ці базові цінності повинні бути зрозумілими кожному українцю, адже вони об'єднують українське суспільство з європейцями більше, ніж навіть закони чи міжнародні угоди. Європейські цінності – це принципи світогляду, на основі яких в Україні здійснюються реформи, що забезпечать громадянам комфортне і безпечне життя, можливість вільно подорожувати та навчатися, а також переконаність у тому, що в державі діють єдині закони. Від кожного з нас залежить, яким шляхом ми будемо рухатися до вступу в Європейський Союз. Європейський світогляд, заснований на базових цінностях, є основою добробуту ЄС, а євроінтеграція України є зміною світоглядних принципів на всіх рівнях життя та рухом до європейського добробуту. На сьогоднішній день цей шлях проходить у трагічний час, коли багато українців, котрі сповідують європейські цінності, втрачають життя, захищаючи незалежність і суверенітет України в боротьбі з російським агресором. Ми віримо, що Україна здобуде перемогу, стане кандидатом на вступ, враховуючи величезну ціну, яку вона заплатила на шляху до незалежності й демократії. Очевидно, що наукова та правопросвітницька діяльність у галузі прав людини є життєво необхідною умовою для формування поваги до прав людини та запобігання їх порушенню, що буде важливим внеском у розвиток громадянського суспільства, де поважають права кожного, де високий рівень правової культури і громадянської свідомості.

Захист прав людини як правова цінність ЄС має першочергове ідеологічне значення, оскільки через нього визначаються пріоритети в діяльності, актуалізуються напрямки розвитку та обґрунтовуються певні дії, в той час як інші засуджуються. В умовах євроінтеграції України, прихильність до правових цінностей Союзу та вдосконалення національної системи захисту прав людини повинні стати важливими геополітичними та соціокультурними завданнями для нашої країни. Адже, згідно з критеріями вступу до ЄС, лише та держава, що забезпечує відповідний рівень дотримання прав і основних свобод людини, може стати повноправним членом Європейського Союзу.

Процес формування концепції прав людини в праві Європейського Союзу пройшов довгий і складний шлях, від повного заперечення до визнання цих прав основним принципом, який є необхідною умовою для приєднання нових членів. Крім того, сьогодні процес створення механізмів захисту прав людини продовжує розвиватися. На сучасному етапі інтеграційних процесів Суд ЄС захищає, по-перше, «функціональні» права, які виникають із змісту установчих договорів, і їх особливістю є те, що вони охороняються, коли Співтовариство має конкретну компетенцію в даній сфері; по-друге, основні права громадян Союзу, які передбачені Маастрихтським договором; по-третє, основні права і свободи людини в загальному розумінні, що є наочним свідченням еволюції Євросоюзу у напрямку запровадження комплексного захисту прав і свобод людини.

Отже, аналіз участі Європейського Союзу в реалізації функції охорони та захисту прав людини і громадянина в державах-членах показує, що на даний момент значною мірою відбулася уніфікація правових систем європейських країн у сфері захисту прав людини. Після прийняття Хартії основних прав Європейського Союзу та впровадження громадянства ЄС, Союз почав не лише конкурувати, а й активно доповнювати діяльність Ради Європи в галузі захисту прав людини, що відкриває нові можливості для більш ефективного виконання цієї функції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сало В.І. Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2001. 198 с.
2. Шишко В.В. Культурологічні проблеми правотворчості. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/385/1/ShyshkoDis.pdf.
3. Ромців О. Міжнародно-правові механізми захисту прав та свобод людини в умовах війни: практика ЄСПЛ. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/12/31.pdf.
4. Хартія Європейського союзу про основоположені права людини від 07.12.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.
5. Макеєва О. Права людини в системі базових європейських цінностей. Scientific works of National Aviation University. Series: Law Journal» Air and Space Law». 2022. Т. 2. № 63. С. 48–55.
6. Фалалєєва Л.Г. Захист основоположних прав у інтеграційному правопорядку Європейського Союзу: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2020. 455 с.
7. Мельник О.Г. Нормативно-правові гарантії забезпечення та захисту фундаментальних прав людини у Європейському союзі. Концептуальні засади механізму захисту прав людини: український та міжнародний контекст. URL: https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/7634/1/Normatyvno_pravovi_har.pdf.
8. Чехун Д.Р. Організаційно-правовий механізм захисту прав людини в Європейському союзі. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Conf_12.11.21.pdf#page=244.
9. Костюк Н.П. Проблеми реалізації прав людини в умовах воєнного стану і відповідність їх до законодавства ЄС. *Нове українське право*. Випуск 6. Том 1. 2022. URL: http://www.newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/377/333.
10. Росію виключили з Ради Європи. 16.03.2022. *Європейська правда*. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/16/7136062.
11. Бородін І.Л., Варава І.П. Теоретикоправова ідея становлення Європейського Союзу. *Наукові праці Національного авіаційного університету*. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»: зб. наук. пр. Київ: НАУ, 2020. № 3(56). С. 49–55. DOI: https://doi.org/10.18372/2307-9061.56.14890.
12. Захист конституційних прав та свобод людини і громадянина. 27.06.2024. Безоплатна правнича допомога. URL: https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/zahyst-konstytuczijnyh-prav-ta-svobod-lyudyny-i-gromadyanyna.
13. Юрчишина Н.Г., Безносюк О.П. Права людини у праві Європейського союзу. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/668ae681-c8ff-43bd-8e6a-8a1e32740951/content.

УДК 341.171.
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.38

СИНХРОНІЗАЦІЯ САНКЦІЙ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Бакланова К.В.,
студентка 3 курсу факультету юстиції,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Миронов О.Д.,
студент 3 курсу факультету юстиції,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Яковюк І.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права Європейського Союзу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0000-0002-8070-1645

Бакланова К.В., Миронов О.Д., Яковюк І.В. Синхронізація санкцій України та Європейського Союзу.

У статті здійснено комплексне дослідження процесу синхронізації санкційної політики України з правовими механізмами Європейського Союзу. В умовах збройної агресії Російської Федерації та стратегічного курсу України на євроінтеграцію проблема гармонізації обмежувальних заходів із санкційним режимом ЄС набуває особливої актуальності. Автори аналізують правове підґрунтя взаємодії України з ЄС у сфері зовнішньої політики та безпеки, зокрема положення Угоди про асоціацію, що визначають засади координації санкційних підходів. Розглянуто ключові етапи адаптації українського санкційного законодавства, зокрема Закон України «Про санкції», практику ухвалення рішень Радою національної безпеки і оборони України та участь у формуванні санкційних списків, узгоджених з європейськими аналогами.

У центрі уваги – приклади ефективної синхронізації українських обмежувальних заходів із санкціями ЄС, зокрема щодо осіб, що пропагують агресивну політику РФ. Водночас підкреслено, що Україна зберігає автономність у прийнятті рішень, проводячи власну оцінку доцільності санкцій. Окрему увагу приділено перспективам удосконалення правового механізму впровадження санкцій, зокрема пропозиції щодо прийняття спеціального закону, який дозволив би імплементувати санкції ЄС у спрощеному порядку за умови відповідності національним інтересам та правовим стандартам.

Стаття висвітлює сучасні тенденції розвитку санкційного законодавства України, зокрема запровадження кримінальної відповідальності за умисне обходження санкцій, ухвалення змін до законодавства щодо боротьби з реекспортом заборонених товарів та інтеграцію у європейську архітектуру санкційного контролю. Аналізується також вплив останніх ініціатив ЄС, зокрема інструменту протидії обходу санкцій, на формування відповідної політики в Україні. Підкреслюється важливість зміцнення співпраці в рамках Спільних безпекових зобов'язань Україна – ЄС та перспективи участі України у процесах санкційного нормотворення на рівні Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС.

У результаті дослідження автори доходять висновку, що ефективна синхронізація санкційної політики з Європейським Союзом є не лише засобом посилення національної безпеки, але й важливим елементом правової інтеграції України до ЄС. Актуальні законодавчі ініціативи, підкріплені політичною волею та міжнародною координацією, формують підґрунтя для розвитку цілісної та ефективної санкційної політики, здатної відповідати викликам сучасної геополітичної ситуації та сприяти зміцненню позицій України як повноправного учасника європейської безпекової системи.

Ключові слова: санкції, національна безпека, євроінтеграція, правова гармонізація, обмежувальні заходи.

Baklanova K.V., Myronov O.D., Yakoviyk I.V. Synchronization of sanctions between Ukraine and the European Union.

The article presents a comprehensive study of the process of synchronizing Ukraine's sanctions policy with the European Union's legal mechanisms. In the context of the Russian Federation's armed aggression and Ukraine's strategic course toward European integration, the issue of harmonizing restrictive measures with the EU sanctions regime has gained particular relevance. The authors analyze

the legal basis for Ukraine's cooperation with the EU in the field of foreign and security policy, particularly the provisions of the Association Agreement that establish the framework for coordinating sanction approaches. The article examines key stages in the adaptation of Ukrainian sanctions legislation, particularly the Law of Ukraine "On Sanctions," the decision-making practices of the National Security and Defense Council of Ukraine, and Ukraine's involvement in the development of sanctions lists aligned with European counterparts.

The focus is on examples of effective synchronization of Ukrainian restrictive measures with EU sanctions, especially with respect to individuals promoting the Russian Federation's aggressive policies. At the same time, the article highlights that Ukraine retains autonomy in decision-making by conducting its own assessment of the appropriateness of sanctions. Special attention is given to prospects for improving the legal mechanism for sanctions implementation, including proposals for the adoption of a special law that would enable the simplified transposition of EU sanctions, provided they comply with national interests and legal standards.

The article outlines current trends in the development of Ukraine's sanctions legislation, including the introduction of criminal liability for the deliberate circumvention of sanctions, legislative amendments to combat the re-export of prohibited goods, and Ukraine's integration into the European sanctions control framework. It also analyzes the impact of recent EU initiatives—particularly the anti-circumvention instrument—on shaping Ukraine's corresponding policy. The importance of strengthening cooperation within the framework of the Ukraine–EU Joint Security Commitments and Ukraine's potential participation in the EU's Common Foreign and Security Policy sanctions-making process is emphasized.

As a result of the study, the authors conclude that effective synchronization of sanctions policy with the European Union is not only a means of strengthening national security, but also an important element of Ukraine's legal integration into the EU. Current legislative initiatives, backed by political will and international coordination, are forming the basis for a coherent and effective sanctions policy capable of addressing the challenges of today's geopolitical landscape and reinforcing Ukraine's position as a full-fledged participant in the European security system.

Key words: sanctions, national security, European integration, legal harmonisation, restrictive measures.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку санкційної політики України супроводжується нагальною потребою у її гармонізації із санкційною практикою Європейського Союзу. В умовах збройної агресії проти України та стратегічного курсу на інтеграцію до європейського простору стає критично важливим забезпечення дієвого механізму синхронізації санкційних режимів. Наявні розбіжності у процедурах запровадження, контролю та імплементації обмежувальних заходів можуть знижувати ефективність загального санкційного тиску та створювати ризики для національної безпеки. Недостатня уніфікація процедур також ускладнює міжнародну співпрацю та створює передумови для обходу санкцій.

Мета дослідження: аналіз теоретико-правових засад синхронізації санкційної політики України з правовими механізмами Європейського Союзу, визначення ключових проблем та перспектив гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері обмежувальних заходів.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання санкційної політики України перебувають у центрі уваги сучасної юридичної науки. Зокрема, аспекти правового закріплення та реалізації обмежувальних заходів досліджувалися такими вченими, як К. Фліссак, А. Гнітій, В. Панченко, водночас сучасні дослідження здебільшого зосереджені на окремих аспектах застосування санкцій, що зумовлює потребу у комплексному аналізі процесів синхронізації санкційних підходів України з ЄС та визначенні шляхів їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія України та Європейського Союзу(ЄС) у сфері санкцій має міцне юридичне підґрунтя, яке закладене в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС (далі – Угода), підписаній 27 червня 2014 року [1]. Однією з ключових норм цієї Угоди є стаття 7, яка передбачає, що Україна поступово зближатиме свою зовнішню та безпекову політику з політикою ЄС, зокрема шляхом координації позицій у міжнародних організаціях та підтримки відповідних рішень. Це положення створило правову основу для того, щоб Україна узгоджувала свої дії з санкційною політикою ЄС, спрямованою на підтримання міжнародного миру та безпеки. З моменту підписання Угоди Україна почала систематично узгоджувати свої рішення із санкційною політикою ЄС, що стало особливо помітним після початку збройної агресії Російської Федерації у 2014 році. Зокрема, Україна приєднувалася до обмежувальних заходів ЄС, спрямованих проти держав, організацій та фізичних осіб, які порушували міжнародне право. Із початком вже повномасштабної війни у 2022 році синхронізація санкцій між Україною та ЄС стала ще тіснішою. Україна не лише підтримує всі

санкційні пакети ЄС проти Росії, але й активно бере участь у їх розробці, адаптуючи національну практику до стандартів ЄС та вносячи пропозиції щодо посилення санкційного тиску. Крім того, для ефективної координації санкційної політики було створено реєстри підсанкційних осіб, зокрема, через Державний реєстр санкцій [2].

Водночас ефективна реалізація санкційної політики потребує не лише зовнішнього узгодження із Європейським Союзом, а й належного внутрішнього механізму впровадження обмежувальних заходів на національному рівні. Хоча Україна не є членом ЄС, вона активно адаптує санкційні режими ЄС через власні механізми, зокрема рішення Ради національної безпеки і оборони (РНБО). Це дозволяє швидко реагувати на загрози та підтримувати єдність позицій з ЄС. Україна має власну законодавчу базу для застосування санкцій, яка визначена Законом України «Про санкції» від 14 серпня 2014 року № 1644-VII [3]. Відповідно до статті 3 цього закону, підставами для запровадження санкцій в Україні є, зокрема: дії іноземних держав, юридичних або фізичних осіб, які створюють реальні або потенційні загрози національним інтересам і безпеці України; резолюції Генеральної Асамблеї або Ради Безпеки ООН; рішення та регламенти Ради Європейського Союзу. Таким чином, українське законодавство прямо передбачає можливість впровадження санкцій на основі рішень Європейського Союзу, що створює юридичний механізм для синхронізації санкційної політики. Процедура впровадження санкцій в Україні включає кілька етапів. Спочатку РНБО ухвалює рішення про застосування санкцій, далі Президент України вводить це рішення в дію своїм указом, а вже потім Указ офіційно публікується та набирає чинності.

Одним з прикладів синхронізації українських санкцій із санкціями ЄС є Указ Президента України від 6 січня 2023 року № 4/2023 [4]. У цьому указі, серед інших, фігурує, наприклад, Олександр Дугін, у пункті 21, та Олександр Расторгуєв, у пункті 80 [5], – популяризатори агресивної державної ідеології Росії, які підтримували агресію Росії проти України. А ще раніше, 6 жовтня 2022 року, Рада ЄС ухвалила черговий пакет санкцій проти Росії, до якого, зокрема, було включено О. Дугіна та О. Расторгуєва [6]. Отже, Україна уважно відстежує санкційні рішення ЄС і, за наявності підстав, ухвалює свої національні санкції проти тих самих осіб, застосовуючи власну внутрішню процедуру. Однак важливо підкреслити, що Україна не «копіює» санкції механічно, а проводить власний аналіз доцільності запровадження обмежень, враховуючи національні інтереси, безпекову ситуацію і власну доказову базу. Наявний підхід, по-перше, дозволяє зберігати суверенітет санкційної політики, навіть за умов тісної координації з європейськими партнерами, по-друге, діяти оперативно щодо осіб і організацій, які загрожують національній безпеці України, навіть якщо вони ще не потрапили під санкції ЄС.

Варто задуматись, чи потрібен Україні спеціальний закон, який дозволить значно спростити процес визнання санкцій ЄС? Ідея полягає не в тому, щоб відмовитись від власної правової оцінки, а в тому, щоб створити передбачену законом процедуру, яка дозволяла б оперативно імплементувати санкції, якщо вони відповідають інтересам України. Наприклад, закон міг би передбачити, що за певних умов – якщо особа вже включена до санкційного списку ЄС чи ООН, і якщо РНБО погоджується із підставами їх застосувань, то впровадження санкцій в Україні відбувалося б у прискореному порядку та без потреби в розширеному зборі доказової бази. Однак навіть за такого спрощеного механізму обов'язковим має залишатися кілька ключових обмежень. Потрібно гарантувати, що застосування санкцій відповідатиме стандартам захисту прав людини, закріпленим у Конституції України [7] та міжнародних договорах, учасницею яких є Україна (стаття 9). Це важливо для того, щоб уникнути можливих судових позовів як на національному рівні, так і в Європейському суді з прав людини. І варто передбачити можливість індивідуальної перевірки особи чи компанії, щодо якої застосовуються санкції, з урахуванням українських національних інтересів. Адже навіть серед санкційних списків ЄС можуть траплятись випадки, коли обставини справи потребують додаткової оцінки в українському контексті. Таким чином, запровадження спеціального закону про автоматичне або напівавтоматичне визнання санкцій ЄС виглядає доцільним кроком для України. Він дозволив би поєднати принцип поваги до національного суверенітету із прагненням підтримувати ефективну й узгоджену санкційну політику на міжнародному рівні. Однак реалізація цієї ідеї потребує ретельного балансування між швидкістю процедур і дотриманням стандартів права.

ЄС постійно вдосконалює свій підхід до боротьби з обходом обмежувальних заходів. Зокрема, в рамках 11-го пакета санкцій, ухваленого у червні 2023 року, Європейський Союз запровадив новий інструмент, який дозволяє накладати обмеження на компанії та держави, які сприяють обходу санкцій через юрисдикції третіх країн [8]. Цей механізм отримав назву «інструмент проти обходу» (anti-circumvention tool). Він дозволяє Раді ЄС вносити до санкційних списків не лише фізичних і юридичних осіб, безпосередньо пов'язаних із Росією, але й тих, хто допомагає їй ухилятись від санкцій шляхом реекспорту товарів або послуг, заборонених для ввезення. Особливо це стосується чутливих товарів подвійного призначення та високотехнологічної продукції

[9]. Важливо, що Україна активно інтегрується у нову архітектуру санкційного контролю ЄС. Зокрема, українська влада не лише синхронізує власні санкційні списки з європейськими, а й працює над запобіганням обходу санкцій через треті країни. Про продовження санкційного тиску на Росію та активізацію спільних зусиль у цьому напрямі прямо заявляла віцепрем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Ольга Стефанішина під час переговорів із європейськими партнерами у червні 2023 року [10]. Український підхід до боротьби з обходом санкцій також посилюється на законодавчому рівні. У серпні 2023 року Верховна Рада ухвалила зміни до Закону України «Про санкції» [3], які дозволяють застосовувати обмеження не тільки щодо осіб, безпосередньо причетних до агресії проти України, а й тих, хто сприяє уникненню санкцій шляхом реекспорту товарів, надання послуг або технологій, що підпадають під санкційні режими. Таким чином, спільна боротьба зі обхід санкцій стала важливим елементом стратегічного партнерства між Україною та ЄС. Вона демонструє, що санкційна політика – це не лише питання списків і заборон, але й питання складної технічної роботи, міжнародної координації та спільної політичної волі зупинити агресора.

Варто зазначити про підписання між Україною та Європейським Союзом Спільних безпекових зобов'язань [11], що стало важливим кроком на шляху ще глибшої інтеграції України до європейської архітектури безпеки. Документ був офіційно укладений 27 червня 2024 року під час візиту Президента України до Брюсселя. У пункті 6 Спільних безпекових зобов'язаннях передбачено декілька ключових напрямів співпраці, серед яких особливу увагу приділено продовженню тиску на Росію через політику санкцій. Сторони погодилися не лише підтримувати вже існуючі обмеження, але й координувати дії щодо запровадження нових заходів у відповідь на будь-які подальші агресивні дії Російської Федерації. Важливим є також згадка про спільну протидію за обхід санкцій. Україна та ЄС зобов'язалися зміцнити обмін інформацією щодо спроб уникнення обмежень, що є новим етапом в поглибленні санкційної політики і підвищенні її ефективності.

На сучасному етапі розвитку Україна активно працює над гармонізацією власної санкційної політики із законодавством та практикою Європейського Союзу. Це прагнення є стратегічним кроком у напрямку повноцінного членства в ЄС, оскільки адаптація у сфері санкцій є невід'ємною частиною виконання Копенгагенських критеріїв [12] та Угоди про асоціацію [1]. Гармонізація означає не лише приведення національного законодавства у відповідність до стандартів ЄС, а й інтеграцію України у процеси розробки та реалізації санкційної політики. Це передбачає не тільки запровадження аналогічних обмежувальних заходів проти третіх країн та фізичних чи юридичних осіб, а й активну участь у формуванні нових санкційних режимів, обміні інформацією щодо їх ефективності та запобіганні їх обходу.

Реальні кроки у цьому напрямі вже здійснюються. Одним із яскравих прикладів є подання Президентом України до Верховної Ради законопроєкту №12406, який передбачає кримінальну відповідальність за обхід санкцій [13]. Проєктом пропонується доповнити Кримінальний кодекс України новою статтею 114-3, що передбачає відповідальність за: порушення обмежувального заходу (санкцій), умисний обхід санкцій. Злочини за цією статтею визнаються тяжкими. Передбачено як штрафи (від 425 тис. грн до понад 2 млн грн), так і позбавлення волі на строк від 2 до 10 років залежно від обставин злочину. Також передбачено наступне: застосування спеціальної конфіскації майна; притягнення до відповідальності юридичних осіб; міжнародне співробітництво державних органів України у сфері санкційної політики. Особливої уваги заслуговує те, що строки давності за цими злочинами не застосовуються, а в окремих випадках допускається звільнення від відповідальності за умови безоплатної передачі активів на користь держави [14].

Висновки. У ході проведеного дослідження встановлено, що правова основа взаємодії України з Європейським Союзом у сфері санкційної політики сформована на базі Угоди про асоціацію та подальших двосторонніх зобов'язань у сфері безпеки. Така взаємодія має як політичну, так і чітко окреслену правову природу, що відкриває простір для формалізованої гармонізації санкційних режимів.

Сучасна практика синхронізації санкцій свідчить про значний прогрес у зближенні підходів, зокрема шляхом приєднання України до санкційних списків ЄС, впровадження сумісних правових процедур, створення національного санкційного реєстру та запровадження відповідних змін до Закону України «Про санкції». Проте, незважаючи на досягнення, залишається низка концептуальних та практичних викликів.

По-перше, встановлено, що відсутність спеціального законодавчого механізму автоматизованого чи напівавтоматизованого визнання санкцій ЄС уповільнює процес їх імплементації в українську правову систему. По-друге, збереження високих стандартів захисту прав людини при впровадженні санкцій потребує подальшого законодавчого балансування між швидкістю реагування та забезпеченням правової визначеності та прозорості процедур.

Окрему увагу привертає зростаюча роль України у протидії обходу санкцій. Зміни до національного законодавства, а також ініціативи щодо криміналізації порушення санкційного режиму (зокрема, законопроєкт № 12406) свідчать про посилення зусиль у напрямку внутрішньої імплементації санкційного контролю відповідно до європейських стандартів.

Отже, ефективна синхронізація санкційної політики України з правовими механізмами Європейського Союзу є ключовим інструментом не лише зміцнення національної безпеки, але й поступової правової інтеграції України до правового простору ЄС. Подальше вдосконалення нормативно-правової бази у сфері санкцій, зокрема шляхом розробки спеціального закону про імплементацію зовнішніх санкцій, становить перспективний напрям розвитку законодавства та міжнародного співробітництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: підписана 27 червня 2014 р. № 984_011 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 28.04.2025).
2. Державний реєстр санкцій. URL: https://drs.nsdc.gov.ua/ (дата звернення: 28.04.2025).
3. Про Санкції: Закон України від 14 серпня 2014 р. № 1644-VII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text (дата звернення: 28.04.2025).
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 січня 2023 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 6 січня 2023 р. № 4/2023. / Президент України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/42023-45517 (дата звернення: 28.04.2025).
5. Додаток до рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 січня 2023 року «Про застосування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : введено в дію Указом Президента України від 7 січня 2023 р. № 4/2023 / Президент України. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files storage/01/16/93/5b7b45965d030a5fbf98f58b6dcacf92_1673102771.doc дата звернення: 28.04.2025).
6. EU adopts restrictive measures against an additional 30 individuals and 7 entities. *Council of the European Union.* URL: https://www.consilium.europa.eu/media/59438/eu-adopts-restrictive-measures-against-an-additional-30-individuals-and-7-entitiese_ru.pdf (дата звернення: 28.04.2025).
7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 28.04.2025).
8. Russia's war of aggression against Ukraine: EU adopts 11th package of economic and individual sanctions. *Council of the European Union*. 23.06.2023. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/06/23/russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-eu-adopts-11th-package-of-economic-and-individual-sanctions/ (дата звернення: 28.04.2025).
9. Regulation (EU) 2023/1214 of the European Council. *European Union.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023R1214 (дата звернення: 28.04.2025).
10. Ольга Стефанішина обговорила з європейськими партнерами продовження санкційного тиску на РФ. *Право.UA*. URL: https://pravo.ua/olha-stefanishyna-obhovoryla-z-ievropeiskymy-partneramy-prodovzhennia-sanktsiinoho-tysku-na-rf/ (дата звернення: 28.04.2025).
11. Спільні безпекові зобов'язання між Україною та Європейським Союзом. *Президент України*. URL: https://www.president.gov.ua/news/spilni-bezpekovi-zobovyazannya-mizh-ukrayinoyu-ta-yevropejsk-91801 (дата звернення: 28.04.2025).
12. Copenhagen criteria for accession. EUR-Lex. *European Union.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:accession_criteria_copenhague (дата звернення: 28.04.2025).
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення санкційної політики: проект Закону від 14 січня 2025 р. № 12406 / Верховна Рада України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/55621 (дата звернення: 28.04.2025).
14. Кримінальна відповідальність за обхід санкцій: зареєстровано президентський законопроєкт. *Liga* 360. URL: https://biz.ligazakon.net/news/233326_krimnalna-vdpovdalnst-za-obkhd-sanktsy-zarestrovano-prezidentskiy-zakonoprokt (дата звернення: 28.04.2025).

UCD 342.56
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.39

SUBJECTS OF DISCIPLINARY PROCEEDINGS AGAINST A JUDGE UNDER THE LAWS OF UKRAINE AND SPAIN: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Bzova L.G.,
PhD, associate professor,
assistant professor of the Department of Procedural Law,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
ORCID: 0000-0003-3143-4904
Scopus ID 58298157200
e-mail: l.bzova@chnu.edu.ua

Bzova L.G. Subjects of disciplinary proceedings against a judge under the legislation of Ukraine and Spain: comparative legal analysis.

Disciplinary liability of judges is one of the key mechanisms of holding judges accountable. States are called upon to regulate this area, balancing two main interests – the need to ensure functional mechanisms of judicial accountability and to ensure real independence of judges. The main international legal instruments on the disciplinary liability of judges stipulate that states shall provide clear rules for which judges may be disciplined, excluding disciplinary liability for minor offences and for the interpretation of laws and facts. Disciplinary proceedings should either be conducted by an independent body. A proper disciplinary mechanism that holds all public officials accountable for misconduct is an important element of a credible justice system. At the same time, judicial discipline must be carefully balanced with the principle of judicial independence as a cornerstone of the rule of law. A miscarriage of justice that harms fundamental human rights and freedoms is not sufficient to hold a judge accountable. It must be attributed to the judge as a result of his or her performance of his or her functions in bad faith or through gross negligence.

Judicial disciplinary responsibility is the control over the activities of judges and magistrates, a legal institution that exists in any state governed by the rule of law and benefits society and the state as a guarantor of the judiciary. Constitutional principles mean that violations and sanctions are predefined by law, so they can be imposed on judges and magistrates through a fair procedure and with all procedural guarantees. Beyond the substance of the institution, the Spanish and Ukrainian legal systems largely diverge in terms of infractions, sanctions and processing, despite some similarities in the administrative and judicial bodies involved. The accountability of judges and magistrates is considered a logical counterpoint to the independence of the judiciary, and in particular the irremovability of office. This article examines the accountability of judges and magistrates, both from an organic and a statutory perspective, as well as the irremovability of judges and its impact on the independence of the judiciary.

Key words: disciplinary liability, judge, judicial system, status of a judge, High Council of Justice, General Council of Judges, disciplinary proceedings.

Бзова Л.Г. Суб'єкти розгляду дисциплінарного провадження щодо судді відповідно до законодавства України та Іспанії: порівняльно-правовий аналіз.

Дисциплінарна відповідальність суддів є одним із ключових механізмів притягнення суддів до відповідальності. Держави покликані регулювати цю сферу, збалансовуючи два основні інтереси – необхідність забезпечити функціональні механізми підзвітності суддів та забезпечення реальної незалежності суддів. Основні міжнародні нормативно-правові акти щодо дисциплінарної відповідальності суддів передбачають, що держави передбачають чіткі норми, за які судді можуть бути притягнуті до дисциплінарної відповідальності, виключаючи дисциплінарну відповідальність за незначні порушення та як тлумачити закони і факти. Дисциплінарне провадження має здійснюватися або незалежним органом. Належний дисциплінарний механізм, який враховує відповідальність усіх державних службовців за неправомірну поведінку, є важливим елементом надійної системи правосуддя. У той же час, судова дисципліна має бути ретельно збалансована з принципом незалежності суду як наріжного каменю верховенства права. Для притягнення судді до відповідальності не достатньо суддівська помилка, яка завдає шкоди фундаментальним правам і свободам людини. Вона ставиться в провину судді внаслідок здійснення ним своїх функцій недобросовісно або через грубу недбалість.

Суддівська дисциплінарна відповідальність - це контроль за діяльністю суддів і магістратів, правовий інститут, який існує в будь-якій правовій державі і приносить користь суспільству і державі як гарант судової влади. Конституційні принципи означають, що порушення і санкції заздалегідь визначені законом, тому вони можуть бути накладені на суддів і магістратів за допомогою справедливої процедури і з усіма процесуальними гарантіями. Поза суттю інституту іспанська та українська правові системи здебільшого розходяться в плані порушень, санкцій та обробки, незважаючи на наявність певної схожості в адміністративних та судових органах, що беруть участь. Відповідальність суддів і магістратів вважається логічним контрапунктом незалежності судової влади, і, зокрема, незмінюваності посади. Ця стаття присвячена дослідженню відповідальності суддів і магістратів, як з органічної, так і нормативної точки зору, а також незмінюваності суддів та її впливу на незалежність судової системи.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність, суддя, судова система, статус судді, Вища рада правосуддя, Генеральна рада суддів, дисциплінарне провадження.

Problem statement. The object of study in this paper is a phenomenon which is of great interest to society given the crisis situation of recent years. The legal and social role of judges and magistrates as administrators and supervisors of justice serving the common interests of modern society is of utmost relevance for the ethical development of citizens. Since ancient times, the figure of the judge has served as a paradigm of behaviour, emphasising the dedication and honesty embodied in his work, establishing him as a standard.

Purpose of the study is a study of the procedural aspects of bringing a judge to disciplinary responsibility under the laws of Ukraine and Spain

The state of the study of the problem. In Ukraine, the following scholars have dealt with the procedure for bringing judges to disciplinary responsibility: V.V. Gordieiev, S.B. Rabinovych, O.Z. Khotynska-Nor and others. The implementation of disciplinary proceedings in Spain has been studied by Almagro Uceda E., Martínez Alarcón, María Luz and others.

Presentation of the main material. Traditionally, the accountability of judges and magistrates has been seen as a natural consequence of judicial independence and, in particular, the inherent security of tenure. In order for there to be an appropriate balance between the two, it is important that judicial accountability is effective when appropriate and that its requirement does not become a means of dominating political power. According to Martínez Alarcón, "the disciplinary moment for judges and magistrates can no longer aim at maintaining a structure of hierarchical and bureaucratic dependence that guarantees that the desires of the disciplinary authorities prevail over jurisdictional activity... but rather... it must aim at the equal and effective performance of the function at the service of the users of justice" [9]. In the same vein, "it is worth remembering that, according to consolidated and uniform case law, the inspection and disciplinary powers vested in the General Council of the Judiciary limit respect for the exclusivity of the jurisdictional function and, consequently, the governing bodies of the judiciary do not have the power to review the exercise of this jurisdictional power, which, according to the constitutional mandate, is exclusively vested in judges and magistrates" [3].

First of all, we must say that the disciplinary liability of judges and magistrates is regulated in the Basic Law of the Judiciary, specifically in its Book IV, Title III, Title III, which contains articles 414 to 427. Regarding this responsibility, the General Council of Judges is presented as an indispensable figure, since it ensures, from an institutional point of view, the true independence of judges, without cracking, superior to other previous periods in which the supervision and control of the disciplinary regime has been entrusted to the Ministry of Justice, which implies a certain danger regarding the potential use of the disciplinary instrument as a method of jurisdictional control [11].

This regulatory order was influenced by the amendment made by Organic Law 4/2013, of June 28, on the reform of the Judicial Council, which amends Basic Law 6/1985, of July 1, on the judiciary. The objective of this reform was that the disciplinary procedure did not remain fundamentally inquisitorial, since it could not fall on a single person the decision of the body to initiate the procedure or appoint an instructor so that he would later have the power to decide whether or not to impose sanctions.

The instrument used to prevent this was the creation of a new person, the Disciplinary Sanctions Promoter, who was entrusted with the duty of initiating and conducting proceedings, as well as drawing up charges as a guarantee of the principle of prosecution. He was instructed to check the violations committed and support the prosecution against a «highly experienced employee» of the judicial service [1]. The manager of disciplinary sanctions is appointed by the Plenary Session of the General Council of Judges, which consists of judges of the Supreme Court and persons who have been engaged in this profession for more than twenty-five years. His powers must coincide with the powers of the judge of the General Council of Justice who appointed him, and the first one was appointed in advance, as

established by Art. 606. In addition, the powers granted to him are set out in Art. 605, and consist of «receiving complaints about the functioning of the judiciary, receiving complaints, as well as initiating and investigating disciplinary proceedings and filing charges before the Disciplinary Commission».

Thus, we see that this person is given the power to direct the proceedings to a single position, although it is true that in exceptional cases he can expressly authorize, with sufficient justification, one of the Council's lawyers who assists him in the execution of specific instructions in a disciplinary case, provided that the person to whom it is delegated occupies a career as a judge, as required by Art. 607.3. Taking into account the general provisions governing this figure, it is reflected that its inaction can be corrected by the Standing Commission, which may, ex officio or at the request of a party, demand the violation of the disciplinary procedure, since there are two ways: an appeal can be filed with the Standing Commission, as reflected in Art. 608.1, against the decision taken by the Organizer of the Promotion, not to initiate disciplinary proceedings or to continue the submission of the one already initiated, thus, if the Standing Committee supports the appeal, the relevant disciplinary proceedings will be initiated or continued in accordance with Art. 608, paragraph 2. Another option is to authorize the Standing Committee ex officio to order the head of the disciplinary sanction to initiate or reopen disciplinary proceedings, as provided for in Art. 608 in its paragraph 3 provides.

According to this synopsis, the Disciplinary Commission is simply a «court», since it is responsible under Art. 604, paragraph 1, in order to «resolve disciplinary proceedings initiated for serious and very serious misconduct and impose, if necessary, appropriate sanctions on judges and magistrates», setting up their agreements as «challenged within one month by appeal to the Plenum», as provided for in Art. 604 in part 2. The Disciplinary Commission will be made up of the same individuals for the five years that each Council will last, with the aim of professionalizing the institution and, in addition, it reflects the proportional composition of the Plenum, since, on the one hand, three of its total members must be beaved by a group of «lawyers of recognized competence» [1].

For its part, since the Basic Law 4/2013 entered into force, the plenary session of the General Council was entrusted, among its powers, with «the resolution of those disciplinary proceedings in which the proposed sanction consists of dismissal from the judicial career», according to Art. 599.1.10º, in relation to Art. 604.1 in fine, as well as «resolution of appeals filed against agreements on the imposition of a disciplinary commission» under Art. 599.1.11º.

It should be critically noted that the inclusion of the Commissioner for Disciplinary Prosecution in the system of responsibility of judges entails a number of shortcomings in relation to the Standing Commission. We also consider it a concern that the provisions of the Basic Law on the Judiciary that relate to this issue have not been coordinated with the legal reforms carried out in recent years regarding the regulatory framework for disciplinary liability and, as far as we know, there is no legislative development to address the legal situation. However, to be truly critical and fair in our assessment, it should be noted that there is an attempt to solve the problem contained in the 7th transitional provision of Organic Law 4/2013, stating that «until the LOPJ is modified in disciplinary matters, all references that the latter make to the Authorized Instructors of Disciplinary Cases will be understood as references to the Organizer of Disciplinary Actions, as well as to the lawyers of the General Council of Justice, who help him»; Despite the good intentions shown by the legislator in this formulation, not all the shortcomings related to the poor adaptation of the legal provisions of the Basic Law on the Judiciary have been eliminated, which, to say the least, is alarming, given the extremely sensitive issue that we are considering from the point of view of the independence of judges[1].

The issue of disciplinary liability in the judiciary is not absolutely "necessarily repressive (...), but, on the contrary, constitutes an important and necessary component of the correct balance between independence and responsibility, namely social responsibility" [4]. The periodic evaluation of judges is an important tool for maintaining the integrity and efficiency of the judiciary. By providing a detailed and objective analysis of judges' performance, this process contributes to ensuring a high level of professionalism and accountability of magistrates. It helps to identify strengths and areas for improvement, thus creating opportunities for growth and improvement. In addition, evaluation contributes to strengthening public confidence in the justice system by demonstrating transparency and commitment to quality and fairness.

Disciplinary proceedings against a judge are a set and sequence of procedural actions of the High Council of Justice, the person (judge) being brought to disciplinary responsibility, the person who filed the complaint, and other participants in the disciplinary proceedings to consider and resolve the case in the area of official discipline, regulated by the law [5]. It is worth noting that disciplinary sanctions should be applied in accordance with the principle of proportionality. If an authorised entity has decided to impose a disciplinary sanction on a judge that prohibits the judge from administering justice in a particular court, such a judge shall be subject to temporary suspension from the administration of

justice from the moment the decision to impose the said disciplinary sanction is made. If a judge has any outstanding disciplinary sanctions, a more severe disciplinary sanction should be imposed on him or her. In addition, a judge who has an outstanding disciplinary sanction shall be deprived of the opportunity to participate in the competition for a judicial position.

O.Z. Khotynska-Nor points out that compared to previous periods of judicial reform, the current one is distinguished by the «severity» of the introduced changes in the field of regulatory regulation of bringing judges to disciplinary responsibility [5]. In particular, the logical, structural and systematic methods of analysis of certain provisions of the current Law No. 1402-VIII made it possible to conclude that the grounds for bringing judges to disciplinary responsibility are not exhaustive, as well as that most of them provide for the possibility of applying the most severe type of disciplinary sanction – a motion for the dismissal of a judge from office.

In accordance with Article 108 of the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges», disciplinary proceedings against a judge are carried out by the disciplinary chambers of the High Council of Justice in accordance with the procedure established by the Law of Ukraine «On the High Council of Justice», taking into account the requirements of this Law [9].

The Law of Ukraine of July 14, 2021 No. 1635-IX «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Procedure for Election (Appointment) to the Positions of Members of the High Council of Justice and the Activities of Disciplinary Inspectors of the High Council of Justice», which entered into force on August 5, 2021, significantly changed the procedure for conducting disciplinary proceedings against judges, provides for the establishment of a service of disciplinary inspectors of the High Council of Justice, to whom disciplinary complaints are distributed and who have become participants in the disciplinary case [7].

The disciplinary function of the HCJ has been restored since November 1, 2023. In connection with the entry into force on October 19, 2023 of the Law of Ukraine dated September 6, 2023 No. 3378-IX «On Amendments to the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges» and Certain Laws of Ukraine on Changing the Status and Procedure for the Formation of the Service of Disciplinary Inspectors of the High Council of Justice» and the enactment of the Law of Ukraine dated August 9, 2023 No. 3304-IX «On Amendments to Certain Laws of Ukraine on the Immediate Resumption of Consideration of Cases on Disciplinary Liability judges» on October 19, 2023, the High Council of Justice adopted Decision No. 997/0/15-23 on the resumption of the automated distribution of complaints among members of the HCJ regarding the disciplinary misconduct of a judge from November 1, 2023.

Paragraph 237 of Section III «Final and Transitional Provisions» of the Law of Ukraine «On the High Council of Justice» establishes that temporarily, until the day of the start of the work of the Disciplinary Inspectors Service of the High Council of Justice, the powers of the Disciplinary Inspector are exercised by a member of the Disciplinary Chamber (rapporteur) determined by the automated system for the distribution of cases. Such a rapporteur shall not participate in the voting of the Disciplinary Chamber when making a decision to bring a judge to disciplinary responsibility or to refuse to bring a judge to disciplinary responsibility.

In pursuance of the provisions of parts two, three, and four of Article 26 of the Law of Ukraine «On the High Council of Justice», the HCJ in 2023 determined the personal composition of three Disciplinary Chambers, today each of the three Disciplinary Chambers includes five members of the HCJ.

According to part three of Article 42 of the Law of Ukraine «On the High Council of Justice», disciplinary proceedings include:

1) preliminary inspection of a disciplinary complaint, study of materials to establish signs of a disciplinary offense committed by a judge, making a decision to leave a disciplinary complaint without consideration and return, refusal to open a disciplinary case or open a disciplinary case;

2) preparation of a disciplinary case for consideration, consideration of a disciplinary case and adoption of a decision on bringing a judge to disciplinary responsibility or on refusal to bring a judge to disciplinary responsibility;

3) consideration of a complaint against a decision to bring a judge to disciplinary liability or to refuse to bring a judge to disciplinary responsibility [8].

Returning to the disciplinary offences regulated by the legislation of the two states, we find that only 11 of them are approximately identical, the rest are formulated either more generally or more specifically. Some of the disciplinary deviations have caused various disputes and debates among practitioners and doctrine, leading to different arguments in favour of the view on whether açomin should be formulated in a general or limited way. Thus, with regard to the legal formulation of disciplinary offences of magistrates, the specialised literature argues that despite the fact that a limited list would reduce or eliminate subjectivity in the qualification of actions as disciplinary offences, it is believed that this provision has two drawbacks:

– firstly, there may be situations of actions that, although they do not bring a certain value, should not be considered as disciplinary offences, since they are not punishable by law;

– secondly, it may appear that certain actions that have a minor impact on labour relations, without legal or material significance, are subject to sanction only because they are on the restrictive list of the law [2].

Conclusions. Thus, the bodies authorised to conduct disciplinary proceedings against a judge in Ukraine are the High Council of Justice and in Spain - the General Council of Judges. They consider complaints against decisions to bring a judge to disciplinary responsibility; decide on the establishment of bodies to hear cases of disciplinary responsibility of judges. The general rule is that disciplinary offences should relate to the manner in which the professional activity is carried out, not to the legality of the judgement or ethical breaches. Only as an exception, disciplinary liability of judges is allowed for a certain degree of culpable violation of legal norms in the course of judicial activity, which requires careful regulation of this ground and great caution in its application

REFERENCES:

1. Almagro Uceda E. Responsabilidad de jueces y magistrados: aspectos disciplinarios y penales. URL: https://crea.ujaen.es/server/api/core/bitstreams/a58aeab3-0243-49f3-8222-3eed87280f63/content.
2. Baltag, D., Ghernaja G.-C. Răspunderea şi responsabilitatea juridică a judecătorilor în exercitarea justiţiei: Monografie. Chişinău: ULIM, 2012, p. 201-202.
3. Escribano Testaut, Pedro (2009), "La responsabilidad disciplinaria de los Jueces y Magistrados", La responsabilidad personal del juez, Estudios de Derecho Judicial, CGPJ, Madrid, p. 232.
4. Fernandes, João Marcelo Negreiros. Reflexões sobre a responsabilidade judicial no Estado de Direito contemporâneo. Revista Jus Navigandi, ISSN 1518-4862, Teresina, ano 17, n. 3279, 23 jun. 2012. URL: https://jus.com.br/artigos/22067.
5. Hordieiev V.V. Dystsyplinarna vidpovidalnist suddiv. Topical Issues of Procedural Law in Ukraine: Scientific monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2025.r. 301–332.
6. Khotynska-Nor O. Dystsyplinarna vidpovidalnist vs. nezalezhnist suddiv. *Pravo Ukrainy*. 2018. № 3. S. 110–122.
7. Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Procedure for Election (Appointment) of Members of the High Council of Justice and Activities of Disciplinary Inspectors of the High Council of Justice». The Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (BVR), 2021, № 38, Article 320. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1635-20#Text.
8. Law of Ukraine «On the High Council of Justice». *The Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (BVR),* № 7-8, Article 50 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text.
9. Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges». *The Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (BVR),* 2016, №. 31, Article 54 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.
10. Martínez Alarcón, María Luz (2004), La independencia judicial, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, p. 345.
11. Organic Law 6/1985, of 1 July, on the Judiciary. URL: https://www.boe.es/eli/es/lo/1985/07/01/6/con.

УДК 349:004.8:061.1 ЕС
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.40

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ЕТАПИ, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ.

Бучинська А.Й.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
Поліського національного університету
ORCID: 0000-0001-6348-299X

Бучинська А.Й. Нормативне регулювання штучного інтелекту в Європейському Союзі: етапи, виклики, перспективи.

У статті досліджується процес формування правового визначення штучного інтелекту (ШІ) в контексті європейського регуляторного підходу, зокрема через призму нещодавно ухваленого Регламенту (ЄС) 2024/1869 про гармонізовані правила щодо штучного інтелекту (AI Act). Підкреслюється, що стрімкий розвиток цифрових технологій, багатовекторність застосування ШІ та його міждисциплінарна природа створюють значні виклики для правового унормування. Автор аналізує нормативні, етичні та політичні передумови, які сприяли поступовому формуванню концептуального бачення ШІ в Європейському Союзі, починаючи з політичних ініціатив 2018 року, створення Групи високого рівня з питань штучного інтелекту та оприлюднення «Білої книги з штучного інтелекту. Європейський підхід до досконалості і довіри» 2020 року, в якій було окреслене стратегічне бачення розвитку ШІ в ЄС. Особлива увага приділена правовій дефініції поняття «система штучного інтелекту» у статті 3 AI Act, яка поєднує технологічну нейтральність із ризикоорієнтованим підходом.

Стаття висвітлює, як європейська модель регулювання ШІ ґрунтується на двох основоположних принципах – забезпечення технологічного лідерства у світі (досконалість) та утвердження довіри, такий підхід передбачає стимулювання інновацій і впровадження передових рішень, а з іншого боку дотримання прав людини, етичних стандартів і демократичних цінностей. Розглянуто основні етапи нормотворчого процесу, ключові позиції інституцій Європейського Союзу (Комісії, Ради, Парламенту), а також політичні компроміси, які передували ухваленню остаточного тексту Регламенту у 2024 році. Проаналізовано нові обов'язки держав-членів щодо створення інституційного нагляду на національному рівні, адаптації національного законодавства вимогам Регламенту та запровадження механізмів відповідальності за порушення положень даного акту.

У підсумку зроблено висновок, що Регламент (ЄС) 2024/1869 є першою спробою створення всебічної нормативної основи для регулювання штучного інтелекту на наднаціональному рівні, яка не лише закріплює його правове визначення, а й встановлює принципи безпечного, прозорого та етично відповідального використання ШІ в умовах цифрової трансформації.

Ключові слова: штучний інтелект, Європейський Союз, Європейська Комісія, Рада Європейського Союзу, регламент.

Buchynska A.Yo. The regulation of artificial intelligences in the European Union: stages, challenges, prospects.

The article examines the process of forming a legal definition of artificial intelligence (AI) in the context of the European regulatory approach, in particular through the prism of the recently adopted Regulation (EU) 2024/1869 on harmonised rules on artificial intelligence (AI Act). It is emphasized that the rapid development of digital technologies, the multi-vector application of AI and its interdisciplinary nature create significant challenges for legal regulation. The author analyzes the regulatory, ethical and political prerequisites that contributed to the gradual formation of a conceptual vision of AI in the European Union, starting with the political initiatives of 2018, the creation of the High-Level Group on Artificial Intelligence and the publication of the 2020 "White Paper on Artificial Intelligence. A European approach to excellence and trust", which outlined a strategic vision for the development of AI in the EU. Particular attention is paid to the legal definition of the concept of "artificial intelligence system" in Article 3 of the AI Act, which combines technological neutrality with a risk-based approach.

The article highlights how the European model of AI regulation is based on two fundamental principles – ensuring technological leadership in the world (excellence) and establishing trust, such

an approach involves stimulating innovation and implementing advanced solutions, and on the other hand, respecting human rights, ethical standards and democratic values. The main stages of the rule-making process, key positions of the European Union institutions (Commission, Council, Parliament), as well as political compromises that preceded the adoption of the final text of the Regulation in 2024 are considered. The new obligations of Member States to establish institutional oversight at the national level, adapt national legislation to the requirements of the Regulation and introduce liability mechanisms for violations of the provisions of this act are analyzed.

As a result, it was concluded that Regulation (EU) 2024/1869 is the first attempt to create a comprehensive regulatory framework for regulating artificial intelligence at the supranational level, which not only enshrines its legal definition, but also establishes the principles of safe, transparent and ethically responsible use of AI in the context of digital transformation.

Key words: artificial intelligence, European Union, European Commission, Council of the European Union, regulation.

Постановка проблеми. У XXI столітті стрімкий розвиток цифрових технологій, зокрема систем штучного інтелекту (ШІ), трансформує не лише способи виробництва, споживання та комунікації, а й фундаментальні засади правового регулювання. Технології, які донедавна залишалися предметом суто футурологічних концепцій, нині активно впроваджуються у сферу публічного управління, правосуддя, охорони здоров'я, освіти та безпеки. Така трансформація зумовлює необхідність розроблення ефективних нормативних підходів до їх правового забезпечення. У цьому контексті «штучний інтелект» постає водночас як ключове, так і спірне поняття. Його міждисциплінарний характер, відсутність уніфікованого визначення та висока технологічна динаміка створюють суттєві виклики для правотворчості, регуляторної практики та юридичної доктрини.

Правове визначення ШІ виступає необхідною передумовою для побудови ефективних регуляторних режимів, які охоплюють питання юридичної відповідальності, прозорості, недискримінації, захисту персональних даних та дотримання основоположних прав і свобод людини. Водночас намагання юридично кодифікувати складне і змінне технічне явище часто виявляються або надто загальними, або надмірно обмежувальними, що не відповідає фактичним можливостям сучасних інтелектуальних систем.

Європейський Союз як політико-правова спільнота, заснована на спільних цінностях, що послідовно утверджує пріоритет прав людини, принципу верховенства права та етичних стандартів, протягом останнього десятиліття здійснював системну роботу, спрямовану на створення комплексної правової основи для впровадження ШІ. Ухвалення Регламенту (ЄС) 2024/1869 про гармонізовані правила щодо штучного інтелекту (AI Act) стало першим системним кроком на шляху до кодифікації правового визначення ШІ у правопорядку ЄС. Цей нормативно-правовий акт не лише закріплює юридичну дефініцію поняття «система штучного інтелекту», але й базується на концептуальному підході, який поєднує технологічну нейтральність, ризикоорієнтованість та ціннісну орієнтацію на довіру і надійність.

Мета дослідження: здійснити науковий аналіз процесу формування правового визначення поняття штучного інтелекту в межах європейського регуляторного підходу, зокрема, через призму положень AI Act, із урахуванням еволюції стратегічних, етичних та політичних орієнтирів ЄС. Особливий акцент робиться на міждисциплінарних труднощах юридичної дефініції ШІ, співвідношенні технічного та правового змісту цього поняття, а також значенні правового визначення для забезпечення правової визначеності, нормативної ефективності та захисту фундаментальних цінностей у цифрову епоху.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового визначення штучного інтелекту є предметом активного міждисциплінарного обговорення як у межах юридичної доктрини, так і в суміжних галузях знань – інформатиці, філософії, етиці, соціології. Попри зростання кількості публікацій, присвячених ШІ, питання формалізації його дефініції у правовому полі залишається відкритим, що зумовлено складністю самого об'єкта, відсутністю єдиного наукового консенсусу, а також відмінністю у підходах до розуміння ШІ в різних правових системах.

У вітчизняній правовій науці проводяться дослідження, присвячені правовому регулюванню систем штучного інтелекту в Європейському Союзі. Серед науковців, які розглядають дану проблематику, можна виокремити: Єфремову К., Бурило В., Пилипчук В., Баранов О., Гиляка О., серед польських науковців свої праці питанням правового регулювання систем штучного інтелекту в ЄС, присвятили: Козловскі Я., Зюлковска К., Кастелік-Смаза А.

Незважаючи на зростання обсягу наукових досліджень, юридична доктрина ще не виробила уніфікованого підходу до визначення поняття штучного інтелекту у правовому сенсі. Це створює додаткові труднощі для процесів нормотворення, правозастосування, а також для гармонізації на-

ціонального законодавства з міжнародно-правовими та європейськими стандартами регулювання штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу. Термін «штучний інтелект» (ШІ) (artificial intelligence) вперше було запропоновано Джоном Маккарті у 1956 році під час Дартмутської конференції, яка символічно вважається відправною точкою даного напряму досліджень. Водночас навіть сьогодні не існує єдиного загальновизнаного правового чи технічного визначення штучного інтелекту, що зумовлено, зокрема, динамічним розвитком інформаційних технологій, постійною еволюцією алгоритмічних моделей, а також міждисциплінарним характером самого поняття. У контексті стрімкого технологічного прогресу наявні дефініції ШІ нерідко виявляються надто вузькими й не здатними повною мірою охопити увесь спектр функціональних можливостей, які притаманні сучасним інтелектуальним системам [1, с. 7].

У науковій літературі спостерігається значна кількість спроб сформулювати визначення поняття штучного інтелекту (ШІ), однак у зв'язку з постійною еволюцією цифрових технологій, зростанням обчислювальних потужностей та ускладненням алгоритмічних моделей, вироблення єдиної загальновизнаної дефініції залишається складним завданням. Змістовне наповнення поняття «штучний інтелект» суттєво варіюється залежно від галузі наукових знань (інформатика, філософія, право, етика), прикладної сфери застосування (зокрема автономні транспортні системи, цифрова медицина, адміністративні послуги, правосуддя), а також від рівня автономності й складності алгоритмів, що використовуються у відповідних технологічних рішеннях. Така концептуальна багатозначність унеможливлює формалізацію універсального визначення ШІ, яке б одночасно відповідало технічним реаліям, правовим вимогам і етичним стандартам.

З юридичного погляду, це породжує складнощі щодо встановлення чітких правових меж застосування ШІ, зокрема в аспектах відповідальності, правосуб'єктності, захисту даних, недискримінації, прозорості та дотримання основоположних прав і свобод людини.

Європейський Союз упродовж тривалого часу перебував у процесі формування нормативного підходу до визначення поняття «штучний інтелект», що зумовлювалося високим рівнем міждисциплінарності цього феномену, стрімким розвитком відповідних технологій, а також потребою в узгодженні технічних характеристик із принципами правової визначеності та юридичної передбачуваності. Ухвалений Регламент Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2024/1869 від 13 березня 2024 року про гармонізовані правила щодо штучного інтелекту (AI Act) став першим нормативно-правовим актом, який на законодавчому рівні Європейського Союзу, щоправда врегулював поняття «системи штучного інтелекту», а не саме поняття «штучний інтелект».

Відповідно до статті 3(1) Регламенту, «система штучного інтелекту» означає машинну систему, розроблену для роботи з різним рівнем автономії після її впровадження, яка може демонструвати адаптивні можливості після такого впровадження та яка, з метою досягнення чітко визначених або неявних цілей, робить висновок про те, як генерувати результати з отриманих вхідних даних, таких як прогнози, контент, рекомендації або рішення, які можуть впливати на фізичне або віртуальне середовище [2].

Прийняттю Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2024/1869 від 13 березня 2024 року про гармонізовані правила щодо штучного інтелекту передував тривалий процес формування стратегічного бачення Європейського Союзу у сфері цифрових технологій та інтелектуальних систем. У зв'язку зі стрімким розвитком технологій штучного інтелекту (ШІ) та його дедалі більшим впливом на суспільні відносини, економіку, права людини й безпеку, постала об'єктивна потреба у створенні узгодженого нормативного підходу на рівні ЄС з метою забезпечення правової визначеності, передбачуваності та захисту основоположних цінностей Союзу [3, с. 58].

Першими ключовими кроками у напрямі формування політики Європейського Союзу щодо штучного інтелекту стали політичні ініціативи 2018 року, коли питання розвитку ШІ вперше стало предметом двох офіційних документів Європейської Комісії. 25 квітня було оприлюднено Комюніке «Штучний інтелект для Європи» (SWD(2018) 137 final) [4], а 7 грудня – Скоординований план щодо штучного інтелекту (COM(2018) 795 final) [5]. Обидва документи визначили стратегічні пріоритети діяльності ЄС у цій сфері, зокрема: нарощування інвестицій (як публічних, так і приватних) у розвиток технологій штучного інтелекту; підготовка до соціально-економічних трансформацій, зумовлених впровадженням ШІ; а також забезпечення розвитку інтелектуальних систем із дотриманням етичних принципів, норм права та основоположних цінностей Європейського Союзу.

Наступним кроком реалізації окресленої політики стало створення у 2019 році Групи високого рівня з питань штучного інтелекту (High-Level Expert Group on Artificial Intelligence) – незалежного дорадчого органу, якому було доручено розроблення етичних орієнтирів для розвитку ШІ та підготовку регуляторних рекомендацій для інституцій Європейського Союзу. Результатом першого етапу діяльності цієї групи стало оприлюднення 8 квітня 2019 року документа «Етичні настанови щодо

надійного штучного інтелекту» (Ethics Guidelines for Trustworthy AI), який запропонував комплексний підхід до визначення критеріїв, за яких системи штучного інтелекту можуть вважатися «надійними» (trustworthy) з точки зору етики, прозорості, підзвітності та поваги до прав людини [6].

У контексті висування своєї кандидатури на посаду Президента Європейської Комісії Урсула фон дер Ляєн у липні 2019 року представила програмний документ «Моя програма для Європи» (My Agenda for Europe), у якому були окреслені основні політичні пріоритети на період каденції Європейської Комісії 2019–2024 років. У документі визначено шість стратегічних напрямів, що, за задумом авторки, мають сприяти формуванню стійкого, інклюзивного та інноваційного майбутнього Європейського Союзу. Один із ключових блоків програми – «Європа, придатна для цифрової епохи» (A Europe fit for the Digital Age) – присвячено цифровій трансформації як пріоритетному вектору політики ЄС [7].

У третьому розділі програми зазначено, що штучний інтелект є елементом інновацій, здатним сприяти вирішенню соціальних проблем – від охорони здоров'я та сільського господарства до безпеки й виробництва. Протягом перших 100 днів роботи нової Європейської Комісії було заплановано представити скоординований підхід до впливу штучного інтелекту на соціальні та етичні аспекти [7].

Важливим етапом у формуванні нормативного регулювання штучного інтелекту в Європейському Союзі стало оприлюднення Європейською Комісією 19 лютого 2020 року програмного документа «Біла книга з штучного інтелекту. Європейський підхід до досконалості і довіри» (COM(2020) 65 final). Цей документ окреслив стратегічне бачення розвитку ШІ в ЄС, визначивши двоєдину мету – досягнення досконалості та забезпечення довіри. Під досконалістю розуміється прагнення Європейського Союзу відігравати провідну роль у світі у сфері створення та впровадження інноваційних рішень на основі штучного інтелекту. Концепт довіри, у свою чергу, передбачає формування нормативного й етичного середовища, що гарантує безпеку, прозорість, недискримінацію, повагу до основоположних прав людини та дотримання етичних принципів у процесі розробки й застосування ШІ [8].

Біла книга стала ключовим етапом у формуванні європейської моделі регулювання штучного інтелекту, що ґрунтується не лише на прагненні до технологічного лідерства, але й на ціннісному підході, заснованому на повазі до прав людини, етичних засадах і принципі верховенства права. Вона започаткувала широкомасштабний процес публічних консультацій, який у підсумку відіграв важливу роль у формуванні нормативного проєкту – Регламенту (ЄС) 2024/1869 (AI Act).

У квітні 2021 року Європейська Комісія представила довгоочікуваний проєкт Регламенту, що встановлює гармонізовані правила щодо штучного інтелекту. Основною метою цього документа стало створення уніфікованої на рівні ЄС правової рамки, яка дозволяє максимально реалізувати потенціал штучного інтелекту (ШІ), одночасно мінімізуючи пов'язані з ним ризики.

Проєкт був підготовлений з урахуванням широкого впровадження ШІ в різноманітні сфери соціального, економічного та суспільного життя, а також з огляду на динамічний, складно прогнозований характер його подальшого розвитку і потенційно серйозні негативні наслідки. У науковій правничій доктрині акцентується увага на низці додаткових чинників, що повинні бути враховані у процесі нормотворчої діяльності в цій сфері. Зокрема, йдеться про специфіку самого штучного інтелекту, який розвивається у фрагментований, некоординований спосіб (окремі елементи систем створюються автономно), із загальнодоступною дослідницькою інфраструктурою (часто без істотних обмежень доступу), у розосередженому середовищі (розробка відбувається паралельно в різних державах і установах), а також із технічною непрозорістю (неможливістю повного відтворення чи пояснення логіки функціонування складних моделей) [9, с. 192].

Регулювання ШІ, розробленого чи застосованого в Європі, додатково ускладнюється особливостями Європейського Союзу як правової та політичної спільноти. Йдеться, зокрема, про необхідність уніфікації правового режиму в десятках секторів економіки за наявності множинності правових систем держав-членів. Водночас Європейський Союз зобов'язаний дотримуватись фундаментальних цінностей, які не можуть бути знехтувані задля досягнення технологічного лідерства.

Виходячи з пріоритетності прав людини, ще у попередніх програмних документах Європейська Комісія сформулювала концепцію «європейського підходу до досконалості та довіри» у розвитку ШІ. Цей підхід передбачає, з одного боку, стимулювання інновацій і впровадження передових рішень, а з іншого – безумовне дотримання європейських цінностей. Серед таких цінностей Комісія особливо наголошує на захисті прав споживачів, персональних даних і приватності, недискримінації, забезпеченні соціального й екологічного добробуту, а також наявності ефективного механізму відповідальності у разі загроз для безпеки.

Ці принципи, у поєднанні з нерівномірним рівнем цифрової розвиненості держав-членів, формують ситуацію, за якої країни ЄС нерідко виступають імпортерами рішень на основі ШІ. У відповідь

на це інституції Європейського Союзу прагнуть створити таку регуляторну систему, яка – навіть якщо вона не забезпечує абсолютної технологічної переваги — є надійною, етично вивіреною та відповідною до засадничих демократичних цінностей [10, с. 506].

Таким чином, у 2021 році був представлений перший проєкт Регламенту про штучний інтелект, який заклав підвалини для правового регулювання систем ШІ залежно від рівня ризику, що ними створюється. У результаті тривалих міжінституційних переговорів між Європейською Комісією, Радою ЄС та Європейським Парламентом наприкінці 2023 року було досягнуто політичної згоди, що, у свою чергу, сприяло остаточному ухваленню Регламенту (ЄС) 2024/1869.

У грудні 2022 року Рада Європейського Союзу схвалила спільну позицію («загальний підхід») щодо проєкту Регламенту про штучний інтелект. Метою цього документа є гарантування того, щоб системи штучного інтелекту, які розміщуються на ринку ЄС або використовуються на території Союзу, були безпечними, відповідали чинному законодавству щодо захисту основоположних прав та узгоджувалися з цінностями Європейського Союзу.

Запропонований Регламент ґрунтується на підході, заснованому на оцінці ризиків, і встановлює єдину горизонтальну правову рамку для штучного інтелекту, що має на меті забезпечення правової визначеності. Його положення спрямовані на підтримку інвестицій та стимулювання інновацій у сфері ШІ, удосконалення механізмів управління та ефективного впровадження чинних норм, зокрема у сфері основних прав і безпеки, а також на сприяння формуванню єдиного ринку для застосувань ШІ. Регламент тісно пов’язаний з іншими стратегічними ініціативами Європейського Союзу, зокрема зі Скоординованим планом щодо розвитку штучного інтелекту, метою якого є прискорення інвестицій у цю сферу в межах ЄС [1, с. 30].

У червні 2023 року Європейський парламент вніс низку суттєвих поправок до проєкту Регламенту про штучний інтелект, зокрема до визначення поняття «система штучного інтелекту». У новій редакції зазначено, що «система штучного інтелекту» означає машинну систему, призначену для функціонування з різним ступенем автономності та здатну, з огляду на явні або неявні цілі, генерувати результати, такі як прогнози, рекомендації або рішення, що впливають на фізичне або віртуальне середовище (поправка № 165). А отже, Європейський парламент запропонував альтернативну інтерпретацію цього ключового терміна, відступивши від початкового формулювання, запропонованого Європейською Комісією [1, с. 30].

Таким чином, Регламент Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2024/1869 від 13 березня 2024 року про гармонізовані правила щодо штучного інтелекту став результатом тривалого процесу формування європейської політики у сфері штучного інтелекту, що включав публікацію програмних документів, таких як Біла книга з штучного інтелекту. Європейський підхід до досконалості і довіри, численні консультації з зацікавленими сторонами, пропозицію Комісії у 2021 році, а також інтенсивні міжінституційні переговори, у межах яких було досягнуто компромісу між інноваційним розвитком технологій та необхідністю забезпечення високого рівня захисту основоположних прав, безпеки й демократичних цінностей Європейського Союзу.

2 лютого 2025 року набрав чинності I і II Розділ Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2024/1689, що знаменувало початок поетапного впровадження законодавчої рамки ЄС у сфері штучного інтелекту. Це свідчить про перехід від нормотворчої фази до етапу імплементації, який передбачає поступове введення в дію конкретних норм, інституційних структур і механізмів нагляду. Запровадження перших положень Регламенту спрямоване, насамперед, на створення необхідної інституційної інфраструктури, зокрема формування Європейської ради з питань штучного інтелекту, а також забезпечення нормативної визначеності для розробників, постачальників і користувачів ШІ-систем. Це дає змогу державам-членам, бізнесу та іншим зацікавленим сторонам адаптуватися до нових правових вимог та розпочати практичну підготовку до повного впровадження Регламенту, передбаченого упродовж наступних місяців і років.

Регламент, як форма актів вторинного права Європейського Союзу, має пряму дію в державах-членах, що означає його безпосереднє застосування без необхідності трансформації у національні нормативно-правові акти. На відміну від директив, які встановлюють лише цілі та загальні рамки, залишаючи державам-членам свободу вибору форм і засобів реалізації, регламент є обов’язковим у всіх його положеннях і підлягає однаковому застосуванню на всій території ЄС.

Однак, незважаючи на пряму дію, ухвалення Регламенту про штучний інтелект (AI Act) супроводжується встановленням нового комплексу інституційних і процедурних зобов’язань для держав-членів, які потребуватимуть адаптації на національному рівні. Зокрема, серед таких вимог можна виділити обов’язок призначити або створити національні органи ринкового нагляду, відповідальні за контроль за відповідністю систем ШІ вимогам Регламенту, забезпечення їхнього моніторингу, співпраці з Європейською радою з ШІ та реагування на порушення.

Крім того, держави-члени зобов'язані забезпечити процесуальні механізми для взаємодії між національними органами та суб'єктами, що впроваджують системи ШІ, запровадити санкційні процедури за порушення положень Регламенту, гарантувати можливість ефективного захисту прав осіб, на яких можуть впливати рішення, прийняті за допомогою високо ризикових систем ШІ. Такі вимоги, хоч і не потребують прийняття імплементаційного закону у вузькому сенсі, викликають необхідність внесення змін до чинного національного законодавства, зокрема до актів у сферах адміністративного права, захисту персональних даних, споживчого права, технічного регулювання, а також законодавства про державний нагляд (контроль).

А отже, реалізація положень Регламенту про ШІ вимагає від держав-членів ЄС не лише організаційно-інституційних змін, але й системного переосмислення національної нормативної бази, з метою її приведення у відповідність до нових європейських стандартів у сфері штучного інтелекту.

Висновки. Розвиток технологій штучного інтелекту, їх активне проникнення у чутливі сфери суспільного життя та зростання етичних і правових ризиків зумовили потребу в чіткому правовому визначенні ШІ. Відсутність єдиного, нормативно закріпленого поняття ускладнювало розроблення ефективних механізмів правового регулювання та контролю за використанням таких технологій. Регламент (ЄС) 2024/1869 є першим прикладом комплексного нормативного акта, який надає цілісну правову рамку для регулювання штучного інтелекту на наднаціональному рівні. Документ не лише закріплює правове визначення ШІ, але й визначає засадничі принципи його безпечного, прозорого та етично вивіреного застосування. Такий підхід спрямований на забезпечення правової визначеності, юридичної передбачуваності та дотримання фундаментальних прав і європейських цінностей у цифрову добу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Marta Lampart. Rozwiązania generatywnej sztucznej inteligencji – zagrożenia i aspekty prawne. Warszawa 2023. URL: file:///C:/Users/777/Desktop/%D1%88%D1%96.pdf (дата звернення: 23.04.2025).
2. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2024/1689 z dnia 13 czerwca 2024 r. w sprawie ustanowienia zharmonizowanych przepisów dotyczących sztucznej inteligencji oraz zmiany rozporządzeń (WE) nr 300/2008, (UE) nr 167/2013, (UE) nr 168/2013, (UE) 2018/858, (UE) 2018/1139 i (UE) 2019/2144 oraz dyrektyw 2014/90/UE, (UE) 2016/797 i (UE) 2020/1828 (akt w sprawie sztucznej inteligencji). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689 (дата звернення: 24.04.2025).
3. Jakub Kozłowski. Ochrona praw podstawowych w przypadku stosowania sztucznej inteligencji przez administrację publiczną w Unii Europejskiej. Obywatel w centrum działań e-administracji w Unii Europejskiej. Kraków. 2023. S. 51–63 URL: https://ruj.uj.edu.pl/server/api/core/bitstreams/3f9fde55-fb61-4d30-b024-6994f16610c3/content (дата звернення: 24.04.2025).
4. Komunikat Komisji. Sztuczna inteligencja dla Europy (SWD(2018) 137 final). Bruksela, dnia 25.4.2018. COM(2018) 237 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018DC0237 (дата звернення: 25.04.2025).
5. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiej, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomicznospołecznego i Komitetu Regionów. Skoordynowany plan w sprawie sztucznej inteligencji. Bruksela, dnia 7.12.2018 r. COM(2018) 795 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:22ee84bb-fa04-11e8-a96d-01aa75ed71a1.0016.02/DOC_1&format=PDF (дата звернення: 25.04.2025).
6. Wytyczne w zakresie etyki dotyczącegodnej zaufania sztucznej inteligencji. Grupa ekspertów wysokiego szczebla ds. sztucznej inteligencji. URL: file:///C:/Users/777/Desktop/wytyczne%20w%20zakresie%20etyki%20dotycz%C4%85ce%20godnej%20zaufaniasztucznej-KK0219841PLN.pdf (дата звернення: 25.04.2025).
7. Ursula von der Leyen. Wytyczne polityczne na następną kadencję Komisji Europejskiej (2019-2024). URL: file:///C:/Users/777/Desktop/%D1%83%D1%80%D1%81%D1%83%D0%BB%D0%B0.pdf (дата звернення: 25.04.2025).
8. BIAŁA KSIĘGA w sprawie sztucznej inteligencji. Europejskie podejście do doskonałości i zaufania. Komisja Europejska. Bruksela, dnia 19.2.2020 r. (COM(2020) 65 final). URL: file:///C:/Users/777/Desktop/%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%B0%20%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0.pdf (дата звернення: 25.04.2025).
9. Agnieszka Kastelik-Smaza. Sztuczna inteligencja w edukacji – szanse, zagrożenia, ramy prawne. E-administracja. Wyzwania dla cyfrowych usług publicznych w Unii Europejskiej. Kraków. 2024. S. 189-214 URL: https://books.akademicka.pl/publishing/catalog/view/644/ 2069/2534 (дата звернення: 26.04.2025).

10. Katarzyna Ziółkowska, Marek Wierzbowski. Ocena wpływu wykorzystania sztucznej inteligencji w administracji publicznej. *Prawo.* 334. 2022. S. 505–512. URL: https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/136792/PDF/53_K_Ziolkowska_M_Wierzbowski_Ocena_wplywu_wykorzystania_sztucznej_inteligencji.pdf (дата звернення: 27.04.2025).

УДК [341.171:336.1](4-6ЄС)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.41

МЕХАНІЗМ УМОВНОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ФІНАНСОВИХ ІНТЕРЕСІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ТА ПОТЕНЦІЙНИХ РИЗИКІВ

Восьмачкина В.В.,
студентка факультету прокуратури
Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого
e-mail: v.v.vosmachkyna@nlu.edu.ua

Восьмачкина В.В. Механізм умовності як інструмент захисту фінансових інтересів Європейського Союзу: аналіз ефективності та потенційних ризиків.

У статті досліджується механізм умовності, запроваджений як інструмент захисту фінансових інтересів Європейського Союзу, що має на меті посилити відповідальність держав-членів за дотримання демократичних цінностей та забезпечення ефективного управління коштами бюджету ЄС. Особливу увагу приділено положенням Регламенту (ЄС) 2020/2092 Європейського Парламенту та Ради, який встановлює чіткий і безпосередній зв'язок між обсягом фінансування з боку ЄС та дотриманням принципу верховенства права в країнах-членах. Регламент передбачає механізм призупинення або обмеження виплат у разі систематичних порушень, що ставлять під загрозу належне використання коштів ЄС. У роботі всебічно розглядаються правові засади функціонування механізму умовності, зокрема його інституційна структура, процедури ухвалення рішень та критерії, за якими визначається наявність порушень. Проаналізовано основні цілі цього інструменту, серед яких – зміцнення правової визначеності, запобігання зловживанням та забезпечення фінансової дисципліни на всіх рівнях бюджетного управління в межах ЄС. Зазначено, що ефективність механізму значною мірою залежить від політичної волі як інституцій ЄС, так і національних урядів. Окрему увагу приділено потенційним ризикам, що супроводжують практичне застосування умовності. Зокрема, розглянуто небезпеку політизації рішень щодо призупинення виплат, що може викликати напруження між інституціями ЄС та окремими державами-членами. Визначено ключові виклики, пов'язані з необхідністю дотримання процесуальних гарантій, прозорості та передбачуваності у прийнятті рішень щодо застосування санкцій. Досліджується роль Європейської Комісії як центрального органу контролю та ініціювання процедур за Регламентом, а також висвітлюються можливі наслідки для держав-членів, які систематично порушують основоположні принципи правової держави, зокрема незалежність судової влади, ефективне розслідування корупції та забезпечення недискримінаційного доступу до правосуддя. Таким чином, дослідження робить внесок у формування цілісного уявлення про взаємозв'язок між умовністю, національним суверенітетом і прагненням Європейського Союзу зберегти свою правову і фінансову цілісність, забезпечуючи при цьому дотримання спільних цінностей та підзвітність використання спільних ресурсів.

Ключові слова: Європейський Союз, механізм умовності, верховенство права, фінансові інтереси, Регламент ЄС 2020/2092, санкції, правова система.

Vosmachkyna V.V. The conditionality mechanism as a tool for protecting the financial interests of the European Union: an analysis of effectiveness and potential risks.

The article explores the conditionality mechanism introduced as an instrument for protecting the financial interests of the European Union, aiming to strengthen the accountability of Member States in upholding democratic values and ensuring the effective management of EU budgetary funds. Particular attention is given to the provisions of Regulation (EU) 2020/2092 of the European Parliament and the Council, which establishes a clear and direct link between the disbursement of EU funding and compliance with the rule of law in Member States. The Regulation introduces a mechanism for suspending or limiting payments in cases of systemic breaches that threaten the proper use of EU resources. The paper provides a comprehensive examination of the legal foundations of the conditionality mechanism, including its institutional structure, decision-making procedures, and the criteria for identifying breaches. It analyzes the primary objectives of the instrument, such as strengthening legal certainty, preventing misuse of funds, and ensuring financial discipline at all levels of budgetary governance within the EU. It is noted that the effectiveness of the mechanism largely depends on the political will of both EU institutions and national governments. Special attention is given to the potential risks associated with the practical application of conditionality. In particular, the paper addresses the danger of politicizing decisions

on the suspension of payments, which may lead to tensions between EU institutions and individual Member States. It identifies key challenges related to the need for procedural safeguards, transparency, and predictability in decision-making regarding the imposition of sanctions. The role of the European Commission as the central supervisory and initiating body under the Regulation is also examined, along with the possible consequences for Member States that systematically violate fundamental principles of the rule of law, such as judicial independence, effective anti-corruption measures, and non-discriminatory access to justice. Thus, the study contributes to a comprehensive understanding of the interplay between conditionality, national sovereignty, and the EU's commitment to preserving its legal and financial integrity while ensuring adherence to common values and accountability in the use of shared resources.

Key words: European Union, conditionality mechanism, rule of law, financial interests, EU Regulation 2020/2092, sanctions, legal system.

Постановка проблеми. Сучасна економічна обстановка в Європейському Союзі потребує впровадження дієвих механізмів для захисту фінансових інтересів та гарантування правового ладу серед країн-членів. Одним із подібних механізмів є механізм зумовленості, закріплений у Регламенті Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2020/2092. Він визначає умови для доступу до фінансових ресурсів ЄС, пов'язуючи їх із дотриманням принципу верховенства права. Водночас застосування цього інструменту спричиняє ряд питань щодо його ефективності, політичних ризиків та можливих наслідків для країн, що не виконують встановлені приписи. У зв'язку з цим необхідно дослідити, яким чином механізм зумовленості сприяє досягненню фінансової стабільності та правової дисципліни в ЄС, а також визначити потенційні загрози для подальшої реалізації цієї стратегії.

Метою дослідження є аналіз ефективності механізму умовності ЄС, що пов'язує фінансування з дотриманням принципу верховенства права. Оцінюються сильні та слабкі сторони цього інструменту, його вплив на фінансову стабільність Європейського Союзу та виклики, пов'язані з його застосуванням.

Стан опрацювання проблематики. Механізм умовності, запроваджений Регламентом (ЄС) 2020/2092, має на меті забезпечити відповідальне використання коштів ЄС, пов'язуючи фінансування з дотриманням правових стандартів. Проблематика полягає в потенційних політичних ризиках і труднощах у забезпеченні ефективного моніторингу та справедливого застосування санкцій. Дослідження аналізує можливі ризики та пропонує шляхи удосконалення цього інструменту для досягнення балансу між фінансовою підтримкою та правовими зобов'язаннями.

Виклад основного матеріалу. Чи можна говорити про цілісність Євросоюзу, якщо його члени все частіше нехтують основними принципами? Дотримання верховенства права, незалежність судової системи, протидія корупції – ці положення звучать чудово в деклараціях, але що робити, коли уряди деяких країн постійно їх ігнорують, при цьому отримуючи мільярди євро з європейського бюджету? Ці обставини зумовили потребу у створенні специфічного інструмента, котрий би дозволив пов'язати фінансову підтримку з дотриманням принципу верховенства права. Такий підхід отримав назву «механізм зумовленості», а його формалізацією став Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2020/2092. Вказаний нормативний акт було ухвалено 16 грудня 2020 року, як відповідь на зростаючу потребу забезпечити більшу відповідальність у використанні коштів ЄС, а також як намагання знайти баланс між фінансовою солідарністю та правовими зобов'язаннями [1]. Це не просто технічний документ – це знак, що ЄС готовий діяти рішуче, навіть щодо власних членів. Цей механізм не є покаранням чи проявом політичного тиску – радше це запобіжний інструмент, спрямований на захист спільного бюджету та цінностей, на яких базується Союз. Його мета – не ізолювати, а заохочувати до дотримання принципів, які є основою взаємної довіри між державами-членами. Однак навіть попри поміркованість формулювань і обмеженість повноважень, механізм умовності став предметом жвавих дебатів у політичному, правовому та академічному середовищі. Але чи дійсно цей механізм ефективний? І чи не стане він причиною ще більшого розколу всередині Європи?

Починаючи з 2021 року, Європейський Союз здобув новий інструмент для посилення оборони свого бюджету у випадках, коли порушення принципів верховенства права здатні прямо або опосередковано впливати на фінансові інтереси Союзу [2]. Суть механізму умовності полягає в тому, що Європейський Союз отримує здатність оперативно реагувати на системні проблеми з дотриманням принципів правової держави, які створюють ризики для належного використання фінансів ЄС. Зокрема, у разі виявлення таких порушень, інституції Союзу можуть ініціювати призупинення виплат, зменшення фінансування або застосування інших фінансових корекцій щодо відповідної держави-члена. Водночас у центрі уваги цього механізму лишається принцип справедливості та захист прав кінцевих отримувачів фінансування. Регламент прямо передбачає, що громадяни,

організації та підприємства, які мають право на одержання коштів ЄС, не повинні ставати заручниками політичних чи правових суперечок між Брюсселем і національними урядами. Навпаки, навіть у випадку застосування санкцій до держави-члена, така країна зобов'язана забезпечити виплати кінцевим бенефіціарам у повному обсязі. Правова система Європейського Союзу базується на спільних цінностях, закріплених у статті 2 Договору про ЄС (ДЄС), серед яких ключове місце займає верховенство права. Це означає, що всі держави-члени зобов'язані забезпечувати прозорість, підзвітність і демократичність у процесах прийняття рішень та діяти в рамках законодавства.. Ця цінність виступає як фундаментальний принцип, без якого неможливе функціонування інших основ демократичного суспільства – таких як свобода, рівність, повага до прав людини та ефективне функціонування внутрішнього ринку. У контексті розподілу бюджету ЄС, дотримання верховенства права є не лише моральною вимогою, але і юридичною умовою, передбаченою в регламенті ЄС 2020/2092, спрямованому на захист бюджету від ризиків, пов'язаних із порушенням цих засад [1].

Однак застосування цього механізму не є бездоганним і викликає певні сумніви щодо ефективності. Навіть попри чіткі положення Регламенту, політичні рішення, які супроводжують його використання, можуть бути занадто політизованими, а це підриває довіру до інституцій ЄС серед деяких держав-членів. Наприклад, деякі уряди можуть сприймати застосування санкцій як несанкціоноване втручання у внутрішні справи, що ще більше загострює внутрішньоєвропейські суперечності.

Додатково виникає питання про реальну здатність ЄС ефективно контролювати виконання регламенту на практиці, враховуючи великі розміри бюджету та кількість держав-членів. Адже хоча механізм має на меті захистити фінансові інтереси Євросоюзу, застосування санкцій на практиці може затягнутися через бюрократичні процедури, що в свою чергу створює ризик для оперативності таких заходів. З огляду на ці фактори, важливо зрозуміти, чи зможе Європейський Союз забезпечити баланс між необхідністю захисту своїх фінансових інтересів і принципами правової держави, зберігаючи при цьому єдність серед своїх членів. Враховуючи складність цієї ситуації, механізм умовності, хоча й є важливим інструментом, може виявитися недостатнім для вирішення всіх проблем, пов'язаних з правовою та демократичною стабільністю в Союзі. Тому майбутнє цього інструменту залежить від готовності ЄС адаптувати свої підходи, забезпечити більшу прозорість процесу та зміцнити довіру серед усіх учасників європейської спільноти [3].

Європейський Союз (ЄС) базується на системі спільних базових цінностей, закріплених в статті 2 Договору про Європейський Союз (ДЄС). Ці цінності містять верховенство права, демократію, повагу до прав людини та принципи соціальної ринкової економіки [4]. Коли держава-кандидат приєднується до ЄС, вона стає частиною правової структури, яка передбачає довіру між державами-членами щодо визнання та дотримання цих цінностей. Така взаємна довіра є необхідною для ефективного функціонування ЄС, оскільки вона забезпечує солідарність між країнами, включаючи фінансову підтримку для інвестицій у економічну, соціальну та територіальну згуртованість через бюджет ЄС.

З метою забезпечення дотримання цих стандартів ЄС здійснює регулярний моніторинг ситуації з верховенством права в державах-членах. Європейський парламент у 2013 році запропонував систему регулярних оцінок для держав-членів щодо їхнього дотримання базових цінностей ЄС, зокрема демократії та верховенства права. У відповідь на цю ініціативу, Європейська Комісія запровадила механізм моніторингу у 2014 році, а з 2020 року діє щорічний звіт про верховенство права, який є важливим інструментом для запобігання порушенням. ЄС також активно застосовує інструменти, що дозволяють оцінювати дотримання принципів верховенства права не тільки в рамках ЄС, але й у всіх країнах світу. Рейтинг верховенства права Світового банку та Світового проекту правосуддя – це джерела, на основі яких аналізуються правові системи держав. [4] Це дозволяє ЄС регулярно здійснювати оцінку ситуації в кожній державі-члені та надавати рекомендації для подальшого вдосконалення. У разі виявлення порушень верховенства права ЄС має два основних механізми для реагування. По-перше, Європейська Комісія може ініціювати процедуру порушення справ відповідно до статті 258 ДФЄС. Якщо порушення є серйозними, застосовується процедура за статтею 7 ДЄС, що дозволяє ухвалити санкції, аж до позбавлення права голосу в Раді ЄС [4].

Також регламент визначає, що держави-члени повинні гарантувати ефективний судовий захист (ст. 19 ДЄС), незалежність судів, належне функціонування системи розслідування та обвинувачення, а також забезпечення прозорого і підзвітного використання коштів. Згідно з положеннями Регламенту, будь-яке порушення принципів верховенства права, яке впливає на фінансові інтереси ЄС, може стати підставою для призупинення чи зменшення фінансування. Це стосується, зокрема, ситуацій, коли судова система не є незалежною, коли існують випадки корупції, конфлікту інтересів або недостатнього нагляду за використанням коштів. Щоб уникнути політичної упередженості, механізм передбачає об'єктивну оцінку з боку Європейської Комісії, яка враховує висновки судо-

вих органів ЄС, антикорупційних структур, звіти Рахункової палати, GRECO, Венеціанської комісії та інших джерел. Після цього Рада ЄС на підставі пропозиції Комісії ухвалює відповідне рішення. Водночас Регламент містить гарантії для кінцевих бенефіціарів, тобто організацій, підприємств чи осіб, які отримують фінансування з бюджету ЄС. Навіть у разі застосування санкцій до уряду держави-члена, ці бенефіціари мають зберегти доступ до фінансування через інші канали. Комісія, зі свого боку, зобов'язана моніторити та запобігати негативному впливу таких заходів на бенефіціарів (пункти 19–20 Регламенту).Важливо, що при застосуванні заходів має враховуватись принцип пропорційності: серйозність порушень, їхня тривалість, частота та наміри держави-члена, а також її співпраця з інституціями ЄС [1].

Одним із найважливіших аспектів захисту верховенства права є збереження фінансових інтересів ЄС. Порушення верховенства права можуть негативно позначитися на ефективному використанні бюджету ЄС. Для захисту фінансових інтересів було розроблено Регламент умовності, що дозволяє накладати санкції на держави-члени, які порушують ці принципи. Це регулювання забезпечує, щоб країни, які не дотримуються принципів верховенства права, не могли отримувати фінансування з бюджету ЄС.

Загалом, ці моніторингові інструменти та механізми впливу, такі як Регламент умовності, демонструють серйозність підходу ЄС до підтримки верховенства права та захисту своїх фінансових інтересів. Вони створюють основи для ефективної співпраці між державами-членами і гарантують, що єдиний ринок та спільні фінансові ресурси використовуються відповідально, з дотриманням високих правових стандартів .

У такий спосіб механізм умовності означає зв'язок між дотриманням принципу верховенства права, зокрема незалежності судів, законності, заборони довільного втручання влади тощо та правом держав-членів отримувати фінансування з бюджету ЄС.

Іншими словами, якщо країна не дотримується цих принципів, вона може втратити доступ до коштів ЄС, зокрема з Фонду відновлення та стійкості, Європейських структурних та інвестиційних фондів тощо.

Ключовими елементами механізму умовності, закріпленого в Регламенті (ЄС) 2020/2092, є визначення характеру порушень, які можуть загрожувати належному управлінню бюджетом ЄС, а також процедура, за якою такі порушення можуть спричинити застосування конкретних фінансових заходів щодо держав-членів. Регламент чітко визначає, що не будь-яке порушення верховенства права є підставою для втрати фінансування, а лише ті порушення, які можуть серйозно вплинути або створити реальний ризик впливу на принципи належного фінансового управління або захисту фінансових інтересів Європейського Союзу.

Серед порушень, які можуть розглядатися як критичні в цьому контексті, виділяються підрив незалежності судової влади, наприклад, політичний тиск на суддів, вплив на процедуру призначення або звільнення суддів, а також відсутність гарантій процесуальної незалежності. Важливими є також недоліки у виявленні, розслідуванні, переслідуванні і покаранні за злочини, пов'язані з бюджетом ЄС, зокрема шахрайство, корупція або конфлікт інтересів. До потенційно проблемних дій також належать порушення принципів прозорості, ефективного контролю за державними закупівлями, відсутність ефективного механізму перевірки витрат, а також дискримінаційні практики щодо одержувачів фінансування з боку державних органів.

Таким чином, механізм умовності активується через послідовну процедуру, що охоплює кілька ключових етапів:

- Попередній аналіз Комісією: Європейська Комісія здійснює детальну перевірку ситуації в державі-члені щодо можливих порушень принципів верховенства права, які можуть створювати ризики для належного управління коштами бюджету ЄС.
- Ініціювання заходів: У разі виявлення таких порушень Комісія виносить на розгляд Ради ЄС пропозицію щодо застосування відповідних заходів – наприклад, замороження фінансування або інші фінансові обмеження.
- Прийняття рішення Радою: Рада ЄС розглядає запропоновані заходи й ухвалює рішення шляхом кваліфікованої більшості голосів [5].
- Подальший моніторинг і коригування: Якщо держава-член усуває порушення, які стали підставою для санкцій, Комісія може ініціювати скасування або корекцію вже вжитих заходів.

Щодо реалізації , то згідно з висновками, прийнятими Європейською Радою на саміті 10 і 11 грудня 2020 року, було чітко зазначено, як має здійснюватися впровадження механізму умовності, закріпленого в Регламенті (ЄС) 2020/2092. Зокрема, у цих політичних заявах наголошується на ролі Європейської Комісії в розробці вказівок щодо застосування цього регламенту. При цьому в документі підкреслюється, що Комісія повинна дочекатися результатів юридичних оскаржень цього регламенту, перш ніж переходити до його реального впровадження. Це становить важливу

частину процедури, оскільки, на думку Європейської Ради, важливо зберегти правову стабільність і дотримання юридичних процедур в межах Союзу. Таким чином, хоча сам регламент має бути реалізований, його застосування має відбуватися після того, як будуть з'ясовані всі правові питання. Крім того, у декларативних заявах зазначено, що застосування цього механізму умовності повинно відбуватися лише за умови, якщо інші більш ефективні інструменти для захисту бюджету ЄС виявляться недієвими. Тобто Європейська Комісія повинна використовувати цей механізм тільки тоді, коли не існує альтернативних, менш обмежувальних заходів для забезпечення фінансової цілісності ЄС. [6]

Висновки. Підсумки статті стосуються ефективності та потенційних ризиків нового способу умовності Європейського Союзу, що пов'язує фінансову допомогу з дотриманням принципів верховенства права. Цей спосіб був введений через Регламент ЄС 2020/2092, аби забезпечити належне використання фінансів ЄС і посилити контроль за країнами-членами, які порушують правові стандарти, зокрема в питаннях незалежності судової системи та боротьби з корупцією. Механізм умовності став важливим інструментом для захисту фінансових інтересів ЄС, забезпечуючи потребу дотримання верховенства права для отримання фінансування. Він дозволяє ЄС ініціювати санкції, такі як заморожування або зменшення фінансування, у разі порушення правових стандартів, що може суттєво вплинути на фінансові інтереси Євросоюзу. Проте, для забезпечення ефективності цього механізму важливо збалансувати інтереси захисту фінансів і політичні суперечності серед держав-членів.

Беручи до уваги ці обставини, ефективність реалізації механізму умовності залежатиме від здатності ЄС забезпечити прозорість, рівність між державами-членами та адаптувати підходи для належного реагування на правові порушення. Механізм може стати важливим інструментом для зміцнення демократичних стандартів в межах ЄС, але його застосування потребує постійного моніторингу і коригування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. EUR-Lex. Regulation - 2020/2092 - EN - EUR-Lex. EUR-Lex – Access to European Union law. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/2092/oj/eng (дата звернення: 15.04.2025).
2. Європейська Комісія. Rule of law conditionality regulation. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/protection-eu-budget/rule-law-conditionality-regulation_en#:~:text=This%20new%20conditionality%20regime%20allows,by%20the%20Member%20States%20concerned (дата звернення: 15.04.2025).
3. Staudinger, Isabel. The Rise and Fall of Rule of Law Conditionality. In *Articles Usual and Unusual Suspects: New Actors, Roles and Mechanisms to Protect EU Values*, edited by Matteo Bonelli, Monica Claes, Bruno De Witte, and Karolina Podstawa, 721-737. European Papers Vol. 7, 2022, URL: EP_eJ_2022_2_SS2_5_Isabel_Staudinger_00595.pdf (дата звернення: 15.04.2025).
4. Європейська судова палата. Special Report 2024/03: The EU Budget and Rule of Law: A Strategy Still in the Making. Європейська судова палата, 2024. URL: https://www.eca.europa.eu/en/publications/sr-2024-03 (дата звернення: 15.04.2025).
5. Рада Європейського Союзу. (2022, 12 грудня). Rule of law conditionality mechanism: Council decides to suspend €6.3 billion given only partial remedial action by Hungary. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/12/12/rule-of-law-conditionality-mechanism/. (дата звернення: 15.04.2025).
6. Рада Європейського Союзу. (2020, 11 грудня). EUCO 22/20 - European Council conclusions, 10-11 December 2020. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/47296/1011-12-20-euco-conclusions-en.pdf. (дата звернення: 15.04.2025).

УДК 341.1/.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.42

ПОРУШЕННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Горобець І.М.,
аспірант першого року навчання кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0004-7353-9477

Горобець І.М. Порушення договірних зобов'язань у міжнародному праві в умовах збройного конфлікту: теоретичні та практичні аспекти.

У статті здійснено комплексний аналіз порушення договірних зобов'язань у міжнародному праві в умовах збройного конфлікту. За допомогою поєднання класичного догматичного підходу та сучасних тенденцій судової та арбітражної практик, автору вдалось комплексно окреслити межі застосування принципу pacta sunt servanda, а також правових доктрин «force majeure», «наступної неможливості виконання» і «докорінної зміни обставин» як підстав для уникнення відповідальності за невиконання договірних зобов'язань.

Окремий блок статті присвячено узагальненню міжнародної судової практики Міжнародного суду ООН, зокрема рішенням у справах «Габчіково–Надьмарош» (1997 р.) та «Республіка Нікарагуа проти Сполучених Штатів Америки» (1986), де суд підтвердив неприпустимість автоматичного звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань через зміну обставин виконання договору, та справі «Racke GmbH v. Hauptzollamt Mainz» (1998 р.), де Суд Справедливості Європейського Союзу визнав можливість застосування доктрини rebus sic stantibus у зв'язку з існуванням збройного конфлікту.

У статті також досліджено розвиток інвестиційного арбітражного права в умовах збройних конфліктів: проаналізовано справу «Güris Construction and Engineering Inc. v. Syrian Arab Republic» (2020 р.), де втрата контролю над активами внаслідок збройного конфлікту не визнавалась підставою для автоматичного припинення двостороннього інвестиційного договору, і низку арбітражних рішень щодо експропріації активів українських компаній у Криму (позови Нафтогазу та Ощадбанку). Також, на підставі порівняльного аналізу міжнародних документів, підготовлених Комісією міжнародного права ООН, що стосуються наслідків збройних конфліктів для договорів, виділено ключові критерії застосування виняткових підстав для можливості їх невиконання – непередбачуваність подій, об'єктивна неможливість виконання та докорінна зміна обсягу зобов'язань за договором.

На підставі проведеного дослідження запропоновано рекомендацій щодо оновлення змісту міжнародних договорів, зокрема введення чітких застережень щодо врахування умов настання збройного конфлікту або ведення бойових дій при виконанні договору, а також адаптація арбітражних процедур з урахуванням ризиків настання бойових дій.

Ключові слова: договірні зобов'язання, збройний конфлікт, pacta sunt servanda, force majeure, наступна неможливість виконання, докорінна зміна обставин, Комісія міжнародного права ООН, Міжнародний суд ООН, міжнародний арбітраж.

Horobets I.M. Breach of contractual obligations in international law during the armed conflict: theoretical and practical aspects.

The article provides a comprehensive analysis of the breach of contractual obligations in international law during the armed conflict. By combining the classical dogmatic approach and modern trends in judicial and arbitration practice, the author has managed to comprehensively outline the scope of application of the pacta sunt servanda principle, as well as the legal doctrines of «force majeure», «supervening impossibility of performance» and «fundamental change of circumstances» as grounds for avoiding liability for failure to fulfill contractual obligations.

A separate section of the Article is devoted to summarizing the practice of the International Court of Justice, in particular, the judgments in «Gabčíkovo-Nagymaros» case (1997) and «Nicaragua v. United States of America» (1986), where the Court confirmed the inadmissibility of automatic exemption from liability for non-performance due to a change in the circumstances of the agreement, and «Racke GmbH

v. Hauptzollamt Mainz» case (1998), where the Court of Justice of the European Union recognized the possibility of applying the doctrine of rebus sic stantibus in connection with the existence of an armed conflict.

The article also examines the development of investment arbitration law during the armed conflicts: the author analyzes the «Güris Construction and Engineering Inc. v. Syrian Arab Republic» case (2020), where the loss of control over assets as a result of an armed conflict is not recognized as a ground for automatic termination of bilateral investment treaty, and a number of arbitral awards regarding the expropriation of assets of Ukrainian companies in Crimea (the claims of Naftogaz and Oschadbank). In addition, based on a comparative analysis of international documents prepared by the International Law Commission on the effects of armed conflicts on treaties, the author identifies the key criteria for applying exceptional grounds for non-performance, namely, unforeseeability of events, objective impossibility of performance and fundamental change in the scope of obligations under the agreemeent.

Based on the research conducted, a number of recommendations are proposed to update the content of international treaties: introduction of clear reservations regarding the consideration of the conditions for the outbreak of armed conflict or hostilities in the performance of the agreement, and adaptation of arbitration procedures considering the risks of hostilities.

Key words: contractual obligations, armed conflict, pacta sunt servanda, force majeure, supervening impossibility of performance, fundamental change of circumstances, International Law Commission, International Court of Justice, international arbitration.

Постановка проблеми. У міжнародному праві договірні зобов'язання є наріжним каменем співпраці та взаємодії між державами та іншими суб'єктами міжнародного права. Віденська конвенція про право міжнародних договорів (далі – Конвенція) у статті 26 закріплює принцип *pacta sunt servanda*, відповідно до якого «*Кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно виконуватись*» [1]. Відповідно до цього, укладені чинні договори діють безперервно, а будь-яке припинення чи призупинення їх дії можливе лише у виключних випадках та за чітко визначеною процедурою.

Однак виникнення та існування збройного конфлікту може істотно вплинути на здатність сторін виконувати свої зобов'язання за укладеним договором та призвести до настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) або істотної зміни умов, за яких було укладено договір. Збройні конфлікти створюють унікальні виклики для стабільності та передбачуваності міжнародних договірних відносин, потенційно підриваючи довіру та співробітництво між суб'єктами міжнародного права. Традиційні принципи договірного права та норми міжнародного і внутрішнього законодавств сторін, що регулюють договірні відносини, які переважно розроблялися для регулювання відносин у мирний час, часто виявляються недостатніми для повного врахування системних та міждержавних наслідків збройного конфлікту на міжнародній арені та надають лише обмежені засоби реагування на відповідні виклики. Крім того, держави, які зазнали агресії чи завчасно готувалися до збройного конфлікту, можуть вживати екстрені заходи (мобілізація, закриття кордонів, економічна блокада тощо), що може суперечити укладеним угодам або вимагати їх перегляду.

Отже, в цьому контексті виникає питання: *як поєднати обов'язок виконання міжнародних договорів з необхідністю реагування на непередбачувані обставини*? З одного боку, невиконання чи одностороннє припинення договору порушують узгоджені раніше домовленості сторін, а з іншого – обмеженість звичних інструментів захисту в умовах збройного конфлікту створює практичні та юридичні проблеми для сторін, які зазнали негативного впливу від такого конфлікту.

Метою даного дослідження є системний аналіз питання порушення міжнародних договірних зобов'язань в умовах збройного конфлікту через: аналіз теоретичних засад договірних зобов'язань у міжнародному праві; розгляд ключових правових доктрин Конвенції про «*наступну неможливість виконання*» та «*докорінну зміну обставин*», а також доктрини «*force majeure*» як підстав для припинення або призупинення дії договору; аналіз міжнародної судової та арбітражної практик, що стосуються договірних зобов'язань та спорів , які виникли в контексті збройного конфлікту, а також ситуації України, яка склалась внаслідок російської збройної агресії. Результатом даного дослідження, за наслідками аналізу відповідного питання, стане формулювання висновків щодо дотримання справедливого балансу між обов'язком виконання договірних зобов'язань і захистом прав та інтересів сторін в умовах збройного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Питання порушення договірних зобов'язань у міжнародному праві в умовах збройного конфлікту розглядалось такими вітчизняними та закордонними вченими, як І.А. Діковська, В.Ф. Тєнєшев, О.О. Мережко, Я. Броунлі, Н. Петерсен, Ю. Зріліч та ін. Значна увага приділяється аналізу правової доктрики «*force majeure*», а також положенням Конвенції щодо «*наступної неможливості виконання*» та «*докорінної зміни обставин*», передбачених

статтями 61 та 62 відповідно. Окрім цього, існують дискусії щодо історичної еволюції поглядів на вплив збройних конфліктів на договірні зобов'язання, концепції автоматичного припинення договору та доктрини його безперервності. Водночас, незважаючи на значний обсяг досліджень, все ж залишаються певні прогалини та дискусійні питання, зокрема, щодо тлумачення та застосування вищезазначених правових доктрин до новітніх збройних конфліктів та ролі міжнародних судових і арбітражних інституцій у вирішенні пов'язаних з цим спорів.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право традиційно виходить із презумпції обов'язковості виконання договорів, незалежно від зміни політичної чи безпекової ситуації всередині країни чи в світі, що відповідає принципу *pacta sunt servanda*, закріпленому у статті 26 Конвенції. Крім того, стаття 27 Конвенції передбачає, що сторона *«не може посилатись на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору»*. Таким чином, існування збройного конфлікту чи умови воєнного стану зазвичай не повинні мати прямого впливу на міжнародні зобов'язання, якщо тільки міжнародне право не передбачає іншого. На підтвердження цього, Міжнародний суд ООН у справі про гідровузол «Габчіково-Надьмарош» виніс рішення від 25 вересня 1997 р., де в абзаці 5 пункту 104 рішення наголосив на необхідності виконання договору навіть при зміні обставин (якщо тільки такі обставини не є такими, що істотно змінили обсяг зобов'язань, які мають бути виконані, та не є передбачуваними) [2, с. 65]. Окрім цього, суд зазначив, що негативне та умовне формулювання статті 62 Конвенції чітко вказує на те, що стабільність договірних відносин вимагає, щоб посилання на докорінну зміну обставин застосовувалося *лише у виняткових випадках*.

Припинення чи призупинення дії укладеного договору в разі його порушення однією зі сторін допускається лише на умовах, визначених самим договором або нормами міжнародного права. Зокрема, розділи 3 та 4 глави 5 Конвенції містять низку положень, які регулюють підстави та процедуру припинення або призупинення дії договору.

Стаття 61 Конвенції дозволяє стороні припинити договір або вийти з нього, якщо його виконання стає об'єктивно неможливим через «*безповоротне зникнення або знищення об'єкта, необхідного для виконання договору*». При цьому в тексті Конвенції неможливість виконання договору поділяється на постійну та тимчасову, і в разі якщо така неможливість є тимчасовою, то сторона лише може посилатись на неї як на підставу для зупинення дії договору, а не на його припинення. Прикладами ситуацій, що виникають внаслідок збройного конфлікту і потенційно можуть становити неможливість виконання, є постійне знищення критичної інфраструктури, необхідної для виконання договірних зобов'язань, або запровадження фінансових санкцій, що роблять неможливим переказ коштів тощо.

Ще один потенційний механізм припинення або призупинення дії договору наводиться в статті 62 «*докорінна зміна обставин*» (*rebus sic stantibus*) Конвенції, якою передбачається, що якщо обставини, що були «*істотною підставою згоди сторін*», змінюються докорінно та не передбачались під час укладення договору, то будь-яка зі сторін може вимагати припинення договору за умови, що така зміна «*докорінно змінює сферу дії зобов'язань, які все ще підлягають виконанню за договором*».

На практиці, збройний конфлікт міг би вважатись умовою, що «*докорінно змінює обставини*», і деякі держави навіть намагались призупинити дію договорів через існування збройного конфлікту (наприклад, Нідерланди призупинили дію своїх двосторонніх договорів із Суринамом через заворушення в країні в 1982 році), але суди загалом з побоюванням ставилися до застосування цієї правової доктрини [3, с. 3]. Винятком стала справа *Racke GmbH&Co v Hauptzollamt Mainz* (1998), в якій Суд Справедливості Європейського Союзу дійшов висновку, що призупинення Європейським економічним співтовариством дії Угоди про співробітництво з Соціалістичною Федеративною Республікою Югославія (СФРЮ) було виправданим, оскільки війна 1991 року призвела до докорінної зміни обставин, за яких було укладено договір [4].

Також в даному контексті варто згадати за прийнятий Комісією міжнародного права ООН (далі – Комісія) в 2011 р. Проєкт статей про наслідки збройних конфліктів для договорів (далі – Проєкт), який можна вважати спробою міжнародної спільноти впорядкувати правові наслідки збройного конфлікту для договірних відносин, надаючи рекомендації щодо питань, які не повністю врегульовані Віденською Конвенцією [5]. За статтею 6 Проєкту, ключовими факторами, які є релевантними для оцінки можливості припинення, відмови або призупинення дії договору у випадку збройного конфлікту, є характер договору (його предмет, об'єкт, мета, зміст та кількість учасників) та характеристики збройного конфлікту (його територіальне поширення, масштаб та інтенсивність, тривалість та, у випадку неміжнародного збройного конфлікту, ступінь зовнішнього втручання).

Окрім положень Конвенції та Проєкту, важливим джерелом міжнародного права в контексті даного дослідження є прийняті Комісією в 2001 р. Статті про відповідальність держав за міжнарод-

но-протиправні діяння (далі – Статті), зокрема стаття 23 («*force majeure*») [6]. Згідно зі статтею 23 Статтей, доктрина «*force majeure*» передбачає, що протиправність діяння сторони виключається, якщо таке діяння є наслідком форс-мажорних обставин, тобто виникнення обставин непереборної сили або непередбачуваної події, які знаходяться поза контролем такої сторони і роблять виконання зобов'язання за даних обставин фактично неможливим.

Тобто сторона, що зазнала впливу обставин непереборної сили (наприклад, руйнування критичної інфраструктури через бомбардування), не несе відповідальності за невиконання договірних зобов'язань внаслідок цього. Проте в пункті 2 цієї ж статті міститься застереження, що доктрина «*force majeure*» не застосовується до ситуацій, спричиненої діями такої сторони або якщо сторона взяла на себе ризик таких обставин, тим самим гарантуючи, що сторона, яка є ініціатором збройного конфлікту, або сторона, яка попередньо взяла на себе ризики щодо його настання, не зможе посилатись на існування форс-мажорних обставин в разі виникнення такого конфлікту.

Що стосується практичних аспектів регулювання договірних зобов'язань в умовах збройного конфлікту, то у сфері інвестиційного арбітражу збройні конфлікти та військові дії стали темою кількох судових розглядів. Наприклад, в арбітражному провадженні Міжнародної Торгової Палати розглядалась справа за позовом *Güris Construction and Engineering Inc. v. Syrian Arab Republic (фінальне рішення від 31 серпня 2020 р.*), де турецький інвестор намагався припинити дію Двостороннього інвестиційного договору (далі – Договір) за участі Туреччини та Сирії, посилаючись на збройний конфлікт на території Сирії, який призвів до втрати ним двох заводів з виробництва цементу [7, с. 2]. Міжнародна Торгова Палата у фінальному рішенні від 31 серпня 2020 р. постановила, у відповідності до положень Статтей, що збройний конфлікт на території Сирії не призвів до призупинення дії Договору, а також, у відповідь на вимогу турецького інвестора застосовувати статтю 4 Двостороннього інвестиційного договору між Сирією і Італією як таку, що забезпечує кращий правовий режим захисту інвестицій, аніж той, що передбачений Договором, зазначила, що стаття 4 вищезазначеного договору між Сирією і Італією містить положення, які підтверджують намір сторін застосовувати дану статтю під час збройного конфлікту в частині відшкодування збитків, за умови встановлення прямого причинно-наслідковий зв'язку між завданою шкодою та збройним конфліктом.

Окремо варто зазначити про роль Міжнародного суду ООН (далі – Суд), який хоч і не розглядає прямих позовів про порушення договірних зобов'язань в умовах збройного конфлікту через юрисдикційні обмеження та специфіку справ, що передаються на його розгляд, проте часто робить це опосередковано або в контексті звичаєвого міжнародного права. У справі *Республіка Нікарагуа проти Сполучених Штатів Америки* (1986), незважаючи на застереження США, що обмежувало юрисдикцію Міжнародного суду ООН щодо багатосторонніх договорів, Суд розглядав відповідні зобов'язання в межах звичаєвого міжнародного права, які відображали положення договорів, що стосувалися збройного конфлікту, включаючи принципи гуманітарного права та право на самооборону [8]. Розгляд таких категорій справ підкреслює важливу роль Суду у тлумаченні та застосуванні, в тому числі, норм, які регулюють договірні зобов'язання під час збройних конфліктів та військових дій.

Для України збройний конфлікт із Російською Федерацією виніс питання порушення договірних зобов'язань на передній план. По-перше, безліч угод між Україною та РФ були денонсовані в період з 2014 по 2025 рік у зв'язку із російською агресією. По-друге, в результаті анексії Криму українські компанії з мільярдними інвестиціями опинилися на підконтрольній Росії території, яка оперативно вжила експропріаційних заходів проти багатьох з цих компаній [9, с. 45] Низка найбільших українських компаній, як і державних, так і приватних, подали – і через роки виграли – міжнародні арбітражні позови проти Росії. Ці позови стосувались відшкодування збитків на суму від сотень мільйонів до мільярдів доларів, зокрема позов державного банку України, Ощадбанку, про незаконну експропріацію його активів у Криму в порушення російсько-української Угоди про заохочення та взаємний захист інвестицій [10]. Найбільший позов, поданий державною нафтогазовою компанією «Нафтогаз», завершився винесенням арбітражного рішення на суму понад 5 мільярдів доларів США, що є найбільшим серед усіх позовів інвесторів, поданих українськими компаніями щодо здійснених протиправних дій в Криму [11].

На основі вищезазначеного аналізу положень міжнародних договорів, можна стверджувати, що російська агресія є грубим порушенням міжнародного права та не може виправдовувати невиконання Російською Федерацією, як країною-ініціатором збройного конфлікту, взятих договірних зобов'язань, адже країна втратила право посилатися на принципи доктрини «*force majeure*» чи «*rebus sic stantibus*» для уникнення відповідальності. Україна ж, у свою чергу, дотримується принципу *pacta sunt servanda*, продовжуючи вважати чинними (принаймні з моральної точки зору) укладені міжнародні договори і взяті на себе договірні зобов'язання, вимагаючи від агресора дотримуватись умов виконання таких договорів та компенсувати завдану шкоду.

Висновки. Проведений аналіз доводить, що договірні зобов'язання в міжнародному праві в абсолютній більшості випадків зберігають свою обов'язкову силу навіть в умовах збройного конфлікту. Проте Віденська конвенція та інші документи міжнародного права передбачають виняткові ситуації, за яких можливе призупинення або повне припинення виконання договорів. Застосування таких винятків можливе лише за наявності чітких обставин, що відповідають критеріям доктрин «*force majeure*», «*наступної неможливості виконання*» або «*докорінної зміни обставин*», і не може тлумачитися на користь сторони, яка є ініціатором збройного конфлікту або взяла на себе відповідні ризики за його настання.

Міжнародна судова та арбітражна практики демонструють стриманість у застосуванні винятків до зобов'язань, що виникають із договорів, особливо це стосується ситуацій, коли збройний конфлікт є наслідком міжнародно-протиправного діяння. З огляду на досвід України, доцільним є подальше вдосконалення механізмів захисту сторін шляхом доповнення відповідних договорів спеціальними застереженнями, які б враховували умови настання збройного конфлікту або ведення бойових дій, та вдосконалення арбітражних механізмів відшкодування завданої шкоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 23.05.1969: станом на 13 червня 1986 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 15.05.2025).
2. Рішення Міжнародного суду ООН від 25.09.1997 у справі щодо проєкту «Габчиково-Надьмарош» («Угорщина проти Словаччини»). URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
3. Zrilič, J. Armed Conflicts and the Law of Treaties: Recent Developments and Reappraisal of the Doctrine in Light of the Wars in Syria and Ukraine. *Japanese Yearbook of International Law*, 2022, 65, pp. 107–137. URL: https://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/28699/1/Zrilic%20Armed%20Conflicts%20and%20the%20Law%20of%20Treaties.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
4. Рішення Суду Справедливості Європейського Союзу від 16.06.1998 у справі № C-162/96 «Racke GmbH & Co. v Hauptzollamt Mainz». URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:61996CJ0162 (дата звернення: 15.05.2025).
5. Effects of armed conflicts on treaties. Report of the International Law Commission. *Yearbook of the International Law Commission*, 2011. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/1_10_2011.pdf (дата звернення 15.05.2025).
6. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. Report of the International Law Commission. *Yearbook of the International Law Commission,* 2001, vol. II (Part Two). URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (дата звернення 15.05.2025).
7. Рішення Міжнародної Торгової Палати від 31.08.2020 у справі № 21845/ZF/AYZ «Güris Construction and Engineering Inc. v. Syrian Arab Republic». URL: https://arbitration.org/sites/default/files/awards/arb9688.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
8. Рішення Міжнародного суду ООН від 27.06.1986 у справі «Республіка Нікарагуа проти Сполучених Штатів Америки». URL: https://www.icj-cij.org/node/103143 (дата звернення: 15.05.2025).
9. David Z. Pinsky, P. Aboro. Back in the USSR? Russia's Seizure of Foreign Assets and International Claims. *Litigation*, 2024, Vol. 50, № 2. URL: https://www.cov.com/-/media/files/corporate/publications/2024/02/back-in-the-ussr.pdf#:~:text=As%20a%20result%20of%20Russia%E2%80%99s,claims%20Illustration%20by%20Flora%20Bai (дата звернення: 15.05.2025).
10. Ощадбанк здобув перемогу над РФ у Міжнародному арбітражі. *Ощадбанк*. 26.11.2018. URL: https://www.oschadbank.ua/news/osadbank-zdobuv-peremogu-nad-rf-u-miznarodnomu-arbitrazi (дата звернення: 15.05.2025).
11. Французький суд дозволив примусове стягнення з росії на користь Нафтогазу $5 млрд – компанія обтяжила активи рф у Франції. *Нафтогаз*. 17.04.2025. URL: https://www.naftogaz.com/news/frantsuzkyy-sud-dozvolyv-prymusove-styagnennya-z-rosii-na-koryst-naftogazu-5-mlrd-kompaniya-obtyazhyla-aktyvy-rf-u-frantsii (дата звернення: 17.04.2025).

УДК 342.722:378(477)061.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.43

ПРАВОВІ МЕЖІ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Діхтярук А.Б.,
кандидат юридичних наук,
Волинський інститут ім В. Липинського
ORCID: 0000-0002-5769-4395
e-mail: fftt023@gmail.com

Діхтярук А.Б. Правові межі інтернаціоналізації вищої освіти в Україні.

У статті здійснено комплексне правове дослідження процесу інтернаціоналізації вищої освіти в Україні крізь призму визначення його нормативних меж, потенційних ризиків та правових орієнтирів розвитку. Наукове опрацювання теми зумовлене тим, що інтернаціоналізація є не лише стратегічним вектором розвитку освітньої сфери у XXI столітті, але й інструментом підвищення конкурентоспроможності національних університетів, інтеграції України у європейський освітній простір та модернізації системи вищої освіти загалом.

У роботі охарактеризовано правові засади інтернаціоналізації, закріплені у чинному законодавстві України, зокрема в Законах «Про вищу освіту» та «Про освіту», а також у підзаконних нормативно-правових актах, зокрема, Постанові Кабінету Міністрів України № 579 від 12 серпня 2015 р. Підкреслено, що зазначені документи забезпечують нормативне підґрунтя для реалізації академічної мобільності, запровадження програм подвійних дипломів, впровадження англомовного навчання та розвитку спільних освітніх проєктів із зарубіжними партнерами. Встановлено, участь України в Болонському процесі, імплементація положень Лісабонської конвенції та Угоди про асоціацію з ЄС надали нормативній базі інтернаціоналізації багаторівневої структури, поєднуючи імперативні норми міжнародного права, національне законодавство та університетське саморегулювання.

У статті розкрито основні інституційні форми інтернаціоналізації, серед яких: академічна мобільність, програми з подвійними дипломами, спільні дослідницькі проєкти, участь у міжнародних рейтингах, а також викладання іноземними мовами.

Акцентовано, що інтернаціоналізація не є нейтральним чи автоматично позитивним явищем. У статті проведено ґрунтовний правовий аналіз викликів та ризиків, які супроводжують цей процес. Серед них: надмірна стандартизація освітніх програм під впливом зовнішніх моделей, правова дифузія та колізії юрисдикцій, відтік інтелектуального капіталу, знецінення національного культурного компоненту у вищій освіті, нерівність доступу до міжнародних можливостей, а також ризики надмірної комерціалізації та зниження якості в умовах глобальної конкуренції. Обґрунтовано, що правове регулювання повинно передбачати механізми, здатні мінімізувати ці ризики, зберігаючи при цьому відкритість до міжнародного співробітництва.

Встановлено, основним правовим механізмом, котрий окреслює межі інтернаціоналізації є принцип автономії закладів вищої освіти. Останній у поєднанні з нормативно визначеними гарантіями державного контролю за якістю освіти та дотриманням мовної політики забезпечує збалансовану основу для функціонування відкритої та суверенної системи вищої освіти. Підкреслено, надмірне втручання держави в процеси інтернаціоналізації, так само як і повна лібералізація без належного регуляторного нагляду, можуть призвести до негативних наслідків для освітнього суверенітету України.

Наголошено на необхідності розробки цілісної доктрини збалансованої інтернаціоналізації, котра б поєднувала механізми захисту національних інтересів з інституційною гнучкістю та відкритістю до міжнародних практик. Зазначено, інтернаціоналізація повинна розглядатися не як загроза, а як інструмент зміцнення національного інтелектуального потенціалу, за умови визначення чітких правових меж, ефективного контролю та стратегічного підходу на рівні державної політики.

Ключові слова: освіта, вища освіта, інтернаціоналізація вищої освіти, право на освіту, конституційно-правове регулювання, національні стандарти, міжнародні стандарти, Болонський процес, європейська інтеграція.

Dikhtiaruk A.B. The legal limits of higher education internationalization in Ukraine.

The article presents a comprehensive legal study of the process of internationalization of higher education in Ukraine through the prism of determining its regulatory boundaries, potential risks and legal guidelines for development. The scientific study of the topic is because internationalization is not only a strategic vector of development of the educational sphere in the 21st century, but also a

tool for increasing the competitiveness of national universities, integrating Ukraine into the European educational space and modernizing the higher education system.

The paper describes the legal principles of internationalization enshrined in the current legislation of Ukraine, in the Laws «On Higher Education» and «On Education», as well as in subordinate regulatory legal acts, in particular, Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 579 of August 12, 2015. It is emphasized that these documents provide a regulatory basis for the implementation of academic mobility, the introduction of double degree programs, the introduction of English-language training and the development of joint educational projects with foreign partners. It is established that Ukraine's participation in the Bologna Process, the implementation of the provisions of the Lisbon Convention and the Association Agreement with the EU have provided the regulatory framework for internationalization with a multi-level structure, combining imperative norms of international law, national legislation and university self-regulation.

The article reveals the main institutional forms of internationalization: academic mobility, double degree programs, joint research projects, participation in international rankings, and teaching in foreign languages.

It is emphasized that internationalization is not a neutral or automatically positive phenomenon. The article provides a thorough legal analysis of the challenges and risks that accompany this process. Among them: excessive standardization of educational programs under the influence of external models, legal diffusion and conflicts of jurisdictions, the outflow of intellectual capital, the depreciation of the national cultural component in higher education, inequality of access to international opportunities, as well as the risks of excessive commercialization and quality reduction in the conditions of global competition. It is substantiated that legal regulation should provide mechanisms that can minimize these risks, while maintaining openness to international cooperation.

It has been established that the key legal mechanism that outlines the boundaries of internationalization is the principle of autonomy of higher education institutions. It is autonomy, combined with normatively defined guarantees of state control over the quality of education and compliance with language policy, that creates a balanced basis for the functioning of an open but sovereign system of higher education. It has been determined that excessive state intervention in internationalization processes, as well as complete liberalization without proper regulatory supervision, can have destructive consequences for the educational sovereignty of Ukraine.

As a result, the need to develop a holistic doctrine of balanced internationalization is substantiated, which would combine imperative mechanisms for protecting the national interest with institutional flexibility and openness to international practices. It is summarized that internationalization should be perceived not as a threat, but as a tool for strengthening national intellectual potential, if there are clear legal boundaries, effective control mechanisms and a strategic vision at the level of state policy.

Key words: education, higher education, internationalization of higher education, right to education, constitutional and legal regulation, national standards, international standards, Bologna process, European integration.

Постановка проблеми. Інтернаціоналізація вищої освіти є однією з провідних тенденцій трансформації освітнього простору у XXI столітті, що обумовлена глобалізаційними процесами, євроінтеграційними прагненнями України та необхідністю підвищення конкурентоспроможності національних університетів. Участь України в Болонському процесі, імплементація принципів Європейського простору вищої освіти, запровадження програм академічної мобільності, подвійних дипломів та англомовних курсів є свідченням активної міжнародної інтеграції у сфері вищої освіти.

Разом з тим, інтернаціоналізація супроводжується низкою викликів, серед яких особливу увагу заслуговує проблема збереження національної ідентичності, мови освітнього процесу, пріоритетності національного наукового продукту, а також конституційно визначеної автономії вищих навчальних закладів. В умовах відкритості до глобального освітнього ринку виникає необхідність окреслення чітких правових меж, які б дозволили гармонізувати міжнародні освітні стандарти із зобов'язаннями держави щодо збереження національного освітнього суверенітету, визначеного Конституцією України.

Попри зростаючу кількість досліджень, присвячених процесам інтернаціоналізації, правовий аспект проблематики залишається фрагментарно висвітленим у науковій літературі. Зокрема, недостатньо обґрунтованими є критерії правових меж інтернаціоналізації, відсутня системна оцінка ризиків правового обміну та розмитості регуляторного впливу держави. Наведене зумовлює актуальність дослідження правових орієнтирів, обмежень та гарантій інтернаціоналізації вищої освіти, які дозволяють забезпечити баланс між відкритістю освітньої системи та збереженням її національної ціннісної основи.

Стан опрацювання. Питанням правових аспектів та ризиків інтернаціоналізації вищої освіти приділяли увагу низка вітчизняних дослідників, зокрема: Анісімова О., Антонова В., Бендерець Н., Гладченко М., Заячук Ю., Карташова Л., Кравченко А. та інші.

Метою статті є з'ясування правової природи, змістовного наповнення та меж процесу інтернаціоналізації вищої освіти в Україні у розрізі забезпечення балансу між відкритістю національної системи освіти до глобальних інтеграційних процесів та збереженням вітчизняної освітньо-культурної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Інтернаціоналізація вищої освіти в Україні відбувається в контексті гармонізації національної освітньої політики із загальноєвропейськими та глобальними стандартами, що вимагає нормативно-правового підґрунтя як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівнях. Фундаментальним нормативним актом у цій сфері виступає Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року, у якому міжнародне співробітництво та інтеграція до європейського і світового освітнього простору виокремлюються як одні із засадничих завдань системи вищої освіти. Вказаний Закон закріплює імплементацію положень Болонського процесу, зокрема трициклову структуру освітніх ступенів (бакалавр – магістр – доктор) та впровадження Європейської кредитно трансферно-накопичувальної системи (ECTS), що забезпечує академічну мобільність та сумісність освітніх програм [1].

Значного імпульсу процесам інтернаціоналізації надала Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, укладена у 2014 році. Вона зобов'язує українську державу поступово адаптувати законодавство у сфері освіти до «acquis communautaire» (спільного доробку), сприяти участі закладів вищої освіти у програмах міжнародного академічного обміну та створювати сприятливі умови для транскордонного освітнього співробітництва [2].

У межах Болонського процесу Україна стала повноправною учасницею Європейського простору вищої освіти (European Higher Education Area), чим підтвердила свою прихильність до принципів академічної свободи, автономії університетів, мобільності та якості освіти. Відповідно, держава взяла на себе зобов'язання щодо імплементації Лісабонської конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні (ратифікованої Україною у 1999 р.), що стало ключовим чинником у забезпеченні міжнародного визнання українських дипломів та уніфікації системи забезпечення якості освіти за європейськими критеріями [3].

У цьому контексті особливого значення набувають підзаконні нормативно-правові акти, що конкретизують механізми реалізації інтернаціоналізаційної політики у сфері вищої освіти. Зокрема, важливу роль відіграє Постанова Кабінету Міністрів України № 579 від 12 серпня 2015 року, якою затверджено Порядок реалізації права на академічну мобільність. Зазначений документ унормовує організаційно-правовий порядок участі як українських, так і іноземних здобувачів вищої освіти у програмах академічної мобільності, спираючись при цьому на фундаментальні принципи Болонської декларації 1999 року [4].

Додаткову регулятивну основу для розбудови міжнародного співробітництва створює Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року, який закріплює серед засад державної освітньої політики принципи взаємозв'язку та сумісності із системами освіти інших держав, а також спрямованість на інтеграцію до глобального освітнього простору. Така законодавча парадигма формує цілісну концепцію інтернаціоналізації, що узгоджується з європейськими підходами до відкритості, взаємного визнання кваліфікацій і забезпечення якості [5].

На міжнародному рівні Україна є активною стороною низки освітніх і наукових ініціатив, які відіграють значну роль у трансформації вітчизняної вищої освіти відповідно до європейських стандартів. Окрім участі у Болонському процесі, особливої уваги заслуговує залучення до програм Європейського Союзу – Tempus, Erasmus Mundus (наразі інтегрованої до Erasmus+) [6], а також Рамкової програми ЄС з досліджень та інновацій Horizon 2020 та наступних її етапів. Дані програми не лише стимулюють академічну мобільність, а й сприяють реалізації спільних міжінституційних дослідницьких і освітніх проєктів [7].

Отже, для нормативно-правового забезпечення інтернаціоналізації вищої освіти України властивою є багаторівнева структура, що охоплює положення Конституції України та профільних законів, підзаконних нормативних актів, міжнародних договорів й угод, участь у міжнародних програмах та ініціативах. В той же час, важливо підкреслити, що узгоджене функціонування наведених елементів забезпечує створення *цілісного правового середовища*, в межах якого українські університети можуть розвивати освітню та наукову співпрацю на міжнародному рівні з урахуванням національних пріоритетів та стандартів якості.

У межах сформованої нормативно-правової рамки інтернаціоналізація вищої освіти реалізується через сукупність інституційних практик, що охоплюють організаційні, академічні та управлінські рівні функціонування закладів вищої освіти. Найбільш поширеним та інституційно усталеним ме-

ханізмом виступає *академічна мобільність*, яка забезпечує двосторонній або багатосторонній обмін здобувачами освіти, науково-педагогічними працівниками та дослідниками між університетами різних країн. Законодавство України передбачає відповідні правові інструменти, які гарантують можливість для українських студентів проходити навчання чи стажування в іноземних вищих навчальних закладах, а також дозволяє прийом іноземних громадян до українських університетів на визначений строк з обов'язковим врахуванням результатів їхнього навчання шляхом застосування Європейської кредитно трансферно-накопичувальної системи. Серед програм, які стали інструментом масштабної реалізації академічної мобільності, можна назвати згадану нами вище, одну із найпотужніших – Erasmus+, що функціонує як дієвий каталізатор мобільності та міжінституційної кооперації. Щорічно сотні українських здобувачів освіти й викладачів беруть участь у навчальних, дослідницьких і викладацьких обмінах, здобуваючи цінний досвід інтеграції до європейського освітнього середовища, розширюючи міжкультурні компетентності та сприяючи укріпленню міжнародних партнерств. Така форма інтернаціоналізації не лише стимулює особистісний і професійний розвиток учасників, але й сприяє просуванню української академічної спільноти на глобальному рівні, інтегруючи її до світових науково-освітніх процесів [6].

Окрім академічної мобільності, інтернаціоналізація вищої освіти в Україні активно реалізується й через упровадження *спільних освітніх програм* та *програм з подвійними дипломами*, що є ще одним інструментом поглиблення інтеграції національної системи освіти до європейського та глобального освітнього простору. Така форма міжнародного співробітництва передбачає укладення міжуніверситетських угод, на підставі яких здобувачі вищої освіти після успішного завершення спільної програми отримують дипломи як українського закладу вищої освіти, так і іноземного партнера. Останнє відповідає загальноєвропейським принципам взаємного визнання періодів навчання та академічних кваліфікацій, закріпленим у нормативно-доктринальних засадах Європейського простору вищої освіти. Хоча чинне законодавство України, зокрема Закон «Про вищу освіту», не містить прямої дефініції поняття «подвійний диплом», воно закріплює принцип інституційної автономії закладів вищої освіти, що дозволяє їм самостійно ініціювати, розробляти та впроваджувати інноваційні освітні програми, у тому числі — спільні з іноземними університетами. Зазначене положення забезпечує правове підґрунтя для створення академічно й нормативно сумісних програм, акредитованих як в Україні, так і в юрисдикції закордонного партнера [8].

Підкреслимо, що на практиці така співпраця реалізується, зокрема, у сфері магістерської підготовки за спеціальностями, що мають високий рівень транснаціональної інтеграції – як-от менеджмент, право, інформаційні технології, інженерія тощо. Участь у таких програмах розширює академічні горизонти студентів, підвищує їхню конкурентоспроможність на міжнародному ринку праці, а також сприяє привабленню іноземних здобувачів освіти до українських університетів, що водночас зміцнює міжнародну репутацію останніх. Так, до прикладу магістерська програма «LLM: штучний інтелект, цифрове та кіберправо», яку впроваджує Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого у співпраці з іноземним партнерським закладом. Дана програма поєднує навчальні модулі, орієнтовані на правове регулювання цифрових технологій та дозволяє випускникам отримати дипломи як українського, так і закордонного зразка, що значно розширює їхні професійні перспективи на глобальному ринку юридичних послуг [9].

Продовжуючи розгляд форм інтернаціоналізації, варто звернути увагу на ще один вагомий її вимір – *впровадження освітніх програм іноземними мовами*, насамперед англійською. Викладання англійською мовою створює можливості для розширення академічної мобільності, транснаціонального співробітництва та міжкультурного обміну, водночас сприяючи формуванню в студентів ключових компетентностей, затребуваних у глобалізованому освітньому середовищі. Проте розвиток англомовних програм не виключає потреби в збереженні статусу державної мови. Відповідно до статті 48 Закону України «Про вищу освіту», основною мовою викладання у закладах вищої освіти є українська, однак передбачено можливість викладання окремих навчальних дисциплін англійською чи іншою іноземною мовою — за умови, що зміст цієї дисципліни опановується також і українською мовою [1]. Окреме положення стосується іноземних здобувачів освіти, для них допускається створення окремих навчальних груп із повним викладанням іноземною мовою, за обов'язкової умови вивчення української мови як окремого освітнього компонента. Таким чином, законодавець закріплює збалансований підхід, з одного боку, стимулює інтернаціоналізацію через розвиток англомовного навчання, з іншого – забезпечує гарантії функціонування української мови як державної у сфері вищої освіти [10].

Важливим індикатором та чинником стимулювання інтернаціоналізації вищої освіти є участь закладів вищої освіти у *міжнародних рейтингах.* Підвищення позицій у глобальних системах оцінювання – QS World University Rankings, Times Higher Education, Academic Ranking of World Universities – розглядається українськими університетами як стратегічний пріоритет, що впливає на академіч-

ну репутацію та міжнародну привабливість. Дослідження підтверджують, що саме прагнення до підвищення міжнародного статусу спонукає університети активніше впроваджувати політики інтернаціоналізації. До інших форм такої діяльності належать членство в міжнародних асоціаціях та мережах (до прикладу, Європейська асоціація університетів), організація міжнародних конференцій і культурних подій, створення спільних онлайн-курсів і транснаціональних освітніх проєктів. У комплексі згадані заходи забезпечують глибшу інтеграцію української вищої школи в глобальний науково-освітній простір [11].

В той же час, важливо додати, що однією з ключових правових гарантій, що визначає межі інтернаціоналізації, виступає *принцип університетської автономії.* Відповідно до статті 1 Закону України «Про вищу освіту», автономія закладу вищої освіти охоплює академічну, організаційну, фінансову та управлінську самостійність у межах закону. При цьому держава встановлює загальні рамки освітньої політики (зокрема мовні вимоги, стандарти та процедури акредитації), але не втручається у вибір університетами міжнародних партнерів чи форм співпраці. Наведене означає, що саме заклад визначає напрями інтернаціоналізації, формує партнерську мережу, обирає іноземних викладачів та програми, беручи на себе відповідальність за відповідність такої діяльності національному праву та державним інтересам. Тобто, автономія функціонує як правовий механізм, що водночас розширює простір для міжнародної взаємодії та встановлює її межі [1].

Попри очевидні переваги, інтернаціоналізація вищої освіти супроводжується низкою правових ризиків, що окреслюють її межі. Одним із ключових викликів являється *надмірна стандартизація освітніх програм* під впливом зовнішніх моделей, зокрема вимог Болонського процесу та міжнародних рейтингів. Уніфікація освітніх стандартів, хоч і сприяє мобільності, може призвести до втрати національної специфіки й адаптації без урахування локальних потреб. Для України небезпека полягає в тому, що прагнення відповідати глобальним критеріям іноді відбувається за рахунок ігнорування внутрішніх освітніх пріоритетів. Саме тому правове регулювання має забезпечити баланс між інтеграцією та збереженням національних освітніх традицій, уникаючи механічного запозичення моделей, несумісних із культурно-історичним контекстом [12].

Другим суттєвим ризиком є *нормативна дифузія та правова невизначеність*. Інтернаціоналізація часто передбачає одночасне застосування різних юрисдикцій, спільні програми мають відповідати як українським вимогам ліцензування й акредитації, так і законодавству країни-партнера. Останнє створює правові колізії, ускладнює забезпечення якості освіти та визнання кваліфікацій. Для України ці виклики проявляються у труднощах нострифікації дипломів, різному трактуванні освітніх стандартів, а також у відсутності єдиного механізму координації між національним і міжнародним правом. Нерегульований доступ іноземних освітніх провайдерів без належного контролю може загрожувати якості освіти й правам здобувачів [13].

Третій суттєвий ризик – *втрата культурної специфіки та відтік інтелектуального капіталу*. Глобальна конкуренція за таланти сприяє міграції найкращих студентів і науковців за кордон, що послаблює кадровий потенціал національної освіти. Водночас надмірна орієнтація на міжнародні стандарти може призвести до витіснення українського культурного контенту з освітнього процесу. Особливої ваги це набуває в умовах тривалого періоду русифікації, коли збереження й утвердження української мови та національних цінностей є стратегічним завданням. Саме тому законодавство передбачає обмеження щодо використання іноземних мов у навчанні, забезпечуючи пріоритетність української як державної мови освіти [14].

Серед інших потенційних викликів інтернаціоналізації, як слушно підкреслює А.С. Кравченко, варто зазначити ризики *надмірної комерціалізації освіти*, що може спричинити зниження академічних стандартів у прагненні залучити іноземних студентів, корупційні загрози, пов'язані з процедурою визнання дипломів та еквівалентністю оцінок, а також нерівний доступ до міжнародних освітніх можливостей, які здебільшого доступні лише соціально привілейованим студентам [15].

Висновки. Узагальнення теоретико-правових підходів до інтернаціоналізації вищої освіти дозволяє сформулювати висновок про нагальну потребу у виробленні комплексної доктрини *збалансованого правового регулювання* досліджуваного процесу. Інтернаціоналізація не є виключно технічним чи адміністративним явищем – вона має сутнісний вплив на конституційно-правову природу освіти як публічного блага, що формується в координатах державного суверенітету, мовної політики, гарантій рівного доступу та збереження національного інтелектуального потенціалу.

В даному контексті правове регулювання інтернаціоналізації повинно бути багаторівневим та концептуально виваженим. Необхідним є чітке розмежування сфер, у яких держава має здійснювати нормативне втручання (зокрема, мовні квоти, акредитація іноземних програм, правила визнання дипломів, вимоги до якості освіти), і тих, що мають залишатися у межах автономії закладів вищої освіти (вибір партнерів, участь у міжнародних мережах, зміст окремих курсів). Без такого

розмежування ризики правового хаосу, подвійного регулювання або, навпаки, правових прогалин набувають системного характеру.

Крім того, обґрунтованим є запровадження механізмів, що стимулюють повернення українських науковців з-за кордону, розвиток інтернаціоналізації «вдома», збереження мовно-культурної складової освіти в умовах розширення англомовних програм. Таке регулювання не має зводитися до адміністративного обмеження, а повинно включати інструменти підтримки та заохочення через гранти, інституційні рейтинги, стратегічне фінансування тощо.

Доктрина збалансованої інтернаціоналізації має виконувати не лише нормативно-правову, а й концептуально-настановчу функцію – визначати межі допустимого, стандарти взаємодії з іноземними освітніми структурами, критерії оцінки ефективності міжнародної співпраці. Вона має враховувати як загальносвітові тенденції, так і специфіку українського історико-правового контексту, зокрема необхідність зміцнення гуманітарного суверенітету після тривалого періоду русифікації та колоніального домінування.

Таким чином, інтернаціоналізація вищої освіти повинна сприйматися не як самоціль, а як *інструмент інтелектуального розвитку нації*, що потребує чітко окреслених правових рамок, відповідального державного керування та глибокого доктринального осмислення з позицій конституційних цінностей, публічного інтересу та довгострокових стратегічних цілей національного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 37-38. Ст. 2004.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. № 984_011. *Офіційний вісник України*. 2014 р. № 75. Ст. 2125.
3. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні від 11.04.1997 р. № 994_308. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_308#Text.
4. Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2015 р. № 579. *Урядовий кур'єр*. 2015. № 155.
5. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 року. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017 р. № 38-39. Ст. 380.
6. National Erasmus+ Office in Ukraine. URL: https://erasmusplus.org.ua/baza-proyektiv.
7. Угода між Україною і Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу Горизонт 2020 – Рамкова програма з досліджень та інновацій (2014–2020) від 20.03.2015 р. № 984_018. *Офіційний вісник України*. 2015. № 71. Ст. 2346.
8. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо реалізації узгоджених спільних освітніх програм та видачі спільних (подвійних) дипломів: Наказ Міністерства освіти і науки України від 27.03.2025 р. № 518. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/67f/8e9/650/67f8e9650caae643863948.pdf.
9. Магістерська програма подвійних дипломів «LLM штучний інтелект, цифрове та кіберправо». URL: https://nlu.edu.ua/news/uni/magisterska-programa-podvijnyh-dyplomiv-llm-shtuchnyj-intelekt-czyfrove-ta-kiberpravo.
10. Анісімова О.Ю. Інтернаціоналізація вищої освіти: моделі та механізми. *Освітня аналітика України*. 2019. № 3 (7). С. 97–110.
11. Hladchenko M. Ukrainian universities in QS World University Rankings: when the means become ends. *Scientometrics*. 2025. № 130. P. 969–997.
12. Бендерець Н.М., Карташова Л.А. Досвід реформування освітніх систем в країнах світу. URL: https://repository.kristti.com.ua/handle/eiraise/447.
13. Заячук Ю. Інтернаціоналізація як складова діяльності університету та її роль у сучасній динаміці вищої освіти. *Український педагогічний журнал*. 2020. № 4. С. 34–44.
14. Антонова В.А. Отримання освіти під час війни: проблеми та перспективи. Освітній процес в умовах війни та у повоєнний період: виклики, правила, перспективи: матеріали Всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 4 березня – 14 квітня 2024 року. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 29–31.
15. Кравченко А.С. Комерціалізація вищої освіти: соціокультурний аспект. Дис. … канд. соц. наук. Харків. 2015. 182 с.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.44

АКТ ПРО ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ (ARTIFICAL INTELIGENCE ACT, AI ACT) ЯК ОСНОВА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЄС: ОГЛЯД ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ

Забокрицький І.І.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Інституту права, психології та інноваційної освіти
НУ «Львівська політехніка»

Забокрицький І.І. Акт про Штучний Інтелект (Artifical Inteligence Act, AI Act) як основа правового регулювання штучного інтелекту в ЄС: огляд основних положень.

В даній статті здійснено огляд основних положень Акту про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act або AI Act) який набув чинності як Регламент ЄС в 2014 році. Вказано, що одна з головних світових тенденцій останніх років – це активний розвиток штучного інтелекту, його застосування та стверджується, що оскільки AI Act є одним із перших в світі правових актів, який покликаний регулювати штучний інтелект, а також враховуючи курс України на євроінтеграцію, важливо дослідити основні питання, які врегульовуються в AI Act, оскільки його положення також можуть лягти в основу українського законодавства, предметом регулювання якого буде штучний інтелект. Зроблено висновок, що поділ на види ризику, який лежить в основі діяльності тої чи іншої системи штучного інтелекту та є базовим для AI Act є надзвичайно вдалим підходом, який розділяє рівні регулювання в залежності від того, який саме ризик лежить в основі системи штучного інтелекту.

Зроблено короткий огляд основних положень та перелічено суб'єктів, до яких застосовується AI Act. Зроблено висновок, що коло суб'єктів визначено надзвичайно широко. Мета такого широкого визначення є зрозумілою – широкий перелік суб'єктів необхідний для запобігання ухиленню від регулювання будь-якими способами, в першу чергу непрямими. Сам факт використання систем штучного інтелекту в ЄС, навіть якщо розробники, постачальники таких систем розміщені поза межами Європейського Союзу, вже є достатнім щоб такі суб'єкти підпадали під регулювання. Це саме стосується суб'єктів, які знаходяться в ЄС, а також будь-яких імпортерів, дистриб'юторів, представників.

Зроблено висновок, що окремі практики застосування штучного інтелекту є забороненими, хоча для певних із них, такі як використання систем дистанційної біометричної ідентифікації в режимі реального часу у загальнодоступних місцях для цілей правоохоронної діяльності, передбачено виключення, які базуються на принципі пропорційності та за умови наявності легітимної мети використання штучного інтелекту в такому випадку. Це дозволяє гнучко підходити до правового регулювання штучного інтелекту – запобігати ризикам, разом з тим не обмежуючи ті випадки, коли використання таких систем є доцільним та корисним для суспільства.

Ключові слова: Акт про штучний інтелект, AI Act, ЄС, правове регулювання штучного інтелекту.

Zabokrytskyy I.I. The Artificial Intelligence Act (AI Act) as the basis for legal regulation of artificial intelligence in the EU: review of the main provisions.

This article reviews the main provisions of the Artificial Intelligence Act (AI Act), which entered into force as an EU Regulation in 2014. It is indicated that one of the main global trends in recent years is the active development of artificial intelligence and its application, and it is argued that since the AI Act is one of the first legal acts in the world designed to regulate artificial intelligence, and also taking into account Ukraine's course towards European integration, it is important to examine the main issues regulated in the AI Act, since its provisions may also form the basis of Ukrainian legislation, the subject of regulation of which will be artificial intelligence. It is concluded that the division into types of risk that underlies the activities of a particular artificial intelligence system and is the basis for the AI Act is an extremely successful approach that separates the levels of regulation depending on the specific risk that underlies the artificial intelligence system.

A brief overview of the main provisions is made and the subjects to which the AI Act applies are listed. It is concluded that the range of subjects is defined extremely broadly. The purpose of such a broad definition is clear – a wide list of subjects is necessary to prevent evasion of regulation by any means, primarily indirect ones. The very fact of using artificial intelligence systems in the EU, even

if the developers and suppliers of such systems are located outside the European Union, is already sufficient for such subjects to be subject to regulation. This applies to subects located in the EU, as well as any importers, distributors, representatives.

It is concluded that certain practices of using artificial intelligence are prohibited, although for some of them, such as the use of remote biometric identification systems in real time in public places for law enforcement purposes, exceptions are provided for, which are based on the principle of proportionality and provided that there is a legitimate purpose for using artificial intelligence in such a case. This allows for a flexible approach to the legal regulation of artificial intelligence – to prevent risks, while not limiting those cases where the use of such systems is appropriate and beneficial to society.

Key words: Artificial Intelligence Act, AI Act, EU, legal regulation of artificial intelligence.

Постановка проблеми. Одна з головних світових тенденцій останніх років – це активний розвиток штучного інтелекту, його застосування. З тих пір як в 2022 році дебютував відомий чат-бот ChatGPT [1], його використання стає все більш поширеним. За одними з останніх даних у світі є більше ніж 180 мільйонів користувачів ChatGPT [2]. І це лише кількість користувачів цього чат-бота. Загалом же ж кількість різноманітних мовних моделей, тощо, стає все більшою. Ці дані свідчать про беззаперечний факт – використання штучного інтелекту стає масовим, а його розвиток – стрімким. Саме тому важливо, щоб правове регулювання не відставало від розвитку штучного інтелекту, оскільки потрібно, щоб існували належні рамки, в межах яких такий розвиток відбувається, для того щоб мінімізувати ризики та загрози, які можуть виникнути як для користувачів, так і для суспільства. Одним із правових актів, які з'явились в цій сфері є Закон про штучний інтелект – Artificial Intelligence Act (надалі – AI Act), який був остаточно прийнятий 21 травня 2024 року та набув чинності 1 серпня 2024 року [3]. Оскільки AI Act є одним із перших в світі правових актів, який покликаний регулювати штучний інтелект, а також враховуючи курс України на євроінтеграцію, важливо дослідити основні питання, які врегульовуються в AI Act, оскільки його положення також можуть лягти в основу українського законодавства, предметом регулювання якого буде штучний інтелект.

Відтак, **метою** даної статті є огляд основних положень та узагальнення AI Act, виокремлення основних питань які він регулює та їх аналіз.

Щодо стану опрацювання проблематики, то оскільки як сам AI Act був прийнятий лише нещодавно, так і розвиток штучного інтелекту, чат-ботів, мовних моделей інтенсифікувався лише з 2022 р., то опрацювання проблематики перебуває лише на зародковому рівні.

Виклад основного матеріалу. 1 серпня 2024 р. Європейська Комісія опублікувала прес-реліз щодо набуття чинності AI Act, в якому вказано, що AI Act спрямований на усунення потенційних ризиків для здоров'я, безпеки та основоположних прав громадян. Він надає розробникам і впроваджувачам чіткі вимоги та зобов'язання щодо конкретних видів використання штучного інтелекту, водночас зменшуючи адміністративний і фінансовий тягар для бізнесу. AI Act запроваджує єдині рамки для всіх країн ЄС, засновані на перспективному визначенні штучного інтелекту та підході, що ґрунтується на оцінці ризиків:

- Мінімальний ризик: більшість систем штучного інтелекту, таких як спам-фільтри та відеоігри зі штучним інтелектом, не несуть жодних зобов'язань відповідно до AI Act, але компанії можуть добровільно прийняти додаткові кодекси поведінки.
- Ризик недостатньої прозорості: такі системи, як чат-боти, повинні чітко інформувати користувачів про те, що вони взаємодіють з машиною, а певний контент, створений штучним інтелектом, повинен бути позначений як такий.
- Високий ризик: системи штучного інтелекту з високим ступенем ризику, такі як медичне програмне забезпечення на основі штучного інтелекту або системи штучного інтелекту що використовуються для підбору персоналу, повинні відповідати суворим вимогам, включаючи системи зниження ризиків, високу якість наборів даних, чітку інформацію для користувачів, людський нагляд тощо.
- Неприйнятний ризик: наприклад, системи штучного інтелекту, які дозволяють урядам або компаніям проводити «соціальний скоринг», вважаються явною загрозою основним правам людини і тому заборонені [4].

На наше переконання, такий поділ на види ризику, які лежать в основі AI Act є надзвичайно вдалим підходом, який розділяє рівні регулювання в залежності від того, який саме ризик лежить в основі системи штучного інтелекту. Зрозуміло, що у випадку низького ризику, наприклад щодо відеоігор зі штучним інтелектом, не є доцільним застосовувати значні регуляції та покладати адміністративний тягар на компанії, які розробляють такі ігри. Разом з тим, якщо ризик високий, як у випадку систем штучного інтелекту, що використовуються для підбору персоналу, то використання

таких систем несе значні ризики на практиці для конкретних осіб. Наприклад, системи для підбору персоналу можуть бути наперед натреновані на певних даних, які демонструють упередженість щодо тієї чи іншої категорії осіб, а отже посилювати дискримінацію, і не надавати рівний доступ до отримання роботи для заявників, які історично були дискриміновані. Тому, якщо ці системи будуть використовуватись неналежним чином, то це несе загрозу порушення прав людини.

Отже, ми погоджуємось з думкою Європейської Комісії, яка вказує що «ЄС прагне стати світовим лідером у сфері безпечного штучного інтелекту. Розробляючи міцну регуляторну базу, засновану на правах людини та фундаментальних цінностях, ЄС може створити екосистему штучного інтелекту, яка принесе користь усім. Це означає кращу охорону здоров'я, безпечніший та чистіший транспорт, а також покращені державні послуги для громадян. Це пропонує інноваційні продукти та послуги, зокрема в енергетиці, безпеці та охороні здоров'я, а також вищу продуктивність та ефективніше виробництво для бізнесу, тоді як уряди можуть скористатися перевагами дешевших та більш сталих послуг, таких як транспорт, енергетика та управління відходами» [4].

Наведемо короткий огляд та аналіз основних положень AI Act. Так, ч. 2 ст. 1 цього Регламенту вказує, що Цей Регламент встановлює:

- гармонізовані правила розміщення на ринку, введення в експлуатацію та використання систем штучного інтелекту в Союзі;
- заборони на певні види практик ШІ;
- спеціальні вимоги до систем ШІ з високим рівнем ризику та зобов'язання для операторів таких систем;
- гармонізовані правила прозорості для певних систем ШІ;
- гармонізовані правила розміщення на ринку моделей ШІ загального призначення;
- правила моніторингу ринку, ринкового нагляду, управління та правозастосування;
- заходи для підтримки інновацій, з особливим акцентом на підприємства малого та середнього бізнесу, включаючи стартапи [3].

Щодо суб'єктів, до яких він застосовується, то їхнє коло визначено в ч. 1 ст. 2 Регламенту, а саме:

- постачальники, що розміщують на ринку або вводять в експлуатацію системи штучного інтелекту, або розміщують на ринку моделі штучного інтелекту загального призначення в Союзі, незалежно від того, чи ці постачальники зареєстровані або розташовані в Союзі, чи в третій країні;
- розгортачі систем штучного інтелекту, які мають місцезнаходження або розташовані в Союзі;
- постачальники та розгортачі систем штучного інтелекту, які мають місцезнаходження або розташовані в третій країні, де результат, вироблений системою штучного інтелекту, використовується в Союзі;
- імпортери та дистриб'ютори систем штучного інтелекту;
- виробники продукції, що розміщують на ринку або вводять в експлуатацію систему штучного інтелекту разом зі своїм продуктом та під своїм ім'ям або торговою маркою;
- уповноважені представники постачальників, які не зареєстровані в Союзі;
- зацікавлені особи, які розташовані в Союзі [3].

Як бачимо, коло суб'єктів визначено надзвичайно широко. Мета такого широкого визначення є зрозумілою – широкий перелік суб'єктів необхідний для запобігання ухиленню від регулювання будь-якими способами, в першу чергу нерпямими. Сам факт використання систем штучного інтелекту в ЄС, навіть якщо розробники, постачальники таких систем розміщені поза межами Європейського Союзу, вже є достатнім щоб такі суб'єкти підпадали під регулювання. Це саме стосується суб'єктів, які знаходяться в ЄС, а також будь-яких імпортерів, дистриб'юторів, представників.

Окремо вважаємо за необхідне звернути увагу на практики використання штучного інтелекту, які є забороненими. Такі практики визначені в ст. 5 Регламенту. Не будемо перелічувати всі із них, а натомість опишемо ті, які найкраще ілюструють мету регулювання

- розміщення на ринку, введення в експлуатацію або використання системи штучного інтелекту, яка використовує підсвідомі методи поза свідомістю людини або цілеспрямовано маніпулятивні чи оманливі методи, з метою або наслідком суттєвого спотворення поведінки особи або групи осіб шляхом суттєвого порушення їхньої здатності приймати обґрунтоване рішення, що змушує їх приймати рішення, яке вони б інакше не прийняли, таким чином, що це завдає або обґрунтовано ймовірно завдасть цій особі, іншій особі або групі осіб значної шкоди (ч. 1 (а)) – такі системи штучного інтелекту розглядаються як маніпулятивні і несуть значні ризики порушення прав людини, а також загрози демократії;
- розміщення на ринку, введення в експлуатацію або використання системи штучного інтелекту, яка використовує будь-яку вразливість фізичної особи або певної групи осіб через їхній вік,

інвалідність або певну соціальну чи економічну ситуацію, з метою або наслідком суттєвого спотворення поведінки цієї особи або особи, що належить до цієї групи, таким чином, що це завдає або обґрунтовано ймовірно завдасть цій особі або іншій особі значної шкоди (ч. 1 (b)) – як бачимо, ці системи несуть значну загрозу дискримінації тієї чи іншої групи осіб, а отже є забороненими;

- розміщення на ринку, введення в експлуатацію або використання систем штучного інтелекту для оцінки або класифікації фізичних осіб або груп осіб протягом певного періоду часу на основі їхньої соціальної поведінки або відомих, виведених або передбачуваних особистих чи особистісних характеристик (ч. 1 (c)) – такі способи використання штучного інтелекту, до яких вдаються деякі держави (наприклад Китай) несуть значні ризики обмеження свободи слова, вираження думки, а також порушенню інших прав людини, а отже є забороненими згідно AI Act;
- розміщення на ринку, введення в експлуатацію для цієї конкретної мети або використання системи штучного інтелекту для проведення оцінки ризиків фізичних осіб з метою оцінки або прогнозування ризику вчинення фізичною особою кримінального злочину, виключно на основі профілювання фізичної особи або оцінки її рис та характеристик особистості (ч. 1 d)) – такі системи штучного інтелекту несуть ризики використання так званого профайлінгу – систему оцінювання, яка прогнозує схильність до вчинення тих чи інших діянь. Профайлінг сам по собі несе загрозу упередженого ставлення, оскільки діяння ще не відбулось, але ту чи іншу людину (яка, цілком можливо, навіть і в думці може не мати вчиняти певне діяння), вже оцінюють негативно, що може виразитись у зміні ставлення до неї.

Окрему увагу хочемо звернути на приклад, який демонструє як заборону, так і винятки із такої заборони, коли використання системи штучного інтелекту має легітимну мету. Ця заборона передбачена в ч. 1 (h) – використання систем дистанційної біометричної ідентифікації в режимі реального часу у загальнодоступних місцях для цілей правоохоронної діяльності, окрім випадків, коли таке використання є суворо необхідним для однієї з наступних цілей: (i) цільовий пошук конкретних жертв викрадення, торгівлі людьми або сексуальної експлуатації людей, а також пошук зниклих безвісти осіб; (ii) запобігання конкретній, суттєвій та безпосередній загрозі життю або фізичній безпеці фізичних осіб або реальній та поточній чи реальній та передбачуваній загрозі терористичного нападу; (iii) виявлення місця розташування або ідентифікація особи, підозрюваної у скоєнні кримінального злочину, з метою проведення кримінального розслідування або кримінального переслідування, або виконання кримінального покарання за злочини, зазначені в Додатку II (цей додаток передбачає список злочинів, таких як тероризм, вбивство, викрадення людини, згвалтування, тощо – *прим. Автора*), які караються у відповідній державі-члені позбавленням волі або постановою про тримання під вартою на максимальний строк не менше чотирьох років. Вважаємо, що це є надзвичайно збалансований підхід, який впроваджує принцип пропорційності у регулювання, оскільки насправді таке використання штучного інтелекту, яке має легітимну мету, може бути надзвичайно корисним для суспільства та для запобігання злочинів, а отже повна заборона не є доцільною. Разом з тим, використання таких систем належним чином, з достатнім рівнем контролю (в тому числі адміністративного та судового) є необхідним для того, щоб принцип пропорційності був справді дотриманим.

Окрему увагу пропонуємо звернути на регулювання тих систем штучного інтелекту, які вважаються з високим ризиком. Обов'язки для провайдерів таких систем є розширеними, та включають в себе наступне (такі обов'язки визначені в статтях 8–17 Регламенту):

- Створити систему управління ризиками протягом усього життєвого циклу системи ШІ з високим рівнем ризику;
- Здійснювати управління даними, забезпечуючи, щоб набори даних для навчання, валідації та тестування були релевантними, достатньо репрезентативними та, наскільки це можливо, без помилок та повними відповідно до цільового призначення.
- Розробити технічну документацію для демонстрації відповідності та надати органам влади інформацію для оцінки цієї відповідності.
- Розробити свою систему ШІ з високим рівнем ризику для ведення обліку, щоб вона могла автоматично фіксувати події, що стосуються виявлення ризиків національного рівня, та суттєві зміни протягом життєвого циклу системи.
- Надавати інструкції з використання для наступних розробників, щоб забезпечити відповідність останніх вимогам.
- Розробити свою систему ШІ з високим рівнем ризику, щоб розробники могли здійснювати людський нагляд.
- Розробити свою систему ШІ з високим рівнем ризику для досягнення належного рівня точності, надійності та кібербезпеки.
- Створити систему управління якістю для забезпечення відповідності [5].

При цьому важливо зазначити, що стаття 96 Регламенту передбачає санкції, які в залежності від порушення варіюються від 1 до 7% загального річного доходу або ж від 7 500 000 до 35 000 000 євро, в залежності від того, що є вищим. Відмітимо, що такий підхід до санкцій певної мірою схожий до підходу, який існує в Загальному регламенті про захист персональних даних – GDPR.

Зрозуміло, що AI Act зараз знаходиться лише на початкових етапах його впровадження і існують певні недоліки . Так, такі науковці як Хенрік Нолте, Міріам Ратейке, Мішель Фінк вказують, що існують правові проблеми та недоліки в положеннях, пов'язаних із стійкістю та кібербезпекою для систем ШІ високого ризику (стаття 15 AI Act) та моделей ШІ загального призначення (стаття 55 AI Act) а також оцінюють потенційні проблеми у впровадженні цих положень у світлі останніх досягнень у літературі з машинного навчання (ML) [6]. Такі ж автори як Міхал Арашкевич, Гжегож Я. Налепа та Радослав Палош вважають, що стверджують, що підхід AI Act, який переважно ґрунтується на правилах, може недостатньо збалансувати захист основних прав із заохоченням інновацій. Вони виділяють три основні проблеми: недостатній захист фундаментальних прав через жорстке застосування правил, можливість надмірного навантаження на зобов'язані сторони через жорсткі структури управління та можливість постачальників штучного інтелекту обходити класифікацію високого ризику через нечіткі винятки [7].

Висновки. Як висновки, можемо стверджувати наступне. Прийняття AI Act є надзвичайно прогресивним і нагальним кроком у сфері регулювання штучного інтелекту в ЄС. Враховуючи список суб'єктів, до яких він застосовується, екстериторіальну дію (аналогічно до GDPR), належне вивчення та дослідження AI Act є необхідним для української науки та практики. Зрозуміло, що практика покаже як саме буде застосовуватись AI Act, разом з тим окремі його положення та принципи вже виглядають як такі, що гнучко підходять до правового регулювання, зокрема відмінності в підходах в залежності від того, якою є оцінка ризику тої чи іншої системи. Саме для цього є передбачені розширені обов'язки для провайдерів систем штучного інтелекту, які вважаються з високим ризиком. Важливо також наголосити на підходах до санкцій, які теж є схожими до тих, які наявні в GDPR, і варіюються в залежності від виду порушень, а базою для обчислення розміру санкцій є загальний річний дохід порушника. Окремі ж практики застосування штучного інтелекту є забороненими, хоча для певних із них, такі як використання систем дистанційної біометричної ідентифікації в режимі реального часу у загальнодоступних місцях для цілей правоохоронної діяльності, передбачено виключення, які базуються на принципі пропорційності та за умови наявності легітимної мети використання штучного інтелекту в такому випадку. Це дозволяє гнучко підходити до правового регулювання штучного інтелекту – запобігати ризикам, разом з тим не обмежуючи ті випадки, коли використання таких систем є доцільним та корисним для суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. ChatGPT URL: https://chatgpt.com.
2. How Many Users on ChatGPT? URL: https://seo.ai/blog/how-many-users-does-chatgpt-have.
3. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689.
4. AI Act enters into force. Directorate-General for Communication. URL: https://commission.europa.eu/news/ai-act-enters-force-2024-08-01_en.
5. High-level summary of the AI Act. URL: https://artificialintelligenceact.eu/high-level-summary.
6. Nolte, H., Rateike, M., & Finck, M. (2025). Robustness and Cybersecurity in the EU Artificia l Intelligence Act. arXiv. URL: https://arxiv.org/abs/2502.16184:contentReference[oaicite:2]{index=2}.
7. Araszkiewicz, M., Nalepa, G.J., & Pałosz, R. (2024). The Artificial Intelligence Act: Taking normative imbalances seriously. *Internet Policy Review*, 13(4). URL: https://policyreview.info/articles/news/artificial-intelligence-act-taking-normative-imbalances-seriously/1817:contentReference[oaicite:2]{index=2}.

УДК 341.1/8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.45

РОЗВИТОК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В РАМКАХ ООН

Ігнатуша В.В.,
аспірант Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0003-4620-1414

Ігнатуша В.В. Розвиток міжнародно-правового регулювання штучного інтелекту в рамках ООН.

У статті на основі аналізу резолюцій Генеральної Асамблеї ООН у сфері штучного інтелекту (далі – ШІ) прослідкована еволюція підходів до міжнародно-правового регулювання ШІ на рівні ГА ООН. Штучний інтелект розглядається як технологія, що відкриває значні можливості для людського прогресу, дозволяючи переорієнтувати зусилля з рутинних завдань на творчу й продуктивну діяльність. Використання ШІ може оптимізувати численні процеси та надавати суттєві переваги для сталого розвитку суспільства. Водночас застосуванні ШІ має і негативні аспекти: відсутність ефективних механізмів контролю над ризиками використання ШІ, можливі порушення прав людини, зростаюча технологічна нерівність та ризик уповільнення прогресу в досягненні Цілей сталого розвитку в рамках Порядку денного до 2030 року, особливо в країнах, що розвиваються. Також перспективи ШІ наразі затьмарюються неконтрольованими експериментами з недостатньо перевіреною технологією, оскільки на сучасному етапі штучний інтелект все ще перебуває на ранній стадії свого розвитку. Незважаючи на це, потенційні переваги ШІ є спроможними перевищити недоліки, за умови запровадження ефективних механізмів контролю над можливими ризиками. Ці обставини зумовили трансформацію міжнародно-правового регулювання штучного інтелекту, що відображено в резолюціях ГА ООН – від початкового фрагментарного підходу до комплексного та системного регулювання. Важливим кроком у розвитку міжнародно-правового регулювання ШІ став Пакт про майбутнє (Резолюція № 79/1 від 22.09.2024) із додатком про Глобальний цифровий договір, прийнятий шляхом консенсусу серед держав-членів на сесії ГА ООН. Цей документ, маючи рекомендаційний характер як акт «м'якого права», відображає зростаючу увагу міжнародної спільноти до питань регулювання штучного інтелекту. Пакт визнає роль прав людини та міжнародного права у відносинах між державами і пропонує концепцію міжнародних відносин, засновану на принципі багатосторонності для вирішення глобальних викликів. Глобальний цифровий договір, затверджений як додаток до Пакту, є спробою сформулювати загальні принципи регулювання штучного інтелекту на міжнародному рівні, хоча його положення мають переважно декларативний характер без механізмів примусового виконання. Незважаючи на відсутність імперативних норм, цей документ може слугувати основою для подальшого розвитку міжнародно-правового регулювання ШІ за умови наявності політичної волі держав до його імплементації.

Ключові слова: штучний інтелект, ШІ, міжнародно-правове регулювання, Організація Об'єднаний Націй, міжнародні ініціативи, резолюції ГА ООН, Пакт про майбутнє, Глобальний цифровий договір.

Ihnatusha V.V. The development of international legal regulation of artificial intelligence within the United Nations.

The article, based on the analysis of UN General Assembly resolutions in the field of artificial intelligence (hereinafter – AI), traces the evolution of approaches to international legal regulation of AI at the UN General Assembly level. Artificial intelligence is viewed as a technology that opens significant opportunities for human progress, allowing the reorientation of efforts from routine tasks to creative and productive activities. The use of AI can optimize numerous processes and provide substantial benefits for sustainable social development. At the same time, AI application has negative aspects: the lack of effective mechanisms to control the risks of AI use, possible human rights violations, growing technological inequality, and the risk of slowing progress in achieving the UN Sustainable Development Goals, especially in developing countries. Additionally, AI prospects are currently overshadowed by uncontrolled experiments with insufficiently tested technology, as artificial intelligence is still at an early stage of its development. Nevertheless, the potential advantages of AI are capable of outweighing the disadvantages, provided that effective mechanisms for controlling possible risks are implemented. These circumstances have led to the transformation of international legal regulation of artificial

intelligence, as reflected in UN General Assembly resolutions – from an initial fragmentary approach to comprehensive and systematic regulation. An important step in the development of international legal regulation of AI was the Pact for the Future (Resolution No. 79/1 of 22.09.2024) with the Global Digital Compact annex, adopted by consensus among member states at the UN General Assembly session. This document, having a recommendatory nature as an act of «soft law,» reflects the growing attention of the international community to issues of artificial intelligence regulation. The Pact recognizes the role of human rights and international law in relations between states and proposes a concept of international relations based on the principle of multilateralism for addressing global challenges. The Global Digital Compact, approved as an annex to the Pact, is an attempt to formulate general principles for regulating artificial intelligence at the international level, although its provisions are predominantly declarative in nature without enforcement mechanisms. Despite the absence of imperative norms, this document may serve as a foundation for further development of international legal regulation of AI, provided there is political will among states for its implementation.

Key words: artificial intelligence, AI, international legal regulation, United Nations, international initiatives, UNGA resolutions, Pact for the Future, Global Digital Compact.

Постановка проблеми. Стрімке зростання штучного інтелекту (ШІ) є ключовим фактором розвитку сучасного цифрового суспільства. Сфера його застосування постійно розширюється. Вже нині ШІ здатен оптимізувати виконання багатьох рутинних операцій, що позитивно позначається на суспільстві, адже відкриває більше можливостей для швидкого досягнення Цілей сталого розвитку в рамках Порядку денного до 2030 року. Водночас, існують серйозні ризики сповільнення прогресу у їх реалізації, особливо в країнах, що розвиваються, обумовлені використанням ШІ. Як зазначає Дж. Товар Кардозо у своїй публікації «Підхід до глобальних правил навколо ШІ», штучний інтелект став однією з найбільш руйнівних технологій XXI століття. Він перебуває в центрі багатьох трансформацій у ключових секторах суспільства, від охорони здоров'я та освіти до виробництва та розваг. Зі зростанням його впливу зростає і потреба в регуляторних рамках для забезпечення його безпечного та етичного розвитку і використання [1]. Тож, попри свою перспективність, технологія штучного інтелекту поки що перебуває на етапі розвитку і її використання супроводжується необмеженими експериментами та непередбачуваними наслідками. Вже сьогодні зрозуміло, що нерегульоване використання ШІ несе ризики для людства в цілому та кожної країни зокрема. Однак, за умови належного регулювання, позитивний вплив ШІ може переважити можливі загрози, і це стимулює міжнародні зусилля на розробку міжнародно-правового регулювання використання ШІ, передусім під егідою ООН.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що, попри інтенсивні наукові дискусії щодо впровадження штучного інтелекту в різноманітні сфери суспільного життя, характеристиці та аналізу резолюцій Генеральної Асамблеї ООН у сфері штучного інтелекту досі не було приділено достатньої уваги.

Мета статті – проаналізувати та охарактеризувати резолюції Генеральної Асамблеї ООН, прийняті з питань штучного інтелекту. Дослідження особливостей і змісту цих документів дозволяє вирішити низку взаємопов'язаних завдань. По-перше, простежити еволюцію та ключові тенденції розвитку міжнародно-правового регулювання ШІ під егідою ООН. По-друге, ідентифікувати пріоритетні проблеми та виклики, що постають у процесі розробки, впровадження та регламентації штучного інтелекту. По-третє, оцінити результативність чинних міжнародно-правових механізмів у цій сфері та окреслити можливі шляхи їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Суспільні відносини із використанням штучного інтелекту є новим об'єктом для правового регулювання як на міжнародному, так і на національному рівнях. Ця новизна зумовлена не лише стрімким розвитком самих технологій штучного інтелекту, але й складністю узгодження різних національних підходів до їх правового регулювання та необхідністю досягнення балансу між стимулюванням розвитку інновацій та забезпеченням безпеки використання ШІ і дотримання етичних стандартів у його роботі. У цьому контексті особливого значення набувають резолюції Генеральної Асамблеї ООН як інструменти формування міжнародного консенсусу щодо визначення базових принципів регулювання ШІ. Традиційні міжнародні договірні механізми мають певні обмеження щодо ефективного регулювання технологій ШІ з декількох причин. По-перше, процес розробки, узгодження та ратифікації міжнародних договорів є тривалим і складним, що робить такі інструменти недостатньо оперативними для регулювання технологій, що розвиваються з безпрецедентною швидкістю. По-друге, жорсткі договірні зобов'язання можуть стримувати інновації та розвиток корисних застосувань ШІ через надмірну регламентацію. По-третє, відмінності в національних інтересах і підходах до ШІ ускладнюють досягнення консенсусу щодо юридично обов'язкових норм у цій сфері. За таких умов резолюції ГА ООН стають більш гнучким і

практичним інструментом міжнародно-правового регулювання. Як справедливо підкреслює український вчений О.В. Кресін, «наразі чимало науковців визнають резолюції ГА ООН проєктами майбутнього права (*de lega ferenda*), м'яким правом, допоміжним джерелом міжнародного права... які діють у сірій зоні між правом і політикою» [2]. Така характеристика особливо актуальна для сфери штучного інтелекту. Більше того, як підкреслює М. Чінен, «у сфері регулювання ШІ формується особлива система правил, що включає комбінацію твердого та м'якого права, які виникають зі складних взаємодій декількох джерел цього права та акторів, які їх пропонують: приватне упорядкування компаніями та асоціаціями, часто продиктоване ринком; розробники та науковці у сфері ШІ; національні закони та регуляції, прийняті державами; корпус міжнародного права як такий; міжнародні організації; громадянське суспільство» [3]. В рамках цієї системи, резолюції ГА ООН відіграють роль орієнтирів, що визначають загальний напрямок розвитку міжнародно-правового регулювання ШІ та сприяють формуванню на національних рівнях спільних підходів до вирішення пов'язаних з ним викликів. По-перше, вони відображають консенсус міжнародної спільноти щодо базових принципів і цінностей, які мають бути дотримані при розробці та використанні систем ШІ. По-друге, маючи певну морально-політичну силу, такі резолюції здатні впливати на політику держав-членів, створюючи основу для гармонізації підходів до регулювання ШІ. По-третє, резолюції можуть швидше реагувати на нові виклики та проблеми, пов'язані з розвитком ШІ, порівняно з договірними механізмами. По-четверте, вони закладають фундамент для можливого формування в майбутньому обов'язкових міжнародно-правових норм у сфері ШІ.

Початковою віхою у міжнародно-правовому регулюванні ШІ в рамках ГА ООН можна назвати 2015 рік. Саме 25 вересня 2015 року ГА ООН було ухвалено Резолюцію № 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку до 2030 року» [4]. Цим міжнародно-правовим актом було закладено механізм сприяння розвитку технологій для сприяння реалізації Цілей сталого розвитку. В основу механізму було покладено ідею розвитку співпраці різних зацікавлених суб'єктів, а саме: держав-членів ООН, представників громадянського суспільства, приватного сектору, наукової спільноти тощо. Вказана резолюція стала однією з підвалин, закладеною у фундамент подальшого розвитку інноваційних технологій, у тому числі ШІ. Разом з тим, питання використання ШІ ця Резолюція регламентує лише опосередковано, адже пряма вказівка на ШІ, як сферу регулювання, у її тексті відсутня. Це пояснюється кількома об'єктивними факторами. По-перше, на момент прийняття резолюції у 2015 році технології штучного інтелекту знаходились ще на початковому етапі розвитку та не мали такого широкого практичного застосування як сьогодні. Системи машинного навчання та нейронні мережі лише починали демонструвати свій потенціал у розв'язанні практичних завдань, і їхній вплив на суспільство та економіку ще не був настільки очевидним, щоб обґрунтувати окрему увагу в такому глобальному документі. По-друге, Порядок денний до 2030 року був сфокусований на більш загальних аспектах сталого розвитку, де конкретні технології розглядалися скоріше як інструменти для досягнення цих цілей, а не як окремі об'єкти регулювання. По-третє, міжнародна спільнота на той час ще не мала достатнього розуміння всіх потенційних ризиків та викликів, пов'язаних із розвитком та впровадженням систем штучного інтелекту, які стали більш очевидними у наступні роки. Саме тому увага ГА ООН до питань регулювання ШІ зростала поступово, у міру усвідомлення його значущості для глобального розвитку та потенційних ризиків, що призвело до прийняття більш спеціалізованих резолюцій у наступні роки.

У грудні того ж року Генеральна Асамблея ООН ухвалила Резолюцію № 70/125 під назвою «Підсумковий документ засідання високого рівня Генеральної Асамблеї щодо загального огляду виконання підсумків Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства» [5]. Документ формалізував зобов'язання держав-членів ООН щодо використання інформаційно-комунікаційних технологій як інструменту прискорення прогресу в реалізації Цілей сталого розвитку, визначених у Порядку денному до 2030 року. Резолюція містить заклик до широкого кола суб'єктів, зокрема урядів держав-членів ООН, представників приватного сектору, громадянського суспільства, міжнародних організацій, технічних і наукових спільнот, впроваджувати інформаційно-комунікаційні технології у свої стратегії досягнення Цілей сталого розвитку. Втім, як і попередня резолюція, цей документ не містив окремих положень щодо регулювання штучного інтелекту в контексті реалізації глобальних Цілей сталого розвитку.

Ситуація з міжнародно-правовим регулювання ШІ на рівні ГА ООН змінилася на краще у 2022 році, з прийняттям цим органом Резолюції № 77/211 «Право на приватність в епоху цифрових технологій» від 25 грудня 2022 року [6]. Цей міжнародно-правовий акт, на відміну від резолюцій 2015 року, не лише містить безпосередньо дефініцію «штучний інтелект», а також акцентує увагу на перевагах та недоліках використання ШІ, визначає механізм протидії ризикам, пов'язаним із його впровадженням у різних сферах міжнародних відносин. Зокрема, наголошується на тому, що використання штучного інтелекту може сприяти просуванню та захисту прав людини та володіє по-

тенціалом трансформувати уряди та суспільства, економічні сектори та сферу праці. Водночас ГА ООН «констатує, що концептуальне опрацювання, проєктування, використання, впровадження та подальший розвиток нових технологій, наприклад, пов'язаних зі штучним інтелектом, може вплинути на здійснення права на недоторканність приватного життя та інших прав людини і що можна й потрібно уникати потенційних ризиків у цьому зв'язку та зводити їх до мінімуму шляхом зміни або прийняття належних нормативних положень чи за допомогою інших відповідних механізмів згідно з застосовними зобов'язаннями за міжнародним правом прав людини» [6], а серед шляхів реалізації цього зазначають необхідність «забезпечення безпечної, прозорої, підзвітної, надійної та високоякісної інфраструктури даних, а також створення правозахисних механізмів перевірки, відшкодування збитків та встановлення нагляду з боку людини» [6]. Таким чином, висловлюється занепокоєння, що ШІ без належного регулювання та відповідних правозахисних механізмів, може вплинути на реалізацію прав людини, включаючи економічні, соціальні та культурні права і призвести до їх порушення. Окрім того, підкреслюється необхідність застосування міжнародного права прав людини та механізмів захисту даних у розробці, оцінці та регулюванні ШІ. Зауважується, що використання ШІ дозволяє обробляти великі обсяги інформації, що часто пов'язані із персональними даними (включаючи біометричні дані та дані про поведінку особи, соціальні відносини, расову чи етнічну приналежність, релігію чи переконання). Це може становити серйозні ризики для здійснення права на повагу до приватного та сімейного життя, особливо якщо системи ШІ використовується для ідентифікації, відстеження, профілювання, розпізнавання облич, класифікації, прогнозування поведінки чи оцінки фізичних осіб. У резолюції також йдеться про те, що ризиків порушення цих прав людини можна і потрібно уникати, або, хоча б, мінімізувати, шляхом адаптації або ухвалення належного правового регулювання або інших відповідних механізмів згідно з міжнародним правом прав людини. Зазначену мету пропонується досягнути шляхом розробки механізмів аудиту, заснованих на дотриманні прав людини, механізмів відшкодування та встановлення контролю з боку людини. На нашу думку, заходи, передбачені Резолюцією № 77/211, демонструють важливий прогрес у міжнародно-правовому регулюванні ШІ, однак мають певні обмеження щодо своєї практичної ефективності. Позитивним аспектом є те, що резолюція визнає подвійну природу ШІ – як інструменту, що може як сприяти захисту прав людини, так і становити загрозу для них. Також варто відзначити акцент на необхідності міжнародної співпраці у сфері регулювання ШІ та визнання важливості людського контролю над системами штучного інтелекту. Разом з тим, запропоновані резолюцією механізми мають переважно декларативний характер, без конкретних інструментів впровадження та контролю за їх виконанням. Зокрема, положення щодо створення механізмів аудиту, заснованих на дотриманні прав людини, не містять чітких критеріїв такого аудиту та процедур його проведення. Так само, резолюція не пропонує конкретних механізмів міжнародної координації зусиль у сфері регулювання ШІ, що може ускладнювати імплементацію її положень на практиці. Додатково варто зауважити, що акцент резолюції переважно зроблено на захисті права на приватність, тоді як інші аспекти впливу ШІ на права людини розглянуті менш детально. Тим не менш, прийняття цієї резолюції є важливим кроком у напрямку формування міжнародно-правової бази регулювання ШІ, що створює підґрунтя для подальшого розвитку більш деталізованих норм у цій сфері.

Наступний крок в сфері міжнародно-правового регулювання ШІ на рівні ГА ООН – прийняття Резолюції № 77/320 «Вплив швидких технологічних змін на досягнення цілей і завдань сталого розвитку» від 25 липня 2023 року [7]. В ній заохочується просування цифрових технологій у розкритті повного потенціалу швидких технологічних змін для досягнення Цілей сталого розвитку. Цього можна досягти шляхом доступу до використання цифрових суспільних благ, зокрема, програмного забезпечення з відкритим вихідним кодом, відкритих даних, відкритих моделей штучного інтелекту, відкритих стандартів та відкритого контенту, що відповідають міжнародно-правовому регулюванню. Варто звернути окрему увагу на введення в міжнародний дискурс поняття «цифрові суспільні блага», яке є ключовим для розуміння підходу ООН до регулювання ШІ. Це поняття, хоча і не має чіткого визначення в самій резолюції, проте контекстуально може бути інтерпретоване як цифрові ресурси, технології та інструменти, що створюються, підтримуються та поширюються на засадах відкритості, доступності та спільного користування для суспільного блага. За аналогією з класичним поняттям «суспільного блага», цифрові суспільні блага характеризуються двома основними ознаками: неконкурентністю (використання одним суб'єктом не зменшує можливості використання іншими) та невиключністю (складно або неможливо обмежити доступ до такого блага). В контексті міжнародно-правового регулювання ШІ, цифрові суспільні блага означатимуть такі системи ШІ, код яких є відкритим, а навчальні дані доступними для громадськості, що дозволяє їх вільне використання, модифікацію та розповсюдження. Також заслуговує на увагу те, що Резолюція № 77/320 розглядає цифрові суспільні блага, включаючи відкриті моделі ШІ, як важливий інструмент для досягнення Цілей сталого розвитку. Така позиція відображає прагнення міжнародної

спільноти демократизувати доступ до технологій ШІ, зменшити цифровий розрив між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, а також забезпечити більшу прозорість і підзвітність у розробці та використанні систем ШІ. Це також вказує на перехід від сприйняття ШІ як виключно комерційного продукту до розуміння його як потенційного суспільного блага, розвиток якого має відбуватися з урахуванням інтересів усього міжнародного співтовариства.

Варто згадати також про Резолюцію ГА ООН № 78/160 «Наука, технології та інновації для сталого розвитку» від 19 грудня 2023 року [8], яка хоча й не використовує поняття «штучний інтелект» та водночас наголошує на впливі нових технологій і доцільності сприяння інноваціям для прискорення досягнення Цілей сталого розвитку. У документі йдеться, зокрема, про те, що швидкі технологічні зміни створюють величезні можливості для прискорення прогресу на шляху до досягнення Цілей сталого розвитку. Хоча, водночас, вони й створюють нові виклики, включаючи збереження технологічної нерівності між країнами. Крім того, ця резолюція акцентує увагу на необхідності прийняття науково-технічних та інноваційних стратегій, як невід'ємних елементів національних планів і стратегій сталого розвитку, які допомагають зміцнити міждержавну співпрацю та обмін знаннями; збільшити інвестиції в науку, технології, інженерну та математичну освіту, а також покращити технічну, професійно-технічну та вищу освіту і підготовку.

Про заохочення розвитку ШІ також йдеться і в Резолюції ГА ООН № 78/132 «Інформаційно-комунікаційні технології для сталого розвитку» від 25 грудня 2023 року [9]. Зокрема, положення п. 50 даної резолюції фактично повторюють положення резолюції № 77/320, що стосуються розвитку ШІ, однак, при цьому, у п. 56 підкреслюється необхідність краще усвідомити переваги штучного інтелекту та вирішити проблеми його використання, враховуючи поточні зусилля ООН у питанні дослідження регулювання ШІ.

На думку дослідника міжнародно-правового регулювання ШІ Дж. Товара Кардозо, одним із основних викликів у регулюванні ШІ є його багатогранний характер і швидкість розвитку. У цьому відношенні, системи ШІ можуть функціонувати в широкому різноманітті контекстів, від віртуальних помічників до автономних транспортних засобів, кожен з унікальними регуляторними наслідками [1]. Багатогранність характеру та швидкі темпи розвитку ШІ фактично не бралися до уваги згаданими вище резолюціями, оскільки вони мали здебільшого загальний характер та не враховували специфічні ризики та виклики, пов'язані з різними сферами застосування технологій штучного інтелекту. Така ситуація створювала певний правовий вакуум у регулюванні конкретних аспектів розробки та впровадження систем ШІ на міжнародному рівні. Зокрема, попередньо зазначені резолюції не містили детальних положень щодо запобігання порушення прав людини при використанні алгоритмів ШІ, не встановлювали чітких вимог до прозорості та підзвітності систем ШІ, а також не визначали конкретних механізмів міжнародного співробітництва у сфері розробки та впровадження етичних стандартів ШІ. Як зазначає М. Чінен, «існує потреба забезпечити, щоб трансформативні технології, такі як ШІ, розроблялися та впроваджувалися для покращення людського життя та мінімізації шкоди» [3].

Ситуація докорінним чином змінилася у 2024 році, що став знаковим для розвитку міжнародно-правового регулювання ШІ. Зокрема, у березні 2024 року ГА ООН прийняла Резолюцію № 78/256 «Використання можливостей безпечних, захищених і надійних систем штучного інтелекту для сталого розвитку» [10]. Вона була спрямована на: подолання нерівності між країнами для отримання рівного доступу до використання ШІ, а також, на просування безпечних і надійних систем штучного інтелекту для прискорення прогресу в реалізації Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року. Дана резолюція пропонує комплексний підхід до міжнародно-правового регулювання систем штучного інтелекту, заснований на чітких принципах та цілях. Ключовим серед них є забезпечення безпечності та надійності систем ШІ, що розглядається як основна умова впровадження таких систем. Також документ наголошує на необхідності створення збалансованої екосистеми, що має стимулювати інноваційний розвиток та підприємництво у державах-членах ООН. При цьому, при поширенні технологій ШІ є важливим дотримання погоджених між ними умов. Резолюція передбачає необхідність впровадження міжнародною спільнотою багатостороннього підходу до співпраці, що передбачає ефективне партнерство у сфері розвитку та поширення технологій ШІ між урядами держав-членів ООН та різними зацікавленими сторонами. Основними цілями запропонованих регуляторних підходів є забезпечення інклюзивного та справедливого доступу до технологій ШІ, подолання технологічної нерівності між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, гарантування етичного використання штучного інтелекту, при якому мають бути забезпечені права людини, а також збалансування інтересів технологічного прогресу з потребами соціальної стабільності та безпеки.

Резолюція № 78/256 особливо наголошує на важливості міжнародної співпраці для досягнення зазначених цілей, закликаючи розвинені держави надавати допомогу країнам, що розвиваються, зокрема, шляхом:

а) нарощування технологічного потенціалу цих країн через обмін знаннями та передачу технологій, що дозволить їм брати повноцінну участь у розробці та використанні безпечних систем штучного інтелекту. Важливим елементом цього процесу має стати розвиток цифрової інфраструктури та забезпечення доступу до технологічних інновацій через зміцнення міжнародних партнерств. Така співпраця має сприяти ефективній участі країн, що розвиваються, у всіх етапах «життєвого циклу» систем штучного інтелекту та прискорити досягнення Цілей сталого розвитку в рамках Порядку денного до 2030 року, одночасно гарантуючи безпеку та надійність систем ШІ в глобальному масштабі;

б) збільшення фінансування на проведення наукових досліджень, спрямованих на досягнення Цілей сталого розвитку та пов'язаних з цифровими технологіями і безпечними, захищеними і надійними системами штучного інтелекту;

в) формування міжнародного середовища, заснованого на інноваціях, для покращення здатності країн, що розвиваються вдосконалювати власну технічну експертизу і спроможність використовувати дані та обчислювальні ресурси, національні нормативні і управлінські підходи, рамки та потенціал закупівель, а також створювати інклюзивне сприятливе середовище на всіх рівнях. Це має сприяти прийняттю безпечних, захищених і надійних рішень на основі систем штучного інтелекту;

г) сприяння доступу країн, що розвиваються до проєктування, розробки, розгортання та використання безпечних, захищених і надійних систем ШІ з метою досягнення сталого розвитку в трьох вимірах – економічному, соціальному та екологічному.

При цьому, в Резолюції № 78/256 наголошується, що права та основні свободи людини мають поважатися, захищатися та підтримуватися протягом усього «життєвого циклу» систем штучного інтелекту. У зв'язку з цим, всі держави-члени ООН мають утримуватися або припинити використання систем штучного інтелекту, які не можуть працювати відповідно до міжнародного права прав людини або які створюють невиправдані ризики для реалізації прав людини, особливо тих, хто перебуває в уразливому становищі. На нашу думку, це положення, хоча і відображає важливий принцип пріоритету прав людини у розробці та впровадженні систем ШІ, викликає занепокоєння щодо можливості його практичної реалізації. По-перше, існує проблема визначення критеріїв, за якими можна встановити, чи може система ШІ «працювати відповідно до міжнародного права прав людини». Сучасні системи ШІ часто являють собою «чорні скриньки», алгоритми яких важко пояснити або передбачити, що ускладнює оцінку їх відповідності міжнародним стандартам. По-друге, відсутні чіткі міжнародні механізми моніторингу та контролю за дотриманням цього положення. Без ефективної системи нагляду та санкцій за порушення, заклик до утримання від використання певних систем ШІ залишається декларативним. По-третє, формулювання щодо «невиправданих ризиків» є достатньо розмитим і може інтерпретуватися по-різному державами-членами ООН залежно від їхніх національних інтересів та правових традицій. Це створює потенційну лазівку для обґрунтування використання суперечливих систем ШІ, якщо держава вважає пов'язані з ними ризики «виправданими». Таким чином, хоча це положення Резолюції № 78/256 встановлює важливий нормативний орієнтир щодо використання ШІ в контексті прав людини, його практична реалізація стикається зі значними викликами, які потребують розробки більш детальних механізмів імплементації та міжнародного співробітництва у сфері регулювання ШІ.

Зрештою, 22 вересня 2024 року було ухвалено Резолюцію № 79/1 «Пакт про майбутнє» (далі – Пакт), складовою частиною якого є Глобальний цифровий договір (з англ. – Global Digital Compact або скорочено GDC) [11], де питанню ШІ присвячено окремий Розділ – Розділ 5. Він базується на концепції розвитку ШІ на благо людини. На наш погляд, вказану Резолюцію можна визнати знаковою, оскільки нею вперше на рівні ГА ООН було запропоновано комплексний підхід до регулювання ШІ, враховуючи як технологічні, так і соціально-етичні аспекти його розвитку. Пакт та Глобальний цифровий договір створили фундамент для формування більш детального та ефективного міжнародно-правового режиму регулювання штучного інтелекту, спрямованого на забезпечення його безпечного та етичного використання в інтересах всього людства. Генеральна Асамблея ООН, знову ж таки, закликала всі держави-члени та зацікавлені сторони утриматися або припинити використання систем штучного інтелекту, які не можуть працювати відповідно до стандартів міжнародного права або які становлять невиправданий ризик для безперешкодної реалізації прав людини. ГА ООН також закликала всі держави, приватний сектор, громадянське суспільство, науково-дослідні організації та засоби масової інформації розробляти та підтримувати регуляторні та управлінські підходи та рамки, пов'язані з безпечним і надійним використанням ШІ. Держави-члени та зацікавлені сторони було закликано співпрацювати з країнами, що розвиваються, і підтримувати їх, щоб вони могли отримати вигоду від інклюзивного та справедливого доступу до технологій, подолати цифровий розрив (різницю між можливостями доступу різних людей або груп до цифрових технологій) і підвищити цифрову грамотність.

Загалом, Пакт визнає первинну роль прав людини та міжнародного права в міжнародних відносинах, але, перш за все, Пакт про майбутнє, який, однак є актом «м'якого права», пропонує оновлену модель міжнародної взаємодії, засновану на принципі багатосторонності для ефективного вирішення глобальних викликів сучасності. Сутність даного принципу полягає у визнанні необхідності залучення до процесів міжнародно-правового регулювання ШІ широкого кола зацікавлених сторін з різних секторів та рівнів. На відміну від традиційного міждержавного підходу, де взаємодія відбувається переважно між урядами, багатосторонність передбачає активну участь у формуванні та імплементації міжнародних норм представників приватного сектору, технологічних компаній, академічної спільноти, громадянського суспільства та міжнародних організацій. Цей принцип відображає розуміння того, що сучасні глобальні виклики, зокрема пов'язані з розвитком ШІ, мають комплексний характер і не можуть бути ефективно вирішені зусиллями лише держав. Крім того, принцип багатосторонності передбачає розподіл відповідальності між усіма учасниками процесу. Держави залишаються ключовими акторами, відповідальними за прийняття та впровадження регуляторних рамок, проте технологічні компанії несуть відповідальність за етичну розробку систем ШІ, науковці – за оцінку їх безпеки та соціальних наслідків, а громадянське суспільство – за представництво інтересів різних соціальних груп та забезпечення підзвітності інших акторів.

Документ структуровано навколо п'яти основних цілей, з яких дві присвячені цифровому впровадженню, одна – безпосередньо управлінню штучним інтелектом, а решта зосереджені на захисті прав людини при використанні технологій та створенні ефективної системи управління даними.

Глобальний цифровий договір встановлює низку фундаментальних принципів щодо розвитку цифрових технологій та штучного інтелекту. Зокрема, документ закріплює принцип пріоритету прав людини, що вимагає розробки та використання ШІ з повагою до фундаментальних прав і свобод людини; принцип прозорості та підзвітності алгоритмічних систем, який передбачає можливість пояснення та перевірки рішень, що приймаються системами ШІ; принцип недискримінації, спрямований на запобігання упередженості та несправедливого ставлення при використанні технологій ШІ; принцип інклюзивності, що вимагає забезпечення доступу до технологій ШІ для всіх країн та соціальних груп; принцип людського нагляду над системами ШІ; принцип безпеки та надійності ШІ-систем; а також принцип міжнародного співробітництва для ефективного управління ризиками, пов'язаними з розвитком штучного інтелекту. Документ також підкреслює важливість гендерної рівності та захисту дітей у цифровому середовищі, одночасно акцентуючи увагу на потенціалі цифрових технологій та ШІ для забезпечення сталого розвитку. При цьому Глобальний цифровий договір наголошує на необхідності мінімізації ризиків, пов'язаних із новими технологіями, через механізми глобальної співпраці. Принцип інклюзивності визначено як ключовий – нікого не можна залишати осторонь технологічного прогресу. Міжнародне управління штучним інтелектом має розвиватися додатково до зусиль на міжнародному, регіональному та національному рівнях.

Для реалізації поставлених цілей Глобальний цифровий договір передбачає комплекс взаємопов'язаних заходів:

а) систематичну оцінку перспективних напрямків і наслідків застосування систем штучного інтелекту з опорою на наукове розуміння цих процесів;

б) забезпечення функціональної сумісності та гармонізації підходів до управління ШІ через механізми обміну найкращими практиками;

в) сприяння нарощуванню потенціалу країн, що розвиваються, для забезпечення їхнього доступу до розробки, використання й управління системами штучного інтелекту з метою досягнення Цілей сталого розвитку;

г) впровадження принципів прозорості, підзвітності та належного контролю з боку людини за системами штучного інтелекту відповідно до норм міжнародного права.

Згідно з Глобальним цифровим договором, який має характер міжнародно-правового акту «м'якого права», уряди держав-членів ООН заохочуються до формування неупередженої глобальної наукової групи експертів з питань штучного інтелекту та ініціювання міжнародних обговорень щодо механізмів управління ШІ в рамках Організації Об'єднаних Націй. Передбачається, що ця експертна група має зосередитись на декількох ключових завданнях: проведенні систематичної оцінки перспективних напрямків та потенційних наслідків застосування систем штучного інтелекту; виробленні наукового розуміння ризиків та можливостей технологій ШІ; розробці рекомендацій щодо гармонізації підходів до управління штучним інтелектом шляхом обміну кращими практиками; наданні консультативної допомоги країнам, особливо тим, що розвиваються, для посилення їхнього потенціалу в сфері розробки, використання та управління системами ШІ; а також у створенні концептуальних рамок для забезпечення прозорості, підзвітності та належного контролю з боку людини за системами штучного інтелекту відповідно до норм міжнародного права.

Важливо відзначити, що документ було прийнято на основі консенсусу – процедури, яка передбачає прийняття рішення без формального голосування, за відсутності явних заперечень, коли всі учасники погоджуються з остаточним текстом документа або принаймні не висловлюють офіційного протесту проти нього. Це дозволяє досягти широкої підтримки резолюцій, навіть якщо не всі держави повністю погоджуються з кожним положенням. Незважаючи на це, під час обговорення документу, деякі держави намагались внести суттєві зміни до його змісту. Зокрема, Росія, Іран, Північна Корея та Сирія пропонували доповнити текст положеннями про невтручання зовнішніх суб'єктів (зокрема, міжнародних організацій, інших держав та недержавних акторів) у питання національного суверенітету та надання пріоритету міжурядовим переговорам щодо питань регулювання цифрових технологій та штучного інтелекту, що фактично зменшувало би роль даного міжнародно-правового акту в регулюванні ШІ. Ці країни вбачали загрозу своєму національному суверенітету в потенційному обмеженні їхньої свободи дій щодо розробки, впровадження та використання технологій штучного інтелекту, особливо в таких сферах як державний нагляд, безпека та контроль інформаційного простору. Вони прагнули забезпечити, щоб будь-які міжнародні норми в цій сфері формувалися виключно на основі міждержавних домовленостей, без втручання неурядових організацій, приватного сектору та громадянського суспільства, чия участь передбачена принципом багатосторонності, закладеним у Глобальному цифровому договорі.

Одне із заключних питань, які додатково варто розглянути – це власне правова природа самих резолюцій ГА ООН та Глобального цифрового договору (як частини Резолюції № 79/1). Складність його розуміння відображена у характеристиці, даній резолюціям ГА ООН українським ученим В.Н. Денисовим, який підкреслив, що вони «не мають обов'язкової сили для урядів держав-членів ООН, а є вагомими як вираження колективної думки держав із важливих питань», а їх положення можуть ставати основою для формування звичаєвих норм міжнародного права, «сприймаються як авторитетні свідчення міжнародно-правових принципів у обставинах, за яких укладення формального договору не можливо бути досягнуто» [12]. У свою чергу, О.В. Кресін підкреслює, що резолюції ГА ООН «встановлюють стандарти поведінки держав-членів. Вони мають рекомендаційний характер, але пізніше можуть трансформуватися у норми права, – як, наприклад, Загальна декларація прав людини, яку при прийнятті розглядали як «спільний стандарт, якого треба досягти»... ці резолюції спираються на авторитет ООН і можуть добровільно реалізовуватися державами; крім того, деякі з них мають значення для формування норм звичаєвого права» [2]. У контексті резолюцій ГА ООН у сфері штучного інтелекту, це означає, що хоча вони формально не створюють юридично обов'язкових зобов'язань для держав-членів, вони можуть відіграти важливу роль у формуванні міжнародно-правової бази регулювання ШІ. По-перше, такі резолюції демонструють консенсус міжнародної спільноти щодо базових принципів і підходів до регулювання штучного інтелекту, створюючи підґрунтя для подальшого розвитку обов'язкових міжнародно-правових норм у цій сфері. По-друге, систематичне дотримання державами положень цих резолюцій може з часом призвести до формування міжнародно-правових звичаїв. По-третє, резолюції ГА ООН слугують стандартом для розробки національного законодавства у сфері ШІ, сприяючи гармонізації правових підходів різних держав. Це особливо важливо в умовах стрімкого розвитку технологій ШІ, у той час як традиційні механізми міжнародно-правового регулювання через укладення багатосторонніх договорів можуть виявитися занадто повільними для ефективного реагування на нові виклики.

Більше того, як підкреслює М. Чінен, «резолюції ГА ООН у сфері ШІ є частиною ширшої системи «м'якого права», що формується через взаємодію різних акторів – держав, міжнародних організацій, приватного сектору та громадянського суспільства» [3]. На нашу думку, в умовах відсутності всеохоплюючого міжнародного договору щодо регулювання ШІ, саме резолюції ГА ООН стають ключовим інструментом формування міжнародного консенсусу та встановлення базових стандартів у цій сфері. Таким чином, хоча резолюції ГА ООН щодо штучного інтелекту належать до категорії «м'якого права», їх значення для формування міжнародно-правового режиму регулювання ШІ не можна недооцінювати. Вони створюють нормативно-правову базу, стандарти, які поступово можуть трансформуватися в обов'язкові міжнародно-правові норми, та забезпечують гнучкий механізм реагування міжнародної спільноти на виклики, пов'язані з розвитком технологій штучного інтелекту.

Висновки. Проведений аналіз резолюцій Генеральної Асамблеї ООН дозволяє констатувати, що міжнародно-правове регулювання штучного інтелекту на рівні ООН пройшло шлях еволюції від опосередкованого фрагментарного до безпосереднього розгорнутого. При цьому найбільш прогресивним слід визнати прийняті у 2024 році Резолюцію № 78/256 та Пакт про майбутнє з Глобальним цифровим договором.

Важливо підкреслити, що в розглянутих резолюціях ГА ООН послідовно робиться наголос як на колосальному потенціалі технологій штучного інтелекту, так і на величезних загрозах, які вони

можуть становити для людства. Ця двоїста природа ШІ відображає розуміння міжнародною спільнотою необхідності збалансованого підходу до його міжнародно-правового регулювання.

Окремо слід відзначити, що в резолюціях ГА ООН найбільше уваги приділялося ключовим аспектам використання ШІ, серед яких особливо виділяється сприяння досягненню Цілей сталого розвитку в рамках Порядку денного до 2030 року. Штучний інтелект розглядається як потужний інструмент для вирішення глобальних проблем у сферах охорони здоров'я, освіти, боротьби з бідністю, захисту навколишнього середовища. Паралельно з цим резолюції зосереджуються на захисті прав людини при застосуванні технологій штучного інтелекту; подоланні цифрової нерівності між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються; забезпеченні захищеності та надійності систем ШІ протягом усього їхнього «життєвого циклу»; етичності використання штучного інтелекту; розвитку міжнародної співпраці у сфері ШІ; підтримці багатостороннього підходу із залученням урядів держав-членів ООН, приватного сектору, громадянського суспільства та наукової спільноти.

Примітно, що не всі проаналізовані резолюції безпосередньо згадують ШІ – більшість з них спрямовані на регулювання цифрових технологій загалом. Це пояснюється декількома факторами: по-перше, інтеграцією ШІ в ширший контекст цифрової трансформації; по-друге, відносною новизною технологій ШІ та поступовим усвідомленням їх особливої ролі та впливу; по-третє, системним підходом ООН до технологічного розвитку, що розглядає ШІ як частину ширшої цифрової екосистеми, яка потребує комплексного регулювання.

Варто зазначити, що наразі міжнародно-правове регулювання ШІ на рівні ООН залишається в рамках «м'якого права», оскільки відсутній всеосяжний міжнародно-правовий договір, положення якого мали б імперативний характер. Прийняті резолюції, включаючи Глобальний цифровий договір, являють собою ключовий інструмент формування міжнародного консенсусу та встановлення базових стандартів у цій сфері.

Стрімке зростання популярності штучного інтелекту та збільшення кількості ризиків, пов'язаних із його застосуванням, зумовлюють необхідність подальшого наукового вивчення міжнародно-правового регулювання ШІ, основними напрямками розвитку якого мають стати:

1. вдосконалення міжнародно-правових механізмів регулювання ШІ, що матимуть практичну імплементацію на національному рівні;
2. визначення чітких рамок юридичної відповідальності при використанні систем ШІ, включаючи питання відповідальності за шкоду, заподіяну такими системами;
3. створення ефективних механізмів моніторингу та контролю за використанням ШІ, що забезпечуватимуть дотримання принципів прозорості та підзвітності;
4. розробка ґрунтовного міжнародно-правового регулювання ШІ у випадку застосування ШІ у воєнній сфері;
5. гармонізація національних підходів до регулювання ШІ серед держав-членів ООН для забезпечення правової визначеності у транскордонному контексті;
6. аналіз ефективності прийнятих резолюцій та рівня їх імплементації державами-членами ООН.

Таким чином, розвиток штучного інтелекту створює як безпрецедентні можливості, так і серйозні виклики, негативні наслідки яких можна мінімізувати шляхом розробки комплексного міжнародно-правового регулювання, що забезпечуватиме баланс між технологічним прогресом, етичними міркуваннями, безпечним використанням ШІ і захистом прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Tovar Cardozo G. Approach to global regulations around AI. LatIA. 2023; 1:7. https://doi.org/10.62486/latia20237 (дата звернення 20.02.2025).
2. Кресін О.В. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН: характер і значення у контексті війни РФ проти України: монографія. Київ: Норма права, 2024.
3. Mark Chinen. The International Governance of Artificial Intelligence. Edward Elgar Publishing, 2023, ISBN 1800379226.
4. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, UNGA Res 70/1, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. (UN Doc A/RES/70/1) URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (дата звернення 18.02.2025).
5. Outcome document of the high-level meeting of the General Assembly on the overall review of the implementation of the outcomes of the World Summit on the Information Society, UNGA Res 70/125, Resolution adopted by the General Assembly on 16 December 2015 (UN Doc A/RES/70/125). URL: https://unctad.org/system/files/official-document/ares70d125_en.pdf (дата звернення 19.02.2025).

6. The right to privacy in the digital age, UNGA Res 77/211, Resolution adopted by the General Assembly on 15 December 2022 (UN Doc A/RES/77/211). URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/762/14/pdf/n2276214.pdf (дата звернення 19.02.2025).
7. Impact of rapid technological change on the achievement of the Sustainable Development Goals and targets, UNGA Res 77/320, Resolution adopted by the General Assembly on 25 July 2023 (UN Doc A/RES/77/320). URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n23/227/47/pdf/n2322747.pdf (дата звернення 20.02.2025).
8. Science, technology and innovation for sustainable development, UNGA Res 78/160, Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2023 (UN Doc A/RES/78/160). URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n23/417/42/pdf/n2341742.pdf (дата звернення 20.02.2025).
9. Information and communications technologies for sustainable development, UNGA Res 78/132, Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2023 (UN Doc A/RES/78/132). URL: https://unctad.org/system/files/official-document/A_res_78_132_en.pdf (дата звернення 21.02.2025).
10. Seizing the opportunities of safe, secure and trustworthy artificial intelligence systems for sustainable development, Integrated and coordinated implementation of and follow-up to the outcomes of the major United Nations conferences and summits in the economic, social and related fields, UNGA Res 78/256, Resolution adopted by the General Assembly on 21 March 2024 (UN Doc A/RES/78/256). URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/087/83/pdf/n2408783.pdf (дата звернення 21.02.2025).
11. The Pact for the Future, UNGA Res 79/1, Resolution adopted by the General Assembly on 22 September 2024 (UN Doc A/RES/79/1). URL: https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/n24/252/91/pdf/n2425291.pdf (дата звернення 20.02.2025).
12. Денисов В.Н. Організація Обєднаних Націй. Енциклопедія міжнародного права: У 3 т. Т. 3. Київ: Академперіодика, 2019. С. 455; Денисов В.Н. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН. Енциклопедія міжнародного права. У 3 т. Т 3. С. 684-685.

УДК 341.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.46

ЗМІЦНЕННЯ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Карвацька С.Б.,
доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-9948-4866

Лабик А.Р.,
асистент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0005-1376-6771

Карвацька С.Б., Лабик А.Р. Зміцнення міжнародного права та забезпечення його ефективності: виклики та перспективи.

Стаття присвячена дослідженню викликів та перспектив зміцнення сучасного міжнародного права та забезпечення його ефективності. Проаналізовано, що XXI ст. ставить перед міжнародним правом як значні виклики, так і перспективи. Одним з основних викликів, є суперечність між принципом державного суверенітету та потребою в ефективному глобальному управлінні. Традиційне розуміння суверенітету все частіше ставиться під сумнів через зростаючий вплив недержавних акторів. Доведено, що ця напруженість посилилася з появою нових технологій, таких як кібервійна, які створюють нові загрози безпеці, з якими важко впоратися в рамках існуючого міжнародного права. Ще однією проблемою, з якою стикається міжнародне право, є відсутність механізмів дотримання та виконання. Проаналізовано, що на відміну від внутрішнього права, яке підтримується силою держави, міжнародне право значною мірою покладається на добровільне дотримання державами своїх зобов'язань, але держави часто безкарно нехтують своїми міжнародно-правовими зобов'язаннями, підриваючи довіру та ефективність міжнародної правової системи. Наголошено, що сучасне міжнародне право також стикається з низкою інших нагальних проблем у XXI ст., включаючи зростаючу загрозу тероризму і транснаціональної злочинності, розповсюдження зброї масового знищення і зростаючий вплив зміни клімату.

Доведено, що вирішення цих проблем вимагатиме узгоджених зусиль міжнародної спільноти щодо зміцнення та адаптації існуючої системи міжнародного права. Важливо також посилити механізми правозастосування міжнародного права – це може передбачати посилення ролі міжнародних організацій, таких як ООН та МКС, а також посилення співпраці та координації між державами для забезпечення дотримання міжнародно-правових зобов'язань. Наголошено, що існує потреба у більшій співпраці та координації між державами для вирішення спільних викликів та сприяння повазі до міжнародного права як - то, активізацію дипломатичних зусиль, розширення обміну інформацією та розвідувальними даними, а також розробку нових механізмів вирішення конфліктів і врегулювання спорів.

Ключові слова: міжнародне право, принципи міжнародного права, виклики міжнародного права, правозастосування та дотримання норм міжнародного права, міжнародно-правові зобов'язання, міжнародні інституції та механізми, міжнародне співробітництво.

Karvatska S.B., Labyk A.R. Strengthening international law and ensuring its effectiveness: challenges and prospects.

The article is devoted to the study of challenges and prospects for strengthening contemporary international law and ensuring its effectiveness. It is analysed that the 21st century poses both significant challenges and prospects for international law. One of the main challenges is the contradiction between the principle of state sovereignty and the need for effective global governance. The traditional

understanding of sovereignty is increasingly being questioned due to the growing influence of non-state actors. It is argued that this tension has been exacerbated by the emergence of new technologies, such as cyber warfare, which create new security threats that are difficult to address within the framework of existing international law. Another problem facing international law is the lack of enforcement mechanisms. It has been analysed that, unlike domestic law, which is backed by state power, international law relies heavily on voluntary compliance by states, but states often disregard their international legal obligations with impunity, undermining the trust and effectiveness of the international legal system. It is emphasised that contemporary international law also faces a number of other pressing challenges in the 21st century, including the growing threat of terrorism and transnational crime, the proliferation of weapons of mass destruction and the increasing impact of climate change.

It was argued that addressing these challenges will require concerted efforts by the international community to strengthen and adapt the existing international legal system. It is also important to strengthen the mechanisms for enforcing international law, which may involve strengthening the role of international organisations such as the UN and the ICC, as well as enhancing cooperation and coordination between states to ensure compliance with international legal obligations. It was emphasised that there is a need for greater cooperation and coordination between states to address common challenges and promote respect for international law, such as intensifying diplomatic efforts, expanding the exchange of information and intelligence, and developing new mechanisms for conflict resolution and dispute settlement.

Key words: international law, principles of international law, challenges to international law, law enforcement and compliance with international law, international legal obligations, international institutions and mechanisms, international cooperation.

Постановка проблеми. Цілі сталого розвитку 2015 року є прикладом визнання міжнародним співтовариством зміцнення «верховенства права» на міжнародному і національному рівнях в усіх сферах [1]. Але по завершенюю першої чверті XXI ст. постає питання, чи виживе «ліберальний міжнародний порядок», встановлений після Другої світової війни. Тому «демократії середньої сили почали об'єднуватися і заохочуються до глобального лідерства в інтересах стабільного, заснованого на правилах міжнародного порядку» [2].

У XXI ст. міжнародне право стикається з численними викликами, які варіюються від традиційних питань, таких як суверенітет, до нових до нових загроз, таких як кібервійна та погіршення стану довкілля. Глобальне управління, з іншого боку, стосується колективного управління глобальними питаннями через міжнародну співпрацю та координацію. Хоча механізми глобального управління, такі як міжнародні організації та договори відіграють важливу роль у вирішенні транснаціональних викликів, вони часто вимагають від держав поступитися певною мірою суверенітету для того, щоби бути ефективними.

Окрім традиційних державних суб'єктів, недержавні суб'єкти, такі як транснаціональні корпорації, неурядові організації та терористичні групи відіграють все більш помітну роль на міжнародній на міжнародній арені. Їх зростаючий вплив становить значний виклик для сучасного міжнародного права, «оскільки міжнародне співтовариство намагається вирішити, як найкраще реагувати на дії цих недержавних акторів у рамках існуючої правової системи» [3].

Також збройні конфлікти негативно впливають на розвиток будь-якого суспільства та держави, і «ключова роль міжнародного права полягає у тому, що його норми обмежують право сторін конфлікту на вибір засобів і методів ведення війни, які можуть вбити мільйони людей у разі спроби їх застосування через технологічний і науковий розвиток, пов'язаний із виробництвом засобів ведення війни» [4, с. 803]. Варто визнати, що інколи міжнародне право вважають слабким або неефективним при вирішенні спорів або значних глобальних проблем, що може підірвати довіру до надійності та ефективності цієї нормативно-правової бази. Історія свідчить, що міжнародне право постійно еволюціонувало у відповідь на кризи і потрясіння, пристосовуючись до нової глобальної динаміки. Отже, сьогоднішні виклики вимагають подібного переосмислення, а не відмови від цієї системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику зміцнення сучасного міжнародного права та забезпечення його ефективності досліджували такі вітчизняні науковці як М. Бурменський, А. Заєць (щодо розвитку міжнародного права у світі динамічних змін), Є. Стрельцова, Є. Стрельцов (щодо аналізу світопорядку у контексті міжнародної та національної регламентації), К. Мануїлова, Д. Гребенюк (питання викликів сучасного міжнародного права), О. Мартинюк, С. Гаврилюк (про роль міжнародного права у підтримці загального миру та безпеки). Варті уваги нові дослідження іноземних науковців: Х. Даалдер та М. Лінді Джеймс, Алі Ахмад Мустафа, Хасан Салам Абдулла, Муса Кавар Мохаммед, Абдуллахі Абдулкарім, Ідріс Гарба Муса Іво (щодо викликів та перспектив міжнародного права у XXI ст.).

Метою дослідження є аналіз проблем зміцнення сучасного міжнародного права та забезпечення його ефективності у контексті сучасних викликів та окреслених перспектив.

Виклад основного матеріалу. Суперечність між суверенітетом і глобальним управлінням становить значний виклик для міжнародного права, «оскільки держави намагаються знайти найкращий баланс між власними інтересами та колективним благом міжнародної спільноти» [3]. Важливим викликом, що стоїть перед міжнародним правом є питання правозастосування та дотримання. На відміну від внутрішнього права, яке підтримується силою держави, міжнародне право значною мірою покладається на добровільне дотримання державами своїх зобов'язань. У той час як міжнародна правова система включає механізми контролю за дотриманням і вирішенням суперечок, такі як Міжнародний суд ООН(МС ООН) та міжнародний арбітраж, ці механізми часто обмежені у своїй ефективності. Як наслідок, «держави можуть безкарно нехтувати своїми міжнародно-правовими зобов'язання безкарно, підриваючи довіру до міжнародної правової системи та її ефективність системи» [3].

Міжнародне право включає в себе різноманітні угоди, конвенції та звичаєве право на додаток до вердиктів, винесених різними трибуналами. Основна проблема, що виникає в результаті перетинання цих нормативних рамок, створює плутанину, ставлячи під сумнів те, як дотримуються міжнародно визнані закони, і, таким чином, викликаючи занепокоєння щодо їхньої легітимності. Експерти припускають, що більш комплексний підхід до цієї сфери покращить передбачуваність, тим самим підвищуючи узгодженість між нормативно-правовими актами [5, с. 24].

Сучасне міжнародне право також стикається з низкою інших нагальних проблем – зростаюча загроза тероризму і транснаціональної злочинності, розповсюдження зброї масового нищення розповсюдження зброї масового знищення та зростаючий вплив зміни клімату. Технологічний прогрес, особливо у сфері кіберпростору, становить ще один серйозний виклик для міжнародного права. Поширення кібервійни і кібертероризму «розмило межі між традиційними поняттями війни і миру, що ускладнює застосування існуючої міжнародно-правової бази до нових кіберзагроз; більше того, анонімний і децентралізований характер кіберпростору робить його кібератаки на конкретних суб'єктів, що ще більше ускладнює зусилля із забезпечення дотримання міжнародного права в цій сфері» [3].

Нарешті, екологічні виклики, такі як зміна клімату, вирубка лісів і забруднення, є ще одним нагальним питанням для сучасного міжнародного права. Ці виклики є транснаціональними за своєю природою, що вимагає скоординованих дій міжнародної спільноти для їх ефективного вирішення. Однак зусиллям з розробки та імплементації міжнародного екологічного права перешкоджають розбіжності між державами з таких питань, як розподіл ресурсів та обсяг їхніх юридичних зобов'язань; як наслідок, «міжнародне право є досить неефективним у вирішенні питань усунення першопричин деградації довкілля, що підкреслює необхідність посилення глобальної співпраці та координації у цій сфері» [3].

Ключовим є те, що «у міжнародному праві «не можна ігнорувати вказівки на дві складові верховенства права, що є спільними з його розумінням в національному праві, однак мають особливості в реалізації: перше – це вказівка на верховенство права як основу захисту прав людини, що має не лише національний, а й міжнародно-правовий вимір; друге – це визначена у Декларації тисячоліття ООН мета забезпечити правосуддя і верховенство права в міжнародних справах» [6, с. 24].

Міжнародні інституції, такі як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Міжнародний суд ООН (МС ООН) та Міжнародний кримінальний суд (МКС), відіграють вирішальну роль у розвитку та забезпеченні дотримання міжнародного права. Зміцнення цих інституцій та підвищення їхньої ефективності має важливе значення для розвитку міжнародного права. ООН, зокрема, слугує наріжним каменем міжнародної правової системи, надаючи державам форум для переговорів та мирного вирішення спорів. Однак, здатність ООН забезпечувати дотримання міжнародного права часто ускладнюється політичними розбіжностями та браком ресурсів. Тому зусилля «з реформування та зміцнення ООН, включаючи збільшення фінансування та посилення повноважень Ради Безпеки, мають важливе значення для майбутнього міжнародного права» [3]. Аналогічно, міжнародні суди і трибунали, такі як МС ООН і МКС, відіграють життєво важливу роль у вирішенні спорів між державами і переслідуванні осіб за вчинення серйозних міжнародних злочинів. Однак, ці інституції також стикаються з проблемами, включаючи обмежену юрисдикцію та ресурси. Тому зусилля, спрямовані на розширення юрисдикції міжнародних судів, посилення співпраці між національними та міжнародними судами і забезпечення виконання їхніх рішень, мають важливе значення для зміцнення міжнародного права в XXI ст.

Технологічний прогрес, особливо в галузі комунікаційних та інформаційних технологій, має потенціал «революціонізувати» практику міжнародного права. Від використання супутникових знімків для моніторингу порушень прав людини до розробки механізмів вирішення спорів в режи-

мі онлайн, технології відкривають нові можливості для розвитку сучасного міжнародного права. Наприклад, «використання супутникових знімків та інших технологій дистанційного зондування дозволило правозахисним організаціям і міжнародним трибуналам документувати і розслідувати порушення прав людини по всьому світу» [3].

Виклики, що постають перед міжнародною спільнотою, включаючи зміну клімату, тероризм і розповсюдження зброї масового знищення, є глобальними за своєю природою і вимагають скоординованої міжнародної реакції. Характерно, що «у зв'язку з глобалізацією та вирішенням глобальних проблем, таких як кліматичні зміни, економічна стабільність, боротьба з тероризмом тощо, виникла потреба в ефективній глобальній системі управління» [7, с. 620]. Тому посилення глобального співробітництва та взаємодії має важливе значення для розвитку міжнародного права. Одним із прикладів успішної глобальної співпраці є Паризька угода про зміну клімату, яка була прийнята майже 200 країнами у 2015 р., яка є значним кроком вперед у міжнародних зусиллях щодо боротьби зі зміною клімату і демонструє потенціал для ефективної багатосторонньої співпраці.

Організації громадянського суспільства та неурядові організації (НУО) відіграють вирішальну роль у підвищенні обізнаності про міжнародне право та притягненні держав та інших суб'єктів до відповідальності за їхні дії. Тому розширення прав і можливостей громадянського суспільства та підтримка роботи НУО має важливе значення для розвитку сучасного міжнародного права. Такі НУО, як «Human Rights Watch, Amnesty International та Міжнародна комісія юристів, відіграють життєво важливу роль у моніторингу порушень прав людини, документуванні порушень міжнародного права» [3].

За останні роки виникло декілька міжнародних конфліктів, які стали перевіркою ефективності міжнародного права та його механізмів. Одним з таких конфліктів є криза в Сирії, яка призвела до широкомасштабних порушень прав людини та масової кризи біженців. Незважаючи на зусилля міжнародної спільноти, спрямовані на укладення мирної угоди, конфлікт залишається невирішеним, що «підкреслює обмеженість міжнародного права у вирішенні складних, затяжних конфліктів» [3]. У зарубіжних дослідженнях аналізують міжнародний спір між Україною та рф щодо Криму, вказуючи, що «у 2014 р. рф анексувала Крим; анексія була широко засуджена міжнародним співтовариством, і ГА ООН ухвалила резолюцію, яка визнала її незаконною згідно з міжнародним правом, і саме криза в Криму поставила під сумнів ефективність міжнародного права у запобіганні застосуванню сили державами та захисті суверенітету малих народів»[3]. Дослідники говорять про випадки, коли «міжнародні правові механізми були успішними у вирішенні конфліктів і сприянні миру, одним з таких прикладів називають мирну угоду між урядом Колумбії та Революційними збройними силами Колумбії (FARC), яка була підписана у 2016 р. після ніж п'ятидесятилітнього збройного конфлікту, і була визнана значним досягненням міжнародного права і моделлю для врегулювання конфліктів в інших частинах світу»[3].

Окрім конфліктів, міжнародне право також відіграє важливу роль у вирішенні широкого кола глобальних проблем, включаючи порушення прав людини, гуманітарні кризи та погіршення стану навколишнього середовища. Прикладом успішного міжнародного правового втручання є створення МКС у 2002 р., який став першим постійно діючим міжнародним судом, що має юрисдикцію переслідувати осіб за найтяжчі злочини за міжнародним правом, включаючи геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності. З моменту свого заснування «МКС розпочав розслідування кількох справ, зокрема щодо ситуації в Дарфурі (Судан) та конфлікту в Лівії, і видав ордери на арешт осіб, обвинувачених у скоєнні цих злочинів; однак, незважаючи на ці успіхи, МКС зіткнувся з критикою за свою упередженість і неефективність» [3].

Критика підживлює заклики до «перезавантаження» міжнародного права, що посилить його спроможність забезпечувати дотримання і більш ефективно вирішувати нові глобальні виклики. А перезавантаження міжнародного права позбавило б держави можливості використовувати правовий порядок як інструмент для легітимізації своїх порушень. Реформи міжнародного правопорядку «мають зруйнувати ці неправдиві наративи, не дозволяючи державам використовувати демонізацію міжнародного права для виправдання неправових дій» [8]. По-перше, критична потреба в переосмисленні міжнародного права полягає у подоланні парадоксальної тенденції, коли держави посилаються на його інститути і принципи для легітимізації своїх незаконних дій. Держави все частіше «використовують правову риторику, щоб видати порушення за дотримання норм, підриваючи норми, які вони, як вони стверджують, підтримують, і ще більше підриваючи довіру до системи» [8].

Іноземні фахівці, аналізуючи вторгнення рф в Україну, наголошують, що «гуманітарні та процесуальні принципи міжнародного права використовуються рф для маскування агресії, а це підкреслює тривожну закономірність: гнучкість міжнародного права дозволяє могутнім державам спотворювати його принципи, перетворюючи правові рамки на інструменти політичної експлуатації». Тому «оновлена система повинна надати пріоритет механізмам притягнення держав до відпові-

дальності за зловживання правовими підставами, гарантуючи, що дотримання міжнародного права вимірюється діями, а не риторикою» [8].

По-друге, «перезавантаження» міжнародного права повинно також враховувати властиві йому структурні та функціональні розбіжності з національними правовими системами, які підкріплюють уявлення про його неефективність у вирішенні глобальних проблем. Внутрішньодержавне право опирається на централізоване правозастосування через суди і відомства у вертикальній ієрархії, тоді як міжнародне право діє горизонтально і залежить від добровільного дотримання державами без наднаціонального органу, який би забезпечував примусове виконання рішень. Тому подолання цього розриву «вимагає посилення судової співпраці та створення ефективних механізмів виконання рішень, а посилення юрисдикції міжнародних судових органів може зменшити залежність від співпраці держав, яка часто затримує притягнення до відповідальності» [8]. Очевидно, що «повинен існувати необхідний зв'язок між положеннями міжнародного та національного права та їх складовими – якщо для такого «погодження» потрібна певна імплементація, то це повинні бути продумані організаційно-правові механізми; повинен існувати такий самий зв'язок «всередині» міжнародного права між його складовими компонентами, що так само стосується і національного права» [9, с. 521]. Важливо, щоби ці реформи зберігали добровільний характер міжнародного права, спираючись на досягнуті домовленості, а не на нав'язані ієрархії, забезпечуючи суверенітет і водночас сприяючи підзвітності.

По-третє, «перезавантаження» міжнародного права має використовувати глибоку економічну, політичну і технологічну взаємозалежність сучасної епохи, адже сьогодні «держави значною мірою покладаються на глобальну торгівлю, багатосторонні інституції та транснаціональні альянси для економічного зростання та геополітичного впливу, що робить їх більш вразливими до витрат, пов'язаних з ізоляцією» [8].

Висновки. XXI ст. ставить перед міжнародним правом як значні виклики, так і перспективи. Одним з основних викликів є суперечність між принципом державного суверенітету та потребою в ефективному глобальному управлінні. Традиційне розуміння суверенітету, яке підкреслює незалежність і автономію держав, все частіше ставиться під сумнів через зростаючий вплив недержавних акторів і взаємопов'язану природу сучасного глобалізованого світу. Ця напруженість посилилася з появою нових технологій, таких як кібервійна, що створюють нові загрози безпеці, з якими важко впоратися в рамках існуючого міжнародного права. Ще однією проблемою, з якою стикається міжнародне право, є відсутність механізмів дотримання та виконання. На відміну від внутрішнього права, яке підтримується силою держави, міжнародне право значною мірою покладається на добровільне дотримання державами своїх зобов'язань. Але держави часто безкарно нехтують своїми міжнародно-правовими зобов'язаннями, підриваючи довіру та ефективність міжнародної правової системи. Сучасне міжнародне право також стикається з низкою інших нагальних проблем у XXI ст., включаючи зростаючу загрозу тероризму і транснаціональної злочинності, розповсюдження зброї масового знищення і зростаючий вплив зміни клімату.

Вирішення цих проблем вимагає узгоджених зусиль міжнародної спільноти щодо зміцнення та адаптації існуючої системи міжнародного права. Важливо також посилити механізми правозастосування міжнародного права – це може передбачати посилення ролі міжнародних організацій, таких як ООН та МКС, а також посилення співпраці та координації між державами для забезпечення дотримання міжнародно-правових зобов'язань. Існує потреба у тіснішій співпраці та координації між державами для вирішення спільних викликів та сприяння повазі до міжнародного права як-то, активізації дипломатичних зусиль, розширенні обміну інформацією та розвідувальними даними, а також розробці нових механізмів вирішення конфліктів і врегулювання спорів. Не менш важливо просувати культуру поваги до міжнародного права на внутрішньому рівні, тобто, включення міжнародно-правових норм у національні правові системи, посилення ролі національних судів у забезпеченні дотримання міжнародного права, а також підвищення обізнаності та освіти громадськості про значимість міжнародного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. United Nations General Assembly. 2015. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development, September 25, UN Doc. A/RES/70/1.
2. Daalder Ivo H. and James M. Lindsay. The Committee to Save the World Order: America's Allies Must Step Up as American Steps Down. *Foreign Affairs.* 2018. November/December. URL: https://www.foreignaffairs.com/world/committee-save-world-order.
3. Ali Ahmad Mustafa, Hassan Salam Abdullah, Mousa Kawar Mohammed. Challenges and Prospects of International Law in the 21st Century. Posted Date: 28 May 2024. DOI: 10.20944/preprints202405.1893.v1.

4. Мартинюк О.В., Гаврилюк С.В. Роль міжнародного права у підтримці загального миру та безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 10. С. 801–803. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/195.
5. Abdullahi Abdulkarim, Idriss Garba Musa. The legitimacy of international law: challenges and the emerging issues. Journal of Global Social Sciences. *Journal of Global Social Sciences.* December. 2023. Volume 4. Number 16, 14-34 DOI: 10.58934/jgss.v4i16.217.
6. Бурменський М., Заєць А. Принцип верховенства права в міжнародному праві. Міжнародне право у світі динамічних змін: контури майбутнього міжнародного правопорядку: колект. монографія / наук. ред. В. Репецький, І. Земан, В. Гутник: Львів-Дрогобич, Коло, 2021. С. 11–32. 420 с. ISBN 978-617-642-582-3.
7. Мануїлова К.В., Гребенюк Д.О. Виклики сучасного міжнародного права: від публічного до приватного. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 10/2023. С. 619–623. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/149.
8. Faruk Kılavuz İhsan. Reclaiming Order: Why International Law Still Matters. Analysis. 9 April 2025. URL: https://researchcentre.trtworld.com/analysis-2/reclaiming-order-why-international-law-still-matters/.
9. Стрельцова Є.Д. Стрельцов Є.Л. Світовий правопорядок: міжнародна та національна регламентація. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 9 С. 520. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/127 http://lsej.org.ua/9_2023/127.pdf.
10. United Nations, July 20, 1998. Secretary General Says Establishment of International Criminal Court Is Gift of Hope to Future Generations, Press Release SG/SM/6643 L/2891. URL: www.un.org/press/en/1998/19980720.sgsm6643.html).

УДК 34:61
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.47

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕКЛАМИ СТОМАТОЛОГІЧНИХ ПОСЛУГ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА В УКРАЇНІ

Катинська Л.Р.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри медичного права
ФПДО ДНП «Львівський національний медичний університет
імені Данила Галицького»
ORCID: 0000-0001-5849-462X

Катинська Л.Р. Правове регулювання реклами стоматологічних послуг в країнах Європейського Союзу та в Україні.

У статті розглядається правове регулювання реклами стоматологічних послуг в країнах Європейського Союзу та в Україні, а також нормативні обмеження, які спрямовані на захист пацієнтів та дотримання професійної етики. Досліджується питання недобросовісної реклами та аналізуються нормативно-правові акти, що визначають вимоги до рекламування стоматологічних послуг.

Авторка акцентує увагу на ключовому рішенні Європейського суду справедливості у справі «Vanderborght» (2017), яке вплинуло на сучасні тенденції правового регулювання реклами у сфері стоматології. Зокрема, саме із даним рішенням пов'язана лібералізація підходів до правового регулювання реклами стоматологічних послуг у Європейському Союзі. Визначено, що хоча реклама стоматологічних послуг може бути обмежена, повна заборона суперечить нормам Європейського Союзу щодо свободи надання послуг.

Стаття містить аналіз директив Європейського Союзу, що регулюють сферу реклами, а саме: Директиви 2000/31/ЄС про електронну комерцію, Директиви 2005/29/ЄС про недобросовісні комерційні практики та Директиви 2006/114/ЄС про оманливу і порівняльну рекламу. Також авторкою висвітлено особливості правового регулювання стоматологічної реклами у Франції, Австрії та Польщі.

У статті розглянуто вимоги українського законодавства, зокрема Закону України «Про рекламу», а також судову практику, що формує підходи до правозастосування законодавства у сфері медичної реклами. Окреслено необхідність вдосконалення законодавства з урахуванням сучасних цифрових технологій, які відкривають нові можливості та виклики у сфері реклами стоматологічних послуг.

Серед основних проблем правового регулювання реклами стоматологічних послуг в Україні визначено відсутність професійних етичних стандартів для лікарів-стоматологів, а також недостатній розвиток системи лікарського самоврядування, що могла б виступати регулятором етичних і професійних норм у сфері реклами. Окрім того, акцентується увага на відсутності системного контролю у даній сфері, зокрема щодо реклами у мережі Інтернет. Адже відсутність дієвого механізму призводить до того, що медична реклама набуває недобросовісного характеру і, в кінцевому результаті, шкодить пацієнту.

Ключові слова: реклама стоматологічних послуг, недобросовісна реклама, професійна етика, рішення Європейського суду справедливості, Закон України «Про рекламу».

Katynska L.R. Legal regulation of dental services advertising in the European Union and in Ukraine.

The article is dedicated to the examination of the legal regulation of advertising related to dental services in the countries of the European Union as well as in Ukraine. It also explores the normative restrictions that are specifically aimed at protecting the interests and rights of patients and at ensuring adherence to high standards of professional ethics within the field of dental healthcare. Particular attention is paid to the issue of misleading or dishonest advertising practices, and the article includes a thorough analysis of various regulatory and legal acts that define the legal requirements for the promotion and advertising of dental services.

The author draws special attention to a landmark decision of the Court of Justice of the European Union in the case of "Vanderborght" (2017), which significantly influenced contemporary trends in the legal regulation of advertising in the dental sector. This judicial decision has been closely associated with the liberalization of regulatory approaches to dental advertising within the European Union. It has been established that while the advertising of dental services may be subjected to certain limitations or

restrictions, a complete and total prohibition of such advertising is incompatible with the provisions of European Union law concerning the freedom to provide services across Member States.

Furthermore, the article includes a comprehensive analysis of several European Union directives that govern the broader area of advertising. These include, among others: Directive 2000/31/EC on electronic commerce, Directive 2005/29/EC concerning unfair business-to-consumer commercial practices in the internal market, and Directive 2006/114/EC concerning misleading and comparative advertising. In addition, the author examines the distinctive features of legal regulation of dental advertising in selected EU Member States, namely France, Austria, and Poland.

The article also addresses the regulatory framework in Ukraine, focusing on the relevant provisions of the Law of Ukraine «On Advertising», as well as judicial practices that contribute to the development of consistent approaches to the interpretation and enforcement of legal norms in the sphere of medical advertising. The necessity of improving national legislation is outlined, particularly with regard to the integration of modern digital technologies, which not only offer new opportunities but also pose novel challenges for the regulation of advertising within the dental healthcare sector.

Among the most pressing and urgent problems associated with the legal regulation of dental advertising in Ukraine is the absence of clearly defined professional ethical standards for dental practitioners. Another critical issue is the underdevelopment of a professional self-governance system for the dental profession, which could otherwise serve as a regulatory body responsible for overseeing compliance with ethical and professional norms in the area of advertising. Moreover, the article emphasizes the lack of systematic oversight and control in this domain, especially in relation to advertising disseminated via the Internet. The absence of an effective regulatory mechanism in this regard has led to a proliferation of unethical advertising practices, which, in the final analysis, may result in direct harm to patients and undermine trust in the healthcare system.

Key words: advertising of dental services, unfair advertising, professional ethics, decision of the European Court of Justice, Law of Ukraine «On Advertising».

Постановка проблеми. Реклама стоматологічних послуг є важливим елементом господарської діяльності у сфері охорони здоров'я, оскільки дозволяє пацієнтам отримувати необхідну інформацію про доступні методи лікування, їх вартість та переваги. Водночас, з огляду на соціальне значення сфери охорони здоров'я, реклама стоматологічних послуг потребує особливого регулювання, адже недобросовісна реклама може порушувати права споживачів та вводити їх в оману.

У країнах Європейського Союзу наявні значні відмінності в підходах до регулювання реклами послуг у сфері стоматології. Зокрема, у ряді країн існувала правова парадигма щодо повної заборони реклами стоматологічних послуг. До таких країн відносили Бельгію, Францію, Грецію, Ісландію, Люксембург, Мальту, Португалію, Румунію, Словаччину та інші [10]. Варто відмітити, однак, що тенденції правового регулювання у цих країнах свідчать про відмову від концепції повної заборони медичної реклами, за умови суворого регулювання її змісту. На противагу окресленим країнам Європейського Союзу, реклама стоматологічних послуг в Україні розвивається хаотично, зокрема в мережі Інтернет, та може формувати зачасту оманливе уявлення пацієнта про суть медичної процедури. Недобросовісна реклама, яка містить недостовірну чи перебільшену інформацію, не лише порушує закон, завдає шкоди репутації медичних закладів, більше того – може завдати значної шкоди пацієнту.

Метою дослідження є висвітлення проблем нормативно-правового регулювання в окресленій сфері та пошук шляхів їх вирішення, надання рекомендацій щодо удосконалення нормативно-правової бази для забезпечення етичності та достовірності реклами. Предметом дослідження є правове регулювання реклами стоматологічних послуг у країнах Європейського Союзу та Україні в контексті недобросовісної реклами, її впливу на громадське здоров'я.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти реклами медичних послуг розглядалося рядом українських науковців: А.Ю. Олійник, А.В. Стрельниковим та ін. Використання зображення пацієнта у рекламі медичних послуг стало предметом наукових розвідок С.Б. Булеци, І.Я. Сенюти. Водночас у дослідженнях українських науковців не розглядалися правові аспекти реклами стоматологічних послуг, у тому числі у площині їх порівняння із нормативним регламентом в країнах Європейського Союзу. В практичній сфері це питання викликає особливий інтерес через широке використання реклами та залучення засобів електронної комерції. Таким чином, питання реклами стоматологічних послуг потребує подальших наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Ключовим для розуміння правового регламенту реклами стоматологічних послуг в Європейському Союзі є рішення Європейського суду справедливості у справі «Vanderborght» (2017). За обставинами справи, пан Вандерборгт, стоматолог із Бельгії, порушив національне законодавство, яке забороняло рекламу стоматологічних послуг. У період між 2003

і 2004 роками він встановив вивіску, на якій було вказано його ім'я, спеціальність стоматолога, адресу його вебсайту та номер телефону його клініки. Крім того, він створив вебсайт для інформування пацієнтів про різні види лікування, які він надає у своїй клініці, а також розмістив оголошення в місцевих газетах [12].

Після скарги від професійної асоціації стоматологів проти пана Вандерборгта було порушено кримінальне провадження. Адже бельгійське законодавство забороняло будь-яку рекламу, що стосується надання послуг у сфері стоматологічної допомоги, і встановлювало вимоги щодо стриманості у зовнішньому оформленні стоматологічних клінік для громадськості.

Зокрема, позицією обвинувачення у зазначеній справі було те, що довіра пацієнта до стоматолога може бути підірвана, якщо стоматологічні клініки отримають можливість рекламувати свої послуги. Пацієнт може сумніватися в об'єктивності рекомендацій лікаря, підозрюючи, що вони мотивовані не медичними, а економічними інтересами. Це, у свою чергу, може призвести до того, що пацієнти будуть відмовлятися від необхідного лікування або відкладати його, ставлячи під загрозу власне здоров'я.

У справі «Vanderborght» Європейський суд справедливості постановив, що абсолютна заборона на рекламу стоматологічних послуг є несумісною з правом Європейського Союзу, зокрема зі статтею 56 Договору про функціонування Європейського Союзу, що гарантує свободу надання послуг. Однак Суд також визнав, що реклама стоматологічних послуг може бути обмежена для захисту громадського здоров'я та професійної гідності, якщо ці обмеження є пропорційними та необхідними. Рішення вводить два критерії правомірності реклами: комерційна комунікація не повинна порушувати довіру пацієнта і не може принижувати гідність медичних працівників [11, с. 18].

Одне із питань, яке розглядав Європейський суд справедливості, стосувалось сумісності обмежень щодо реклами з Директивою 2005/29/ЄС про недобросовісні комерційні практики. Суд встановив, що реклама стоматологічних послуг (наприклад, через рекламні журнали, Інтернет або рекламні вивіски) є комерційною практикою у розумінні цієї директиви. Директива не забороняє національним законам встановлювати обмеження на рекламу, якщо вони спрямовані на захист громадського здоров'я та гідності професії, за умови, що такі обмеження є пропорційними.

Згідно зі статтею 8 Директиви 2000/31/ЄС про електронну комерцію, держави-члени зобов'язані забезпечити, щоб використання комерційних комунікацій, які є частиною послуг інформаційного суспільства або становлять такі послуги, було дозволено [3]. Це стосується також членів регульованих професій, таких як стоматологи, оскільки відповідно до статті 2(g) цієї Директиви діяльність, яка потребує відповідної освіти, підготовки або підтвердження кваліфікації, вважається «регульованою професією». Тлумачачи цю норму, Європейський суд справедливості вважає, що Директива 2000/31/ЄС вимагає від держав-членів забезпечення дозволу на використання комерційних комунікацій у межах послуг інформаційного суспільства, що надаються членами регульованих професій.

Отже, Суд визнає, що заборона реклами стоматологічних послуг може мати обґрунтовану мету, таку як захист громадського здоров'я та репутації професії стоматолога. Проте, загальна та абсолютна заборона є надмірною для досягнення цієї мети, оскільки вона охоплює й ті рекламні повідомлення, які не наносять шкоди ані здоров'ю, ані гідності стоматологів. В таких умовах Європейський суд справедливості вважає, що введення загальної заборони на будь-яку рекламу є занадто жорстким заходом для досягнення вказаних цілей. Для цього достатньо застосувати менш обмежувальні методи, які дозволяють контролювати форму та способи використання комунікаційних засобів стоматологами.

Обмеження на рекламу стоматологічних послуг також знаходять своє відображення у положеннях Директиви 2005/29/ЄС про недобросовісні комерційні практики [4]. Зокрема, директива визначає, що комерційні практики є недобросовісними, якщо вони є оманливими або агресивними. Оманлива реклама, яка може ввести споживачів в оману щодо ключових аспектів послуг, чи агресивна практика, що тисне на споживача, порушує принципи добросовісної конкуренції і здатність споживачів приймати обґрунтовані рішення.

Крім того, згідно з Директивою 2006/114/ЄС про введення в оману і порівняльну рекламу, забороненою є порівняльна реклама, яка прямо чи опосередковано порівнює товари чи послуги конкурентів, може спотворювати ринкову конкуренцію і впливати на вибір споживачів [5]. Рекламодавці, згідно з цією директивою, зобов'язані надавати достовірні докази своїх заяв, що забезпечує точність та правдивість інформації.

Таким чином, у країнах Європейського Союзу нормативне регулювання реклами стоматологічних послуг базується на зазначених директивах, національному законодавству та етичних кодексах лікаря-стоматолога. Судова практика Європейського Суду справедливості у справі «Vanderborght» (2017) має вагомий вплив на формування та тлумачення права Європейського Союзу, а також призвела до лібералізації рекламування реклами стоматологічних послуг.

Так, загальна заборона реклами стоматологічних послу у Франції з 25 грудня 2020 року була скасована, що стало результатом адаптації національного законодавства до рішення Європейського суду справедливості у справі Vanderborght (2017), що визнало повну заборону реклами стоматологічних послуг несумісною з правом Європейського Союзу [14, с. 1].

В Австрії реклама стоматологічних послуг допускається у відповідності до настанов, що встановлені Австрійською стоматологічною палатою. Згідно з Рекламними настановами Австрійської стоматологічної палати, стоматологам дозволено здійснювати професійну комунікацію лише в етичних межах та за умови дотримання визначених правил, а саме дозволено:

1) інформувати про власну професійну діяльність, зокрема сфери спеціалізації, які підтверджені освітою та підвищенням кваліфікації;
2) нагадувати пацієнтам про профілактичні або контрольні огляди;
3) повідомляти про правонаступність у практиці;
4) створювати вебсайти та профілі в соціальних мережах (Facebook, Xing, LinkedIn тощо), за умови, що їхній зміст відповідає рекламним вимогам та Директиві ЄС 2000/31 про електронну комерцію;
5) повідомляти про майбутнє відкриття практики, з обмеженням – не більше трьох оголошень у кварталі відкриття [1].

Таким чином, правове регулювання у Австрії дозволяє помірковану професійну рекламу, спрямовану на інформування, але виключає агресивне або комерційне просування, забезпечуючи дотримання професійної етики та стандартів Європейського Союзу.

Повна заборона реклами стоматологічних послуг у республіці Польща існувала до 1 січня 2025 року. Однак зміни до Кодексу лікарської етики внесли давно очікувані корективи. Актуальна версія Кодексу лікарської етики дозволяє стоматологам рекламувати свою діяльність, за умови, що інформація про обсяг і види наданих послуг не повинна перевищувати етичні межі. Так, згідно статті 71 Кодексу лікарської етики: «Лікар формує свою професійну репутацію на основі результатів своєї роботи. Лікар має право використовувати інформацію про пропоновані послуги за умови, що така інформація буде відповідати принципам лікарської етики. (…) Неприпустимо використовувати авторитет лікаря для просування послуг, не пов'язаних із виконанням професії лікаря [13].

Згідно з українським законодавством, реклама стоматологічних послуг повинна відповідати вимогам Закону України «Про рекламу», Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», а також положенням щодо захисту прав пацієнтів на конфіденційність інформації у сфері охорони здоров'я. Законодавство України, зокрема Закон України «Про рекламу», встановлює вимоги до реклами медичних послуг, щоб захистити пацієнтів від потенційно шкідливої або неповної інформації [7]. Рекламою, згідно з законодавством України, є інформація про особу, ідею та/або товар, розповсюджена за грошову чи іншу винагороду або з метою самореклами в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена, щоб сформувати або підтримати у прямий (пряма реклама, телепродаж) або непрямий (спонсорство, розміщення товару (продакт-плейсмент)) спосіб обізнаність споживачів реклами та їхній інтерес щодо таких осіб, ідеї та/або товарів.

Візуальна реклама медичних послуг повинна містити текст попередження про шкоду від самолікування, який займає не менше 15% площі всієї реклами. Аудіореклама повинна містити аналогічне попередження зі стандартним рівнем гучності (ч. 4 ст. 20 Закону України «Про рекламу»). У рекламі лікарських засобів, медичних виробів та методів профілактики, діагностики, лікування і реабілітації забороняється участь лікарів та інших професійних медичних працівників, а також осіб, зовнішній вигляд яких імітує зовнішній вигляд лікарів (ч. 4 ст. 20 Закону України «Про рекламу»).

Твердження щодо першості, статусу та досягнень широко застосовуються у сфері реклами стоматологічних послуг послуг. Антимонопольний комітет України виділив ознаки оманливості поданої інформації:

– застосування виразів «№ 1 у світі», «лідер», «найновіший» без ґрунтовного підтвердження/ фактичних даних;
– посилання на «застарілі» дані;
– очевидні перебільшення (приміром, «підтверджене лідерство» тощо) [2].

Слід зауважити, що згідно зі статтею 308 Цивільного кодексу України, охорона інтересів фізичних осіб, зображених на фотографіях та в інших художніх творах, визначає обмеження щодо публічного використання таких зображень. Зокрема, відповідно до частини першої статті, фотографії або інші художні твори, на яких зображено фізичну особу, можуть бути публічно показані, відтворені або розповсюджені лише за згодою цієї особи. Це гарантує право кожної людини на захист своєї приватності та іміджу [6]. Проте частина друга цієї статті передбачає виняток: якщо фізична особа позувала авторові за плату, її зображення може бути використано без згоди, тобто фотографії чи інші твори можуть бути публічно розповсюджені, відтворені або показані без додаткового дозволу цієї особи.

Окрім того, Закон України «Про рекламу» також регулює використання зображень фізичних осіб у рекламних матеріалах. Згідно з пунктом 8 частини 1 статті 8 цього закону, заборонено вміщувати зображення фізичної особи чи використовувати її ім'я в рекламі без письмової згоди цієї особи. Це додатково посилює захист особистих прав людей у сфері реклами, зокрема в контексті їхнього зображення та ідентифікації.

Не всі заклади охорони здоров'я стоматологічного профілю в Україні дотримуються професійних етичних стандартів, що може призводити до поширення неналежної реклами. Розвиток цифрових технологій, таких як соціальні мережі та мобільні додатки, ускладнює контроль за рекламою стоматологічних послуг, оскільки законодавство часто не встигає за швидкими змінами. Прикладом порушення вимог Закону України «Про рекламу» є реклама стоматологічних послуг, що не містить обов'язкового попередження про шкоду самолікування. Зокрема, реклама на білборді в одному з населених пунктів Київської області не відповідала вимогам законодавства, оскільки не містила такого попередження, що є порушенням статті 21 Закону [8]. Крім того, стоматологічний заклад було притягнуто до адміністративної відповідальності за недотримання вимог до змісту реклами. Зокрема, в Google (мережа Facebook) було розміщено рекламні матеріали, які включали фотографії та відео за участю лікарів та інших медичних працівників або осіб, зовнішній вигляд яких імітує медичний персонал [9]. Це порушує частину 7 статті 21 Закону України «Про рекламу». Також у Google (мережа Facebook) поширювалася реклама стоматологічних послуг, таких як лікування уві сні, імплантація зубів за один день, встановлення коронок, вінірів, брекетів та інших процедур, без належного попередження: «Самолікування може бути шкідливим для вашого здоров'я». Відсутність такого тексту є порушенням частини 4 статті 21 Закону України «Про рекламу».

Зазначимо, що попри численні порушення вимог законодавства у сфері реклами стоматологічних послуг, в Україні досі відсутній системний підхід до державного нагляду у цій галузі. Контрольні механізми є фрагментарними, нерегулярними та недостатньо скоординованими між уповноваженими органами. Наслідком цього є ситуація, коли численні порушення, особливо у мережі Інтернет: недостовірні твердження щодо ефективності лікування, використання зображення пацієнта без належної інформованої згоди, а також прихована реклама – залишаються поза увагою контролюючих органів або не мають належного юридичного реагування.

Висновки. Попри формальну відповідність українського законодавства про рекламу стоматологічних послуг основним європейським стандартам, зокрема вимогам Директиви 2006/114/ЄС про введення в оману і порівняльну рекламу, на практиці спостерігається низка серйозних викликів. До ключових проблем належить відсутність правил професійної етики для лікарів-стоматологів, а також нерозвинутість системи лікарського самоврядування, яка могла б виступати як регулятор етичних і професійних стандартів поведінки в рекламній сфері.

Актуальною є необхідність створення дієвого механізму нагляду та контролю за дотриманням рекламного законодавства. Адже відсутність такого механізму призводить до того, що медична реклама, зокрема у сфері стоматологічних послуг, часто набуває маніпулятивного, агресивного та недобросовісного характеру, особливо в цифровому середовищі. Онлайн-простір фактично залишається зоною найменшої регуляції, що відкриває можливості для поширення дезінформації, завищених обіцянок і порушення етичних принципів взаємодії з пацієнтом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Австрійська стоматологічна палата. Рекламні настанови відповідно до §35 абз. 5 Закону про стоматологів Австрії. URL: https://www.zahnaerztekammer.at/ fileadmin/content/shared/ infocenter/amtliche_mitteilungen/VO_OEZAEK/WerbeRL_2015_110116_HP.pdf
2. Антимонопольний комітет України. Звіт за результатами дослідження з виявлення та припинення недобросовісних практик у сфері реклами лікарських засобів, біологічно активних добавок, лікувальних процедур, антисептичних та дезінфекційних засобів. Київ, 2020. URL: https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/5ff/5b9/766/5ff5b976685ac541795869.pdf.
3. Директива 2000/31/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 8 червня 2000 року про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема електронної комерції, на внутрішньому ринку. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_224#Text.
4. Директива 2005/29/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 11 травня 2005 року про недобросовісні комерційні практики стосовно підприємств у їх відносинах зі споживачами на внутрішньому ринку. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b43#Text.
5. Директива 2006/114/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 12 грудня 2006 року про оманливу та порівняльну рекламу. URL:https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/ ?uri=CELEX:32006L0114.

6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
7. Закон України «Про рекламу» від 03.07.1996 року № 270/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text.
8. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва у справі № 826/1558/18 від 31 травня 2018 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76379937.
9. Рішення Полтавського окружного адміністративного суду у справі № 440/10593/24 від 08 листопада 2024 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123047853.
10. Council of European Dentists. Manual of Dental Practice 2015 (Edition 5.1). URL: https://www.cedentists.eu/wp-content/uploads/2023/08/EU-Manual-2015.pdf.
11. Grolleau, C. Advertising dental services: can EU law rely on patients' trust and professional dignity? *Eurohealth*. 2018. Vol. 24, No. 4. P. 18–21.
12. Judgment of the Court (Third Chamber) of 4 May 2017. Criminal proceedings against Luc Vanderborght (Case C-339/15). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2017.213.01.0008.01.ENG.
13. Krajowa Izba Lekarska. Kodeks Etyki Lekarskiej. 2024, https://nil.org.pl/uploaded_files/documents/doc_1716532187_kel-2024.pdf.
14. Pollet A., Diakonoff H. Assessment of the online presence and regulatory compliance of dental practice websites in France. *Digit Health*. 2024. № 10. P. 1–7.

УДК 341; 327
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.48

ОКРЕМІ АСПЕКТИ СУТНОСТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (NGO) В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Кожевникова В.О.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри міжнародного та європейського права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

Кожевникова В.О. Окремі аспекти сутності та діяльності неурядових організацій (NGO) в сучасних умовах.

Стаття присвячена актуальним питанням визначення сутності неурядових організацій (NGO), як ефективних незалежних інституційних посередників, між з бізнесом та урядовим сектором, що відіграють важливу роль не лише в економічному розвитку держави, а й посідають важливе місце в системі суб'єктів гуманітарної діяльності. Проаналізовано ICVA – глобальну мережу неурядових організацій, місія яких полягає в тому, щоб зробити гуманітарну діяльність більш принциповою та ефективною завдяки колективній роботі і незалежно впливати на політику та практику. Наголошено на тому, що ICVA виступає за: принципову гуманітарну діяльність; посилення визнання життєво важливої ролі неурядових організацій; високоякісне партнерство між гуманітарними стейкхолдерами.

Виокремлено основні ознаки неурядових організацій, їх цілі, функції та фундаментальні принципи діяльності.

Акцентовано на тому, що у гуманітарному контексті глобальні, регіональні, національні або субнаціональні мережі NGO та координаційні форуми створюються для того, щоб допомогти NGO координувати гуманітарну діяльність. Форуми NGO – сукупно описуючи будь-які місцеві, національні та/або міжнародні форуми, мережі та платформи NGO, засновані на членстві, діють у різних сферах. До них відносяться: – сприяння залученню NGO до системи гуманітарного реагування; – забезпечення ефективного, інклюзивного та контекстуального реагування; - сприяння колективній адвокації NGO.

Зазначено також, що в Україні доступні такі організаційні форми для діяльності NGO: 1) через громадське об'єднання (громадська організація чи спілка); 2) через благодійну організацію (благодійний фонд, благодійне товариство, благодійна установа); 3) шляхом утворення відокремленого підрозділу (у формі філії чи представництва) іноземною неурядовою організацією. Відокремлені підрозділи не є окремими юридичними особами, вони забезпечують діяльність іноземних організацій в Україні відповідно до затвердженого положення (статуту).

Ключові слова: неурядові організації (NGO), гуманітарна допомога, війна, адаптація законодавства, Організація Об'єднаних Націй (ООН), захист, кошти, фінансування, відповідальність, зобов'язання.

Kozhevnykova V.O. Some aspects of the substance and activities of non-governmental organizations (NGO) in modern conditions.

The article is devoted to the topical issues of defining the essence of non-governmental organizations (NGOs) as effective independent institutional intermediaries between business and the government sector, which play an important role not only in the economic development of the state, but also occupy an important place in the system of humanitarian actors. The author analyzes ICVA, a global network of non-governmental organizations whose mission is to make humanitarian action more principled and effective through collective work and to independently influence policy and practice. ICVA advocates for: Principled humanitarian action; Enhanced recognition of the vital role of NGOs; and High-quality partnerships among humanitarian stakeholders.

It was emphasized that in humanitarian contexts, global, regional, national or sub-national NGO networks and coordination fora are established to help NGOs coordinate humanitarian action. NGO fora – collectively describing any local, national and/or international membership-based NGO forums, networks and platforms – are active in a range of areas. These include: Facilitating NGO engagement in the humanitarian response system; Ensuring an effective, inclusive and contextualized response; and Promoting collective NGO advocacy.

Key words: non-governmental organizations (NGO), humanitarian aid, war, adaptation of legislation, United Nations (UN), protection, funds, financing, responsibility, obligations.

Постановка проблеми. Гуманітарна допомога під час збройних конфліктів та інших катастроф може залучати велику кількість інституцій та учасників, які діють одночасно, включаючи національні організації цивільної оборони, військові підрозділи, Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, міжнародні урядові організації та неурядові організації. Тому координація гуманітарної допомоги неминуче складною і делікатною справою, тим більше, що концепція координації, як і концепція готовності до катастроф загалом, є актуальною як для сторін-донорів, так і для сторін-реципієнтів.

Повномасштабна агресія рф проти України мобілізувала як українське, так і зарубіжне громадянське суспільство. Не тільки держави, а й численні громадські інститути як в Україні, так і закордоном мобілізували свої зусилля для підтримки України. Щодня ми спостерігаємо все більше прикладів, коли від представників громадянського суспільства різних країн надходить допомога, в т. ч. військова (наприклад, збір коштів на придбання безпілотників для ЗСУ у балканських країнах), гуманітарна (допомога постраждалим, продуктові набори тощо) і навіть правова (наприклад, документування воєнних злочинів рф з метою подальшої передачі їх до правоохоронних органів та міжнародних судів). Така їх активність обумовлює актуальність досліджень громадянського суспільства та його інститутів, оскільки ми стаємо свідками того, як вони виступають локомотивом змін у сучасному світі [1]. Цим і обумовлена актуальність предмета дослідження, яким є такі представники громадянського суспільства, як неурядові організації.

Недержавна організація або неурядова організація (анг. non-governmental organization, скорочено NGO) є легальним суб'єктом правовідносин створеним для діяльності, що керується окремо від держави (далі – NGO).

Терміном NGO прийнято охоплювати кілька форм здійснення некомерційної діяльності. Характерними ознаками NGO можна назвати такі: 1) особлива мета діяльності – благодійна, гуманітарна; 2) неприбутковий статус; 3) залучення до діяльності волонтерів [2].

Мета дослідження – викладення узагальненого бачення сутності NGO, їх значення у сучасних реаліях, зокрема у контексті надання гуманітарної допомоги.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню сутності поняття NGO, їх видів та значення присвячено значна кількість наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, теоретичні аспекти діяльності неурядових організацій висвітлені в працях: І. Вахович, Д. Смолич, К. Діваней, К. Сперіан, П. Макалістер-Сміт, О. Дмитренко, Д. Льюіс, С. Карпенко, Н. Котенко, О. Грицай, О. Новакова, Р. Ламбел, І. Сибіга, Н. Кравчук, Л. Чернявська, А. Олійника, В. Погорілка, Н. Шукліної, М. Яцина.

Виклад основного матеріалу. Вперше термін NGO був закріплений у Статуті ООН. Наразі він вживається у міжнародних нормативних документах та законодавчих актах багатьох держав світу. Зокрема в Статуту ООН передбачено, що Економічна й Соціальна Рада ООН має повноваження проводити належні заходи для консультації з NGO, зацікавленими в питаннях, що входять до її компетенції (Розділі 10, ст. 71) [3].

NGO зазвичай описує групу, яка діє незалежно від будь-якого уряду. Як вже зазначили, цей термін був запроваджений ООН у 1945 році для того, щоб розрізняти державні органи та приватні організації, і є відносно сучасним. Вони, як правило, створюються приватними громадянами з певною місією або послугою, і вони використовують свою платформу для захисту в неприбутковому секторі. Світовий банк описує NGO як «приватні організації, які здійснюють діяльність, спрямовану на полегшення страждань, просування інтересів бідних, захист навколишнього середовища, надання базових соціальних послуг або розвиток громад» [4]. NGO охоплюють широкий спектр структур: існують великі та малі групи, деякі діють на місцевому рівні або по всьому світу, деякі зосереджуються на одному питанні, тоді як інші відстоюють різноманітні теми. За останнє десятиліття кількість NGO та їхній вплив у різних секторах зросла в геометричній прогресії. Зараз ці групи працюють не лише на низовому рівні, але й виступають радниками урядів, міжнародних організацій і навіть ООН.

NGO є важливими учасниками громадянського суспільства і відіграють все більш важливу роль у просуванні суспільних змін. Їх діяльність може включати, але не обмежуватися соціальними, політичними, екологічними та правозахисними питаннями. NGO створюють та керують громадськими групами для покращення та підтримки інфраструктури, підтримують стартапи та інноваційну діяльність, слугують зв'язковими між урядом та громадськістю з метою полегшення комунікації, надають навчання та практичну допомогу для кращого вирішення проектів та проблем громади, сприяють дослідженню та оцінці проектів, що реалізуються, а також працюють як речники, відстоюючи інтереси маргіналізованих або іншим чином непредставлених груп. Їхня робота допомагає розвивати і покращувати громади, заохочувати участь громадян і привертати більше уваги до місцевих і глобальних проблем. Однак, як ілюструє Аналітичний документ Лібертіс «Громадський простір 2022»,

NGO часто працюють у ворожому середовищі, оскільки стикаються зі зростаючими нападами з боку урядів і корпорацій, які намагаються придушити їхню критику. Агресивні стратегії замовчування включають наклепницькі кампанії, спрямовані на їхню дискредитацію, обмежувальні норми, політично упереджене фінансування та виключення з публічних консультацій. Замість того, щоб створювати сприятливе середовище, уряди в Європі навмисно звужують громадянський простір і підривають систему стримувань і противаг NGO [4].

Визначають такі основні *ознаки* NGO: плюралізм організаційного представлення та напрямків діяльності таких організацій, незалежність від урядових структур, некомерційність, представленість на різних рівнях від місцевого до міжнародного, здатність впливати на процеси, розвиток подій, представляють інтереси громадськості (груп людей) [5].

Важливим питанням є дотримання на практиці *фундаментальних принципів/цінностей* NGO. Успішні люди та організації дотримуються певних правил, які допомагають їм розвиватися та вирізняють їх з-поміж інших. Ці правила є фундаментальними принципами, які значною мірою впливають на стиль роботи людей та їхніх організацій. Принцип можна визначити як правило, яке допомагає людям зрозуміти контекст, що оточує нас, а потім відповідно пропонує найкращий спосіб діяти в даних умовах. Крім того, що принципи допомагають орієнтуватися в нашому повсякденному житті, вони також допомагають успішно виконувати поставлені завдання.

Для того, щоб NGO була успішною, існують певні фундаментальні принципи, які повинні бути включені в її повсякденну роботу.

Прозорість та підзвітність: Всі NGO повинні бути прозорими та підзвітними у своїй повсякденній діяльності. Це означає, що вони повинні бути відкритими та чесними щодо своєї діяльності, фінансування та внутрішніх операцій. Більшість NGO дотримуються протоколу, який підвищує довіру до них, роблячи їх більш підзвітними та прозорими.

Прозорість: NGO має бути відкритою щодо діяльності, яку вона здійснює, фінансування, яке вона отримує, та людей, яким вона допомагає. Інформація, пов’язана з її роботою, повинна бути легкодоступною і надаватися відповідним зацікавленим сторонам. Прозорість дає можливість NGO налагоджувати зв’язки з донорами, розвивати співпрацю та підвищувати ефективність роботи.

Підзвітність: Підзвітність означає зобов’язання особи чи організації звітувати про свою діяльність, брати на себе відповідальність за неї та розкривати її результати у прозорий спосіб. Підзвітність є дуже широким поняттям і охоплює декілька аспектів діяльності NGO; деякі з них можуть включати організаційну структуру управління, фінансові процедури, кадрову політику тощо. Підзвітність є фундаментальним принципом для будь-якої організації, ви повинні пояснити зацікавленим сторонам, як ви використовували ресурси і які результати досягла ваша організація. Експерти пропонують наступні чотири аспекти підзвітності для НУО [6].

Як слушно зазначають фахівці [7, с. 171], у миротворчій сфері NGO здійснюють такі функції: 1) миротворча, яка реалізується за допомогою таких форм діяльності: превентивна, посередницька, мобілізаційна, реінтеграційна; 2) інформаційна функція, яка реалізується через такі форми діяльності: інформаційно-просвітницька та науково-дослідницька. Функціональний вимір у безпековій сфері, широко представленій різноманітними за своєю спеціалізацією міжнародними неурядовими організаціями, реалізується за допомогою соціально-захисної функції, яка передбачає гуманітарну, правозахисну, медичну та екологічну форми діяльності.

У 1962 році, у відповідь на вимушене переміщення після Другої світової війни, неурядові організації об’єдналися, щоб створити консорціум NGO ICVA. З того часу ICVA перетворилася на розгалужену мережу гуманітарних NGO, що працюють на глобальному, національному та місцевому рівнях. ICVA – це глобальна мережа неурядових організацій, місія яких полягає в тому, щоб зробити гуманітарну діяльність більш принциповою та ефективною завдяки колективній роботі і незалежно впливати на політику та практику.

ICVA виступає за:

Принципову гуманітарну діяльність;

Посилення визнання життєво важливої ролі неурядових організацій;

Високоякісне партнерство між гуманітарними стейкхолдерами.

Спираючись на свою стратегію на 2019–2021 роки, ICVA просуває та сприяє залученню НУО до розвитку гуманітарного сектору з акцентом на вимушену міграцію, фінансування, координацію та навігацію змін: міжсекторальна проблематика [8].

В Україні NGO називаються громадські організації, громадські об’єднання, благодійні організації (благодійне товариство, благодійна установа, благодійний фонд), професійні спілки, їх об’єднання, об’єднання організацій роботодавців, відокремлені підрозділи іноземних неурядових організацій, представництва, філії іноземних благодійних організацій, творчі спілки, їхні територіальні осередки.

Отже, нині в Україні доступні такі організаційні форми для діяльності NGO:

1) через громадське об'єднання (громадська організація чи спілка);

2) через благодійну організацію (благодійний фонд, благодійне товариство, благодійна установа);

3) шляхом утворення відокремленого підрозділу (у формі філії чи представництва) іноземною неурядовою організацією. Відокремлені підрозділи не є окремими юридичними особами, вони забезпечують діяльність іноземних організацій в Україні відповідно до затвердженого положення (статуту) [2].

Висновки. Деякі гуманітарні NGO, такі як церковні групи, представляють своїх членів у централізовано організованому процесі, в якому вже вбудовані функції координації. Загалом, співпраця та координація між NGO та іншими організаціями і суб'єктами, залученими до гуманітарної сфери, завжди була широкою і залишається такою і сьогодні. Така співпраця та координація заснована на давній традиції обміну досвідом; вона є невід'ємною повсякденної робочої діяльності і продовжує розвиватися, охоплюючи не лише планування, а й оперативні аспекти гуманітарної діяльності. Незважаючи на всі труднощі, потенційні вигоди, які можна отримати від ефективної координації гуманітарної допомоги, багато і великі. Цей потенціал свідчить про те, що всі зацікавлені сторони можуть продовжувати докладати зусиль для зміцнення системи координації гуманітарної допомоги, беручи до уваги уроки, які випливають з досвіду роботи, що постійно накопичується. І значну роль у цьому процесі нині відіграють NGO. Їх розгалужена система, багатоманітність видів і діяльність, що побудована на чітких фундаментальних принципах, дозволяє швидко реагувати на різноманітні надзвичайні ситуації сьогодення. На арені гуманітарних суб'єктів, вони займають конкурентоздатне становище і подекуди виграшно вирізняються від урядових гуманітарних організацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яцина М.О. «Неурядові організації» vs. «громадські організації»: до питання співвідношення. *Актуальні проблеми правознавства*. Тернопіль. 2022. № 4. С. 117–123. URL: http://lib.pu.if.ua:8080/handle/123456789/15725?locale=uk.
2. Ященко Т. NGO як юридичні особи: від реєстрації до ліквідації. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/ngo-yak-yuridichni-osobi-vid-reestraciyi-do-likvidaciyi.html.
3. United Nations Charter. It was signed on 26 June 1945, in San Francisco, at the conclusion of the United Nations Conference on International Organization, and came into force on 24 October 1945. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter.
4. What is an NGO: Definition, Duties, Types, Role in Civil Society. URL: https://www.liberties.eu/en/stories/what-is-an-ngo/44392.
5. Вахович І., Смолич Д. Неурядові організації: сутність, поняття, ознаки, цілі та функції. *Економіка та суспільство*, 2022. (46). URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-31.
6. Functions of an NGO. URL: https://www2.fundsforngos.org/cat/functions-of-an-ngo.
7. О. Хар. Функції та форми діяльності міжнародних неурядових організацій під час вирішення міжнародних конфліктів сучасності та запобігання їм. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2020. Випуск 32. С. 166–172. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/32_2020/24.pdf.
8. NGO FORA MEMBER ENGAGEMENT GUIDE. Achieving active member engagement. The guide was developed in May 2019 by Claire Whiting for the International Council of Voluntary Agencies. 20 p. URL: https://www.icvanetwork.org/uploads/2021/07/210_ICVA_Fora_Member_Guide_FINAL_3_06_2019.pdf.

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.49

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ У ВОЄННИЙ ЧАС

Корольов С.С.,
кандидат історичних наук, доцент, полковник,
начальник кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-6420-2483

Ігнатьєва А.І.,
кандидатка педагогічних наук,
викладачка кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3446-4036

Гараз А.І.,
курсант 3 курсу 1 групи
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0002-1273-4629

Корольов С.С., Ігнатьєва А.І., Гараз А.І. Міжнародне право та захист прав людини у воєнний час.

Стаття присвячена актуальній проблематиці забезпечення захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, зокрема у контексті збройної агресії Російської Федерації проти України. Автори обґрунтовують необхідність удосконалення правових механізмів захисту прав людини під час війни, особливо в умовах воєнного стану, окупації, примусового переміщення населення. Визначено, що порушення прав і свобод людини в таких умовах є системними і масштабними, що свідчить про недостатню ефективність чинних міжнародно-правових інструментів. У дослідженні охоплено широкий спектр міжнародно-правових актів, що регулюють захист прав людини у воєнний період. Зокрема, аналізується значення міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного права прав людини (МППЛ), їхнє функціональне співвідношення і взаємодія в умовах збройного конфлікту. Підкреслено, що обидві галузі мають спільну мету – забезпечення захисту людської гідності, проте відрізняються за сферою дії та умовами застосування. Увага акцентується на праві на життя як основоположному та абсолютному праві, що має характер jus cogens та підлягає захисту навіть у період воєнного стану. Особливої уваги надано правовому регулюванню статусу учасників збройного конфлікту (комбатантів, hors de combat, військовополонених), а також цивільного населення, що потребує спеціального захисту. Розкрито зміст Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів до них, їх роль у системі міжнародного гуманітарного права. Визначено, що Україна є стороною зазначених міжнародних договорів, що зумовлює обов'язковість їх застосування у внутрішньому правопорядку, зокрема через норми прямої дії та положення Кримінального кодексу України (ст. 438 КК України). У статті розглянуто практичні проблеми правозастосування у період збройного конфлікту, зокрема з боку держави-агресора. Зроблено акцент на необхідності кримінального переслідування за порушення норм МГП, а також на зобов'язанні держав забезпечувати дотримання міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини. Підкреслено значущість міжнародних механізмів контролю, однак водночас вказано на їх обмежену ефективність, зокрема в умовах гібридних воєн і правової невизначеності. Окремо проаналізовано юрисдикцію Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), його підходи до оцінки порушень прав людини в умовах воєнного конфлікту. Автори зазначають, що ЄСПЛ, хоча і не застосовує напряму норми МГП, оцінює ситуації відповідно до положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, не надаючи правової кваліфікації діям сторін конфлікту як воєнним злочинам. Це свідчить про певну розбіжність у підходах до кваліфікації порушень. У висновках автори наголошують на необхідності гармонізації міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини у правозастосовній практиці, удосконалення механізмів захисту постраждалих від війни, а також посилення

відповідальності за порушення норм права під час збройних конфліктів. Підкреслено, що лише завдяки консолідації зусиль держав, міжнародних організацій та громадянського суспільства можливо забезпечити належний захист прав людини у воєнний час.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, права людини, збройний конфлікт, захист цивільного населення, міжнародне право, Європейський суд з прав людини, Женевські конвенції, воєнний стан, комбатанти, військові злочини, юрисдикція, держава-агресор, Україна.

Korol'ov S.S., Ignatieva A.I., Garaz A.I. International law and the protection of human rights in wartime.

The article is devoted to the pressing issue of ensuring the protection of human rights during armed conflict, particularly in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The authors substantiates the need to improve legal mechanisms for the protection of human rights during war, especially under martial law, occupation, and forced displacement of the population. It is noted that violations of human rights and freedoms under such conditions are systemic and large-scale, indicating the insufficient effectiveness of existing international legal instruments. The study covers a broad range of international legal acts governing the protection of human rights during armed conflict. In particular, the importance of international humanitarian law (IHL) and international human rights law (IHRL), their functional correlation, and interaction in times of armed conflict are analyzed. It is emphasized that both branches share a common goal – to ensure the protection of human dignity – but differ in scope and conditions of application. Special attention is given to the right to life as a fundamental and absolute right, which has the status of jus cogens and must be protected even during martial law. The article gives particular focus to the legal regulation of the status of participants in armed conflict (combatants, hors de combat, prisoners of war), as well as the civilian population, which requires special protection. The content of the 1949 Geneva Conventions and their Additional Protocols is revealed, as well as their role in the system of international humanitarian law. It is noted that Ukraine is a party to these international treaties, which entails the obligation to apply them within its domestic legal system, in particular through direct-acting norms and the provisions of the Criminal Code of Ukraine (Article 438 of the Criminal Code of Ukraine). The article also examines practical issues of law enforcement during armed conflict, particularly by the aggressor state. Emphasis is placed on the need for criminal prosecution for violations of IHL norms and the obligation of states to ensure compliance with international standards in the field of human rights protection. The importance of international monitoring mechanisms is underscored, while also pointing out their limited effectiveness, especially in conditions of hybrid warfare and legal uncertainty. The jurisdiction of the European Court of Human Rights (ECtHR) is analyzed separately, along with its approaches to assessing human rights violations during armed conflict. The authors notes that although the ECtHR does not directly apply IHL norms, it evaluates situations in accordance with the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, without giving a legal qualification to the actions of the parties to the conflict as war crimes. This indicates a certain divergence in approaches to the qualification of violations. In conclusion, the authors emphasizes the need for harmonization of IHL and IHRL in legal practice, the improvement of protection mechanisms for victims of war, and the strengthening of accountability for violations of legal norms during armed conflicts. It is emphasized that only through the consolidation of efforts by states, international organizations, and civil society can proper protection of human rights during wartime be ensured.

Key words: international humanitarian law, human rights, armed conflict, protection of civilians, international law, European Court of Human Rights, Geneva Conventions, martial law, combatants, war crimes, jurisdiction, aggressor state, Ukraine.

Постановка проблеми. 2014 рік став переломним моментом для України, яка знову була змушена відстоювати свою незалежність, самостійність та територіальну цілісність. З початком збройної агресії Російської Федерації проти України нормальне функціонування державних інституцій та суспільства було порушено, що завдало серйозних втрат як на державному рівні, так і в житті пересічних громадян. Населення зазнало значних матеріальних збитків, моральних страждань, а також обмеження у реалізації своїх основоположних прав. Таким чином, проблема полягає у необхідності забезпечення ефективного захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, використання правових механізмів, які гарантують дотримання прав і свобод людини навіть під час війни, а також удосконалення взаємодії між національним і міжнародним правом у цій сфері. У зв'язку з цим, особливого значення набуває аналіз дієвості існуючих міжнародних правових механізмів захисту прав людини під час збройних конфліктів, зокрема в умовах воєнного стану, окупації, примусового переміщення населення тощо.

Метою цього дослідження є аналіз міжнародних механізмів захисту прав людини у період воєнного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика забезпечення прав людини у період збройного конфлікту активно досліджується вітчизняними та зарубіжними науковцями, зокрема у працях Кресіної О., Мурашкіної І., Рабіновича П., Буряка Л., Кахи Т., Мартиненко Н., Гнатуша О.. Вагомий внесок у розробку цієї тематики зроблено також такими зарубіжними правознавцями, як М. Боссуйт, Е. Бенвеністі, С. Коллет, Т. Мерон, Л. Гудман, Дж. Маккормик, а також Ф. Мельцер, які досліджують міжнародне гуманітарне право, правозастосування у воєнний період та принципи невід'ємності прав людини.

Виклад основного матеріалу. Протягом останнього десятиліття міжнародне співтовариство стикнулося з низкою збройних конфліктів, які призвели до масових людських жертв, зокрема серед цивільного населення. Як зазначають Окопник, Прилипко та Павліченко [1, с. 12], у періоди збройного протистояння особливо гостро постає проблема дотримання норм міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного права у сфері прав людини (МППЛ), оскільки саме в такі моменти фіксуються порушення, які можуть кваліфікуватися як військові злочини, злочини проти людяності чи навіть геноцид. Міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини мають спільну мету – охорону людської гідності та забезпечення гуманного ставлення до кожної особи, незалежно від обставин.

Ключовим суб'єктом, на якого покладаються обов'язки в межах міжнародного гуманітарного права (МГП), виступає держава – основний суб'єкт міжнародного правового порядку. Внаслідок цього в сучасному міжнародному праві сформовано систему юридичної відповідальності за порушення норм та звичаїв, які регулюють правила ведення збройного конфлікту. У межах реалізації взятих Україною міжнародних зобов'язань активно впроваджуються положення МГП, зокрема ті, що стосуються захисту постраждалих від війни – цивільного населення, осіб, які більше не беруть участі в бойових діях, об'єктів цивільної інфраструктури, об'єктів підвищеної небезпеки, а також культурної спадщини [6, с. 420]. У рамках міжнародного правового порядку на сучасному етапі визнається, що саме держава несе першочергову відповідальність за забезпечення дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини в період збройного конфлікту – як на своїй території, так і за її межами. У контексті вимог міжнародних організацій, учасником яких є держава, її законодавство має відповідати міжнародно визнаним стандартам. Захист, який гарантує МГП, поширюється на кілька категорій осіб. По-перше, це комбатанти – особи, що беруть безпосередню участь у бойових діях. Незважаючи на те, що вони не входять до категорії «захищених осіб», оскільки можуть бути об'єктом законного нападу, МГП забороняє застосування до них методів ведення війни, що призводять до зайвих страждань чи невиправданої загибелі. По-друге, це комбатанти hors de combat (виведені з бою), зокрема поранені, хворі або ті, що зазнали корабельної аварії. Їхній правовий статус регулюється Женевськими конвенціями. По-третє, це військовополонені – комбатанти, які склали зброю або були захоплені противником під час бойових дій [7].

Варто звернути увагу на те, що відповідно до міжнародного права та з урахуванням положень національного законодавства України, Женевські конвенції та Додаткові протоколи до них є обов'язковими до виконання, а також слугують основою для правозастосовної практики у сфері захисту прав людини в умовах збройного конфлікту.

Захист цивільного населення в межах МГП охоплює два аспекти: перший – недопущення атак на цивільних у період активної фази конфлікту та забезпечення дотримання принципів розрізнення і пропорційності; другий – гарантії захисту цивільних осіб, які перебувають під владою противника, наприклад, на окупованій території. В останньому випадку застосовується положення Женевської конвенції (IV) від 12 серпня 1949 року, яка охоплює як загальні правила (захист санітарних зон, евакуація, медична допомога), так і положення про захист «осіб, які перебувають під охороною» відповідно до статті 4 Конвенції (гарантії гуманного поводження) [9]. Правові норми вимагають від сторін конфлікту уникати розміщення військової інфраструктури серед цивільних об'єктів, забороняють використання цивільного населення як живого щита та створення загроз для осіб, що не беруть участі у бойових діях. Міжнародні договори у сфері прав людини не втрачають своєї актуальності навіть у разі внутрішніх збройних конфліктів. Більше того, саме ці міжнародні акти сприяють розширенню захисних режимів, передбачених гуманітарним правом, через наближення до них зобов'язань щодо прав людини як таких, що базуються на засадах гуманності, передбачених Загальною статтею 3 [5, с. 48]. Каталоги прав людини, закріплені в універсальних і регіональних міжнародних документах, зазвичай починаються з права на життя. Захист цього права є безумовним пріоритетом для кожної держави, оскільки життя людини – найвища соціальна цінність. Право на життя також є частиною міжнародного звичаєвого права, має характер jus cogens – імперативної норми, від якої не допускається жодних відступів. Таким чином, війна або конфлікт, зокрема

внутрішній, можуть бути підставою для тимчасових обмежень у сфері прав людини, але не скасовують їх повністю. Європейський суд з прав людини, розглядаючи справи, пов'язані з конфліктами, зазвичай не кваліфікує ситуації як збройні конфлікти в сенсі МГП, обмежуючись визначенням, чи було порушено норми Конвенції. Суд концентрується на застосуванні статті 2 Конвенції (право на життя), оцінюючи законність застосування сили за критеріями мети, необхідності та пропорційності [11, с. 132]. У практиці Міжнародного суду ООН також підтверджується безперервна дія норм про права людини під час збройних конфліктів [4].

Отже, аналіз міжнародного гуманітарного права та міжнародного права у сфері прав людини у воєнний час дозволяє зробити висновок, що ці дві правові системи взаємно доповнюють одна одну. Незважаючи на певні відмінності у сфері застосування, відповідальних суб'єктах і правилах обмеження прав, обидві системи мають спільну мету – захистити людину та зберегти її гідність навіть в умовах війни.

Висновки. Міжнародне право у сфері захисту прав людини та міжнародне гуманітарне право відіграють ключову роль у забезпеченні дотримання базових стандартів поводження з особами, що перебувають у зоні збройного конфлікту. Хоча обидві системи мають відмінності в предметі регулювання, сфері дії та механізмах реалізації, вони не лише не суперечать одна одній, а й взаємно доповнюються, забезпечуючи більш комплексний підхід до захисту особи у період війни. Водночас практика останніх років, зокрема на прикладі збройної агресії Російської Федерації проти України, засвідчила, що наявні міжнародно-правові механізми не завжди є достатньо ефективними у стримуванні держав-порушників від вчинення воєнних злочинів і масових порушень прав людини. Враховуючи це, постає необхідність удосконалення як міжнародного, так і національного законодавства у цій сфері. По-перше, доцільно посилити вимоги щодо імплементації норм міжнародного гуманітарного права у внутрішнє право держав, зокрема шляхом уніфікації підходів до криміналізації воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Українське законодавство вже зробило крок у цьому напрямку, однак подальше вдосконалення потребує чіткого визначення складів відповідних злочинів із урахуванням сучасної практики міжнародних трибуналів. По-друге, слід розширити повноваження національних судів щодо розгляду справ про порушення прав людини у воєнний час, надаючи їм право прямо застосовувати міжнародні конвенції та прецеденти міжнародних судових органів. По-третє, необхідно посилити міждержавну співпрацю у сфері розслідування та переслідування воєнних злочинів, зокрема шляхом удосконалення механізмів доказування та обміну інформацією. Окремої уваги потребує розвиток системи захисту жертв конфліктів і свідків, що співпрацюють зі слідством, включаючи створення національних програм підтримки постраждалих. На міжнародному рівні доцільно активізувати діяльність ООН, Міжнародного кримінального суду та інших установ у частині контролю за виконанням державами зобов'язань у сфері МГП і прав людини. Крім того, необхідним є запровадження ефективного механізму санкційного впливу на держави, які систематично порушують норми права, та створення міжнародного трибуналу ad hoc для розслідування воєнних злочинів, вчинених під час сучасних конфліктів. У підсумку, лише за умов послідовного вдосконалення правових механізмів, тісної міжнародної співпраці та належного внутрішнього нормативного забезпечення можна гарантувати реальний захист прав людини навіть в умовах збройного протистояння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Окопник О., Прилипко В., Павліченко І. Механізми міжнародно-правової відповідальності за порушення прав людини під час воєнних дій. *Національні інтереси України*. 2025. № 3(8). С. 1–14.
2. Моца А.А., Моца В.В. Права людини в умовах воєнного стану. *Наукові перспективи*. 2022. № 4(22). С. 280–291.
3. Степченко Д.О.; Жолудєва В.І. Взаємодія між захистом прав людини та міжнародним правом у контексті воєнних злочинів. *Право і суспільство*. 2024. № 1. С. 1–12.
4. Бані-насер Ф. Алямкін Руслан. Міжнародно-правовий режим захисту прав людини під час внутрішніх. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 6. С. 47–51.
5. Супрун-Ковальчук Т.М. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Віче*. 2024. № 1. С. 1–18.
6. Примаков К.Ю.; Бідняк С.С. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 417–420.
7. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (Додаток) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949: станом на 3 січ. 1955 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a153#Text (дата звернення: 07.04.2025).

8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) з поправками від 30.11.93: Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 30.11.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_911#Text (дата звернення: 07.04.2025).
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 07.04.2025).
10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966: станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 07.04.2025).
11. Ногас Н. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 4. С. 132–136.

УДК 341.43
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.50

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИКИ НАДАННЯ ПРИТУЛКУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ В КОНТЕКСТІ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПРАВОВИЙ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ АНАЛІЗ

Мамедова Е.Г.,
студентка 3 курсу, 4 групи
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Мамедова Е.Г. Трансформація політики надання притулку в Європейському Союзі в контексті безпекових викликів російсько-української війни: правовий та інституційний аналіз.

Стаття присвячена комплексному науково-правовому аналізу трансформаційних процесів у політиці Європейського Союзу у сфері притулку, спричинених безпрецедентним масовим переміщенням осіб внаслідок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України у 2022 році. Досліджено динамічну еволюцію міграційних потоків, особливості функціонування механізму тимчасового захисту та його співвідношення зі стандартними процедурами надання міжнародного захисту. На підставі системного аналізу розкрито та надано значення понять «тимчасовий захист» та «притулок». Крім того, автором охарактеризовано правові механізми захисту прав шукачів притулку в Європейському Союзі. На основі системного аналізу нормативно-правової бази ЄС, зокрема Директиви 2001/55/ЄС, Дублінського регламенту (Регламент (ЄС) № 604/2013) та Регламенту Eurodac (Регламент (ЄС) № 603/2013), а також новітніх законодавчих ініціатив (Новий пакт про міграцію та притулок), виявлено структурні недоліки та ідентифіковано системні виклики в імплементації відповідних механізмів захисту прав переміщених осіб. Висвітлено практичні виклики, що стоять перед спільною політикою надання притулку в Європейському Союзі в умовах масового переміщення, зокрема особливу увагу приділено гендерно-чутливим аспектам та захисту вразливих категорій українських біженців. Проаналізовано інституційну архітектуру координації відповіді ЄС на кризу, включаючи роль ключових інституцій (Європейська Комісія, Агентство ЄС з питань притулку (EUAA), Frontex) та фінансових інструментів (CARE, REACT-EU, AMIF). Особливу увагу приділено практичним викликам інтеграції українських біженців, зокрема питанням доступу до ринку праці, забезпечення житлом, доступу до освіти, медичної допомоги, а також специфічним потребам вразливих категорій осіб (жінки, діти, особи з інвалідністю, люди похилого віку). На підставі проведеного дослідження сформульовано науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правових та інституційних механізмів Спільної європейської системи притулку (CEAS) та розробки довгострокових стратегій інтеграції з урахуванням емпіричного досвіду української кризи.

Ключові слова: російсько-українська війна, вимушене переміщення, тимчасовий захист, політика надання притулку в ЄС, Спільна європейська система притулку, Директива 2001/55/ЄС, Дублінський регламент, Новий пакт про міграцію та притулок, інтеграція біженців, правова трансформація.

Mamedova E.G. Transformation of asylum policy in the European Union in the context of security challenges of the russia-ukraine war: legal and institutional analysis.

The article is devoted to a comprehensive scientific and legal analysis of the transformation processes in the European Union's asylum policy caused by the unprecedented mass displacement of persons as a result of the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine in 2022. The author examines the dynamic evolution of migration flows, the peculiarities of the temporary protection mechanism and its correlation with standard procedures for granting international protection. Based on a systematic analysis, the author reveals and defines the concepts of «temporary protection» and «asylum». In addition, the author characterizes the legal mechanisms for protecting the rights of asylum seekers in the European Union. Based on a systematic analysis of the EU legal framework, in particular, Directive 2001/55/EC, the Dublin Regulation (Regulation (EU) No. 604/2013) and the Eurodac Regulation (Regulation (EU) No. 603/2013), as well as the latest legislative initiatives (the New Migration and Asylum Pact), the author reveals structural shortcomings and identifies systemic challenges in the implementation of the relevant mechanisms for protecting the rights of displaced persons. The article highlights the practical challenges facing the common asylum policy in the European

Union in the context of mass displacement, with special attention paid to gender-sensitive aspects and protection of vulnerable categories of Ukrainian refugees. The institutional architecture for coordinating the EU's response to the crisis is analyzed, including the role of key institutions (European Commission, EU Asylum Agency (EUAA), Frontex) and financial instruments (CARE, REACT-EU, AMIF). Particular attention is paid to the practical challenges of integration of Ukrainian refugees, including access to the labor market, housing, access to education, medical care, as well as the specific needs of vulnerable categories of persons (women, children, persons with disabilities, the elderly). Based on the study, the author formulated scientifically based recommendations for improving the regulatory and institutional mechanisms of the Common European Asylum System (CEAS) and developing long-term integration strategies based on the empirical experience of the Ukrainian crisis.

Key words: Russia-Ukraine war, forced displacement, temporary protection, EU asylum policy, Common European Asylum System, Directive 2001/55/EC, Dublin Regulation, New Pact on Migration and Asylum, refugee integration, legal transformation.

Постановка проблеми. Неспровокована військова агресія, розпочата Російською Федерацією проти України у 2014 році, та, зокрема, її посилення після 24 лютого 2022 року, спричинила наймасштабнішу кризу вимушеного переміщення населення на європейському континенті з часів Другої світової війни. Цей конфлікт змусив мільйони громадян України та іноземців, які легально проживали на її території, шукати міжнародного захисту, переважно в державах-членах Європейського Союзу. Як наслідок, цей масовий наплив створив безпрецедентне операційне навантаження на національні системи притулку, інфраструктуру прийому та механізми інтеграції в юрисдикціях ЄС. Станом на початок 2025 року близько 4,3 мільйона переміщених осіб з України отримали статус тимчасового захисту в межах правової системи ЄС, причому Німеччина, Польща та Чехія несуть основну відповідальність за прийом та розміщення.

Необхідно зазначити, що демографічна структура переміщеного населення характеризується непропорційною представленістю жінок і дітей, а також значною часткою осіб похилого віку та осіб з інвалідністю, що створює додаткові складнощі для систем соціального забезпечення приймаючих країн. Безпрецедентний масштаб цього переміщення, його тривалий характер та особливий правовий статус бенефіціарів тимчасового захисту вимагають ретельної наукової оцінки адекватності та ефективності механізмів реагування, впроваджених як на рівні ЄС, так і на рівні держав-членів.

Особливо важливим з наукової точки зору є виявлення іманентних системних недоліків та регуляторних прогалин як у механізмі тимчасового захисту, так і у стандартних процедурах надання притулку в умовах масового напливу, а також формулювання обґрунтованих рекомендацій щодо подальшого правового та інституційного вдосконалення, спрямованого на зміцнення стійкості та ефективності структур міграційного управління ЄС.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Проблематика спільної політики Європейського Союзу у сферах міграції та притулку є предметом комплексного наукового дослідження значної кількості зарубіжних та вітчизняних учених. У наукових працях висвітлюються різноманітні аспекти даної проблематики, включаючи міграційні наслідки збройного конфлікту (І. Малик), нормативно-правові режими захисту переміщених осіб, які часто формуються під впливом міркувань державної безпеки та суверенітету (М. Вайнер) [1], соціально-економічні виклики інтеграційних процесів, зокрема у сфері трудової міграції (Б. Юськів) [2], та інші суміжні питання.

Вагомим джерелом емпіричних даних та аналітичних узагальнень слугують офіційні звіти та аналітичні матеріали міжнародних міжурядових організацій, таких як Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR) [3] та Міжнародна організація з міграції (IOM) [4], які документують глобальні тенденції вимушеного переміщення та міграції. Також важливу роль відіграють спеціалізовані агенції Європейського Союзу, зокрема Агентство ЄС з питань притулку (EUAA) [5], що аналізує стан Спільної європейської системи притулку, та Європейське агентство прикордонної та берегової охорони (Frontex) [6], яке оцінює ризики та виклики для управління кордонами ЄС. Доповнюють картину дослідження незалежних аналітичних інституцій, що надають національно-специфічний аналіз, як, наприклад, Центр Разумкова [7], який вивчає аспекти міграції, пов'язані з конфліктом в Україні.

Втім, з огляду на перманентний характер збройного конфлікту, послідовне пролонгування режиму тимчасового захисту рішеннями Ради ЄС (наразі до березня 2026 року), складну динаміку інтеграційних процесів бенефіціарів тимчасового захисту в приймаючих суспільствах, а також паралельну імплементацію фундаментальної реформи Спільної європейської системи притулку (CEAS) через ухвалення Нового пакту про міграцію та притулок, означена проблематика зберігає виняткову актуальність та потребує систематичного моніторингу, модернізації дослідницького інструментарію та поглибленого комплексного аналізу динамічної взаємодії зазначених детермінант.

Метою даного дослідження є здійснення комплексного науково-правового аналізу трансформації політики надання притулку та застосування механізму тимчасового захисту в Європейському Союзі в умовах безпекових викликів, спричинених російсько-українською війною, ідентифікація ключових нормативно-правових та інституційних проблем, оцінка ефективності імплементованих на рівні ЄС заходів та формулювання науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення відповідних правових регуляторних механізмів та інституційного забезпечення їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Міграційні процеси, будучи комплексним соціально-правовим феноменом транснаціонального характеру, регламентуються багаторівневою системою нормативно-правових актів міжнародного та національного права.

У відповідь на безпрецедентний масовий наплив осіб, що потребували захисту внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, Європейський Союз, керуючись положеннями статті 78(3) Договору про функціонування Європейського Союзу, вперше з моменту ухвалення відповідного механізму активував Директиву Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року [8] про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо приймання таких осіб та відповідальності за його наслідки.

Зазначений правовий інструмент, розроблений як екстраординарний захід, суттєво відрізняється від стандартної процедури надання міжнародного захисту (притулку), оскільки передбачає надання негайного, колективного та тимчасового захисту чітко визначеній категорії переміщених осіб (громадяни України та члени їхніх сімей, а також особи без громадянства та громадяни третіх країн, які користувалися міжнародним або еквівалентним національним захистом в Україні, та члени їхніх сімей) без необхідності проведення індивідуальної процедури розгляду заяв про надання притулку.

Зазначений режим надає бенефіціарам гармонізований набір прав на всій території ЄС, що включає право на отримання дозволу на проживання на період дії захисту (який Радою ЄС було продовжено до 4 березня 2026 року), доступ до ринку праці та професійного навчання, доступ до належного житла, соціального забезпечення та медичної допомоги, а також доступ до освіти для неповнолітніх осіб. Координацію імплементації Директиви на рівні ЄС було покладено на Європейську Комісію (зокрема, Генеральний директорат з питань міграції та внутрішніх справ – DG HOME), яка діяла через спеціально створену Платформу солідарності [8].

Незважаючи на те, що активація Директиви дозволила уникнути колапсу національних систем притулку та забезпечити оперативне надання базових прав мільйонам людей, її практичне застосування виявило певні розбіжності в національних підходах до імплементації (наприклад, щодо обсягу прав, категорій осіб, що підпадають під дію захисту, зокрема деяких громадян третіх країн, які проживали в Україні на інших підставах) та створило правову диференціацію порівняно з шукачами притулку з інших регіонів світу, що актуалізувало дискусії щодо справедливості та послідовності міграційної політики ЄС [8].

Важливо зазначити, що особи, які користуються тимчасовим захистом, зберігають за собою право в будь-який час подати заяву про надання міжнародного захисту (статусу біженця або додаткового захисту), однак розгляд такої індивідуальної заяви відбувається за стандартною, часто тривалою та більш складною процедурою.

Функціонування стандартної системи надання притулку в Європейському Союзі базується на комплексі нормативно-правових актів, відомому як Спільна європейська система притулку (CEAS), фундаментальними елементами якої традиційно вважаються Дублінський регламент (наразі – Регламент (ЄС) № 604/2013) [9] та Регламент Eurodac (Регламент (ЄС) № 603/2013) [10].

Дублінська система встановлює критерії та механізми для визначення єдиної держави-члена, відповідальної за розгляд заяви про надання міжнародного захисту, поданої на території однієї з держав-членів, Норвегії, Ісландії, Швейцарії чи Ліхтенштейну. Основним принципом є відповідальність держави першого в'їзду, хоча передбачено й інші критерії (наприклад, наявність членів сім'ї, візи чи дозволу на проживання). База даних відбитків пальців Eurodac слугує інструментом для перевірки дотримання Дублінських правил та запобігання множинним заявам [9].

Однак міграційна криза 2015-2016 років, а згодом і криза, спричинена війною в Україні (хоча до українців Дублінські правила переважно не застосовувалися через активацію Тимчасового захисту), виразно продемонстрували системні недоліки Дублінської системи. Серед основних проблем – непропорційний тиск на держави-члени на зовнішніх кордонах ЄС, обмежена ефективність механізмів передачі заявників між країнами, недостатній рівень солідарності та розподілу відповідальності, а також виникнення значних вторинних переміщень шукачів притулку всередині ЄС, зумовлених різними стандартами прийому та інтеграційними перспективами.

Ці системні вади стали ключовим поштовхом до розробки Європейською Комісією у 2020 році Нового пакту про міграцію та притулок – амбітного пакету законодавчих пропозицій, спрямованого

на створення більш стійкої, справедливої та ефективної загальноєвропейської системи управління міграцією та наданням притулку. Пакт пропонує комплексний підхід, що охоплює управління зовнішніми кордонами (включаючи обов'язковий передв'їздовий скринінг), реформування процедур надання притулку (з акцентом на прискорених прикордонних процедурах), запровадження обов'язкового, але гнучкого механізму солідарності (що передбачає релокацію шукачів притулку, фінансові внески або надання операційної підтримки), посилення співпраці з третіми країнами та ефективнішу політику повернення осіб, які не мають права на перебування в ЄС.

Окремий блок пропозицій стосується управління кризовими ситуаціями та ситуаціями форс-мажору (Кризовий регламент), який встановлює спеціальні правила та можливі відступи від стандартних процедур в умовах масового напливу мігрантів, водночас передбачаючи механізми солідарності та можливість прискореного надання захисту (prima facie) чи тимчасового призупинення Дублінських передач.

Незважаючи на заявлені цілі щодо підвищення ефективності та солідарності, Новий пакт зазнав суттєвої критики з боку правозахисних організацій, агенцій ООН та деяких академічних кіл через потенційні ризики зниження стандартів захисту прав шукачів притулку та біженців, зокрема права на доступ до території та процедури притулку, принципу non-refoulement (не висилання), права на ефективний засіб правового захисту, а також через розширення підстав для затримання та посилення акценту на прикордонних процедурах, що можуть обмежити доступ до справедливого розгляду справи.

У відповідь на кризу, спричинену російською агресією, Європейський Союз мобілізував значні фінансові, інституційні та операційні ресурси для підтримки України та держав-членів, що приймають переміщених осіб. Окрім прямої гуманітарної допомоги Україні та сприяння у сфері цивільного захисту, було вжито заходів для посилення управління зовнішніми кордонами ЄС та підтримки національних систем прийому. Ключову координаційну роль відіграла Європейська Комісія, яка тісно співпрацювала з відповідними агенціями ЄС.

Агентство ЄС з питань притулку (EUAA) надавало операційну та технічну підтримку державам-членам у реєстрації заявників, обробці заяв, забезпеченні стандартів прийому та розбудові потенціалу національних систем притулку. Європейське агентство прикордонної та берегової охорони (Frontex) [4] посилило свою присутність на східних кордонах ЄС, допомагаючи державам-членам в управлінні кордонами та боротьбі з транскордонною злочинністю.

Для забезпечення швидкого та гнучкого фінансування надзвичайних потреб, пов'язаних із прийомом біженців, було запроваджено спеціальний механізм CARE (Cohesion's Action for Refugees in Europe). Він дозволив державам-членам з максимальною гнучкістю переспрямовувати невикористані кошти з фондів політики згуртування періоду 2014-2020 рр. (Європейський фонд регіонального розвитку – ERDF та Європейський соціальний фонд – ESF) на фінансування широкого спектру заходів: від надання тимчасового житла, харчування та медичної допомоги до підтримки інтеграції на ринку праці та доступу до освіти.

Додаткове фінансування було також мобілізовано через інструмент REACT-EU (Recovery Assistance for Cohesion and the Territories of Europe), що є частиною фонду відновлення NextGenerationEU (понад 10 млрд євро було виділено на цілі, пов'язані з міграційною кризою), а також через Фонд притулку, міграції та інтеграції (AMIF), зокрема шляхом надання екстреної фінансової допомоги прикордонним державам-членам. Загальний обсяг фінансових ресурсів ЄС, мобілізованих на початковому етапі кризи для підтримки біженців з України та приймаючих країн, оцінювався у понад 17 млрд євро, що свідчить про значний масштаб фінансової солідарності в межах Союзу.

Аналіз практичної імплементації тимчасового захисту виявляє також низку системних викликів, що потребують нормативно-правового та інституційного вирішення [11, 12]. Передусім, існує проблема нерівномірного розподілу переміщених осіб між державами-членами ЄС, при цьому країни Центральної та Східної Європи (особливо Польща, Чехія, Словаччина) несуть непропорційно високе навантаження на національні системи прийому та інтеграції.

Слід також відзначити проблему правової невизначеності щодо довгострокових перспектив для бенефіціарів тимчасового захисту. Хоча механізм тимчасового захисту був концептуально розроблений як тимчасовий інструмент, пролонгований характер конфлікту в Україні актуалізує питання щодо переходу від тимчасового статусу до більш стабільних форм правового перебування для тих осіб, які не зможуть повернутися в Україну після завершення дії тимчасового захисту.

Окремої уваги заслуговує аспект неоднорідності імплементації Директиви в національних правових системах держав-членів, що створює передумови для юридичної фрагментації та потенційного зниження рівня захисту прав переміщених осіб. Це також посилює ризики вторинних міграційних рухів всередині ЄС, коли переміщені особи переміщуються до держав-членів з більш сприятливими умовами перебування.

Вирішення зазначених проблем потребує комплексного підходу, що передбачатиме гармонізацію національних практик імплементації; встановлення чіткіших механізмів солідарності та розподілу відповідальності; розробку механізмів трансформації тимчасового захисту у більш стабільні форми перебування; створення ефективних інструментів фінансової підтримки довгострокової інтеграції; а також забезпечення координації між інституціями ЄС, національними органами влади та міжнародними організаціями.

Висновки. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України спричинила безпрецедентне за масштабами вимушене переміщення населення, що стало екстраординарним випробуванням для Спільної європейської системи притулку (CEAS) та міграційної політики Європейського Союзу в цілому.

Історично перша активація механізму тимчасового захисту відповідно до Директиви 2001/55/ЄС виявилася критично важливим інструментом оперативного та колективного захисту мільйонів переміщених осіб, запобігши потенційному колапсу національних систем притулку держав-членів ЄС. Водночас українська криза експліцитно продемонструвала структурні недоліки існуючої нормативно-правової та інституційної архітектури CEAS, актуалізувавши необхідність імплементації системних реформ для забезпечення довгострокової стійкості, ефективності та гуманітарної адекватності реагування ЄС на сучасні та потенційні міграційні виклики.

На підставі проведеного комплексного науково-правового аналізу нормативних, інституційних та імплементаційних аспектів політики Європейського Союзу у сфері притулку та тимчасового захисту в контексті безпекових викликів російсько-української війни, можна сформулювати такі науково обґрунтовані рекомендації:

1. Забезпечити своєчасне ухвалення та, що принципово важливо, всеохоплюючу, послідовну та добросовісну імплементацію нормативно-правових актів Нового пакту про міграцію та притулок усіма державами-членами. Особливу увагу необхідно приділити практичній операціоналізації механізмів обов'язкової солідарності, гарантуючи їхню дієвість у забезпеченні справедливого розподілу відповідальності та попередженні диспропорційного тиску на окремі держави-члени. Імперативним є встановлення ефективних юридичних гарантій дотримання фундаментальних прав людини, включаючи право на притулок та принцип non-refoulement, на всіх етапах процедур, особливо під час прикордонного скринінгу, прискорених процедур та в кризових ситуаціях. Реформування Дублінської системи в рамках Пакту має бути спрямоване на досягнення більшої нормативної передбачуваності, процедурної справедливості та інституційної ефективності у визначенні відповідальної держави-члена.

2. Сформулювати чітку та юридично передбачувану загальноєвропейську стратегію щодо правового статусу осіб, які користуються тимчасовим захистом, після закінчення терміну його дії (4 березня 2026 року). Дана стратегія повинна гарантувати правову визначеність та забезпечити правову неперервність при переході до інших легітимних статусів перебування для тих осіб, які не можуть або не бажають повернутися до України з об'єктивних підстав. Необхідно нормативно закріпити диференційовані шляхи до отримання довгострокових дозволів на проживання (зокрема, на підставі трудової зайнятості, навчання, сімейних зв'язків) або спрощений доступ до процедур міжнародного захисту для осіб, які продовжують його потребувати, уникаючи періодів правової невизначеності та потенційної нерегулярності перебування.

3. Здійснити стратегічні інвестиції у розробку та реалізацію комплексних, багатовимірних та довгострокових програм інтеграції, які мають бути сконцентровані на:

- сприянні працевлаштуванню відповідно до професійних кваліфікацій через імплементацію гармонізованих процедур їх визнання, забезпеченні доступу до цільових мовних курсів та програм професійної перепідготовки чи підвищення кваліфікації.
- розробці та фінансовій підтримці сталих механізмів для забезпечення доступу до гідного та економічно доступного довгострокового житла, включаючи соціальне житло та програми субсидування оренди.
- гарантуванні недискримінаційного доступу до освітніх систем усіх рівнів для дітей та дорослих, включаючи необхідну лінгвістичну та психосоціальну підтримку в навчальних закладах. Забезпеченні повного та рівного доступу до національних систем охорони здоров'я, з особливим акцентом на послугах з охорони психічного здоров'я та психосоціальної реабілітації.

4. Інтегрувати диференційований підхід, заснований на ідентифікації та врахуванні специфічних потреб та вразливостей, у всі компоненти політики прийому та інтеграції. Розробити та забезпечити достатнє фінансування цільових програм та індивідуалізованих заходів підтримки для задоволення особливих потреб жінок (особливо одиноких матерів), дітей (включаючи несупроводжуваних неповнолітніх), осіб з інвалідністю та людей похилого віку, забезпечуючи їхню повну соціальну інклюзію та реалізацію гарантованих прав.

5. Надати Агентству ЄС з питань притулку необхідні фінансові, людські ресурси та розширені нормативні повноваження для ефективного виконання його мандату. Це передбачає посилення його ролі у наданні операційної підтримки державам-членам, здійсненні незалежного моніторингу дотримання стандартів CEAS, сприянні конвергенції національних практик через розробку гармонізованих керівництв та тренінгових програм, а також у зборі та аналізі емпіричних даних щодо ситуації у сфері притулку в ЄС.
6. Гарантувати передбачуване, достатнє та стале фінансування заходів з прийому та інтеграції біженців з України та інших шукачів притулку через відповідні фонди ЄС (AMIF, ESF+, ERDF) та адекватні асигнування з національних бюджетів. Необхідно забезпечити довгострокове фінансування, що кореспондує з реальними потребами інтеграційного процесу, та імплементувати ефективні механізми моніторингу цільового використання виділених коштів.

Подолання комплексу викликів, пов'язаних із безпрецедентним вимушеним переміщенням громадян України, вимагає не лише реактивних заходів оперативного реагування, але й стратегічного бачення, скоординованих та послідовних зусиль на загальноєвропейському, національному та регіональному рівнях. Фундаментальне значення має непохитна відданість принципам міжнародного права щодо біженців, міжнародного гуманітарного права, права прав людини та європейської солідарності.

Емпіричний досвід, акумульований під час реагування на українську кризу, надає унікальну можливість для критичного переосмислення та системного реформування існуючих правових та інституційних підходів, що має стати методологічною основою для конструювання більш стійкої, справедливої, ефективної та гуманної системи управління міграцією та наданням притулку в Європейському Союзі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Weiner M. Security, Stability, and International Migration. International Security. 1993. Vol. 17, No. 3. P. 91–126. DOI: 10.2307/2539131.
2. Юськів Б.М. Глобалізація і трудова міграція в Європі: монографія. Рівне: Видавець О.М. Зень, 2009. 476 с. ISBN 978-966-2096-86-6.
3. Global Trends: Forced Displacement in 2023 / United Nations High Commissioner for Refugees. Geneva: UNHCR, 2024. URL: https://www.unhcr.org/sites/default/files/2024-06/global-trends-report-2023.pdf (дата звернення: 2024-11-15).
4. World Migration Report 2024 / ed. by M. McAuliffe, L. A. Oucho. Geneva: International Organization for Migration, 2024. 384 p. URL: https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2024 (дата звернення: 2024-11-15). ISBN 978-92-9268-598-0 (PDF).
5. EUAA Asylum Report 2024 / European Union Agency for Asylum. Valletta: EUAA, 2024. URL: https://euaa.europa.eu/asylum-report-2024 (дата звернення: 2024-11-15).
6. Strategic Risk Analysis 2024 / Frontex. Warsaw: Frontex, 2024. URL: https://www.frontex.europa.eu/publications/strategic-risk-analysis-2024-aOUm7Q (дата звернення: 2024-11-15). DOI: 10.2819/474426. ISBN 978-92-9406-785-2 (PDF).
7. Дослідження гендерної специфіки вимушеної міграції з України до ЄС в умовах військового конфлікту / О. Пищуліна, Т. Марцінковська, Д. Добровольський, В. Юрчишин; Центр Разумкова. Київ, 2024. URL: https://razumkov.org.ua/images/2024/01/29/2024-Pyshchulina-EDNANNYA-SITE.pdf (дата звернення: 2024-11-15).
8. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. Official Journal of the European Union. L 212. 2001. P. 12–23. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj/eng (дата звернення: 2025-04-29).
9. Regulation (EU) No 604/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person (recast). Official Journal of the European Union. L 180. 2013. P. 31–59. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2013/604/oj/eng (дата звернення: 2025-04-29).
10. Regulation (EU) No 603/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on the establishment of 'Eurodac' for the comparison of fingerprints for the effective application of Regulation (EU) No 604/2013 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person and requesting comparisons with

Eurodac data by Member States' law enforcement authorities and Europol for law enforcement purposes, and amending Regulation (EU) No 1077/2011 establishing a European Agency for the operational management of large-scale IT systems in the area of freedom, security and justice (recast). Official Journal of the European Union. L 180. 2013. P. 1–30. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2013/603/oj/eng (дата звернення: 2025-04-29).

11. BBC News Україна. Скільки українців не повернуться з-за кордону і чим це загрожує Україні. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c06e1y0lv80o.
12. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-5-ukraintsi-za-kordonom.

УДК 341.213.5(061.1ЄС)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.51

ТРАНСФОРМАЦІЯ САНКЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: ВІД ДЕКЛАРАТИВНОСТІ ДО ГЛОБАЛЬНОГО РЕЖИМУ САНКЦІЙ

Новиков О.С.,
студент 3 курсу факультету прокуратури
НЮУ ім. Ярослава Мудрого

Новиков О.С. Трансформація санкційної політики ЄС у сфері захисту прав людини: від декларативності до глобального режиму санкцій.

Стаття присвячена комплексному аналізу еволюції санкційної політики Європейського Союзу у сфері захисту прав людини, акцентуючи увагу на її кардинальній трансформації від переважно декларативних та фрагментарних заходів до інституціоналізованого, системного глобального режиму санкцій. Центральним об'єктом дослідження є Регламент (ЄС) 2020/1998, який закріпив цей новий механізм. Дослідження здійснено із застосуванням інституційного аналізу, порівняльно-правового методу та системного підходу.

Детально розглянуто правову природу цього режиму, його універсальний характер, що дозволяє застосовувати обмежувальні заходи незалежно від географічного розташування правопорушника. Проаналізовано інституційну архітектуру, що включає роль ключових інституцій ЄС (Рада ЄС, Європейська служба зовнішніх справ, Європейська Комісія) та держав-членів у процесі ініціювання, ухвалення та імплементації санкцій. Розкрито критерії застосування обмежувальних заходів, зокрема щодо серйозності та системного характеру порушень прав людини, таких як геноцид, злочини проти людяності, тортури та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, види поводження.

Проведено порівняльний аналіз глобального режиму санкцій ЄС з американським Актом Магнітського, виявлено спільні риси та суттєві відмінності, зокрема у ступені централізації прийняття рішень та підходах до імплементації. Особливу увагу приділено висвітленню практики реагування Європейського Союзу на повномасштабну військову агресію рф проти України, що продемонструвала як потенціал, так і певні обмеження існуючої санкційної політики, ставши каталізатором для її подальшого посилення.

Ідентифіковано та проаналізовано ключові виклики ефективності санкційного механізму ЄС. Серед них – значна децентралізація процесу імплементації санкцій на національному рівні державами-членами, що може призводити до нерівномірного застосування та створення «слабких ланок». Також розглянуто проблеми, пов'язані зі складними схемами обходу запроваджених обмежень та недостатньою координацією. Обґрунтовано нагальну потребу в уніфікації процедур імплементації та контролю, а також у чіткому визначенні конкретних, вимірюваних, досяжних, релевантних та обмежених у часі (SMART) цілей для кожного санкційного режиму та індивідуального рішення.

На основі проведеного дослідження сформульовано науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення санкційної політики ЄС. Ці пропозиції включають посилення координації, розширення аналітичного потенціалу для виявлення схем обходу та вдосконалення моніторингу. Наголошено, що вивчення досвіду ЄС у цій сфері є надзвичайно актуальним для України в процесі формування та гармонізації власної ефективної санкційної стратегії відповідно до міжнародних стандартів.

Ключові слова: Європейський Союз, санкційна політика, права людини, глобальний режим санкцій ЄС з прав людини, Регламент (ЄС) 2020/1998, Акт Магнітського, імплементація санкцій, ефективність санкцій.

Novykov O.S. The transformation of EU sanctions policy for human rights protection: from a declaratory stance to a global regime.

This article provides a comprehensive analysis of the evolution of the European Union's sanctions policy in the field of human rights protection, focusing on its fundamental transformation from predominantly declarative and fragmented measures to an institutionalized, systemic global sanctions regime. The central subject of the research is Regulation (EU) 2020/1998, which established this new mechanism. The study employs institutional analysis, comparative legal methodology, and a systemic approach.

The legal nature of this regime is examined in detail, including its universal character that allows for the application of restrictive measures irrespective of the perpetrator's geographical location. The institutional architecture is analyzed, encompassing the roles of key EU institutions (the Council of the EU, the European External Action Service, the European Commission) and Member States in the process of initiating, adopting, and implementing sanctions. The criteria for applying restrictive measures are disclosed, particularly concerning the severity and systemic nature of human rights violations, such as genocide, crimes against humanity, torture, and other cruel, inhuman, or degrading treatment.

A comparative analysis of the EU's global sanctions regime with the American Magnitsky Act is conducted, identifying common features and significant differences, especially in the degree of centralization in decision-making and implementation approaches. Particular attention is paid to the European Union's response to the full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine, which has demonstrated both the potential and certain limitations of the existing sanctions policy, acting as a catalyst for its further strengthening.

Key challenges to the effectiveness of the EU's sanctions mechanism are identified and analyzed. These include the significant decentralization of the sanctions implementation process at the national level by Member States, which can lead to uneven application and the creation of «weak links.» Problems related to complex schemes for circumventing imposed restrictions and insufficient coordination are also considered. The urgent need for the unification of implementation and control procedures, as well as for the clear definition of specific, measurable, achievable, relevant, and time-bound (SMART) objectives for each sanctions regime and individual decision, is substantiated.

Based on the conducted research, evidence-based proposals for improving the EU's sanctions policy are formulated. These proposals include strengthening coordination, expanding analytical capabilities for detecting circumvention schemes, and enhancing monitoring. It is emphasized that studying the EU's experience in this area is highly relevant for Ukraine in the process of developing and harmonizing its own effective sanctions strategy in accordance with international standards.

Key words: European Union, sanctions policy, human rights, EU Global Human Rights Sanctions Regime, Regulation (EU) 2020/1998, Magnitsky Act, implementation of sanctions, effectiveness of sanctions.

Постановка проблеми. Забезпечення та захист прав людини декларуються Європейським Союзом як фундаментальні цінності та невід'ємні пріоритети його зовнішньої політики. Однак, незважаючи на таку формальну проголошеність, протягом тривалого періоду санкційна політика ЄС у цій надзвичайно чутливій сфері характеризувалася значною фрагментарністю, недостатньою послідовністю та обмеженою адаптованістю до динамічних викликів, що постають у контексті сучасних міжнародних конфліктів та системних порушень прав людини в третіх країнах. Відсутність єдиного, всеосяжного та ефективного механізму реагування на серйозні порушення прав людини підривала авторитет ЄС як глобального гравця, здатного дієво відстоювати заявлені принципи. Ця проблематика набуває особливої гостроти в умовах зростання автократичних тенденцій у світі та ескалації збройних конфліктів, що супроводжуються масовими порушеннями міжнародного гуманітарного права та прав людини.

Актуальність даного дослідження зумовлена нагальною науковою та практичною необхідністю глибокого осмислення якісної трансформації санкційної політики ЄС: переходу від переважно символічного, часто запізнілого реагування на кричущі порушення, до створення та функціонування інституціоналізованого, нормативно врегульованого механізму цільових обмежувальних заходів. Йдеться, зокрема, про аналіз правових засад, інституційно-процедурної архітектури та практичної ефективності глобального режиму санкцій ЄС у сфері прав людини, запровадженого Регламентом (ЄС) 2020/1998 [1]. Розуміння цих аспектів є критично важливим для оцінки спроможності ЄС ефективно протидіяти порушенням прав людини та утверджувати верховенство права на міжнародній арені.

Методологія роботи. Дослідження трансформації санкційної політики ЄС у сфері захисту прав людини здійснено із застосуванням комплексу загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Інституційний аналіз дозволив вивчити нормативно-правові механізми функціонування глобального режиму санкцій ЄС та його взаємодію з іншими інструментами зовнішньої правозахисної політики. За допомогою порівняльно-правового методу зіставлено підходи ЄС та США (зокрема, «Акту Магнітського») до цільових санкцій, виявляючи спільні риси, відмінності та потенціал для вдосконалення. Системний підхід забезпечив комплексне розуміння санкційної політики як інтегрованої частини зовнішньої правозахисної стратегії ЄС, враховуючи політичні, економічні та безпекові виміри. Аналіз нормативно-правових актів, рішень Суду ЄС, офіційних документів та наукових публікацій, поряд із вивченням кейсів застосування санкцій, сприяв концептуалізації клю-

чових понять, таких як «цільові санкції», «глобальний санкційний режим» та «умовність санкцій», що є визначальними для розуміння сучасного етапу розвитку європейської санкційної парадигми.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного наукового аналізу еволюції, поточного стану та перспектив розвитку санкційної політики Європейського Союзу в галузі захисту прав людини. Це включає детальне дослідження правових та інституційних механізмів глобального санкційного режиму ЄС у зазначеній сфері, а також критичну оцінку його практичної ефективності в умовах сучасних геополітичних викликів та системних порушень прав людини.

Завдання дослідження. Для досягнення окресленої мети передбачається проаналізувати доктринальні основи та нормативно-правову природу глобального режиму санкцій ЄС за серйозні порушення прав людини, визначивши його роль у системі зовнішньополітичних інструментів Союзу. Дослідженню підлягають процедурні аспекти, критерії та підстави застосування цільових обмежувальних заходів, а також механізми їх перегляду. Буде узагальнено практику застосування санкційного режиму, зокрема, у відповідь на агресію РФ проти України та інші резонансні випадки. Також визначатиметься взаємозв'язок санкційного режиму з іншими елементами правозахисної політики ЄС, включаючи регулювання корпоративної відповідальності та торговельні відносини. Останнім завданням встановлено ідентифікацію юридичних, інституційних та практичних обмежень ефективності санкційної політики ЄС та формулювання рекомендацій щодо її вдосконалення для підвищення результативності у сфері захисту прав людини на міжнародному рівні.

Результати дослідження. Правова природа та інституційна основа глобального режиму санкцій Європейського Союзу у сфері прав людини визначаються низкою фундаментальних нормативних актів, серед яких центральне місце посідає Регламент Ради (ЄС) 2020/1998 від 7 грудня 2020 року [1]. Цей документ встановлює рамкові засади для застосування обмежувальних заходів стосовно фізичних та юридичних осіб, а також утворень чи органів, відповідальних за серйозні порушення прав людини та зловживання у цій сфері, або причетних до них. Ухвалення зазначеного Регламенту стало знаковою подією, що символізувала якісний перехід від переважно політичних декларацій та ситуативних рішень до більш формалізованого, системного та юридично обґрунтованого механізму реагування на порушення прав людини в глобальному масштабі. Цей крок значною мірою був інспірований досвідом інших міжнародних акторів, зокрема успішним застосуванням американського Глобального акту Магнітського про відповідальність за порушення прав людини (Global Magnitsky Human Rights Accountability Act) [2], хоча і зберіг специфічні риси, притаманні правовій системі та інституційній структурі ЄС.

У рамках зазначеного Регламенту (ЄС) 2020/1998 було закладено міцну нормативну основу для накладення цільових персональних санкцій на фізичних та юридичних осіб, які ідентифіковані як відповідальні за вчинення або сприяння системним та грубим порушенням основоположних прав людини. Важливою особливістю цього режиму є його універсальний характер, тобто можливість застосування обмежувальних заходів незалежно від географічного розташування правопорушника чи місця скоєння злочину. Це дозволяє Європейському Союзу реагувати на порушення прав людини в будь-якій точці світу, не обмежуючись конкретними країновими режимами санкцій.

Водночас, попри певну схожість цілей та об'єктів впливу, існують суттєві відмінності між підходами ЄС та США. Зокрема, американський Акт Магнітського передбачає значно вищий ступінь централізації у прийнятті рішень та імплементації санкційної політики, де ключова роль належить виконавчій владі. Натомість Європейський Союз реалізує свою санкційну політику через більш складну, децентралізовану модель, що передбачає активне залучення держав-членів на всіх етапах – від ініціювання пропозицій до забезпечення практичного виконання запроваджених обмежувальних заходів на національному рівні.

Процедура включення фізичних чи юридичних осіб до санкційного списку Європейського Союзу в рамках глобального режиму захисту прав людини є багатоетапним процесом, що передбачає узгоджені дії наднаціональних інституцій та держав-членів. Як правило, ініціатива щодо внесення пропозицій надходить від однієї або кількох держав-членів, або ж від Високого представника Союзу із закордонних справ і політики безпеки. Ці пропозиції ретельно розглядаються та обговорюються на рівні робочих груп Ради ЄС, зокрема, у Комітеті постійних представників урядів держав-членів при Європейському Союзі (COREPER). Остаточне рішення про запровадження санкцій ухвалюється Радою Європейського Союзу одноголосно, що підкреслює важливість консенсусу між державами-членами у цій чутливій сфері.

Підставою для включення до санкційних списків можуть слугувати достовірно підтверджені факти серйозних порушень прав людини, таких як геноцид, злочини проти людяності, тортури та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, види поводження чи покарання, позасудові страти, насильницькі зникнення, а також системні та грубі обмеження свободи думки, совісті, релігії чи віросповідання, свободи мирних зібрань та асоціацій.

Інституційно-правове забезпечення реалізації санкційної політики Європейського Союзу є комплексною системою, що спирається на взаємодію ключових інституцій ЄС та національних компетентних органів держав-членів. Центральну координуючу роль відіграє Європейська служба зовнішніх справ (ЄСЗС), яка відповідає за розробку пропозицій щодо санкцій, моніторинг ситуації з правами людини в третіх країнах та підтримання діалогу з міжнародними партнерами. Європейська Комісія, зі свого боку, забезпечує належне застосування та імплементацію санкцій у сферах, що належать до її компетенції, зокрема, у питаннях торгівлі, фінансових послуг та митного контролю. Надзвичайно важливою є також діяльність розгалуженої мережі національних компетентних органів держав-членів, на які покладається безпосереднє виконання рішень про запровадження санкцій, включаючи заморожування активів, заборону на в'їзд та надання фінансових послуг підсанкційним особам. Ця децентралізована модель імплементації, хоча й відображає федеративну природу ЄС, водночас може породжувати певні виклики у забезпеченні однакового та ефективного застосування санкцій на всій території Союзу.

Критерії для застосування санкцій в рамках глобального режиму ЄС у сфері прав людини передбачають встановлення не лише факту порушення, але й оцінку його серйозності та системного характеру. Це означає, що обмежувальні заходи спрямовані не на поодинокі інциденти, а на діяння, що свідчать про послідовну політику або широкомасштабну практику утисків та зловживань. У фокус уваги санкційного механізму потрапляють дії, що спричинили або могли спричинити значну шкоду фізичній недоторканності, життю, здоров'ю або людській гідності. Також враховуються порушення, які мають виразний транснаціональний вимір, наприклад, переслідування правозахисників за кордоном, або є безпосереднім наслідком державної політики, спрямованої на придушення основоположних свобод та прав. Такий підхід дозволяє концентрувати зусилля на найбільш кричущих випадках та уникати надмірного розширення сфери застосування санкцій.

Аналіз практики застосування глобального санкційного режиму ЄС у сфері прав людини дозволяє виокремити певну типологію порушень, які найчастіше стають підставою для запровадження обмежувальних заходів. До таких типових порушень належать, зокрема, жорстокі репресії проти представників політичної опозиції, громадських активістів та незалежних журналістів; організація та здійснення масових свавільних затримань та арештів; систематичні утиски та переслідування журналістів, блогерів та медіа-організацій з метою придушення свободи слова та доступу до інформації; а також впровадження та реалізація дискримінаційної політики та практики щодо етнічних, релігійних чи інших меншин, що призводить до грубого порушення їхніх прав. Ця типологія не є вичерпною, проте вона відображає пріоритетні напрямки правозахисної діяльності ЄС у рамках його санкційної політики.

У регіональному вимірі географія застосування санкційних заходів ЄС у сфері прав людини демонструє значну концентрацію щодо суб'єктів, пов'язаних із діяльністю державних та недержавних акторів у Російській Федерації, Ісламській Республіці Іран, М'янмі, Корейській Народно-Демократичній Республіці та Сирійській Арабській Республіці. Окрім цього, обмежувальні заходи активно застосовуються стосовно окремих осіб та організацій з низки африканських країн, де фіксуються серйозні та системні порушення прав людини, часто пов'язані зі збройними конфліктами, терористичною діяльністю або авторитарними режимами.

Безпрецедентне за своїми масштабами та характером впровадження обмежувальних заходів [3] у відповідь на повномасштабну військову агресію Російської Федерації проти України, розпочату у лютому 2022 року, кардинально трансформувало роль Європейського Союзу, перетворивши його на одного з ключових та найактивніших акторів глобальної санкційної дипломатії. Ця реакція продемонструвала здатність ЄС до швидкої мобілізації та ухвалення рішучих колективних дій перед обличчям прямої загрози міжнародному миру, безпеці та фундаментальним принципам міжнародного права.

Запровадження понад дванадцяти послідовних пакетів санкційних заходів проти Російської Федерації та Республіки Білорусь, що включають такі безпрецедентні кроки, як відключення провідних російських банків від міжнародної системи передачі фінансових повідомлень SWIFT, запровадження широкомасштабного ембарго на імпорт російських енергоносіїв (зокрема, нафти та вугілля), встановлення жорстких обмежень на експорт високотехнологічної продукції та товарів подвійного призначення, а також накладення персональних санкцій (замороження активів та заборона на в'їзд) щодо тисяч фізичних та юридичних осіб, причетних до агресії та порушень міжнародного права, свідчать про безпрецедентну масштабність, комплексність та рішучість санкційної політики Європейського Союзу. Ці заходи спрямовані не лише на покарання агресора, але й на підрив його економічного та військового потенціалу для продовження війни.

Глобальний санкційний режим Європейського Союзу у сфері прав людини не функціонує ізольовано, а тісно інтегрується та взаємодіє з іншими важливими інструментами та напрямками зов-

нішньої правозахисної політики ЄС. Зокрема, спостерігається чіткий синергетичний зв'язок із торговельною політикою, в рамках якої ЄС використовує торговельні преференції та угоди для просування стандартів прав людини та належного врядування в третіх країнах. Важливим елементом стає також посилення вимог щодо належної обачності (due diligence) у діяльності європейських компаній, що зобов'язує їх ідентифікувати, запобігати та пом'якшувати ризики порушень прав людини у своїх глобальних ланцюгах постачання. Крім того, активно розробляються та впроваджуються механізми заборони імпорту на ринок ЄС продукції, виготовленої з використанням примусової праці, що також посилює тиск на порушників прав людини.

У цьому комплексному контексті санкції виступають як важливий, але не єдиний інструмент впливу. Вони діють як доповнення до вже існуючої системи угод про асоціацію, які часто містять положення про повагу до прав людини як суттєвий елемент, а також до диференційованих режимів торгівлі з пільгами, таких як Загальна система преференцій плюс (GSP+), що надає додаткові торговельні переваги країнам, які демонструють прогрес у ратифікації та імплементації міжнародних конвенцій з прав людини та трудових стандартів. Крім того, санкційна політика тісно пов'язана з цілями та завданнями Європейської політики сусідства, яка має на меті поширення демократичних цінностей, стандартів прав людини та верховенства права за межі безпосередніх кордонів Європейського Союзу, сприяючи стабільності та процвітанню в сусідніх регіонах [4].

Запровадження на рівні ЄС нових законодавчих ініціатив, зокрема директив щодо корпоративної належної обачності в ланцюгах постачання (Corporate Sustainability Due Diligence Directive), накладає на компанії, що ведуть свою господарську діяльність на території Європейського Союзу, юридичні зобов'язання щодо активного виявлення, попередження, припинення та пом'якшення негативного впливу на права людини та навколишнє середовище, пов'язаного з їхньою діяльністю, а також діяльністю їхніх дочірніх компаній та ділових партнерів у ланцюгах створення вартості. Такі вимоги об'єктивно посилюють кумулятивний ефект санкційного тиску, оскільки компанії змушені ретельніше перевіряти своїх контрагентів та уникати співпраці з суб'єктами, причетними до порушень прав людини, у тому числі з тими, хто перебуває під санкціями ЄС.

Європейський Союз здійснює систематичний моніторинг дотримання прав людини, демократичних принципів та верховенства права в країнах, охоплених Європейською політикою сусідства. Результати такого моніторингу є основою для прийняття рішень щодо надання фінансової та технічної допомоги, а також для коригування інтенсивності політичного діалогу. Це дозволяє поєднувати обмежувальні заходи (санкції) з інструментами позитивного стимулювання та заохочення реформ, створюючи таким чином більш гнучку та диференційовану систему зовнішнього впливу [5]. Такий підхід, заснований на принципі «більше за більше» (more for more) або «менше за менше» (less for less), спрямований на мотивацію країн-партнерів до реальних кроків у напрямку зміцнення демократії та захисту прав людини.

Критична оцінка ефективності санкційної політики Європейського Союзу у сфері захисту прав людини вимагає всебічного врахування як існуючих правових рамок, так і практичних обмежень, що виникають на етапі її імплементації та правозастосування. Одним із ключових викликів залишається децентралізований характер виконання санкційних рішень у межах самого Союзу. Хоча рішення про запровадження санкцій приймаються на наднаціональному рівні Радою ЄС, їх практична реалізація, включаючи замороження активів, заборону на в'їзд та контроль за дотриманням обмежень, покладається на компетентні органи кожної з держав-членів. Така модель неминуче породжує певну варіативність у тлумаченні та застосуванні санкційних положень, що може призводити до нерівномірного правозастосування та створення «слабких ланок» в загальній системі санкційного тиску.

У межах Європейського Союзу повноваження щодо імплементації санкційних режимів розподілені між понад 160 різними національними органами влади, що включають міністерства закордонних справ, фінансові розвідувальні підрозділи, митні служби, центральні банки та інші спеціалізовані агенції. Така значна кількість залучених акторів, кожен з яких може мати власні адміністративні процедури, інтерпретації та пріоритети, об'єктивно призводить до виникнення істотних розбіжностей у правозастосовчій практиці та, як наслідок, до різного ступеня ефективності реалізації санкцій в окремих державах-членах. Ця фрагментація створює ризики нерівномірного застосування обмежувальних заходів та можливості для їх обходу.

Відсутність повністю уніфікованих процедур імплементації та контролю за дотриманням санкцій на рівні ЄС часто створює значні практичні труднощі як для державних органів, так і для приватних суб'єктів, зокрема фінансових установ та компаній, які зобов'язані забезпечувати належне дотримання численних та складних санкційних режимів. Необхідність орієнтуватися в національних особливостях правозастосування в кожній державі-члені ускладнює комплаєнс-процедури та підвищує ризики ненавмисного порушення санкцій. Це, в свою чергу, може підривати загальну ефективність та цілісність санкційної політики ЄС.

Окрему складність у правовому та практичному плані становить питання екстериторіального застосування санкцій Європейського Союзу, тобто їх поширення на дії та суб'єктів за межами юрисдикції ЄС. Хоча ЄС, на відміну від США, більш стримано підходить до екстериторіального застосування своїх обмежувальних заходів, певні аспекти, зокрема пов'язані з діяльністю європейських компаній за кордоном або транзакціями, що проходять через європейську фінансову систему, можуть мати екстериторіальний ефект. Це викликає правові дискусії та напруженість у відносинах з третіми країнами, які не підтримують санкційну політику ЄС або вважають її втручанням у свої внутрішні справи. Забезпечення дотримання санкцій у таких умовах є особливо складним завданням.

До істотних перешкод на шляху досягнення максимальної ефективності санкційної політики належить також наявність складних та розгалужених схем обходу запроваджених обмежувальних заходів. Суб'єкти, що потрапляють під санкції, часто вдаються до використання підставних компаній, офшорних юрисдикцій, криптовалют, бартерних угод та інших інструментів для приховування своїх активів, продовження забороненої діяльності та мінімізації впливу санкцій. Це вимагає від Європейського Союзу та його держав-членів постійного вдосконалення механізмів моніторингу, посилення нагляду за фінансовими потоками та ланцюгами постачання, регулярного розширення переліків підсанкційних товарів та технологій, а також готовності до застосування вторинних санкцій щодо осіб та компаній, які свідомо сприяють обходу первинних обмежувальних заходів [6].

Окрім зазначених практичних викликів, важливо враховувати, що фізичні та юридичні особи, включені до санкційного списку Європейського Союзу, мають право на ефективний юридичний захист, що є фундаментальним принципом правової держави. Це право передбачає можливість оскарження рішення Ради ЄС про накладення санкцій до Суду Європейського Союзу (зокрема, до Загального Суду). Численні справи, такі як знакові рішення у справах T-85/09 Kadi II [7] або C-72/15 Rosneft [8], демонструють активну роль Суду ЄС у контролі за дотриманням процесуальних прав підсанкційних осіб, а також у перевірці обґрунтованості та пропорційності запроваджених обмежувальних заходів.

Судова практика Суду Європейського Союзу встановлює високі стандарти для інституцій ЄС щодо необхідності надання достатніх та конкретних доказів, що обґрунтовують включення особи до санкційного списку. Рішення про накладення санкцій має базуватися на чітких критеріях, бути належним чином вмотивованим та не порушувати основоположні права, такі як право на власність та право на ведення підприємницької діяльності, більше, ніж це є необхідним для досягнення легітимної мети санкцій.

У глобальному вимірі ефективність санкційної політики Європейського Союзу значною мірою залежить від рівня та якості міжнародної координації з ключовими партнерами. В умовах взаємопов'язаної світової економіки односторонні санкції, навіть ті, що запроваджені таким потужним актором, як ЄС, можуть мати обмежений вплив, якщо інші великі економічні гравці не дотримуються аналогічних обмежувальних заходів. Тому тісна співпраця та узгодження дій з основними міжнародними партнерами, насамперед зі Сполученими Штатами Америки, Великою Британією, Канадою, Японією, Австралією та іншими країнами-однодумцями, дозволяє суттєво підвищити загальний кумулятивний тиск на об'єкт санкцій, забезпечити уникнення небажаного дублювання зусиль або виникнення «лазівок» для обходу санкцій, а також значно підвищити ефективність спільного моніторингу за їх виконанням.

Водночас, навіть за наявності загальної політичної волі до співпраці, можуть виникати певні розбіжності у підходах до конкретних аспектів санкційної політики, зокрема, щодо умов та процедур можливого скасування або пом'якшення санкцій. Порівняльний аналіз, наприклад, з американським «Актом Магнітського» та практикою його застосування, виявляє відмінності в критеріях для делістингу (виключення зі списку санкцій). У Сполучених Штатах скасування санкцій часто прямо пов'язується з виконанням підсанкційною особою або державою чітко визначених конкретних умов або досягненням певних змін у поведінці. Натомість, у практиці Європейського Союзу відсутність чітко сформульованих, вимірюваних та публічно оголошених цілей на етапі запровадження обмежувальних заходів іноді ускладнює або навіть унеможливлює об'єктивну оцінку досягнення бажаного результату та прийняття обґрунтованого рішення про доцільність подальшого збереження чи скасування санкцій.

Ця проблематика підкреслює нагальну необхідність для Європейського Союзу переходу до більш стратегічного підходу у формуванні своєї санкційної політики. Це передбачає розробку та запровадження чітко окреслених, конкретних, вимірюваних, досяжних, релевантних та обмежених у часі (SMART) цілей для кожного санкційного режиму та для кожного випадку накладення індивідуальних санкцій. Важливим є також впровадження систематичного, заснованого на об'єктивних критеріях, підходу до моніторингу та оцінювання ефективності запроваджених санкцій, що дозволить своєчасно коригувати політику та адаптувати її до мінливих обставин.

Висновки та пропозиції. Санкційна політика Європейського Союзу у сфері захисту прав людини трансформувалася від фрагментарних декларацій до системного глобального механізму, закріпленого Регламентом (ЄС) 2020/1998, що надав ЄС потужний інструмент впливу на порушників прав людини. Попри продемонстровану здатність до адаптації, зокрема у відповідь на агресію проти України, цей режим стикається з юридичними, інституційними та практичними обмеженнями, що знижують його ефективність. Ключовими проблемами залишаються децентралізована імплементація санкцій, що призводить до нерівномірного застосування та можливостей для обходу, а також відсутність чітко визначених цілей для багатьох обмежувальних заходів, що ускладнює оцінку їх успішності.

Для підвищення ефективності санкційного режиму ЄС необхідно посилити координацію між державами-членами та інституціями ЄС, уніфікувати процедури реалізації санкцій на національному рівні та розширити звітність ЄСЗС і Комісії. Нагальною є потреба у формулюванні конкретних, вимірюваних цілей для кожного санкційного рішення, розробці індикаторів оцінки результативності, вдосконаленні моніторингу дотримання та посиленні аналітичного потенціалу для виявлення схем обходу. Досвід ЄС у цій сфері є вкрай важливим для України в процесі гармонізації власної санкційної політики з міжнародними стандартами та правовим полем Європейського Союзу, що сприятиме підвищенню її ефективності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Регламент (ЄС) 2020/1998 від 7 груд. 2020 р. про обмежувальні заходи у зв'язку із серйозними порушеннями прав людини та зловживаннями у цій сфері. *Офіційний вісник ЄС.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32020R1998.
2. Global Magnitsky Human Rights Accountability Act. Public Law 114–328–Dec. 23, 2016. URL: https://www.congress.gov/114/plaws/publ328/PLAW-114publ328.pdf.
3. EU restrictive measures in view of Russia's invasion of Ukraine. 2023. URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/eu-restrictive-measures-in-view-of-russia-s-invasion-of-ukraine.html.
4. How and when the EU adopts sanctions. Council of the EU. 2023. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions.
5. Portela C. Sanctions, conflict and democratic backsliding. European Union Institute for Security Studies. 2022. URL: https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief_6_Sanctions.pdf.
6. Portela C., Olsen K. B. Implementation and monitoring of the EU sanctions' regimes, including recommendations to reinforce the EU's capacities to implement and monitor sanctions. European Parliament Study. 2023. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/ 2023/702603/EXPO_STU(2023)702603_EN.pdf.
7. Суд ЄС. Справа T-85/09: Kadi II. Reports of Cases. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62009TJ0085.
8. Суд ЄС. Справа C-72/15: Rosneft. Reports of Cases. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62015CJ0072.

УДК 341.232.351.74
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.52

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ПРИКОРДОННИМИ ВІДОМСТВАМИ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ КОРДОНУ ДО ТА ПІСЛЯ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ

Олішевський І.В.,
начальник сектору кримінального аналізу
відділу кримінального аналізу
та інформаційно-аналітичного забезпечення
(з місцем дислокації м. Краматорськ)
Управління оперативно-розшукової діяльності
Східного регіонального управління
Державної прикордонної служби України

Олішевський І.В. Порівняльний аналіз міжнародного співробітництва Державної прикордонної служби України з прикордонними відомствами сусідніх держав у сфері безпеки кордону до та після повномасштабного вторгнення Росії.

У статті досліджено трансформацію механізмів міжнародної співпраці Державної прикордонної служби України з прикордонними відомствами суміжних держав та агентством FRONTEX в умовах воєнного стану після повномасштабного вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 року. Проаналізовано нормативно-правову базу міжнародного співробітництва ДПСУ та основні напрями взаємодії з прикордонними відомствами сусідніх держав до початку війни та після її початку. Встановлено, що до 2022 року співпраця базувалася на багатосторонньому підході (обмін інформацією, спільні патрулювання, навчання, угоди про місцевий прикордонний рух). Виявлено нові військові, гібридні та транскордонні загрози на державному кордоні України внаслідок російської агресії. Досліджено специфічні заходи, запроваджені на кордоні України: спрощення режимів пропуску біженців, відкриття тимчасових пунктів реєстрації, пріоритетний пропуск гуманітарних вантажів, активізація спільних патрулювань, інтенсифікація обміну оперативною інформацією. Відзначено повне припинення прикордонної співпраці з Білоруссю.

Проаналізовано еволюцію співпраці ДПСУ з агентством FRONTEX, яка після 24 лютого 2022 року перейшла від переважно технічної допомоги до активної оперативної взаємодії, включаючи розгортання персоналу FRONTEX на кордонах України з країнами ЄС, надання гуманітарної та розширеної технічної підтримки. Оцінено ефективність цієї співпраці за показниками скорочення часу очікування на кордоні, підвищення рівня обміну досвідом та забезпечення безпечного виїзду вразливих категорій населення.

Доведено, що воєнний стан зумовив необхідність швидкої трансформації механізмів взаємодії ДПСУ з міжнародними партнерами, зосередивши її на практичних завданнях: забезпеченні пропуску біженців, організації гуманітарних коридорів, спрощенні процедур для гуманітарних вантажів, спільній протидії контрабанді та нелегальній міграції. Результати дослідження можуть бути використані для удосконалення механізмів міжнародної співпраці у сфері прикордонної безпеки в умовах воєнного стану.

Ключові слова: Державна прикордонна служба України, прикордонна безпека, міжнародне співробітництво, FRONTEX, сусідні держави, воєнний стан, російська агресія, інтегроване управління кордонами.

Olishevskyi I.V. Comparative analysis of international cooperation between the State Border Guard Service of Ukraine and border agencies of neighboring states in the field of border security before and after the full-scale Russian invasion.

The article examines the transformation of the mechanisms of international cooperation of the State Border Service of Ukraine with the border agencies of neighboring states and the FRONTEX agency under martial law after the full-scale invasion of the Russian Federation on February 24, 2022. The regulatory framework of international cooperation of the State Border Service of Ukraine and the main areas of interaction with the border agencies of neighboring states before and after the war are analyzed. It is established that until 2022, cooperation was based on a multilateral approach

(information exchange, joint patrols, training, agreements on local border traffic). New military, hybrid and cross-border threats on the state border of Ukraine as a result of Russian aggression are identified. Specific measures introduced on the border of Ukraine are studied: simplification of refugee transit regimes, opening of temporary registration points, priority passage of humanitarian cargo, activation of joint patrols, intensification of the exchange of operational information. The complete cessation of border cooperation with Belarus was noted.

The evolution of cooperation between the State Border Service of Ukraine and the FRONTEX agency was analyzed, which after February 24, 2022 moved from mainly technical assistance to active operational interaction, including the deployment of FRONTEX personnel at the borders of Ukraine with the EU countries, the provision of humanitarian and extended technical support. The effectiveness of this cooperation was assessed in terms of reducing waiting times at the border, increasing the level of exchange of experience, and ensuring the safe departure of vulnerable categories of the population. It is proven that martial law has necessitated the rapid transformation of the mechanisms of interaction between the State Border Service of Ukraine and international partners, focusing it on practical tasks: ensuring the passage of refugees, organizing humanitarian corridors, simplifying procedures for humanitarian cargo, joint counteraction to smuggling and illegal migration. The results of the study can be used to improve mechanisms of international cooperation in the field of border security under martial law.

Key words: State Border Service of Ukraine, border security, international cooperation, FRONTEX, neighboring states, martial law, Russian aggression, integrated border management.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, розпочате 24 лютого 2022 року, кардинально змінило безпекове середовище в Європі та поставило нові виклики перед системою охорони державного кордону України. В умовах воєнного стану істотно трансформувалися функціональні завдання Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ), яка стала однією з ключових складових сил оборони держави, виконуючи бойові завдання із захисту територіальної цілісності та одночасно забезпечуючи пропуск через кордон мільйонів біженців, гуманітарних вантажів та інших легальних переміщень.

Актуальність дослідження обумовлена стрімкою трансформацією методів та інструментів співпраці ДПСУ з прикордонними відомствами сусідніх держав та міжнародними організаціями, зокрема з Європейською службою прикордонної та берегової охорони (далі – FRONTEX), у нових безпекових реаліях. В умовах війни міжнародна підтримка набуває вирішального значення для забезпечення ефективного контролю кордонів, протидії транскордонній злочинності та нелегальній міграції, забезпечення гуманітарних потреб та доступу до міжнародної допомоги.

Крім того, з початком повномасштабного вторгнення відбулися істотні зміни в оперативному середовищі на кордоні України: значно збільшилися пасажиро-транспортні потоки в напрямку країн ЄС, з'явилися нові ризики та загрози, пов'язані з військовими діями, виникла необхідність організації гуманітарних коридорів та управління масовими міграційними процесами. За таких умов ефективна міжнародна співпраця стала невід'ємною складовою національної стратегії забезпечення безпеки кордону.

Метою даної статті є комплексне дослідження механізмів міжнародної співпраці Державної прикордонної служби України з прикордонними відомствами суміжних держав та агентством FRONTEX у сфері забезпечення безпеки державного кордону в умовах воєнного стану, з'ясувати форми та напрями взаємодії, включаючи приклади спільних операцій, виявити вплив повномасштабної російської агресії з 2022 року на інституційну співпрацю.

Стан опрацювання проблематики. Тематика міжнародної співпраці прикордонних органів України, зокрема в контексті взаємодії з FRONTEX, залишається досить актуальною та активно досліджується в останні роки, особливо після початку повномасштабної війни в 2022 році. Окремі аспекти цієї проблематики були предметом дослідження О.О. Бєлогубової, І.М. Блощинського, А.І. Балендра, А.О. Гнатія, О.В. Ільченко, О.С. Задорожного, Н.О. Коцан, Г.С. Копачинської, Ю.І. Фетько та інших вчених.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне співробітництво України у сфері прикордонного контролю – це комплекс заходів, спрямованих на гармонізацію стандартів, посилення безпеки, обмін інформацією, залучення міжнародної технічної допомоги та координацію з партнерами для ефективного управління кордонами, протидію транскордонним загрозам і зміцненню національної безпеки, особливо в умовах воєнних викликів [1, с. 235]. Діяльність ДПСУ у галузі міжнародного співробітництва спрямована на максимальне сприяння реалізації основних завдань відомства через спільну з партнерами протидію загрозам національній та міжнародній безпеці на державному кордоні України. Загальна протяжність сухопутної ділянки державного кордону України становить

5637,982 кілометра, що є лінією розмежування території України з сімома державами: Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою, Білоруссю та Росією [2]. Таким чином, це зумовлює розгорнуту багатосторонню правову основу міжнародного співробітництва ДПСУ з цими сусідніми державами, яку складає система нормативно-правових актів різного рівня – від міжнародних договорів до відомчих документів. Між урядом України та урядами цих країн було укладено наступні двосторонні угоди: 1) Угода між Урядом України і Урядом Республіки Бєларусь про співробітництво з прикордонних і митних питань (17 грудня 1992 р.); 2) Договір між Україною і Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань (12 січня 1993 р.); 3) Договір між Україною і Словацькою Республікою про режим українсько-словацького Державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань (14 жовтня 1993 р.) ; 4) Угода між Україною і Російською Федерацією про співробітництво і взаємодію з прикордонних питань (3 серпня 1994 р.); 5) Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про співробітництво з прикордонних питань (4 листопада 1994 р.); 6) Договір між Україною та Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань (19 травня 1995 р.); 7) Договір між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань (17 червня 2003 р.) [3]. Також, правову основу взаємного забезпечення безпеки на кордонах становлять протоколи про спільне патрулювання кордону з прикордонними відомствами сусідніх держав, як наприклад, Протокол між Адміністрацією Державної прикордонної служби України та Головним Комендантом Прикордонної варти Республіки Польща про спільне патрулювання та інші [4].

На підставі вищезазначених нормативних актів, можна виділити наступні напрямки співпраці на кордонах: 1) функціонування контактних пунктів для обміну інформацією та координації (наприклад, Рені-Джюрджюлешть, Порубне-Сірет, Шегені-Медика та ін.**)**; 2) обмін інформацією про ризики та загрози на спільному кордоні**; 3)** проведення спільних патрулювань на сухопутних або річкових ділянках**;** 4) спільні навчання та тренування з надзвичайних ситуацій або охорони кордону [3]; 5) Реалізація угод про місцевий прикордонний рух [5]. Проте, слід зауважити, що нормативно-правовою базою для напрацювання Угод про місцевий прикордонний рух між Україною та сусідами країнами-членами ЄС була Постанова Європейського парламенту та Ради ЄС (Regulation (ЕС)) № 1931/2006) від 20 грудня 2006 року. Ця постанова встановила правила місцевого прикордонного руху на зовнішніх сухопутних кордонах держав-членів ЄС та внесла зміни до положень Шенгенської конвенції [6, с. 2-3]. Крім цього, враховуючи особливості географічного положення з деякими сусідніми країнами встановлювалися особливі напрямки співпраці характерні лише їм. До прикладу, з Польщею передбачено проведення спільних навчань та тренувань з відпрацювання взаємодії при надзвичайних ситуаціях, обмін інформацією в рамках Віртуального контактного центру [9]. З Румунією здійснюється координація при паводках, спільне виявлення радіоактивних матеріалів, проведення спільних тренувань з ліквідації наслідків повеней на річці Тиса [3]. З Молдовою в України реалізація проєкту спільного контролю на українсько-молдовському кордоні за підтримки Місії ЄС з прикордонної допомоги Молдові та Україні (EUBAM); здійснення контролю придністровської ділянки [10]. З Білоруссю передбачався спільний контроль та координація дій під час сезонних міграцій диких тварин через державний кордон, спільні заходи з протидії браконьєрству в прикордонних водоймах [3].

Однак, у 2022 році повномасштабне вторгнення Росії в Україну призвело до суттєвих змін у характері загроз на державному кордоні України. Перед Україною постали нові військові, гібридні загрози, загрози транскордонного характеру. До *військових загроз* можна віднести ризик повторного вторгнення з території Білорусі та РФ; ракетні обстріли прикордонних територій та об'єктів прикордонної інфраструктури; заслання диверсійно-розвідувальних груп через державний кордон; провокації на ділянках кордону, що знаходяться поблизу зони бойових дій. *Гібридні загрози* проявляються у використанні біженців як інструменту гібридної агресії (організація міграційних криз), поширення дезінформації серед населення прикордонних регіонів, здійснення кібератаки на інформаційні системи прикордонних відомств, провокації з метою дискредитації українських прикордонників [7, с. 273]. В перші дні, тижні війни люди масово намагалися покинути Україну, щоб не піддавати загрозі смерті своє життя, життя дітей, рідних. Через великий потік людей та фізичну не спроможність повного прикордонного контролю – здійснення повної ідентифікації і верифікації осіб, що перетинають кордон, знизило нашу і держав-сусідів прикордонну безпеку. Така ситуація створює *загрози транскордонного характеру*: спроби незаконного вивезення культурних цінностей, антикваріату; незаконне переміщення зброї, боєприпасів, вибухових речовин через кордон; організація каналів незаконного переправлення осіб, які ухиляються від мобілізації; зростання організованої злочинності в прикордонних регіонах; контрабанда підакцизних товарів в умовах по-

гіршення соціально-економічної ситуації та інші. Особливо небезпечного характеру набули загрози на кордоні з Молдовою. Росія намагалася дестабілізувати ситуацію в Придністров'ї та спробувати втягнути цей регіон у війну проти України, активізуючи проросійські групи у Гагаузькій автономії, використати території Молдови для переміщення диверсійних груп, контрабанди зброї з території України до Придністров'я та у зворотному напрямку [8].

Ці всі загрози зумовили термінове запровадження специфічних заходів на кордоні України. Серед спільних напрямків співпраці, що були запроваджені з більшістю сусідніх країн, особливо відзначається значне спрощення режимів пропуску біженців з України було реалізовано прикордонними службами Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії та Молдови. Ця робота дозволила ефективно впоратися з масштабним потоком вимушених переселенців.

Для оперативного реагування на безпрецедентний міграційний потік були відкриті мобільні та тимчасові пункти реєстрації й прийому біженців, що суттєво розвантажило основні пункти пропуску. Пріоритетний пропуск гуманітарних вантажів став важливим напрямком співпраці, що забезпечив своєчасне надходження критично необхідної допомоги для цивільного населення та оборонних потреб України. Активізація спільних патрулювань, особливо на ділянках з підвищеним ризиком, дозволила ефективніше протидіяти протиправній діяльності на кордоні в складних безпекових умовах.

Суттєво інтенсивніше здійснюється обмін оперативною інформацією в режимі реального часу між прикордонними відомствами, що підвищило рівень ситуаційної обізнаності та швидкість реагування на загрози. Особлива увага приділяється контролю щодо нелегального переміщення осіб, зброї та товарів подвійного призначення, що стало критично важливим в умовах широкомасштабного збройного конфлікту.

Відносини з Білоруссю взагалі зазнали кардинальних змін у негативному напрямку. Відбулося, повне припинення будь-якої прикордонної співпраці після початку вторгнення Росії з території Білорусі. Натомість, Україна впровадила односторонні заходи інженерного облаштування, фортифікацій та мінування прикордонної смуги, було закрито всі пункти пропуску на спільному кордоні. З 2003 року запроваджувалися тристоронні програми співпраці між Польщею, Білоруссю та Україною за фінансової підтримки ЄС. Проте, наступна Програма транскордонного співробітництва Польща-Білорусь-Україна 2021–2027 років спочатку була підготовлена у тристоронньому форматі як продовження попередньої плідної та успішної транскордонної співпраці. Однак через використання білоруською владою мігрантів на зовнішніх кордонах ЄС та подальшу участь Білорусі у військовій агресії Росії проти України у 2022 році транскордонне співробітництво з Білоруссю було призупинено і як наслідок, Програма 2021–2027 має двосторонній характер [17].

Отже, до 2022 року співпраця України з прикордонними відомствами сусідніх країн була досить подібною за формами та базувалася на багатосторонньому підході: обмін інформацією, спільні патрулі, навчання, угоди про прикордонний рух. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну докорінно змінило характер та інтенсивність прикордонної співпраці між Україною та сусідніми державами. В умовах безпрецедентної кризи були сформовані нові пріоритети та формати взаємодії Державної прикордонної служби України з колегами із сусідніх країн. Почалося стрімке розширення форматів співпраці з країнами ЄС, в умовах загроз – підтримка гуманітарного транзиту, посилення антиконтрабандних заходів, інтенсифікація реагування на кризу біженців, участь у спільних безпекових ініціативах. Білорусь стала єдиним винятком – через її участь у збройній агресії будь-яка форма співпраці була припинена, а контроль на кордоні набув суто оборонного характеру.

Слід врахувати, що з семи країн, з якими безпосередньо межує Україна, чотири належать до Європейського Союзу (Польща, Румунія, Угорщина, Словачинна), а три є частиною Шенгенської зони (Польща, Угорщина та Словаччина). Особливістю політики ЄС є не лише вільне пересування між країнами-членами, а й спільний підхід до охорони та функціонування зовнішнього кордону, що дозволяє трактувати його як цілісне явище. Тому особливе значення для розвитку співпраці з прикордонного контролю має правова база взаємодії України з Європейською Агенцією з прикордонної та берегової охорони (далі – FRONTEX). У 2007 році було підписано Робочу домовленість між Україною та FRONTEX, що розширила можливості технічної співпраці та обміну інформацією [12]. Однак з правової точки зору важливіша подія відбулася у 2017 році, коли набула чинності Угода про асоціацію між Україною та ЄС. Як зауважує О. О. Бєлогубова, Угода про асоціацію напряму не згадує у тексті FRONTEX, однак найважливішим є пункт «е» частини 2 статті 16 Угоди про асоціацію, де визначається, що співробітництво буде також спрямоване на розвиток оперативних заходів у сфері управління кордонами шляхом «навчання, обміну найкращими практиками, зокрема технологічні аспекти, обмін інформацією з дотриманням встановлених правил та, у разі потреби, обмін офіцерами зв'язку, ефективну імплементацію принципу інтегрованого управління кордонами, посиленні

рівня безпеки документів, розвитку ефективної політики повернення, зокрема у її регіональному вимірі, обміні поглядами щодо нелегального працевлаштування мігрантів» [13, с. 5]. Таким чином, цей документ уперше створив правову основу для розміщення на території України повноцінних місій FRONTEX з оперативними повноваженнями.

Після початку повномасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 року механізми цієї угоди було активовано в максимально короткі терміни, що дозволило європейським прикордонникам долучитися до управління міграційною кризою.

Варто відзначити, що з початком дії воєнного стану було внесено зміни до низки нормативно-правових актів, які регламентують порядок перетину кордону та діяльність ДПСУ. Зокрема, розширено повноваження щодо обмеження виїзду окремих категорій громадян, спрощено процедури пропуску гуманітарної допомоги, врегульовано питання тимчасового закриття окремих пунктів пропуску тощо.

Співробітництво ДПСУ з FRONTEX розвивалося поступово і до російського вторгнення 2022 року включало такі напрями: *обмін інформацією та аналіз ризиків* (участь України в мережі аналізу ризиків FRONTEX для країн Східного партнерства (EBRAN), спільний аналіз загроз на східних кордонах ЄС, обмін статистичними даними щодо нелегальної міграції та транскордонної злочинності); *спільні операції та навчання* (участь українських прикордонників у якості спостерігачів в операціях FRONTEX на зовнішніх кордонах ЄС, спільні навчання та тренінги з виявлення підроблених документів, протидії нелегальній міграції, управління потоками в пунктах пропуску); *технічна допомога та обмін досвідом* (передача технічних засобів для охорони кордону, участь у пілотних проєктах з впровадження новітніх технологій контролю кордону, обмін кращими практиками з питань інтегрованого управління кордонами); *розвиток спільної системи підготовки кадрів* (гармонізація навчальних програм, підготовка інструкторів для навчальних закладів ДПСУ, стажування українських прикордонників у навчальних центрах країн ЄС) [11; 12].

Після 24 лютого 2022 року співпраця з FRONTEX зазнала кардинальних змін. Варто виділити кілька аспектів цих трансформацій:

1. *З початку повномасштабного вторгнення FRONTEX розпочав активну оперативну взаємодію на кордонах держав-сусідів України.* Було розгорнуто персонал FRONTEX (близько 500 співробітників) на кордонах України з країнами ЄС для допомоги в регулюванні міграційних потоків, створення координаційних пунктів у польових умовах для оперативного реагування на виклики, спільне патрулювання ділянок кордону для запобігання нелегальному перетину [14].
2. *Надання гуманітарної допомоги.* Діяльність FRONTEX сприяла безпечній евакуації цивільного населення, забезпеченні належних умов для біженців у пунктах пропуску, було організовано гуманітарні коридори.
3. *Розширена технічна підтримка.* FRONTEX забезпечив значну матеріальну підтримку українських прикордонників, особливо в найбільш несприятливий зимовий період ведення війни. Спеціальною Грантовою угодою підписаною в січні 2023 року було покрито матеріальні витрати на предмети такого роду як тепла зимова форма, електрогенератори, переносні електростанції, польові кухні, насоси. Передача прикордонникам України спеціального обладнання для контролю кордону (тепловізори, прилади нічного бачення, засоби зв'язку). Надання транспортних засобів для підвищення мобільності прикордонних підрозділів. Крім матеріально-технічної підтримки, передбачається посилення можливостей ДПСУ щодо прикордонного контролю та спостереження за кордоном для запобігання та подолання нових викликів на західному кордоні України, підготовка ДПСУ до проведення спільних операцій під керівництвом FRONTEX, *зокрема*, згідно з майбутньою Угодою про вступ [15; 16].

Отже, ефективність співпраці з FRONTEX можна оцінити за такими показниками: *скорочення часу очікування на кордоні* – незважаючи на збільшення пасажиропотоку в 3-4 рази на західних ділянках, вдалося уникнути критичного перевантаження пунктів пропуску; *підвищення рівня обміну досвідом* – завдяки спільним заходам з протидії незаконній міграції та контрабанді, регулярним навчанням і тренінгам підвищується рівень відповідності ДПСУ європейським стандартам; *гуманітарна допомога* – забезпечено безпечний виїзд вразливих категорій населення (жінок, дітей, осіб з інвалідністю, людей похилого віку) та швидке пропускання гуманітарних вантажів.

Висновки. Російська агресія проти України у 2022 році докорінно змінила характер і масштаб міжнародної співпраці Державної прикордонної служби України з прикордонними відомствами сусідніх держав та міжнародними організаціями. Воєнний стан зумовив необхідність швидкої трансформації механізмів взаємодії та запровадження нових форм співробітництва. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Нормативно-правова база міжнародного співробітництва ДПСУ зазнала суттєвих змін, спрямованих на адаптацію до умов воєнного стану, зокрема в частині спрощення процедур пропуску

гуманітарної допомоги, розширення повноважень іноземних прикордонників на території України, врегулювання питань спільного контролю кордону.

2. Співпраця з FRONTEX перейшла на якісно новий рівень – від переважно технічної допомоги до активної оперативної взаємодії, включаючи спільні операції, розгортання персоналу FRONTEX на кордонах України, підтримку в управлінні міграційними кризами та технічне оснащення українських прикордонників.

3. Взаємодія з прикордонними відомствами сусідніх держав зосередилася на вирішенні практичних завдань: забезпеченні швидкого та безпечного пропуску біженців, організації гуманітарних коридорів, спрощенні процедур для гуманітарних вантажів, спільній протидії контрабанді та нелегальній міграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Блик Ю.О. Міжнародне співробітництво у сфері прикордонного контролю. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 6. 2024. С. 234–240. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2024/38.pdf.
2. Протяжність кордонів України. *Європа без бар'єрів*. URL: https://europewb.org.ua/protyazhnist-kordoniv-ukrayiny/ (дата звернення: 10.05.2025).
3. Міжнародні договори України про співробітництво з прикордонних питань з суміжними державами. *Державна прикордонна служба України*. URL: https://dpsu.gov.ua/uk/mizhnarodni-dogovori-ukrayini-pro-spivrobitnictvo-z-prikordonnih-pitan-z-sumizhnimi-derzhavami (дата звернення: 10.05.2025).
4. Протокол між Адміністрацією Державної прикордонної служби України та Головним Комендантом Прикордонної варти Республіки Польща про спільне патрулювання: від 15.09.2009 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_150#Text (дата звернення: 10.05.2025).
5. Міжнародні договори України про інформаційне співробітництво (обмін інформацією) прикордонних відомств. *Державна прикордонна служба України*. URL: https://dpsu.gov.ua/uk/mizhnarodni-dogovori-ukrayini-pro-informacijne-spivrobitnictvo-obmin-informaciyeyu-prikordonnih-vidomstv (дата звернення: 10.05.2025).
6. Мітряєва С. Місцевий прикордонний рух (Local Border Traffic): щодо модифікації Угоди між Україною та Словаччиною: експертно-аналітичний матеріал. 13 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-06/pr_ruh-6dc38.pdf (дата звернення: 10.05.2025).
7. Кірієнко В.М. Загрози прикордонній безпеці України в умовах збройного конфлікту. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 2/2024. С. 272–274. URL: http://lsej.org.ua/2_2024/67.pdf (дата звернення: 10.05.2025).
8. Придністров'я в російсько-українській війні: три сценарії розвитку подій: 6 вер. 2022 р. *Аналітичний центр ADASTRA*. URL: https://adastra.org.ua/blog/pridnistrovya-v-rosijsko-ukrayinskij-vijni-tri-scenariyi-rozvitku-podij (дата звернення: 10.05.2025).
9. Офіцери-прикордонники з України пройшли навчання в Польщі: 7 лип. 2023 р. *Міністерство внутрішніх справ Україні*. URL: https://mvs.gov.ua/news/oficeri-prikordonniki-z-ukrayini-proisli-navcannia-v-polshhi (дата звернення: 10.05.2025).
10. Консультативна рада EUBAM закликає національні відомства до подальшої модернізації управління кордонами: 27 лист. 2019 р. *Міністерство внутрішніх справ Україні*. URL: https://mvs.gov.ua/press-center/news/Konsultativna_rada_EUBAM_zaklika_nacionalni_vidomstva_do_podalshoi_modernizacii_upravlinnya_kordonami_26372 (дата звернення: 12.05.2025).
11. Working arrangement on the establishment of Operational Cooperation between the European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union (Frontex) and the Administration of the State Border Guard Service of Ukraine of 11 June 2007. URL: https://frontex.europa.eu/assets/Key_Documents/Working_Arrangements/WA_with_Ukraine.pdf (дата звернення: 12.05.2025).
12. Європейська Агенція з прикордонної та берегової охорони (FRONTEX): Європейська та євроатлантична інтеграція. *Державна прикордонна служба України*. URL: https://dpsu.gov.ua/uk/european-border-and-coast-guard-agency-frontex (дата звернення: 12.05.2025).
13. ОО Бєлогубова О.О. Зовнішньополітичне співробітництво України та FRONTEX в контексті реалізації угоди про асоціацію та надання статусу кандидата. *Академічні візії*. Випуск 23/2023. С.1-8. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/787 (дата звернення: 12.05.2025).
14. https://www.frontex.europa.eu/media-centre/news/news-release/5-3-million-ukrainians-have-entered-eu-since-the-beginning-of-the-invasion-HbXkUz.

15. Helping Ukrainian border guards secure borders in harsh winter conditions, Frontex, 23 January 2023. URL: https:// frontex.europa.eu/media-centre/news/news-release/helping-ukrainian-border-guards-secure-borders-in-harsh-winter-conditions-VkdY9m (дата звернення: 10.05.2025).
16. Beyond EU borders. *FRONTEX.* URL: https://www.frontex.europa.eu/what-we-do/beyond-eu-borders/our-international-projects/ (дата звернення: 12.05.2025).
17. Програма: історична довідка. *Interreg next Poland-Ukraine.* URL: https://pl-ua.eu/ua/pages/586 (дата звернення: 12.05.2025).

УДК 341.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.53

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРОТОКОЛУ ТА ЕТИКЕТУ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Петрова Н.О.,
доктор філософії за спеціальністю 081 «Право», доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0003-4242-2212

Петрова Н.О. Міжнародно-правове регулювання дипломатичного протоколу та етикету: сучасні тенденції та перспективи.

У статті розглянуто сучасні тенденції та перспективи міжнародно-правового регулювання дипломатичного протоколу та етикету. Досліджено сутність дипломатичного протоколу, його складових частин. Визначено, що дипломатичний протокол є багатовіковою категорією, що сформувалася протягом тривалого періоду взаємодії між державами на різних рівнях на основі взаємної поваги до різних культур та традицій через добровільне сприйняття узгоджених загальноприйнятих правил, процедур та поведінки задля ефективної комунікації, вирішення завдань та досягнення встановлених цілей, підтримання довгострокової стійкої співпраці та миру задля теперішнього та майбутніх поколінь.

Встановлено, що складовими частинами дипломатичного протоколу є етикет та церемоніал. Основними принципами дипломатичного протоколу є принцип міжнародної ввічливості, взаємності, протокольне старшинство. Важливим правовим фундаментом дипломатичного протоколу, основним джерелом дипломатичного права є Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року, яка встановлює базові принципи дипломатичних відносин та взаємодії між державами.

На основі наукових досліджень ідентифіковано та вивчено інструменти впливу дипломатичного протоколу: визначення рівня зустрічі, визначення рівня зустрічаючих осіб, зміни у схемах розсадки, рукостискання між офіційними особами, залишення зали проведення заходу, офіційне фотографування. Запропоновано до арсеналу інструментарію додати вчасність прибуття на захід, одяг дипломатів. Дійшли висновку, що комплексних загальноприйнятих норм дипломатичного протоколу та етикету, відповідальності за порушення таких норм не прийнято на міжнародному рівні. Зокрема, це стосується правил щодо одягу, невербальних жестів, рукостискання, вчасного прибуття на захід та залишення його, через що такі традиційно прийняті норми не є загальнообов'язковими. Таким чином, наслідки порушень правил дипломатичного протоколу є умовними. Запропоновано прийняття на міжнародному рівні комплексних правил дипломатичного протоколу та етикету із врахуванням особливостей культури, релігії, філософії, традицій, ситуацій, в яких перебувають країни, наприклад: воєнний стан, природні катастрофи та інші можливі обставини.

Ключові слова: дипломатичний протокол, дипломатичний етикет, церемоніал, міжнародне право, міжнародні відносини, гостинність.

Petrova N.O. International legal regulation of diplomatic protocol and etiquette: current tendencies and prospects.

The article examines modern trends and prospects for international legal regulation of diplomatic protocol and etiquette. The essence of diplomatic protocol and its components are studied. It has been determined that diplomatic protocol is a centuries-old category that has been formed over a long period of interaction between states at various levels on the basis of mutual respect for different cultures and traditions through the voluntary acceptance of agreed-upon generally accepted rules, procedures, and behavior for effective communication, solving problems and achieving set goals, and maintaining long-term sustainable cooperation and peace for the sake of present and future generations. It is established that etiquette and ceremonial are the components of diplomatic protocol. The main principles of diplomatic protocol are the principle of international courtesy, reciprocity, and protocol seniority. An important legal foundation of diplomatic protocol, the main source of diplomatic law is the Vienna Convention on Diplomatic Relations of 1961, which establishes the basic principles of diplomatic relations and interaction between states. Based on scientific research, the instruments of influence of diplomatic protocol have been identified and studied: determining the level of the meeting, determining the level of the meeting

persons, changes in seating arrangements, handshakes between officials, leaving the event hall, official photography. It is proposed to add the timely arrival at the event, the clothing of diplomats to the arsenal of tools. It was concluded that comprehensive generally accepted norms of diplomatic protocol and etiquette, responsibility for violation of such norms are not accepted at the international level. In particular, this concerns the rules regarding clothing, non-verbal gestures, handshakes, timely arrival at an event and leaving it, due to which such traditionally accepted norms are not generally binding. Thus, the consequences of violations of the rules of diplomatic protocol are conditional. It is proposed to adopt at the international level comprehensive rules of diplomatic protocol and etiquette, taking into account the peculiarities of culture, religion, philosophy, traditions, situations in which countries find themselves, for example: martial law, natural disasters and other possible circumstances.

Key words: diplomatic protocol, diplomatic etiquette, ceremony, international law, international relations, hospitality.

Постановка проблеми. Налагодження дипломатичних відносин є одним із фундаментів ефективної взаємодії та подальшого зміцнення співпраці в різних сферах та напрямах міждержавних, міжнародних відносин. Універсальним інструментом, що сприяє налагодженню взаємозв'язку та подальшій міжнародній співпраці, формуванню індивідуального іміджу держави із врахуванням міжнародних норм та усталених традиційних практик є дипломатичний протокол та етикет. Під час сучасного турбулентного стану політичних, міжнародних відносин, дипломатичний протокол та етикет можуть стати як індикаторами прояву реальних намірів високих представників держав та мірилом готовності до дій, або ж можуть бути проявом ненавмисного чи запланованого меседжу незгоди та протесту. Найбільш негативною ситуацією може стати неузгоджена організація дипломатичних заходів та незрозуміла поведінка, через відсутність, насамперед, прийнятих комплексних загальних правил міжнародного дипломатичного протоколу та етикету дипломатів, представників держав на міжнародному рівні.

Метою статті є дослідження сучасного стану міжнародно-правового регулювання дипломатичного протоколу, значення дипломатичного протоколу та етикету для розвитку та зміцнення міжнародних відносин та ефективного вирішення міждержавних питань під час переговорів, зустрічей та візитів.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженнями дипломатичного протоколу, окремих його елементів, їх значенням для міжнародних відносин займалися багато дослідників, зокрема Балануца О.О., Грідіна І.М., Зелінська О.М., Калашник Г.М., Палєєва Ю.С., Пелех І.В., Сагайдак О.П., Федчишин С.А., Чугаєнко Ю.О., Шинкаренко Т.І., Шкабаро В.М. та ін. Водночас, ураховуючи різноплановість і глибину проведених досліджень, а також посилення значення дипломатичного протоколу в період нестійкості міжнародних відносин, слід посилити інтенсивність дискусій щодо удосконалення правового регулювання дипломатичного протоколу.

Виклад основного матеріалу. Дипломатичний протокол відіграє важливу роль в дипломатичних міжнародних відносинах, є основою для ефективної взаємодії на різних рівнях міждержавної комунікації. Дипломатичний протокол характеризується як спільність певних традицій, умовностей та правил, яких дотримується дипломатична служба кожної держави при реалізації різних зовнішньополітичних заходів [1]. Дипломатичний протокол складає собою сукупність правил і традицій, яких дотримуються в міжнародному спілкуванні, він є зразком міжнародного спілкування, на який рівняються всі організації та приватні особи [2, с. 12-13]. Він є невід'ємною складовою дипломатії, її політичним інструментом, формою, якою супроводжується будь-яка зовнішньополітична акція (акт, захід) держави та якої дотримуються її представництва чи представники [3, с. 26].

В сучасній дипломатії, дотримання дипломатичного протоколу необхідне під час визнання нових держав, встановлення дипломатичних відносин, призначення глав дипломатичних представництв, вручення вірчих грамот, здійснення дипломатичних візитів, проведення переговорів і бесід [4, с. 236]. Значення дипломатичного протоколу для міжнародних відносин полягає в створенні «відповідних умов для того, щоб відносини між державами, урядами та їхніми представниками могли розвиватися в дружній, мирній атмосфері та в обстановці взаємоповаги» [1]. Дипломатичний протокол є міжнародною категорією [4, с. 238] дозволяє розбудовувати міждержавні відносини, незважаючи на релігійні, національні, культурні розбіжності [5, с. 48]. Роль дипломатичного протоколу, як одного із дипломатичних інструментів, полягає у формуванні мирної ситуації в міжнародних відносинах [6, с. 94]. Дипломатичний протокол для дипломатії забезпечує загальноприйняті норми поведінки для ведення відносин між державами [7, с. 39]. Практичне значення дипломатичного етикету полягає в тому, що на різних рівнях спілкування, які необхідно задокументувати, можна використовувати усталені форми загальноприйнятої ввічливості без особливих зусиль у спілкуванні [8, с. 125].

Таким чином, дипломатичний протокол є багатовіковою категорією, що сформувалася протягом тривалого періоду взаємодії між державами на різних рівнях на основі взаємної поваги до різних культур та традицій через добровільне сприйняття узгоджених загальноприйнятих правил, процедур та поведінки задля ефективної комунікації, вирішення завдань та досягнення встановлених цілей, підтримання довгострокової стійкої співпраці та миру задля теперішнього та майбутніх поколінь.

Слід розрізняти дипломатичний протокол, етикет та церемоніал. Так, «протокол» у своєму вузькому сенсі стосується сукупності правил і процедур, які регулюють відносини між урядами та їхніми представниками як в офіційних, так і в приватних випадках. Натомість, «етикет» стосується манер і поведінки осіб, незалежно від того, чи застосовуються вони в офіційних, чи в приватних справах [9, с. 15]. Якщо дипломатичний протокол є «вираженням хороших манер у відносинах між державами, то дипломатичний етикет – це прояв хороших манер у відносинах між посадовцями, політичними і громадськими діячами, що представляють свою державу» [10, с. 53]. Слід також виокремлювати від дипломатичного протоколу й церемоніал, як його складову частину. Так, дипломатичний протокол та церемоніал різняться за джерелом походження: на відміну від дипломатичного протоколу церемоніал має корені не в державному началі, а в цивілізаційному і національному. Правила дипломатичного протоколу базуються на принципі «міжнародної ввічливості», у поняття якої входить виявлення шани й поваги до всього, що символізує та представляє державу. Церемоніал сформувався в результаті історичного розвитку на основі національних особливостей народів: їхнього світогляду та світосприйняття, релігії і культури, характеру соціальних відносин, поняття про гостинність, а особливо характеру ієрархічної структури суспільства [11]. Дипломатичний етикет - сукупність правил і норм поведінки дипломатів та офіційних осіб під час різних офіційних і неофіційних заходів [11]. Разом з тим, слід зазначити, що дипломатичний етикет і церемоніал є органічними частинами дипломатичного протоколу [8, с. 125], його складовими частинами [1], хоча норми дипломатичного протоколу мають усталений та загальноприйнятий характер, що забезпечується наявністю міжнародно-правових актів, які регламентують деякі протокольні питання [11]. Таким чином, дипломатичний протокол складається з комплексу правил поведінки, які з одного боку, базуються на прийнятих на міжнародному, державному рівні правил, з іншого – на схожих усталених правил взаємної ввічливості.

Норми протоколу базуються на чотирьох основних джерелах: міжнародному праві, міжнародному звичаї, державному праві, національних традиціях та особливостях [12, с. 66]. Важливим правовим фундаментом дипломатичного протоколу, основним джерелом дипломатичного права є Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року [13], яка встановлює базові принципи дипломатичних відносин та взаємодії між державами. Основами принципів міждержавних відносин є принцип міжнародної ввічливості, взаємності, протокольне старшинство [14, с. 9]. Принцип міжнародної ввічливості розуміється як шанобливе й поважне ставлення до всього, що символізує і представляє державу, що проявляється через акти добросусідства, дружелюбності, гостинності, підкресленої поваги тощо. На основі принципу взаємності з боку держави можуть прийматися належні відповіді у відповідь на будь-яку акцію з боку іншої держави [11]. Принцип взаємності може застосовуватися як для дружніх акцій, таких як обов'язковість написання листа, вербальної ноти у відповідь, нанесення візиту, взаємний обмін візитними картками, так і для того, щоб у відповідь на погіршення умов та режиму перебування для вітчизняної дипломатичного представництва застосувати аналогічну відповідь на основі принципу взаємності. Найважливішим принципом вважається принцип старшинства, який має нормативне закріплення у Віденській конвенції про дипломатичні зносини. Відповідно до цього принципу, зокрема, ст. 14 Віденської конвенції про дипломатичні зносини, за винятком питань старшинства та етикету, не повинно бути жодної різниці між главами місій залежно від їхнього класу [13], що підкреслює винятковість питань старшинства та етикету. Так, принцип старшинства застосовується на офіційних заходах, шляхом упорядкованої розсадки дипломатичних представників згідно з їхніми класами та рангами [1].

Норми дипломатичного протоколу за своєю суттю є універсальними. Для всіх країн незалежно від їх соціально-економічного ладу і політичної, економічної та військової могутності діють однакові протокольні правила й норми [11, с. 8]. Разом з тим, існує відмінність дипломатичного протоколу кожної окремої держави, що зумовлені відмінними особливостями культури, традицій та звичаїв. Такі відмінні особливості впливають на зміст нормативно-правових актів, що приймаються на рівні кожної окремої держави. Так, в Україні Указом Президента України від 22 серпня 2002 року № 746/2002 затверджено Положення про Державний Протокол та Церемоніал України з метою забезпечення додержання загальноприйнятих міжнародних норм, правил, традицій організації офіційних заходів, удосконалення й оптимізації порядку проведення в Україні заходів протокольного і церемоніального характеру. Даним нормативно-правовим актом встановлено, що програми

візитів та плани протокольного та організаційного забезпечення офіційних заходів, затверджені відповідно до Положення про Державний Протокол та Церемоніал України, є обов'язковими до виконання органами виконавчої влади [15]. В Положенні про Державний Протокол та Церемоніал України встановлюються правила щодо формату та процедури, порядку проведення заходів, пов'язаних з візитами різних рівнів представників іноземних держав. Так, під час офіційної церемонії зустрічі глави іноземної держави перед трапом літака чи на виході з вагона розстелюється червона килимова доріжка. Уздовж доріжки вишиковуються воїни почесної варти, дівчата у національному вбранні вручають главі іноземної держави хліб-сіль, а в разі участі в державному візиті дружини глави іноземної держави - юнаки у національному вбранні вручають їй квіти [15]. Подібні правила державного церемоніалу та протоколу прийняті й в інших державах, які відрізняються особливостями культури, традицій кожної окремої країни.

Дипломатичний протокол проявляється в різних формах, офіційних переговорах, зустрічах, дискусіях, конференціях через сукупність інструментарію, що заснований на вищезазначених принципах дипломатичного протоколу. Так в наукових дослідженнях ідентифікуються та вивчаються інструменти впливу дипломатичного протоколу. Такими інструментами вбачаються визначення рівня зустрічі, визначення рівня зустрічаючих осіб, зміни у схемах розсадки, рукостискання між офіційними особами, залишення зали проведення заходу, офіційне фотографування [5, с. 51]. Так, у разі, якщо представники держави на міжнародному заході залишають приміщення достроково та демонстративно, то це таким чином висловлюється незгода, супротив та непогодження з відповідним виступом, політикою чи позицією певного політичного діяча, дипломата. Такі інструменти можуть слугувати засобами мовчазного протесту та впливати на позицію іншої сторони, опонентів на міжнародному рівні. До арсеналу інструментів впливу на міжнародні відносини через дипломатичний протокол можна додати вчасність прибуття на захід. Так, запізнення на запланований офіційний захід, наприклад, переговори, візити, конференції тощо є проявом неповаги. Не менш важливим є також одяг дипломатів, представників держави, що з'являються на офіційні заходи. Як правило, на запланованих заходах на міжнародному рівні важливим є дотримання дрес-коду: класичні костюми, смокінги чи фраки, в залежності від виду заходу. У разі невідповідності встановленим правилам, сторона, яка порушила усталені традиції може зазнати іміджеві втрати, чи отримати репутацію осіб, які недосконало чи недбало відносяться до такого роду правил, що в свою чергу може спричинити появу непорозумінь між державами чи втрату перспектив довгострокової співпраці. Тож, з одного боку, за допомогою дипломатичного протоколу можна найбільш ефективніше вирішити поставлені завдання, забезпечити стабільність, стійкість міжнародних відносин. Він сприяє ефективній співпраці, досягненню своїх цілей, однак може перешкодити довгостроковій співпраці через прояв неповаги, появи недовіри, непорозуміння, що може спричинити навіть конфлікти.

Що стосується дрес-коду, то слід зазначити, що багато держав мають свої традиційні правила щодо одягу, що залежать від культурних, національних, релігійних особливостей, чи певних обставин, які не потрібно ігнорувати. Звісно, через одяг можна поширювати різні меседжі на міжнародному рівні. Зокрема, як зазначається в дослідженні, що «мова дипломатичного спілкування стає відвертішою та жорсткішою, вирішуючи невідкладні питання воєнного часу. Кейсом аналітично-цілеспрямованої зміни протокольних норм є своєрідний мілітарний дрес-код українських політиків» [16, с. 150]. Очевидно, що такі види інструментарію впливу дипломатичного протоколу, як мілітарі-одяг на офіційних зустрічах, традиційний, національний одяг можна використовувати для вираження своєї позиції, висловлення приналежності до певного виду релігії чи культури, але повинні бути такі можливості зафіксовані в міжнародних нормативно-правових актах, положення яких погоджені усіма учасниками міжнародної спільноти для зручного, доцільного та зрозумілого їх використання, щоб уникнути непорозумінь. Порушення дипломатичного протоколу може взагалі не мати шкідливого характеру. Як свідчить дипломатична практика, порушення існуючих вимог дипломатичного протоколу у відносинах між державами та міжнародними організаціями, відступ від протокольних норм може бути завчасно погодженим між відповідними державами-контрагентами та відбуватись із прямого дозволу держави, стосовно якої такі порушення мали місце, може розглядатись як публічна демонстрація підтримки однією державою іншої [17, с. 47]. З іншого боку, «одне незручне порушення традицій може перерости в багаторічне охолодження відносин між двома країнами, а то й у міжнародний скандал. Протокольні тонкощі відіграють настільки велику роль, що, наприклад, всього лише один необдуманий жест може зірвати грандіозні угоди між державами» [4, с. 238].

Правила дипломатичного протоколу є досить оригінальним видом соціальних норм, що знаходяться одночасно на межі та у сфері впливу права, політики та етики, залишаючись при цьому сьогодні значною мірою саме даниною звичаю. Слід підкреслити, що у зв'язку з комплексною природою протоколу іноді досить складно відрізнити юридично обов'язкову норму дипломатичного

протоколу від звичайних вимог ввічливості. До того ж ця комплексна природа доповнюється значною багатоманітністю протокольних норм, їх національною специфікою в окремих державах [17, с. 47]. Цілком слушною є думка про те, що «складність дипломатичного протоколу полягає в тому, що не завжди є зрозумілим, де закінчується міжнародна ввічливість і починається саме юридична обов'язковість дотримання певних правил, яка тягне за собою неминуче настання юридичної відповідальності за невиконання цих норм» [18, с. 251]. Слід зазначити, що комплексних загальноприйнятих норм дипломатичного протоколу та етикету, відповідальності за порушення таких норм не прийнято на міжнародному рівні. Зокрема, це стосується правил щодо одягу, невербальних жестів, рукостискання, вчасного прибуття на захід та залишення його, через що такі традиційно прийняті норми не є загальнообов'язковими, бо не зафіксовані в законодавстві, що прийняте міжнародною спільнотою. Виходячи з того, що наразі немає комплексних прийнятих правил дипломатичного протоколу, відповідальність та наслідки порушень правил дипломатичного протоколу є умовними. Таким чином, повинні бути прийняті на міжнародному рівні комплексні правила дипломатичного протоколу та етикету із врахуванням особливостей культури, релігії, філософії, традицій, ситуацій, в яких перебувають країни, наприклад: воєнний стан, природні катастрофи та інші можливі обставини.

Висновки. Враховуючи сучасні умови, коли інструменти дипломатичного протоколу на міжнародному рівні впливають на міжнародні відносини, необхідно розробити міжнародне законодавство щодо комплексних правил дипломатичного протоколу та етикету, врахувавши особливості культури, релігії, філософії, традицій, ситуацій, в яких перебувають країни. Це дозволить забезпечити контрольоване міжнародне середовище, в якому буде зрозуміло, комфортно та безпечно здійснювати міждержавну комунікацію: переговори, дискусії, діалоги, що сприятиме встановленню та розвитку довготривалих взаємовигідних міжнародних відносин та співпраці між державами та народами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сагайдак О.П. Дипломатичний протокол і етикет. Київ, 2006. 380 с. URL: https://www.info-library.com.ua/books-text-8556.html.
2. Калашник Г.М. Вступ до дипломатичного протоколу та ділового етикету: Навч. посіб. К.: Знання, 2007. 143 с. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi67/0049111.pdf.
3. Гулієв А.Д., Чекалюк В.В. Дипломатія. Корпоративна культура та етикетні норми. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2021. № 3. С. 23–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2021_3_5.
4. Шкабаро В.М., Палєєва Ю.С. Державний протокол: минуле та сучасність у контексті впливу на відносини між державами*. Альманах міжнародного права.* 2020. Вип. 23. С. 236–244. URL: http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v23/29.pdf.
5. Зелінська О.М. Дипломатичний протокол як політичний інструмент сучасних міжнародних відносин. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону.* Вип. 19. Т. 1. С. 46–54. URL: https://journals.pnu.edu.ua/index.php/aprde/article/view/6861/7122.
6. Wizimirska K. The art of diplomacy in the context of contemporary international relations. *Journal of science of the Military Academy of Land Forces.* V. 48. № 4. (182). 2016. P. 88–105. URL: https://bibliotekanauki.pl/articles/348475.pdf.
7. Modern Diplomacy Ed. Jovan Kurbalija 1998, DiploPublishing Prepared by Academic Training Institute. URL: https://www.diplomacy.edu/wp-content/uploads/2022/02/Modern_Diplomacy.pdf.
8. Воронова О. Місце дипломатичного протоколу в розвитку міжнародних економічних відносин. *Вісник Хмельницького національного університету* № 3. 2024. С. 123–127.
9. Hecht A., Boulgaris J-M., Jazairy I. Practices of diplomatic protocol in Geneva. *United Nations Institute for Training and Research (UNITAR)*. 2015. URL: https://www.eda.admin.ch/dam/mission-onu-omc-aele-geneve/en/documents/Practices-of-diplomatic-protocol-2016_EN.pdf.
10. Балануца О.О. Родзинки дипломатії: навчальний посібник. Дніпро: Середняк Т.К., 2022. 148 с.
11. Шинкаренко, Т.І. Дипломатичний протокол та етикет: навч. посібник. 2-е вид., доп. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. – 296 с.
12. Бондаренко К.В. Особливості державного управління закордонними справами. *Право і суспільство.* № 5. 2014. С. 63–67.
13. Vienna Convention on Diplomatic Relations. 18.04. 1961. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf.
14. Чугаєнко Ю.О. Дипломатичний і міжнародний діловий протокол та етикет. Навчальний посібник. К.: Національна академія управління, 2011. 164 с.

15. Про Державний Протокол та Церемоніал України: Указ Президента України від 22 серпня 2002 року № 746/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/746/2002#Text.
16. Грідіна І.М. Особливості дипломатичного протоколу та етикету під час російсько-української війни. *Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XXV підсумкової наук.-практ. конф. викладачів МДУ,* м. Київ, 10 лют. 2023 р. / за заг. ред. М.В. Трофименка. – Київ: МДУ, 2023. – С. 149–152.
17. Федчишин С.А. Порушення дипломатичного протоколу в контексті дисциплінарних проступків працівників дипломатичної служби України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Юриспруденція. 2016. Вип. 21. С. 46–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2016_21_13.
18. Пелех І.В., Свіденко А. Особливості здійснення окремих дипломатичних процедур за протоколом у міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 3. 2019. С. 250–253.

УДК 339.5:340.5:351
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.54

МИТНА РЕФОРМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДОСВІД, КОРИСНИЙ ДЛЯ УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Петрова І.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права,
процесу та митної безпеки
Навчально-наукового інституту економічної безпеки
та митної справи,
Державний податковий університет,
дослідник Освітньо-наукового центру
Федерального фінансового управління,
BWZ Münster, Німеччина
ORCID: 0000-0002-8488-7969

Петрова І.П. Митна реформа Європейського Союзу: досвід, корисний для України на шляху до Євроінтеграції.

Максимальне наближення митної політики України до стандартів Європейського Союзу є одним із пріоритетних напрямів європейської інтеграції нашої держави. Цей процес передбачає гармонізацію митного законодавства, процедур і інструментів відповідно до норм ЄС, що відкриває низку важливих переваг для України.

Митна сфера відіграє ключову роль у процесі економічної інтеграції України з ЄС. Ефективна митна політика, орієнтована на європейські стандарти, сприяє спрощенню митних формальностей і зменшенню бар'єрів у торгівлі з державами-членами ЄС, формуванню сприятливого інвестиційного клімату, підвищенню конкурентоспроможності національної економіки, а також забезпеченню більшої прозорості та ефективності функціонування митних органів.

Основним міжнародно-правовим документом, що регламентує процес наближення митної політики України до стандартів ЄС, є Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Цей стратегічний документ передбачає створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі, а також визначає загальні рамки співпраці між Україною та ЄС, включаючи адаптацію митного законодавства.

Стаття присвячена аналізу митної реформи Європейського Союзу, впровадження якої заплановано до 2040 року, та її впливу на процес Євроінтеграції України. Визначено основні етапи розвитку митної системи ЄС, розглянуто ключові елементи митного законодавства, а також зміни та доповнення, що були введені у 2023–2024 роках, в тому числі спрощення митних формальностей за допомогою більш широкого використання штучного інтелекту, Європейського Хабу митних даних (нової митної бази даних ЄС / EU Customs Data Hub) і нового Митного органу ЄС (EU Customs Authority).

Окрему увагу приділено досвіду ЄС, корисному для України, зокрема в контексті цифровізації митних процесів та створення нових митних інституцій. Описано перспективи, які відкриваються для України в процесі реформування митної служби, зокрема з точки зору інтеграції з європейським митним простором, боротьби з корупцією та покращення умов для ведення бізнесу. У висновках підкреслюється важливість адаптації українського митного законодавства до стандартів ЄС для забезпечення стабільного економічного розвитку та ефективної інтеграції України до Європейського Союзу.

Ключові слова: митна реформа, Європейський Союз, цифровізація, уповноважений економічний оператор, митне законодавство, Євроінтеграція.

Petrova I.P. The European Union customs reform: experience useful for Ukraine on its path to European integration.

The alignment of Ukraine's customs policy with the standards of the European Union is one of the key priorities of the country's European integration. This process involves the harmonization of customs legislation, procedures, and instruments with EU norms, offering a range of significant benefits for Ukraine.

The customs sector plays a crucial role in the economic integration of Ukraine with the EU. An effective customs policy aligned with European standards facilitates the simplification of customs

formalities and the reduction of trade barriers with EU member states, contributes to the creation of a favorable investment climate, enhances the competitiveness of the national economy, and improves the transparency and efficiency of customs authorities.

The main international legal instrument governing the process of aligning Ukraine's customs policy with EU standards is the Association Agreement between Ukraine and the European Union. This strategic document provides for the establishment of a Deep and Comprehensive Free Trade Area and defines the general framework of cooperation between Ukraine and the EU, including the approximation of customs legislation.

The article is devoted to the analysis of the European Union's customs reform, which is planned to be implemented by 2040, and its impact on Ukraine's European integration process. The main stages of the development of the EU customs system are identified, key elements of customs legislation are examined, as well as the changes and additions introduced in 2023–2024, including the simplification of customs formalities through the wider use of artificial intelligence, the European Customs Data Hub (the new EU customs database), and the new EU Customs Authority.

Particular attention is given to aspects of the EU's experience that are relevant for Ukraine, especially in the context of customs process digitalization and the establishment of new customs institutions.

The article also outlines prospects for Ukraine in the context of customs service reform, with a focus on integration into the European customs space, combating corruption, and improving business conditions. The conclusions highlight the importance of aligning Ukrainian customs legislation with EU standards to ensure sustainable economic development and effective integration into the European Union.

Key words: customs reform, European Union, digitalization, Authorized Economic Operator, customs legislation, European integration.

Постановка проблеми. Сьогодні Україна перебуває на важливому етапі свого історичного розвитку - на шляху до повноправного членства в Європейському Союзі. Одним із ключових напрямів цього процесу є реформування митної системи - важливої складової економічної політики будь-якої держави, що безпосередньо впливає на розвиток зовнішньої торгівлі, інвестиційний клімат та бюджетні надходження. Європейський Союз, який має унікальний досвід формування наднаціонального митного простору, пропонує для України взірець комплексного підходу до модернізації митних процедур, нормативної бази та цифровізації процесів.

У межах євроінтеграції Україна зобов'язалася поступово гармонізувати своє митне законодавство з митними нормами ЄС, зокрема з Єдиним митним кодексом (Union Customs Code) [1]. Однак для досягнення реальної сумісності потрібно не лише адаптувати правові норми, а й врахувати інституційну, технічну та адміністративну складові реформи, які стали запорукою успіху європейської митної інтеграції.

У травні 2023 року Європейською комісією анонсовано масштабну реформу Митного Союзу ЄС з моменту його створення у 1968 році. Митний союз є основою єдиного ринку ЄС [2], що дозволяє вільне переміщення товарів в межах Союзу. Існуюча (ІТ) інфраструктура окремих митних адміністрацій країн-членів має бути замінена централізованою митною платформою ЄС. Це буде контролюватися новим митним органом ЄС. Компанії-імпортери зможуть вносити всю інформацію про товари, ланцюги поставок і, відповідно, митне оформлення через онлайн-середовище.

Очевидно, що дана реформа матиме вплив і на Україну, яка проголосила незворотній курс на Євроінтеграцію. Процес європейської інтеграції України передбачає поступове приведення митної політики у відповідність до стандартів ЄС, в тому числі і митного законодавства.

Метою дослідження є аналіз і розгляд основних етапів митної реформи ЄС, ключових елементів сучасного митного законодавства Союзу, а також змін, які мають стати частиною нової стратегії митного управління. Особливу увагу приділено аналізу того, який саме досвід ЄС є найбільш релевантним для України, та які перспективи відкриває його втілення на практиці.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженнями у сфері митної реформи ЄС та передумов її виникнення займалися переважно представники німецької науки, хоча ця проблематика активно обговорюється і науковцями інших країн ЄС. Поясняються це тим, що саме представники Німеччини є авторами уніфікованого Митного кодексу ЄС та митного права ЄС. У зв'язку з цим варто відзначити праці німецьких юристів: С. Ріннерт, яка досліджувала як передумови запланованої митної реформи [3], так і окремі її аспекти; Люкс М., який дослідив як загальні питання цієї реформи [4; 5; 6], так і її вплив на концепцію Уповноважених (авторизованих) економічних операторів [7]; Граф фон Бернштorф К. у численних працях досліджує вплив директив митної реформи на імпортерів [8], ІТ-безпеку на суб'єктів ЗЕД [9], а також переваги електронних транспортних документів [10]. У цьому аспекті варто відзначити також праці італійця А. Фрушіоне [11] та бельгійського

юриста П. Муньїса, який асоціює митну реформу ЄС зі «створенням митного союзу мрії» [12]. Серед українських науковців слід виокремити працю Т. Караваєва та Н. Калугіної, в якій автори аналізують останні зміни в українському митно-правовому полі [13], працю Плотухи Є., який розкриває основні аспекти реформи митного союзу ЄС та її вплив на подальшу трансформацію організаційно-правових основ митної справи України [14], а також публікації Подолянця В. [15] та Бикової А. [16], які носять здебільшого інформативний ніж науковий характер. Таким чином, вивчення європейського досвіду в частині проведення митної реформи та можливості його використання в Україні залишається актуальним напрямком досліджень для вітчизняних науковців.

Виклад основного матеріалу. Митна політика Європейського Союзу формувалася протягом кількох десятиліть як системна відповідь на потребу у створенні єдиного економічного простору. Її еволюція відображає глибоку трансформацію підходів до регулювання зовнішньої торгівлі, посилення інтеграції та модернізації управлінських процесів.

Першим вагомим етапом стало формування митного союзу ЄС, що офіційно завершилося у 1968 році. Це забезпечило скасування внутрішніх митних бар'єрів між країнами-членами та запровадження єдиного зовнішнього тарифу щодо третіх країн. Такий крок створив передумови для поглибленої економічної інтеграції в межах спільного ринку.

Наступним ключовим етапом стало впровадження Єдиного адміністративного документа (SAD) у 1988 році, що забезпечило уніфікацію митного декларування на території Союзу. Це дозволило стандартизувати митну документацію та зменшити адміністративний тягар для бізнесу.

З 1990-х років Європейський Союз зробив ставку на цифровізацію митних процедур, що дало змогу поступово відмовлятися від паперових декларацій. Кульмінацією цих зусиль стало прийняття Єдиного митного кодексу Європейського Союзу (Union Customs Code, UCC), що був остаточно прийнятий Регламентом (ЄС) № 952/2013 Європейського Парламенту та Ради і набрав чинності 1 травня 2016 року [1]. Кодекс передбачає максимальне використання електронного декларування, запровадження єдиного вікна, а також загальне посилення прозорості митних процедур. UCC замінив попередній Митний кодекс 1992 року та став відповіддю на потребу в цифровізації, уніфікації процедур та спрощенні митних операцій в умовах сучасної торгівлі. Кодекс є обов'язковим для всіх країн-членів ЄС та забезпечує єдиний правовий простір для здійснення митного контролю, збору мит та захисту фінансових інтересів Союзу.

Останнім етапом на сьогодні є ініціатива ЄС щодо нової митної архітектури, яка була представлена Європейською комісією 17 травня 2023 році. Нова стратегія митної реформи передбачає комплексне оновлення правової, інституційної та технологічної бази функціонування митного союзу ЄС.

Оновлення ***правової бази*** передбачає нову хвилю реформ в частині внесення змін і доповнень до митного законодавства ЄС. В першу чергу, це пов'язано з тим, що Європейський Союз упродовж останніх десятиліть постійно адаптує свою митну систему до змін глобального економічного середовища, технологічного прогресу та безпекових викликів. Попри те, що Єдиний митний кодекс ЄС (UCC) і досі виконує свою функцію як базовий нормативно-правовий акт, практичне його впровадження виявило низку складнощів, які зумовили потребу в новій хвилі законодавчих змін.

Зважаючи на це Європейською Комісією було запропоновано низку змін до митного законодавства ЄС, а саме:

- Пропозиції щодо Регламенту Європейського Парламенту та Ради про створення Митного кодексу Союзу та Митного органу Європейського Союзу, а також про скасування Регламенту (ЄС) № 952/2013 [1];
- Пропозиції щодо Рекомендації Ради про внесення змін до Регламенту (ЄЕС) № 2658/87 щодо запровадження спрощеного тарифного режиму для дистанційної торгівлі товарами та Регламенту (ЄС) № 1186/2009 щодо скасування порогового значення для звільнення від сплати митних платежів [18];
- Пропозиції щодо Директиви Ради ЄС про внесення змін до Директиви 2006/112/ЄС щодо правил ПДВ, які стосуються оподатковуваних осіб, які сприяють дистанційним продажам імпортованих товарів, а також застосування спеціальної схеми для дистанційних продажів товарів, імпортованих з третіх територій або третіх країн, і спеціальних механізмів декларування та сплати імпортного ПДВ [19].

Враховуючи масштаби запропонованих законодавчих змін, Єврокомісія підготувала Робочий документ «Звіт про оцінку випливу» [17], в якому проаналізовано наслідки перегляду митного законодавства ЄС. Ключові зміни у законодавство ЄС торкнуться не лише Єдиного митного кодексу ЄС (хоча це є одним з ключових моментів реформи), а й законодавства у сфері дистанційної торгівлі, а також законодавства у сфері ПДВ.

Передбачається, що в першу чергу зміни до митного законодавства, включаючи новий Митний кодекс ЄС, будуть спрямовані на скорочення та спрощення етапів процесу імпорту, уточнення

обов'язків його основних суб'єктів (зокрема, імпортерів та експортерів) замість цілої низки суб'єктів з невизначеними обов'язками (декларант, боржник, бенефіціар митної процедури тощо). Разом із тим, реформа посилить спроможність митних органів здійснювати нагляд і контроль за товарами, що ввозяться на територію Митного союзу та вивозяться з неї. Для здійснення цілеспрямованих і скоординованих дій митниками застосовуватиметься новий стратегічний підхід, заснований на аналізі даних про ланцюги постачань.

В другу чергу передбачено перегляд існуючої станом на сьогодні концепції уповноважених економічних операторів, яка передбачає новий підхід до партнерства між митними органами та підприємствами за принципом «Довіряй та перевіряй» («Trust and Check»), де додаткові привілеї будуть доступні для підприємств з прозорою діяльністю, які довели свою надійність. Митні органи ЄС матимуть повний контроль ланцюга постачання цих перевірених підприємств, натомість вони можуть бути уповноважені митницею самостійно контролювати дотримання митних правил, здійснювати випуск товарів від імені митних органів та періодично сплачувати мита без необхідності подання митних декларацій на основі операцій з кожною партією товарів. Іншими словами, вони пересуватимуться «зеленими смугами» без формальної взаємодії з митним органом і без адміністративного навантаження, а заходи контролю будуть проводитися митними органами лише у разі необхідності [14, с. 172].

Інституційні (організаційні) та інформаційні зміни митної реформи, запропоновані Європейською Комісією, включають створення Митного органу ЄС (EU Customs Authority) та Хабу митних даних (EU Customs Data Hub) – як відповідь на виклики цифрової доби, глобалізації торгівлі та необхідність оперативного контролю за переміщенням товарів.

Передбачена в рамках союзного механізму нова інституція, єдиний наднаціональний орган з координації митної політики – Митний орган ЄС (EU Customs Authority) переберe на себе частину повноважень національних митних адміністрацій, зокрема щодо аналізу ризиків, стандартизації процесів та обміну даними. Це дозволить зменшити фрагментованість системи та підвищити її оперативність. До основних завдань нового органу належатиме:

- розробка та підтримка Хабу митних даних ЄС, а також контроль за інтеграцією існуючих національних митних ІТ-систем;
- управління ризиками на рівні ЄС, використовуючи для аналізу ризиків дані, що постійно оновлюються у Хабі митних даних ЄС. На основі цього аналізу Митний орган ЄС надаватиме національним митним органам рекомендації щодо контролю, які ті повинні будуть застосовувати або обґрунтувати відмову від їхнього застосування;
- об'єднання та координація митної практики на центральному рівні для втілення в життя ідеї функціонування митної системи ЄС «як одне ціле»;
- координація оперативного управління кризовими ситуаціями. Митний орган ЄС розроблятиме протоколи і процедури для різних кризових сценаріїв і забезпечуватиме їх застосування всіма країнами-членами, в першу чергу їхніми митними органами [17].

В свою чергу, зміни, передбачені в інформаційному забезпеченні, зокрема, створення Хабу митних даних ЄС, як централізованої ІТ моделі для збору та накопичення інформації, необхідної для здійснення митних формальностей, а також інших видів контролю, дозволить збирати, обробляти, об'єднувати і зберігати всі відповідні дані, докорінно змінивши спосіб надання інформації, її використання для митного контролю та обмін з органами влади країн-партнерів. Хаб митних даних ЄС здійснюватиме також аналіз ризиків на рівні ЄС. Шляхом прямого підключення до Хабу митних даних ЄС, а не до численних національних систем, інформація надаватиметься митному органу. Це дозволить пакетну передачу, а незмінна інформація може бути надана один раз і повторно використана для подальшого імпорту або експорту. Доступ до Хабу митних даних ЄС матимуть національні органи влади, а також Європейська Комісія, Європейський офіс з протидії шахрайству (OLAF), Європейська прокуратура (EPPO) і, за певних умов, Європол та Європейське агентство прикордонної та берегової охорони (Frontex), що значно посилить їхні аналітичні можливості [17]. Це уможливить контроль ризиків по всьому ЄС, незалежно від того, звідки надходять товари, тим самим підтримуючи управління ризиками на рівні ЄС і на національному рівні. У довгостроковій перспективі платформа має замінити національні системи декларування (наприклад, ATLAS у Німеччині, DELTA у Франції, MDAS у Литві), що призведе до економії коштів, оскільки більше не потрібно буде експлуатувати та постійно вдосконалювати 27 різних систем декларування (з різними інтерфейсами, варіантами для різних етапів процесу імпорту або експорту та варіантами для різних митних процедур) [5; 6].

Ще одним значущим напрямком митної реформи є ***інтеграція штучного інтелекту*** (ШІ) та аналітики великих даних (Big Data Analytics). Нові інструменти цифрової обробки інформації будуть використовуватись для виявлення нелегальної торгівлі, ухилення від сплати мита, аналізу пове-

дінкових моделей операторів та прогнозування загроз. Штучний інтелект значно покращує ефективність та точність митних процедур у Європейському Союзі, допомагаючи митникам виконувати складні завдання в реальному часі та знижуючи адміністративне навантаження. Наведемо декілька прикладів того, як ШІ застосовується для вдосконалення митних формальностей і процедур:

– *Аналіз ризиків та автоматичний контроль*. Штучний інтелект допомагає митним органам ЄС аналізувати величезні обсяги даних, щоб ідентифікувати потенційно небезпечні чи незаконні товари, які можуть порушувати митні норми або стандартами безпеки. Це дозволяє митникам зменшити фізичні перевірки та зосередитися на високоризикованих вантажах. Так, впровадження системи Risk Management Framework (RMF) у рамках митних операцій ЄС дозволяє митним органам автоматично аналізувати імпортні та експортні декларації для виявлення можливих загроз. ШІ обробляє та перевіряє інформацію на основі історичних даних, трендів та інших факторів для оцінки ризиків.

– *Інтелектуальні системи для перевірки митної вартості та походження товарів*. ШІ допомагає верифікувати митну вартість та походження товарів, що є важливими складовими митних процедур. Автоматизація цього процесу зменшує людську помилку та прискорює процедури оформлення вантажів. Наприклад, система Customs Decision Support System (CDSS) в ЄС дозволяє митникам швидко отримувати рекомендації щодо класифікації товарів, визначення митної вартості та відповідних митних тарифів, використовуючи алгоритми машинного навчання для порівняння з історичними даними.

– *Виявлення контрабанди та нелегальних товарів*. ШІ активно застосовується для виявлення контрабанди, підроблених товарів, а також для перевірки дотримання стандартів безпеки. ШІ може аналізувати зображення товарів, їх упаковки та документацію, порівнюючи ці дані з існуючими базами даних. Приклад: У деяких європейських портах і аеропортах використовуються системи на базі комп'ютерного зору (AI-powered image recognition) для автоматичної перевірки вантажів. ШІ сканує контейнери і пакувальні матеріали, порівнюючи з базами даних товарів, що можуть бути забороненими або фальсифікованими.

– *Інтеграція з іншими інституціями та системами*. ШІ дозволяє митним органам інтегрувати свої системи з іншими державними установами та міжнародними базами даних, такими як інтерполівські бази даних, що допомагає у боротьбі з незаконним оборотом товарів, тероризмом та іншими загрозами. Приклад: EU Customs Risk Management System (CRMS) інтегрується з іншими правоохоронними системами для автоматичного обміну інформацією і спільної роботи з іншими країнами, забезпечуючи більш ефективну перевірку товарів на кордоні.

Таким чином, ШІ в митній сфері ЄС робить митні процедури більш ефективними, автоматизованими і безпечними. Використання технологій штучного інтелекту дозволяє митним органам скоротити час оформлення вантажів, зменшити адміністративні витрати і посилити контроль за безпекою та дотриманням законодавства.

Пропозиції Європейської Комісії також містять положення щодо посилення екологічного контролю імпорту товарів, урахування стандартів сталого розвитку та прав людини у ланцюгах постачання.

Очікується, що впровадження реформи триватиме до 2040 року поетапно, з особливим акцентом на залучення бізнесу та цифрових провайдерів до процесу формування нової архітектури митної системи.

Для України цей процес є надзвичайно важливим у контексті адаптації національного законодавства до оновленої правової реальності ЄС, з урахуванням нових стандартів та вимог до митної діяльності, які визначатимуть європейський ринок найближчими роками.

Висновки. Анонсована митна реформа ЄС однозначно матиме вплив на Україну, митну справу та її правове поле. Процес євроінтеграції України передбачає не лише політичне зближення з Європейським Союзом, а й глибоку трансформацію інституційних систем, серед яких митна служба відіграє одну з ключових ролей. Реформа митниці в Україні є частиною зобов'язань, передбачених Угодою про асоціацію з ЄС [20], а також умовою для подальшого наближення до стандартів внутрішнього ринку Євросоюзу. У цьому контексті досвід ЄС із модернізації митної системи є надзвичайно цінним.

Взятий за основу Єдиний митний кодекс ЄС слугує базовою моделлю для гармонізації українського митного законодавства. На законодавчому рівні Україна вже здійснила низку кроків у цьому напрямі, зокрема імплементувала чимало положень у свій Митний кодекс, але потребує подальших зусиль у сфері повного впровадження європейських процедур, критеріїв класифікації товарів, оцінки митної вартості, транзитних механізмів тощо. Заплановане прийняття Митного кодексу ЄС Верховною Радою України у січні 2026 року та його вступ в силу на території України стане важливим етапом у реформуванні митної системи України. Це дозволить покращити митне адміністрування, сприяти прозорості процедур, знизити корупційні ризики та підвищити ефективність зовнішньої торгівлі.

Зрештою, досвід ЄС свідчить, що ефективна митна система – це не лише інструмент наповнення бюджету, а й ключ до сталого економічного розвитку, інтеграції до світової торгівлі та забезпечення національної безпеки. Для України, яка прагне стати повноправним членом європейської спільноти, засвоєння цього досвіду є не лише корисним, а й необхідним.

Імплементація європейського досвіду в реформуванні митної системи відкриває для України широкі перспективи як у контексті євроінтеграції, так і загального модернізаційного курсу держави. З урахуванням поточної політичної волі, стратегічної орієнтації на членство в ЄС та підтримки з боку європейських інституцій, реформування митниці може стати одним із прикладів успішної інституційної трансформації.

У підсумку, слід підкреслити, що реформування митної системи відповідно до стандартів Європейського Союзу - це не лише технічний процес гармонізації законодавства. Це - глибока структурна зміна у способі взаємодії держави з бізнесом, у забезпеченні прозорості економічної політики та наближенні до найкращих світових практик.

Європейський досвід демонструє, що митна система XXI століття - це передусім цифрова, аналітична, сервісна структура, яка забезпечує баланс між контролем і сприянням торгівлі. Україна має всі передумови, щоби скористатися цим досвідом максимально ефективно - за умови політичної послідовності, підтримки з боку ЄС та активної участі бізнес-середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council establishing the Union Customs Code and the European Union Customs Authority, and repealing Regulation (EU) No 952/2013. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023PC0258&amp%3Bqid=1684913361276.
2. European Parliament resolution 2022/3015(RSP) of 18 January 2023 on the 30th anniversary of the single market: celebrating achievements and looking towards future developments. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0007_EN.html.
3. Rinnert S. Einführung in die geplante Reform des europäischen Zollrechts. *AW-Prax. Außenwirtschaftliche Praxis – Sonderausgabe.* 2024. Service-Guide Reguvis.de/aw-portal. S. 13–16. URL: https://www.reguvis.de/de/media/pdf/AW-Prax_Service_Guide_2024.pdf.
4. Lux M. The Ambitious Customs Reform Package Proposed by the EU Commission. *Global Trade and Customs Journal*. 2023. Issue 11, pp. 399–425, https://doi.org/10.54648/gtcj2023049.
5. Lux M. Die Reform des UZK. Ehrgeizige und weit reichende Vorschläge der EU-Kommission. *Außenwirtschaftliche Praxis – Sonderausgabe.* 2024. Service-Guide Reguvis.de/aw-portal. S. 9–12. URL: https://www.reguvis.de/de/media/pdf/AW-Prax_Service_Guide_2024.pdf.
6. Lux M. The Reform of the UCC. Ambitious and far-reaching customs reform proposals by the EU Commission. *Customs Compliance & Risk Management Journal.* 2023. Issue 20, April / May. URL: https://www.customsclearance.net/en/articles/the-reform-of-the-ucc.
7. Lux M. EU Customs Reform: What can future Trust and Check Traders expect and what will be the situation of other economic operators? *Customs Compliance & Risk Management Journal*. 2024. Issue 25. February / March. URL: https://www.customsclearance.net/en/articles/eu-customs-reform-what-can-future-trust-and-check-traders-expect-and-what-will-be-the-situation-ofother-economic-operators.
8. Christoph Graf von Bernstorff. Neues zur EU-Produkthaftung. *Außenwirtschaftliche Praxis – Sonderausgabe.* 2024. Service-Guide Reguvis.de/aw-portal. S. 49–51. URL: https://www.reguvis.de/de/media/pdf/AW-Prax_Service_Guide_2024.pdf.
9. Christoph Graf von Bernstorff. Neue EU-Regeln zur IT-Sicherheit von Unternehmen. *Außenwirtschaftliche Praxis – Sonderausgabe.* 2024. Service-Guide Reguvis.de/aw-portal. S. 51–53. URL: https://www.reguvis.de/de/media/pdf/AW-Prax_Service_Guide_2024.pdf.
10. Christoph Graf von Bernstorff. Zur Entwicklung elektronischer Transportdokumente. *Außenwirtschaftliche Praxis – Sonderausgabe.* 2024. Service-Guide Reguvis.de/aw-portal. S. 54–56. URL: https://www.reguvis.de/de/media/pdf/AW-Prax_Service_Guide_2024.pdf.
11. Fruscione A. Facilitations for Trust & Check Operators. *Global Trade and Customs Journal*. 2023. Volume 18. Issue 11, pp. 454-456. URL: https://kluwerlawonline.com/journalarticle/Global+Trade+and+Customs+Journal/17.6/GTCJ2022035.
12. Muñiz P. Designing a Dream EU Customs Union. *Global Trade and Customs Journal*. 2023. Volume 18. Issue 11, pp. 426–-430. URL: https://kluwerlawonline.com/journalarticle/Global+Trade+and+Customs+Journal/18.11/GTCJ2023056.
13. Караваєв Т., Калугіна Н. Митна реформа ЄС: імплементація в Україні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 1. С. 4–22. URL: https://doi.org/10.31617/3.2024(132)01.

14. Плотуха Є.П. Реформа митного союзу ЄС: перспективи та виклики для митної справи України. *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. 2024. № 22. Міжнародний університет бізнесу і права, 2024. Видавничий дім «Гельветика». С. 170–178. URL: http://legalnovels.in.ua/journal/22_2024/22_2024.pdf.
15. Подолянець В. Митна реформа у ЄС: один EU DataHub замінить понад 111 митних систем, які зараз використовуються в ЄС. *Дзеркало тижня*. 22 лютого, 2024. URL: https:// zn.ua/ukr/ECONOMICS/novij-eu-datahub-zaminit-ponad-111-mitnikh-sistem-jaki-zarazvikoristovujutsja-v-jes.html.
16. Бикова А. У ЄС готують новий пакет митних реформ. *Logist today*. 18 травня 2023. URL: https://logist.today/uk/dnevnik_logista/2023-05-18/v-es-gotovyat-novyj-paket-tamozhennyhreform.
17. Commission Staff Working Document 'Impact Assessment Report'. Accompanying the document Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council establishing the Union Customs Code and the European Union Customs Authority, and repealing Regulation (EU) No 952/2013. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023SC014 0&%3Bqid=1684913437758.
18. Proposal for a Council Regulation amending Regulation (EEC) No 2658/87 as regards the introduction of a simplified tariff treatment for the distance sales of goods and Regulation (EC) No 1186/2009 as regards the elimination of the customs duty relief threshold. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023PC0259&%3Bq id=1684913733068.
19. Proposal for a Council Directive amending Directive 2006/112/EC as regards VAT rules relating to taxable persons who facilitate distance sales of imported goods and the application of the special scheme for distance sales of goods imported from third territories or third countries and special arrangements for declaration and payment of import VAT. URL: https://eur-lex.europa.eu/ legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023PC0262&%3Bqid=1684913813648.
20. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27.06.2014 р. Верховна Рада України. URL: http://comeuroint.rada.gov.ua/komevroint/doccatalog/document?id=56219.

УДК 340.134(477:4)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.55

ПОРІВНЯЛЬНО-АНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМОПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС

Петруненко Я.В.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу проблем модернізації господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»

Петруненко Я.В. Порівняльно-аналітичне дослідження нормопроєктної діяльності в Україні та країнах ЄС.

Представлена стаття присвячена порівняльно-аналітичному дослідженню нормопроєктної діяльності в Україні та країнах-членах Європейського Союзу в контексті необхідності забезпечення гармонізації національного законодавства з правом ЄС (acquis communautaire). В умовах євроінтеграційного курсу України, активної фази переговорного процесу щодо членства в ЄС, особливої актуальності набуває потреба у реформуванні національного законодавчого процесу відповідно до європейських стандартів правотворення. Відтак, у роботі автором системно проаналізовано інституційні механізми нормопроєктування, етапи законодавчої підготовки, рівень міжвідомчої координації, процедури експертизи та роль наукового супроводу в законодавчій діяльності.

Здійснено порівняння підходів до нормотворення в Україні та низці європейських країн, зокрема у Франції, Німеччині, Польщі, Іспанії, Швеції та Великій Британії. Вивчено практики функціонування консультативних органів (таких як Conseil d'État у Франції, Bundesrat у Німеччині, Kancelaria Senatu у Польщі) та процедур «кращого регулювання» (better regulation).

Окрема увага у статті приділена технічним аспектам нормопроєктування, зокрема структурі тексту, логіко-семантичній цілісності, правовій термінології, оформленню, а також наявності державних стандартів юридичної техніки. Встановлено, що в Україні у сфері нормопроєктування існує низка системних проблем, зокрема таких як: відсутність єдиного законодавчо закріпленого стандарту правової техніки, фрагментарність нормативної бази нормопроєктної діяльності, недостатній рівень інституціоналізованої експертизи, формальний характер публічних консультацій.

За підсумками проведеного дослідження сформульовано пропозиції з удосконалення нормопроєктної діяльності в Україні, у тому числі з урахуванням європейських моделей. Зокрема, обґрунтовано: необхідність прийняття єдиного кодифікованого акту, що визначатиме методологічні засади нормотворення, правову техніку та процедурні регламенти; створення постійно діючих експертно-аналітичних платформ; запровадження обов'язкового наукового супроводу проєктів нормативно-правових актів; розбудову системи незалежного моніторингу законодавчих ініціатив. Загалом стаття спрямована на подолання виявлених інституційних, процедурних і змістовних розривів між українською та європейською нормотворчою практикою.

Ключові слова: нормопроєктування, правова техніка, європейська інтеграція, адаптація до acquis ЄС, законодавчий процес, порівняльний аналіз, правотворення, принцип «кращого регулювання», інклюзивність нормотворчого процесу, стандарти нормопроєктної діяльності, кодифікація, публічні консультації, наукова експертиза, аналіз регуляторного впливу, державна регуляторна політика, законодавча гармонізація.

Petrunenko Ia.V. Comparative-analytical study of normative-drafting activities in Ukraine and EU countries.

The article is devoted to a comparative and analytical study of normative-drafting activities in Ukraine and the EU Member States in the context of the need to ensure harmonisation of national legislation with EU law (acquis communautaire). Given the European integration course of Ukraine and the active phase of the EU membership negotiations, the need to reform the national legislative process in accordance with the European lawmaking standards is of particular relevance. Therefore, the author systematically analyses the institutional mechanisms of normative-drafting, the stages of legislative preparation, and the level of interagency coordination, expert review procedures and the role of scientific support in legislative activities.

Approaches to normative-drafting in Ukraine and a number of European countries, including France, Germany, Poland, Spain, Sweden and the United Kingdom, are compared. The practices of functioning of advisory bodies (such as Conseil d'État in France, Bundesrat in Germany, and Kancelaria Senatu in Poland) and «better regulation» procedures are studied.

The article pays special attention to the technical aspects of normative-drafting, in particular, the structure of the text, logical and semantic integrity, legal terminology, and design, as well as the availability of state standards of legal technique. It is established that in Ukraine, there are a number of systemic problems in the field of normative-drafting, in particular, the absence of a single legally enshrined standard of legal technique, the fragmentation of the regulatory framework for normative-drafting activities, the insufficient level of institutionalised expertise, and formal nature of public consultations.

Based on the results of the study, the author formulates proposals for improving the normative-drafting activity in Ukraine, including with due regard for European models. In particular, the author substantiates the following: the need to adopt a single codified act defining the methodological principles of normative-drafting, legal technique and procedural regulations; the creation of permanent expert and analytical platforms; introduction of mandatory scientific support for draft regulatory legal acts; and development of a system for independent monitoring of legislative initiatives. In general, the article aims to bridge the identified institutional, procedural and substantive gaps between Ukrainian and European lawmaking practices.

Key words: normative-drafting, legal technique, European integration, adaptation to the EU acquis, legislative process, comparative analysis, lawmaking, principle of «better regulation», inclusiveness of the regulatory drafting process, standards of lawmaking, codification, public consultations, scientific expertise, regulatory impact analysis, state regulatory policy, legislative harmonization.

Постановка проблеми. 28 лютого 2022 р. Президент України Володимир Зеленський підписав офіційну заявку на вступ до ЄС [1], що стало символічним і стратегічним кроком у відповідь на повномасштабну агресію рф. У рекордно стислі строки, вже 23 червня 2022 р., Україна отримала статус країни-кандидата на членство в ЄС [2], що засвідчило політичну волю Євросоюзу підтримати європейське майбутнє України та визнати значний прогрес у реформуванні внутрішніх інституцій. Наступним важливим етапом стало рішення Ради Європейського Союзу від 14 грудня 2023 р. про початок офіційних переговорів щодо вступу України до ЄС [3]. Вказаний крок підтвердив, що Україна, незважаючи на триваючу війну, продовжує системно впроваджувати ключові реформи, необхідні для адаптації національного законодавства до *acquis* ЄС. І, нарешті, 25 червня 2024 р. у Люксембурзі відбулася перша Міжурядова конференція між Україною та ЄС [4], яка офіційно ознаменувала початок практичної фази переговорного процесу щодо повноправного членства України в ЄС. Таким чином, актуальність дослідження нормопроєктної діяльності в Україні у порівнянні з країнами ЄС зумовлена інтенсивними процесами правових реформ та європейської інтеграції. Набуття Україною статусу країни-кандидата на членство в ЄС у 2022 р. та виконання вимог Угоди про асоціацію вимагають від нашої країни наближення не лише змісту законодавства, але й процедур його підготовки до європейських стандартів.

Мета представленої статті полягає у комплексному порівняльно-аналітичному аналізі нормопроєктної діяльності в Україні та країнах ЄС, визначенні ключових відмінностей у процедурах, інституційному забезпеченні та стандартах правової техніки, а також розробці рекомендацій щодо імплементації європейського досвіду в українську практику. Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення певних *дослідницьких завдань*, серед яких визначено: проаналізувати нормативно визначені процедури розробки проєктів нормативно-правових актів в Україні та в окремих країнах ЄС; дослідити інституційну систему організації нормопроєктної діяльності (органи та підрозділи, відповідальні за підготовку проєктів актів, експертні та консультаційні механізми тощо); охарактеризувати європейські підходи до правової техніки в нормотворчості та порівняти їх із українськими підходами; виявити проблеми і ризики, що виникають в Україні через відсутність уніфікованих нормопроєктних процедур.

Методологія дослідження базується на загальнонаукових та спеціальних методах. Зокрема, застосовано *порівняльно-правовий* метод – для зіставлення процедур нормопроєктування та інституцій у різних країнах; *системно-структурний* метод – для аналізу елементів нормопроєктної діяльності як цілісної системи; *формально-юридичний* – при вивченні нормативних актів, що регламентують законодавчу діяльність в Україні та ЄС; метод аналізу документів та *контент-аналіз* – для опрацювання звітів ЄС, SIGMA, наукових публікацій за темою дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Джерельна база представленого дослідження складається з нормативних документів, офіційних матеріалів та експертно-аналітичних публікацій. Теоре-

тичною основою проведеної наукової роботи стали праці вітчизняних і зарубіжних дослідників проблематики нормотворчості (особлива увага приділена автором найсвіжішому на даний час комплексному монографічному дослідженню В.А. Устименка «*Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу*: *основи*, *критерії*, *виміри стійкості*» [5], присвяченому обґрунтуванню теоретичних і практичних підходів до формування візії європейського майбутнього України у новій системі викликів і можливостей, створюваних інтеграційними процесами в економічному та політико-правовому просторі ЄС), документи ЄС (зокрема, практика «*кращого регулювання*» ЄС) й аналітичні звіти (SIGMA, OECD) щодо України. Також окремі аспекти досліджуваної проблематики, зокрема питання стосовно удосконалення нормативного регулювання господарсько-правових засобів забезпечення ефективного використання державних коштів [6, 7, 8 та 9], забезпечення економічної безпеки України крізь призму реформування державної регуляторної політики [10] та ефективності використання публічних коштів як аксіологічної основи державної регуляторної політики [11], раніше вивчались й автором цієї статті, що сприяло подальшому більш глибокому зануренню у специфіку досліджуваних нині питань нормопроєктної діяльності. Емпіричну базу цього дослідження склали нормативно-правові акти України, законодавство ЄС, а також конкретні приклади із практики держав-членів ЄС. Зокрема, джерела [1, 2, 3 і 4] містять ключові віхи євроінтеграційного поступу України та підтверджують актуальність представленого дослідження в контексті адаптації національного законодавства до *acquis* ЄС. Крім того, джерела [12, 21 та 27] надають інформацію про регламенти і методичні документи Європейської комісії щодо кращого регулювання та нормотворення, які склали методологічну основу для порівняння з українськими практиками. Документи [14, 15, 16, 22, 26 і 30] висвітлюють чинну нормативну базу нормопроєктної діяльності в Україні. Аналітичні документи, підготовлені ЄС та ПРООН ([17 та 23]), а також матеріали незалежних експертів та медіа-ресурсів ([18]) дозволяють оцінити ефективність українського законодавчого процесу з точки зору його впливовості, прозорості та результативності. Вони наголошують на проблемах перевантаженості парламенту України, відсутності обов'язкового аналізу впливу та низької реалізації законодавчих ініціатив. Цінними для компаративного аналізу виявилися документи урядів Німеччини [19], Франції ([20 і 29]), Іспанії [28], Польщі [25], Великобританії [24], котрі деталізують процеси підготовки проєктів різних актів, технічні стандарти та інституційну участь у нормопроєктуванні. Вони демонструють високий рівень системності, обов'язкову участь правових служб, належну наукову експертизу та чіткі регламенти підготовки нормативних текстів.

Аналіз названих джерел підтверджує наявність низки системних проблем у нормопроєктній діяльності України, зокрема відсутність єдиної методології, недосконалість правової техніки та слабкий науковий супровід, що ускладнює адаптацію національного законодавства до стандартів ЄС та знижує якість регуляторного процесу. Стаття спрямована на подолання вказаних викликів шляхом обґрунтування шляхів запозичення найкращих європейських практик нормопроєктної діяльності.

Представлена стаття підготовлена автором в рамках роботи над науковим проєктом «*Методологічні засади нормопроєктування у контексті адаптації до права Європейського Союзу*» (0125U001818), який виконується Державною установою «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України».

Виклад основного матеріалу. На самому початку необхідно зауважити, що якість законодавства значною мірою залежить від ефективності процедур його розробки (*normoproduction*) і дотримання принципів правотворчої техніки [12]. Так, у країнах ЄС протягом останніх десятиліть напрацьовано розвинені механізми «*кращого регулювання*» (*better regulation*), котрі включають планування законодавчої діяльності, консультації з громадськістю, оцінку впливу нормативних актів та експертизу проєктів законів. До прикладу, Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD) у 2021 р. видала Прогноз регуляторної політики [13]. Для України, яка наразі перебуває у процесі масштабних реформ, порівняльний аналіз цих механізмів є надзвичайно корисним з огляду на необхідність підвищення якості нормотворчості та забезпечення відповідності європейським критеріям законодавчого процесу.

Законодавчий процес в Україні регламентований Конституцією України, законами та підзаконними актами. Відповідно до ст. 93 Конституції України, право законодавчої ініціативи мають Президент України, народні депутати та Кабінет Міністрів України [14]. Основний масив законопроєктів готується центральними органами виконавчої влади в межах урядової ініціативи. Кабінет Міністрів України, своєю чергою, затверджує план законопроєктної роботи, визначаючи пріоритети нормотворення.

На етапі підготовки проєкту акту відповідальне міністерство здійснює міжвідомче погодження та експертизи: правову (проводиться Міністерством юстиції України), відповідність праву ЄС (у разі потреби), фінансово-економічні розрахунки. Обов'язковим є складання пояснювальної запис-

ки, яка обґрунтовує мету й очікувані наслідки акта. Законодавство передбачає також громадське обговорення проєктів, що впливають на права громадян або бізнес, проте на практиці ці вимоги часто реалізуються формально [15].

Після погодження урядовий законопроєкт подається до Верховної Ради України. У парламенті він реєструється, розглядається профільним комітетом і надходить до Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України для підготовки експертного висновку. Це управління здійснює аналіз відповідності законопроєкту Конституції України, його узгодженості з чинним законодавством і прогнозує наслідки реалізації. Далі проєкт проходить три читання, між якими допускається внесення поправок, згідно з Регламентом Верховної Ради України [16].

Крім вищезгаданих урядових ініціатив, значну частину становлять також депутатські законопроєкти. Їх можна вносити без дотримання процедур попередніх погоджень чи громадського обговорення, що нерідко призводить до внесення необґрунтованих або технічно слабких ініціатив. За аналітичними даними, лише невеликий відсоток поданих законопроєктів стають чинними законами, тоді як значна кількість залишається без розгляду або відхиляється [17, 18]. Це вказує на структурну перевантаженість парламенту та необхідність удосконалення нормопроєктної практики. Тому звернемося до досвіду країн ЄС та нормопроєктної практики ЄС.

У країнах ЄС, хоча існують певні національні особливості законодавчого процесу, можна виділити спільні риси, які вирізняють європейську практику нормопроєктування. Більшість європейських держав запровадили комплексний процес попередньої підготовки нормативних актів, що включає: 1) попереднє планування (формування урядових програм законодавчих робіт або щорічних планів законодавства); 2) підготовку концепцій або Зелених / Білих книг для значущих реформ (наприклад, у Великій Британії, Нідерландах, Швеції уряди часто публікують концептуальні документи перед розробкою власне закону [13]); 3) обов'язкові консультації з зацікавленими сторонами та громадськістю на ранніх стадіях розробки проєкту акта; 4) проведення оцінки регуляторного впливу (*regulatory impact assessment*, RIA) для проєктів законів та інших значущих нормативних актів [13]; 5) залучення незалежних експертів або науковців до оцінки пропозицій (через консультативні органи, комісії).

У Німеччині процес підготовки законопроєкту на рівні виконавчої влади регламентується спільними Правилами процедури федеральних міністерств (*Gemeinsame Geschäftsordnung der Bundesministerien*, GGO) [19]. Ці правила зобов'язують ініціатора законопроєкту (федеральне міністерство) проводити його погодження з зацікавленими міністерствами, оцінювати вплив (у тому числі, й фінансовий, соціальний, екологічний), перевіряти відповідність праву ЄС, а також передбачають можливість публічного обговорення законопроєкту. Особливістю німецької моделі є те, що кожен законопроєкт перед внесенням до парламенту повинен пройти через Федеральне міністерство юстиції, яке, своєю чергою, перевіряє його відповідність вимогам правової техніки та узгодженість з чинним законодавством [19]. Лише після цього ухвалюється рішення стосовно внесення законопроєкту до Бундестагу.

У Франції урядові законопроєкти в обов'язковому порядку скеровуються для висновку до Державної ради (*Conseil d'État*) – вищого адміністративного судового органу, що, окрім того, виконує функцію дорадчого органу з питань законопроєктів [20]. Вказана Державна рада оцінює якість проєкту закону, його відповідність конституційним основам та праву ЄС, формулює рекомендації із його доопрацювання. Подібна процедура гарантує високий рівень попередньої експертизи. Крім того, у Франції існує практика підготовки «*пояснювального меморандуму впливу*» (*étude d'impact*) до кожного проєкту закону, де детально описуються цілі, варіанти вирішення проблеми, результати консультацій та аналізуються можливі наслідки прийняття акту [13].

У країнах Скандинавії (Швеція, Данія, Фінляндія) поширеною є модель створення урядових комісій або робочих груп, до яких входять як посадовці, так і незалежні експерти, науковці, представники зацікавлених сторін. Вказані комісії готують проєкти законів у складних сферах, забезпечуючи їх глибоке опрацювання ще до формального внесення уряду [13]. Результати роботи комісії публікуються у вигляді звіту, що у подальшому проходить громадське обговорення. Лише після цього уряд на основі рекомендацій комісії розробляє фінальний проєкт акту. Подібний підхід забезпечує *консенсусність* та високу якість законопроєктів, хоча й займає більше часу.

Окремо слід згадати практику ЄС на наднаціональному рівні, яка впливає й на країни-члени ЄС. В рамках ЄС існує власна система нормопроєктування: Європейська комісія, яка має монопольне право законодавчої ініціативи на рівні ЄС, розробила розгорнуту процедуру підготовки проєктів регуляторних актів [12]. Перед внесенням законодавчої пропозиції Європейська комісія публікує дорожню карту або початковий впливовий аналіз, проводить публічні консультації (як правило, онлайн, відкриті для громадян і стейкхолдерів усіх країн ЄС), також готує поглиблену оцінку впливу з врахуванням кількох альтернативних варіантів регулювання [12]. Існує навіть незалежна

Наглядова рада з регуляторної перевірки (*Regulatory Scrutiny Board*), яка перевіряє якість підготовлених оцінок впливу перед тим, як проєкт рішення буде ухвалено Європейською комісією [21]. Хоча така практика стосується рівня ЄС, багато країн-членів ЄС адаптували подібні інструменти й на національному рівні, імплементуючи принципи «*кращого регулювання*» у свої внутрішні законодавчі процедури.

Важливим аспектом дослідження є інституції та підрозділи, відповідальні за підготовку та експертизу проєктів актів. В Україні до таких інституцій належать: міністерства й інші центральні органи виконавчої влади, що готують проєкти; Міністерство юстиції України, яке здійснює правову експертизу та відповідає за дотримання правил нормопроєктувальної техніки; Державна регуляторна служба України (в частині аналізу регуляторного впливу проєктів регуляторних актів у сфері господарської діяльності) [22]; парламентські комітети та Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України (експертиза на етапі розгляду законопроєктів у парламенті); іноді створюються робочі групи при комітетах чи в Офісі Президента України для напрацювання законопроєктів. Проте, відсутність єдиного координаційного органу, відповідального за загальну якість законопроєктної роботи, є важливою проблемою. Фактично, функції координації, як зауважується в аналітичних звітах *Support for Improvement in Governance and Management* (SIGMA), розподілені між Міністерством юстиції України (за техніко-юридичну частину) та Секретаріатом Кабінету Міністрів України (за планування та взаємодію між міністерствами), що іноді призводить до фрагментації підходів [23].

Натомість, у країнах Європи часто є спеціалізовані органи або підрозділи, що централізовано відповідають за якість нормопроєктування. До прикладу, у Великій Британії функціонує Управління парламентського юрисконсульта (*Office of the Parliamentary Counsel*), яке складається з висококваліфікованих юристів-укладачів законів і безпосередньо займається формулюванням текстів урядових законопроєктів [24]. Таким чином, міністерства надають політичний зміст і саме рішення, а Управління парламентського юрисконсульта забезпечує юридично правильне і чітке викладення норм. Подібна інституційна модель професійної підготовки текстів законів забезпечує високий рівень уніфікації стилю та техніки.

В деяких країнах континентальної Європи (Італія, Іспанія) є спеціальні підрозділи з питань законодавчої техніки в структурі уряду або парламенту, які видають посібники з нормотворчої техніки та стежать за їх дотриманням. До прикладу, у Польщі при Канцелярії Прем'єр-міністра функціонує Урядовий законодавчий центр (*Rządowe Centrum Legislacji*), який здійснює координацію нормопроєктної діяльності, готує єдині вимоги до оформлення проєктів та проводить їх юридичну експертизу перед поданням до Сейму. Польща також має кодифіковані «*Засади законодавчої техніки*» – нормативно-правовий акт, який регламентує правила підготовки проєктів нормативних актів (структуру, мову, стиль) [25]. Ці Засади є обов'язковими для всіх суб'єктів нормотворчості і порушення їх може стати підставою для відхилення проєкту під час експертизи.

У частині залучення громадськості та прозорості, інституційно в багатьох країнах ЄС наявні веб-портали для публікації проєктів нормативних актів та збору коментарів (портали консультацій в Естонії, Фінляндії, Португалії та ін.). Такі ресурси забезпечують *інклюзивність нормотворчого процесу*, водночас їх підтримка та модерування покладається на відповідальні органи (міністерства, окремі спеціальні підрозділи в секретаріатах урядів) [13]. В Україні подібний інструмент – портал громадського обговорення проєктів актів – також існує, однак його використання поки що не є повністю системним.

Окремий аспект дослідження, який доцільно розглянути – це *стандарти нормопроєктної діяльності*, під якими слід розуміти як формалізовані правила (нормативні чи методичні), так і усталені практики, що визначають вимоги до змісту і форми проєктів правових актів. В Україні певні питання стандартів закріплені на нормативному рівні: це згадувані вище вимоги, які стосуються пояснювальної записки, необхідності аналізу регуляторного впливу проєктів регуляторних актів. Крім того, існують певні методичні рекомендації з питань нормопроєктування, розроблені Міністерством юстиції України, вони містять поради стосовно структури актів, стилю викладення, оформлення посилань, визначень тощо. Однак, відсутність єдиного кодифікованого акта, який би інтегрував усі важливі аспекти законодавчої техніки і процедури розробки законопроєктів (аналогічного згадуваним польським «Засадам законодавчої техніки» [25] чи вітчизняного проєкту закону «Про нормативно-правові акти» [26]), призводить до певної неоднорідності стандартів, якими керуються різні суб'єкти нормотворення. Наприклад, парламентарі при підготовці власних законопроєктів можуть не дотримуватися тих методичних рекомендацій, якими керується уряд або Міністерство юстиції України, що впливає на якість текстів.

У країнах-членах ЄС стандарти нормопроєктування спираються на давні традиції правової культури, а також на сучасні принципи якості регулювання, закріплені в документах ЄС. Передовсім,

є спільні європейські критерії, такі як: необхідність чітко визначати мету та предмет регулювання закону; уникати внутрішніх протиріч та дублювання норм; забезпечувати відповідність актів вищої юридичної сили (конституції, директивам ЄС тощо); дотримуватися зрозумілості і передбачуваності мови закону. На рівні ЄС існує офіційний посібник з нормотворчої техніки, зокрема – «Спільний практичний посібник Європейського Парламенту, Ради та Комісії для осіб, які беруть участь у розробці законодавства Європейського Союзу» (*Joint practical guide of the European Parliament, the Council and the Commission for persons involved in the drafting of European Union legislation*) [27]. Вказаний посібник встановлює стандарти структури актів ЄС (преамбула, статті, посилання на директиви / регламенти, додатки), правил уживання термінів, посилань, мовних зворотів для забезпечення однакового тлумачення в різних мовних версіях тощо. Багато національних урядів мають аналогічні настанови або інструкції з законотворчої техніки. Приміром, у вже згадуваній Німеччині існує внутрішній документ – «Директиви законодавчої техніки» (*Redaktionshandbuch*), який видається міністерством юстиції і містить стандарти оформлення тексту законопроєкту, стилістичні рекомендації та приклади правильного формулювання норм [19]. Подібні збірники є й в інших країнах (в Іспанії – це *Legislative Technique Manual* [28], у Франції – це рекомендації щодо законодавчої техніки від Державної ради [29] тощо).

Одним із малопомітних, при цьому надзвичайно важливих компонентів ефективного нормопроєктування, є технічна організація текстів нормативно-правових актів. Представляється, що якість законодавства визначається не лише змістовним наповненням, а й також формальними характеристиками, які забезпечують зручність сприйняття, однозначність тлумачення та технічну сумісність із інформаційними системами. Відтак, важливо звертати увагу на уніфіковані підходи до оформлення законодавчих актів, що в країнах ЄС вже давно є елементом усталеної правотворчої культури.

Хоча оформлення текстів нормативно-правових актів значною мірою є технічним аспектом, втім його значення для ефективності правозастосування не можна недооцінювати. Йдеться про уніфікацію таких елементів, як шрифт, структура абзаців, система нумерації, оформлення посилань тощо. У більшості країн ЄС вказані вимоги закріплені в державних стандартах або спеціалізованих інструкціях, затверджених уповноваженими органами чи редакціями офіційних публікацій.

В Україні чинним є ДСТУ 4163:2020 [30], котрий регламентує вимоги до оформлення організаційно-розпорядчих документів, але він не охоплює повною мірою специфіку законодавчих актів. Відтак, виникає потреба у розробленні окремого технічного стандарту або інструкції з порядку оформлення текстів нормативно-правових актів, у тому числі з урахуванням сучасних викликів цифровізації – зокрема, вимог до форматування документів для електронних реєстрів, офіційних веб-порталів та баз даних.

Таким чином, європейські підходи до правової (законодавчої) техніки базуються на принципах *системності*, *чіткості* й *передбачуваності* правових норм. Україна поступово рухається у напрямі впровадження вказаних підходів, проте наразі відсутній єдиний нормативний акт, який би комплексно визначав правила законодавчої техніки. Представляється, що прийняття відповідного кодифікованого документа (закону або хоча б урядової постанови) стало би важливим кроком на шляху до уніфікації нормопроєктної діяльності відповідно до європейських стандартів.

Узагальнюючи, відмітимо, що європейські стандарти нормопроєктування відзначаються системністю та формалізацією: практично на кожному етапі – від планування закону до його редакційного опрацювання – діють певні визначені процедури та критерії якості. Наразі українська практика перебуває у процесі поступового запозичення та впровадження таких стандартів, втім ще продовжує зберігатися розрив між декларованими вимогами і фактичним їх виконанням.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що проведене порівняльно-аналітичне дослідження нормопроєктної діяльності в Україні та країнах ЄС дозволяє зробити низку висновків і сформулювати конкретні рекомендації з удосконалення українського законодавчого процесу на основі європейського досвіду.

Необхідність кодифікації процедур нормопроєктування. В Україні назріла потреба ухвалення рамкового законодавчого акта, який би уніфікував вимоги до підготовки нормативно-правових актів. Рекомендовано прискорити доопрацювання та прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти», яким визначити стадії розробки проєктів (ініціювання, підготовка концепції, публічні консультації, експертиза, погодження, внесення), загальні вимоги до структури та змісту проєктів, обов'язковість супровідних документів (зокрема, пояснювальної записки, довідки щодо його відповідності праву ЄС, звіту про консультації, оцінки впливу тощо). Вказаний закон повинен стати «*дорожньою картою*» для всіх суб'єктів нормотворення – від уряду до органів місцевого самоврядування – і ліквідувати існуючу натепер фрагментацію правил.

Впровадження стандартів «*кращого регулювання*». Спираючись на успішні практики ЄС, українському уряду слід інституціалізувати інструменти планування та аналізу законодавства. Зо-

крема, слід запровадити обов'язкове оприлюднення річного Плану пріоритетних законопроєктних робіт з чіткими строками і відповідальними органами, що забезпечить прозорість намірів влади та можливість заздалегідь готуватися стейкхолдерам.

Посилення координації та якості на рівні уряду. Представляється доцільним створення в структурі Секретаріату Кабінету Міністрів України окремого підрозділу або розширення повноважень вже існуючого для функції контролю за дотриманням єдиних вимог нормопроєктування. Цей орган мав би координувати міжвідомчу взаємодію під час розробки законопроєктів, стежити за виконанням графіків підготовки, перевіряти наявність всіх супровідних аналізів (подібні центри законодавчої координації успішно функціонують у низці європейських країн). Крім того, представляється доцільним нормативне закріплення обов'язковості висновку Міністерства юстиції України на предмет відповідності розробленого проєкту акта правилам юридичної техніки та вимогам законодавства перед внесенням на розгляд уряду – без можливості ігнорування цього етапу.

Уніфікація правотворчої техніки. Міністерству юстиції України слід розробити та внести на затвердження уряду нову редакцію або взагалі новий акт, що регулюватиме правила законодавчої техніки (можливо, у вигляді постанови Кабінету Міністрів України «Про правила нормопроєктувальної техніки»). Представляється, що такий документ повинен базуватися на сучасних європейських підходах і охоплювати: правила підготовки тексту (структура, мова, термінологія), вимоги до узгодження термінології з чинним законодавством, стандарти викладення прикінцевих положень, техніку внесення змін до існуючих актів (щоб уникати множинних розбіжностей), оформлення посилань на право ЄС тощо. Затвердження таких правил зробить єдиними вимоги і для урядових, і для депутатських проєктів. У подальшому, ці правила мають викладатися як навчальний матеріал для усіх, хто причетний до нормотворення – зокрема, доцільно провести семінари для юридичних служб міністерств, апарату парламенту, можливо, включити в програми підвищення кваліфікації державних службовців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Володимир Зеленський підписав заявку на членство України у Європейському Союзі. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-pidpisav-zayavku-na-chlenstvo-ukrayini-u-73249.
2. European Leaders decide to open accession negotiations with Ukraine and Moldova in a historic summit. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ac_23_6711.
3. European Council conclusions on Ukraine, enlargement and reforms. *European Council*, *Council of the European Union*. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/12/14/european-council-conclusions-on-ukraine-enlargement-and-reforms.
4. International ministerial meetings. Intergovernmental conference with Ukraine: introductory remarks, opening statements. *European Council*, *Council of the European Union*. URL: https://video.consilium.europa.eu/event/en/27556.
5. Устименко В.А. Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості: Монографія / В.А. Устименко; НАН України, ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України». К.: Академперіодика, 2025. 452 с. URL: https://hozpravoreposit.kyiv.ua/handle/765432198/256.
6. Петруненко Я.В. Шляхи удосконалення господарсько-правового регулювання у сфері забезпечення ефективного використання державних коштів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 91–94. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/3_2017.pdf.
7. Петруненко Я.В. Окремі питання удосконалення господарського законодавства у сфері регулювання засобів забезпечення ефективного використання державних коштів. *Підприємництво*, *господарство і право*. 2019. № 4. С. 88–92. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/4/17.pdf
8. Петруненко Я.В. Напрями удосконалення законодавчого регулювання господарсько-правових засобів забезпечення ефективного використання державних коштів. *Правові новели*. 2019. № 7. С. 121-126. URL: http://legalnovels.in.ua/journal/7_2019/22.pdf.
9. Петруненко Я.В. Проблеми забезпечення ефективного використання державних коштів: господарсько-правовий аспект: Монографія. К.: Вид-во «Ліра-К», 2019. 416 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/14721.
10. Петруненко Я.В. Забезпечення економічної безпеки України крізь призму реформування державної регуляторної політики. *Правові та економічні засади реформування системи органів державної влади і правосуддя в умовах інтеграції до європейської спільноти*: *проблеми*

та перспективи: Колект. моногр. / За ред. Г.В. Татаренко. Сєвєродонецьк: Вид-во Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2018. 208 с. – С. 107–120.
11. Петруненко Я.В. Ефективність використання публічних коштів як аксіологічна основа державної регуляторної політики. *Дослідження механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в публічному і приватному праві*: Колект. моногр. / За заг. ред. О.В. Гаран, О.І. Миколенко. Одеса: Фенікс, 2023. 300 с. Розділ 6. С. 203–222. DOI: https://doi.org/10.18524/2022.978-966-928-840-0.6.203-222.
12. Better regulation: guidelines and toolbox. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/law/law-making-process/better-regulation/better-regulation-guidelines-and-toolbox_en.
13. OECD Regulatory Policy Outlook 2021. URL: https://gslegal.gov.gr/wp-content/uploads/2021/10/OECD-regulatory-policy-outlook-2021.pdf.
14. Конституція України від 28 червня 1996 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
15. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 р. № 996. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п#Text.
16. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text.
17. Концептуальна записка щодо удосконалення законодавчого процесу в Україні (підготовлено Офісом парламентської реформи). *Проєкт з парламентської реформи ЄС та Програми розвитку ООН в Україні*. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/PRP_Concept_note_legislative_process_UKR.pdf.
18. Від законопроекту до закону: процес потребує вдосконалення / Олег Іванов. *Vox Ukraine*. URL: https://voxukraine.org/vid-zakonoproektu-do-zakonu-protses-potrebuye-vdoskonalennya.
19. Gemeinsame Geschäftsordnung der Bundesministerien (GGO): trat am 01. September 2000 in Kraft, die letzte Änderung erfolgte durch Beschluss der Bundesregierung am 01. Juni 2024. *Bundesministerium des Innern*. URL: https://www.bmi.bund.de/DE/themen/moderne-verwaltung/verwaltungsmodernisierung/geschaeftsordnung-bundesministerien/geschaeftsordnung-bundesministerien-node.html.
20. Rapport public 2022 des juridictions administratives, 1 juin 2023. *Conseil d'État*. URL: https://www.conseil-etat.fr/publications-colloques/rapports-d-activite/rapport-public-2022-des-juridictions-administratives.
21. Regulatory Scrutiny Board. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/law/law-making-process/regulatory-scrutiny-board_en.
22. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 р. № 1160-IV. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text.
23. Public administration in Ukraine. Assessment against the Principles of Public Administration. SIGMA Monitoring Reports. December, 2023. *Organisation for Economic Co-operation and Development* (*OECD*). URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/02/public-administration-in-ukraine_27a46a58/078d08d4-en.pdf.
24. Guide to making legislation. *Cabinet Office*. URL: https://www.gov.uk/government/publications/guide-to-making-legislation.
25. Zasady techniki prawodawczej. *Kancelaria Senatu*. Warszawa, 2022. URL: https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/userfiles/_public/k10/kancelaria/wydawnictwa/pdf/zasady_techniki.pdf.
26. Проект Закону про нормативно-правові акти, реєстр. № 7409 від 01 грудня 2010 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39123.
27. Joint practical guide of the European Parliament, the Council and the Commission for persons involved in the drafting of European Union legislation. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3879747d-7a3c-411b-a3a0-55c14e2ba732.
28. Directrices de técnica normativa. Resolución de 28 de julio de 2005, de la Subsecretaría, por la que se da publicidad al Acuerdo del Consejo de Ministros, de 22 de julio de 2005. *Ministerio de la Presidencia*, *Justicia y Relaciones con las Cortes*. URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2005-13020.
29. Guide de légistique: 3e édition mise à jour 2017. Premier Ministre Secrétariat général du Gouvernement. La Documentation française, Paris 2017. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/Media/Files/autour-de-la-loi/guide-de-legistique/guide-de-legistique-edition-2017-format-pdf.pdf.

30. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів: Національний стандарт України ДСТУ 4163:2020. Наказ Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 01 липня 2020 р. № 144. URL: https://www.kdu.edu.ua/Documents/dstu41632020v1.pdf.

УДК:[327.7+341.23]:355.216
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.56

РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ТА ОХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИКИ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І СВІТОВИХ ДЕРЖАВ

Савка О.І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності,
Навчально-науковий інститут права ім. Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»;
докторант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-1723-3412

Савка О.І. Регулювання приватної військової та охоронної діяльності: порівняльний аналіз політики міжнародних організацій і світових держав.

В статті розглянуто регулювання приватної військової та охоронної діяльності. Проведено порівняльний аналіз політики міжнародних організацій і світових держав. Приватна військова та охоронна діяльність є дуже багатогранним, гнучким і неоднорідним явищем системи міжнародних відносин.

Провівши дослідження можна зазначити, що коли мова іде про інтереси «сильних» держав (наприклад, США, Велика Британія), то приватна військова та охоронна діяльність постає, як інструмент політики в руках держави більшою мірою, ніж як самостійний та неконтрольований механізм. Приватна військова та охоронна діяльність здебільшого не становлять загрози національному суверенітету держави тому, що значною мірою ця діяльність залежать від інтересів держави і потреби у реалізації державних інтересів з їх допомогою. Коли йдеться про держави з нестійкою державністю, слабкими інститутами влади та соціального контролю (Афганістан, Ірак, деякі країни Африки та Латинської Америки та інші), приватна військова та охоронна діяльність стає актором, здатним конкурувати з силовими інститутами таких держав у сфері забезпечення безпеки. Практика регулювання приватної військової та охоронної діяльності складається на національному, регіональному, а сьогодні вже і на глобальному рівнях, що свідчить, по-перше, про назрілу потребу врегулювати статус приватної військової та охоронної діяльності з погляду міжнародного права, а по-друге – про усвідомлення значущості зміни сприйняття приватної сфери військово-силового бізнесу як звичайного ринку комерційних послуг. Проаналізовані міжнародні ініціативи, покликані кожна по-своєму врегулювати питання статусу приватної військової та охоронної діяльності, відрізняються гнучкістю трактувань цього феномену, і вони розглядають взаємодію ПВК не тільки з державами та міжнародними організаціями, але включають в орбіту регулювання також і інших взаємодіючих з приватною військовою та охоронною діяльністю акторів міжнародних відносин («Швейцарська ініціатива»). Однак жодна з ініціатив на сьогоднішній день не є ні ідеальною, ні завершеною. Робота над точністю формулювань і вірністю розуміння феномену приватна військова та охоронна діяльність продовжується і з часом знайде своє відображення в документах.

Ключові слова: приватна військова та охоронна діяльність, міжнародне право, міжнародне гуманітарне право, міжнародні організації, світові держави, національна безпека, військові конфлікти, міжнародний кримінальний суд.

Savka O.I. Regulation of private military and security activities: a comparative analysis of the policies of international organizations and world powers.

The article considers the regulation of private military and security activities. A comparative analysis of the policies of international organizations and world states is conducted. Private military and security activities are a very multifaceted, flexible and heterogeneous phenomenon of the system of international relations.

Having conducted the research, it can be noted that when it comes to the interests of «strong» states (for example, the USA, Great Britain), private military and security activities appear as an instrument of policy in the hands of the state to a greater extent than as an independent and uncontrolled mechanism. Private military and security activities for the most part do not pose a threat to the national sovereignty of the state because to a large extent these activities depend on the interests of the state and the

need to implement state interests with their help. When it comes to states with unstable statehood, weak institutions of power and social control (Afghanistan, Iraq, some countries of Africa and Latin America and others), private military and security activities become an actor capable of competing with the power institutions of such states in the field of security. The practice of regulating private military and security activities is developing at the national, regional, and now global levels, which indicates, firstly, the urgent need to regulate the status of private military and security activities from the point of view of international law, and secondly, the awareness of the significance of changing the perception of the private sphere of military-power business as an ordinary market for commercial services. The analyzed international initiatives, each designed in its own way to regulate the issue of the status of private military and security activities, are distinguished by the flexibility of their interpretations of this phenomenon, and they consider the interaction of PMCs not only with states and international organizations, but also include other actors of international relations interacting with private military and security activities in the regulatory orbit (the «Swiss Initiative»). However, none of the initiatives to date is either ideal or complete. Work on the accuracy of formulations and the accuracy of understanding of the phenomenon of private military and security activities continues and will eventually be reflected in documents.

Key words: private military and security activities, international law, international humanitarian law, international organizations, world powers, national security, military conflicts, international criminal court.

Постановка проблеми. Після розпаду біполярної системи та закінчення «холодної війни» в епіцентрі міжнародних процесів виявилися, з одного боку, нові загрози та виклики, а з іншого – нові актори. У взаємозв'язку зі зміною характеру сучасних воєн та конфліктів на міжнародній арені з'явилося відносно нове соціально-політичне явище – приватні військові компанії (ПВК / *PMCs – private military companies*) [1].

Приватні військові компанії стають невід'ємною частиною багатьох військових операцій, низки миротворчих місій та постконфліктного відновлення в різних регіонах світу, а також беруть активну участь як у мирній, так і у військовій діяльності в конфліктних регіонах і залучаються в цивільних цілях у посткризових ситуаціях.

Приватні військові компанії мають певний ступінь незалежності від держави і, при цьому, є бізнес-орієнтованими акторами. Участь таких військово-комерційних структур у системі міжнародних відносин порушує питання про трансформацію підходів до розуміння безпеки, а також вимагає проведення теоретичного та політичного аналізу наслідків приватизації частини сфери безпеки.

Неконтрольоване використання приватних військових компаній є загрозою міжнародній безпеці тому, що невідомий міжнародно-правовий статус цих акторів, що призводить до труднощів у спробах класифікувати та кваліфікувати даний вид діяльності, а також дати йому політичну та правову оцінку у конкретних ситуаціях.

Приватні військові компанії часто стають об'єктом звинувачень у порушенні прав людини. Якщо традиційно функції легітимного насильства були сконцентровані до рук держави, то поява приватних військових компаній призводить до делегування їм частини невід'ємних державних функцій, пов'язаних з організованим насильством. Ця обставина ставить питання про трансформацію феномена організованого насильства у соціальному середовищі загалом.

Усі вищеназвані чинники, а також практичне використання приватних військових компаній у конфліктах останніх років в Іраку, Афганістані, Сирії, Україні та інших країнах роблять аналіз теоретичних, політичних та практичних аспектів діяльності ПВК дуже актуальним у сучасному міжнародному контексті.

Актуальність теми дослідження полягає в теоретичному осмисленні та поясненні феномену політичної взаємодії держав та недержавних явищ (ПВК) у військово-силовій сфері, а також у визначенні ролі міжнародних організацій та світових держав у регулюванні приватної військової та охоронної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. У зв'язку з тим, що науковий інтерес до проблематики приватної військової та охоронної діяльності зокрема в Україні лише починає складатися, авторів вітчизняних наукових досліджень у цій галузі відносно небагато.

Значна кількість досліджень у галузі приватної військової та охоронної діяльності належить зарубіжним авторам. У тому числі особливо виділяються Р. Абрахамсен [2-3], Д. Авант [4-5], Д. Айзенберг [6–9], Еге. Бірпарк [10], Д. Брукс [11–13], П. Веркюль [14], З. Гумедзе [15-16], П. Зінгер [17-18], До. Кінзі [19], Д. Кокейн [20-22], Еге. Крахманн [23], До. Крейц [24], Е. Кусумано [25], Р. Мендел [26], З. Персі [27], Дж. Спір [28], До. Холмквіст [29], а також С. Краснер [30], С. Саасен [31] та інші.

Окрім вивчення робіт зарубіжних науковців, ми спробували систематизувати світовий дослідницький досвід, накопичений різними науковими центрами, інститутами та лабораторіями у галузі приватної військово-охоронної безпеки.

У світі є наукові центри та інститути, діяльність яких охоплює вивчення проблематики ПВК. До таких організацій відносяться великі та відомі інститути: Стокгольмський інститут дослідження проблем миру (SIPRI) [32], Женевський центр демократичного контролю над збройними силами (DCAF) [33], Міжнародний комітет Червоного Хреста (ICRC) [34], Белградський інститут міжнародної безпеки (ISI) [35], Інститут стратегічних досліджень ПАР (ISS) [36], Дослідницька служба Конгресу США (CRS) [37], Міжнародний інститут досліджень світу (IPI) [38], Празький інститут вивчення проблем безпеки (SSI) [39], Центр стратегічних досліджень та аналізу ОАЕ [40], Глобальний центр безпеки на основі співробітництва [41], так і невеликі центри та робочі групи, такі як: Експертна група з вивчення приватних військових та охоронних компаній Королівського коледжу Лондона (PMSRG King's College, London) [42], Інститут міжнародного права та правосуддя Нью-Йоркського университета [43] та інших.

Виклад основного матеріалу. Приватні військові компанії, незважаючи на недержавний статус, є незвичайним феноменом у сфері безпеки, який має подвійну природу. В одних випадках приватні військові компанії є самостійними акторами, в інших – інструментом державної політики. Саме поєднання «актор» та «інструмент» робить цей феномен унікальним. Тому потрібні спеціальні механізми контролю, які забезпечують соціально-політичну відповідальність ПВК з урахуванням подвійної природи цього феномена. Мінімізувати негативні наслідки, як самостійного функціонування, так і використання ПВК державами та міжнародними організаціями, можливо лише поєднанням політичних та процедурних форматів регулювання:

- політичне регулювання з боку ООН;
- саморегулювання компаній за допомогою Асоціації міжнародного кодексу поведінки ПВК;
- проведення узгодженої політики регіональних організацій щодо приватних військових компаній за участю професійних об'єднань ПВОК (Приватних військових та охоронних компаній);
- регулювання на рівні окремих держав.

Приватна військова та охоронна діяльність у сучасних умовах необхідна та багато в чому корисна тому, що вона здійснює важливі різнопланові, часом унікальні функції у багатьох регіонах світу. Приватна військова та охоронна діяльність займається навчанням військового персоналу, допомагають поліцейським силам підтримувати правопорядок, а також налагоджують інфраструктуру діяльності міжнародних організацій у конфліктних регіонах та забезпечують безпеку міжнародного персоналу та цивільного населення.

За умови створення адекватної системи міжнародної регламентації діяльності ПВК та відмежування її від найманство для таких компаній відкриваються широкі можливості легітимної діяльності. При цьому світова спільнота має запобігти можливому негативному впливу ПВК на реалізацію права народу на самовизначення, забезпечити дотримання та не порушення цими компаніями основних прав людини в конфліктних регіонах.

Феномен приватної військової та охоронної діяльності принципово відрізняється від індивідуального найманства попередніх десятиліть та століть. ПВК належать до корпоративних, а не до індивідуальних структур. На відміну від індивідуальних найманців минулого ПВОК створили механізм офіційного контрактування з боку держав, міжнародних організацій, приватного бізнесу, неурядових структур, що у ряді випадків надає їм політичного актора. Все це робить необхідним створення принципово нового механізму регулювання ПВК, який відрізняється від прийнятої 1989 року «Конвенції ООН про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців» [44].

Феномен приватної військової та охоронної діяльності з політологічної точки зору є і новий тип недержавного актора у сфері міжнародних відносин, і новий інструмент в арсеналі держав. В одних випадках приватна військова та охоронна діяльність стає недержавною формою проведення державної політики, в інших створює альтернативу діям держав та міжнародних організацій у міжнародному середовищі. Відносна самостійність приватних військових компаній висока, що підкріплюється активними процесами внутрішньої самоорганізації та саморегуляції даного сектора.

Багато держав потребують допомоги ПВК, їхньої логістичної, інфраструктурної, технічної підтримки. Навіть такі організації, як ООН, не зможуть здійснювати свої операції у конфліктних регіонах без залучення ПВК. У політичному плані ряду урядів вигідно перекласти на ПВК деякі функції в регіональних конфліктах, які є надто ризикованими для виконання державними службовцями або національними збройними силами. Зазначені аспекти змушують міжнародне співтовариство формулювати не стратегію заборони, а стратегію політичного та функціонального регулювання приватної військової та охоронної діяльності.

Приватна військова та охоронна діяльність представляє, як політичний так і економічний інтерес ряду держав. Система приватної військової та охоронної діяльності дозволяє не утримувати на балансі державного бюджеті численні технічні та логістичні підрозділи, які можуть бути замінені структурами приватного сектору. Однак важливим є питання про перелік і характер функцій та послуг, які можуть (або не можуть) бути передані державою до рук приватного силового сектора (аутсорсинг). Вирішення цього питання пов'язане з дотриманням принципу збереження монополії держави на легітимне використання силових та військових засобів у політиці. Конкретні рішення щодо силових функцій, які принципово не можуть бути відкинуті від держави та передані приватному сектору, мають бути політично та законодавчо закріплені у кожній державі.

У політичній практиці останнього десятиліття склалися альтернативні та багато в чому конкуруючі схеми регулювання приватної військової та охоронної діяльності. Одна схема запропонована самими компаніями, інша – Організацією Об'єднаних Націй. Схема саморегулювання, запропонована широкою групою компаній за підтримки урядових експертів США та Швейцарії (так звана «Швейцарська ініціатива»), має як переваги, так і недоліки. До переваг можна віднести розробку та прийняття Міжнародного Кодексу поведінки ПВК (International Code of Conduct for private Security Service Providers) [45], запровадження практики моніторингу діяльності ПВК силами найдосвідченіших представників провідних приватних військових компаній. За такого підходу підвищується корпоративна солідарність компаній, розробляються корпоративні професійні стандарти діяльності, здійснюється цілеспрямоване покращення іміджу компаній.

До недоліків даної моделі слід віднести відсутність зобов'язуючого характеру, подібної системи регулювання. За такого підходу не формується механізм відповідальності держави за зареєстровані чи законтрактовані ними підприємства. Нечітко вирішуються питання правової відповідальності, юрисдикції, санкцій щодо приватної військової та охоронної діяльності, які допустили порушення міжнародного права або прав людини.

Позитивними сторонами альтернативного механізму регулювання з боку ООН (і проекту відповідної нової Конвенції) є впровадження таких методологічних засад, як принцип відповідальності держави за створені, ліцензовані, законтрактовані ними приватні силові структури; принцип регулярної звітності держави або міжнародного співтовариства (через механізм реєстру ООН) про характер та масштаби силових функцій, переданих даних державою до силового сектора; принцип виділення всієї сфери приватної військової та охоронної діяльності у розряд особливо небезпечних сфер бізнес-діяльності, що вимагають державного та міждержавного контролю. Підхід ООН, підтриманий значною групою держав, на території яких оперують ПВК, включає цілу систему заходів і процедур публічного обліку компаній, моніторингу їх діяльності, механізму розслідувань інцидентів, взаємних запитів держав про приватну військову та охоронну діяльність на їх території, санкцій щодо порушників.

Недоліками цього підходу є надмірне зосередження на державних контрактах ПВК без достатнього обліку ролі бізнес-сектора. Обмежувальні методи регулювання не будуть підтримані основними державами, в яких зареєстровано більшість ПВК, що призведе до втрати Конвенцією міжнародної універсальності та загальної обов'язковості.

Необхідним буде синтез політичних та правових принципів двох альтернативних підходів до регулювання. Необхідна інтенсивна міжнародна дискусія з широким залученням політичних, політико-академічних кіл та самого бізнесу, щодо створення збалансованої системи регулювання на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях. Така система повинна включати компоненти професійного моніторингу та розробки професійних критеріїв та стандартів, які взяті з моделі саморегулювання. На додаток до елементів саморегулювання галузі мають бути створені механізми державного обліку, ліцензування, моніторингу приватної військової та охоронної діяльності, доповнені міждержавними механізмами на рівні ООН.

Висновки. Як свідчить дослідження, приватна військова та охоронна діяльність є дуже багатогранним, гнучким і неоднорідним явищем системи міжнародних відносин. В якості нового актора приватні військові компанії здатні співпрацювати як з державою, так і з бізнесом, а також з фізичними особами. При цьому, опинившись інструментом у руках держави, ПВК реалізують політичні інтереси цієї держави. Середовище, в якому діють ПВК, охоплює весь світ, а спектр послуг не обмежується жорстко закріпленим колом функцій. Однак ПВК не є повністю самостійними акторами, так само, як і не є абсолютно залежними від держави та міжнародних організацій.

Провівши дослідження можна зазначити, що коли мова іде про інтереси «сильних» держав (наприклад, США, Велика Британія), то приватна військова та охоронна діяльність постає, як інструмент політики в руках держави більшою мірою, ніж як самостійний та неконтрольований механізм. У цьому сенсі, на нашу думку, приватна військова та охоронна діяльність здебільшого не становить загрози національному суверенітету держави тому, що значною мірою ця діяльність залежать від

інтересів держави і потреби у реалізації державних інтересів з їх допомогою. Однак, коли йдеться про держави з нестійкою державністю, слабкими інститутами влади та соціального контролю (Афганістан, Ірак, деякі країни Африки та Латинської Америки та інші), приватна військова та охоронна діяльність стає актором, здатним конкурувати з силовими інститутами таких держав у сфері забезпечення безпеки. Тут, на нашу думку, виникає колізія, яку можна охарактеризувати як «делеговану суб'єктність». Іншими словами, «там, де монополія підірвана (внаслідок неефективності місцевого уряду, цивільних виступів тощо), ПВК заміняють собою державні інститути, підриваючи тим самим суб'єктність і так слабких держав. З іншого боку, за відсутності функціонуючої системи безпеки самі ці держави не можуть обійтися без допомоги ПВК, делегуючи свою суб'єктність у силовій сфері.

При цьому, незважаючи на відсутність правового визначення та оцінки феномену ПВК, часткова його легітимізація відбувається за рахунок того, що дії держави, що визначають тенденції міжнародних відносин, «можуть власними силами ставати правилом як нормою, закріпленою ланцюгом прецедентів», а також за рахунок залучення ПВК до співпраці з міжнародними організаціями для участі у миротворчих операціях чи для постконфліктного відновлення [17] не кажучи вже про законний діловий статус ПВК як бізнес суб'єктів.

Практика регулювання приватної військової та охоронної діяльності складається на національному, регіональному, а сьогодні вже і на глобальному рівнях, що свідчить, по-перше, про назрілу потребу врегулювати статус приватної військової та охоронної діяльності з погляду міжнародного права, а по-друге – про усвідомлення значущості зміни сприйняття приватної сфери військово-силового бізнесу як звичайного ринку комерційних послуг.

Проаналізовані міжнародні ініціативи, покликані кожна по-своєму врегулювати питання статусу приватної військової та охоронної діяльності, відрізняються гнучкістю трактувань цього феномену, і вони розглядають взаємодію ПВК не тільки з державами та міжнародними організаціями, але включають в орбіту регулювання також і інших взаємодіючих з приватною військовою та охоронною діяльністю акторів міжнародних відносин («Швейцарська ініціатива»). Однак жодна з ініціатив на сьогоднішній день не є ні ідеальною, ні завершеною. Робота над точністю формулювань і вірністю розуміння феномену приватна військова та охоронна діяльність продовжується і з часом знайде своє відображення в документах.

У віддаленій перспективі, при поєднанні двох міжнародних ініціатив, мабуть, вдасться домогтися, з одного боку, оперативної адаптації до тенденцій міжнародних відносин, що стрімко змінюються, а з іншого – надати міжнародно-правовий статус приватній військовій та охоронній діяльності, не похитнувши основи державного суверенітету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Савка О.І. Проблеми участі приватних військових компаній у сучасних міжнародних політичних процесах. *Науковий вісник УжНу.* Серія Право. Випуск 88. Частина 4. 2025. С. 135–140.
2. Abrahamsen R., Williams Michael C. Security Beyond the State: Private Security in International Politics, 272 c.
3. Abrahamsen R., Williams Michael C. Beyond the Privatized Military // Human Security Bulletin. Vancouver, 2008, vol. 6. Issue 3, p. 24–26. URL: http://www.redr.org.uk/objects_store/security_privatization-challenges_and_ opportunities_2008_.pdf.
4. Avant D. The Market for Force: The Consequences of Privatizing Security. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 324 p.
5. Avant D. NGOs, Corporations and Security Transformation // Human Security Bulletin. Vancouver, 2008, vol. 6. Issue 3, p. 24–26. URL: http://www.redr.org.uk/objects_store/security_privatization_challenges_and_opportunities_2008_.pdf.
6. Isenberg D. Soldiers of Fortune Ltd.: A Profile of Today's Private Sector Corporate Mercenary Firms // Center for Defense Information Monograph. November 1997. URL: http://www.aloha.net/~stroble/mercs.html.
7. Isenberg D. Private Military Contractors and U.S. Grand Strategy // International Peace Research Institute, Oslo (PRIO). Report, 2009, № 1, 53 p. URL: https://wikispooks.com/w/images/7/76/Isenberg_Private_Military_Contractors.pdf.
8. Isenberg, D. Shadow Force: Private Security Contractors in Iraq. Westport, CT: Praeger Security International, 2009, 244 p.
9. Isenberg D. War and Private Contractors: Can't Live with Them, Can't Live Without Them // Huffpost Business, 09.02.2011. URL.: http://www.huffingtonpost.com/david-isenberg/war-and-private-contracto_b_944365.html.
10. Bearpark A., Schulz S. The Private Security Challenge in Africa: Problems and Options for regulation // Monograph Series. 2007, № 139.

11. Brooks D. Interview// Frontline, June 21, 2005. URL: http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/warriors/interviews/brooks.html.
12. Brooks D. Interview // International Relations. Asia. January 13, 2004. URL: http://www.international-relations.asia/doug-brooks-president-emeritus-international-stability-operations-association-isoa.
13. Brooks D. Interview. // Iraq for Sale. The War Profiteers. A Robert Greenwald`s Film. URL: http://iraqforsale.org/doug_brooks.php.
14. Verkuil Paul R. Outsourcing Sovereignty: Why Privatization of Government Functions Threatens Democracy and What We Can Do about It. Cambridge, 2007, 248 p.
15. Gumedze S. Private Security in Africa: Manifestation, Challenges and Regulation. Pretoria, Institute for Security Studies, Monograph Series No 39, 2007.
16. Gumedze S. From Market for Force to Market for Peace. Private Military and Security Companies in Peacekeeping Operations. Pretoria, Institute for Security Studies, Monograph Series No 183, 2011. URL: https://www.issafrica.org/uploads/Mono183.pdf.
17. Singer P.W. Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry. N.Y., Cornell University Press, 2007, 360 p.
18. Singer P.W. Can't Win With 'Em, Can't Go To War Without 'Em: Private Military Contractors and Counterinsurgency // Foreign Policy in Brookings, Policy Paper, 2007, № 4. URL: http://www.brookings.edu/~/media/research/files/papers/2007/9/27militarycontractors/0927militarycontractors.pdf.
19. Kinsey C. Private Security Companies: Agents of Democracy or Simply Mercenaries? // Jäger T. and Kümmel G. (eds), Private Military and Security Companies: Chances, Problems, Pitfalls and Prospects. Vs Verlag, February 2007. P. 87–104.
20. Cockayne J. Private Military and Security Companies Agree to Increased International Oversight // International Peace Institute Global Observatory, 4 March 2013. URL: http://theglobalobservatory.org/2013/03/private-military-and-security-companies-agree-to-increased-international-oversight.
21. Cockayne J., Mears E.S. Beyond Market Forces: Regulating the Global Security Industry // International Peace Institute, July 27, 2009. URL: http://www.ipinst.org/2009/07/beyond-market-forces-regulating-the-global-security-industry.
22. Cockayne J. After Blackwatergate – How Humanitarians Can Help Professionalize the Global Security Industry // *Human Security Bulletin*. Vol. 6, Issue 3. March 2008, p. 12–14. URL: http://www.redr.org.uk/objects_store/security_privatization_-_challenges_and_ opportunities_2008_.pdf.
23. Krahmann, E. States, Citizens and the Privatization of Security. Cambridge, 2010, 305 p.
24. Creutz K. Transnational Privatised Security and the International Protection of Human Rights. Helsinki, Erik Castrén Institute of International Law and Human Rights, 2006, 189 p.
25. Cusumano Eug. Bureaucratic Interests and the Outsourcing of Security: The Privatization of Diplomatic Protection in the US and the UK // materials of the ISA Annual Convention, 2012.
26. Mandel, R. Armies Without States: the Privatization of Security. London, Lynne Rienner Publishers, 2002, 169 p.
27. Percy, S. Regulating the Private Security Industry. London, Routledge, 2006, 76 p.
28. Spear J. Market Forces The Political Economy of Private Military Companies. Fafo Report, January 2006.
29. Holmqvist C. Private Security Companies the Case for Regulation. // Stockholm International Peace Research Institute, January 2009, *SIPRI Policy Paper* No. 9. URL: http://www.iskran.ru/cd_data/disk2/rr/055.pdf.
30. Krasner S. Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables // International Organization, Vol. 36, No. 2, International Regimes (Spring, 1982), pp. 185–205. URL: http://n.ereserve.fiu.edu/010030821-1.pdf.
31. Sassen S. Territory, Authority, Rights. Princeton University Press, 2006, 502 p.
32. Stockholm International Peace Research Institute. URL: http://www.sipri.org.
33. Geneva Center for Democratic Control of Armed Forces. URL: http://www.dcaf.ch.
34. International Red Cross Committee. URL: https://www.icrc.org/en.
35. International Security Institute of Belgrade. URL: http://www.isi-see.org/en.
36. Security Studies Institute of Africa. URL: https://www.issafrica.org.
37. Congressional Research Service. URL: http://www.loc.gov/crsinfo.
38. International Peace Institute. URL: http://theglobalobservatory.org.
39. Prague Security Studies Institute. URL: http://www.pssi.cz.

40. The Emirates Center for Strategic Studies and Research. URL: http://www.ecssr.com.
41. Global Center on Cooperative Security. URL: http://www.globalcenter.org.
42. Private Military Security Research Group, King's College, London. URL: http://www.kcl.ac.uk/sspp/departments/dsd/research/researchgroups/pmsrg/aims.aspx.
43. Institute for International Law and Justice. URL: http://www.iilj.org/research/PrivateMilitaryandSecurityCompanies.asp.
44. Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_103#Text.
45. International Code of Conduct for private Security Service Providers. URL: https://icoca.ch/the-code.

УДК 341.1/.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.57

ЕВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО СТИМУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ЕНЕРГІЇ З ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ

Сечін С.О.,
аспірант кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

Сечін С.О. Європейський досвід правового стимулювання виробництва енергії з відновлювальних джерел.

Стаття присвячена дослідженню механізмів стимулювання на державному та інституціональному рівнях виробництва енергії з відновлювальних джерел.

Увага автора зосереджена на практичних аспектах реалізації комплексу заходів щодо підвищення інвестиційної привабливості розвитку альтернативної енергетики, проаналізовані законодавчі акти Європейського Союзу щодо регулювання досліджуваних відносин, виявлені проблемні питання у застосуванні тих чи інших засобів стимулювання, а також зроблені висновки щодо шляхів підвищення ефективності реалізації політики розвитку виробництва енергії з відновлювальних джерел.

За результатами дослідження встановлено, що нормативно-правове регулювання стимулювання застосування відновлювальних джерел енергії в Європейському Союзі здебільшого здійснюється Директивами Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу, якими, зокрема, встановлюються цільові показники досягнення рівня виробництва енергії з відновлювальних джерел та засоби досягнення таких показників на національному та міждержавному рівнях.

У статті автором приділена увага безпосередньо розкриттю суті механізмів стимулювання виробництва енергії з відновлювальних джерел, встановлений причинно-наслідковий зв'язок між застосуванням певного засобу та економічним ефектом від його застосування.

Зроблений висновок про відсутність єдиного ефективного способу стимулювання виробництва енергії з альтернативних джерел, а отже підсумовано, що для реалізації практичних завдань оптимальним буде пошук правильної комбінації економічних інструментів, що потребує комплексної оцінки стану відновлювальної енергетики.

В процесі дослідження виявлено, що ринок відновлювальних джерел схильний до більшої невизначеності, ніж традиційна енергетика, і потребує більше уваги на державному та інституційному рівнях для досягнення цільових показників.

Резюмується, що вирішення системних проблем на ринку відновлювальних джерел може бути забезпечене застосуванням різних форм державної та міждержавної підтримки та формуванням стійких правил регулювання ринку, створення привабливого інвестиційного середовища з боку державних органів, мінімізацією регуляторних та політичних ризиків.

Ключові слова: відновлювальні джерела енергії, міжнародно-правове регулювання, засоби стимулювання, директива, податкові пільги, «зелений» тариф, міжнародне співробітництво.

Sechin S.O. European experience in legal stimulating energy production from renewable sources.

The article is devoted to the study of mechanisms for stimulating the production of energy from renewable sources at the state and institutional levels.

The author's attention is focused on the practical aspects of implementing a set of measures to increase the investment attractiveness of the development of alternative energy, and the legislative acts of the European Union regulating the studied relations are analyzed, problematic issues in the application of certain incentive measures were identified, as well as conclusions were drawn on ways to increase the efficiency of implementing the policy for the development of energy production from renewable sources.

The results of the study found that the regulatory and legal regulation of the promotion of the use of renewable energy sources in the European Union is mostly carried out by Directives of the European Parliament and the Council of the European Union, which, in particular, establish targets for achieving the level of energy production from renewable sources and the means of achieving such indicators at the national and interstate levels.

In the article, the author pays attention directly to revealing the essence of the mechanisms for stimulating the production of energy from renewable sources, establishing a cause-and-effect relationship between the use of a certain tool and the economic effect of its use.

It was concluded that there is no single effective way to stimulate energy production from alternative sources, and therefore it was concluded that for the implementation of practical tasks, the optimal solution would be to find the right combination of economic instruments, which requires a comprehensive assessment of the state of renewable energy.

The research revealed that the renewable energy market is subject to greater uncertainty than traditional energy and requires more attention at the state and institutional levels to achieve targets.

It is summarized that the solution to systemic problems in the renewable energy market can be ensured by applying various forms of state and interstate support and forming stable market regulation rules, creating an attractive investment environment by state authorities, and minimizing regulatory and political risks.

Key words: renewable energy sources, international legal regulation, incentives, directive, tax breaks, «green» tariff, international cooperation.

Постановка проблеми. Ефективне використання енергетичних ресурсів, забезпечення безпечного екологічного середовища в країнах світу потребує збільшення частки енергії, виробленої з альтернативних джерел.

Такий результат може бути досягнений через встановлення на нормативному рівні цільових показників використання відновлювальних джерел енергії та застосування комплексу засобів стимулювання учасників енергетичного ринку до виробництва альтернативної енергії.

Метою даної статті є дослідження засобів правового регулювання стимулювання виробництва енергії з відновлювальних джерел в Європейському Союзі, а також розкриття суті економічних інструментів заохочення до розвитку альтернативної енергетики.

Стан опрацювання проблематики. Питання стимулювання розвитку альтернативної енергетики з кожним роком привертає увагу все більшої кількості науковців, серед яких: Платонова Є.О., Білоцький С.Д., Чіпко М.В., Кузьміна М.М., Бабина О.М., Кулик О. Разом з цим, дана проблематика не втрачає актуальності та підлягає подальшому дослідженню для забезпечення протистоянню глобальним екологічним загрозам шляхом вдосконалення інститутів стимулювання розвитку альтернативної енергетики.

Виклад основного матеріалу. Залучення інвестицій у проекти відновлюваної енергетики – це один із суттєвих аспектів, що впливають на перспективи його розвитку.

Очевидно, що інвестиції у традиційні джерела енергії домінують у загальних інвестиціях в енергетику, таким чином, основним питанням для оцінки перспектив розвитку ринку відновлюваної енергетики є - як отримати достатньо інвестицій для зміни спрямування інвестування у бік відновлюваних джерел енергії. В цьому контексті важливо проаналізувати взаємозв'язок між джерелами фінансування та областями відновлюваної енергетики, до яких це фінансування спрямовується.

Крім власне отримання доходу від вкладень, інвестування у відновлювальні джерела енергії може бути привабливим інвесторам для диверсифікації інвестиційного портфелю, а також для збільшення надійності енергетичної системи та отримання енергетичної безпеки в цілому.

Метою дослідження у цій статті є встановлення взаємозв'язку, як окремі види стимулювання створюють передумови для розвитку окремих видів відновлювальних джерел, а також виявлення та систематизація перешкод, які впливають на залучення фінансування у відновлювальні джерела на різних етапах інвестування.

Дане дослідження засноване на огляді та аналізі в тому числі джерел інформації міжнародних агентств з метою виявлення та систематизації зв'язків між інструментами, що використовуються для залучення фінансування до проектів відновлюваної енергетики, заходами державної та міждержавної політики, спрямованої на розвиток ринку відновлюваної енергетики та перешкодами, на подолання яких спрямоване використання даних інструментів.

Інтенсивне використання альтернативних джерел енергії є сучасною світовою тенденцією, яка не оминає Україну. На міжнародному та внутрішньодержавному рівнях запроваджуються різні правові засоби, направлені на стимулювання використання альтернативних джерел енергії, чим забезпечується енергетична безпека, покращується стан довкілля та надається можливість розвивати екологічно чисте виробництво.

На сьогоднышній день держави Європейського Союзу лідирують у світі за обсягами виробництва енергії з альтернативних джерел. Отже, зважаючи на багатий різнобічний досвід європейських держав у цій сфері, важливо усвідомити, які правові інструменти стимулювання використовуються європейським співтовариством для забезпечення енергетичної безпеки та зниження негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Політика країн Європейського Союзу у сфері використання альтернативних джерел енергії характеризується розгалуженим нормативно-правовим забезпеченням, застосуванням різних інструментів та ініціатив, функціонуванням дієвої системи моніторингу та контролю за їх застосуванням, комплексним поєднанням з іншими напрямами державного регулювання, що свідчить про її успішність. Безперечно, в Європейському Союзі застосовується комплексний підхід до формування нормативно-правової бази у галузі альтернативної енергетики [1, с. 137–142].

Згідно з новою Енергетичною Стратегією Європейського Союзу до 2050 року (EU 2050 Energy Strategy) планується забезпечити більше половини усього енергоспоживання електроенергією, 80% якої має вироблятися з альтернативних джерел [2, с. 120–127].

Для досягнення передбачених цілей вбачалося розробити план дій, який мав заохотити розвиток відновлюваних джерел енергії в Європейському Союзі без надмірного фінансового тягаря шляхом здійснення таких пріоритетних заходів: недискримінаційного доступу до ринку електроенергії; податкових та фінансових заходів; нових ініціатив щодо біоенергії для транспорту, тепло- та електроенергії і, зокрема, конкретних заходів щодо збільшення частки ринку біопалива, заохочення використання біогазу та розвитку ринків твердої біомаси; сприяння використанню відновлюваних джерел енергії (таких, як сонячна енергія) у модернізації та будівництві нових споруд [3, с. 87–93].

Слід зазначити, що питання стимулювання розвитку відновлюваних джерел енергії в Європейському Союзі в основному регулюється Директивами Європейського Союзу, які визначають спільні стратегії для європейської спільности у цій сфері.

Питання запровадження сприятливих умов для розвитку виробництва енергії з відновлювальних джерел є предметом регулювання Директиви 2001/77/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 27 вересня 2001 року «Про створення сприятливих умов продажу електроенергії, виробленої з відновлюваних джерел, на внутрішньому ринку електричної енергії», Директиви 2003/30/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про сприяння використанню біопалива або іншого відновлюваного палива для транспорту», які сприяли збільшенню частки відновлюваних джерел енергії при виробництві електроенергії на ринку Європейського Союзу.

Проте, найголовніша роль для розвитку стимулювання відновлювальних джерел енергії належить Директиві 2009/28/ЄС Європейського Парламенту та Ради про заохочення до використання енергії, виробленої з відновлюваних джерел, та якою вносяться зміни до, а в подальшому скасовуються Директиви 2001/77/ЄС та 2003/30/ЄС від 23 квітня 2009 року, яка по суті стала головним правовим актом в досліджуваній сфері [4].

Для скорочення викидів парникових газів та сприяння розвитку чистого транспорту положення Директиви 2009/28/ЄС передбачають, що державам-учасницям належить визначити обов'язкові національні цілі, що відповідають частці 20% енергії, що виробляється з відновлюваних джерел у загальному споживанні енергії для європейського співтовариства, а також частці 10% цього типу енергії, що призначається для транспорту і все це – з часу ухвалення Директиви і до 2020 року.

Загальною метою зазначеної Директиви стало залучення до участі усіх членів Європейського Союзу у підвищенні частки відновлюваних джерел енергії у загальному споживанні енергії, з визначенням конкретних обсягів для кожного члена Європейського Союзу.

Задля досягнення визначених національних цілей учасників співтовариства щодо використання відновлюваних джерел енергії, ст. 3 Директиви 2009/28/ЄС запропоновано застосовувати заходи заохочення до розвитку альтернативної енергетики, якими є: режими надання допомоги (допомога на інвестування, скорочення податків або звільнення від сплати податків, відшкодування податків, режими надання допомоги, пов'язані із зобов'язанням використовувати енергію, видобуту з відновлюваних джерел, враховуючи ті, що використовують зелені сертифікати та режими прямої підтримки цін, враховуючи спеціальні закупівельні ціни та виплати премій); заходи співробітництва між різними державами-членами, а також з третіми країнами для досягнення їх національних глобальних цілей. При цьому, для держав-учасниць залишається свобода у виборі режимів заохочення для досягнення поставлених цілей, ураховуючи національні особливості.

Крім того, з метою підтвердження кінцевим споживачам відсотку чи кількості енергії, отриманої з відновлювальних джерел енергопостачальної структури постачальника енергії статею 15 Директиви 2009/28/ЄС передбачено, що держави-члени забезпечують, що походження електроенергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії, може гарантуватися як таке на основі об'єктивних, прозорих та недискримінаційних критеріїв, для чого надають гарантії походження енергії.

В продовження розробки механізмів заохочення розвитку відновлюваної енергетики 11 грудня 2018 року в рамках Четвертого енергетичного пакету документів ЄС «Чиста енергія для всіх європейців» була ухвалена Директива 2018/2001 Європейського Парламенту та Ради ЄС про заохочення до використання енергії, виробленої з відновлюваних джерел, яка встановлює обов'язковий цільовий показник співтовариства щодо частки енергії з відновлюваних джерел у валовому

кінцевому споживанні енергії у 2030 році, який має складати принаймні 32% і 14% відновлюваної енергії у секторі транспорту. Основні напрями роботи з їх досягнення полягають в прискоренні та скороченні адміністративних процедур, встановленні чіткої та стабільної нормативної бази щодо власного споживання, поширенні відновлюваних джерел енергії у сфери транспорту, опалення і охолодження, покращенні сталості використання біопалива. [5]

20 листопада 2023 року набрала чинності Директива (ЄС) 2023/2413, якою вносяться зміни до Директиви (ЄС) 2018/2001 щодо сприяння у використанні енергії з віднлвлювальних джерел енергії.

Згідно з оновленими цілями цієї Директиви країни ЄС мають спільно забезпечити у 2030 році обов'язкову цільову частку відновлювальних джерел енергії у валовому кінцевому споживанні енергії щонайменше 42,5%, з індикативним збільшенням до 45%.

Очевидно такі амбітні цілі неможливо досягти без застосування ефективних інструментів стимулювання виробників енергії з відновлювальних джерел.

При вивченні європейського досвіду функціонування ринків відновлювальних джерел енергії виявлено, що на ці ринки впливають спеціальні правові механізми державної підтримки. Засоби заохочення використання альтернативних джерел енергії у європейських державах становлять складну та багатофункціональну систему. При цьому, на національному рівні держави не обмежені в використанні певних стратегій стимулювання відновлювальних джерел, виходячи з природних можливостей, законодавчого забезпечення.

На сьогоднішній день самим популярним та дієвим засобом стимулювання виробництва енергії з альтернативних джерел держав Європейського Союзу є так званий «зелений» тариф («feed-in tariff») як ефективний законодавчий механізм заохочення та компенсації витрат у формі встановлення довгострокового фіксованого тарифу на електроенергію, вироблену на основі використання альтернативних джерел енергії. На даний час Франція, Австрія, Латвія, Литва, Болгарія, Ірландія, Люксембург, Греція, Угорщина, Словаччина активно ним користуються. За його допомогою держава гарантує виробникам закупівлю за фіксованою ціною енергії, виробленої на основі альтернативних джерел, протягом визначеного періоду часу незалежно від ринкових коливань. При цьому енергія, вироблена ними, буде придбана за вищими цінами, ніж у виробників традиційної енергії, а кількісний результат цього виду стимулювання безпосередньо залежить від розміру тарифу, встановленого урядом [6, с. 15–19].

В цілому застосування «зеленого тарифу» сприяє підвищенню інвестиційної привабливості проєктів з використанням відновлювальної енергетики. Разом з цим, тривале застосування завищених тарифів негативно впливає на економіку держав через суттєве навантаження на державний бюджет.

Задля запобігання цьому, для забезпечення економічної ефективності «зеленого» тарифу, використовується покроковий підхід. Спочатку встановлюється фінансова підтримка для залучення осіб-виробників та стимулювання встановлення відповідного виробничого обладнання, а потім її поетапно знижують, щоб уникнути надприбутків та підвищити ефективність.

Крім традиційного «зеленого» тарифу в державах Європейського Союзу використовується надбавка до «зеленого» тарифу (feed-in premium), яка передбачає додаткову оплату до ринкової ціни на електроенергію. Наразі надбавки до «зеленого» тарифу запроваджені в таких країнах, як Іспанія, Італія, Франція, Чехія, Греція, Данія, Польща, Фінляндія, Нідерланди, Словаччина.

Преміум «зелений» тариф (далі – «преміум») зазвичай розглядається європейськими правниками як підвид «зеленого» тарифу, але різниця між ними полягає в тому, що вартість «зеленого» тарифу є повністю зафіксованою законодавством, тоді як «преміум» фіксує розмір лише самої надбавки до ринкової ціни електроенергії. Для виробника електроенергії з альтернативних джерел повна вартість проданої за «преміум» схемою електроенергії (ринкова ціна електроенергії + «преміум») є менш передбачуваною, ніж за «зеленим» тарифом, оскільки може коливатись залежно від волатильності ринкової ціни на електроенергію [7, с. 67].

Зазначені надбавки, запроваджуються з метою компенсації високих витрат та зниження фінансових ризиків виробників енергії з відновлювальних джерел. При цьому, загальна ціна альтернативної енергії дорівнює сукупним граничним витратам, а енергія продається безпосередньо на ринку або через обов'язкові квоти.

Надбавки до ринкової ціни є гнучкими, залежними від кількох чинників, зокрема, від попиту та ринкової ціни на електроенергію.

Іншим засобом стимулювання виробників енергії з альтернативних джерел є система торгівлі «зеленими» сертифікатами. За цією схемою за кожну кВт-год, вироблену на основі відновлювальних джерел енергії, видаються «зелені» сертифікати, які можна реалізувати на вільному ринку. Виручка від їх продажу є надбавкою до базового тарифу. Система «зелених» серти-

фікатів зазвичай діє паралельно з квотами на виробництво електроенергії на основі відновлювальних джерел енергії. Для фінансування додаткових витрат, пов'язаних з виробництвом електроенергії з відновлювальних джерел енрегії і забезпечення встановленого обсягу її виробництва, виробники зобов'язані купувати відповідну кількість «зелених» сертифікатів у інших виробників електроенергії з відновлювальних джерел енрегії, покриваючи певний відсоток або квоту від загального обсягу спожитої/виробленої ними електроенергії. Таку систему прийнято у Великобританії, Швеції, Італії. Оскільки виробники/споживачі бажають викупити такі сертифікати як можна дешевше, став розвиватися вторинний ринок сертифікатів, на якому виробники електроенергії з відновлювальних джерел енрегії конкурують між собою щодо умов продажу «зелених» сертифікатів [8].

Якщо розглядати переваги сертифікатів з точки зору виробництва відновлюваної енергії, то для виробників енергії це додаткове джерело доходу, що робить участь у механізмах сертифікації більш привабливою та сприяє нарощуванню виробництва відновлюваної енергії.

Таким чином, сертифікати відновлюваної енергії необхідні не тільки для отримання достовірних даних про відновлювані джерела енергії, але й для створення ефективних ринків відновлювальних джерел енергії по всьому світу.

Компанії, які не встигають або не можуть виконати свої умови за квотами, пов'язані з відновлювальними джерелами енергії, змушені придбати «зелені» сертифікати.

Тендерна політика також є засобом стимулювання розвитку виробництва енрегії з альтернативних джерел і є конкурентним процесом, що відбувається під наглядом уряду, який спрямований на досягнення запланованої мети в рамках довгострокових угод на закупівлю електроенергії у виробників відновлюваної енергії.

Тендерна політика є варіантом спеціального закупівельного тарифу на електроенергію, що проводиться при використанні відновлюваних джерел енергії. Її основною особливістю є те, що ціна на продукт і проекти, запропоновані в цій сфері, встановлюється в ході конкуренції та має прояв у наданні кращої технічної та фінансової пропозиції (конкурентні торги).

Ще одним механізмом стимулювання, застосованим у Європейському Союзі є надання інвестиційних грантів для стимулювання розвитку інноваційних технологій у сфері виробництва енергії з альтернативних джерел.

Проте, відсутність достатньої інформації про прибутковість проектів, що реалізуються, особливо в порівнянні зі значними даними про реалізовані проекти традиційної енергетики формують економічні бар'єри для інвесторів.

Разом з цим, відповідно до змісту щорічного звіту про розвиток світової енергетики New Energy Outlook 2018, опублікованому Bloomberg New Energy Finance, – до 2050 року інвестиції у світову «зелену» енергетику становитимуть понад 8,5 трлн доларів, а частка відновлюваної енергетики у загальносвітовому виробленні буде понад 50%, а з урахуванням гідроенергетики та атомної енергетики понад 70%. Такі статистичні дані цілком кореспондуються з цілями європейських директив у сфері відновлювальної енергетики [9].

На сьогоднішній день має місце недостатнє інвестування у дослідження та розробки з альтернативної енергії. Для залучення приватних інвесторів необхідні державні гарантії, які забезпечують надання приватних кредитів і навіть інвестиції у капітал із боку інноваційних компаній [10].

Одним із традиційних та поширених способів стимулювання альтернативної енергетики є податкові та митні пільги.

Податкове стимулювання має прояв у зниженні бази оподаткування податком на прибуток, податком на додану вартість, акцизним збором, податком на майно за видами діяльності, пов'язаними з виробництвом відновлювальних джерел енергії.

Разом з цим, поширеним методом податкового стимулювання є інвестиційний податковий кредит. Даний вид стимулювання зменшує податкову базу на частину інвестицій в придбання земельної ділянки, обладнання та введення в експлуатацію потужностей для виробництва відновлювальних джерел енергії, тобто є інвестиційною податковою пільгою. Мета такого виду стимулювання – зробити більш вигідними ризикові інвестиції з довготривалим строком окупності.

Виробничий податковий кредит надається у формі вирахування з податкової бази або у формі кредиту по фіксованій ставці за одну кіловат-годину виробленої відновлювальної енергії.

У світовій практиці інвестиційні податкові кредити, звільнення від податків на майно та звільнення від мит на імпорт та податку на додану вартість можуть допомогти у стимулюванні будівництва об'єктів відновлюваної енергетики в рамках різних проектів.

Іншим заходом в рамках податкових пільг є прискорена амортизація, яка сприяє залученню капіталовкладень у генеруючі потужності відновлюваної енергетики шляхом надання податкових стимулів для компаній, які інвестують у відновлювану енергетику.

Держави Європейського Союзу з метою підвищення ефективності стимулювання розвитку альтернативної енергетики поєднують засоби стимулювання, що власне і стало причиною успішної реалізації проектів та забезпечення досягнення поставлених цілей на державному та міжнародному рівнях.

Висновки. Як ми впевнились, європейська політика економічної підтримки виробництва енергії з альтернативних джерел (Feed-in-Policy) включає ряд заходів в податковому, інвестиційному, банківському та інших секторах економіки. Разом з цим, однозначний вибір оптимального економічного механізму стимулювання розвитку відновлювальних джеред енрегії практично неможливий.

Отже для реалізації практичних завдань оптимальним буде пошук правильної комбінації економічних інструментів, що потребує комплексної оцінки наявного стану енергетичного ринку.

Так як собівартість генерації на основі відновлювальних джеред з кожним роком знижується і наближається до ціни традиційних джерел, з'являється можливість переходу від повного регулювання до ринкових механізмів. Отже в майбутньому зростання фінансування у проекти відновлювальних джерел енергії буде пов'язано здебільшого з подоланням технологічних, економічних, політичних та фінансових бар'єрів.

Ринок відновлювальних джерел схильний до більшої невизначеності, ніж традиційна енергетика, і зазнає додаткових впливів її з боку, оскільки подальша диверсифікація енергетики на користь відновлювальних джерел буде пов'язана з перерозподілом фінансових та інвестиційних потоків з боку традиційних джерел.

Для подолання таких перешкод та залучення інвесторів важливим є застосування різних форм державної та міждержавної підтримки та формування справедливих правил регулювання ринку. При цьому, з боку державних органів потрібне створення інвестиційного середовища та мінімізація регуляторних та політичних ризиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Платонова Є.О. Стимулювання розвитку альтернативної енергетики за законодавством Європейського Союзу. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 1.
2. Кузьміна М.М. Європейський досвід забезпечення розвитку альтернативної енергетики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* Сер. Економічна теорія та право. 2012. № 4 (11).
3. Білоцький С.Д. Еволюція правового регулювання альтернативних (відновлюваних) джерел енергії в праві ЕС. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 6.
4. Директива 2009/28/ЄС Європейського Парламенту та Ради про заохочення до використання енергії, виробленої з відновлюваних джерел та якою вносяться зміни до, а в подальшому скасовуються Директиви 2001/77/ЄС та 2003/30/ЄС від 23 квітня 2009 року. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU09267.
5. Директива Європейського Парламенту і Ради Європейського Союзу 2018/2001 від 11 грудня 2018 року про стимулювання використання енергії з відновлюваних джерел. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_039-18#Text.
6. Бабина О.М. Світовий досвід розвитку альтернативних джерел енергії. *Держава та регіони*. Сер. Економіка та підприємництво. 2019. № 6.
7. Кулик О. Способи стимулювання використання альтернативних джерел енрегії за законодавством України та Європейського Союзу (стаття) / *Підприємництво, господарство і право,* 4/18.
8. Зарубіжна практика стимулювання розвитку поновлюваних джерел енергії та їх приєднання до електромереж енергосистем / Звіт. Київ: НЕК «Укренерго» Науково-технічний центр електроенергетики, 2012, с. 12-13.
9. New Energy Outlook 2018. BNEF's annual long-term economic analysis of the world's power sector out to 2050 // Bloomberg New energy finance.2018. URL: https://bnef.turtl.co/story/neo2018.
10. Unlocking renewable energy investment: The role of risk mitigation and structured finance // IRENA International Renewable Energy Agency. 2016. URL: http://www.irena.org/publications/2016/Jun/Unlocking-Renewable-Energy-Investment-The-role-of-risk-mitigation-and-structured-finance.

УДК 341.1/.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.58

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ

Сечін С.О.,
аспірант кафедри адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

Сечін С.О. Міжнародно-правове регулювання використання відновлювальних джерел енергії.

Стаття присвячена дослідженню стану міжнародно-правового регулювання у сфері відновлювальних джерел енергії, а також діяльності міжнародних організацій в цій сфері. Увага автора зосереджена на проблемах комплексного регулювання відновлювальних джерел енергії на міжнародному рівні, ролі міжнародних правових інституцій, виявленні недоліків такого регулювання та наданні пропозицій щодо вирішення наявних проблемних питань.

За результатами дослідження встановлено, що нормативно-правове регулювання застосування відновлювальних джерел енергії на міжнародному рівні здійснюється переважно нормами «м'якого права», що здебільшого мають не загальноюридичний, а морально-політичний характер.

Зроблений висновок про відсутність єдиного міжнародного універсального документу, який би мав загальнообов'язковий характер та визначав основні принципи в галузі альтернативної енергетики, закладав правову основу для міжнародного співробітництва у цій сфері відносин.

Зосереджена увага на тому, що такий універсальний акт мав би передбачити зокрема і обов'язковість впровадження державами заходів підтримки використання відновлювальних джерел енергії, які мають позитивний досвід реалізації в розвинених державах, зокрема: пільгове оподаткування, встановлення фіксованих тарифів, система квотування, пільгове кредитування, субсидіювання та ін.

У статті також підкреслюється роль міжнародних правових організацій у сфері міжнародного регулювання альтернативної енергетики. Зокрема, зазначається про важливу на інституціональному рівні роль Міжнародного агентства з відновлюваної енергії (IRENA) як єдиного спеціалізованого органу, який опікується проблемами відновлювальної енергетики у світі та доводить свою ефективність в реалізації глобальних проектів розвитку альтернативної енергетики.

При цьому, на думку автора, універсальний акт доцільно прийняти саме в межах Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії (IRENA) з розповсюдженням його дії на держави-члени агенства, яких на сьогоднішній день 154.

Зроблений висновок про те, що політика удосконалення забезпечення міжнародно-правової підтримки відновлюваної енергетики здатна забезпечити сталий розвиток, суттєво зменшивши негативний вплив енергетики на навколишнє середовище.

Ключові слова: відновлювальні джерела енергії, міжнародно-правове регулювання, норми «м'якого права», принципи міжнародного співробітництва, міжнародні організації, конвенція, конференція.

Sechin S.O. International legal regulation of renewable energy sources.

The article is devoted to the study of the state of international legal regulation in the field of renewable energy sources, as well as the activities of international organizations in this area.

The author's attention is focused on the problems of comprehensive regulation of renewable energy sources at the international level, the role of international legal institutions, identifying the shortcomings of such regulation and providing proposals for solving existing problematic issues.

The results of the study found that the regulatory and legal regulation of the use of renewable energy sources at the international level is carried out mainly by «soft law» norms, which are mostly of a moral and political nature, rather than general legal ones.

The conclusion was made about the absence of a single international universal document that would be universally binding and define the basic principles in the field of alternative energy, laying the legal basis for international cooperation in this area of relations.

Attention is focused on the fact that such a universal act should provide, in particular, for the mandatory implementation by states of measures to support the use of renewable energy sources,

which have positive experience of implementation in developed countries, in particular: preferential taxation, the establishment of fixed tariffs, a quota system, preferential lending, subsidies, etc.

The article also emphasizes the role of international legal organisations in the field of international regulation of alternative energy.

In particular, the important institutional role of the International Renewable Energy Agency (IRENA) is noted as the only specialized body that deals with renewable energy issues in the world and proves its effectiveness in implementing global alternative energy development projects.

At the same time, in the author's opinion, it is advisable to adopt a universal act within the framework of the International Renewable Energy Agency (IRENA) with its effect extending to the agency's member states, of which there are currently 154.

It is concluded that the policy of improving international legal support for renewable energy can ensure sustainable development by significantly reducing the negative impact of energy on the environment.

Key words: renewable energy sources, international legal regulation, norms of «soft law», principles of international cooperation, international organizations, convention, conference.

Постановка проблеми. Ефективне управління відновлювальними джерелами на міжнародному рівні, тобто співпраця держав, різноманітних інституцій для пом'якшення зміни клімату є дуже складним завданням, завдяки чому правові питання щодо відновлюваних джерел енергії на міжнародному рівні стали важливим викликом міжнародному публічному праву.

Основна перевага відновлюваних джерел енергії – невичерпність та екологічна безпека. Їх використання позитивно впливає на енергетичний баланс планети, при цьому, не тільки зменшує викиди парникових газів в атмосферу, але й забезпечує збалансоване споживання ресурсів в енергетичному комплексі за рахунок зменшення споживання традиційних корисних копалин.

Ефективне використання енергетичних ресурсів, забезпечення безпечного екологічного середовища в країнах світу потребує здійснення керованого процесу у цій сфері через міжнародно-правове регулювання використання альтернативних джерел енергії та функціонування міжнародно-правових інституцій.

Метою даної статті є всебічне дослідження нормативно-правової бази у сфері міжнародного публічного права щодо регулювання відновлювальних джерел енергії у світі, виявлення особливостей діяльності та ефективності міжнародних організацій у цій сфері та надання пропозицій щодо вирішення проблемних питань.

Стан опрацювання проблематики. Питання міжнародно-правового регулювання альтернативної енергетики з кожним роком привертає увагу все більшої кількості науковців, серед яких Григор'єва Х.А., Караханян К.М., Чумаченко І.Є., Білоцький С.Д., Чіпко М.В., разом з цим, дана тема не втрачає актуальності та підлягає подальшому науковому дослідженню для забезпечення протистоянню глобальним екологічним загрозам шляхом вдосконалення міжнародного співробітництва у сфері альтернативної енергетики.

Виклад основного матеріалу. Для ефективного використання відновлюваної енергетики необхідна система енергетичного законодавства, що відповідає сучасним викликам, направленого на стимулювання виробництва енергії з відновлювальних джерел енергії.

Інтенсивне використання альтернативних джерел енергії є сучасною світовою тенденцією, яка не оминає Україну. На міжнародному та внутрішньодержавному рівнях запроваджуються різні правові засоби, направлені на стимулювання використання альтернативних джерел енергії, чим забезпечується енергетична безпека, покращується стан довкілля та надається можливість розвивати екологічно чисте виробництво.

На даному етапі розвитку суттєво зростає чисельність мешканців нашої планети, а отже суттєво зростають і потреби населення, що в свою чергу призводить до стрімкого росту споживання ресурсів, зокрема, енергетичних. Невідновлювальність традиційних ресурсів, а також їх негативний вплив на навколишнє середовище зумовлюють необхідність пошуку інших шляхів задоволення людських потреб.

Зважаючи на це, у світі надзвичайно актуальним є питання впровадження нових технологій з використання альтернативної енергетики одночасно зі скороченням використання традиційних джерел енергії задля відвернення погіршення екологічної ситуації.

На переконання Караханян К.М. енергетичне питання загрожує перерости в головну світову проблему, набагато більш складну і життєво важливу, ніж всі інші «світові» проблеми, включаючи економічні, політичні, соціальні, екологічні, продовольчі та інші, оскільки в основі реальних шляхів їх вирішення знаходиться питання володіння достатніми ресурсами енергії. Енергетичну сферу фактично визнано однією з найбільш складних у сучасному світі, а енергетичні проблеми потребують комплексного вирішення у фокусі сталого розвитку [1, с. 68–75].

Таким чином, на сьогоднішній день відсутня альтернатива розвитку енергетики із відновлювальних джерел, яка забезпечує баланс в енергетичному комплексі за рахунок зниження споживання невідновлювальних ресурсів.

Наразі очевидним є той факт, що вирішення глобальних енергетичних проблем неможливе за допомогою односторонніх зусиль окремих країн – тут потрібні колективні зусилля світового співтовариства. У той же час така спільна діяльність не має перешкоджати реалізації принципу суверенітету держави над її природними ресурсами [2, с. 40].

З огляду на викладене, саме надійний механізм міжнародно-правового регулювання у сфері альтернативної енергетики може забезпечити реалізацію концепції сталого розвитку щодо необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі.

В цьому контексті слід зазначити, що Україна активно інтегрується в процеси міжнародного правового регулювання застосування відновлювальних джерел енергії.

Розгляд питань міжнародного правового регулювання досліджуваних відносин слід здійснювати за двома напрямками: нормотворча діяльність (підписані конвенції, укладені договори, прийняті резолюції та т.ін.) та правозастосувальна діяльність (діяльність міжнародних установ, організацій).

Економічні характеристики відновлювальних джерел енергії, соціальні та політико-правові особливості поточного енергетичного переходу, нерівномірна забезпеченість різних держав природними ресурсами та можливостями виробництва відновлюваної енергії визначають особливості міжнародно-правового режиму регулювання відновлювальних джерел енрегії.

Варто зазначити, що джерела міжнародного права, у тому числі міжнародного права навколишнього середовища, прийнято поділяти на джерела обов'язкового до виконання «твердого права» та «м'якого права» рекомендаційного характеру. До джерел «твердого права» відносять міжнародні конвенції (міжнародні договори); міжнародні звичаї; загальні принципи права; обов'язкові резолюції; стандарти обов'язкового характеру. Джерелами «м'якого права» є резолюції, що видаються міжнародними установами та міжнародними конференція-ми, судові рішення і доктрини кваліфікованих фахівців міжнародного права; стандарти; рекомендації [3, с. 408].

«М'яке право» є більш морально-політичним, через що воно не має такої ознаки як нормативність. Тому норми «м'якого права» є специфічним регулятором суспільних відносин між суб'єктами міжнародного права, які, з одного боку є правилами поведінки, що не породжують юридичних зобов'язань, а отже і юридичної відповідальності за їх порушення, а з іншого – створюють підґрунтя для формування звичаєвого права в цій сфері. Зауважимо, що більшість міжнародних джерел у сфері альтернативної енергетики складають саме норми «м'якого права» [4, с. 520].

В цьому контексті звертає увагу підхід Х. Хіллгенберга, який зазначає, що норми «м'якого права» мають дійсно правничу основу, а не політичну чи етичну, і тому є загальновизнаними [5, с. 505].

Розглядаючи тематику міжнародно-правового співробітництва у сфері відновлювальної енергетики через призму «твердого та м'якого права» слід зазначити, що наразі існує велика кількість міжнародно-правових актів в енергетичній сфері, у сфері охорони навколишнього природного середовища, що прямо або опосередковано регулюють відносини у сфері альтернативної енергетики.

Проте, нажаль, на сьогодні відсутній єдиний міжнародний документ у цій сфері, який би детально регулював та тим паче встановлював безумовні зобов'язання держав щодо дотримання певних правил в сфері альтернативної енергетики.

Питанням зміни клімату та можливим шляхам запобігання цьому процесу, було присвячено чимало міжнародних конференцій та програм з питань охорони довкілля. Так, Конференція ООН з навколишнього середовища 16 червня 1972 року у Стокгольмі визнала глобальний характер екологічних проблем у сучасному світі та наголосила на необхідності створення дієвих міжнародних механізмів покращення екологічного стану. За результатами Конференції було прийнято Стокгольмську декларацію з навколишнього середовища, яка визначила основні напрямки та принципи міжнародно-правової охорони довкілля у таких сферах як: раціональне використання природних ресурсів, збереження флори і фауни, попередження забруднення довкілля, управління охороною довкілля. Крім цього, Стокгольмська декларація вперше закріпила ряд міжнародно-правових принципів, головними з яких є: збереження та покращення якості навколишнього середовища; визнання права людини жити у сприятливому довкіллі та покладення відповідальності за його охорону; суверенного права держав в розробці власних природних ресурсів та покладення відповідальності за завдання шкоди довкіллю інших держав; співробітництва держав у вирішенні екологічних проблем на основі рівноправності [6].

Забезпечення реалізації концепції сталого розвитку через систему заходів із захисту навколишнього середовища та відповідальності держав за екологічні наслідки стало основною темою Кон-

ференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (ЮНСЕД), яка проведена у Ріо-де-Жанейро у червні 1992 року, результатом якої стало прийняття Декларації.

Це підсумковий документ закріпив 27 найважливіших принципів охорони довкілля у контексті забезпечення сталого розвитку. Серед принципів містяться такі: людина має право на здорове і плідне життя у гармонії з природою; розвинені країни визнають відповідальність, яку вони несуть у контексті міжнародних зусиль щодо забезпечення сталого розвитку з урахуванням їхнього впливу на стан глобального навколишнього середовища; закріплюється принцип участі громадськості, доступу до інформації на всіх рівнях прийняття рішень з питань навколишнього середовища і розвитку та ін. [7].

Декларація розвиває положення, що містяться в декларації конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища, прийнятої в Стокгольмі 16 червня 1972 року (Стокгольмська декларація), і містить в собі 27 принципів екологічно коректної поведінки світової спільноти.

Зосереджуючись на темі міжнародного договірного регулювання слід зазначити, що важливу роль у заохоченні до міжнародного співробітництва у галузі відновлювальних джерел енергії відіграє Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 року (далі також – РКЗК ООН) стимулом до прийняття якої послужило визнання 1988 року Генеральною Асамблеєю ООН зміни клімату «загальною проблемою людства». Разом з тим, являючи собою рамковий документ, РКЗК ООН встановлює досить мало конкретних зобов'язань для держав-учасниць, які безпосередньо пов'язані з енергетикою.

Основна ж мета РКЗК ООН полягає в тому, щоб надати державам-учасницям свободу вибору внутрішніх заходів, які сприяють досягненню скорочення та стабілізації рівнів викидів парникових газів в атмосферу для запобігання небезпечній антропогенній зміні клімату.

При цьому відновлювана енергія прямо не згадується у конвенції. Положення, що найбільше наближені за змістом до співпраці у сфері відновлювальних джерел енергії, містяться в її ст. 4, узагальненим чином формулюючим зобов'язання держав-учасниць «сприяти та співпрацювати у розробці, застосуванні та розповсюдженні» технологій, які призводять до «обмеження, зниження або припинення» викидів у ряді секторів, включаючи енергетику.

Загалом, в рамках РКЗК ООН згідно зі статтею 2 Сторони сприяють та співпрацюють у розробці, застосуванні та розповсюдженні, включаючи передачу технологій, методів та процесів, що призводять до обмеження, зниження або припинення антропогенних викидів парникових газів у всіх відповідних секторах, включаючи енергетику, транспорт, промисловість, сільське господарство, лісове господарство та видалення відходів [8].

Незважаючи на нагальні потреби, міжнародне співробітництво в галузі відновлюваних джерел енергії підтримується лише кількома спеціальними міжнародними (в основному регіональними) нормами та здійснюються за відсутності ефективної інституційної бази.

По суті першим договором, який передбачає сумісну діяльність держав у застосуванні відновлювальних джерел енергії є Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату (далі також – Кіотський протокол).

Відповідно до змісту ст. 2 Кіотського протоколу – кожна із сторін, яка долучилась до протоколу бере зобов'язання щодо: проведення досліджень, розробки, сприяння широкому використанню та впровадженню нових і відновлюваних видів енергії, технологій поглинання двоокису вуглецю та передових сучаснихекологічно безпечних технологій; підвищення ефективності використання енергії у відповідних секторах національної економіки, проведення дослідження, сприяння впровадженню, розробці та ширшому використанню нових та відновлюваних видів енергії, технологій поглинання діоксиду вуглецю та інноваційних екологічно безпечних технологій. Крім того, в умовах дії Кіотського Протоколу було створено Міжнародний фонд з енергоефективності та відновлюваної енергії [9].

Протокол також надав державам додаткову можливість щодо реалізації заявлених цілей за рахунок використання трьох ринкових механізмів: міжнародної торгівлі викидами, механізму чистого розвитку, проектів спільного здійснення, які становили інтерес у відношенні відновлювальних джерел енрегії.

Такі проекти могли принести кредити, що продаються, для сертифікованого скорочення викидів, кожен з яких був еквівалентний одній тонні CO2, яку можна було зарахувати для досягнення цілей Протоколу.

17 грудня 1991 р. в якості Заключного акта Гаазької конференції була підписана Європейська Енергетична Хартія, учасниками якої стали 50 держав. Хоча хартія не є документом прямої дії, проте її основні засади створюють підгрунтя для розвинення міжнародного співробітництва у сфері енергетики, зокрема щодо: поліпшення стану охорони навколишнього середовища; створення

умов, що сприяють інвестиціям підприємств і приватних осіб в енергетичний сектор економіки; розвиток вільного й ефективного енергетичного ринку [10].

В контексті продовження удосконалення системи регіонального енергетичного співробітництва 17 грудня 1994 р. учасниками Європейської Енергетичної Хартії укладено Договір до Енергетичної Хартії, ратифікований Україною 6 лютого 1998 р.

Здебільшого положення зазначеного договору торкаються питання доступу до каптіалів і технологій через відкриття ринків країн-учасниць для енергетичного співробітництва, охоплені аспекти інвестиційного стимулювання розвитку енергетики, вільного транзиту енергетичних ресурсів.

Такий договір (протокол) має обов'язкову юридичну силу лише для його учасників [11].

Ратифікація договору Україною створює передумови як розвитку ефективного національного енергетичного законодавства, так поступової інтеграції енергетики в міжнародні енергетичні ринки, з якими вона тісно пов'язана.

Натомість виникає необхідність постійної перевірки діяльності органів влади в енергетичному секторі на відповідність зобов'язанням України, що випливають із Договору до Енергетичної Хартії. Недотримання чи порушення таких зобов'язань може мати суттєві економічні та політичні наслідки для країни.

Правовий аналіз вказаних документів свідчить про те, що незважаючи на неспеціалізований характер норм Договору до Енергетичної Хартії, загальна їхня спрямованість щодо підвищення енергоефективності та екологічної чистоти енергетичних ресурсів стимулюють використання відновлюваних джерел енергії.

Правозастосувальна діяльність у механізмі міжнародного співробітництва у секторі альтернативної енергетики дістає свій прояв у функціонуванні міжнародних та регіональних міжурядових організацій.

Суттєвий внесок у стимулювання використання відновлюваних джерел енергії у світі Міжнародне енергетичне агентство (МЕА), незалежне агентство, що було створене у листопаді 1974 року. Першопочатковою метою було та є поширення ідеї енергетичної безпеки серед країн-членів за допомогою колективних зусиль щодо припинення фізичних поставок нафти, а також проведення досліджень та аналізу шляхів забезпечення надійного, безпечного енергопостачання у 29 країнах-членах та за межами території МЕА. Мета діяльності Агентства включає такі завдання: поширення ідей політики сталого розвитку для економічного зростання та екологічної безпеки в глобальному контексті – зокрема, в контексті зниження рівня викидів вуглецю та протидії змінам клімату; підтримка глобального співробітництва у сфері енергетичних технологій для забезпечення майбутнього постачання енергії та зменшення його негативного впливу на навколишнє середовище, в т.ч. за допомогою підвищення енергоефективності та розвитку низьковуглецевих технологій; пошук рішень у відповідь на глобальні енергетичні виклики через залучення та діалог із країнами, що не є членами МЕА, представниками промисловості, міжнародних організацій та ін. [12].

У межах МЕА було створено відділ альтернативної енергетики, який сприяє співпраці країн-учасниць у цій галузі шляхом обміну досвідом між ними.

Міжнародне агентство з відновлюваних джерел енергії (IRENA) є головною світовою організацією, покликаною стимулювати розвиток альтернативної енергетики у світі.

Однією з цілей організації є співпраця між країнами-учасницями, а також з існуючими організаціями, які підтримують розвиток альтернативної енергетики. Насправді, через те, що альтернативна енергетика тільки починає набирати обертів, то законодавство у сфері відновлювальних джерел енрегії в деяких країнах можна назвати недопрацьованим [13].

Згідно зі Статутом IRENA, основною спрямованістю організації є: аналіз та контроль політики країн – учасниць, систематизація практики в галузі відновлювальних джерел енрегії, куди входять і механізми інвестування та політики, доступні технології тощо; надання рекомендацій щодо вироблення політики країн – учасниць, беручи до уваги їхні потреби та запити; надання інформації щодо розробки та застосування національних та міжнародних технічних стандартів щодо будівництва об'єктів відновлювальних джерел енрегії.

IRENA займається розробкою різних програм, зокрема Remap 2030 – це дорожня карта застосування відновлювальних джерел енрегії. Ця програма пропонує глобальний план подвоєння частки відновлювальних джерел енергії у світовому співтоваристві та його запитами щодо енергоспоживання до 2030 року. Досягатися цей план буде таким чином: 60 % світового потенціалу відновлювальних джерел енергії буде досягнуто за рахунок реалізації вже наявних у держав планів будівництва, 40 %, що залишилися, реалізовуватиметься за рахунок інвестиційної підтримки, тим самим створюючи можливості для загального доступу до альтернативної енергії.

На підставі чого організація пропонує законодавчим органам закласти такі пункти: планувати перехідні стратегії та впровадження їх у плани держави; створювати сприятливі умови для бізнесу,

зокрема, врегулювати ціни на енергоносії; інтегрувати об'єкти відновлювальних джерел в інфраструктуру держави; підтримувати інновації та знання у сфері альтернативної енергетики [14].

5 грудня 2017 року було прийнято Закон України «Про приєднання України до Статуту Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії (IRENA).

Ще одним прикладом інституціонального співробітництва у сфері альтернативної енергетики є робота Енергетичного співтовариства, заснованого 25 жовтня 2005 року в Афінах.

Як вбачається зі змісту Договору про заснування Енергетичного Співтовариства зазначений орган створений для поліпшення екологічної ситуації стосовно газопостачання та електроенергетики, пов'язаних з ними енергоефективності й відновлювальних джерел енергії, імплементація комплексу заходів заохочення використання відновлювальних джерел енергії.

Статею 20 зазначеного договору передбачений обов'язок кожної договірної сторони надавати протягом одного року після набрання чинності цим Договором Європейській Комісії план упровадження директиви Європейського парламенту й Ради Європи 2001/77/ЕС від 27 вересня 2001 року стосовно сприяння використанню електроенергії, виробленої за допомогою відновлювальних джерел енергії.

Україна стала повноправним членом Енергетичного Співтовариства з 1 лютого 2011 року та взяла на себе зобов'язання щодо імплементації в національне законодавство основних актів енергетичного законодавства Європейського співтовариства [15]

Висновки. В процесі дослідження виявлені основні складові механізму міжнародно-правового регулювання використання відновлювальних джерел енергії.

Підсумовуючи викладений матеріал, слід зазначити, що усі розглянуті у даній статті міжнародні документи або опосередковано регламентують використання відновлювальних джерел енергії, або мають рекомендаційний характер. Тобто регулювання здійснюється переважно актами «м'якого права».

Варто зазначити, що попри існування численної кількості нормативних актів міжнародно-правового характеру в сфері альтернативної енергетики, єдиний комплексний документ з енергетичних питань досі відсутній. Аналіз фактичних передумов дозволяє констатувати, що така ситуація є цілком закономірною.

Наявна сегментація джерел міжнародного регулювання наразі пояснюється неготовністю держав до встановлення універсальних загальнообов'язкових норм, пов'язаних з відновлювальними джерелами енергії. Розвинені держави та держави, що розвиваються, мають потенційно різний рівень економічних можливостей для впровадження відновлювальних джерел енергії, а отже загальнообов'язковий характер норм щодо впровадження таких альтернативних джерел мав би труднощі в їх реалізації.

Виправити дану ситуацію мають бути покликані спеціалізовані міжнародні фонди у сфері енергетики, які б опікувались питаннями розподілу фінансових ресурсів на реалізацію проектів у сфері альтернативної енергетики в державах, що розвиваються.

Разом з цим, ще раз зазначимо, що особливо важливо прийняти універсальний кодифікований акт, який би мав обов'язковий характер та відображав би всі принципи міжнародної співпраці у цій сфері. При цьому, вважаю за доцільне прийняти такий акт в межах Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії (IRENA) з розповсюдженням його дії на держави-члени агенства, яких на сьогоднішній день 154.

Договір щодо використання відновлюваних джерел енергії має стати міжнародним документом, який міг би закласти правову основу для міжнародного співробітництва в галузі альтернативної енергетики.

Такий договір має передбачити зокрема і обов'язковість впровадження заходів підтримки використання відновлювальних джерел енергії, які мають позитивний досвід реалізації в деяких державах, зокрема: пільгове оподаткування, встановлення фіксованих тарифів, система квотування, пільгове кредитування, субсидіювання та ін.

В той же час, на інституціональному рівні слід зазначити, що створення Міжнародного агентства з відновлюваної енергії – це вагомий прогрес у галузі альтернативної енергетики. Єдиний спеціалізований орган, який опікується проблемами відновлювальної енергетики очевидно доводить свою ефективність в реалізації глобальних проектів розвитку альтернативної енергетики.

Запровадження альтернативних технологій в енергетиці очевидно матиме позитивні наслідки для вирішення глобальної проблеми зміни клімату. Політика удосконалення забезпечення міжнародно-правової підтримки відновлюваної енергетики здатна підвищити ймовірність досягнення довгострокової мети із обмеження негативного впливу енергетики на навколишнє середовище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Караханян К.М. Особливості правового регулювання альтернативної енергетики в країнах Америки (США, Канада, країни Латинської Америки). *Міжнародний науковий журнал «ІНТЕРНАУКА».* Серія: «Юридичні науки». 2021. № 1 (35).
2. Білоцький С.Д. Міжнародно-правове регулювання у сфері екологічно орієнтованої енергетики: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2016.
3. Екологічне право України: навчальний посібник / за ред. проф. І.І. Каракаша, д.ю.н. Т.Є. Харитонової, к.ю.н. А.І. Черемнової, вид. 1-е. Одеса: Гельветика, 2018.
4. Альтернативна енергетика: шляхи законодавчого стимулювання: колективна монографія [Текст] / за заг. ред. д.ю.н., проф. Т. Є. Харитонової, д.ю.н., проф. Х.А. Григор'євої. – Луцьк: Вежа-Друк, 2023.
5. Hillgenberg H. A Fresh Look at Soft Law. *European Journal of International Law*. 1999. Vol. 10. № 3. P. 499–515. https://doi.org/10.1093/ejil/10.3.499.
6. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml.
7. United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992. URL:https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992.
8. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text.
9. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801#Text.
10. Заключний документ Гаазької конференції з Європейської енергетичної хартії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_061#Text.
11. Договір до Енергетичної Хартії та Заключний акт до неї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_056.
12. Середньострокова доповідь щодо стану справ у секторі відновлюваної енергетики – 2015 – Українська асоціація відновлювальної енергетики. URL: https://uare.com.ua/images/MidtermIEA.pdf.
13. IRENA (2018), Renewable Power Generation Costs in 2017, Interna-tional Renewable Energy Agency, Abu Dhabi. URL: http://www.irena.org//media/Files/IRENA/Agency/Publication/2018/Jan/IRENA_2017_Power_Costs_2018.pdf.
14. Renewable Energy in the International Arena: Legal Aspects and Cooperation. *Groningen Journal of International Law,* vol 2(1): Energy & Environmental Law Marco Citelli, Marco Barassi, Ksenia Belykh 21.04.2015. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2596341.
15. Договір про заснування Енергетичного Співтовариства Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_926?find=1&text=%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB#w1_1.

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.59

БЕЗПЕКОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ ПРАВОЗАХИСНИКІВ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Сироїд Т.Л.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-8165-4078
e-mail: syroid02@gmail.com

Варнавська К.А.,
доктор філософії (PhD),
викладач кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-1257-089
e-mail: varnavska06@gmail.com

Сироїд Т.Л., Варнавська К.А. Безпекові виклики для правозахисників: міжнародно-правовий аспект

У статті досліджено проблематику забезпечення безпеки правозахисників та існуючого міжнародного механізму їх захисту. Зосереджено увагу на положеннях міжнародно-правових актів, що визначають статус правозахисників та акцентують увагу на проблематиці забезпечення безпеки цієї категорії осіб, серед яких: Декларація про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загальновизнані права людини та основні свободи 1998 р., яка є основоположним універсальним міжнародним спеціалізованим актом щодо захисту правозахисників; резолюції Ради ООН з прав людини (3/2. Заохочення і захист прав людини в Нікарагуа, 43/28. Положення в галузі прав людини в Сирійській Арабській Республіці, 44/20. Заохочення та захист прав людини в контексті мирних протестів, 44/19. Положення в галузі прав людини в Білорусі), в яких висловлюється серйозне занепокоєння щодо протиправних дій стосовно правозахисників на території відповідних держав; Доповіді Спеціального доповідача з питань правозахисників, що акцентують увагу на вищому ступені ризику, з яким у певних ситуаціях стикаються ті, хто виступає на захист земель, довкілля, миру, доступу до правосуддя, сексуального різноманіття, свободи вираження поглядів і гендерної рівності тощо. Проаналізовано пропозиції, висунуті Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини щодо дій, які слід вжити для реалізації Декларації 1998 р. та забезпечення безпеки правозахисників. Висвітлено інформацію про існуючі негативні практики порушень прав людини правозахисників, надану міжнародною організацією Front Line Defenders, яка функціонує з метою захисту правозахисників, що перебувають у небезпеці. Акцентовано, що розповсюдженими видами правопорушень щодо правозахисників є такі: довільне затримання та арешт журналістів і працівників засобів масової інформації, обмеження свободи поглядів та їх вільного вираження, насильницькі зникнення, тортури, довільні затримання, кримінальне переслідування, вимушене переміщення, стигматизація, адміністративні перешкоди, кампанії наклепу, спрямовані на дискредитацію правозахисників тощо. Визначено групи ризику правозахисників, що є вразливими у будь-якому суспільстві, серед яких: жінки-правозахисниці, представники національних меншин та ін. Зроблено відповідні висновки та рекомендації.

Ключові слова: безпекові виклики, вразливі категорії, гендерна рівність, захист, права людини, правозахисна діяльність.

Syroid T.L., Varnavska K.A. Security challenges for human rights defenders: international legal aspect.

This article explores the issues of ensuring the safety of human rights defenders and the existing international mechanisms for countering security challenges faced by this category of individuals. It focuses on the provisions of international legal instruments that define the status of human rights defenders and emphasize the current problems related to ensuring their safety.

The article highlights the provisions of the Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms of 1998, which serves as the foundational universal international act for the protection of human rights defenders. It also analyzes resolutions of the UN Human Rights Council (3/2 Promotion and protection of human rights in Nicaragua, 43/28 Situation of human rights in the Syrian Arab Republic, 44/20 Promotion and protection of human rights in the context of peaceful protests, and 44/19 Situation of human rights in Belarus), which express serious concerns regarding unlawful actions against human rights defenders in the respective states. Additionally, the article reviews the reports of the UN Special Rapporteur on the situation of human rights defenders, which draw attention to the heightened risks faced by those advocating for land rights, the environment, peace, access to justice, sexual diversity, freedom of expression, and gender equality. The article also analyzes the proposals put forward by the Office of the UN High Commissioner for Human Rights regarding actions to implement the 1998 Declaration and to ensure the safety of human rights defenders. Information is presented on existing negative practices of human rights violations committed against defenders, provided by the international organization Front Line Defenders, which operates to protect human rights defenders at risk.

It is emphasized that common violations against human rights defenders include arbitrary detention and arrest of journalists and media workers, restrictions on freedom of opinion and expression, enforced disappearances, torture, arbitrary detention, criminal prosecution, forced displacement, stigmatization, administrative obstacles, smear campaigns aimed at discrediting defenders, and more. Vulnerable groups of human rights defenders who are at risk in any society are identified, including women human rights defenders, members of national minorities, among others. Relevant conclusions and recommendations are provided.

Key words: gender equality, security challenges, vulnerable groups, protection, human rights, human rights advocacy.

Постановка проблеми. Захист та заохочення прав і свобод людини, гарантованих міжнародними угодами в галузі прав людини і національним законодавством, є одним із першочергових зобов'язань кожної держави. Разом з тим, загострення збройних конфліктів, збільшення випадків порушення прав і свобод людини та зростаюча напруженість у світі викликали нагальну необхідність у підвищенні ролі недержавних суб'єктів у цій сфері, а саме – правозахисників. У цьому зв'язку слід констатувати, що особи та організації, які займаються заохоченням та захистом прав і свобод людини, через участь у такій діяльності часто піддаються погрозам і переслідуванням та опиняються в небезпечному становищі, зокрема, внаслідок обмеження свободи асоціацій, свободи вираження переконань або права на проведення мирних зібрань чи внаслідок зловживання під час відправлення цивільного або кримінального судочинства. Багато з цих осіб за свою правомірну діяльність розплачуються життям у прямому сенсі, про що свідчать дані Доповіді Генерального директора ЮНЕСКО про безпеку журналістів та небезпеку безкарності за 2024 рік, якою зазначено, що 85% вбивств журналістів залишаються безкарними в усьому світі. Більшість журналістів було вбито за висвітлення організованої злочинності, корупції або під час висвітлення публічних демонстрацій. У доповіді також констатовано, що кількість убитих жінок-журналістів досягла найвищого рівня з 2017 року – 14 убитих [1].

Вищеозначене свідчить про **актуальність** обраної теми дослідження, її значимість для захисту прав людини правозахисників.

Мета дослідження полягає у висвітлені безпекових викликів, з якими стикаються правозахисники при виконанні своїх обов'язків; аналізі існуючого міжнародного механізму забезпечення безпеки правозахисників; вироблення відповідних висновків і рекомендацій.

Стан опрацювання проблематики. У науці міжнародного публічного права загальним питанням захисту прав людини присвячено низку робіт. Щодо означеної проблематики, слід вказати, що окремі питання висвітлювалися у працях таких фахівців як: Т. Варфоломеєва, О. Виноградова, А. Деркач, В. Гутник, С. Карвацька, С. Слінько, Л. Фоміна, Л. Янкіна, Айкатеріні Крістіна Кула (Aikaterini Christina Koula), Данна Інглетон (Danna Ingleton), Джеймс Саваж (James Savage), Еліс Нах (Alice m. Nah), Карен Беннетт (Karen Bennett), Луїза Хелен Елізабет Нільссон (Louise Helen Elisabeth Nilsson), Уліссес Терто Нето (Ulisses Terto Neto) та ін. Разом з тим, ретельного дослідження потребують існуючі безпекові виклики, що перешкоджають діяльності правозахисників у реаліях сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до викладення основного матеріалу слід зазначити, що не вся діяльність у галузі прав людини наражає правозахисників на ризик, а в деяких державах захисники загалом добре захищені. Однак серйозність та масштаби порушень прав лю-

дини щодо захисників та необхідність визнання їхнього важливого внеску в реалізацію прав людини були однією з основних мотивацій для прийняття Декларації про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загальновизнані права людини та основні свободи 1998 р. (далі – Декларація 1998 р.) та встановлення мандату Спеціального доповідача з питань становища правозахисників [2].

Декларація 1998 р. є важливим елементом формування режиму захисту правозахисників, яким загрожує небезпека. Вона покладає на держав основну відповідальність і обов'язок захищати, заохочувати та впроваджувати всі права людини й основні свободи та вжити таких законодавчих, адміністративних та інших заходів, які можуть бути необхідними для ефективного забезпечення прав і свобод, зазначених нею. Декларація гарантує, що при здійсненні прав людини та основних свобод, включаючи заохочення та захист прав людини, згаданих у ній, кожна людина, індивідуально та спільно з іншими, має право на користування ефективними засобами правового захисту та на захист у разі порушення цих прав (ст.ст. 2, 9) [3]. Незважаючи на відсутність чіткого припису, Декларація 1998 р. у цілому та міжнародні норми вимагають, щоб держави не діяли свавільно щодо правозахисників, не допускали дискримінації щодо них або у відносинах між ними. Будь-який правовий режим, що впливає на правозахисників, повинен сприяти їхній діяльності, а не перешкоджати їй [4].

Разом з тим, у багатьох країнах правозахисники та ті, кого вони захищають, ігноруються, маргіналізуються або «очорняються» засобами масової інформації чи урядом. Це перешкоджає правозахисній діяльності та збільшує ступінь ризику, на який наражаються правозахисники [5, с. 16]. Вбивства, страти без судового розгляду, насильницькі зникнення, тортури, довільні затримання, кримінальне переслідування, вимушене переміщення, стигматизація, кібератаки, обмеження можливостей для звернення до міжнародних органів та адміністративні обмеження на можливість брати участь у демонстраціях та працювати – це лише деякі найпоширеніші порушення прав людини щодо правозахисників (розділ III, п. 15) [6]. Сотні правозахисників і правозахисниць по всьому світу відбувають тривалі строки тюремного ув'язнення, будучи засудженими за сфабрикованими обвинуваченнями після несправедливих судових процесів.

Означене підтверджується й резолюціями Ради ООН з прав людини, яка неодноразово зверталася до держав у питаннях захисту правозахисників. Зокрема, в резолюції (3/2. Заохочення і захист прав людини в Нікарагуа) Рада висловила занепокоєння у зв'язку з обмеженнями громадянського простору, що зберігаються, і придушенням інакодумства в Нікарагуа, спрямованими проти громадянського суспільства, правозахисників, у тому числі правозахисниць, общинних і релігійних лідерів, журналістів та ін., а також осіб, які висловлюють критичні погляди щодо роботи уряду та закликала уряд Нікарагуа гарантувати правозахисникам безпечні, сприятливі та належні умови для вільного здійснення ними своєї діяльності [7]. В інших резолюціях Рада вимагала негайного звільнення всіх довільно затриманих осіб, включаючи жінок, дітей, людей похилого віку, осіб з інвалідністю, правозахисників (43/28. Положення в галузі прав людини в Сирійській Арабській Республіці) [8]; закликала держави приділяти особливу увагу безпеці правозахисників, журналістів та інших працівників ЗМІ, які ведуть спостереження, моніторинг та зйомку на мирних протестах (44/20. Заохочення та захист прав людини в контексті мирних протестів Рада з прав людини) [9]; висловлювала серйозне занепокоєння щодо довільного затримання та арешту журналістів і працівників ЗМІ, правозахисників, блогерів та інших членів громадянського суспільства, а також невідповідних та дискримінаційних обмежень свободи поглядів та їх вільного вираження (44/19. Положення в галузі прав людини в Білорусі) [10].

Правозахисники непропорційно часто стають мішенню переслідувань до, під час або одразу після оприлюднення інформації про порушення прав людини. Зокрема, вони стають мішенню під час публікації звітів, статей, петицій, відкритих листів, радіопередач, публічних заяв і кампаній, які викривають порушення прав людини, коли критикують уряд і державні органи за політику і практику, що не відповідають міжнародно-визнаним стандартам у галузі прав людини. Правозахисники також особливо вразливі до нападів у контексті викриття порушень прав людини під час мирних публічних демонстрацій, мітингів і страйків.

Однак, ризик зіткнутися з тією чи іншою формою насильства зростає для окремих осіб, груп або рухів залежно від того, які саме права вони захищають, а також від тих політичних або економічних інтересів, які їм протистоять у конкретних ситуаціях. У зв'язку з цим Спеціальний доповідач з питань правозахисників акцентував увагу на вищому ступені ризику, з яким у певних ситуаціях стикаються ті, хто виступає на захист земель, довкілля, миру, доступу до правосуддя, сексуального різноманіття, свободи вираження поглядів і гендерної рівності (розділ III, п. 17) [6].

Постійний форум з питань корінних народів у своїй доповіді також констатував про тривожне зростання кількості вбивств правозахисників. Зокрема, зазначалося, що в 2016 році було вбито

281 правозахисника, порівняно зі 185 у 2015 році та 130 у 2014 році. При цьому значна кількість випадків була пов'язана із земельними, корінними та екологічними правами, і більшість з них сталася лише у шести країнах Латинської Америки та Азії. За оцінками, від 40 до 50 відсотків вбитих були представниками корінних народів. Крім того, наголошувалося на тому, що багато інших захисників прав людини корінних народів зазнають насильницьких нападів і погроз, стають жертвами насильницьких зникнень, незаконного стеження, погроз під час подорожей, заборон на пересування, шантажу, сексуальних домагань та інших форм насильства і дискримінації. Форум також висловив стурбованість тим, що правозахисники часто стають об'єктами неправдивих обвинувачень у злочинній діяльності або тероризмі (п. 75) [11].

Численні приклади свідчать про існуючу негативну «практику» поводження з правозахисниками. Зокрема, міжнародна організація Front Line Defenders, що функціонує з метою захисту правозахисників, які перебувають у небезпеці інформує, що зафіксований випадок стосувався Чанга Вейпіна (Chang Weiping) – юриста-правозахисника із міста Баоцзі північно-західної провінції Шеньсі, відомого своїм судовим процесом на захист прав людей, які стикаються з дискримінацією через стан їхнього здоров'я, статі, гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації. У червні 2023 р. він був визнаний винним у «підриві державної влади» та засуджений до трьох років і шести місяців тюремного ув'язнення. Крім того, правозахисник неодноразово зазнавав переслідувань до того, зокрема, через тиск і втручання влади, він не міг влаштуватися на роботу в юридичні фірми, наприкінці 2018 р. судові органи Баоцзі призупинили його адвокатську практику, а в січні 2020 р. влада офіційно оголосила про зупинення дії його адвокатської ліцензії [12]. В іншому випадку жертвою насильницького зникнення став правозахисник Рікардо Артуро Лагунес Гаска (Ricardo Arturo Lagunes Gasca). Рікардо Гаска є засновником організації Asesoría у Defensa Legal del Sureste та має тривалий національний і міжнародний досвід захисту колективних прав та общинних земель від мегапроєктів, позбавлення власності та порушень прав людини. Він супроводжував кілька юридичних спорів, де добився захисту тисяч гектарів цінних екосистем та колективних прав, зокрема й корінних громад. Він також домігся захисту прав корінних громад у Міжамериканській комісії з прав людини. 5 січня 2023 р. за невідомих обставин Рікардо Гаска зник; 15 січня 2023 р., вантажівка, в якій він їхав, була знайдена покинутою зі слідами кульових отворів [13]. Такі випадки не є поодинокими і можуть свідчити про системну політику держав або цілеспрямовану діяльність недержавних суб'єктів, направлену на припинення діяльності правозахисників.

Крім того, як зазначає Front Line Defenders у своєму Глобальному аналізі 2022 р., звичним явищем стало порушення владою кількох кримінальних справ проти правозахисників за різними статтями законодавства про боротьбу з тероризмом, національну безпеку та іншого кримінального законодавства з метою забезпечення їхнього тривалого утримання під вартою, навіть якщо, наприклад, у межах окремої справи вони були звільнені під заставу. Як наслідок, здатність захисників орієнтуватися у скомпрометованій правовій системі й отримувати доступ до правосуддя суттєво знижується. Крім того, обшуки в офісах, знищення досьє та багаторічної роботи з розслідування порушень прав людини, допити, стеження, залякування, депортації та інші види жорстокого та примусового поводження були невід'ємною частиною процесу криміналізації. Наприклад, сім палестинських правозахисних організацій, шість з яких ізраїльська влада визнала «терористичними» у 2021 р., зазнали обшуків в офісах, допитів і погроз закриття, а палестинсько-французький адвокат Салах Хаммурі був депортований до Франції після дев'яти місяців адміністративного затримання без пред'явлення обвинувачень і суду [14].

Іншою ситуацією, до якої актуалізувалася увага у зв'язку з масовими міграційними переміщеннями, є питання захисту правозахисників, які працюють у контексті міграції або самі є мігрантами (біженцями, шукачами притулку та ін.), які самостійно захищають права інших, нерідко з великим ризиком для себе. Ці правозахисники мають додаткову вразливість, пов'язану з нестабільним правовим становищем, дискримінацією та підозрами (A/77/178, п. 91) [15].

У світлі означеного, Спецдоповідач з питання про становище правозахисників у своїй доповіді наголосив на тому, що існує широке коло людей, які відстоюють права людини в контексті міграції та надання притулку. Він зазначив, що деякі з тих, хто відмовляється ігнорувати порушення прав людей у цих сферах, зокрема юристи та журналісти, відповідають традиційному визначенню правозахисників. Інші ж самі є вихідцями зі спільноти мігрантів, біженців або прохачів притулку і вмотивовані захищати права людини та допомагати іншим людям, які опинилися у схожій ситуації. Деякі люди стають правозахисниками у своїх громадах, реагуючи на те, що відбувається в місцях їхнього проживання. Так, лише за період з 1 січня 2020 р. до 11 червня 2022 р. Спеціальний доповідач направила 36 повідомлень, що стосуються становища правозахисників і правозахисниць, які надають підтримку мігрантам, прохачам притулку та біженцям. Ці повідомлення були адресовані загалом 21 країні. Найбільше повідомлень отримали Мексика (6 повідомлень); Італія (5 повідо-

млень); Малайзія (3 повідомлення) і Греція (3 повідомлення). Більшість повідомлень було надіслано до Групи західноєвропейських та інших держав (12 повідомлень); Групи латиноамериканських держав (8 повідомлень) і до Азіатсько-Тихоокеанського регіону (7 повідомлень). Інше повідомлення стосувалося кримінальних розслідувань, відкритих проти правозахисників Панайота Дімітраса, Томмі Олсена, Маді Вільямсона та Рухі Ахтара. Панайот Дімітрас є грецьким правозахисником і речником Грецького Гельсінського монітора, неурядової організації, заснованої в 1993 році для моніторингу та судових процесів з питань, що стосуються прав людини в Греції, включаючи права меншин та боротьбу з дискримінацією [16].

Суттєва увага також приділяється питанню захисту жінок-правозахисниць. Так, Генеральною Асамблеєю ООН було ухвалено знакову резолюцію щодо жінок-правозахисників (68/181), в якій закликала держави захищати жінок-правозахисниць, поважати та підтримувати їхню діяльність, засуджувати і запобігати порушенням їхніх прав людини, а також насильству та дискримінації щодо них, створювати безпечні і сприятливі умови для захисту прав людини з урахуванням ґендерних аспектів, забезпечувати, щоб вони могли брати участь у мирних протестах і не притягалися до кримінальної відповідальності за діяльність із заохочення та захисту прав людини тощо [17].

Жінки-правозахисниці невтомно працюють над захистом, просуванням і забезпеченням прав жінок і дівчат та суспільства в цілому. Вони роблять значний внесок у прогрес, досягнутий на сьогоднішній день у досягненні гендерної рівності та реалізації прав людини. Безпечне та сприятливе робоче середовище для жінок-правозахисниць необхідне для того, щоб їхня робота була результативною. Хоча до них застосовуються всі принципи, включені до Декларації про правозахисників 1998 р., жінки-правозахисниці зазнають насильства по-різному через роботу, якою вони займаються, та через те, що вони жінки. Багато жінок-правозахисників, як і раніше, стикаються зі значними ризиками у своїй правозахисній діяльності. Для них ці ризики нерідко ті самі, що й для правозахисників-чоловіків, оскільки жінки-правозахисники також стикаються з обмеженням прав і основних свобод та живуть в одному з ними соціальному, культурному та політичному середовищі, що визначає реакцію на правозахисні проблеми. Водночас жінки-правозахисниці часто стикаються з додатковими та іншими ризиками й перешкодами, що породжуються, переплітаються та формуються під впливом укорінених ґендерних стереотипів, уявлень і понять про те, хто такі жінки та якими вони мають бути. Жінки, наприклад, можуть зазнавати стигматизації за ті дії, які з боку чоловіків викликають захоплення. Жінки часто сприймаються не як провідники змін, а як вразливі або віктимізовані люди, що потребують захисту з боку інших, як правило, чоловіків. Права жінок на заохочення і захист прав людини, як і раніше, оскаржуються тими, хто вважає, що жінки не володіють цими правами або що вони можуть боротися за них лише у вузьких, обмежених рамках [18].

Однак, загалом, варто вказати, що незважаючи на численні випадки порушень прав правозахисників, за останні роки всі зацікавлені сторони розробили цілу низку законів, стратегій і практичних заходів, спрямованих на зміцнення захисту правозахисників, – від міжнародних і регіональних механізмів до внутрішньодержавного законодавства про захист і національних і місцевих мереж правозахисників [19]. Так, на міжнародному і національному рівнях напрацьовано передові практики захисту правозахисників, що сприяють дотриманню їхніх прав і зміцнюють безпеку, зокрема за допомогою зменшення небезпеки, з якою вони стикаються, усунення загроз і нарощування підтримки їхньої діяльності. Ці практики широко варіюються, починаючи від екстреного реагування в інтересах правозахисників, яким загрожує безпосередня небезпека, і закінчуючи профілактичними зусиллями зі скорочення небезпеки, з якою вони стикаються, зокрема й за допомогою заохочення законності та підтвердження важливості їхньої діяльності [20]. Такі передові практики можуть передбачати: розвиток і заохочення культури «цілісної безпеки» серед правозахисників; розвиток знань, навичок та здібностей правозахисників; створення і підтримку мереж правозахисників та їхніх прихильників; захист і підтримку правозахисників, зокрема в надзвичайних ситуаціях; підвищення поінформованості про права людини; освіту в галузі прав людини; місцеві партнерства; розвиток і зміцнення законодавства, політики та практик для захисту правозахисників; розробку регіональної та міжнародної підтримки в інтересах захисту правозахисників тощо.

Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини у своєму інформаційному бюлетені також висунуло низку пропозицій щодо дій, які можна вжити для реалізації Декларації 1998 р. і, таким чином, підтримки та захисту правозахисників на місцевому, національному, регіональному та міжнародному рівнях. Ці пропозиції адресовані державам, самим правозахисникам, громадянському суспільству, ООН, а в деяких випадках – приватному сектору та іншим суб'єктам. Вони становлять собою вичерпний перелік та забезпечують основу, на якій можуть базуватися більш конкретні заходи та стратегії з урахуванням потреб і вимог регіону або держави. Вказані пропозиції включають: вироблення законодавчої основи для роботи правозахисників та їхнього захисту, включно з правами на свободу вираження поглядів та об'єднань; забезпечення захисту законом і судами

на практиці; забезпечення доступу до навчання та інформації; залучення національних і місцевих органів влади та ООН, а також впливового приватного сектору; здійснення моніторингу і поширення інформації про становище правозахисників через ЗМІ та неформальні мережі громадянського суспільства; забезпечення захисту і підтримки правозахисників за кордоном; відповідальність і високі стандарти, що вимагаються від правозахисників [21, с. 21].

Рекомендації Ради з прав людини також включають необхідність вжиття всіх відповідних заходів для запобігання виникненню актів залякування або репресій, як у мережевому, так і в немережевому режимі, зокрема, за необхідності, шляхом ухвалення й імплементації конкретного законодавства та директив із метою заохочення безпечного й сприятливого середовища для такої взаємодії; притягнення до відповідальності за будь-які акти залякування або репресій проти тих, хто прагне співпрацювати, співпрацює або співпрацював з ООН, її представниками та механізмами у галузі прав людини, надавати жертвам доступ до ефективних засобів правового захисту відповідно до своїх міжнародних зобов'язань та зобов'язань у сфері прав людини і не допускати будь-якого повторення таких актів [22].

Висновки. Враховуючи вищеозначене слід констатувати, що одним із ключових елементів безпечних і сприятливих умов для правозахисників є існування на всіх рівнях відповідних законів і положень, зокрема адміністративних положень, які забезпечують захист, підтримку та розширення прав і можливостей правозахисників і узгоджуються з нормами та стандартами міжнародного права прав людини. Саме на держави, як основного суб'єкта відповідальності за дотримання прав людини, покладається зобов'язання, без будь-якої дискримінації, захищати права правозахисників від будь-яких дій органів державної влади чи третіх сторін, якщо ці дії спрямовані на перешкоджання правозахисникам у здійсненні їхніх прав людини. Це включає: здійснення перегляду національної правової бази на відповідність міжнародним зобов'язанням і стандартам, що стосуються права на свободу зібрань, об'єднань та вираження поглядів; перегляд встановлених у законах і нормативно-правових актах обмежень для приведення їх у відповідність до своїх зобов'язань, передбачених міжнародними актами з прав людини, включно з питаннями застосування законодавства про національну безпеку або боротьби з тероризмом; забезпечення належної підготовки представників органів державної влади, працівників правоохоронних органів про існуючі міжнародні стандарти у галузі прав людини, зокрема Декларації про правозахисників 1998 р. та інших відповідних договорів, декларацій та керівних принципів; здійснення моніторингу і поширення інформації про становище правозахисників тощо.

Правозахисники часто стикаються з важкими умовами і з численними перешкодами та обмеженнями, які варіюються від фізичного насильства до більш тонких заходів, таких як адміністративні перешкоди, кампанії наклепу, спрямовані на їх дискредитацію, обвинувачення в непатріотизмі, зраді, «шпигунів», кримінальні переслідування тощо. З урахування такої тенденції було проведено ґрунтовну роботу як у межах міжнародних організацій, так і державами щодо вироблення практик захисту правозахисників. Практики встановлюються і переплітаються на місцевому, національному, регіональному та міжнародному рівнях і є взаємопов'язаними, взаємодоповнюючими та зміцнюють один одного. Такі заходи орієнтовані на забезпечення «цілісної» безпеки правозахисників, що поєднує фізичний, цифровий та психологічний виміри.

Аналіз практики діяльності правозахисних структур, свідчить, що жінки-правозахисниці більше схильні до ризику зазнати певних форм насильства та інших порушень, упереджень, виключення та заперечення, ніж їхні колеги-чоловіки. Таким чином, жінки-правозахисниці вимагають особливої уваги, щоб упоратися з численними ризиками, з якими вони стикаються під час виконання своєї роботи. Задля усунення такої негативної тенденції існує нагальна потреба у посиленні заходів у відповідь з урахуванням гендерних аспектів, оскільки більшість існуючих механізмів не призначені виключно для жінок-правозахисниць і слугують безлічі цілей. Слід також підвищувати обізнаність та суспільне визнання жінок-правозахисниць як законних провідників соціальних змін і суспільного блага. Однією з можливих причин того, що жінки складають так мало правозахисників, може бути те, що вони не визначають себе як жінки-правозахисниці і не вважають свою безпеку пріоритетом, а це означає, що вони з меншою ймовірністю звернуться за допомогою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Journalists at the frontlines of crises and emergencies: highlights of the UNESCO Director-General's Report on the Safety of Journalists and the Danger of Impunity published on the occasion of the International Day to End Impunity for Crimes Against Journalists 2024. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000391763 (дата звернення 02.04.2025).
2. Human rights violations committed against defenders, and other difficulties they confront. URL: https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-human-rights-defenders/challenges-faced-human-rights-defenders (дата звернення 12.05.2025).

3. Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-right-and-responsibility-individuals-groups-and (дата звернення: 10.04.2025).
4. Drafting of a Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g98/112/53/pdf/g9811253.pdf?OpenElement (дата звернення 12.05.2025).
5. Front Line Defenders Handbook for Human Rights Defenders: What Protection Can United Nations Field Presences Provide? / Robert Archer, Ed. By Andrea Rocca. Front Line Defenders, 2012. 34 p. URL: https://www.frontlinedefenders.org/en/resource-publication/what-protection-can-united-nations-field-presences-provide (дата звернення: 11.04.2025).
6. Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders. URL: https://docs.un.org/en/A/74/159 (дата звернення 14.05.2025).
7. 43/… Promotion and protection of human rights in Nicaragua. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/43/L.35 (дата зверненя 01.05.2025).
8. Resolution adopted by the Human Rights Council on 22 June 2020, 43/28. Situation of human rights in the Syrian Arab Republic. https://docs.un.org/en/A/HRC/43/L.33 (дата зверненя 01.05.2025).
9. 44/… The promotion and protection of human rights in the context of peaceful protests. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/44/L.11 (дата зверненя 01.05.2025).
10. 44/… Situation of human rights in Belarus. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/44/L.9 (дата зверненя 01.05.2025).
11. Permanent Forum on Indigenous Issues Report on the sixteenth session (24 April – 5 May 2017). URL: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2016/08/rev_PFII-2017-final-report-Clean_SPFII_19May2017.pdf (дата звернення 10.05.2025).
12. Front Line Defenders. Case History: Chang Weiping, HRD, Lawyer. URL: https://www.frontlinedefenders.org/en/profile/chang-weiping (дата звернення: 02.05.2025).
13. Front Line Defenders. Case History: Ricardo Arturo Lagunes Gasca HRD, Lawyer, Founder. URL: https://www.frontlinedefenders.org/en/profile/ricardo-arturo-lagunes-gasca (дата звернення: 10.04.2025).
14. Front Line Defenders Global Analysis 2022. URL: https://www.frontlinedefenders.org/sites/default/files/1535_fld_ga23_web.pdf (дата звернення: 10.04.2025).
15. A/77/178: Refusing to turn away: human rights defenders working on the rights of refugees, migrants and asylum-seekers – Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders. URL: https://docs.un.org/en/A/77/178 (дата звернення 12.05.2025).
16. Mandates of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders and the Special Rapporteur on the human rights of migrants GRC 3/2022. URL: https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/ DownLoadPublicCommunicationFile?gId=27791 (дата звернення: 20.04.2025).
17. 68/181. Promotion of the Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms: protecting women human rights defenders. URL: https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2014/en/107079 (дата звернення 11.05.2025).
18. Situation of women human rights defenders - Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g19/004/97/pdf/g1900497.pdf (дата звернення 11.05.2025).
19. A/73/215: Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders. URL: https://docs.un.org/en/A/73/215 (дата звернення 11.05.2025).
20. Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders, Margaret Sekaggya A/HRC/25/55. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G13/190/95/PDF/G1319095.pdf?OpenElement (дата звернення: 11.05.06.2025).
21. Fact Sheet № 29. Human Rights Defenders: Protecting the Right to Defend Human Rights. UN Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR), 2004. 50 p. URL: https://www.refworld.org/docid/479477470.html (дата звернення: 10.04.2025).
22. Resolution adopted by the Human Rights Council 42/28. Cooperation with the United Nations, its representatives and mechanisms in the field of human rights. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G19/292/96/PDF/G1929296.pdf?OpenElement (дата звернення: 10.05.2025).

УДК 341
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.60

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ БОЛГАРСЬКОГО НАРОДНОГО БАНКУ

Сокалюк Д.В.,
аспірант кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін,
Київський університет права НАНУ
ORCID: 0009-0009-2754-292X

Сокалюк Д.В. Загальна характеристика органів управління Болгарського народного банку.
В статті аналізується статус центрального банку Республіки Болгарія та його органів. Зазначено про місце та мету функціонування інституту центрального банку в системі органів держави. Викладено обставини, що стали причиною створення зазначеного державного інституту. Вказано рік та передумови створення Болгарського народного банку. Зазначено нормативно-правовий акт, що надає сучасну правову регламентацію його функціонування. Вказано про прийняття нового закону, що здійснює регламентацію його діяльності та звернуто увагу на умову набрання ним чинності. Викладено сучасне визначення статусу Болгарського народного банку та зазначено про місце його фактичного знаходження. Проаналізовано можливість створення ним філіалів та представництв в середині держави та за її межами. Надано порівняння розміру капіталу банку за нині діючим та новим законодавством, звернуто увагу на форму власності його капіталу. Перелічено та проаналізовано структурні органи Болгарського народного банку, їх повноваження, порядок їх утворення. Зазначено про кількість членів управлінської ради. Перелічено законом встановлені критерії для зайняття посад в структурних органах банку. Зазначено про строк дії мандату члена управлінської ради. Визначено порядок скликання засідань управлінської ради та періодичність їх проведення, порядок прийняття рішень на таких засіданнях. В загальному вигляді викладено повноваження управителя. Вказано на конституційну особливість Республіки Болгарія щодо можливості обрання управителя Болгарського народного банку на посаду службового прем'єр-міністра держави. Визначено три основні структурні підрозділи Болгарського народного банку з зазначенням їх основних напрямків функціонування. Виокремлено «Емісійне», «Банкове» управління, а також «Банківський нагляд». Здійснено порівняння функцій управління «Емісійне» за нині діючим та новим законом. Проаналізовано мету функціонування підрозділу «Внутрішній аудит» та критерії, яким повинні відповідати його службовці. Зроблено висновок про відповідність структурної побудови Болгарського народного банку меті його створення та виконуваним ним функціям.

Ключові слова: банк, центральний банк, монетарна політика, Болгарський народний банк, банківська система, грошова влада, Європейський союз.

Sokaliuk D.V. General characteristics of The governing bodies of the Bulgarian National Bank.
The article analyzes the status of the central Bank of the Republic of Bulgaria and its bodies. It indicates the place and purpose of the functioning of the central bank institution in the system of state bodies. It sets out the circumstances that led to the establishment of the specified state institution. The article describes the year and conditions for the establishment of the Bulgarian National Bank. It indicates the regulatory and legal act that provides modern legal regulation of its functioning. It notes about new law that regulates its activities, and conditions for its entry into force. Explains the definition of the status of the Bulgarian National Bank and its location. It analyzes the possibility of creation of branches and representative offices within the country and abroad. A comparison of the size of the bank's capital under current and new legislation was made, and attention was paid to the form of ownership of its capital. It lists and analyzes the structural bodies of the Bulgarian National Bank, their powers, the procedure for their formation. It indicates the number of members of the Governing Council. It lists the criteria established by law for occupying positions in the structural bodies of the bank. The term of office of a member of the Governing Council is indicated. The procedure for convening meetings of the Governing Council and their frequency, the procedure for making decisions at such meetings are determined. There is outlined the powers of the Governor in general terms. Took attention to the constitutional feature of the Republic of Bulgaria regarding the possibility of electing the Governor of the Bulgarian National Bank to the position of the acting Prime Minister of the state. The three main structural divisions of the Bulgarian National Bank are determined, indicating their main

areas of operation. The "Essue", "Banking", "Banking Supervision" are distinguished. A comparison of the functions of the "Essue" department under the current and new legislation is provided. The purpose of the functioning of the "Internal Audit" department and the criteria that its employees must have are analyzed. A conclusion is drawn on the compliance of the structural structure of the Bulgarian National Bank with the purpose of its establish and the functions it performs.

Key words: bank, central bank, monetary policy, Bulgarian National Bank, banking system, monetary authority, European Union.

Постановка проблеми. Центральний банк держави займає особливе місце серед державних органів. Саме на даний орган держави покладено функцію здійснення грошово-кредитної та валютної політики. Республіка Болгарія має очевидну схожість з Україною в конституційній характеристиці побудови держави, історії та напрямку розвитку, політичних викликах. Втім, Болгарії як державі не приділяється достатня увага зі сторони вітчизняних науковців як до об'єкту дослідження в різних наукових сферах, зокрема щодо дослідження так званої «грошової влади», тобто інститутів, що покликані здійснювати макроекономічну політику держави, в тому числі центрального банку.

Мета дослідження: характеристика органів управління Болгарського народного банку, визначення особливостей їх функціонування, властивих виключно цьому центральному банку, аналіз змін, що очікуються в зв'язку з прийняттям нового закону, що регламентує його діяльність.

Стан опрацювання проблематики. Питання аналізу центрального банку Республіки Болгарія як об'єкту наукового дослідження не знайшло широкого відображення в наукових роботах українських правників та економістів, втім вказана тема досліджувалися у працях болгарських вчених, таких як Божидар Божинов, Марко Дімітров, Радко Радков, Еміль Михайлов.

Виклад основного матеріалу. В системі органів державної влади всіх сучасних держав завжди є державні утворення, що опікуються монетарною політикою держави. У більшості держав в центрі цих утворень стоїть центральний банк як державний орган. Поява центральних банків бере свій відлік з XIX століття, відколи за певними банками закріплено монопольне право на емісію грошей. До цього часу між банками не існувало розподілу функцій, будь-який банк міг займатись як кредитно-розрахунковим обслуговуванням економічних суб'єктів, так і емісією грошей. Швидкий економічний розвиток у XIX столітті супроводжувався зростанням банківської емісії, що об'єктивно вимагало її централізації і державної монополізації. У ході розвитку грошово-кредитної системи монопольне право на емісію грошей поступово було закріплено за одним банком країни. Спочатку такий банк називався емісійним, а потім став називатися центральним [1, с. 553]. Остаточне закріплення центрального банку як державного органу було здійснено в XX столітті. В схожому порядку, з урахуванням певних історико-політичних особливостей, відбулося утворення і центрального банку Болгарії – Болгарського народного банку.

Свій відлік існування Болгарський народний банк розпочинає після закінчення періоду перебування Болгарії у складі Османської імперії та відновлення болгарської державності, а саме з 1879 року, коли започатковується будівництво банківської системи тогочасної Болгарії [2, с. 190], і на сьогодні його вік становить 145 років, про що зазначено, зокрема, і на його офіційному сайті [3].

Протягом вказаних 145 років місце Болгарського народного банку в системі державних органів, обсяг його повноважень, його структура визначалися відповідно до загально-політичних подій та трансформацій в середині самої Болгарії, пройшовши шлях починаючи від державного комерційного банку, який в подальшому наділено повноваженнями щодо емісії грошей в часи Князівства Болгарія та Третього болгарського царства, продовжуючи повністю залежним та обмеженим в повноваженнях органом часів соціалістичної Народної республіки Болгарія, закінчуючи сучасним центральним банком держави члена Європейського союзу.

Станом на день написання даної статті статус Болгарського народного банку як центрального банку Республіки Болгарія регламентовано прийнятим у 1997 році Законом Республіки Болгарія «Про Болгарський народний банк» [4]. Слід зазначити, що станом на сьогодні, Республіка Болгарія знаходиться на кінцевому етапі переведення своєї валюти лева на євро. В цьому контексті парламентом Болгарії 1 лютого 2024 року було прийнято новий Закон про Болгарський народний банк, який за виключенням певних його положень, вступить в силу з дати, вказаній у майбутньому Рішенні Ради Європейського союзу про введення євро в Республіці Болгарія. Втім, слід звернути увагу, що по відношенню до структури органів управління центрального банку за новим законом кардинальних новел не передбачено – новий закон містить майже аналогічні положення про структуру Болгарського народного банку, що і нині діючий [5].

Відповідно до положень вказаних законів Болгарський народний банк є центральним банком Республіки Болгарія та має статус юридичної особи. Місцезнаходження Болгарського народного банку – місто Софія.

Нині діючим законом передбачено можливість утворення філіалів Банку в середині держави та його представництв за межами держави, втім станом на день написання даної статті таких філіалів або представництв не створено. Також вказаним законом встановлюється, що Болгарський народний банк має печатку зі своєю назвою та зображенням герба Республіки Болгарія. Порівнюючи дані положення з відповідними положеннями нового закону слід відмітити, що новим законом встановлюється можливість створення філіалів та територіальних підрозділів виключно в середині держави. Що стосується печатки, то новим законом надається можливість одному з органів Банку (управлінській раді) самостійно визначати зображення, яке поміщується на печатці.

Чинним законом встановлюється основний капітал в розмірі 20 мільйонів болгарських левів (що за фіксованим курсом до євро становить трохи більше 10 мільйонів євро). Окрім основного капіталу, для покриття безнадійної та сумнівної дебіторської заборгованості, Болгарським народним банком формуються резерви. Новим законом основний капітал встановлюється у розмірі 1-го мільярда євро і чітко вказується, що основний капітал є власністю держави, зазначення про що відсутнє у чинному законі.

Органами управління Болгарського народного банку є управлінська рада, управитель та три підуправителі.

Управлінська рада складається з семи членів: управителя, трьох підуправителів та трьох інших членів ради. Всі члени управлінської ради повинні відповідати встановленим законом критеріям: бути болгарськими громадянами з високими моральними якостями та видатними професіоналами в галузі економіки, фінансів та банківської справи. Управитель Болгарського народного банку обирається Народними зборами (парламентом). Так само обираються Народними зборами і три підуправителя, але за поданою пропозицією управителя. Інші три члена управлінської ради призначаються президентом республіки. Мандат члена управлінської ради становить шість років.

Управитель та підуправителі не можуть здійснювати іншу діяльність крім викладацької, або в якості членів управлінських органів товариств, де Болгарський народний банк є учасником, або міжнародних організацій в зв'язку з діяльністю Банку. Відносини між Болгарським народним банком та управителем та підуправителем врегульовуються договорами, які укладаються в порядку передбаченому управлінською радою.

Цікавою, виключно болгарською, особливістю є встановлення можливості призначати управителя або підуправителів Болгарського народного банку в якості так званого «службового прем'єр міністра» у разі неможливості сформувати уряд і призначення позачергових парламентських виборів, у відповідності до статті 99 Конституції Республіки Болгарія [6]. Втім у новому законі про Болгарський народний банк, на відміну від нині діючого, положення що присвячені вищезазначеному питанню відсутні.

Інші три члена управлінської ради не можуть здійснювати оплачувану діяльність в Болгарському народному банку, банках, страхових компаніях, інших фінансових установах або в органах виконавчої влади, чи здійснювати іншу діяльність, яка може створити конфлікт інтересів.

При вступі на посаду управитель, підуправителі перед парламентом, а інші члени управлінської ради перед президентом, складають присягу щодо дотримання законів, самостійному виконанню покладених на них функцій, а також збереження службової, банківської, професійної, комерційної чи іншої охоронюваної законом таємниці, у тому числі після припинення своїх повноважень.

Управлінська рада збирається не рідше одного разу на місяць і скликається управителем, або на вимогу не менше трьох його учасників. Засідання правління веде управитель, а в разі його відсутності - визначений ним підуправитель.

Управлінська рада може засідати за присутності більше половини її членів. Її рішення приймаються більшістю присутніх, але не менш як 4 голосами. Утримання під час голосування не допускається, крім випадку, коли розглядаються рішення з питань, в яких вони або члени їх сімей мають зацікавленість, про що вони зобов'язані завчасно повідомити На засіданнях управлінської ради ведеться протокол, який підписується її членами, присутніми на засіданні, та особою, яка складала протокол. Інформація про рішення управлінської ради оприлюднюється на веб-сайті банку, крім випадків, коли рішення містять професійну, банківську, комерційну або іншу охоронювану законом таємницю.

Управитель Болгарського народного банку організовує, спрямовує і контролює діяльність банку, за винятком тих видів діяльності, які віднесені до виключної компетенції підуправителів, і представляє його в середині держави та за кордоном. Він може доручати виконання окремих своїх повноважень іншим посадовим особам.

Болгарський народний банк в своїй структурі має три основні структурні підрозділи (управління) – «Емісійний», «Банківський» і «Банківський нагляд», кожним з яких безпосередньо керує підуправитель, який обирається парламентом. За рішенням управлінської ради можуть бути створені

інші управління (дирекції) та служби. Підуправителі в межах повноважень, наданих їм законом або прийнятим управлінською радою нормативним актом, організовують, очолюють і несуть відповідальність за діяльність керованих ними управлінь.

Основною функцією «Емісійного» управління відповідно до чинного закону є підтримання повного валютного покриття загальної суми грошових зобов'язань Болгарського народного банку, вжиття необхідних заходів для ефективного управління міжнародними валютними резервами банку. Натомість новий закон встановлює більш характерний перелік завдань для центральних банків держав членів валютного союзу в рамках Європейського союзу. Новими положеннями передбачено, що управління «Емісія» несе відповідальність за реалізацію монетарних функцій і операцій визначеної монетарної політики Європейської системи центральних банків (система до якої входять Європейський центральний банк та центральні банки країн ЄС, що проводить узгоджену валютну політику країн учасниць), готівковий обіг і управління резервними активами Болгарського національного банку.

До функціональних завдань «Банкового» управління діючим законом віднесено виконання функції кредитора останньої інстанції у разі виникнення системного ризику для стабільності банківської системи, що відповідно до положень нового закону названо іншими словами - «екстрена підтримка забезпечення ліквідності банків». Відповідно до даної функції Болгарський народний банк кредитує комерційні банки з метою забезпечення достатнього ліквідності цих банків. Окрім зазначеного, до функцій даного управління відноситься нагляд за діяльністю операторів платіжних систем, надавачів платіжних послуг та емітентів електронних грошей.

Третім обов'язковим структурним підрозділом Болгарського народного банку є управління «Банківський нагляд», що здійснює нагляд за банківською системою Республіки Болгарія.

Внутрішній аудит Болгарського народного банку здійснюється підрозділом внутрішнього аудиту, який очолює головний аудитор. Внутрішній аудит здійснюється відповідно до міжнародних стандартів професійної практики внутрішнього аудиту, Кодексу етики внутрішніх аудиторів, Правил Комітету внутрішніх аудиторів Європейської системи центральних банків. Цілі, повноваження, відповідальність, план і звіт про діяльність внутрішнього аудиту Болгарського народного банку затверджуються управлінською радою. Головний аудитор та аудитори підрозділу внутрішнього аудиту повинні мати повну вищу освіту та освітньо-кваліфікаційний ступінь «магістр» та мати сертифікат «внутрішнього аудитора в державному секторі», виданий міністром фінансів, та/або міжнародно визнаний сертифікат у сфері аудиту та бухгалтерського обліку.

Висновки. Ознайомлення з органами управління та структурою Болгарського народного банку, їх функціональними задачами надає можливість віднести Болгарський народний банк до типових сучасних центральних банків світу. Прийняття нового закону про Болгарський народний банк покликано пристосувати мету його функціонування і, відповідно, необхідну побудову його органів до загальноєвропейського бачення інституту центрального банку держави з урахуванням функціонування його в межах Європейської системи центральних банків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Енциклопедія банківської справи України / редкол.: В.С. Стельмах (гол.) та ін. Київ: Молодь, Ін Юре, 2001. 680 с.
2. Радков Р., Михайлов Е., Божинов Б. Въведение в банковото дело: учебник. Велико Търново, Абагар, 2004. 356 с.
3. Българска народна банка: веб-сайт URL: https://www.bnb.bg/AboutUs/index.htm (дата звернення: 30.12.2024).
4. Закон за Българската народна банка: веб-сайт URL: https://www.bnb.bg/AboutUs/AULegalFramework/AUNationalLegalFramework/AULFLaw/index.htm
5. Закон за Българската народна банка (в сила от датата, посочена в Решение на Съвета на Европейския съюз за приемането на еврото от Република България, с изключение на §6, ал. 1, §9 и 11, които влизат в сила от деня на обнародването му): веб-сайт. URL: https://www.bnb.bg/AboutUs/AULegalFramework/AUNationalLegalFramework/AULFLaw/index.htm
6. Конституція Республіки Болгарія: від 13 лип. 1991 р. URL: https://www.parliament.bg/bg/const.

УДК: 341.3:341.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.61

ГАРАНТІЇ ВИКОНАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА САНКЦІЇ, ЯКИМИ ВОНО ЗАБЕЗПЕЧУЄТЬСЯ

Сокиринська О.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Білоцерківського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-5171-2372

Малишко І.В.,
старший викладач
кафедри публічно-правових дисциплін
Білоцерківського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-7165-910X

Сокиринська О.А., Малишко І.В. Гарантії виконання норм міжнародного гуманітарного права та санкції, якими воно забезпечується.

Статтю присвячено всебічному аналізу гарантій дотримання норм міжнародного гуманітарного права (МГП) та механізмів їх забезпечення в умовах сучасних збройних конфліктів. Особливу увагу зосереджено на стані дотримання положень МГП у контексті збройної агресії російської федерації проти України. Автори систематизують ключові гарантії реалізації норм МГП, зокрема: систему держав-покровительок, діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ), позитивні зобов'язання сторін щодо виконання Конвенцій, механізми колективної та індивідуальної відповідальності, а також інструменти міжнародного кримінального переслідування.

Досліджено роль зовнішнього контролю та впливу міжнародних інституцій – таких як МКЧХ, держави-покровительки, спеціалізовані гуманітарні організації – а також значення громадської думки та засобів масової інформації у забезпеченні дотримання гуманітарних стандартів. Наголошено на обмеженій ефективності чинних міжнародно-правових санкційних механізмів через відсутність дієвих інструментів примусу та залежність від політичної волі держав.

Окрема увага приділяється репресаліям як суперечливому засобу правозастосування, а також проблемі безкарності за порушення норм МГП. Обґрунтовано потребу реформування підходів до забезпечення дотримання МГП шляхом поєднання зовнішнього контролю з внутрішніми національними механізмами, посилення законодавчого регулювання, розвитку системної правової освіти військовослужбовців і посадових осіб, а також активного залучення міжнародних судових інституцій. У дослідженні також наголошено на необхідності формування сталої та ефективної міжнародної практики реагування на грубі порушення міжнародного гуманітарного права, яка має ґрунтуватися на принципах універсальності, правової визначеності, прозорості та рівності перед міжнародним правом. Акцентовано на доцільності розроблення системних підходів до забезпечення відповідальності суб'єктів міжнародного права, які допускають порушення гуманітарних норм. Сформульовані в статті рекомендації мають практичну цінність для удосконалення національних політик у сфері забезпечення прав людини в умовах збройних конфліктів, а також спрямовані на посилення ролі України як активного суб'єкта міжнародного гуманітарного співтовариства.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, Женевські конвенції, воєнні злочини, державна відповідальність, санкції, збройний конфлікт, МКЧХ, притягнення до відповідальності.

Sokyrynska O.A., Malyshko I.V. Guarantees of compliance with the norms of international humanitarian law and sanctions by which it is ensured.

The article offers a comprehensive analysis of the guarantees for compliance with the norms of international humanitarian law (IHL) and the mechanisms for their enforcement, particularly in the context of modern armed conflicts. Special attention is given to the observance of IHL provisions in the framework of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The authors systematize the key guarantees for the implementation of IHL norms, including the system of protecting powers, the activities of the International Committee of the Red Cross (ICRC), the positive obligations of parties to comply with the Conventions, mechanisms of collective and individual responsibility, as well as international criminal prosecution.

The study examines the role of external oversight and the influence of international institutions – such as the ICRC, protecting powers, and specialized humanitarian organizations – as well as the impact of public opinion and the media in ensuring adherence to humanitarian standards. The authors emphasize the limited effectiveness of existing international legal sanction mechanisms due to the absence of effective enforcement tools and the dependence on states' political will.

Special attention is devoted to reprisals as a controversial means of law enforcement, along with the issue of impunity for violations of IHL norms. The necessity of reforming the approaches to ensuring compliance with IHL is substantiated by combining external oversight with internal national mechanisms, strengthening legislative regulation, promoting systematic legal education of military personnel and public officials, and actively involving international judicial institutions.

The study also underlines the need to develop a sustainable and effective international practice for responding to serious violations of IHL, which must be grounded in the principles of universality, legal certainty, transparency, and equality before international law. The recommendations proposed in the article have practical relevance for improving national policies in the sphere of human rights protection during armed conflicts and for strengthening Ukraine's role as an active actor within the international humanitarian legal framework.

Key words: international humanitarian law, Geneva Conventions, war crimes, state responsibility, sanctions, armed conflict, ICRC, accountability.

Постановка проблеми. Міжнародне гуманітарне право (МГП) є одним з основоположних елементів сучасної системи захисту прав людини під час збройних конфліктів. Однак практика показує, що попри наявність численних міжнародних договорів, зокрема Женевських та Гаазьких конвенцій, механізми забезпечення дотримання норм МГП часто виявляються неефективними, особливо у конфліктах з високим ступенем ідеологізації, асиметрією сил або відсутністю політичної волі. Агресія росії проти України вкотре поставила на порядок денний питання: наскільки реальними є міжнародні гарантії дотримання гуманітарного права та які санкційні інструменти здатні забезпечити притягнення порушників до відповідальності?

Метою дослідження є з'ясування ефективності механізмів гарантування дотримання норм міжнародного гуманітарного права, виявлення основних перешкод у їх реалізації, а також аналіз існуючих міжнародних та національних санкційних механізмів, які спрямовані на притягнення винних у порушеннях МГП до відповідальності.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика дотримання міжнародного гуманітарного права розглядалася в наукових працях таких дослідників, як Ж.-М. Генрі, І. Браунлі, В. Репецький, В. Денисов, О. Задорожній. Ґрунтовні положення про відповідальність держав та індивідів містяться в роботах, присвячених Міжнародному кримінальному суду, діяльності МКЧХ, а також у рішеннях Міжнародного суду ООН. Однак в умовах сучасної війни в Україні спостерігається новий виклик для міжнародного гуманітарного права – масові, демонстративні та системні порушення норм, з одночасним ігноруванням міжнародних зобов'язань з боку агресора. Це вимагає оновленого теоретичного осмислення гарантій та відповідальності, з урахуванням не лише договірного, а й звичаєвого МГП та практики міжнародних трибуналів.

Виклад основного матеріалу. Сьогодення України, повномасштабне вторгнення росії, агресія з боку сусіда, гаранта безпеки, примушує всіх небайдужих тим чи іншим чином стати дотичним до цієї проблеми. Зрозуміло, що пошуки шляхів вирішення проблеми, шляхів подолання викликів значною мірою стосуються науковців. Одна справа встановити норми міжнародного гуманітарного права, навіть якщо представники держав-учасниць впевнені в тому, що формуючи їх, вони у такий спосіб врахували дійсний перебіг подій, що переваги військової необхідності жодним чином не зможуть слугувати переконливим аргументом на виправдання будь якого відхилення від цих норм. Але зовсім інша справа – забезпечити практичне застосування цих норм.

У зв'язку з цим можна виокремити цілу низку факторів, які негативно впливають на виконання вказаних норм. Так, наприклад, на найвищому рівні може бути прийнято рішення, що деякі норми Конвенцій не виконуються. До прикладу, подібними рішеннями можна вважати: рішення, що приймалося під час Другої світової війни обома воюючими сторонами (хоча спочатку у вигляді репресалій) відповідно до якого цивільне населення сторони противника включалось у перелік об'єктів, що підлягає повітряним бомбардуванням; рішення президента Сполучених Штатів Трумена застосувати ядерну зброю проти японських міст; рішення лідера Народного фронту визволення Палестини Хабаша про відмову Фронту дотримуватись будь яких правил взагалі. В той час, коли такі випадки досить поодинокі, інший, більш важливий негативний фактор трапляється тоді, коли влада створює ситуацію, яка сприяє та «мотивує» дії комбатантів щодо порушення відповідних норм. Це може відбуватися, наприклад, коли влада надає занадто великого значення ідеологіч-

ному та релігійному характеру діючого збройного конфлікту, або коли вона шляхом пропаганди нав'язує думку, що представники сторони противника варвари, або коли вона перетворює ведення бойових дій в технічну операцію, що відбувається на значній відстані (наприклад, використовуючи далекобійні бомбардувальники, ракети та боєприпаси з великим радіусом дії), або ж тоді, коли закінчення операцій, що їх проводять збройні сили, які влада використовує проти широко розповсюдженого партизанського руху, залежить, передовсім, від масованої вогневої підтримки.

З іншого боку, вдається, що це було б просто дивом, якби всі особи з особового складу збройних сил поводились як янголи або хоча б були законослухняними комбатантами на весь час ведення конфлікту. Певну роль тут можуть відігравати такі негативні фактори, як незадовільні або хибні настанови програми військової підготовки, або погана військова дисципліна. Ще один фактор, на нашу думку, що лежить в основі багатьох порушень норм гуманітарного права під час збройного конфлікту (діючий на всіх рівнях, від вищого політичного керівництва та військового командування до рядового складу збройних сил), - це елементарний правовий нігілізм, незнання діючих правових норм.

Враховуючи усі, досить численні негативні фактори, постає логічне питання: як можна досягти хоча б мінімального рівня поваги до норм гуманітарного права у збройному конфлікті? На нашу думку цьому сприяє три доступні засоби, які можна використовувати в такій ситуації - це зовнішній контроль, відповідальність за порушення та освіта. Розглянемо їх більш докладно.

Уявлення про те, що застосування норм гуманітарного права повинно стати об'єктом міжнародного контролю, сформувалося головним чином в межах так званого «права Женеви». Зазвичай, у звичних умовах держави захищають права своїх громадян, що перебувають на території інших країн використовуючи так званий дипломатичний захист. Коли відносини між державами погіршуються аж до розриву дипломатичних відносин, звичним кроком в цій ситуації є звернення держави до послуг третьої держави з проханням захистити її інтереси та інтереси її громадян по відношенню та зі згодою держави-противника. У випадку виникнення збройного конфлікту між державами в майбутньому, третя держава буде продовжувати виконання своїх функцій та зобов'язань по захисту інтересів громадян, оскільки вони раптово стають громадянами держави-противника, інтернованими чи військовополоненими. У XIX столітті ця можливість трансформувалася в звичну практику. Саме вона в подальшому знайшла своє відображення у Женевських конвенціях, спочатку 1929 року, а згодом 1949 року як система держав-покровителів.

Як передбачено у статті 8, що є загальною для Конвенцій I-III, й статті 9 Конвенції IV «ці Конвенції будуть застосовуватися за сприяння та під контролем держав-покровительок, на які покладено обов'язок охорони інтересів сторін, що перебувають в конфлікті». З цією метою такі держави можуть використовувати свій дипломатичний та консульський персонал або призначити особливих делегатів. Зрозуміло, що з очевидних причин будь яке таке особливе призначення потребує згоди сторони конфлікту відповідно до якої делегати будуть виконувати свою місію. Сторони, що знаходяться в конфлікті повинні «полегшувати, в максимально можливих межах, роботу представників чи делегатів держав-покровительок» [1–4]. Натомість, останні зобов'язані не виходити за межі своєї місії й, зокрема, завжди «брати до уваги реальні потреби безпеки держави, у якій вони виконують свої функції» [1–4].

Сприяння й контроль з боку держави – покровителя на практиці набуває характер представлення інтересів та посередництва. В момент, коли представники таких держав дізнаються чи то з власних спостережень, чи зі скарг постраждалих про те, що військовополонені страждають в наслідок поганих умов їхнього розташування та утримання, або від нестачі продуктів харчування, або про те, що їх примушують виконувати заборонені нормативними актами види робіт, або ж позбавляють права надсилати чи отримувати листи, або, що з ними погано поводяться в тій чи іншій формі, в таких випадках обов'язком представника є зробити все від нього залежне, щоб виправити ситуацію, яка склалася на краще. З іншого боку, завданням представників держав – покровителів не є перебування в ролі своєрідних громадських обвинувачів, що ведуть розслідування й викривають випадки порушення Конвенцій. Навпаки, якби вони спробували вчинити подібні дії, невдовзі їх би позбавили можливості виконувати подібні функції.

Остання стаття, що присвячена проблемі зовнішнього контролю (стаття 10 Конвенції I-III та стаття 11 Конвенції IV), покликана регулювати ті випадки (нажаль не поодинокі), коли функції держав – покровительок фактично не виконуються, наприклад, через те що сторони, які беруть участь у конфлікті не можуть дійти згоди відносно призначення подібної держави. Проблемою є те, що існує можливість для сторін що домовляються увійти в договір про те, щоб доручити будь якій організації, яка буде взірцем нейтральності та дієвості виконувати функції держави - покровительки. Але досі, це залишається суто теоретичною можливістю, оскільки жодного разу такий договір не було укладено [1–4].

Формулювання, що міститься в другому абзаці цієї статті, не передбачає вираження згоди з боку сторони противника. Наприклад, якщо на осіб, що знаходяться під покровительством «не розповсюджується чи припинила розповсюджуватись з будь яких причин, діяльність будь якої держави – покровитель ниці або організації, що згадується у першому абзаці статті», сторона в конфлікті, під владою якої перебувають ці особи, тобто держава що тримає у полоні, зобов'язана «звернутися з проханням до нейтральної держави або такої організації, взяти на себе функції» держави – покровительки. Тим не менш Радянський Союз та його союзники внесли з цього питання оговірку, заявивши, що вони «не визнають законними» подібні прохання, «якщо при цьому не буде отримано згоду уряду тієї країни, громадянами якої є ці особи, які знаходяться під покровительством». На наш погляд навіть без цієї оговірки державі, під владою якої знаходяться такі особи, було б складно знайти нейтральну державу або нейтральну організацію, що можуть рішуче прийняти на себе, за відсутності згоди зі сторони противника, функції держави – покровительки.

Незважаючи ні на що третій абзац цієї статті передбачає, що якщо жоден з вище перелічених способів не вдасться забезпечити покровительством, то держава, під владою якої знаходяться особи, що потребують покровительства, «повинні звернутися з проханням до будь якої гуманітарної організації, такої, як наприклад Міжнародний Комітет Червоного Хреста, або, з урахуванням положень цієї статті, прийняти пропозицію такої організації взяти на себе виконання гуманітарних функцій, що їх виконують держави - покровительки» відповідно до норм Конвенцій. Хоча, слід зауважити, що навіть таке положення не робить систему досконалою. А отже, держава, під владою якої знаходяться особи, що потребують захисту, може просто знехтувати своїм обов'язком звернутися з проханням про вищезазначену співпрацю до МКЧХ або будь якої гуманітарної організації. Навіть у такому випадку, на нашу думку, навряд чи можна очікувати, що МКЧХ надасть свої послуги, при цьому не переконавшись спочатку в тому, що це дійсно буде доцільним та прийнятним.

На практиці, з моменту свого заснування у 1863 році МКЧХ здійснював контролюючу функцію безліч разів в інтересах не однієї сотні тисяч військовополонених, інтернованих та інших осіб, що потребують покровительства. Причому, робив це спільно з делегатами держав – покровительок, а подекуди, й це можливо навіть частіше, за їх відсутності. Слід підкреслити, що діяльність самого МКЧХ та його представників, по суті спрямована на покращення умов, в яких перебувають особи, що потребують захисту. Зрозуміло, що в процесі своєї діяльності МКЧХ не може не стикатися з багато чисельними більшою чи меншою мірою грубими порушеннями Конвенцій, а у виняткових випадках, коли всі інші засоби захисту інтересів жертв війни, видаються вичерпаними чи марними, МКЧХ може навіть вдатися до публічного осуду порушень, що мають місце. Тим не менш, навіть у такому випадку МКЧХ ніколи не вважав своїм завданням вистежувати та публічно викривати окремих осіб, що винуваті у скоєнні військових злочинів.

Уся система зовнішнього контролю, що висвітлена вище, може бути застосована тільки до права Женеви виключаючи статтю 3, що є загальною для всіх чотирьох Конвенцій, оскільки відноситься до збройних конфліктів не міжнародного характеру. Більше того, аналіз Конвенцій дає змогу зробити висновок про те, що делегати, які здійснюють контролюючу місію, зобов'язані у будь який час брати до уваги «реальні потреби у безпеці держави, у якій вони виконують свої функції». В результаті всіх цих обмежень, представники держав – покровительок або МКЧХ хоча зазвичай й отримують дозвіл відповідно до статті 126 Конвенції III та статті 143 Конвенції IV на здійснення своїх функцій у (постійно діючих чи польових) шпиталях, таборах військовополонених та на схожих тилових об'єктах, не можуть, наприклад, сподіватися на те, що їм дозволять відвідати бойові частини, що безпосередньо беруть участь у військових діях [1–4].

Натомість, по відношенню до права Гааги, особливо щодо правил ведення бойових дій як таких, уявити собі систему контролю, схожу на ту, яка створена щодо права Женеви, доволі важко. Дійсно, на практиці вона не була реалізована, й Гаазькі Конвенції 1899 р. та 1907 р. цього не передбачають [5]. Що правда, Гаазька Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. містить систему, що можна порівняти з системою контролю за дотриманням Женевських конвенцій, тобто систему співробітництва та співпраці у застосуванні вказаної Конвенції й додатків до неї. Система містить основи співробітництва держав – покровительок й надає особливу роль ЮНЕСКО [6].

Відповідальність за порушення норм гуманітарного права можна розглядати як колективну відповідальність, особливо держави (або, в залежності від обставин, повсталої сторони) або як індивідуальна відповідальність конкретних правопорушників. Обидві форми відповідальності знайшли своє відображення в існуючій сукупності правових норм. Колективна відповідальність воюючої сторони за порушення права збройних конфліктів може мати різні форми. По-перше, найпримітивнішим чином вона проявляється, коли одна із сторін, що знаходиться в конфлікті, стикнувшись з фактом порушення певної правової норми або сукупності норм, не вважає себе бути зобов'язаною

поважати дану норму чи сукупність норм. Подібна реакція рівнозначна жорсткому дотриманню принципу негативної взаємності. Автори Женевських конвенцій 1949 р. поклали заборону на дію цього грубого принципу, встановивши в загальній статті 1, що сторони зобов'язані дотримуватись цих Конвенцій «за будь яких обставин».

В той час як стовідсоткова дієвість цього положення викликає сумнів навіть в контексті права Женеви, а по відношенню до права Гааги тим більше про це не може бути й мови. Гаазькі домовленості не містять положень які б виключали принцип негативної взаємності, й питання про те, чи завжди тут буде доречною безумовна заборона на дії, відповідно до цього принципу, залишається відкритим. Сумніви видаються особливо виправданими в тих випадках, коли порушення певних норм може забезпечити винуватому у правопорушенні явну військову перевагу. В цьому контексті, перш за все приходить думка про норми, що забороняють або обмежують застосування зброї, що має велику військову значимість. Існує широко розповсюджена думка про те, що заборона на використання хімічної зброї діє на основі принципу взаємності. Виявляється, що таке положення відповідає його військовому значенню. Дійсно, важко погодитись з тим, що воююча сторона повинна буде просто змиритися зі згубними наслідками, якими загрожує для неї застосування противником хімічної зброї, в той же час як вона наділена потенціалом рівнозначного удару у відповідь, й може, таким чином, відновити військову рівновагу. Виходячи з вищевикладеного принцип взаємності видається не таким вже й недосконалим, в нього є й позитивна сторона. Наприклад, коли повага до норм права, що її проявляє одна із сторін, тягне за собою таке ж ставлення до права іншої сторони. Цей позитивний бік принципу взаємності можна, як й негативний бік, проаналізувати на прикладі тієї ж хімічної зброї: хоча під час другої світової війни хімічна зброя була в наявності у обох воюючих сторін, жодна з них фактично не намагалась її використовувати.

Женевські конвенції надають велике значення позитивній взаємності. В частині 3 ст. 2 як приклад наведена ситуація, коли певні сторони, що перебувають в конфлікті є учасниками Конвенцій, а одна сторона в конфлікті – ні. У цьому випадку передбачається, що «якщо остання приймає та застосовує» положення Конвенцій, то перші сторони будуть зобов'язані прийняти їх навіть «по відношенню до вищезгаданої держави».

Репресалії, або заходи, що застосовуються воюючою стороною у відповідь – це другий прояв принципу колективної відповідальності. Репресалії визначаються як навмисне порушення певної норми права збройного конфлікту, що здійснюється однією із сторін, які перебувають у конфлікті, з метою примусити владу сторони противника припинити політику порушення тієї ж чи іншої норми з тієї ж збірки законів. На нашу думку, саме з цього положення випливає, що така форма як репресалії, повинна одразу ж припинятися, як тільки сторона противника відмовиться від проведення політики, що ставиться їй у провину.

Відповідно до норм права збройного конфлікту, репресалії, що застосовуються воюючими сторонами, належать до офіційно визнаних заходів по забезпеченню дотримання законності. Однак, такі заходи дуже часто призводили до ескалації конфлікту, також завжди існувала вірогідність того, що вони торкнуться не справжніх винуватців, що вчинили правопорушення, а сторонніх осіб. Саме тому, на нашу думку, право воюючих сторін застосовувати репресалії почало піддаватися дедалі більшим обмеженням. Так, наприклад, відповідно до всього вищесказаного, репресалії по відношенню до осіб, що потребують захисту та майна недвозначно заборонено в усіх чотирьох Женевських конвенціях 1949 р. та в Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей 1954 р. [1–4, 6].

З іншого боку, даремними будуть спроби пошуку схожої заборони в Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 років [5]. Цей факт разом із вдосконаленням засобів та способів повітряного бомбардування викликав суперечності по відношенню до того, чи можуть бути виправдані бомбові удари з повітря по місцям скупчення цивільного населення, під час другої світової війни, у якості репресалій. Вже згодом, у 1970 році на це питання було дано відповідь, щоправда трохи із запізненням, коли на Генеральній Асамблеї ООН було прийнято резолюцію 2675 (XXV), яка підтвердила у якості одного із «основоположних принципів захисту цивільного населення під час збройного конфлікту», що «цивільне населення або окремі особи, які мають такий статус не повинні бути об'єктом репресалій…» [7]. Зрозуміло, що це твердження не було остаточним чи достатнім, щоб взагалі ліквідувати існуючу невизначеність з правової точки зору.

Третій вид колективної відповідальності полягає у відповідальності держав у вузькому, техніко-правовому розумінні, тобто у фінансовій відповідальності держави за шкоду, спричинену протиправними діями. У 1907 році цей вид відповідальності держав був офіційно включено в Гаазьку конвенцію про закони і звичаї суходільної війни: як передбачено у статті 3, воююча сторона, що несе відповідальність за порушення правил, встановлених Положенням, «повинна буде відшкодувати збитки, якщо для цього є підстави». У статті вказано, що такого роду відповідальність вона

несе, зокрема, «за всі дії, вчинені особами, що входять в склад її збройних сил» [5]. Таким же чином стаття 12 Женевської конвенції III від 1949 р. та стаття 29 Женевської конвенції IV вказують на відповідальність держав за передбачене цими Конвенціями поводження з особами, які перебувають під захистом, «незалежно від відповідальності, яка може бути інкримінована певним особам». Однак, згадувані статті не вказують на можливі фінансові зобов'язання, що випливають з такого виду відповідальності держав [3-4].

На практиці ідея фінансової відповідальності держав за порушення норм права збройних конфліктів, дуже рідко призводить до найменших значимих результатів. З рештою, мирна угода може покласти на переможену сторону зобов'язання виплатити переможцю велику суму у якості репарацій за витрачені в результаті військових дій фінансові ресурси. Зрозуміло, що обсяг репарацій виявиться багато меншим ніж сукупні фінансові втрати, що їх зазнала ця держава. Більш того, важливим є те, що обсяг репарацій ніколи не визначається обсягом збитків, що настали внаслідок неправомірних дій, тобто настали внаслідок порушення права збройних конфліктів, а також цей об'єм не встановлюється внаслідок прямої залежності від збитків. Більше того, в такій ситуації не враховуються взаємні збитки, спричинені неправомірними діями обох сторін. Потерпілу сторону можуть примусити не тільки відмовитись від будь яких претензій на відшкодування збитків, які вона могла б мати до переможця, але й буде вимушена погодитись з претензіями, що її громадяни могли б мати до переможця, на свій рахунок. Прикладом такої ситуації може слугувати пункт в тексті мирної угоди між Японією та США, що призвів до формування прецеденту, який став предметом розгляду в японському суді, де було проголошено, що застосування США атомних бомб проти Хіросіми та Нагасакі, являло собою неправомірний акт, й що, відповідно, уряд Японії зобов'язаний компенсувати спричинену шкоду. Суд, хоча й визнав, що використання атомної бомби мало місце, й звісно, було протиправним, але не задовольнив претензії, що мали місце з боку японського уряду [8].

Одного цього прикладу достатньо, щоб продемонструвати доволі дивні наслідки, які характеризуються зміною вектору повноти відповідальності в бік потерпілої, переможеної держави. В Женевських конвенціях 1949 р. передбачена така ситуація, принаймні по відношенню до суттєвих порушень Конвенцій, приєднанням до положення «жодній з поважних сторін, що домовляються не буде дозволено звільняти себе або будь яку іншу поважну сторону, домовляється від відповідальності, що покладена на неї, або на іншу поважну сторону, яка домовляється, внаслідок [таких] порушень» (статті 51, 52, 131 та 148 Конвенцій I-IV) [1–4]. Але, на нашу думку, залишається сумнівним той факт, що це формулювання зможе наблизити до реалій теоретичну концепцію державної відповідальності у конкретній формі фінансових зобов'язань по відшкодуванню компенсації спричинених збитків.

Головна перевага різних видів державної відповідальності полягає, вірогідно, у їх стримуючому впливі. Усвідомлення того, що будь яке порушення права збройних конфліктів тягне за собою відповідальність держави (й, як наслідок може призвести до негайної реакції противника за принципом «негативної взаємності» або відповідно до «права відплати», або ж, у більш далекій перспективі, може обернутися для держави необхідністю сплатити контрибуцію за спричинену шкоду по закінченню війни), здатна стати для влади додатковим стимулом для того, щоб дотримуватися самій та примушувати дотримуватись інших цієї нормативної бази. Цілком зрозуміло, що тиск на владу ззовні може значно посилити такий вплив.

Громадська думка, що здебільшого створюється за допомогою повідомлень і коментарів у засобах масової інформації, так само може вплинути на подібний тиск ззовні. Він також може мати форму конфіденційних або публічних повідомлень, що їх роблять треті сторони, наприклад, уряди, регіональні або всесвітні міжурядові організації. В решті решт як члени світової спільноти держав й як сторона у міжнародному багатосторонньому договорі (наприклад, однієї з Женевських конвенцій 1949 р.), які у цьому випадку порушуються, всі вони рівною мірою зацікавлені в тому, щоб було забезпечено повагу гуманітарного права. Зокрема, загальна стаття 1 констатує, що всі договірні держави «зобов'язуються… дотримуватись та примушувати дотримуватись» Конвенцій «за будь яких обставин». Міжнародний суд ООН також констатує, що «подібна обставина випливає не тільки з самих конвенцій, але й також із загальних принципів гуманітарного права, що виражені у Конвенціях особливим чином». (Рішення Міжнародного суду ООН від 27 червня 1986 р. у справі Нікарагуа проти Сполучених Штатів Америки, п. 220) [9].

Як й у випадку настання колективної відповідальності за порушення права збройних конфліктів, щодо індивідуальної відповідальності за воєнні злочини так само не завжди формується однакове розуміння чи однакове бачення. Практично ця ідея втілювалася у життя більш за все після другої світової війни у формі масового, але водночас одностороннього судового переслідування військових злочинців країнами союзниками.

В Гаазьких конвенціях 1899 р. та 1907 р. про закони і звичаї суходільної війни немає жодних згадувань з приводу індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення норм цих документів. Однак, це не означає, що така індивідуальна відповідальність протирічила б намірам договірних сторін, навпаки, правомочність держав по відношенню до покарання власних громадян чи тих, хто належить до громадян противника за скоєні ними військові злочини давно вже перетворилась у визнану частину звичаєвого права, що навіть не виникло потреби у її спеціальному підтвердження міжнародним договором. Вочевидь, правомочність й обов'язок засуджувати та карати за скоєння певних злочинів – абсолютно різні речі. Що стосується переслідування за воєнні злочини, то існуючі у звичаєвому праві зобов'язання з цього приводу, що найбільше, можуть тлумачитися стосовно власних громадян тієї чи іншої держави. Однак, можна побачити хоча б часткове підтвердження цього зобов'язання у заключних положеннях статті 56 Положення про закони і звичаї суходільної війни де передбачено, що певні дії, такі як руйнування історичних пам'яток або витворів мистецтва й предметів, що мають наукову цінність, на окупованій території «забороняється і повинні переслідуватись». Тим не менш, будь якого загального зобов'язання переслідувати у судовому порядку конкретних осіб тієї чи іншої держави, окрім власних громадян, не існувало, так як не було воно передбачено й у Конвенціях про закони і звичаї суходільної війни 1899 та 1907 років [5]. В той же час, думка про таке зобов'язання почала формуватись починаючи з 1906 р.

Вперше зобов'язання держав попереджати та припиняти деякі порушення було сформульовано в тексті Женевської конвенції 1906 р. про покращення долі поранених і хворих під час суходільної війни, а вже наступного року, на Другій Гаазькій конференції миру, аналогічне положення було включено в Гаазьку конвенцію (X) про застосування основ Женевської конвенції до війни на морі. У 1929 р. ця ідея отримала подальший розвиток у Женевській конвенції про покращення долі поранених і хворих військових під час суходільної війни. З іншого боку, Конвенція про військовополонених, що була прийнята на тій самій конференції як і раніше не згадувала індивідуальну кримінальну відповідальність.

Нарешті, у 1949 році, у тексти всі чотирьох Женевських конвенцій були внесені ретельно розроблені положення про зобов'язання держав забезпечити кримінальні санкції та переслідування по відношенню до порушників гуманітарного права. У запропонованих статтях закріплена відмінність між «серйозними порушеннями» та іншими порушеннями. Кожна Конвенція містить точне визначення дій, що входять в склад «серйозних порушень» саме цієї Конвенції (статті 50, 51, 130 та 147 відповідно Женевських конвенцій I-IV) [1–4]. Ці визначення містять такі поняття, як умисне вбивство, тортури чи нелюдське поводження з особами, що знаходяться під опікою чи юрисдикцією держави, умисна нанесення їм тяжких страждань або серйозних каліцтв, нанесення збитку їх здоров'ю, незаконна депортація, захоплення заручників.

Кожна країна, що приєдналася до дії цих Конвенцій зобов'язалась ввести в дію законодавство, що забезпечує наявність ефективних кримінальних покарань для осіб, які вчинили або наказали вчинити ті чи інші серйозні порушення передбачені Конвенціями. В свою чергу кожна така держава також зобов'язана розшукати осіб обвинувачених в тому, що вони вчинили або наказали вчинити якесь зі згадуваних серйозних порушень. Вона буде незалежно від їх громадянства передавати їх своєму суду, якщо натомість не забажає передати їх для суду іншій державі, яка має всі необхідні для цього докази, що дають підстави обвинувачувати цих осіб за цією справою. Статті, що містять ці зобов'язання (статті 49, 50, 129, 146 згідно Конвенцій I–IV), також зобов'язують держави, які домовляються застосувати всі необхідні заходи для попередження інших порушень Конвенцій [1–4]. Нажаль характер цих останніх заходів залишився невизначеним, оскільки вони можуть, до прикладу, бути заходами дисциплінарного впливу.

З практичної точки зору результат застосування цих положень виявився зовсім незадовільним. Порівняно небагато держав ввели у своє внутрішнє законодавство спеціальні кримінальні санкції проти осіб, винних у правопорушеннях відповідно до вимог Конвенцій. Зрозуміло, що в Україні сьогоденням продиктована така необхідність, оскільки держава страждає від агресії «сусіда», але, скоріш за все, саме такий стан й стає лакмусовим папірцем для необхідності прийняття таких норм рештою держав. У Нідерландах, до прикладу, законодавство передбачає кримінальне покарання лише за дії, які можна кваліфікувати як порушення законів і звичаїв війни. Незважаючи на те, що закон ставить покарання в залежність від тяжкості кримінального правопорушення, натомість ступінь тяжкості жодним чином не співвідноситься з визначенням серйозних порушень, що передбачені у Конвенціях. Окрім того, багато держав вважає, що їх кримінальне законодавство цілком забезпечує судове переслідування осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, в той час як інші держави не вважать за потрібне навіть надати інформацію про такі випадки.

Якщо порівняти між собою дотримання державами норм Конвенцій та зобов'язання держав по розслідуванню кримінальних порушень та покаранню винних з моменту вступу в силу Женевських

конвенцій у жовтні 1950 року, то можна впевнено констатувати, що жодних дій такого роду по відношенню до підозрюваних, які не є громадянами даної держави, фактично застосовано не було. Навіть судові процеси, які відбулися шляхом великих зусиль по відношенню до громадян відповідної держави, залишаються скоріше винятком ніж нормою. На нашу думку для покращення ситуації потрібна значна просвітницька робота та постійний тиск на органи влади не тільки з боку світової спільноти, але й з боку населення держави.

Гаазька конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» 1954 року також містить (більш просте) положення про санкції. Зокрема, стаття 28 зобов'язує договірні сторони «застосовувати в межах свого кримінального законодавства, всі можливі заходи, які необхідні для того, щоб були виявлені та піддані кримінальним та дисциплінарним санкціям особи, незалежно від їх громадянства, що порушили чи наказали порушити цю Конвенцію» [6].

Висновки. У ході дослідження було встановлено, що міжнародне гуманітарне право (МГП), попри свою сформовану нормативну базу, не має ефективного універсального механізму забезпечення виконання. Реальність збройних конфліктів, зокрема агресія Російської Федерації проти України, наочно демонструє розрив між задекларованими принципами гуманності та практикою їх застосування.

Дотримання МГП стикається з низкою викликів: від політичного цинізму до правового нігілізму на всіх рівнях – від політичного керівництва до рядового складу збройних сил. Основними засобами забезпечення виконання МГП є зовнішній контроль (з боку держав-покровительок, МКЧХ), колективна та індивідуальна відповідальність (репресалії, притягнення до кримінальної відповідальності), а також правова просвіта учасників конфліктів.

Проте зазначені механізми мають суттєві обмеження. Система держав-покровительок фактично не застосовується, міжнародні гуманітарні організації не завжди мають доступ до зон бойових дій, а санкції часто не реалізуються на практиці. Водночас покладена на держави відповідальність за притягнення порушників до суду виконується недостатньо послідовно.

Автори дійшли висновку, що забезпечення ефективності МГП можливе лише через:

1. системну імплементацію норм МГП у національне законодавство,
2. обов'язкове навчання з гуманітарного права для військових та посадовців,
3. посилення міжнародного моніторингу та юридичних наслідків за порушення.

Таким чином, дотримання міжнародного гуманітарного права має стати не лише правовим, але й етичним імперативом для всіх держав і їхніх збройних сил у XXI столітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Женевська Конвенція про покращення долі поранених і хворих в діючих арміях. Женева, 12 серпня 1949 р. Перша Женевська Конвенція (1949). URL: zakon.rada.gov.ua/go/995_151.
2. Женевська Конвенція про покращення долі поранених, хворих та осіб, що постраждали внаслідок кораблетрощі, зі складу збройних сил на морі. Женева, 12 серпня 1949 р. Друга Женевська Конвенція (1949). URL: zakon.rada.gov.ua/go/995_152.
3. Женевська Конвенція про поводження з військовополоненими. Женева, 12 серпня 1949 р. Третя Женевська Конвенція (1949). URL: zakon.rada.gov.ua/go/995_153.
4. Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева, 12 серпня 1949 р. Четверта Женевська Конвенція (1949). URL: https://www.icrc.org/rus/resources/documents/misc/geneva-convention-4.htm.
5. Гаазька конвенція про закони і звичаї суходільної війни від 18 жовтня 1907 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_765#Text.
6. Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text.
7. Резолюції Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 25 сесія (1970 рік) URL: https://www.un.org/ru/ga/25/docs/25res.shtml.
8. Мінгазутдінов І.О. Сан-Франциський мирний договір 1951 / Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./ Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 2 812 с. ISBN 966-316-045-4.
9. Гачкевич Андрій. Громадянська війна в Нікарагуа (1981–1988) крізь призму концепції гібридної війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні*. 2018. № 2(4). С. 90–99.

УДК 341.1:355.4(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.62

МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В УКРАЇНІ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИКА ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ

Татарінова К.В.,
студентка III курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

Денисенко С.І.,
кандидат юридичних наук доцент,
доцент кафедри міжнародного, європейського права
та порівняльного правознавства
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

Татарінова К.В., Денисенко С.І. Роль Міжнародного комітету Червоного Хреста в захисті цивільного населення в Україні: правовий і практичний аспект.

Стаття присвячена комплексному дослідженню ролі Міжнародного комітету Червоного Хреста в захисті цивільного населення в Україні, проведеного крізь призму правового та практичного аспекту. Розглянуто історичні передумови виникнення МКЧХ, у рамках чого було з'ясовано, що його створення датується 1863 роком. Проаналізовано правову основу функціонування Міжнародного комітету Червоного Хреста. Встановлено, що Міжнародний комітет Червоного Хреста має статус незалежної та нейтральної міжнародної гуманітарної організації, діяльність якої регламентується нормами міжнародного гуманітарного права та здійснюється з метою забезпечення захисту жертв збройних конфліктів і надання їм гуманітарної допомоги, незалежно від політичних, національних чи ідеологічних факторів. Констатовано, що МКЧХ, маючи міжнародний мандат, здійснює ключові повноваження у сфері захисту цивільного населення, які нормативно закріплені в Женевській конвенції «Про захист цивільного населення під час війни» від 1949 року. Разом з тим, МКЧХ має власний статус (sui generis).

Виявлено, що правосуб'єктність МКЧХ в Україні детерміновано положеннями двостороннього міжнародно-правового акту – Договору між Урядом України і Міжнародним Комітетом Червоного Хреста (МКЧХ) про відкриття Місії МКЧХ в Україні. Наголошено: Місія Міжнародного Комітету Червоного Хреста розпочала свою діяльність в Україні у 2014 році у зв'язку з початком збройного конфлікту на сході держави, однак її гуманітарна активність була суттєво інтенсифікована після введення воєнного стану на території України 24 лютого 2022 року внаслідок повномасштабного вторгнення рф. У межах даної наукової статті було розглянуто показники Звіту про діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні у різних сферах з січня по грудень 2024 р.

Охарактеризовано діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні крізь комплекс заходів, спрямованих на захист цивільного населення, що включає пошук зниклих безвісти осіб, організацію евакуації з небезпечних територій, надання медичної допомоги, а також підтримку осіб, які перебувають у складних соціальних умовах. У цьому контексті значущим є також забезпечення освітньої безперервності для дітей, зокрема через реалізацію програм відновлення доступу до навчання в умовах збройного конфлікту.

Ключові слова: військовий конфлікт, воєнний стан, гуманітарна допомога, захист цивільного населення, збройна агресія, Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ).

Tatarinova K.V., Denysenko S.I. The role of the International Committee of the Red Cross in the protection of civilians in Ukraine: legal and practical aspects.

The article is devoted to a comprehensive study of the role of the International Committee of the Red Cross in the protection of civilians in Ukraine through the prism of legal and practical aspects. The historical prerequisites for the emergence of the ICRC were considered, within the framework of which it was found out that its creation dates back to 1863. The legal basis for the functioning of the International Committee of the Red Cross is analyzed. It is established that the ICRC has been established as an independent and neutral organization, whose activities are regulated by the norms of international humanitarian law and are carried out in order to ensure the protection of victims of armed conflicts and the provision of humanitarian assistance to them, regardless of political, national

or ideological factors. It is stated that the ICRC, having an international mandate, exercises key powers in the field of protection of civilians, which are normative enshrined in the Geneva Convention «On the Protection of Civilians in Time of War» of 1949. However, the ICRC has its own status (sui generis).

It is revealed that the legal personality of the ICRC in Ukraine is determined by the provisions of the bilateral international legal act - the Treaty between the Government of Ukraine and the International Committee of the Red Cross (ICRC) on the opening of the ICRC Mission in Ukraine. The mission of the International Committee of the red cross began its activities in Ukraine in 2014 in connection with the armed conflict in the east of the state. However, humanitarian activities intensified after the introduction of martial law on February 24, 2022 due to the full-scale invasion of the Russian Federation. Within the framework of this scientific article, the indicators of the Report on the activities of the International Committee of the Red Cross in Ukraine in various fields from January to December 2024 were considered.

The activities of the International Committee of the Red Cross in Ukraine are characterized through a set of measures aimed at protecting the civilian population, including the search for missing persons, the organization of evacuation from dangerous territories, the provision of medical care, as well as support for persons in difficult social conditions. It is also important to ensure the continuity of education for children through programs to restore access to education in conflict situations.

Key words: armed aggression, humanitarian aid, International Committee of the Red Cross (ICRC), martial law, military conflict, protection of civilians.

Постановка проблеми. З огляду на триваючий воєнний конфлікт в Україні, проблема захисту цивільного населення набуває особливої гостроти та потребує глибокого вивчення. В умовах ескалації гуманітарної кризи, спричиненої збройною агресією рф, що супроводжується систематичними стражданнями мирного населення, Міжнародний комітет Червоного Хреста виконує ключову функцію у сфері надання невідкладної допомоги й захисту постраждалих осіб. Відтак, проведення комплексного аналізу діяльності Міжнародного комітету Червоного Хреста в Україні набуває особливої актуальності, зважаючи на необхідність оцінки результативності гуманітарної допомоги в умовах сьогодення та формування ефективних стратегій міжнародної підтримки.

Метою статті є комплексний аналіз ролі Міжнародного комітету Червоного Хреста в Україні крізь призму правових норм і практичних напрямів організації захисту цивільного населення під час збройного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Міжнародний комітет Червоного Хреста є предметом численних досліджень не лише вітчизняних, а й зарубіжних наукових праць. Зокрема, його роль у захисті цивільного населення розглядалась D.P. Forsythe, S. Gheorghe, О.В. Валентюк, Ю.Д. Древаль, Є.О. Настаченко, Ю. Паяркова та інші. Попри значну кількість наукових праць, в умовах сьогодення дана проблематика не втрачає своєї актуальності й потребує подальшого наукового аналізу.

Виклад основного матеріалу. З початком повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України виняткової актуальності набула проблема захисту цивільного населення держави, що зумовило активізацію гуманітарної діяльності міжнародних організацій, зокрема Міжнародного комітету Червоного Хреста (далі – МКЧХ). Незважаючи на ускладнені логістичні умови та перманентні загрози, волонтери, наражаючи своє життя на небезпеку, здійснюють багатовекторну діяльність, спрямовану на надання базової допомоги, включаючи медичну, психологічну, освітню підтримку й ін., котра формує системну гуманітарну відповідь на виклики воєнного конфлікту.

З огляду на історичні передумови розвитку міжнародного гуманітарного права, створення Міжнародного комітету Червоного Хреста у 1863 році внаслідок Женевської конференції, скликаної за участю представників 16 держав, стало знаковим інституціональним кроком у закріпленні принципів гуманності в умовах збройних зіткнень, що знайшло своє концептуальне вираження в гаслі «Inter arma caritas» («Милосердя під час битви») [1, с. 40]. Універсальним емблематичним маркером, який використовується для ідентифікації персоналу МКХЧ в усіх державах, є біла нарукавна пов’язка з червоним хрестом, котра символізує нейтральний і виключно гуманітарний характер їхньої діяльності.

Правова основа функціонування Міжнародного комітету Червоного Хреста ґрунтується на положеннях Женевських конвенцій 1949 року й Додаткових протоколів до них, що сукупно утворюють багатокомпонентну систему міжнародно-правових норм (близько 600 статей), спрямованих на всебічний захист постраждалих [2, с. 63]. Відтак, МКЧХ являє собою незалежну та нейтральну міжнародну гуманітарну організацію, основною місією якої є забезпечення захисту життя, гідності та надання допомоги особам, постраждалим унаслідок воєнних конфліктів і проявів насильства.

До того ж, як наголошує Ю. Паяркова, Міжнародний комітет Червоного Хреста має міжнародно-правовий мандат [3, с. 537]. Положеннями Женевської конвенції «Про захист цивільного насе-

лення під час війни» від 1949 р. закріплено такі повноваження МКЧХ: 1) право пропонувати свої послуги сторонам конфлікту (ст. 3); 2) право на гуманітарну діяльність (ст. 9); 3) право виступати в ролі посередника (ст. 10); 4) право на доступ до місць, де знаходяться особи, яким надається захист (ст. 143) тощо [4]. Таким чином, міжнародний мандат Міжнародного комітету Червоного Хреста надає йому спеціальний статус для здійснення незалежної гуманітарної діяльності. Згідно з ст. 5 Статуту Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (далі – Статут), МКЧХ має власний статус (sui generis) [5].

Функціонування МКЧХ відбувається на усталеній системі нормативно-ціннісних орієнтирів, котрі мають свій вияв у основоположних принципах. Спираючись на ч. 2 ст. 5 Статуту, МКЧХ відстоює та поширює Основоположні принципи Руху: нейтральність, гуманність, єдність, неупередженість, добровільність, незалежність й універсальність [5]. Таким чином, діяльність Міжнародного комітету Червоного Хреста реалізується на засадах міжнародного гуманітарного права та реалізується шляхом комплексної взаємодії з державними структурами держав (насамперед, з урядами) і гуманітарними інституціями з метою оптимізації механізмів координації та підвищення результативності надання допомоги.

Особливості статусу Місії МКЧХ та її правосуб'єктності чітко й конкретно регламентовано Договором між Урядом України і Міжнародним Комітетом Червоного Хреста (МКЧХ) про відкриття Місії МКЧХ в Україні (далі – Договір). Згідно зі ст. 1 Договору, статус Місії МКЧХ в Україні відповідає статусові інших органів міжурядових організацій в Україні [6]. У свою чергу, положенням ст. 2 Договору визначено, що Місія МКЧХ користується правами юридичної особи. Уряд України визнає, що Місія МКЧХ може брати на себе зобов'язання по контрактам, порушувати судові позови і набувати права, а також купувати і позбуватися рухомого і нерухомого майна [6].

Україна, виступаючи договірною стороною усіх чотирьох Женевських конвенцій 1949 року й обох Додаткових протоколів до них від 1977 року, повноцінно інтегрована в універсальну систему міжнародно-правового регулювання збройних конфліктів, що детермінує міжнародний мандат МКЧХ як спеціалізованого суб'єкта гуманітарного права. У рамках порушеного питання, слід окреслити змістовне наповнення категорії «міжнародне гуманітарне право», котре в науковій літературі трактується як своєрідний комплекс правил, що встановлює механізм ведення війни, аби редукувати страждання цивільного населення [6, с. 368]. Зокрема, в нашій державі діють норми Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, що визначає механізми застосування гуманітарного права у військовій діяльності та суттєво впливає на правовий статус і можливості функціонування міжнародних гуманітарних організацій, зокрема МКЧХ, у зонах збройного конфлікту [8].

В Україні діяльність МКЧХ здійснюється через офіційно акредитовану делегацію, яка становить собою постійну місію. Відповідно, на території нашої держави Місія Міжнародного комітету Червоного Хреста була інституціолізована у відповідь на збройний конфлікт на сході України з 2014 року. Таким чином, з початком військового протистояння у 2014 році МКЧХ розгорнув багатофункціональні заходи підтримки, спрямовані на забезпечення базових потреб постраждалого населення, відновлення елементів соціальної інфраструктури та реалізацію консультацій з психологічної стабілізації. Особливу увагу було приділено допомозі вразливим категоріям осіб, які зазнали безпосереднього впливу воєнного конфлікту та були змушені змінити місце проживання.

Унаслідок повномасштабної збройної агресії рф, котра розпочалась 24.02.2022 року, спостерігається інтенсифікація гуманітарної діяльності Міжнародного комітету Червоного Хреста, що спричинено ескалацією воєнних злочинів проти військовополонених і цивільного населення. Зазначена діяльність охоплює широкий спектр практик, включно з логістикою гуманітарної допомоги населенню прифронтових регіонів та внутрішньо переміщеним особам, забезпеченням адресної матеріальної підтримки, ініціацією механізмів пошуку безвісно зниклих, соціально-психологічним супроводом родичів осіб, що зникли за надзвичайних обставин, промоцією імперативів міжнародного гуманітарного права, а також здійсненням візитів до місць несвободи тощо [2, с. 64].

На офіційному сайті Міжнародного комітету Червоного Хреста оприлюднено комплексну аналітичну звітність про реалізацію гуманітарної діяльності на території України, яка структурована відповідно до принципів і норм міжнародного гуманітарного права. То ж, важливу складову діяльності МКЧХ в Україні становить реалізація пошукових механізмів зниклих безвісти осіб. У надскладних умовах сьогодення переважна частина українських сімей потрапляють у ситуацію, коли вони взагалі не мають жодної варифікованої інформації про долю зниклих безвісті рідних, друзів, знайомих, котрі вступили до лав Збройних сил України. Згідно з Звітом про діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні у різних сферах з січня по грудень 2024 р. (далі – Звіт), станом на грудень 2024 року понад 10 800 сімей дізналися від МКЧХ про долю зниклих безвісти близьких завдяки інформації від обох сторін, однак майже 43 000 осіб, переважно військовослужбовців, досі вважаються зниклими безвісти [9, с. 5].

Незважаючи на триваючий характер гуманітарної кризи, обумовленої численною кількістю зникнень безвісти осіб, МКЧХ впроваджує комплексні механізми розшуку. Наприклад, Міжнародний комітет Червоного Хреста, попри труднощі й відсутність відповідного досвіду в УВКБ ООН, активував Центральне агентство розшуку в Женеві, опитував біженців у сусідніх країнах, зокрема в Польщі, і разом із дипломатами ООН організував гуманітарні коридори для безпечної евакуації сотень травмованих цивільних осіб із зон активних бойових дій [10, с. 40].

За інформацією зі Звіту, у бюро Центрального агентства з розшуку МКЧХ за 2024 рік було зареєстровано 43 000 відкритих заявок стосовно розшуку зниклих безвісти осіб [9, с. 6]. Враховуючи наявні дані, кількість даних заявок відображає масштаб та складність цієї гуманітарної проблеми. Вкрай важливо зазначити, що заяву про допомогу або скаргу щодо порушення міжнародного гуманітарного права до МКЧХ може подати будь-яка особа, захищена Женевськими конвенціями 1949 р., без огляду на її расову, національну, політичну чи релігійну приналежність [11, с. 384].

За допомогою Міжнародного комітету Червоного Хреста відбуваються регулярні заходи з евакуації цивільного населення, насамперед, з територій ведення активних бойових дій і постійних обстрілів. У межах гуманітарної місії за сприяння МКЧХ було евакуйовано 13 323 цивільних, а також перевезено 4000 осіб мобільними підрозділами ЗШР із прифронтових територій та різних населених пунктів семи областей: Донецької, Харківської, Сумської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької й Чернігівської [9, с. 19]. Відтак, через критичну гуманітарну ситуацію, зокрема в Маріуполі, ще з початку вторгнення виникла потреба в участі міжнародного персоналу Червоного Хреста для надання допомоги цивільним, евакуації поранених і загиблих, а також для посередництва між сторонами конфлікту стосовно відкриття гуманітарних коридорів і захисту постраждалих [12, с. 53].

Збройний конфлікт спричинив критичне перевантаження системи охорони здоров'я України через зростання кількості поранених та ускладнений доступ вразливих груп до медичних послуг, котрий зумовлює потребу в забезпеченні безперервності комплексної медичної допомоги на всіх етапах. Згідно з інформацією зі Звіту, МКЧХ надає підтримку 30 лікарням, трьом мобільним медичним бригадам і центрам первинної медико-санітарної допомоги в прифронтових районах, забезпечуючи їх обладнанням, ліками та матеріалами, завдяки чому понад 16 000 поранених отримали лікування, проведено понад 180 000 звернень до відділень інтенсивної терапії, 45 000 операцій, 250 000 медичних консультацій, а також за підтримки МКЧХ 214 фельдшерів підвищили кваліфікацію до рівня парамедиків [9, с. 10]. Разом із тим, діяльність Міжнародного комітету Червоного Хреста дуже тісно пов'язана з фізичною реабілітацією та психологічною підтримкою, що спрямовано на формування цілісної системи відновлення цивільного населення, котре зазнало наслідків військової агресії рф.

Ще одним критично значущим вектором функціонування Місії МКЧХ в Україні виступає комплексна підтримка соціально вразливих категорій населення, зокрема осіб літнього віку, маломобільних і мешканців ізольованих прифронтових територій, що реалізується шляхом надання невідкладної продовольчої, гігієнічної та іншої допомоги, а також забезпечення необхідними ресурсами для домогосподарства (наприклад, дровами), інформування населення про небезпеку, пов'язану з залишками вибухонебезпечних предметів, грошова допомога тощо. У рамках комплексної гуманітарної підтримки МКЧХ у 2024 році було забезпечено понад 125 тис. вразливих осіб предметами гігієни та першої необхідності, близько 88 тис. – продуктовими наборами, більш, ніж 66 тис. – грошовою допомогою на суму 847 млн грн, орієнтовно 6,8 тис. родин – грошовими грантами й ресурсами для ведення сільського господарства, а понад 300 установ – паливними матеріалами для стабілізації критично важливих послуг [9, с. 14].

У 2024 році МКЧХ продовжив реалізацію заходів, спрямованих на відновлення освітнього доступу для українських дітей, який був істотно ускладнений унаслідок збройного конфлікту. Зверх 200 дітей із соціально вразливих родин отримали необхідні для навчання матеріали від МКЧХ, котрий також бере участь у робочих групах з відновлення освітньої інфраструктури та розвитку дистанційного навчання [9, с. 16]. В умовах сьогодення діти виступають однією з найвразливіших соціальних груп, що зазнають глибоких психологічних травм і деструктивного впливу на їх розвиток.

Висновки. Роль Міжнародного комітету Червоного Хреста у забезпеченні захисту цивільного населення в Україні є фундаментальною, виявлення якої об'єктивується в реалізації багатовекторних механізмів гуманітарної допомоги. Діяльність МКЧХ базується на імплементації норм Женевських конвенцій та оперативному реагуванні на гуманітарні загрози шляхом нейтрального й неупередженого втручання. МКЧХ в Україні спрямована на всебічний захист цивільного населення, включаючи медичну, соціальну та освітню підтримку, евакуацію й пошук зниклих безвісті осіб в умовах збройного конфлікту.

Втім, у процесі діяльності Міжнародний комітет Червоного Хреста стикається з деякими викликами, спричиненими загостреною безпековою ситуацією та критикою ззовні. МКЧХ часто постає перед проблемами доступу до цивільних осіб, які перебувають на територіях тимчасово непідконтрольних українському уряду. Це ускладнює надання допомоги й контроль за дотриманням прав людини. Також існують нарікання на обмежений доступ МКЧХ до військовополонених і цивільних осіб, незаконно утримуваних обома сторонами конфлікту, що ускладнює моніторинг їх умов утримання та запобігання жорстокому поводженню. Разом з тим, МКЧХ дотримується принципу конфіденційності у своїй роботі, що іноді призводить до недостатньої публічної осуди порушень міжнародного гуманітарного права, що може створювати враження недостатньої реакції на серйозні зловживання. Однак, як свідчить практика, Міжнародний комітет Червоного Хреста через Місію МКЧХ в Україні суттєво підсилює ефективність механізмів захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ореховський В. Міжнародний рух Червоного Хреста: історичні передумови виникнення. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету.* Серія: Історія, економіка, філософія. 2021. Вип. 26. С. 35–43.
2. Древаль Ю.Д., Валентюк О.В. Вдосконалення правового механізму в діяльності Міжнародного комітету Червоного Хреста в Україні в умовах повномасштабної воєнної агресії. *Юридична осінь 2024 року:* зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів (Харків, 19 листоп. 2024 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 62–65.
3. Паяркова Ю. Значення Міжнародного комітету Червоного Хреста в умовах військового стану. *Держава і суспільство: сучасні виклики та пошук рішень:* зб. матер. III Всеукр. наук.-теор. конф. (16 травня 2024 р.). Київ: КТГГ, 2024. С. 536–540.
4. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 08.05.2025 р.).
5. Статут Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця № 991_001 від 08.11.1996 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU86313 (дата звернення: 08.05.2025 р.).
6. Договір між Урядом України і Міжнародним Комітетом Червоного Хреста (МКЧХ) про відкриття Місії МКЧХ в Україні від 05.12.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991_005#Text (дата звернення: 08.05.2025 р.).
7. Волощук О.А., Рудой К.М. Міжнародне гуманітарне право в умовах воєнного стану в Україні. *Міжнародне гуманітарне право та основи безпеки у період збройних конфліктів:* матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6 лют. 2025 р.). Київ: Київський інститут Національної гвардії України, 2025. С. 368-369.
8. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: затв. Наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text (дата звернення: 09.05.2025 р.).
9. Звіт про діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні у різних сферах з січня по грудень 2024 р. / ICRC | International Committee of the Red Cross: офіц. веб-сайт. URL: https://blogs.icrc.org/app/uploads/sites/98/2025/03/Annual-Operational-Report_2024_ukr_WEB.pdf (дата звернення: 09.05.2025 р.).
10. Forsythe D.P. International humanitarian law and the war in Ukraine: the International Committee of the Red Cross and humanitarian policies. *Alternatives Humanitaires*. 2023. Is. 23. P. 38–53.
11. Настаченко Є.О. Правовий статус та завдання Міжнародного комітету Червоного Хреста. *Тенденції та перспективи розвитку економіки і права XXI століття очима молоді:* матер. VIII Міжвуз. студент. наук. конф. (м. Харків, 16 травня 2024 року). Харків: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди та ін., 2024. С. 382–385.
12. Gheorghe S. The Humanitarian Activity of the International Committee of the Red Cross in the Conflict in Ukraine State of Law State of Fact. *EIRP Proceedings*. 2023. Vol. 18, № 1. P. 50–56.

УДК 341.231.14:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.63

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ АДАПТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ПРАВ ЛЮДИНИ

Тимощук О.Г,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та теоретико-правових дисциплін,
Білоцерківський національний аграрний університет
e-mail: olesia.melnyk.btsau@gmail.com

Тимощук О.Г. Правовий механізм адаптації національного законодавства до європейських міжнародно-правових стандартів прав людини.

Визначається, що в сучасних умовах європейської інтеграції України, з огляду на її прагнення до повноправного членства в Європейському Союзі та інших європейських структурах, питання адаптації національного законодавства до міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини набуває особливої ваги. Вимоги щодо дотримання прав і свобод людини є не лише політичною умовою співпраці з ЄС і Радою Європи, а й визначальним критерієм демократичності, стабільності та легітимності державної влади. Попри значні кроки у напрямку гармонізації національного законодавства з європейськими нормами, процес імплементації міжнародних стандартів залишається складним і потребує ефективного правового механізму, здатного враховувати як загальноєвропейські принципи, так і національну специфіку правової системи України. Особливої актуальності набуває забезпечення реального, а не декларативного характеру прав людини, що залежить від дієвості судової системи, правозахисних інституцій і чіткого законодавчого регулювання. У зв'язку з реформами, що тривають, викликами воєнного стану та необхідністю посилення міжнародної підтримки, дослідження правового механізму адаптації законодавства до європейських стандартів прав людини є своєчасним, важливим і має значний практичний потенціал для подальшого розвитку правової системи України. У цьому контексті ключова роль міжнародних правових актів у системі забезпечення прав людини полягає у встановленні чітких загальних стандартів діяльності держав, гарантуванні їхнього загального визнання та уніфікованого застосування. Забезпечення прав людини є не лише правовим, а й політичним, економічним і соціальним процесом, що потребує системної взаємодії внутрішніх і зовнішніх механізмів. Від ступеня реалізації прав і свобод залежить не лише якість життя громадян, а й міжнародний імідж та майбутнє демократичного розвитку держави. Міжнародні стандарти прав людини та судова практика формують ґрунтовну основу як для процедур інклюзивного та консультативного характеру, так і для визначення змістовних положень конституції. У сучасних умовах забезпечення прав людини залишається фундаментальним чинником стабільності демократичного розвитку, правопорядку та міжнародної легітимності держави.

Ключові слова: права людини, міжнародні стандарти прав людини, демократична держава, Рада Європи, Європейський Суд з прав людини.

Tymoshchuk O.G. The legal mechanism for adapting national legislation to European international legal standards of human rights.

It is established that under modern conditions of Ukraine's European integration and in view of our country's aspiration for full membership in the European Union and other European structures, the issue of adapting national legislation to international legal standards in the field of human rights acquires particular importance. Requirements for compliance with human rights and freedoms are not only a political condition for cooperation with the EU and the Council of Europe, but also a determining criterion for democracy, stability and legitimacy of state power. Despite significant steps towards harmonizing national legislation with European norms, the process of implementing international standards remains complex and requires an effective legal mechanism capable of taking into account both general European principles and the national specifics of the Ukrainian legal system. Ensuring the real, rather than declarative, nature of human rights, which depends on the effectiveness of the judicial system, human rights institutions, and clear legislative regulation, is of particular relevance. Research into the legal mechanism for adapting legislation to European human rights standards is timely, important, and has significant practical potential for the further development of Ukraine's legal system, taking into account ongoing reforms, the challenges of martial law, and the need for increased international support. In this

context, the key role of international legal acts in the system of ensuring human rights is to establish clear general standards for the activities of states, guarantee their universal recognition and unified application. Ensuring human rights is not only a legal, but also a political, economic and social process that requires systematic interaction of internal and external mechanisms. Not only the quality of life of citizens, but also the international image and future of the democratic development of the state depend on the degree of implementation of rights and freedoms. International human rights standards and judicial practice form a solid basis for both inclusive and consultative procedures and for determining the substantive provisions of the constitution. In modern conditions, ensuring human rights remains a fundamental factor in the stability of democratic development, rule of law and international legitimacy of the state.

Key words: human rights, international human rights standards, democratic state, Council of Europe, European Court of Human Rights.

На сучасному етапі однією з ключових проблем публічно-правових відносин залишається забезпечення прав людини. У цій сфері сформовано ефективний механізм імплементації, що ґрунтується на значній кількості міжнародних договорів, ратифікованих більшістю держав. Водночас аналіз міжнародного досвіду співробітництва у сфері захисту прав людини свідчить про те, що виключно міжнародно-правове регулювання цього питання є недостатнім через розбіжності в підходах різних країн щодо визначення змісту прав людини.

Постановка проблеми. У демократичній державі права людини – це не лише теоретичні положення, а й конкретні механізми, що визначають політичну, правову, економічну та соціальну систему. Їхнє практичне забезпечення є запорукою розвитку суспільства, стабільності держави та її міжнародної легітимності. Від рівня захищеності прав людини залежить стабільність держави, її правова система та міжнародна репутація. Тому в країнах, де права людини ефективно захищаються, громадяни мають довіру до державних інституцій, що зменшує соціальну напруженість, а недотримання прав людини може призводити до масових протестів, політичної нестабільності та навіть революцій. Захист прав людини можливий лише в умовах незалежної судової системи, де громадяни можуть відстоювати свої права, а якщо правова система не гарантує справедливості, формується атмосфера безкарності, що веде до корупції, зловживання владою та свавілля силових структур [1, с. 57]. Також держави, де дотримуються права власності, свободи підприємництва та рівного доступу до правосуддя, є привабливими для міжнародного бізнесу, а в країнах із системними порушеннями прав людини інвестиційні ризики високі, що зменшує економічний розвиток [2, с. 156]. Слід підкреслити, що дотримання прав людини є однією з головних передумов для інтеграції до Європейського Союзу, НАТО та для отримання міжнародної підтримки. Країни, які нехтують цими правами, часто зіштовхуються із санкціями, дипломатичним тиском та політичною ізоляцією. Високий рівень захисту прав людини сприяє зміцненню довіри громадян до державних інституцій, що, своєю чергою, стимулює активну політичну участь і посилює соціальну єдність. Натомість систематичні порушення прав людини ведуть до розчарування в органах влади, збільшення еміграції та втрати людського потенціалу. Отже, питання захисту прав людини виходить за межі внутрішньої політики — воно є вирішальним чинником стабільності, економічного зростання та формування позитивного міжнародного іміджу держави. Ті країни, що дотримуються цих принципів, зазвичай демонструють високий рівень розвитку та користуються повагою на міжнародній арені, тоді як порушники стикаються з глибокими політичними та соціальними кризами.

Метою дослідження є комплексний аналіз правового механізму адаптації національного законодавства до європейських міжнародно-правових стандартів прав людини, визначення ключових інструментів та етапів цього процесу, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання в умовах євроінтеграційних трансформацій.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти реалізації міжнародних стандартів прав людини були предметом наукових досліджень таких учених, як М. Бояринцева, В. Пастернак, П. Рудик, Ю. Цвіркун, Н. Задирака, К. Скічко, О. Саленко, І. Білих та ін. Водночас, на сучасному етапі особливо актуальним є подальший розвиток і поглиблення наукових досліджень, спрямованих на проведення порівняльного аналізу та дослідження механізмів практичного впровадження європейських стандартів з метою підвищення ефективності захисту прав людини в Україні.

Виклад основного матеріалу. У сучасній демократичній державі права людини є не лише декларативним принципом, а й практичним механізмом функціонування суспільства. Демократія, соціально-економічний розвиток, верховенство права та дотримання прав людини є взаємопов'язаними та взаємодоповнювальними явищами, що формують основу стабільного суспільства. Демократичні принципи спрямовані на забезпечення поваги до гідності та фундаментальних прав особистості, утвердження соціальної справедливості, сприяння економічному та соціальному розвитку

громад, зміцнення суспільної згуртованості, підтримку національної стабільності та створення умов для міжнародного миру [3, с. 45]. Попри значний прогрес у сфері прав людини на глобальному рівні, сучасний світ продовжує зіштовхуватися з низкою загроз, серед яких громадянські війни, порушення основоположних прав шляхом застосування тортур, торгівля людьми, соціальна нерівність, політична ізоляція, погіршення стану довкілля, зростання тероризму та повторення тяжких злочинів [4, с. 35]. В умовах сучасних викликів надзвичайно важливо усвідомлювати, що реалізація прав людини тісно пов'язана з демократичним розвитком, утвердженням верховенства права, підтриманням миру, досягненням сталого розвитку, а також забезпеченням рівності й недискримінації. Щоб подолати сучасні загрози демократії – зокрема, поширення популізму та звуження простору політичних свобод — необхідний комплексний підхід, що враховує взаємозалежність між різними складовими демократичного поступу. Центральним елементом такого підходу є орієнтація на права людини, яка сприяє зміцненню демократичних інституцій і забезпечує сталість суспільного розвитку. Нестача демократичних практик, слабкість інституцій та неефективне управління створюють серйозні бар'єри на шляху демократичної трансформації. Успіх конституційної реформи значною мірою визначається її відкритістю до участі різних суспільних груп, широким громадським діалогом, а також якістю і змістовним наповненням самої Конституції.

Міжнародні стандарти прав людини та судова практика формують ґрунтовну основу як для процедур інклюзивного та консультативного характеру, так і для визначення змістовних положень конституції. З точки зору матеріального захисту прав людини важливими є не лише перелік прав, які мають бути гарантовані, захищені, підтримані та реалізовані, а й створення інституційних механізмів, що забезпечують ефективний захист цих прав та наявність дієвих засобів правового захисту в разі їх порушення. Державне управління, яке не спирається на принципи прав людини та основоположних свобод, втрачає ключові складові, необхідні для функціонування демократичної системи. Відомо, що навіть за сприятливих умов права людини не реалізуються автоматично. Для їхньої повноцінної реалізації необхідні активні дії та, у багатьох випадках, боротьба за власні права та свободи. Цей процес має бути інтегрованим у комплекс заходів, що формують єдиний механізм захисту прав людини. Саме тому в юридичній літературі останніх років спостерігається підвищений інтерес до аналізу механізмів забезпечення та захисту прав людини [5, с. 32]. Їхня реалізація відбувається через відповідні механізми, що забезпечують їхню дієвість.

Поняття «механізми захисту прав людини» можна розглядати у широкому та вузькому значенні. У широкому розумінні це складна система соціальних інститутів, правових норм та заходів захисту, що охоплює судові, адміністративні, цивільні, кримінальні та інші процедури [5, с. 30]. Головна мета такого механізму – гарантувати ефективний та всеосяжний захист прав людини та громадянина. Натомість у вузькому значенні цей механізм передбачає сукупність конкретних гарантій, спрямованих на відновлення та захист порушених прав. Механізм захисту прав людини складається з різних компонентів, зокрема суб'єктів правозахисної діяльності, а також форм і методів захисту. Форми забезпечують правові передумови для захисту прав, тоді як методи охоплюють інструменти та підходи, які дозволяють ефективно відстоювати права людини. Сутність механізму захисту прав людини полягає в тому, що суб'єкти правозахисної діяльності, діючи в межах визначених правових форм, застосовують відповідні методи та засоби для забезпечення цих прав. Однією з важливих рис цього механізму є його чотирирівнева структура, яка охоплює міжнародний, національний, регіональний та місцевий рівні гарантій. Кожен з них функціонує через власні інструменти й процедури захисту прав. При розгляді цього механізму варто акцентувати увагу на кількох основних моментах. По-перше, визнання прав і свобод людини в правовій системі не відбувається автоматично – це процес, що потребує політичної волі з боку держави, участі політичних сил та активної позиції громадянського суспільства, що вказує на важливість суб'єктивного чинника. По-друге, ефективність захисту прав значною мірою залежить від стабільної роботи соціальних інститутів, які є опорою у втіленні правозахисної політики. І, по-третє, в державах з перехідною економікою, зокрема в Україні, збереження дієвості правозахисних механізмів є серйозним викликом. Реальний захист прав людини неможливий без дотримання принципу верховенства права, наявності ефективних інституцій, що здійснюють правозахисну діяльність, а також постійного громадського контролю за владними процесами. Один із ключових напрямів міждержавної співпраці у контексті міжнародних і регіональних військових конфліктів – це захист прав людини, що ґрунтується на положеннях Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Європейської конвенції з прав людини. Міжнародні організації, зокрема ООН, ЄС та інші, засуджують збройні конфлікти, акти агресії та війни, відповідно до норм міжнародного права, адже загарбницькі війни категорично заборонені. Однак слід визнати, що міждержавні, регіональні та міжетнічні збройні конфлікти залишаються невіддільною частиною сучасного світового порядку.

Рада Європи відіграє ключову роль у забезпеченні універсальності прав людини та їхнього взаємозв'язку з ефективним демократичним врядуванням [6]. Як провідна європейська організація, що зосереджена на захисті прав людини, демократії та верховенства права, вона має унікальний мандат і механізми для сприяння демократичним реформам та моніторингу їхнього впровадження серед держав-членів [7]. Успішне демократичне врядування неможливе без дотримання основних прав і свобод, таких як свобода вираження поглядів, асоціацій і зібрань, а також без чесних і відкритих виборчих процесів [8, с. 398]. Через свої органи, зокрема Європейський суд з прав людини, Венеціанську комісію та Конгрес місцевих і регіональних влад, Рада Європи забезпечує експертну оцінку демократичного розвитку країн-членів, сприяє вдосконаленню виборчого законодавства, зміцненню незалежності судової системи та підтримці верховенства права.

У сучасному світі, де демократичні цінності можуть бути під загрозою через популізм, авторитарні тенденції або порушення прав людини, Рада Європи повинна посилювати свою діяльність у сфері моніторингу дотримання демократичних стандартів та прав людини. Це включає послідовне впровадження механізмів оцінки демократичного розвитку, подібних до наявних процедур нагляду за виконанням рішень Європейського суду з прав людини або аналізу відповідності національного законодавства європейським стандартам через Венеціанську комісію. Країни-члени Ради Європи повинні не лише ратифікувати міжнародні договори у сфері прав людини, а й надавати звіти про їхнє фактичне виконання, у тому числі через відповідні моніторингові органи, такі як Комітет міністрів або Парламентська асамблея Ради Європи [9, с. 48]. Особливу увагу слід приділити країнам, що перебувають у процесі демократичних реформ або стикаються з викликами у сфері прав людини та верховенства права. Рада Європи має продовжувати використовувати свої унікальні механізми – від консультативної та аналітичної роботи до правозахисних і санкційних інструментів – для сприяння демократичному розвитку та забезпечення міцного фундаменту для плюралістичних суспільств, заснованих на правах людини та верховенстві права [10, с. 311].

Раду Європи було засновано з метою досягнення тіснішої співпраці між державами-членами для збереження та реалізації спільних принципів і цінностей, а також сприяння їхньому економічному та соціальному розвитку. Основним напрямом діяльності цієї організації є гармонізація законодавства країн-учасниць з метою утвердження норм ліберальної демократії, визначених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Для забезпечення ефективного впровадження положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод було створено Європейський суд з прав людини. У його практиці сформульовано доктрину субсидіарності, відповідно до якої Суд не виконує функції суду четвертої інстанції. Це означає, що він не є апеляційним органом щодо рішень національних судів і не переглядає їх, за винятком випадків, коли є підстави визнати порушення права на справедливий суд відповідно до статті 6 Конвенції. У цьому контексті варто згадати окрему думку суддів Пауер-Форд, Юдківської та Єдерблом, у якій судді вказали таке: «Критику апеляційного суду за нерозгляд одного з аргументів заявниці, хоча і важливого, можна тлумачити як вихід за межі компетенції Суду та діяльність як суду «четвертої інстанції» за обставин, коли рішення не видається свавільним у розумінні повної відсутності обґрунтування» [11]. Варто підкреслити, що звернутися до Європейського суду з прав людини можуть не лише фізичні, а й юридичні особи, що підтверджує застосування юридичних фікцій у межах Конвенції.

Основним міжнародним нормативно-правовим актом у сфері діяльності Європейського суду з прав людини у формуванні європейських стандартів прав людини є Європейська конвенція з прав людини від 1950 року [12]. Україна ратифікувала Конвенцію у 1997 році. Це основний міжнародний договір, що закріплює права і свободи людини в країнах-членах Ради Європи. Ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, а також Протоколи до неї, держава, перш за все, взяла на себе зобов'язання щодо гарантування будь-кому, хто перебуває під її юрисдикцією, прав і свобод, визначених у Конвенції та Протоколах. Підписання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод поступово перетворилося на ефективну систему колективного судового захисту прав і свобод. Центральним елементом європейської системи захисту прав людини став Європейський суд з прав людини, а ефективність правозахисного механізму Конвенції було забезпечено гарантуванням правила звернення з індивідуальною заявою. Це колосальний крок у розвитку нашої держави, адже він передбачає удосконалення та адаптацію національної правової системи до норм та стандартів Ради Європи. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод стала частиною національного законодавства, оскільки передбачає застосування національними судами норм Конвенції та практики Європейського суду при прийнятті рішень, що, своєю чергою, сприяє розвитку національної судової системи та наближенню її до європейських стандартів.

Отож, основою загальноєвропейських стандартів у сфері прав людини стала Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод. Водночас на момент її прийняття вона ще не ви-

знавалася як безпосереднє джерело письмово закріплених прав людини. Вирішальним кроком у цьому напрямі стало ухвалення у 2000 році Європейським парламентом, Радою ЄС і Європейською комісією Хартії основних прав Європейського Союзу [13, с. 12]. Прийняття цього документа було зумовлене кількома ключовими факторами, зокрема необхідністю гарантування захисту прав і свобод людини від можливих порушень з боку наднаціональних органів ЄС, наповненням інституту громадянства ЄС конкретним змістом, уніфікацією юридичних режимів соціальних, економічних, громадянських і політичних прав, а також розподілом компетенцій між Судом ЄС та Європейським судом з прав людини. Крім того, одним із пріоритетів стало забезпечення єдиного тлумачення прав і свобод людини відповідно до принципів, сформованих Європейським судом з прав людини у рамках Конвенції, а також гарантування їхнього уніфікованого застосування у всіх державах-членах ЄС. Важливою метою було також формування правосвідомості громадян ЄС на основі принципів захисту прав людини. Згідно зі статтею 47 Хартії ЄС та статтею 13 Європейської конвенції, судовий захист визнається не лише основоположним правом, а й ключовою гарантією дотримання прав людини. Його здійснення покладається як на національні суди держав-членів, так і на Суд Європейського Союзу. При цьому національні суди розглядають усі справи, окрім тих, що належать до виключної компетенції Суду ЄС. Важливою особливістю функціонування судової системи в цьому контексті є те, що національні суди зобов'язані керуватися нормами європейського права, які мають пряму дію та пріоритет над нормами національного законодавства.

Як учасник міжнародної системи захисту прав людини, Україна зобов'язана дотримуватися міжнародних стандартів у цій сфері та забезпечувати реалізацію колективних прав, зокрема прав національних меншин і корінних народів. Це відбувається шляхом імплементації міжнародно-правових норм у національне законодавство, їхнього практичного застосування та здійснення контролю за їхнім дотриманням. У разі порушення прав людини держава повинна гарантувати справедливе відшкодування. Водночас приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів у сфері прав людини не означає автоматичного їхнього застосування. Для цього необхідно створити ефективний механізм реалізації та контролю за дотриманням цих норм. Держава має забезпечити всі необхідні гарантії для їхньої дієвої імплементації, адаптованої до європейських вимог.

Останнім часом практика Європейського суду з прав людини привертає увагу багатьох науковців, які досліджують різні галузі знань. Водночас залишається актуальним питання: який вплив практика ЄСПЛ має на формування європейських стандартів? Європейський суд з прав людини (European Court of Human Rights) – це міжнародний суд, який розглядає заяви тільки від осіб, організацій та підприємств, які вважають, що стали потерпілими від порушення прав і свобод, гарантованих Європейською конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод або в Протоколах до неї. Суд розташований у місті Страсбург (Франція). Європейський суд з прав людини посідає ключове місце в Європейській системі та, відповідно до Європейської Конвенції з прав людини, створений для забезпечення зобов'язань, взятих на себе Високими Договірними Сторонами за Конвенцією і Протоколами до неї. Протягом багатьох років Україна займала перше місце серед держав–членів Ради Європи за кількістю справ, які перебували на розгляді в Європейському суді.

Важливу роль у формуванні міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини відіграють правові позиції Європейського суду з прав людини. Положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та її протоколів, які є основою європейських стандартів, підлягають тлумаченню Судом, що сприяє їхньому подальшому розвитку та впливає на механізми забезпечення прав людини на державному рівні. Водночас, попри закріплення на міжнародному та національному рівнях фундаментальних європейських цінностей та їхню інтеграцію в систему публічно-правових відносин України, ефективність судового захисту прав людини не завжди відповідає вимогам сучасного суспільства та принципам правової держави. Це підтверджується значною кількістю звернень українських громадян до Європейського суду з прав людини. Одним із ключових чинників підвищення ефективності державної політики у сфері прав людини є створення дієвого механізму їхнього захисту, узгодженого з європейськими стандартами. Державна політика у сфері прав людини має бути комплексною системою заходів, реалізованих органами публічної влади, включно із судовою гілкою, та спрямованих на гарантування конституційних прав громадян. Рівень захисту прав людини є важливим критерієм ефективності публічного управління, оскільки визначає довіру суспільства до спроможності держави виконувати свої функції на належному рівні. Подальша імплементація європейських стандартів у національну правову систему сприятиме зміцненню державних інституцій, посиленню верховенства права та підвищенню рівня захисту прав людини як у масштабах суспільства загалом, так і кожного громадянина зокрема. Національним судам доцільно активніше посилатися на практику та аналітику Європейського суду з прав

людини під час ухвалення рішень. Це сприятиме зміцненню та розвитку національного механізму захисту прав людини, враховуючи рекомендації та правові позиції ЄСПЛ. Важливо також, щоб громадяни, які звертаються до міжнародних організацій для захисту своїх прав, були обізнані про права, гарантовані Конвенцією. Тому слід приділити особливу увагу проведенню інформаційної роботи серед населення щодо діяльності міжнародних інституцій, зокрема Європейського суду з прав людини. Розуміння суспільством своїх прав і обов'язків є ключовим фактором у зміцненні та вдосконаленні механізмів їхнього захисту на національному рівні. Проблема захисту прав людини стала одним із головних завдань сучасної демократичної держави. ЄСПЛ, як частина міжнародної правової системи, відіграє критичну роль у визначенні загальновизнаних стандартів у сфері прав людини. ЄСПЛ виконує функцію судового контролю за дотриманням Європейської конвенції з прав людини у країнах Ради Європи.

Висновки. У сучасному світі забезпечення прав людини є ключовим елементом стабільності демократичного поступу, дотримання правопорядку та міжнародного визнання держави. Хоча існує розгалужена система міжнародно-правових документів, самих лише міжнародних механізмів недостатньо для гарантування ефективного захисту прав людини через відмінності у підходах на національному рівні. Відтак, міжнародне право має насамперед встановлювати загальноприйняті стандарти, а їхнє втілення безпосередньо залежить від функціонування національних правових систем.

Підсумовуючи проведене дослідження, слід зазначити, що головним завданням Європейського суду з прав людини є забезпечення контролю за дотриманням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року державами-учасницями. Оскільки ця Конвенція та її Протоколи є міжнародними договорами, ратифікованими Україною, вони стали невід'ємною частиною національного законодавства. Рішення ЄСПЛ відіграють важливу роль у правозастосовній практиці України, оскільки сприяють удосконаленню механізмів захисту цивільних прав та гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами. Значення практики Суду для судочинства в Україні пояснюється тим, що ЄСПЛ здійснює тлумачення положень Конвенції та її Протоколів у широкому контексті, враховуючи міжнародний досвід і сучасні суспільні трансформації. Це забезпечує актуальність та адаптивність правозастосування. Надійний захист прав людини передбачає наявність ефективної судової гілки влади, політичної рішучості, дієвих соціальних інститутів та активного громадянського суспільства. Високий рівень дотримання прав людини безпосередньо впливає на інвестиційну привабливість країни, довіру до влади, політичну стабільність і суспільну єдність. Системи захисту прав людини мають бути всеосяжними, охоплюючи як міжнародні, так і національні інструменти, що діють у тісній взаємодії. Чотирирівнева модель забезпечення прав – міжнародний, національний, регіональний та місцевий рівні – дозволяє гнучко й ефективно реагувати на їхні порушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тимощук О.Г. Здобутки та виклики України у питаннях прав людини на шляху до європейської інтеграції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 56–59. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/10.
2. Гулєвська Г.Ю. Забезпечення права на доступ до правосуддя в умовах воєнного стану: міжнародні стандарти та національна практика. Права людини в період збройних конфліктів: Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції присвяч. 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія». Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса. 2022. С. 155–159.
3. Право Ради Європи та практика ЄСПЛ: навч.-метод. посіб. / укл.: В.В. Форманюк, Р.Ф. Харитонов, Ю.Ю. Акіменко, О.В. Пасечник, О.К. Канєнберг-Сандул, Т.С. Федорова, Д.О. Гребенюк ; за ред. Х.Н. Бехруза; НУ «Одеська юридична академія». – Одеса: Фенікс, 2023. – 120 с. ISBN 978-966-928-866-0.
4. Ленгер Я. Демократія та права людини. *Історико-правовий часопис*, 2 (21), 2023, 31–36. URL: https://doi.org/10.32782/2409-4544/2023-2/4.
5. Баштанник А.Г. Механізм захисту прав і свобод людини у контексті реалізації положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. Випуск 1. 2021, С. 29–34. URL: https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/355/311.
6. Статут Ради Європи від 05.05.1949 р. Приєднання від 31.10.1995, підстава – 398/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text.
7. Про Раду Європи – огляд. Рада Європи. URL: https://www.coe.int/en/web/yerevan/the-coe/about-coe/overview.

8. Ямельська Х.Ю. Правова природа актів м'якого права органів Ради Європи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. Серія ПРАВО. Випуск 64. С. 397–402. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.73.
9. Право Ради Європи та практика ЄСПЛ: навч.-метод. посіб. / укл.: В.В. Форманюк, Р.Ф. Харитонов, Ю.Ю. Акіменко, О.В. Пасечник, О.К. Канєнберг-Сандул, Т.С. Федорова, Д.О. Гребенюк; за ред. Х.Н. Бехруза; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2023. 120 с. ISBN 978-966-928-866-0.
10. Харитонов Р.Ф. Місце Ради Європи в міжнародній системі захисту прав людини. Права людини в період збройних конфліктів: Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції присвяч. 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 18 листопада 2022 р.). Одеса. 2022. С. 310–315.
11. Спільна окрема думка суддів Пауер-Форд, Юдківської та Єдерблом. Справа «Мала проти України» (Заява № 4436/07). Рішення Європейського суду з прав людини. Страсбург, від 3 липня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/974_a23#Text.
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
13. Добрянський С. Хартія основних прав Європейського Союзу: здобутки та перспективи. *Вісник Львівського університету*. Серія: Юридична. 2014. № 59. С. 9–16.

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.64

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПРАВА НА ДОСТАТНІЙ ОДЯГ

Фоміна Л.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-8756-4006

Фоміна Л.О. Міжнародно-правова регламентація права на достатній одяг.
Стаття присвячена праву на одяг як складовій права на достатній життєвий рівень. У статті проаналізовано положення міжнародно-правових актів щодо закріплення означеного права (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р. тощо). Вказано, що розміщення одягу нарівні з їжею, житлом та медичним доглядом у статті 25 Загальної декларації прав людини 1948 р. підкреслює його визнання як однаково фундаментальної складової достатнього життєвого рівня. Зазначено, що Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав згадував право на одяг у своїх загальних коментарях, що стосуються тлумачення нормативного змісту окремих прав, гарантованих МПЕСК 1966 р. та забезпечення прав уразливих категорій осіб, однак на відміну від таких складових права на достатній життєвий рівень як житло і харчування, означене право не було предметом самостійного тлумачення. Підкреслено, що аналіз положень міжнародних актів, коментарів комітетів ООН свідчить про те, що право на одяг включає в себе не лише можливість доступу до одягу, але й включає елементи пов'язані із забезпеченням здоров'я, культурних потреб, попередження дискримінації тощо. Окрему увагу приділено питанню щодо закріплення права на одяг у Женевських конвенціях (Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. (IV Женевська конвенція) та Женевська конвенції про поводження з військовополоненими 1949 р. (III Женевська конвенція). Зазначено, стаття 27 III Женевської конвенції передбачає, що одяг, білизна і взуття видаються військовополоненим у достатній кількості державою, що тримає в полоні, з урахуванням кліматичних умов місцевості, де вони перебувають. Термін «одяг» включає верхній одяг і є достатньо широким, щоб охоплювати інші предмети, такі як головні убори і рукавички, якщо це необхідно. Статтею 90 IV Женевської конвенції передбачено, на відміну від військовополонених, які повинні бути забезпечені одягом, білизною і взуттям державою, що тримає під вартою, цивільні інтерновані повинні забезпечувати себе власним одягом.

Ключові слова: достатній життєвий рівень, міжнародні договори, правозахист, женевське право, захист, права людини.

Fomina L.O. International legal regulation of the right to adequate clothing.
The article is devoted to the right to clothing as a component of the right to an adequate standard of living. In the article, it is analysed the provisions of international legal acts on the enshrining of this right (the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, the Convention on the Rights of the Child of 1989, the Convention on the Rights of Persons with Disabilities of 2006, etc.) It is indicated that the placement of clothing on a par with food, housing and medical care in Article 25 of the Universal Declaration of Human Rights of 1948 emphasises its recognition as an equally fundamental component of an adequate standard of living. It is noted that the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights mentioned the right to clothing in its general comments on the interpretation of the normative content of certain rights guaranteed by the ICESCR 1966 and the rights of vulnerable categories of persons, but unlike such components of the right to an adequate standard of living as housing and food, this right was not subject to independent interpretation. It is emphasised that the analysis of the provisions of international instruments and comments of UN committees shows that the right to clothing includes not only the possibility of access to clothing, but also includes elements related to health, cultural needs, prevention of discrimination, etc. Particular attention is paid to the issue of enshrining the right to clothing in the Geneva Conventions (Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, 1949 (IV Geneva Convention) and the Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War, 1949 (III Geneva Convention). Article 27 of the III Geneva Convention stipulates

that clothing, underwear and footwear shall be issued to prisoners of war in sufficient quantities by the detaining power, taking into account the climatic conditions of the area where they are held. The term "clothing" includes outer clothing and is broad enough to cover other items such as hats and gloves, if necessary. Article 90 of the IV Geneva Convention provides that, unlike prisoners of war, who must be provided with clothing, underwear and footwear by the detaining power, civilian internees must provide their own clothing.

Key words: adequate standard of living, international treaties, human rights, Geneva law, protection, human rights.

Постановка проблеми. Право на одяг є одним із складових елементів права на достатній життєвий рівень, яке гарантується низкою міжнародних договорів з прав людини та в національному законодавстві держав. Разом з тим, інтерпретаційна практика та моніторингова діяльність договірних органів зосереджена переважно на забезпеченні і захисті таких складових права на достатній життєвий рівень, як харчування і житло, залишаючи право на одяг категорією відкритою для інтерпретації.

Поряд з цим, неналежний одяг може призвести до низки негативних наслідків, як-от: підвищений ризик гіпотермії або теплового удару, загострення шкірних захворювань, дискримінація, а також приниження особистої гідності. Крім того, доступ до належного одягу, нерідко, є передумовою для забезпечення повноцінної участі в житті суспільства та здійснення інших основних прав людини, таких як право на працю, освіту, культурні права тощо.

Означене у своїй сукупності підтверджує необхідність глибшого дослідження питання щодо забезпечення права на достатній одяг та значимість обраної тематики дослідження для науки міжнародного права.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо забезпечення права на одяг як складової права на достатній життєвий рівень не було предметом окремого наукового дослідження в українській доктрині міжнародного публічного права. У зарубіжній доктрині міжнародного права до питання щодо забезпечення права на одяг у різний час були дотичні такі науковці як: А. Латіно (Agostina Latino), Л.Д. Грем (Luke D. Graham), С. Джеймс (Stephen James), А. Фейзбахш (Amir Feizbakhsh), А.М. Віргінія (Antonescu Madalina Virginia) та ін. Разом з тим, окремі аспекти щодо дотримання прав і свобод людини, гарантованих міжнародними договорами в галузі прав людини, захисту уразливих груп населення досліджувалися в роботах українських науковців, серед яких: М. Буроменський, А. Войціховський, В. Гутник, Т. Сироїд, С. Карвацька, Л. Невара, Є. Реньов та ін.

Мета дослідження полягає у розкритті положень міжнародних договорів, актів договірних правозахисних механізмів Організації Об'єднаних Націй щодо закріплення права на достатній одяг.

Виклад основного матеріалу. Право на одяг закріплено в положеннях як універсальних так і спеціальних угод у галузі прав людини. Зокрема, в статті 25 Загальної декларації прав людини 1948 р. проголошено право кожної людини на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, що необхідний для підтримання здоров'я та добробуту її самої та її сім'ї, та право на забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, настання старості або іншого випадку втрати засобів для існування через обставини, що не залежать від неї [1].

Розміщення одягу в одному реченні з їжею, житлом та медичним доглядом у статті 25 підкреслює його визнання як однаково фундаментальної складової достатнього життєвого рівня.

У 1966 році було прийнято Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (далі – МПЕСКП), в статті 11 (1) якого держави визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя. Держави-учасниці взяли на себе зобов'язання вжити належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права, визнаючи важливе значення в цьому відношенні міжнародного співробітництва, основаного на вільній згоді [2].

Означене право також гарантується Конвенцією про права дитини 1989 р. (ст. 27 (3)), Конвенцією про права осіб з інвалідністю 2006 р. (ст. 28 (1)) тощо.

Проте, незважаючи на нормативне закріплення права на одяг, варто погодитися з думкою А. Латіно (Agostina Latino) про те, що залишається не зрозумілим, які конкретні зобов'язання покладаються на державу-учасницю конвенцій, що включають право на одяг, і як має бути сформульоване право на достатній одяг, тобто чи має воно конкретно втілюватися в нормах, політиці та діях. Інакше кажучи, ця гарантія здається просто риторичною тезою, хоча очевидно, що для того, щоб вона набула актуальності і була негайно застосована, недостатньо лише її проголошення [3, с. 232].

У зв'язку з цим Люк Д. Грем (Luke D. Graham) зазначив, що «право на одяг не отримало достатньої уваги як з боку Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав (далі – КЕСКП,

Комітет), так і з боку наукової правозахисної спільноти. Цей брак уваги сприяє «забутому» статусу права на одяг. У свою чергу, як наслідок, нормативний зміст права на одяг та відповідні зобов'язання, що випливають з цього права, не розмежовані і не роз'яснені» [4, с. 31].

КЕСКП по суті не займався поняттям «право на достатній одяг» з 1990-х років. Між 1988 і 1994 роками був період, коли Комітет регулярно і чітко посилався на право на достатній одяг у межах свого мандату. Питання одягу постійно піднімалося на ранніх сесіях КЕСКП, і було висловлено припущення, що це могло бути пов'язано з тим, що Комітет сам намагався з'ясувати, який зміст і значення цього права може бути на практиці [5, с. 3-4].

Однак, у Переглянутих загальних керівних принципах щодо форми і змісту доповідей, які мали подаватися державами-учасницями відповідно до статей 16 та 17 МПЕСК 1991 р., мета яких полягала у наданні рекомендацій державам-учасницям щодо форми та змісту доповідей для спрощення процедури їхньої підготовки та забезпечення повноти охоплення і однаковості подання доповідей право на одяг не згадується [6].

Також Керівні принципи підготовки документів за конкретними договорами, що підлягають поданню державами-учасницями відповідно до статей 16 і 17 МПЕСК 2009 р. у контексті статті 11 Пакту містять вказівки щодо прав на безперервне поліпшення умов життя, достатнє харчування, воду та достатнє житло, залишаючи право на одяг поза увагою [7].

Разом з тим варто зазначити, що КЕСКП згадував право на одяг у своїх загальних коментарях, що стосуються тлумачення нормативного змісту окремих прав, гарантованих МПЕСК 1966 р. та забезпечення прав уразливих категорій осіб, однак на відміну від таких складових права на достатній життєвий рівень як житло і харчування, означене право не було предметом самостійного тлумачення.

Так, у Загальному коментарі № 5 (1994) – Особи з будь-якою формою інвалідності, Комітет, досліджуючи конкретні положення МПЕСКП 1966 р., зокрема ст. 11, зазначив, що право на достатній одяг набуває особливого значення стосовно осіб з будь-якою формою інвалідності, які потребують особливого одягу, що дає їм змогу брати всебічну й ефективну участь у житті суспільства (п. 33) [8].

У Коментарі № 6 (1995), присвяченому економічним, соціальним і культурним правам людей похилого віку КЕСКП, з посиланням на Принципи ООН щодо людей похилого віку, підкреслив важливість і необхідність доступу людей похилого віку до продовольства, води, житла, одягу та медичного обслуговування, які відповідають їхнім потребам шляхом забезпечення їхнього доходу, підтримки з боку сім'ї, громади та самодопомоги (п. 32) [9].

У 2000 році Комітет прийняв Коментар № 14 (2000) щодо права на найвищий досяжний рівень здоров'я (стаття 12 МПЕСКП). У частині, що стосувалася аналізу конкретних правових зобов'язань держав, зокрема «обов'язку (зобов'язання) здійснювати» Комітет підкреслив, що держави-учасниці зобов'язані розробити послідовну національну політику з питань, що стосуються професійної безпеки та послуг у сфері охорони здоров'я [10], а елементами такої політики є, зокрема й забезпечення працівників, за необхідності, адекватним захисним одягом і устаткуванням.

Надалі, Загальний коментар № 19, який було прийнято Комітетом у 2007 році, стосувався права на соціальне забезпечення (стаття 9 МПЕСКП). У цьому документі Комітет визначив, що система соціального забезпечення має охоплювати дев'ять основних аспектів соціального забезпечення: охорона здоров'я, хвороба, старість, безробіття, виробнича травма, допомога сім'ї та дітям, материнство, інвалідність, особи, які пережили годувальника, і сироти. При цьому, розглядаючи зміст пункту «допомога сім'ї та дітям» КЕСКП зауважив, що пільги сім'ї та дітям, включно з грошовою допомогою та соціальними послугами, мають надаватися без будь-якої дискримінації за забороненими ознаками і, як правило, мають покривати витрати на харчування, одяг, житло, воду та засоби санітарії (п. 18) [11].

Крім КЕСКП, окремі аспекти щодо права на одяг були фрагментарно висвітлені в коментарях інших договірних органів системи ООН, як-от: Комітет із захисту прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей, Комітет з прав дитини, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок та ін.

Зокрема, Комітет з прав дитини в Коментарі № 11 (2009) – Діти з числа корінних народів та їхні права згідно з Конвенцією, вказав на те, що статті 6 і 27 передбачають право дітей на виживання і розвиток, а також на достатній життєвий рівень. Відповідно, державам слід надавати допомогу батькам та іншим особам, відповідальним за дитину з-поміж корінних народів, у здійсненні цього права за допомогою надання матеріальної допомоги, що враховує культурні особливості, та організації програм надання підтримки, особливо щодо харчування, одягу і житла. Комітет також підкреслив, що державам-учасницям потрібно вжити спеціальних заходів для забезпечення того, щоб діти з числа корінних народів користувалися правом на достатній життєвий рівень, і щоб ці заходи разом з показниками прогресу розроблялися на основі партнерства з корінними народами, включно з дітьми (п. 34) [12].

У Спільному коментарі № 4 (2017) Комітету із захисту прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей та № 23 (2017) Комітету з прав дитини, присвяченому зобов'язанням держав щодо прав людини дітей у контексті міжнародної міграції в країнах походження, транзиту, призначення та повернення було наголошено на необхідності вжиття державами заходів для надання допомоги батькам та іншим особам, які виховують дітей, у здійсненні права, гарантованого ст. 27 Конвенції про права дитини та, за необхідності, надання матеріальної допомоги і реалізації програм підтримки, особливо щодо забезпечення харчуванням, одягом і житлом (п. 49) [13].

Загальна рекомендація № 37 (2018) – Про гендерні аспекти зниження ризику лих в умовах зміни клімату Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок містить пояснення для держав-учасниць про те, як їхні зобов'язання за Конвенцією мають виконуватися у контексті зниження ризику лих і зміни клімату. Окрему увагу Комітет акцентував на конкретних сферах, що викликають занепокоєння, зокрема й праві на достатній життєвий рівень. Разом з тим, незважаючи на те, що означене право включає в себе право на достатній одяг, Комітет обмежився лише аналізом таких показників як продовольство, земля, житло, водопостачання та санітарія [14].

У Загальній рекомендації № 39 (2022) (про права жінок і дівчат з числа корінних народів) Комітетом було сформовано методичні вказівки для держав-учасниць щодо законодавчих, політичних та інших відповідних заходів для забезпечення виконання їхніх зобов'язань, що стосуються прав жінок і дівчаток з числа корінних народів відповідно до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Категорія «одяг» згадується Комітетом у контексті права на працю та права на культуру. Зокрема, наголошено на тому, що жінки з числа корінних народів можуть стикатися з дискримінаційними гендерними стереотипами і расовими забобонами на робочому місці, включаючи часті заборони на носіння їхнього одягу або використання їхньої мови (п. 49). Також, підкреслено, що культура є суттєво важливим компонентом життя жінок і дівчаток з числа корінних народів. Вона нерозривно пов'язана з їхніми землями, територіями, історією та общинною динамікою і відповідно існує багато джерел культури для жінок і дівчат, які належать до корінних народів, включаючи мову, одяг (п. 53) [15].

Аналіз положень означених актів свідчить про те, що право на одяг передбачає не лише можливість доступу до одягу, але й включає елементи пов'язані із забезпеченням здоров'я, культурних потреб, попередження дискримінації тощо.

На означеному наголошують також С. Джеймс (Stephen James) та А. Фейзбахш (Amir Feizbakhsh), які дійшли висновку про те, що зв'язок між правом на одяг та іншими положеннями прав людини, такими як право на життя і здоров'я, житло і безпеку, є очевидним. Без належного одягу людина більш вразлива до холоду, спеки, дощу та стихійних лих. Також автори наголосили, на необхідності доступу до відповідного одягу для безпеки працівників в окремих умовах праці, впливі стану одягу людини на її соціальне і культурне місце в суспільстві [16, с. 133].

М.В. Антонеску (Antonescu Madalina Virginia) також дотримується думки, що право людини на достатній одяг і взуття не можна розглядати як «вторинне», «незначне» право, яке «можна ігнорувати», оскільки за відсутності забезпечення реальної користі від його реалізації та його сутності, людина не користується правом на життя, правом на вільний розвиток власної особистості, культурними правами (включаючи право на ідентичність), свободою, безпекою особистості чи людською гідністю, правом на вільне самовираження або правом власності (оскільки одяг також розглядається з точки зору приватної власності) [17, с. 8].

Окремо варто зазначити, що праву на одяг приділено також увагу в положеннях Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р. (IV Женевська конвенція) та Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949 р. (III Женевська конвенція).

Так, відповідно до ст. 27 III Женевської конвенції передбачено, що одяг, білизна і взуття видаються військовополоненим у достатній кількості державою, що тримає в полоні, з урахуванням кліматичних умов місцевості, де вони перебувають. Формений одяг збройних сил супротивника, захоплений державою, що тримає в полоні, повинен видаватися військовополоненим, якщо він відповідає кліматичним умовам [18].

Згідно з коментарем до ст. 27 Конвенції вказано, що регулярну заміну й ремонт зазначених вище речей забезпечує держава, що тримає в полоні. Крім того, військовополонені, які працюють, одержують належний одяг в усіх випадках, коли цього вимагає характер їхньої роботи. Термін «одяг» включає верхній одяг і є достатньо широким, щоб охоплювати інші предмети, такі як головні убори і рукавички, якщо це необхідно. Адаптація одягу до клімату також має важливе значення для того, щоб не допустити негативного впливу на здоров'я військовополонених. Зобов'язання держави, що тримає під вартою, залишається в силі, навіть якщо в'язні отримують додатковий одяг з інших джерел, таких як держава, від якої вони залежать або гуманітарні організації [19].

Стаття 27 також вимагає, щоб одяг і взуття були в «достатній» кількості. З досвіду МКЧХ з часів Другої світової війни, один комплект одягу є недостатнім і негативно впливає на інші права військовополонених, такі як право на чисте і здорове навколишнє середовище. Також неприйнятним для військовополонених є те, що вони змушені залишатися в нижній білизні або спальному одязі, поки їхній денний одяг чистять або ремонтують.

Також передбачається, що одяг, білизна та взуття, що надаються, повинні належно підходити кожній особі і відповідати клімату. У місцях, де клімат змінюється залежно від пори року, це означає, що одяг повинен бути адаптований або доповнений протягом усього періоду тримання під вартою [19].

Відповідно до ст. 90 IV Женевської конвенції передбачено, що після позбавлення волі інтернованим повинно бути надано можливість забезпечити себе необхідним одягом, взуттям та змінною білизною, а надалі можливість самозабезпечення речами, які вони потребують. Якщо інтерновані не мають необхідного одягу (потрібно враховувати кліматичні умови) і не мають можливості його дістати, держава, яка затримує, зобов'язана безоплатно забезпечити їм цей одяг. Одяг, яким держава, яка затримує, забезпечить інтернованих, чи зовнішні позначки на ньому не повинні мати образливого характеру чи викликати насміхання. Працівники отримають відповідні знаряддя праці, зокрема захисний одяг, якщо цього вимагає характер праці [20].

У Коментарі до ст. 90 зазначено, що на відміну від військовополонених, які повинні бути забезпечені одягом, білизною і взуттям державою, що тримає під вартою, цивільні інтерновані повинні забезпечувати себе власним одягом. Однак, це припущення не завжди може бути реалізоване на практиці, відповідно, Конвенція встановлює, що якщо вони не мають достатнього одягу, з урахуванням клімату, держава, що тримає під вартою, зобов'язана надати їм його безоплатно.

Положення про те, що одяг не повинен мати безглуздих або ганебних зовнішніх маркувань пов'язані зі статтею 27 Конвенції, в якій зазначено, що особи, які перебувають під захистом, мають право за будь-яких обставин на повагу до їхньої особи та їхньої честі [21].

Висновки. Таким чином, можемо підсумувати, що право на одяг закріплене в низці міжнародних актів з прав людини, як-от: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенція про права дитини1989 р., Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р. та ін. Однак, незважаючи на нормативне закріплення, право на одяг залишається недостатньо розробленим та «забутим», що має своїм наслідком відсутність чітких зобов'язань держав.

Варто зазначити, що хоча Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав не присвячував окремих загальних коментарів праву на одяг, він згадував його у контексті тлумачення інших прав та щодо певних категорій осіб, підкреслюючи його важливість для забезпечення їхнього добробуту, гідності та можливості повноцінної участі у житті суспільства. Це, зокрема, стосувалося питань потреб осіб з інвалідністю, людей похилого віку, забезпечення захисним одягом у сфері праці, а також включення витрат на одяг до соціальних виплат на дітей. Крім того, інші договірні органи ООН також фрагментарно висвітлювали окремі аспекти цього права, особливо щодо дітей з числа корінних народів, дітей-мігрантів, а також у контексті культурних прав і недискримінації.

Право на одяг виходить за межі потреби у забезпеченні одягом та включає в себе аспекти, пов'язані з гідністю, здоров'ям, культурними потребами, та захистом від дискримінації. Його реалізація нерозривно пов'язана з іншими правами людини, такими як право на життя, здоров'я, безпеку, самовираження та культурну ідентичність. Також, особлива увага приділена питанню щодо забезпеченню одягом в положеннях Женевських конвенцій, які чітко встановлюють обов'язки держав щодо надання достатнього, кліматично відповідного та не образливого одягу військовополоненим та інтернованим цивільним особам, наголошуючи на його значенні для здоров'я, гігієни та людської гідності.

Таким чином, попри важливість та закріплення в міжнародних нормах, право на одяг вимагає подальшої конкретизації, тлумачення та активної реалізації з боку держав і міжнародних органів, з тим щоб воно перестало бути «декларативним твердженням» і повноцінно сприяло забезпеченню гідного життєвого рівня та реалізації всіх прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини (резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.05.2025).
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 10.05.2025).
3. Agostina Latino.The Right to Dress in International Law as a Right in itself and as a Parameter on the Ridge between Freedom of Expression and Prohibition of Discrimination. *Athens Journal*

of Law. 2023. Vol. 9, Iss. 2. Pp. 229–244. URL: https://www.athensjournals.gr/law/2023-9-2-4-Latino.pdf (дата звернення: 10.05.2025).
4. Graham L. D. The right to clothing and personal protective equipment in the context of COVID-19. The International Journal of Human Rights. 2021. 26 (1). Pp. 30–49. URL: https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/13642987.2021.1874939?needAccess=true (дата звернення: 10.05.2025).
5. L. D. Graham. Reasserting the Right to Adequate Clothing in International Human Rights Law. *Human Rights Law Review.* 2024. Vol. 24, Iss. 1. Pp. 1–18. URL: https://doi.org/10.1093/hrlr/ngad039 (дата звернення: 10.05.2025).
6. Revised general guidelines regarding the form and contents of reports to be submitted by States parties under articles 16 and 17 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: note / by the Secretary-General, E/C.12/1991/1. URL: https://digitallibrary.un.org/record/ 126553?v=pdf (дата звернення: 10.05.2025).
7. Guidelines on treaty-specific documents to be submitted by States Parties under articles 16 and 17 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, E/C.12/2008/224. URL: https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=MNkMA0rhjWP8vZ1%2B7bds9ovHVRjCZdghZwIlI9HnpM5n6i%2By64RRGcVoYGdqu3PlSU4rC6t5yhf1NBFv3ppFWg%3D%3D (дата звернення: 10.05.2025).
8. The Committee on Economic, Social and Cultural Right General comment No. 5 (1994): Persons with disabilities. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/ Download.aspx?symbolno=INT%2FCESCR%2FGEC%2F4760&Lang=en (дата звернення: 10.05.2025).
9. The Committee on Economic, Social and Cultural Right General comment No. 6 (1995): The economic, social and cultural rights of older persons. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCESCR%2FGEC%2F6429&Lang=en (дата звернення: 10.05.2025).
10. The Committee on Economic, Social and Cultural Right General Comment No. 14 (2000) The right to the highest attainable standard of health (art. 12), E/C.12/2000/4. URL: https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=wvUvdr5F7oPc9U9jtL4vzxT0bkXJAF0SobC5h80gVDWMYU4kcfepsDGXnYGV%2BI%2BMnUkb%2FT5oKcl3zeam%2FMzcvA%3D%3D (дата звернення: 10.05.2025).
11. The Committee on Economic, Social and Cultural Right General Comment No. 19 The right to social security (art. 9), E/C.12/GC/19. URL: https://docstore.ohchr.org/SelfServices/ FilesHandler.ashx?enc=9GZn0leB8Vvyse%2B8DJku8PKve%2BKPlbfZBy4q2iEhDWTKruX19Jvnpbl3zEeYINhL%2BzyTCNp%2BlQWKHMcPgmDOcQ%3D%3D (дата звернення: 10.05.2025).
12. Committee on the Rights of the Child General Comment No. 11 (2009) Indigenous children and their rights under the Convention, CRC/C/GC/11. URL: https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=xiAfpcRdUaMDgAP2iB7QiVPAKR%2F3uqNMf8qyH24Ehn4Q15HT2z9qP46m2SQ2xAbOPK7mWTK9iMOPnKPZrWwZVQ%3D%3D (дата звернення: 10.05.2025).
13. Joint general comment No. 4 (2017) of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and No. 23 (2017) of the Committee on the Rights of the Child on State obligations regarding the human rights of children in the context of international migration in countries of origin, transit, destination and return, CMW/C/GC/4-CRC/C/GC/23. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g17/343/65/pdf/g1734365.pdf (дата звернення: 10.05.2025).
14. The Committee on the Elimination of Discrimination against Women General Recommendation No. 37 on Gender-related dimensions of disaster risk reduction in the context of climate change, CEDAW/C/GC/37. URL: https://docstore.ohchr.org/SelfServices/ FilesHandler.ashx?enc=87eK%2BdLwQE%2FWF14wcPJdAV8i1%2B%2BMzqDvExX%2Bp%2Fwr39giuW7Q7Dct06fl9RXE0EH0cousEDKJgTmoMb6qEg2Wxw%3D%3D (дата звернення: 10.05.2025).
15. The Committee on the Elimination of Discrimination against Women General recommendation No. 39 (2022) on the rights of Indigenous Women and Girls, CEDAW/C/GC/39. URL: https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=VLxKYiGGytJYkiyrc ZPYPcAYayiQ%2BniGj9Mk9Dr28CFxkvni3amZd%2BhWEmMuaofdFYU12KuLK7IIrP2HKMqc9w%3D%3D (дата звернення: 10.05.2025).
16. S. James, A. Feizbakhsh. The Right to Clothing in International Law, A Forgotten Right? *Journal of Legal Research*. 2024. V. 23, No. 59. Pp. 131–178. URL: https://jlr.sdil.ac.ir/ article_168526_d7cebf8ef2c98f2ec6599438c5e6f83d.pdf (дата звернення: 10.05.2025).
17. Antonescu M.V. Clothing: from "Subsistence Rights" to the Category of "Comfort and Well-being Rights". *Logos Universality Mentality Education Novelty, Section: Social Sciences*. 2016. V (1). Pp. 7–17. DOI: 10.18662/lumenss.2016.0501.0 (дата звернення: 10.05.2025).

18. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 10.05.2025).
19. Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949. Commentary of 2020. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949/article-27?activeTab= (дата звернення: 10.05.2025).
20. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.05.2025).
21. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. Commentary of 1958. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-90/commentary/1958?activeTab=1949GCs-APs-and-commentaries (дата звернення: 10.05.2025).

УДК 341
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.65

НАСЕЛЕННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ПОНЯТТЯ, КАТЕГОРІЇ І ПРАВОВИЙ СТАТУС

Шульга В.О.,
доктор філософії,
асистентка кафедри міжнародного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-2482-849X

Курпан А.А.,
студентка 2 курсу,
факультет слідчої та детективної діяльності
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Мусієнко Т.С.,
студентка 2 курсу,
факультет слідчої та детективної діяльності
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Шульга В.О., Курпан А.А., Мусієнко Т.С. Населення в міжнародному праві: поняття, категорії і правовий статус.

Стаття присвячена дослідженню населення в міжнародному праві, його поняття, категорій та правового статусу. Особливу увагу приділено аналізу чинної нормативно-правової бази, яка регулює правовідносини щодо різних категорій населення в міжнародному праві. У статті розглянуто ключові аспекти визначення правового статусу населення, включаючи класифікацію, громадянство, права людини та особливі категорії осіб. В умовах глобалізації та зростання міграційних процесів актуальними стають питання ефективного регулювання правового статусу різних категорій населення. Це досягається завдяки розробці міжнародних конвенцій, імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство та впровадженню спеціальних механізмів захисту прав вразливих груп.

Окремо розглянуто проблему визначення правового статусу таких категорій населення як біженці, апатриди та інші. Баланс між суверенітетом держав і дотриманням міжнародних стандартів прав людини є критично важливим для забезпечення ефективного захисту прав населення. Проаналізовано міжнародний досвід держав та практику міжнародних організацій, які впровадили сучасні механізми захисту прав різних категорій населення, зокрема спеціалізовані інституції ООН, регіональні системи захисту прав людини та двосторонні міждержавні угоди. Адаптація цих практик різними державами є важливим напрямом розвитку міжнародного права, враховуючи тенденції до універсалізації стандартів прав людини.

У статті запропоновано конкретні рекомендації щодо вдосконалення міжнародно-правового регулювання статусу населення. Серед них – розвиток міжнародних механізмів захисту прав людини, гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, посилення відповідальності держав за порушення прав населення і підвищення ефективності міжнародних інституцій, які займаються захистом прав різних категорій населення. Окрему увагу приділено створенню дієвих міжнародних процедур, які дозволяють мінімізувати ризики порушення прав людини.

Зроблено висновок, що впровадження зазначених змін сприятиме забезпеченню ефективного захисту прав різних категорій населення, що, своєю чергою, дозволить підвищити рівень дотримання міжнародних стандартів прав людини у глобальному масштабі.

Ключові слова: населення, громадянство, правовий статус, закон.

Shulha V.O., Kurpan A.A., Musiienko T.S. Population in international law: concept, categories and legal status.

The article is devoted to the study of population in international law, its concept, categories, and legal status. Special attention is paid to the analysis of the current legal framework regulating legal

relations regarding different categories of population in international law. The article examines key aspects of determining the legal status of population, including classification, citizenship, human rights, and special categories of persons. In the context of globalization and growing migration processes, issues of effective regulation of the legal status of different categories of population become increasingly relevant. This is achieved through the development of international conventions, implementation of international standards into national legislation, and introduction of special mechanisms to protect the rights of vulnerable groups.

The article separately addresses the problem of determining the legal status of such categories of population as refugees, stateless persons, and others. The balance between state sovereignty and compliance with international human rights standards is critically important for ensuring effective protection of population rights. The international experience of states and the practice of international organizations that have implemented modern mechanisms for protecting the rights of various categories of population are analyzed, including specialized UN institutions, regional human rights protection systems, and bilateral interstate agreements. Adaptation of these practices by different states is an important direction in the development of international law, considering trends toward the universalization of human rights standards.

The article offers specific recommendations for improving the international legal regulation of population status. These include the development of international mechanisms for human rights protection, harmonization of national legislation with international standards, strengthening state responsibility for violations of population rights, and improving the effectiveness of international institutions involved in protecting the rights of different categories of population. Special attention is paid to creating effective international procedures that minimize the risks of human rights violations.

The conclusion is made that the implementation of these changes will contribute to ensuring effective protection of the rights of various categories of population, which, in turn, will enhance compliance with international human rights standards on a global scale.

Key words: population, citizenship, legal status, law.

Постановка проблеми. Населення як одна з основоположних категорій міжнародного права відіграє ключову роль у формуванні сучасної системи міжнародних відносин. Актуальність дослідження поняття населення та його категорій обумовлена стрімкими глобалізаційними процесами, посиленням міграційних потоків та трансформацією усталених концепцій громадянства. В умовах геополітичних змін, збройних конфліктів та гуманітарних криз, міжнародно-правове регулювання статусу різних категорій населення набуває особливого значення для забезпечення дотримання фундаментальних прав людини та підтримання міжнародного правопорядку.

Сучасні виклики міжнародного права, пов'язані з проблемами апатридів, біженців, внутрішньо переміщених осіб, трудових мігрантів та інших вразливих категорій населення, вимагають комплексного та систематизованого підходу до розуміння правової природи населення як міжнародно-правової категорії. Особливої гостроти набувають питання захисту прав населення окупованих територій, що підкреслює необхідність удосконалення теоретико-правових засад міжнародно-правового регулювання статусу населення.

Мета дослідження: визначення поняття населення в міжнародному праві та систематизація його категорій відповідно до сучасних тенденцій розвитку міжнародних відносин.

Стан опрацювання проблематики. Фундаментальні підходи до розуміння поняття населення в міжнародному праві були закладені в роботах класиків міжнародно-правової думки, таких як Г. Гроцій, Е. де Ваттель. У сучасній міжнародно-правовій науці різні аспекти правового статусу населення досліджували Дж. Кроуфорд, А. Пеллет. Особливу увагу питанням громадянства та апатризму приділили такі вчені як П. Вейс, Р. Дженнінгс, А. Едвардс, М. Гібні. У вітчизняній науці міжнародного права проблематика правового статусу населення досліджувалася в роботах М. Баймуратова, О. Буткевич, В. Буткевича тощо. Незважаючи на значну кількість наукових праць з окремих аспектів правового статусу населення, комплексне дослідження поняття й категорій населення в контексті сучасних викликів міжнародного права з урахуванням новітніх тенденцій розвитку міжнародних відносин залишається актуальним напрямом наукового пошуку. У сучасній науці міжнародного права відчувається нестача системних досліджень, присвячених формуванню цілісної концепції розуміння населення як міжнародно-правової категорії, що обумовлює необхідність подальшого наукового опрацювання даної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Формування концепції населення як міжнародно-правової категорії пройшло тривалий шлях розвитку, відображаючи трансформацію підходів до розуміння держави, суверенітету та міжнародної правосуб'єктності. В античні часи та середньовіччі питання населення розглядалися переважно крізь призму належності до певної спільноти або підданства

монарху, не маючи чіткого міжнародно-правового виміру. Значний вплив на розвиток концепції населення справили праці Г. Гроція, який вперше обґрунтував необхідність захисту прав населення під час військових конфліктів.

У XVII-XVIII століттях формування вестфальської системи міжнародних відносин сприяло утвердженню зв'язку між населенням і територією як основними елементами державності.

Суттєвий прорив у розвитку міжнародно-правової концепції населення відбувся на початку XX століття з утворенням Ліги Націй та прийняттям перших міжнародних договорів щодо захисту прав національних меншин. Саме в цей період відбувається поступовий перехід від об'єктного до суб'єктного сприйняття населення в міжнародному праві. Важливим етапом становлення міжнародно-правової концепції населення стало утворення першої міжнародної організації з питань біженців – Верховного комісаріату у справах біженців при Лізі Націй.

Сучасний етап розвитку концепції населення в міжнародному праві розпочався після Другої світової війни зі створенням ООН та прийняттям основоположних міжнародних документів з прав людини. У цей період відбулось остаточне утвердження гуманістичного підходу до розуміння населення як сукупності індивідів, що володіють невід'ємними правами та свободами. Прийняття Загальної декларації прав людини 1948 року заклало фундамент для формування сучасного розуміння правового статусу різних категорій населення.

У сучасному міжнародному праві, як і у національному законодавстві більшості країн світу, відсутнє точне й однозначне визначення терміна «населення», хоча це поняття часто використовується у міжнародно-правових документах. Зазвичай населення трактується як сукупність осіб, що мешкають на території певної держави або її адміністративно-територіального підрозділу. Саме ця ознака суттєво відрізняє категорію «населення» від споріднених понять, таких як «нація», «народ» чи «етнос», які передбачають певну єдність, переважно історичну, соціальну, культурну чи мовну.

У контексті міжнародного права населенням вважають сукупність осіб, які в даний момент перебувають на території конкретної держави та підлягають її юрисдикції. Структура населення будь-якої держави включає такі основні групи осіб:

- громадяни;
- іноземці;
- особи без громадянства (апатриди);
- особи з множинним громадянством (поліпатриди, біпатриди);
- біженці;
- вимушені переселенці.

Розглянемо детальніше кожну групу осіб, що входять до складу населення. *Громадянство* є фундаментальним інститутом міжнародного права, що визначає стійкий політико-правовий зв'язок особи з державою. Цей зв'язок виражається у взаємних правах та обов'язках, які забезпечують повну правосуб'єктність особи в межах конкретної держави. Громадяни становлять основну категорію населення держави, яка користується найширшим спектром прав і свобод.

Правовий статус громадян базується на принципах суверенного права держави визначати власне громадянство та неприпустимості свавільного позбавлення громадянства. Згідно з Загальною декларацією прав людини 1948 року, «кожна людина має право на громадянство» [1, ст. 15], а Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року закріплює право кожної дитини на набуття громадянства [2, ст. 24].

Європейська конвенція про громадянство 1997 року визначає громадянство як «правовий зв'язок між особою та державою без зазначення етнічного походження особи» [3]. У міжнародному праві сформувалися основні принципи щодо громадянства:

1. Принцип ефективного громадянства, сформульований у рішенні Міжнародного суду ООН у справі Ноттебома (1955 р.), згідно з яким визнається громадянство, що базується на реальному зв'язку особи з державою [4].

2. Принцип запобігання безгромадянству, закріплений у Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року [5].

3. Принцип рівності статей щодо набуття, зміни чи збереження громадянства, відображений у Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року [6].

У міжнародному праві визнаються два основні способи набуття громадянства при народженні: принцип «права крові» (jus sanguinis), коли громадянство дитини визначається громадянством батьків, та принцип «права ґрунту» (jus soli), коли вирішальним чинником є місце народження на території держави. Більшість держав застосовують комбінований підхід із переважанням одного з принципів.

Громадяни користуються повнотою політичних прав, включаючи виборчі права, право на державну службу, право на дипломатичний захист за кордоном. Водночас вони несуть особливі

обов'язки перед державою, наприклад, військовий обов'язок, сплата податків тощо. Державне законодавство може передбачати різні способи натуралізації іноземців, встановлюючи вимоги щодо терміну проживання, знання мови, відсутності кримінального минулого тощо.

Одним із ключових напрямів розвитку міжнародно-правового регулювання статусу громадян є формування єдиних підходів до набуття та втрати громадянства. Це передбачає гармонізацію національних законодавств щодо підстав набуття громадянства (зокрема, за народженням, натуралізацією, в результаті укладення шлюбу тощо), а також уніфікацію процедур його втрати. Особливої актуальності набуває питання розробки універсальних критеріїв «належного зв'язку» особи з державою як підстави для отримання громадянства.

Новим є і розвиток концепції європейського громадянства та інших форм наднаціонального громадянства. Європейське громадянство, запроваджене Маастрихтським договором 1992 р., стало унікальним прикладом наднаціонального громадянства [7]. Можливими напрямами розвитку цієї концепції є розширення каталогу прав, що надаються європейським громадянам, посилення механізмів захисту прав європейських громадян, поширення досвіду європейського громадянства на інші регіональні інтеграційні об'єднання.

Іноземці становлять особливу категорію населення, чий правовий статус визначається як внутрішнім законодавством держави перебування, так і міжнародно-правовими нормами. Іноземцями вважаються особи, які не мають громадянства держави перебування, але мають громадянство іншої держави. Їхній статус характеризується поєднанням елементів національного та міжнародного правового регулювання.

Історично правовий режим іноземців еволюціонував від повної безправності через надання мінімальних прав до сучасної концепції гарантування основних прав людини незалежно від громадянства. У міжнародному праві сформувалися три основні режими правового статусу іноземців:

1. Національний режим – передбачає надання іноземцям такого ж обсягу прав, свобод і обов'язків, який мають громадяни держави перебування (за винятком політичних прав та деяких інших обмежень).

2. Режим найбільшого сприяння – гарантує іноземцям ті самі права і привілеї, які надаються громадянам будь-якої третьої держави.

3. Спеціальний режим – встановлює особливі правила для іноземців, відмінні від правил для власних громадян та громадян інших держав.

Міжнародно-правовий статус іноземців закріплений у низці універсальних міжнародних документів, зокрема в Декларації про права людини стосовно осіб, які не є громадянами країни, в якій вони проживають, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1985 році. Цей документ підтверджує, що «іноземці користуються правом на життя і особисту недоторканність, правом на рівність перед судами, правом на свободу думки, совісті і релігії, правом на збереження своєї мови, культури і традицій» тощо [8].

Важливим напрямком розвитку міжнародно-правового регулювання статусу іноземців є вдосконалення міжнародно-правових механізмів інтеграції іноземців. Досвід багатьох країн демонструє, що успішна інтеграція сприяє соціальній згуртованості та економічному розвитку. Тому можна очікувати формування більш чітких міжнародних стандартів щодо забезпечення доступу іноземців до освіти, охорони здоров'я, ринку праці та соціального захисту, а також протидії дискримінації.

Цифрова трансформація створює нові можливості та виклики для регулювання статусу іноземців. Розвиток електронних систем ідентифікації, цифрових віз та дозволів на роботу може спростити адміністративні процедури та зменшити бюрократичні бар'єри. Водночас це породжує питання захисту персональних даних іноземців та недискримінаційного доступу до цифрових послуг

Аполідами (особами без громадянства) є особи, яких жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїми громадянами. Безгромадянство може виникати внаслідок колізії законів про громадянство різних держав, зміни державних кордонів, розпаду держав, дискримінаційних практик позбавлення громадянства, а також у випадку народження дітей у батьків-аполідів.

Відсутність громадянства ставить особу в надзвичайно вразливе становище, обмежуючи її доступ до основних прав і свобод. Усвідомлюючи цю проблему, міжнародне співтовариство прийняло низку документів, спрямованих на захист прав аполідів та скорочення безгромадянства:

1. Конвенція про статус апатридів 1954 року встановлює мінімальний стандарт поводження з особами без громадянства, гарантуючи їм основні права людини, свободу віросповідання, доступ до освіти, житла, соціального забезпечення, працевлаштування, а також право на особисті документи [9].

2. Конвенція про скорочення безгромадянства 1961 року зобов'язує держави-учасниці надавати громадянство особам, народженим на їхній території, які інакше стали б аполідами, та забороняє позбавлення громадянства, якщо це призведе до безгромадянства [5].

Сучасними тенденціями в галузі регулювання статусу аполідів є спрощення процедур натуралізації для осіб без громадянства, надання їм спеціальних проїзних документів та посвідчень особи, а також розвиток механізмів визначення статусу аполіда.

Незважаючи на існування міжнародних договорів, спрямованих на зменшення кількості осіб без громадянства, проблема безгромадянства залишається гострою. Для поліпшення міжнародно-правового регулювання цього статусу можна зробити розширення кола держав-учасниць конвенцій про статус апатридів та скорочення безгромадянства, удосконалити процедури визначення статусу особи без громадянства, розробити ефективні механізми набуття громадянства апатридами; запровадити міжнародні стандарти щодо запобігання безгромадянству внаслідок правонаступництва держав тощо.

Біпатридами (поліпатридами) називають осіб, які одночасно мають громадянство двох або більше держав. Явище множинного громадянства виникає внаслідок колізії законодавств різних держав про громадянство, зокрема при застосуванні принципів «права крові» та «права ґрунту», або внаслідок натуралізації без відмови від попереднього громадянства.

Правовий статус біпатридів характеризується особливою складністю, оскільки до них одночасно застосовуються норми законодавства всіх держав, громадянством яких вони володіють. Це створює низку проблем, пов’язаних із виконанням військового обов’язку, оподаткуванням, дипломатичним захистом тощо.

Міжнародне право традиційно негативно ставилось до множинного громадянства, про що свідчить Гаазька конвенція про деякі питання, що стосуються колізії законів про громадянство 1930 року, яка проголошувала ідеал «одна особа – одне громадянство». Конвенція встановила, що особа, яка має громадянство двох або більше держав, може розглядатися кожною з цих держав як її громадянин, але третя держава має визнавати лише одне громадянство – або громадянство країни постійного проживання, або громадянство країни, з якою особа найбільш тісно пов’язана [10]. Однак у другій половині XX століття підхід до множинного громадянства поступово змінився. Європейська конвенція про громадянство 1997 року визнала право держав самостійно вирішувати питання про допустимість множинного громадянства [3]. У сучасному світі зростає кількість держав, які допускають множинне громадянство або не вимагають відмови від попереднього громадянства при натуралізації.

Біпатриди користуються правами і виконують обов’язки громадян у кожній з держав, громадянством яких вони володіють. Водночас на міжнародному рівні діє принцип ефективного громадянства, який дозволяє в разі колізій визначити, яке з громадянств має пріоритет у конкретних правовідносинах.

Отже, питання множинного громадянства стає все більш актуальним у контексті зростаючої мобільності населення. Якщо раніше більшість держав негативно ставилися до подвійного громадянства, то сьогодні спостерігається тенденція до його поступового визнання. Перспективним напрямом розвитку міжнародно-правового регулювання у цій сфері є розробка універсальних стандартів щодо визначення ефективного громадянства особи, регулювання виконання військового обов’язку особами з множинним громадянством, податкових зобов’язань осіб з множинним громадянством, дипломатичного захисту осіб з множинним громадянством.

Біженці формують одну з найвразливіших категорій населення в міжнародному праві. Згідно з Конвенцією про статус біженців 1951 року та Протоколом щодо статусу біженців 1967 року, біженцем вважається особа, яка «через обґрунтований страх переслідування за ознаками раси, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може чи не бажає користуватися захистом цієї країни внаслідок такого страху» [11].

Ключовими елементами цього визначення є:

- наявність обґрунтованого страху переслідування;
- перебування за межами країни громадянської належності або постійного проживання;
- неможливість або небажання користуватися захистом країни походження.

Конвенція 1951 року закріплює фундаментальний принцип невисилання (non-refoulement), що забороняє повертати біженців у країни, де їм загрожує переслідування [12]. Цей принцип набув статусу норми міжнародного звичаєвого права і є обов’язковим для всіх держав, незалежно від їхньої участі в Конвенції.

Крім загальновизнаного конвенційного визначення, в регіональних документах запроваджено розширені тлумачення поняття «біженець». Так, Конвенція Організації африканської єдності з конкретних аспектів проблеми біженців в Африці 1969 року та Картахенська декларація про біженців 1984 року (для Латинської Америки) включають до категорії біженців осіб, які залишили свою країну через зовнішню агресію, окупацію, іноземне панування, масові порушення прав людини або інші обставини, що серйозно порушують громадський порядок [13, с. 97, с. 223]

Правовий статус біженців включає такі базові права: право на невисилання, на недискримінацію, на свободу пересування, на працю та соціальне забезпечення, на освіту, на доступ до судів, на отримання проїзних та ідентифікаційних документів.

Процедура визначення статусу біженця передбачає індивідуальний розгляд кожної заяви уповноваженими органами держави притулку або УВКБ ООН. У ситуаціях масового напливу біженців може застосовуватися прискорена процедура «prima facie» визнання статусу біженця для цілих груп осіб.

Міграційна криза, що охопила світ в останні роки, виявила недосконалість існуючих міжнародно-правових механізмів захисту біженців. Більша увага починає приділятися адаптації визначення поняття «біженець» до сучасних реалій (зокрема, включення до нього осіб, які тікають від екологічних катастроф, економічних криз тощо), розробці механізмів розподілу відповідальності між державами щодо прийому та облаштування біженців, удосконаленню процедур визначення статусу біженця; посиленню гарантій невислання біженців до країн, де їм загрожує переслідування, тощо.

Вимушені переселенці (внутрішньо переміщені особи, ВПО) — це особи або групи осіб, які були змушені покинути свої домівки або місця постійного проживання внаслідок збройного конфлікту, ситуацій загального насильства, порушень прав людини, стихійних лих або техногенних катастроф, але не перетнули міжнародно визнаний державний кордон. На відміну від біженців, ВПО залишаються під юрисдикцією своєї держави, яка несе основну відповідальність за їхній захист.

Правовий статус внутрішньо переміщених осіб регулюється насамперед національним законодавством держави їхнього громадянства або постійного проживання. На міжнародному рівні ключовим документом є Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення, схвалені Комісією ООН з прав людини у 1998 році. Цей документ не є юридично обов'язковим, але відображає норми міжнародного права, що застосовуються до ВПО, та служить орієнтиром для держав у розробці національного законодавства [15].

Керівні принципи визначають, що ВПО користуються тими самими правами і свободами, що й інші особи в їхній країні, без дискримінації. Вони мають право на захист від насильства, право на свободу пересування, право на визнання правосуб'єктності, право на отримання документів, право на освіту, право на адекватний рівень життя тощо.

Хоча ВПО залишаються громадянами своєї держави і формально користуються всіма правами громадян, їхнє становище часто характеризується особливими труднощами у реалізації цих прав через втрату документів, майна, джерел доходу, соціальних зв'язків тощо. Тому в багатьох державах запроваджуються спеціальні механізми захисту ВПО, включаючи системи реєстрації, надання тимчасового житла, соціальної допомоги, сприяння в працевлаштуванні та інтеграції.

За даними Центру моніторингу внутрішнього переміщення (IDMC), на кінець 2023 року у світі налічувалося близько 71,1 мільйона внутрішньо переміщених осіб, з яких понад 62,5 мільйона — внаслідок конфліктів і насильства, а решта — внаслідок стихійних лих. Найбільша кількість ВПО зосереджена в Сирії, Демократичній Республіці Конго, Колумбії, Ємені, Сомалі та Україні.

Ключовими викликами у сфері захисту ВПО залишаються забезпечення довготривалих рішень щодо їхнього становища (повернення, місцева інтеграція або переселення в іншу частину країни), доступ до компенсації за втрачене майно, а також запобігання нових випадків вимушеного переміщення шляхом врегулювання конфліктів та зміцнення потенціалу держав у сфері запобігання та реагування на стихійні лиха

Перспективою розвитку міжнародного права у сфері захисту ВПО є посилення юридично обов'язкової сили відповідних норм. Хоча Керівні принципи ООН виступають орієнтиром для держав, вони мають рекомендаційний характер. Тому актуальним залишається питання розробки універсальної конвенції щодо статусу ВПО, яка б закріпила чіткі зобов'язання держав та механізми контролю за їх виконанням. Також актуальним питанням є і вдосконалення механізмів відповідальності за порушення прав ВПО. Міжнародне кримінальне право має приділяти більше уваги злочинам, пов'язаним із примусовим переміщенням населення. Водночас, цивільно-правові механізми компенсацій та реституцій для ВПО потребують розробки та впровадження на міжнародному рівні.

Висновки. Таким чином, правове регулювання статусу різних категорій населення є складною системою норм національного та міжнародного права, що постійно розвивається відповідно до викликів глобалізації, міграційних процесів і політичних змін у світі. Ефективність правового регулювання статусу населення залежить від узгодженості національного законодавства з міжнародними стандартами та здатності правової системи адаптуватися до нових викликів.

У процесі дослідження поняття «населення» в міжнародному праві встановлено, що воно розглядається як важлива категорія у контексті державного суверенітету, прав людини, міжнародного гуманітарного та міграційного права.

Систематизація категорій населення дозволила виокремити ключові групи, що мають специфічний міжнародно-правовий статус: громадяни, іноземці, особи без громадянства (апатриди); осо-

би з множинним громадянством (поліпатриди, біпатриди); біженці, внутрішньо переміщені особи. Аналіз сучасних тенденцій міжнародних відносин свідчить про зростаюче значення таких питань, як масова міграція, подвійне громадянство, зміна демографічного складу населення через глобалізаційні процеси та збройні конфлікти. Це вимагає подальшого удосконалення міжнародно-правового регулювання статусу різних категорій населення, забезпечення ефективного механізму захисту прав осіб, які змінюють місце проживання чи перебувають у ситуаціях уразливості.

Таким чином, поняття «населення» у міжнародному праві має бути осмислене в динаміці – з урахуванням політичних, соціальних і правових змін, що впливають на статус і права людей у межах і поза межами національних кордонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини: Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 25.04.2025).
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966: станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.04.2025).
3. Європейська конвенція про громадянство: Конвенція Ради Європи від 06.11.1997 № ETS N 166: станом на 27 трав. 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004#Text (дата звернення: 25.04.2025).
4. Рішення у справі Міжнародного Суду ООН «Справа Ноттебома» (Ліхтенштейн проти Гватемали) від 05.04.1955 р. URL: https://www.icjcij.org/public/files/case-related/18/018-19550406-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 25.04.2025).
5. Конвенція про скорочення безгромадянства: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 30.08.1961: станом на 11 січ. 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_240#Text (дата звернення: 25.04.2025).
6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 18.12.1979: станом на 6 жовт. 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 25.04.2025).
7. Договір про Європейський Союз: Договір Європ. Союзу від 07.02.1992: станом на 13 груд. 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text (дата звернення: 25.04.2025).
8. Резолюція 40/144 Генеральної Асамблеї ООН від 13 грудня 1985 року «Декларація про права людини щодо осіб, які не є громадянами країни, в якій вони проживають»: Резолюція Орг. Об'єдн. Націй від 13.12.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_227#Text (дата звернення: 25.04.2025).
9. Конвенція про статус апатридів : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 28.09.1954: станом на 11 січ. 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_232#Text (дата звернення: 25.04.2025).
10. Конвенція, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство: Конвенція Ліги Націй від 12.04.1930. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_218#Text (дата звернення: 25.04.2025).
11. Протокол щодо статусу біженців: Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1967: станом на 10 січ. 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363#Text (дата звернення: 25.04.2025).
12. Конвенція про статус біженців: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 28.07.1951: станом на 10 січ. 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 25.04.2025).
13. Кухтик С.В., Деркаченко Ю. Імміграція та адвокація прав біженців і внутрішньо переміщених осіб. Київ, 2018. 445 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_2_copy.pdf (дата звернення: 25.04.2025).
14. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення (Guiding Principles on Internal Displacement): Орг. Об'єдн. Націй від 17.04.1998 URL: https://www.ohchr.org/ Documents/ Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf (дата звернення: 25.04.2025).

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.5+179.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.66

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРИСЯГИ

Кравчук О.О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор КПІ ім. Ігоря Сікорського,
суддя Вищого антикорупційного суду
ORCID: 0000-0002-7844-2381

Остащук І.Б.,
доктор філософських наук, професор,
професор Українського гуманітарного інституту
ORCID: 0000-0002-6115-0884

Кравчук О.О., Остащук І.Б. Відповідальність за порушення присяги.
У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз відповідальності за порушення присяги в Україні та інших країнах. Вказується, що присяга належить водночас до правової та етичної сфер, і нині залишається важливим аксіологічним елементом забезпечення функціонування окремих соціальних і державних інститутів. Зазначається, що незалежно від процедури її складення, присяга зобов'язує особу дотримуватися обіцянки, наведеної у ній; на дійсність присяги не впливає те, що особа, яка склала її, не вірить у Бога або не приймає аксіологічної важливості присяги, адже обов'язок говорити правду чи інший підтверджений присягою обов'язок має насамперед утилітарне значення. Наголошується, що відповідальність за порушення присяги теж залежить не від процедури або ритуалу присяги, а від факту складання присяги, наявності її підписаного тексту (якщо це передбачено), і від факту її дотримання або порушення. Автори вказують, що відповідальність – категорія, яка визначає здатність людини оцінювати свої дії з точки особистого сумління, прийнятої системи моральних принципів, а також усвідомлення правових наслідків власних рішень, що, зокрема, виражається в текстах і невербальних жестах присяг. Визначено, що за порушення присяг у різних країнах може наступати політична, а також дисциплінарна, кримінальна та інша юридична відповідальність. Наводяться приклади щодо дисциплінарної відповідальності судових юристів за порушення присяги. Констатовано, що відповідальність за введення в оману суду чи іншого уповноваженого органу, зокрема неправдиві показання під присягою, настає не за результатами присяги, а як наслідок саме завідомо неправдивих показань. Визначено, що в країнах загального права інститут присяги більш розвинутий, прийняті спеціальні окремі закони про присяги; як правило передбачена кримінальна відповідальність за такий традиційний (історичний) склад правопорушення (злочину) як порушення присяги або кривоприсяга (perjury); водночас у кримінальному законодавстві, як правило, доволі детально описується, в яких конкретно діяннях полягає кривоприсяга, і під цим терміном, по суті, розуміються декілька різних правопорушень, але не будь-яке порушення будь-якої присяги підпадатиме під відповідні визначення.

Ключові слова: посадова присяга, судова присяга, кривоприсяга, введення в оману суду, неправдиві показання, юридична відповідальність, дисциплінарна відповідальність, кримінальна відповідальність, політична відповідальність.

Kravchuk O.O., Ostashchuk I.B. Liability for violation of the oath.
The article provides a comparative legal analysis of liability for breach of oath in Ukraine and other countries. The oath belongs to the legal and ethical spheres at the same time. Today, the oath remains an important axiological element of ensuring the functioning of certain social and state institutions. Regardless of the procedure for taking it, the oath obliges a person to keep the promise contained therein. The fact that the person who took the oath does not believe in God or does not accept the axiological importance of the oath does not affect the validity of the oath. After all, the obligation to tell the truth or any other duty confirmed by an oath is in fact of utilitarian value. Liability for violation

of the oath also does not depend on the procedure or ritual of the oath. Liability depends on the fact of taking an oath, the presence of its signed text (if applicable), and the fact of its observance or violation. Responsibility is a category that determines a person's ability to evaluate his or her actions from the point of view of personal conscience, the accepted system of moral principles, and awareness of the legal consequences of his or her own decisions. This, in particular, is expressed in the texts and non-verbal gestures of oaths. Political, as well as disciplinary, criminal and other legal liability may be imposed for breach of oaths in different countries. The authors provide examples of disciplinary liability of judicial lawyers for breach of oath. Liability for misleading a court or other authorized body, including false testimony under oath, does not arise as a result of the oath, but as a result of knowingly false testimony. The institution of oath is more developed in common law countries. Special separate statutes on oaths (oath acts) are adopted there. As a rule, criminal liability for such a traditional (historical) offense (crime) as breach of oath or perjury is provided in such countries. At the same time, criminal legislation, as a rule, now describes in some detail what specific acts constitute perjury. In fact, this term refers to several different offenses. Not every violation of any oath will fall within these definitions.

Key words: official oath, judicial oath, perjury, misleading the court, false testimony, legal liability, disciplinary liability, criminal liability, political liability.

Постановка проблеми. Присяга – один із найбільш помітних феноменів у його історичному й сучасному проявах. Присяга має не тільки символічний та інавгураційний виміри (що апелює передусім до сумління, відповідальності людини й усвідомлення обов'язку перед суспільством), але й цілком утилітарне значення: вона спрямована на забезпечення належного функціонування відповідних соціальних інститутів (зокрема, органів влади, посаду в яких обіймає особа, що складає присягу, суду, говорити правду якому обіцяє свідок, тощо). І саме тому що дотримання присяги в певних сферах є для суспільства особливо важливим, воно підпадає під правову охорону. Порушення присяги в певних випадках може тягнути відповідальність. Це може бути політична відповідальність для глави держави, очільника або члена уряду, члена (депутата) парламенту чи органу місцевого самоврядування, дисциплінарна відповідальність для представника професії або посади, що передбачає професійну чи посадову присягу, інша юридична відповідальність (зокрема, найсуворіші кримінальні покарання) за завідомо неправдиві свідчення під присягою.

Стан опрацювання проблематики. Питання відповідальності за порушення присяги торкались у своїх роботах Д. Аббасова, П. Барара, Д. Кухнюк, Г. Макбейн, В. Навроцька, М. Савчин, М. Хавронюк, автори цієї статті та інші правники.

Метою цієї статті є порівняльно-правовий аналіз відповідальності за порушення присяги в Україні та інших країнах.

Виклад основного матеріалу. Щодо політичної відповідальності, то йдеться про рішення, що приймаються політичними органами або шляхом виборів. Михайло Савчин зазначає, що чесність у політичній діяльності означає певну послідовність при вчиненні дій відповідно до постулатів, які проголошуються [1]. Якщо політичний керівник (лідер) певного рівня вважає, що підлеглий порушив присягу, то він може зажадати його відставки. В окремих випадках може йтися про процедуру імпічменту (дострокового припинення повноважень) із політичної посади (законодавство може встановлювати порядок реалізації цих повноважень та необхідні гарантії). Також припускається, що коли обраний посадовець не дотримується присяги (за оцінкою виборців), то на наступних виборах вони його повторно не оберуть. Так, автори Науково-практичного коментаря 2024 р. до Конституції України (за заг. ред. Р.О. Стефанчука й В.О. Петришина) зазначають, що недотримання депутатом загальнонаціонального представницького органу присяги на вірність народу, який його обрав, є підставою для притягнення парламентарія до політичної відповідальності шляхом відмови в підтриманні його кандидатури на наступних парламентських виборах [2].

У 2023–2024 роках напередодні чергових виборів Президента США набула широкої відомості стаття 3 Поправки XIV до Конституції США. Згідно з нею, особа, яка попередньо склала посадову присягу як член Конгресу або як посадова особа Сполучених Штатів, або як член законодавчого органу штату, або як виконавча чи судова посадова особа будь-якого штату щодо підтримки Конституції США, взяла участь у повстанні проти США чи надавала допомогу їх ворогам, – не може бути сенатором чи представником у Конгресі, чи виборцем Президента та Віце-Президента, а також займати будь-яку посаду (цивільну чи військову) США чи будь-якого штату [3]. З посиланням на це положення, на старті передвиборної кампанії на виборах Президента США 2024 р., Верховний суд Штату Колорадо наказав секретарю штату виключити колишнього президента Дональда Трампа як кандидата з первинних виборів республіканців у штаті й ігнорувати будь-які голоси, які виборці Колорадо могли б віддати за нього. Це рішення було переглянуто Верховним Судом США, який установив, що відповідальність за застосування статті 3 Поправки XIV нале-

жить Конгресу, а не окремим штатам. Відповідно, рішення Верховного Суду Штату Колорадо було скасовано [4].

Щодо дисциплінарної відповідальності, то професійні кодекси, правила й законодавство для різних професій передбачають різні санкції і процедури притягнення до відповідальності за дисциплінарні проступки. Оскільки професійні й посадові присяги містять доволі загальні зобов'язання, то майже будь-яке порушення (навіть дрібне) може бути буквально розтлумачене як порушення присяги. Тому майже завжди, коли йдеться про притягнення до дисциплінарної відповідальності в професіях, що передбачають професійні й посадові присяги, мається на увазі, що відповідна особа складала присягу і перебуває під її дією. Фактично ж дисциплінарні правила різних професій, як правило, передбачають конкретні види відповідальності за конкретні види правопорушень, що, безумовно, різняться за тяжкістю та наслідками, котрі оцінюються відповідними дисциплінарними органами, що мають певну дискрецію в застосуванні можливих санкцій. Десь конкретний дисциплінарний проступок може офіційно трактуватися як порушення присяги, а в інших випадках присяга в назві і юридичному складі правопорушення не згадується. При серйозних дисциплінарних проступках (серйозних порушеннях присяги) може йти мова про виключення з професії та/або звільнення з посади, при більш дрібних (які не потягнули тяжких наслідків) та/або вчинених уперше, можуть передбачатися менш суворі заходи (попередження, догани, штрафи).

Однак, часом зустрічаються й випадки, коли порушення присяги є безпосередньою офіційною юридичною підставою для притягнення до відповідальності. Наприклад, порушення суддею присяги до 2016 р. було передбачено Конституцією України як одна із підстав для звільнення судді з посади. Європейський Суд з прав людини в п. 79, 173–174 відомого рішення у справі Олександр Волков проти України, покликаючись на рішення Венеційської комісії, вказав на те, що до 15 травня 2010 року матеріальне право не містило будь-якого опису «порушення присяги»; основа для тлумачення меж зазначеного порушення була взята з тексту присяги судді, що надавав широкі можливості тлумачення такого правопорушення, як «порушення присяги». Конкретизація поняття «порушення присяги» у новому законодавстві також залишає дисциплінарному органу широку свободу розсуду з цього питання. У п. 181, 185 зазначеного рішення Європейський Суд вказав, що необхідні процедурні гарантії, які б могли запобігти свавільному застосуванню відповідного матеріального законодавства, не були запроваджені; національне законодавство не передбачало будь-яких обмежень строків ініціювання та здійснення провадження щодо судді за «порушення присяги»; можна навіть припустити, що будь-яка провина судді, яка мала місце у будь-який момент протягом його професійної кар'єри (а загалом, суддя повинен дотримуватися певних правил поведінки не лише в професійному, але й в особистому житті [5; 6]), за бажанням, могла бути розтлумачена дисциплінарним органом як достатня фактична підстава для обвинувачення у вчиненні такого дисциплінарного правопорушення як «порушення присяги» та призвести до звільнення його з посади. Європейським Судом зроблено висновок про те, що чинне національне законодавство не відповідало вимогам передбачуваності й належного захисту від свавілля [7].

Зазначене рішення Європейського Суду було враховано, і після судової реформи 2016 р. в Конституції України відсутня така підстава для звільнення як порушення суддею присяги. Натомість, передбачена більш конкретна підстава для звільнення: вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді.

Незважаючи на такі зміни на конституційному рівні, закон установлює обов'язок судді дотримуватися присяги. Складення суддею присяги залишається важливим ритуалом наділення особи судовою владою, а сама присяга є або, принаймні, має бути для кожного судді дороговказом у його професійній суддівській діяльності.

Відзначимо, що чинний Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає можливість накладення на адвоката виключного і найсуворішого дисциплінарного стягнення у вигляді позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю у разі «порушення присяги адвоката України» [8]. Посилаючись, зокрема, й на те, що для суддів такого виду проступку вже не існує, Дмитро Кухнюк слушно пропонує відмовитись від такого складу дисциплінарного проступку як порушення присяги адвоката, що є всеохоплюючою та надто широкою підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності [9]. Щодо прокурорів, то такої підстави дисциплінарної відповідальності як порушення присяги наразі немає, але передбачено: систематичне (два і більше разів протягом одного року) або одноразове грубе порушення правил прокурорської етики (п. 6 ч. 1 ст. 43 Закону України «Про прокуратуру» [10]), що також критикувалось у літературі як занадто узагальнене [11].

Аналогічно чинний Закон України «Про державну службу» в переліку дисциплінарних проступків у ст. 65 передбачає «порушення Присяги державного службовця», сформульоване в той

самий надто загальний спосіб. Згідно зі ст. 66 цього Закону, такий дисциплінарний проступок є підставою для звільнення з посади державної служби [12]. З урахуванням наведених висновків Європейського Суду, це робить фактично безмежними підстави для звільнення державного службовця. Остап Кравчук наголошує на необхідності врахування чинників волі й усвідомлення для встановлення протиправності діяння порушення присяги державного службовця, вказує на те, що формальне встановлення протиправності лише на підставі невідповідності вчинків державного службовця його обов'язкам є поверхневим і формальним [13]. Стосовно відмежування порушення присяги від інших проступків, то вчений вважає, що невиконання або неналежне виконання державним службовцем своїх службових обов'язків варто вважати іншим проступком, а невиконання чи неналежне виконання загальних обов'язків – порушенням присяги [14].

Наявність правил, що передбачають дисциплінарну відповідальність за етичні правопорушення, Дарія Аббасова (на прикладі кримінальних процесуальних відносин) пояснює участю людини в процесуальних відносинах [15]. Значною мірою, це стосується й усіх інших відносин, що виникають у реалізації державної функції правосуддя. Оскільки ж етичні вимоги в деяких випадках мають забезпечуватись певною юридичною відповідальністю, що безумовно тягнутиме за собою наявність оціночних понять, то повною мірою позбутись подібних норм у законодавстві неможливо. Водночас при їх застосуванні мають бути забезпечені гарантії незалежності судового юриста, які убезпечать від застосування оціночних категорій з метою незаконно втрутитись у професійну діяльність, вплинути на конкретні професійні рішення.

Говорячи про кримінальну відповідальність за порушення присяги, зазначимо, що найбільш суворо кримінальне право охороняє відносини щодо показань під присягою: в багатьох країнах завідомо неправдиві показання (коли особа під час надання нею показань знала, що вони неправдиві) вважаються злочином проти правосуддя. Звісно, і склади злочинів, і покарання за них викладаються в кримінальних законах різних країн по-різному [16].

У країнах загального права, зокрема у Великій Британії і США, передбачена кримінальна відповідальність за такий традиційний (історичний) склад правопорушення (злочину) як порушення присяги або кривоприсяга (*perjury*). Британський учений Грехем МакБейн, перебуваючи на позиції скасування більшості присяг і заміни решти на статутні декларації, вважає за необхідне скасувати злочин кривоприсяги і передбачити окрему відповідальність за винесення неправдивого вердикту присяжним, надання неправдивих свідчень, складення фальшивої декларації [17]. Загалом, у кримінальному законодавстві таких країн сьогодні, як правило, доволі детально описується, в яких конкретно діяннях полягає кривоприсяга, і під цим терміном, по суті, розуміються декілька складів злочину, і не будь-яке порушення будь-якої присяги підпадатиме під відповідні визначення. Наприклад, не вважатиметься кривоприсягою (*perjury*) порушення посадової присяги, що є підставою для дисциплінарної відповідальності (про яку йшлося вище).

Загалом, у країнах загального права правовий інститут присяги – більш розвинений. Аксіологічна цінність присяг у відповідних суспільствах очевидно є вищою (адже закони регулюють, як вважається, найбільш важливі для відповідного соціуму соціальні відносини). Тож і покарання, передбачені за завідомо неправдиві показання під присягою, в країнах загального права є дещо суворішими. В цьому аспекті достатньо відомий підхід, згідно з яким за завідомо неправдиві показання під присягою в суді, в результаті яких особу засуджено за тяжкий злочин, в країнах загального права може бути передбачено покарання, аналогічне відповідальності за такий злочин. Так, наприклад, ст. 128 Кримінального кодексу Каліфорнії (США) передбачає покарання у виді смертної кари або довічного ув'язнення для особи, яка шляхом кривоприсяги (лжесвідчення) забезпечує визнання винуватою та страту невинної особи [18].

В Україні чинним Кримінальним кодексом передбачено статтю 384, що містить склади правопорушень з узагальненою назвою «Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу». Ця стаття передбачає відповідальність за завідомо неправдиве показання свідка, потерпілого, завідомо неправдивий висновок експерта, спеціаліста, складені для надання або надані органу, що здійснює досудове розслідування, виконавче провадження, суду, Вищій раді правосуддя, тимчасовій слідчій чи спеціальній тимчасовій слідчій комісії Верховної Ради України, подання завідомо недостовірних або підроблених доказів, завідомо неправдивий звіт оцінювача про оцінку майна, а також завідомо неправильний переклад, зроблений перекладачем у таких самих випадках. Ці порушення вважаються кримінальними проступками і не передбачають покарання у вигляді позбавлення волі (максимальне покарання – обмеження волі на строк до двох років). Лише у випадку, коли введення в оману суду було поєднане з обвинуваченням у тяжкому чи особливо тяжкому злочині, або зі штучним створенням доказів обвинувачення чи захисту, а також вчинені з корисливих мотивів, – відповідне порушення вважатиметься нетяжким злочином і передбачає максимальне покарання до 5 років позбавлення волі (з доволі широкою дискрецією суду щодо вибору міри покарання) [19].

Як видно з наведеного, український кримінальний закон передбачає відповідальність, зокрема, і за подання завідомо неправдивих або підроблених доказів. В Україні подання суду інших доказів, окрім показань свідка та висновків експерта, не супроводжується присягою, але відповідальність передбачається та сама, з кваліфікацією за тією ж самою статтею Кримінального кодексу.

У країнах загального права процес доказування в судах дещо інший і передбачає надання значної кількості інших доказів також під присягою. У випадку подання підробних доказів, кримінальна відповідальність у таких країнах може наставати через застосування відповідного складу злочину кривоприсяги (*perjury*).

Вважається, що притягнення до відповідальності за завідомо неправдиве свідчення – не досить часте. Хоча в країнах загального права, де інститут присяги є більш розвиненим, очевидно, що така відповідальність застосовується частіше [20]. Свідки нерідко можуть забути (або удавати, що вони забули) певні деталі події, щодо якої вони допитуються. Складність доведення того, що свідок не забув відповідних подій, а під присягою відмовляється надати відповідні свідчення, ускладнює притягнення особи за це до відповідальності.

З прийняттям нині чинного Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. суду було заборонено ґрунтувати свої висновки на показаннях, якщо він не сприйняв їх безпосередньо. Тобто протоколи допиту свідка слідчим, прокурором, протоколи відібрання пояснень захисником не можна використовувати у доказуванні в суді. На час прийняття кодексу це нововведення вважалося ефективним запобіжником проти примушування до давання показань, зокрема проти себе та близьких родичів (і проти відповідного жорсткого поводження). Але це правило створює водночас і перешкоди для доказування, і для притягнення до відповідальності осіб за завідомо неправдиві показання й відмову від давання показань. Перешкоду для відповідальності створюють і доволі короткі строки давності за ці правопорушення, адже на момент допиту в суді з часу допиту в слідчого вже минули строки давності. І якщо припустити, що особа казала неправду слідчому, а в суді повідомила правду, то за неправдиві показання слідчому її вже не можна буде притягнути до відповідальності.

Цікавою у зв'язку з цим є норма федерального кримінального законодавства США – згідно з § 1623 18 U.S. Code: обвинувачення за цією статтею (неправдиві заяви перед судом чи великим журі) включає випадки, коли обвинувачений під присягою добровільно здійснив дві чи більше заяви перед судом чи великим журі (або призначених для суду чи великого журі), які різняться між собою до такого ступеня, що одна з них є неодмінно неправдивою, і це не потребує визначення, яка саме з них є неправдивою. Обидві заяви при цьому мають бути суттєвими і здійсненими в межах строків давності [21].

Присяга, незалежно від процедури її складення, зобов'язує особу дотримуватися обіцянки, наведеної у ній. На дійсність присяги не впливає те, що особа, яка склала її, не вірить у Бога або не приймає аксіологічної важливості присяги, адже обов'язок говорити правду чи інший підтверджений присягою обов'язок насправді має утилітарне значення. Так само і відповідальність за порушення присяги залежить не від процедури або ритуалу присяги, а від факту складання присяги, наявності її підписаного тексту (якщо це передбачено), і від факту її дотримання або порушення.

В судовому процесі в Україні, окрім приведення до присяги, свідок, потерпілий, експерт, перекладач попереджаються про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання, висновок або переклад, а свідок – також і за відмову від давання показань.

Присяги свідка, експерта, перекладача, в сукупності з попередженням про кримінальну відповідальність, символізують те, що конкретні особи відповідають (або, принаймні, повинні відповідати) на запитання або повідомляють суду певні обставини правдиво, здійснюють вірний переклад. На практиці, стверджуючи про правдивість тих чи інших свідчень, зокрема, підкріплюючи ними свої виступи, адвокати й прокурори часто заявляють: «свідок під присягою, будучи попереджений про кримінальну відповідальність, повідомив суду …»; «…експерт у цій справі, на відміну від спеціаліста, діяв, будучи попередженим про кримінальну відповідальність…»; чи навпаки: «…спеціаліст, залучений слідчим, не був попереджений про кримінальну відповідальність…». Отже, нібито презюмується, що свідок або експерт, під присягою та/або після повідомлення про кримінальну відповідальність говорить або діє більш правдиво й усвідомлено.

Згадане попередження про кримінальну відповідальність, за українським законодавством, є доповненням або замінником відповідної присяги. Проте не всі особи, які допитуються в суді, складають присягу й попереджаються про кримінальну відповідальність. Свідок складає присягу і попереджається про кримінальну відповідальність як за відмову від давання показань, так і за завідомо неправдиві показання. Потерпілий попереджається лише про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання, але давати показання – це його право, а не обов'язок, тому про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань потерпілий не попереджається.

Обвинувачений, маючи свободу від самовикриття, має право відмовитися давати показання. Такий учасник справи, у разі його згоди давати показання, при допиті в суді не попереджається про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання або за відмову від давання показань; присяги він також не складає [22].

Відзначимо, афідевіти і різні заяви й декларації під присягою широко застосовуються в країнах загального права. Звичною формою афідевіту або такої заяви чи декларації може бути попередження про відповідальність за кривоприсяги: перед підписом особа зазначає, що все, наведене в цьому документі, є правдою, і вона підписує цей документ під відповідальністю за кривоприсягу (*under penalty of perjury*). У науковій літературі висловлювалися думки про те, що самого повідомлення про відповідальність за неправдиві показання могло би бути достатнім для забезпечення завдань правосуддя, а приведення до присяги не є потрібним [23].

Питання замінників присяг буде висвітлено авторами в окремій статті. Більш докладно погляд авторів на різні аспекти феномену присяги викладено в монографії [24].

Висновки. Присяга належить водночас до правової та етичної сфер, і нині залишається важливим аксіологічним елементом забезпечення функціонування окремих соціальних і державних інститутів.

Присяга, незалежно від процедури її складення, зобов'язує особу дотримуватися обіцянки, наведеної у ній. На дійсність присяги не впливає те, що особа, яка склала її, не вірить у Бога або не приймає аксіологічної важливості присяги, адже обов'язок говорити правду чи інший підтверджений присягою обов'язок насправді має утилітарне значення. Відповідальність за порушення присяги також залежить не від процедури або ритуалу присяги, а від факту складання присяги, наявності її підписаного тексту (якщо це передбачено), і від факту її дотримання або порушення.

Відповідальність – категорія, яка визначає здатність людини оцінювати свої дії з точки особистого сумління, прийнятої системи моральних принципів, а також усвідомлення правових наслідків власних рішень, що, зокрема, виражається у текстах і невербальних жестах присяг.

За порушення присяг в різних країнах може наступати політична, а також дисциплінарна, кримінальна та інша юридична відповідальність.

Відповідальність за введення в оману суду чи іншого уповноваженого органу, зокрема неправдиві показання під присягою, настає не за результатами присяги, а як наслідок саме завідомо неправдивих показань.

У країнах загального права інститут присяги більш розвинутий, прийняті спеціальні окремі закони про присяги. Як правило, в таких країнах передбачена кримінальна відповідальність за такий традиційний (історичний) склад правопорушення (злочину) як порушення присяги або кривоприсяга (*perjury*). Водночас у кримінальному законодавстві, як правило, нині доволі детально описується, в яких конкретно діяннях полягає кривоприсяга, і під цим терміном, по суті, розуміються декілька різних правопорушень, але не будь-яке порушення будь-якої присяги підпадатиме під відповідні визначення.

З огляду на важливе аксіологічне значення присяг, їх дальше правове, історичне й філософське дослідження є перспективними та актуальними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Савчин М. Конституція: люди та інституції (SWOT-коментар): монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2024, с. 141.
2. Конституція України. Науково-практичний коментар. За заг. ред. Р.О. Стефанчука й В.О. Петришина; Нац. акад. прав. наук України; Конст. Суд України. Харків: Право, с. 359.
3. Constitution of the United States, 1787. United States Senate. https://www.senate.gov/civics/constitution_item/constitution.htm.
4. Donald J. Trump, petitioner v. Norma Anderson, et al. On writ of certiorari to the Supreme Court of Colorado. The Supreme Court of The United States. Opinion, March 4, 2024. https://www.supremecourt.gov/opinions/23pdf/23-719_19m2.pdf.
5. Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів. Управління ООН з наркотиків та злочинності, 2007. https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/komentari-bangalorski-9818bfbb11.pdf.
6. Єгорова В.С. Обов'язки суддів судів загальної юрисдикції. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць, 2010, Випуск 1, с. 112–117. http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2010/1/19.pdf.
7. Рішення Європейського Суду з прав людини від 9 січня 2013 року у справі «Олександр Волков проти України», заява № 21722/11. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text.

8. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076–17#Text.
9. Кухнюк Д.В. Дисциплінарна відповідальність адвоката в Україні: проблеми правового регулювання. Цивілістична процесуальна думка, 2016, № 2, с. 75–79. http://nbuv.gov.ua/UJRN/tsprv_2016_2_18.
10. Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697–18#Text.
11. Хавронюк М., Крапівін Є., Писаренко Д. Оцінка державної політики у сфері реформування прокуратури України протягом 2014–2023 років, 2023 https://pravo.org.ua/books/otsinka-derzhavnoyi-polityky-u-sferi-reformuvannya-prokuratury-ukrayiny-protyagom-2014-2023-rokiv.
12. Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889–19#Text.
13. Кравчук О.Л. Протиправність як ознака порушення присяги. Вісник Пенітенціарної асоціації України, 2020, № 2 (12), с. 74–82. https://visnykpau.com/index.php/journal/article/view/414/316.
14. Кравчук О.Л. Припинення державної служби за порушення присяги. Дис. канд. юрид. наук.: 12.00.07, Львів, 2021. https://lpnu.ua/sites/default/files/2021/dissertation/16507/disertaciyna-robota-na-zdobuttya-naukovogo-stupenya-kandidata-yuridichnikh-nauk-kravchuka-ol-1.pdf.
15. Аббасова Д.Л. Правове забезпечення та реалізація етичних норм у кримінальному процесі України. Дис. … докт. філос., 081 – Право. Харків, 2023, с. 39-40. https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19791/1/Abbasova_dis.pdf.
16. Здоровко С. Порівняльний аналіз кримінально-правових норм України та сучасних держав Європи, Америки, Азії та Австралії про відповідальність за завідомо неправдиве показання. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism, 2013, № 1086, с. 50–57. https://periodicals.karazin.ua/irtb/article/view/4728.
17. McBain G. Modernising the Law on Oaths & Affirmations. *International Law Research*; Vol. 9, No. 1; 2020. https://doi.org/10.5539/ilr.v9n1p1.
18. Penal Code of California, 1872. California Legislative Information. https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codesTOCSelected.xhtml?tocCode=PEN&tocTitle=+Penal+Code+-+PEN.
19. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text.
20. Барара П. Діяти справедливо. Київ, 2023, с. 73.
21. U.S. Code. Title 18 Chapter 79. Perjury, § 1623 False declarations before grand jury or court. Legal Information Institute. Cornell Law School. https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1623.
22. Кравчук О. Вільні пояснення під час допиту й відмова давати показання. JustTalk, 13 березня 2023 р. https://justtalk.com.ua/post/vilni-poyasnennya-pid-chas-dopitu-j-vidmova-davati-pokazannya.
23. Навроцька В.В. (2014). Допит під присягою та лжесвідчення. Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування Кримінальної юстиції. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції 23 травня 2014 року, м. Харків. Харківський нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. Том І, с. 304–308. https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/209829da-2865-42a8-8f35-49bce035d66f/content#page=304.
24. Кравчук О.О., Остащук І.Б. Присяги: Монографія. Одеса: Юридика, 2025, 542 с.

РОЗДІЛ XIII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 340.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.67

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАДАННЯ ЧЕХІЄЮ ДОПОМОГИ УКРАЇНІ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ОСОБЛИВОСТІ, НАПРЯМИ, ФОРМИ ТА РІВНІ

Туряниця В.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0000-9791-3428

Шанта І.І.,
студент юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0002-1575-5951

Туряниця В.В., Шанта І.І. Законодавче забезпечення надання Чехією допомоги Україні в період російсько-української війни: особливості, напрями, форми та рівні.

Автори дослідження розкривають тему на великій базі фактичного матеріалу. Вони ретельно здійснили його аналіз, зробили переконливі висновки, підкріплені фактами щодо дій влади, опозиційних до неї партій. Дослідники чітко виокремили напрями, форми, рівні реалізації допомоги Україні Чеською Республікою відповідно до верховенства права – міжнародного та національного. Вони акцентують увагу і на діях опозиційних партій, що прагнуть на розпочатій імперією Російської Федерації війни проти України задовільнити власні амбіції, нехтуючи міжнародним гуманітарним правом. Їхні дії мають ознаки посттоталітаризму, посткомуністичної травми, прихильності до групи зла на планеті, котру формують тоталітарні держави.

Президент, парламент і уряд Чехії відстоюють принципи демократії і верховенства права, непорушність у XXI столітті визнаних кордонів. Вони проти анексій, збройного вторгнення на території суверенних держав. Уся їхня цілеспрямована робота підпорядкована миру у світі, міждержавному співробітництву, спільній перемозі демократії над тоталітаризмом і проявами неофашизму, подальшому розвитку людської цивілізації на шляху до спільної перемоги, демократії, верховенства права над злом і мракобіссям диктатури.

Цього неможна сказати про депутатів опозиційних партій та їхні дії в національному та європейському парламентах. Їхня позиція щодо задоволення запитів агресора є в край небезпечною. Нинішні умови нагадують атмосферу напередодні Другої світової війни.

Комплексний аналіз теми охоплює хронологічні рамки з лютого 2022 по перші місяці 2025 років, практично період трьохрічної війни. В основу лягли національне та міжнародне право, матеріали поточних архівів уряду, галузевих міністерств та громадських організацій.

Застосований дослідниками аналітико-синтетичний метод дав можливість зробити переконливі та обґрунтовані висновки, виокремити дії різних гілок влади, регіонів, опозиції та закцентувати увагу на антигуманній позиції деяких партій та їх членів.

На основі аналізу процесів допомоги Чехії Україні та її громадянам, напруженості між коаліцією та опозицією та окремими депутатами, що виникла, автори роблять паралелі із ситуаціями, що були наявні в кінці Першої Чехословацької Республіки.

Ключові слова: Чехія, Україна, агресія, російсько-українська війна, анексія, суверенітет, права і свободи, національне та міжнародне право, напрями, рівні, форми допомоги, спільна перемога.

Turyanytsya V.V., Shanta I.I. Legislative provision of Czech Republic's assistance to Ukraine during the russian-ukrainian war: features, directions, forms and levels.

The authors of the study cover the topic on the basis of a large base of factual material. They have carefully analyzed it and made convincing conclusions supported by facts about the actions of the government and opposition parties. The researchers have clearly identified the directions, forms, and levels of assistance to Ukraine provided by the Czech Republic in accordance with the rule of law, both international and national. They also emphasize the actions of opposition parties seeking to satisfy their own ambitions in the war against Ukraine launched by the Russian Federation empire, ignoring international humanitarian law. Their actions bear signs of post-totalitarianism, post-communist trauma, and commitment to the group of evil on the planet, which is formed by totalitarian states.

The President, Parliament and Government of the Czech Republic defend the principles of democracy and the rule of law, and the inviolability of recognized borders in the twenty-first century. They are against annexations and armed invasions of sovereign states. All their purposeful work is subordinated to peace in the world, interstate cooperation, the common victory of democracy over totalitarianism and manifestations of neo-fascism, further development of human civilization on the path to a common victory, democracy, the rule of law over evil and obscurantism of dictatorship.

This cannot be said about members of opposition parties and their actions in the national and European parliaments. Their position on satisfying the aggressor's demands is extremely dangerous. The current conditions resemble the atmosphere on the eve of World War II.

The comprehensive analysis of the topic covers the timeframe from February 2022 to the first months of 2025, practically the period of the three-year war. It is based on national and international law, materials from the current archives of the government, line ministries, and NGOs.

The analytical and synthetic method used by the researchers made it possible to draw convincing and well-founded conclusions, to highlight the actions of various branches of government, regions, and the opposition, and to focus on the inhumane position of some parties and their members.

Based on an analysis of the processes of Czech aid to Ukraine and its citizens, the tensions between the coalition and the opposition, and individual deputies that arose, the authors draw parallels with the situations that existed at the end of the First Czechoslovak Republic.

Key words: Czech Republic, Ukraine, aggression, Russian-Ukrainian war, annexation, sovereignty, rights and freedoms, national and international law, directions, levels, forms of assistance, common victory.

Актуальність та постановка проблеми дослідження. Загарбницька гібридна війна, розпочата Російською Федерацією проти суверенної України підняла на поверхню чимало проблем також у країнах Європи та на інших континентах. Вона стала лакмусовим папірцем ефективності функціонування міжнародних інститутів, міждержавних зв'язків, політичних, військових та інших утворень, верховенства міжнародного права в час глобальних і малопередбачуваних політико-правових процесів, спричинених турбулентністю та трансформацією на шляху вибудови механізму нового світопорядку.

Сьогодні Європа відчула реальну військову загрозу збоку неоімперії. Вона стала, хоч і повільно, усвідомлювати свою провину щодо її початку, необхідності надання допомоги Україні в боротьбі із спільним і небезпечним ворогом. На четвертому році війни Європа шукала шлях створення воєнного механізму щодо міцної і стабільної гарантії своєї безпеки. Цього можна досягти сьогодні тільки разом, у єдності підходів до його архітектоніки, чіткого розуміння необхідності та усвідомлення громадянами країн, що захист Європи є справою кожного громадянина і держави. Тільки так можна побудувати ефективний і сучасний механізм спільної безпеки.

Відповідно до «Угоди про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Українською та Чеською Республікою від 18 липня 2024 року обидві країни засуджують невиправдану і незаконну війну Російської Федерації проти України» [1]. Ця війна порушує міжнародне право та засадичні принципи статуту Організації Об'єднаних Націй [2].

Чехія непохитна у своїй підтримці незалежності суверенітету та територіальної цілісності України в межах її кордонів, міжнародно визнаних із 1991 року та визнає невід'ємне право України відповідно до статті 51 Статуту ООН про свій захист.

Дружній народ Чеської Республіки з перших днів війни одним із перших почав надавати допомогу збройним силам, а також громадянам України, біженцям, котрі знайшли прихисток на її території. Чехія на законодавчому рівні засудила агресивну імперську політику війни Російської Федерації як геноцид українського народу та ухвалила закон Lex Ukraine [3].

Одним із непередбачуваних напрямів допомоги Чехією українським біженцям та їх адаптації до нових умов була комплексна допомога. На теренах країни опинилися, переважно, жінки, пенсіонери

та діти різного віку, які, відповідно до національного законодавства Чехії мали бути залучені до освітнього процесу з якісним його забезпеченням. Цей напрям знайшов аналіз у нашій публікації [4].

Влада Чехії та її народ розуміють, що Україна сьогодні захищає не лиже свій суверенітет і право вирішувати власну долю, а й захищає, відстоює фундаментальні принципи статуту ООН та верховенство міжнародного права. Вона також стоїть на варті захисту євроатлантичної та глобальної безпеки. Приклад підтримки України Чехією під девізом «Чехія надаватиме підтримку Україні стільки скільки буде потрібно» став взірцем для країн, що сповідають демократію, верховенство права, спільну безпеку, мир і перемогу для збереження людства та його подальшого цивілізаційного розвитку.

Мета дослідження полягає в комплексному підході до розкриття законодавчого забезпечення Чехією підтримки України в період російсько-української війн в хронологічних рамках 2022–2025 років.

Проаналізувати особливості, напрями, форми та рівні допомоги відповідно до норм національного, європейського та міжнародного законодавства.

Виокремити ставлення опозиційних партій та окремих депутатів до даної проблеми як в рамках національного, так і Європейського Союзу парламентів. Це дає можливість зробити аналіз їхніх дій, прийняття ними рішень та побачити наслідки не тільки на локальному, а і європейському рівнях. Адже сьогоднішні складні політико-правові турбулентні умови вимагають від парламентарів зваженості та відповідальності за прийняті рішення та їх наслідки.

Виклад основного матеріалу. Віроломна жорстока війна Російської Федерації проти України, її хід і наслідки набули масштабного військового конфлікту світового значення. Вона засвідчила цинічне порушення неоімперією міжнародних правових норм співжиття держав, закріплених у міжнародних конвенціях та міжнародному гуманітарному праві. Серед країн, які з самого початку війни надавали різноманітну допомогу Україні, була Чеська Республіка.

Чехія та Україна мають глибокі історичні корені в спільній боротьбі за права людини, волю, свободу і незалежність. Однією з характерних рис народів двох країн є співпраця і взаємодопомога як в минулому, так і в сьогоднішніх турбулентних процесах по захисту своїх держав, забезпеченні миру, верховенства права в Європі і на планеті. Прикладом ефективної співпраці та взаємодопомоги між країнами є і нинішній складний період людської цивілізації у XXI столітті.

Добре усвідомлюючи мету війни агресора в особі імперської РФ – знищення України як держави та її населення, реанімувати імперію зла – СРСР та навернути під свій контроль європейські країни, що входили до Варшавського договору, Чехія чітко визначила свій магістральний шлях та її роль у процесах, що відбуваються з елементарним недотриманням міжнародного права, ухвалених угод, договорів, меморандумів. Чеська Республіка свою позицію до війни виразила на законодавчому рівні. Уже 11 травня 2022 року Сенат парламенту Чехії ухвалив постанову, якою визнав військові дії Російської Федерації на території України геноцидом українського народу та визначив першочергові дії країни щодо надання підтримки Чехією Україні зброї та отримання нею статусу кандидата на членство в Європейському Союзі [5].

До речі, аналогічний документ був поданий до конгресу США тільки в січні 2025 року. Таке запізніле визнання, а також не своєчасне прийняття інших рішень, щодо надання невідкладної допомоги Україні, сприймається демократичною спільнотою як нерішучість та слабкість США – головного захисника демократії в світі, наполегливого ініціатора знищення ядерної зброї в Україні, яка посідала третє місце за своїм потенціалом у світі серед ядерних держав. США були також одним із головних гарантів безпеки безядерної України, підписавши Будапештський меморандум [6].

Відзначимо, що Чехія одна з перших країн розпочала активно надавати різноманітну допомогу Україні. Особливо вона побачила необхідність забезпечення Збройних Сил України зброєю і боєприпасами, розуміючи силу агресора, стан військової готовності України після підписання Меморандуму в Будапешті та свідоме порушення його одним із підписантів – Російською Федерацією. Як зазначає міністр оборони Чехії Яна Чернохова, її країна з початку війни та станом на кінець 2024 року передала Україні із складів чеської армії зброї і боєприпасів на суму 7,3 мільярда крон (291,5 млн євро). Як донор і координатор Чехія брала також участь у поставках ЗСУ зброї на 3 млрд доларів (71,8 млрд крон). Чеська армія та оборонна промисловість поставили в Україну 1600 одиниць військової техніки. На своїй території та Польщі було підготовлено більше 7 тисяч українських військових. Чехія також зробила внесок в розмірі 865 млн крон (34,5 млн євро) в «чеську знарядну ініціативу».

Новою формою допомоги стала реалізація проєктів про створення чесько-українських компаній по спільному виробництву дронів, зброї та боєприпасів. Станом на кінець 2024 року підписано три договори по спільному виробництву зброї та боєприпасів [7].

На сьогодні збільшилася частка зброї українського виробництва, що використовується на фронті. Вітчизняна оборонна промисловість забезпечує вже понад третину потреб української армії,

близько 30 відсотків зброї надходить із європейських країн та понад 30 забезпечують Сполучені Штати Америки.

Наприкінці минулого року президент Чехії підписав 40 громадянам країни дозвіл брати участь в російсько-українській війні на боці України. Це, в порівнянні з попередніми двома роками найбільша щорічна кількість.

У цьому напрямі допомоги вирізнялися індивідуальні, групові та колективні форми допомоги Збройним Силам України, де в першу чергу проявлялися окремі громадяни – меценати, бізнесмени, волонтери, групи та колективи різних підприємств і установ. Проходив активний збір коштів під різними гаслами, зокрема, «Танк для Путіна», «Подарунок Путіну», «Танк Масарик вирушив на війну» та іншими з метою придбання військової техніки, зброї, боєприпасів та солдатської амуніції.

Важливою правовою формою захисту і підтримки України та її біженців, які знайшли з перших днів війни притулок на чеській землі, стала робота правоохоронних і правозахисних органів по боротьбі та застосування превентивних заходів щодо виявлення, затримання та притягнення до відповідальності на основі права про схвалення громадянами Чехії війни і підтримки Росії проти України та надання їй допомоги у різних формах і в будь-яких напрямах, а також прояви ненависті до українських біженців та нападу на них.

Правовими інституціями було зафіксовано, розслідування та подано до суду 82 випадки у цьому напрямі. По 42 судами в Празі, Плзні, Веровне винесено вироки відповідно §365 і §405 кримінального кодексу Чеської Республіки.

Попри багатогранну підтримку України та біженців Чехією та іншими країнами Європейського Союзу маємо і прояв нехтування і неповаги та порушення норм, прийнятих на рівні національного і європейського права, низки законодавчих актів, в тому числі й санкцій, котрі чітко регламентують міждержавні відносини демократичних країн із агресором – Російською Федерацією.

Порушення прийнятих норм особливо проявилося в минулому році в напрямі торгівлі пивом. Корупція характерна не тільки для Чехії, її метастази дали про себе знати в інших європейських країнах, підприємства які здійснювали співпрацю з низкою російських компаній, тому прийняті санкції на початку війни й на третьому її році повністю не досягли своєї мети. Чимало підприємств обходять або й свідомо ігнорують санкційний режим. За порушення країнами-членами Євросоюзу санкцій та не внесення до національних законодавств нових правил ЄС щодо порушень міжнародних санкцій їм доведеться сплатити багатомільйонні штрафи [8].

Стратегічним напрямом допомоги і чесько-українського співробітництва на близьку і віддалено перспективу, що вже виокремилися і діють – відбудова України. Перші вагомі кроки вже зроблені як на загальнодержавному, так і регіональних рівнях.

У Празі 12 липня 2024 року відбулося Десяте засідання Українсько-Чеської змішаної комісії з питань економічного, промислового і науково-технічного співробітництва. На ньому зазначалося про актуальність двосторонніх відносин у період війни, окреслено подальший розвиток співпраці та реалізації спільних проєктів за участі чеських інвестицій. На рівні міністрів двох країн ведеться координація зусиль на міжнародній арені в напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції України та реалізації проєктів у рамках відбудови України. Уповноваженим уряду Чехії з питань відбудови України є Томаш Копечни, який активізує роботу по виходу чеського бізнесу на ринок України, що дає нові можливості для інвесторів. Уже є добрі напрацювання допомоги Дніпру і Харкову [9].

Уряд у 2024 році затвердив програму щодо залучення чеських компаній, некомерційних організацій, громадськість та академічний сектор до процесів стабілізації та реконструкції України. Вже з 2025 року на цю програму планується щорічно виділяти 22 мільйони доларів.

Неоцінима допомога надається всіма регіонами Чехії. Ділові, партнерські відносини на рівні регіонів підтверджуються результативною роботою. Прикладом може слугувати Закарпаття, однак, цей напрям заслуговує окремого дослідження.

На відміну від Чехії діаметрально протилежно позицію у підтримці України як у час воєнних дій, так і на шляху її до НАТО і в Євросоюз займають сусідні країни – Угорщина, Словаччина та деякі партії в Австрії і Німеччині. При такому стані треба надати належне народам цих країн, їх принциповій позиції в засудженні політики керманичів своїх держав, очільників партій. Прикладом є багатотисячні мітинги громадян у Будапешті, Братиславі та інших містах. Протестні настрої наявні і з боку молоді.

Перепоною на шляху допомоги, вкрай необхідної перемоги над ординцями не тільки Україні, стали на національному та європейському рівнях депутати опозиційних партій Чеської Республіки. Представники даних партій забули формулу свого народу «Назад у Європу» в боротьбі з тоталітарним режимом комуністів, русифікацією, насаджуванням «російського світу» за допомогою танків у 1968 році. Сьогодні вони прагнуть умиротворити агресора, а не покарати за військові злочини проти людства відповідно до норм чинного міжнародного законодавства.

Напруженість між коаліцією і опозицією перманентно зростає і набуває гострих форм, що ще раз підтверджує антигуманне ставлення до підтримки України у парламентах Чехії і Євросоюзу кількість євроскептиків зростає, частина з них є прихильниками РФ і вони входять до групи кремлецентристів.

Нинішня ситуація, що склалася в частини чеського суспільства, керівництва Угорщини та Словаччини, аналогічна подіям спільної історії чеського, угорського, словацького та українського народів доби Підкарпатської Русі – Карпатської України. Оцінка політиком і державним діячем Августином Волошином подій майже сторічної давності безпосередньо стосується і нинішньої картини, є актуальною з повчальними наслідками та уроками історії людства взагалі і нинішніх поколінь зокрема. Ознаки дій переконливі та спонукають більшої до них уваги та узагальнень.

За наслідки такої політики будуть відповідати перед історією ті чеські політики, які ще й сьогодні вірять мадяронським фарисеям, русофілізму і вважають можливим розбиття нашого народу знов на два народи.

Змагання цих панів є марне. Сила народної свідомості переможе, … а український народ дасть гострий відпір цьому новому замаху мадяро-русофілів та і чеських шовіністів проти прав українського народу [10].

Сьогоднішня війна є маркером самоідентифікації українців боротьбою за свою державність, суверенітет, повчальним уроком у XXI столітті імперської політики зла і потурання міжнародного права, співпраці народів та цивілізаційного розвитку людства, його життя в умовах миру, свободи, незалежності. Саме за ці цінності бореться Україна, її збройні сили при підтримці демократичних країн світу, де чітко показала свої позиції Чехословацька Республіка, реалізуючи різні напрями до спільної Перемоги Добра над злом.

Висновки. У повномасштабній війні Російської Федерації проти суверенної України викристалізувалися основні шляхи допомоги Чеською Республікою Україні та біженцям, які знайшли прихисток на чеській землі на рівні держави, суспільства, регіональної влади, та місцевого самоврядування.

Особливо вона була відчутна в наданні ЗСУ різного роду зброї та боєприпасів, гуманітарної допомоги населенню у різних формах, напрямах та рівнях. Комплексна допомога реалізувалася в напрямі біженців із України: надання житла, доступу до охорони здоров'я, освіти на всіх рівнях та можливості працевлаштування відповідно нормам міжнародного, європейського та національного законодавства.

Допомога Україні надавалася, продовжує надаватися до тих пір, поки це буде потрібно, зауважив президент Чехії, розуміючи роль Збройних Сил України в забезпеченні стабільності миру і безпеки на європейському континенті.

Різні її форми, напрями і рівні базуються на законодавчій базі національного та міжнародного права. Зауважимо, що норми внутрідержавного права, зокрема закон Lex Ukraine зазнав сім змін за цей час відповідно до стану поточної ситуації в країні. Останні зміни до закону парламент вніс на початку 2025 року.

Допомога Чехії Україні є багатосекторною, своєчасною та ефективною. Пріоритет віддано військовій допомозі, захисту українських біженців, відбудові України та сприянню її на шляху інтеграції до НАТО і ЄС.

Одним із поштовхів допомоги були спільні сторінки історії народів України та Чехії, зокрема, захоплення Німеччиною в 1938 році земель Чехословаччини, усвідомлення уроків цих подій, аналогічних до сьогоднішніх в Україні.

Щодо подальших напрямів досліджень даної проблеми виокремимо такі: роль інституцій – президента, уряду, громадських організацій, груп, колективів, окремих особистостей – волонтерів, меценатів, бізнесменів та пересічних громадян у спільній перемозі демократії над тоталітаризмом, авторитаризмом, використання нових гібридних форм імперії проти цивілізаційного розвитку людства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Україною та Чеською Республікою 18 липня 2024 р. https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-ta-dovgostrokovu-p-92237.
2. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL: http://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.
3. Zákon «Lex Ukrajina». Sbirka zákonú ČR, №66/2022.
4. Туряниця В.В. Освіта українців-біженців у Європейському часопросторі в період російсько-української війни (на прикладі Чеської Республіки) Право – дієвий засіб перемоги України у війні з рф: аналітика, оцінки, прогнози. Міжнародна колективна монографія за заг. ред. Би-

саги Ю.М., Бєлова Д.М., Берч В.В., Дешко Л.М., Заборовського В.В. та Продан В.І. Ужгород: Видавничий дім «РІК-У», 2023. С.196-2114.
5. Постанова Сенату Парламенту Чеської Республіки від 11.05.2022 року. URL: https://zakordonniukrainci.mfa.gov.ua/storage/app/sites/czech-republic-11052022-ukr.pdf.
6. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.
7. Нові дані про чеську військову допомогу Україні: вже на 7,3 мільярда крон // Radio Prague International, 13.12.2024.
8. Чеський експорт пива до Росії зріс на 27% // Radio Prague Newsletter, 07.01.2025.
9. У Празі відбулося засідання Українсько-чеської комісії з питань економічного співробітництва URL: https://mon.gov.ua/news/u-prazi-vidbulosia-zasidannia-ukrainsko-cheskoi-komisii-z-pytan-ekonomichnoho-spivrobitnytstva.
10. Волошин А. Твори. Ужгород, Гражда, 1995. С.94-95.
11. Поточні архіви Міністерства внутрішніх справ, Міністерства праці і соціальних справ, Міністерства освіти, молоді та фізичного виховання, Міністерства охорони здоров'я, агентства PAQ Research, Radio Prague International, Radio Prague Newsletter та ін.

УДК 342.553:347.2/.3:355.01(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.68

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Бєлов Д.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-7168-9488

Фрідманський Р.М.,
кандидат юридичних наук, професор,
заступник декана юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-4213-8449

Бєлов Д.М., Фрідманський Р.М. Правові механізми захисту майнових прав територіальних громад в умовах воєнного стану в Україні.

У статті досліджуються правові механізми захисту майнових прав територіальних громад в умовах воєнного стану в Україні. Актуальність теми зумовлена кардинальними змінами правових та фактичних умов здійснення майнових прав територіальних громад після введення воєнного стану 24 лютого 2022 року, що створило нові виклики для захисту комунальної власності в умовах військових дій, окупації територій та масштабних руйнувань інфраструктури.

Проаналізовано сучасний стан правового регулювання передачі комунального майна між територіальними громадами відповідно до Законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності». Виявлено суперечності між окремими правовими нормами та засадами місцевого самоврядування, зокрема обмеженість переліку об'єктів комунальної власності, які можуть бути предметом безоплатної передачі, та імперативні вимоги щодо цільового використання переданого майна.

Особливу увагу приділено аналізу аутсорсингових механізмів управління комунальною власністю як найбільш ефективному інструменту розвантаження представницьких органів місцевого самоврядування від складних організаційно-правових процедур. Розглянуто успішний досвід впровадження такого підходу обласними радами через створення спеціалізованих комунальних установ.

Досліджено можливості застосування договірних механізмів передачі комунального майна відповідно до принципів співробітництва територіальних громад. Виявлено недостатню деталізацію чинного законодавства для ефективного регулювання відносин щодо передачі комунального майна в умовах воєнного стану.

За результатами дослідження обґрунтовано необхідність удосконалення правових механізмів захисту майнових прав територіальних громад та доповнення існуючих нормативно-правових актів сучасним інструментарієм, здатним забезпечити відповідність процедур розпорядження комунальним майном реальним потребам територіальних громад в екстремальних умовах воєнного стану.

Ключові слова: майнові права, територіальні громади, воєнний стан, комунальна власність, правовий захист, адміністративні процедури, державна реєстрація, нормативно-правове регулювання, органи місцевого самоврядування, органи державної влади, право власності.

Byelov D.M., Fridmanskyy R.M. Legal mechanisms for protecting the property rights of territorial communities under martial law in Ukraine.

The article examines the legal mechanisms for protecting the property rights of territorial communities under martial law in Ukraine. The relevance of the topic is due to the dramatic changes in the legal and factual conditions for the exercise of property rights of territorial communities after the introduction of martial law on February 24, 2022, which created new challenges for the protection of communal property in conditions of military operations, occupation of territories and large-scale destruction of infrastructure.

The current state of legal regulation of the transfer of communal property between territorial communities in accordance with the Laws of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine" and "On the Transfer of Objects of State and Communal Property" is analyzed. Contradictions between individual legal norms and principles of local self-government were identified, in particular the limited list of municipal property objects that can be the subject of free transfer, and imperative requirements for the intended use of the transferred property.

Particular attention was paid to the analysis of outsourcing mechanisms for managing municipal property as the most effective tool for relieving representative bodies of local self-government from complex organizational and legal procedures. The successful experience of implementing such an approach by regional councils through the creation of specialized municipal institutions was considered.

The possibilities of using contractual mechanisms for the transfer of municipal property in accordance with the principles of cooperation of territorial communities were investigated. Insufficient detailing of the current legislation for effective regulation of relations regarding the transfer of municipal property under martial law was identified.

The results of the study substantiate the need to improve the legal mechanisms for protecting the property rights of territorial communities and supplement existing regulatory legal acts with modern tools capable of ensuring compliance with the procedures for managing municipal property with the real needs of territorial communities in extreme conditions of martial law.

Key words: property rights, territorial communities, martial law, municipal property, legal protection, administrative procedures, state registration, regulatory and legal regulation, local self-government bodies, state authorities, property rights.

Постановка проблеми. Реформа місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою України призвела до формування нових територіальних громад та ліквідації існуючих адміністративно-територіальних одиниць, що актуалізувало питання правового регулювання переходу комунального майна. Особливої гостроти набувають проблеми передачі майна, яке перебувало у власності розформованих територіальних громад, новоствореним громадам у спосіб, що відповідав би як інтересам місцевого населення, так і цілям реформування.

Сучасне законодавче регулювання процедур передачі комунального майна між територіальними громадами характеризується фрагментарністю та наявністю правових колізій, що ускладнює практичну реалізацію принципу матеріально-фінансової самостійності місцевого самоврядування. Зокрема, обмежений перелік об'єктів, які можуть бути предметом безоплатної передачі, та імперативні вимоги щодо цільового використання переданого майна не завжди корелюють з реальними потребами територіальних громад та специфікою наявного майнового комплексу.

Недосконаліть правових механізмів передачі комунального майна створює перешкоди для ефективного управління майновими ресурсами територіальних громад, гальмує процеси децентралізації та може призводити до неоптимального використання публічного майна, що в кінцевому підсумку негативно впливає на якість надання публічних послуг населенню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти управління комунальною власністю територіальних громад досліджувалися у працях низки вітчизняних та зарубіжних науковців. В. Голуб у своїх дослідженнях, аналізуючи зарубіжний досвід, обґрунтував принципи ефективного управління власністю територіальних громад, зокрема необхідність забезпечення достатньої матеріальної інфраструктури місцевого самоврядування та підвищення ефективності управління комунальним майновим комплексом.

О. Волошенко та Є. Діденко у своїх наукових розвідках визначили ключові напрями модернізації управління муніципальною власністю, особливу увагу приділивши аутсорсинговим механізмам як інструменту розвантаження представницьких органів місцевого самоврядування від складних організаційно-правових процедур. Їхні дослідження продемонстрували ефективність використання нерухомості як інвестиційного ресурсу та важливість посилення соціальної спрямованості процесу використання муніципального майна.

Проблематику захисту майнових прав в умовах надзвичайних ситуацій та воєнного стану досліджували О. Кармаза, яка аналізувала особливості правового режиму майна в умовах воєнного стану, та В. Авер'янов, який розглядав питання адміністративно-правового захисту власності в екстремальних умовах. Н. Нижник у своїх працях приділяла увагу механізмам захисту комунальної власності від протиправних посягань, а І. Патерило досліджував питання відшкодування збитків, завданих майну територіальних громад.

Питання управління майном територіальних громад в умовах децентралізації розглядали також М. Лахижа, О. Батанов, В. Кравченко, які обґрунтовували необхідність удосконалення правових механізмів розпорядження комунальним майном. Зарубіжний досвід захисту муніципальної власності в умовах кризових ситуацій аналізували Р. Плюшч, В. Серьогін та А. Ткачук.

Водночас у наукових публікаціях недостатньо уваги приділено питанням правового регулювання захисту майнових прав територіальних громад саме в умовах воєнного стану, зокрема механізмам збереження контролю над комунальним майном на тимчасово окупованих територіях та особливостям передачі комунального майна в умовах військових дій.

Мета статті. Метою статті є аналіз особливостей правового регулювання захисту майнових прав територіальних громад в умовах воєнного стану, виявлення специфічних ризиків та загроз для комунальної власності у воєнний період, а також розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення механізмів захисту майнових прав територіальних громад та забезпечення збереження їх майнової основи в екстремальних умовах ведення бойових дій.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з проведенням в Україні адміністративно-територіальної реформи та створенням нових територіальних громад виникла потреба у вирішенні питань щодо майбутнього майна, яке належало одній чи кільком ліквідованим територіальним громадам. Це врегулювання має здійснюватися таким чином, щоб одночасно враховувати інтереси місцевих жителів та цілі реформування. Згідно з Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, основною метою є «встановлення напрямків, способів і термінів створення дієвого місцевого самоврядування та територіальної організації влади». Це має забезпечити формування та підтримку якісного життєвого простору для громадян, надання високоякісних і доступних державних послуг, розвиток інституцій безпосередньої демократії, а також задоволення потреб громадян у всіх галузях життя на відповідній території при узгодженні інтересів держави і територіальних громад [1].

Фундаментом для реалізації зазначених цілей можуть стати загальні принципи ведення господарства та основи функціонування місцевого самоврядування в Україні. Крізь їх призму варто формулювати принципи побудови ефективного управління власністю територіальних громад, особливо надаючи органам місцевого самоврядування більшу свободу дій у реалізації їхніх організаційно-розпорядчих функцій. Зокрема, дослідник В. Голуб, аналізуючи практику зарубіжних держав, визначив, що керування власністю територіальних громад має базуватися на таких принципах: створення належної матеріальної бази місцевого самоврядування для забезпечення соціально гарантованого рівня життя населення та захисту його інтересів як споживача послуг і продукції комунальних підприємств та установ; здійснення управління комунальним майновим комплексом з метою підвищення його ефективності, конкурентоспроможності та забезпечення стабільного функціонування [2].

Паралельно О. Волошенко та Є. Діденко серед інших визначають наступні шляхи покращення ефективності керування муніципальною власністю:

модернізація методів управління муніципальною власністю: розробка дієвої системи відстеження процесів розвитку муніципальної власності, оцінювання та зменшення ризиків під час планування управління, дослідження результативності застосування стратегічного планування статистичної та податкової інформації; впровадження аутсорсингових механізмів – делегування окремих господарських функцій органів місцевого самоврядування державним (муніципальним) закладам або приватним організаціям з наданням їм права використовувати об'єкти муніципальної власності; застосування нерухомості як інвестиційного ресурсу та стимулу для залучення інвестиційних коштів в економіку муніципальної освіти, надання державних гарантій, земельних ділянок, муніципального майна для втілення перспективних інвестиційних проєктів;

посилення соціальної орієнтованості процесу використання муніципального майна через створення сприятливих умов для зростання ролі бізнесу у розв'язанні соціальних питань та формування конкурентного середовища [3].

Слід підкреслити, що серед зазначених напрямів найбільшу практичну значущість має аутсорсинговий підхід, який сприяє зменшенню рівня навантаження на представницькі органи місцевого самоврядування щодо виконання обов'язкових організаційно-правових процедур, які згідно з чинним законодавством супроводжують переміщення нерухомого майна в господарському обігу. Цей підхід знайшов своє втілення, зокрема, у практиці Закарпатської, Львівської та Чернівецької обласних рад через створення самостійних юридичних осіб – комунальних установ, яким передано функції з управління майном колективної власності територіальних громад відповідних регіонів. Це дало змогу усунути сесійний режим функціонування органів місцевого самоврядування як перешкоду для оперативного прийняття результативних господарських рішень. Водночас представницькі органи місцевого самоврядування, діючи в інтересах власника - відповідних територіальних громад, продовжують визначати основні цілі та стратегії керування комунальним майном, дотримання яких є обов'язковою умовою для реалізації переданих повноважень аутсорсинговими організаціями.

З аналізу вищенаведеного слідує, що серед проаналізованих напрямів підвищення ефективності управління муніципальною власністю найбільшу практичну значущість має аутсорсинговий метод,

що дозволяє розвантажити представницькі органи місцевого самоврядування від складних організаційно-правових процедур, пов'язаних з обігом нерухомого майна. Успішне впровадження цього підходу рядом обласних рада через створення спеціалізованих комунальних установ продемонструвало можливість подолання сесійного характеру діяльності органів місцевого самоврядування, що забезпечило своєчасність прийняття господарських рішень. Водночас такий механізм зберігає за представницькими органами стратегічні функції визначення цілей та стратегій управління комунальним майном, гарантуючи відповідність діяльності аутсорсингових структур інтересам територіальних громад як власників майна.

На сьогодні переміщення комунального майна між територіальними громадами в Україні регулюється Законами України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності». Стаття 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплює матеріально-фінансову самостійність як один з ключових принципів місцевого самоврядування, що безпосередньо корелює зі статтею 142 Конституції України, котра визначає рухоме і нерухоме майно серед матеріальних і фінансових основ місцевого самоврядування.

Проте окремі правові норми суперечать закладеним засадам місцевого самоврядування. Так, пункт 10 розділу V «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про місцеве самоврядування в України» у другому абзаці встановлює правовий статус майна, переданого у комунальну власність областей та районів, як колективної власності територіальних громад сіл, селищ, міст відповідних областей та районів, а також визначає порядок розпорядження таким майном як компетенцію власника. Однак третій абзац цього ж пункту містить категоричну вимогу щодо обов'язкового прийняття районними та обласними радами позитивного рішення про передачу об'єктів із колективної власності територіальних громад у власність тих територіальних громад, на території яких розташовані такі об'єкти та які обслуговують виключно потреби конкретної територіальної громади. Водночас законодавець серед умов прийняття рішень про передачу об'єктів колективної власності територіальних громад вказує лише наявність пропозиції окремої територіальної громади, не встановлюючи механізм визначення конкретного об'єкта комунальної власності як такого, що обслуговує потреби однієї територіальної громади.

Варто відзначити, що попри те, що стаття 1 Закону України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» передбачає можливість застосування цього закону до правовідносин щодо передачі у державну або комунальну власність об'єктів інших форм власності (включаючи комунальну) за рішенням представницьких органів місцевого самоврядування, на даний момент цей закон є недостатньо деталізованим для ефективного використання у відповідній галузі.

Зокрема, перелік об'єктів комунальної власності, які можуть становити предмет безкоштовної передачі згідно зі статтею 7 цього Закону, є обмеженим, оскільки охоплює лише об'єкти критичної інфраструктури або майно, що використовувалося для виконання соціальних, медичних та освітніх функцій місцевого самоврядування. Цей вичерпний перелік унеможливлює прийняття рішень про передачу іншого нерухомого майна, яке, як це часто буває на практиці, не використовувалося за конкретним цільовим призначенням або тривалий час не експлуатувалося, внаслідок чого визначити його первісне призначення неможливо.

Встановлюючи обов'язкову вимогу використання безкоштовно переданого майна за первісним цільовим призначенням, законодавець обмежує принцип матеріально-фінансової самостійності місцевого самоврядування. Територіальна громада-отримувач бере на себе безумовні зобов'язання дотримуватися режиму цільового використання майна навіть тоді, коли призначення переданого майна не відповідає потребам громади або виконання такої умови потребує значних бюджетних витрат.

Також слід звернути увагу на можливість розгляду відносин щодо передачі комунального майна через договірні механізми відповідно до принципів добровільності, рівноправності, взаємної вигоди та відповідальності, закріплених у Законі України «Про співробітництво територіальних громад». Такий регулятивний підхід дозволяє визначити взаємні зобов'язання сторін передачі, що може створити необхідні умови для реалізації спільних проєктів з ефективного використання комунального майна.

Висновки. За результатами проведеного дослідження встановлено, що правові механізми захисту майнових прав територіальних громад в умовах воєнного стану в Україні характеризуються значними недоліками та прогалинами. Сучасне законодавче регулювання процедур передачі комунального майна між територіальними громадами є фрагментарним та містить правові колізії, що особливо гостро проявляється в екстремальних умовах воєнного стану. Обмежений перелік об'єктів комунальної власності, які можуть бути предметом безоплатної передачі, та імперативні вимоги щодо цільового використання переданого майна не відповідають реальним потребам територіальних громад, які опинилися в умовах військових дій, окупації територій або евакуації.

Дослідження показало, що найбільшу практичну ефективність для захисту майнових прав територіальних громад в умовах воєнного стану має аутсорсинговий підхід до управління комунальною власністю. Успішний досвід впровадження цього механізму Закарпатською, Львівською та Чернівецькою обласними радами через створення спеціалізованих комунальних установ продемонстрував можливість забезпечення оперативного прийняття господарських рішень навіть в умовах обмеженого функціонування представницьких органів місцевого самоврядування. Такий підхід дозволяє зберегти контроль над комунальним майном та забезпечити його ефективне використання навіть за умов порушення звичайного режиму роботи органів місцевого самоврядування.

Для вдосконалення правових механізмів захисту майнових прав територіальних громад в умовах воєнного стану необхідно доповнити існуючі нормативно-правові акти спеціальними положеннями, що враховують специфіку воєнного часу. Зокрема, потребує розширення перелік об'єктів комунальної власності, які можуть передаватися між територіальними громадами без жорстких обмежень щодо цільового використання, а також запровадження спрощених процедур передачі майна в умовах неможливості здійснення повноцінного контролю з боку власника. Доцільним є також активніше використання договірних механізмів передачі комунального майна відповідно до принципів співробітництва територіальних громад, що дозволить забезпечити гнучкість у вирішенні майнових питань в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні від 01.04.2014 № 333-р URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text.
2. Голуб В.В. Управління власністю територіальних громад в Україні з урахуванням світового досвіду URL: http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-03(3)/09gvfusd.pdf.
3. Діденко Є.О., Волошенко О.О. Підвищення ефективності управління муніципальною власністю URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1031.
4. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.
5. Конституція України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
6. Закон України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» від 03.03.1998 № 147/98ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/147/98-%D0%B2%D1%80#Text.
7. Бєлов Д.М., Новак О.О. Теоретико-практичні особливості розпорядження комунальним майном за законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 67. С. 46–50.
8. Бєлов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правове регулювання економічних відносин: окремі аспекти. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* № 1. 2021. С. 30–39.

УДК 342.9.05:340.123
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.69

НАУКА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ТА ЇЇ ВИКЛАДАННЯ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ЗА ДОБИ АВСТРО-УГОРЩИНИ

Гавриленко О.А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0001-5554-4919
e-mail: o.gavrylenko@karazin.ua

Гавриленко О.А. Наука адміністративного права та її викладання у Львівському університеті за доби Австро-Угорщини.

У статті детально досліджується процес формування та подальшого розвитку науки адміністративного права у Львівському університеті в період існування Австро-Угорської монархії. Особлива увага приділяється аналізу специфіки адміністративно-правової науки в контексті складного історико-правового середовища Австро-Угорщини, що поєднувало в собі мультикультурність, правову традицію та імперське управління. Відзначається, що Львівський університет виступав не лише як центр вищої освіти, а й як потужний осередок наукової думки, який відігравав визначальну роль у розвитку юридичної науки та формуванні правничих кадрів Центрально-Східної Європи.

Автор здійснює комплексний аналіз витоків адміністративного права як самостійної навчальної дисципліни, розкриває особливості основних навчальних курсів, навчальних планів і підручників, які використовувалися в університеті. Це дає змогу простежити, як формувалась цілісна та системна структура викладання адміністративного права, що відповідала потребам часу та вимогам Австро-Угорської імперії.

Особливу увагу у статті присвячено провідним науковцям Львівського університету – Й. Коппелю, Т. Пілятові, Л. фон Білінському, Ю. Бузеку, О. Бальцеру та іншим видатним професорам, які зробили вагомий внесок у розвиток цієї галузі права. Проаналізовано їхні наукові праці, методологічні підходи та вплив, який вони здійснили не лише на українську, а й на європейську адміністративно-правову науку. Розглядається також взаємодія львівської школи з основними європейськими правничими традиціями, що сприяло формуванню унікальної наукової платформи.

Дослідження окреслює роль науки адміністративного права Львівського університету у ширшому контексті – формування правничої думки Австро-Угорської монархії, розвиток української юридичної науки та правової культури. Аналізується вплив львівської наукової школи на подальший розвиток адміністративного права у міжвоєнний період, підкреслюючи її важливість як з історичної, так і з методологічної точок зору.

У заключній частині статті підсумовуються основні результати проведеного дослідження, а також визначаються перспективи подальших наукових розвідок. Зокрема, автор наголошує на необхідності глибшого вивчення, ретельного аналізу архівних матеріалів і проведення порівняльних досліджень львівської школи в контексті європейської юридичної науки.

Ключові слова: адміністративне право, Львівський університет, Австро-Угорщина, правова наука, юридична освіта.

Gavrylenko O.A. Science of administrative law and its teaching at Lviv University during the Austro-Hungarian Period.

The article provides a detailed study of the process of formation and further development of the science of administrative law at Lviv University during the period of the Austro-Hungarian monarchy. Special attention is given to the analysis of the specifics of administrative-legal science within the complex historical and legal environment of Austro-Hungary, which combined multiculturalism, legal tradition, and imperial governance. It is noted that Lviv University functioned not only as a center of higher education but also as a powerful hub of scholarly thought, playing a decisive role in the development of legal science and the training of legal professionals in Central and Eastern Europe.

The author conducts a comprehensive analysis of the origins of administrative law as an independent academic discipline, revealing the features of the main courses, curricula, and textbooks used at the university. This allows tracing how a coherent and systematic structure for teaching administrative law was formed, meeting the needs of the time and the requirements of the Austro-Hungarian Empire.

Particular attention in the article is paid to leading scholars of Lviv University – Johann Koppel, Tadeusz Pilat, Leon von Bilinski, Jozef Buzek, Oswald Balzer, and other prominent professors who made significant contributions to the development of this branch of law. Their scientific works, methodological approaches, and influence on not only Ukrainian but also European administrative-legal science are analyzed. The interaction of the Lviv school with major European legal traditions is also examined, which contributed to the formation of a unique scientific platform.

The study outlines the role of the science of administrative law at Lviv University in a broader context – the formation of legal thought within the Austro-Hungarian monarchy, the development of Ukrainian legal science and legal culture. The influence of the Lviv scholarly school on the further development of administrative law in the interwar period is analyzed, emphasizing its importance from both historical and methodological perspectives.

In the concluding part of the article, the main results of the research are summarized, and prospects for further scholarly investigations are outlined. In particular, the author stresses the need for deeper study, thorough analysis of archival materials, and comparative research of the Lviv school in the context of European legal science.

Key words: administrative law, Lviv University, Austria-Hungary, legal science, legal education.

Постановка проблеми. Вивчення розвитку науки адміністративного права у Львівському університеті доби Австро-Угорщини є важливим кроком у дослідженні еволюції правничої думки в Центрально-Східній Європі та зокрема на українських землях. Львівський університет, як один із найстаріших вищих навчальних закладів регіону, був ключовим осередком формування правничої науки, підготовки висококваліфікованих правників і державних службовців, а також центром розвитку адміністративно-правової теорії та практики.

Доба Австро-Угорщини ознаменувалася інтенсивним розвитком державного управління та правової системи, що супроводжувалося становленням адміністративного права як окремої навчальної дисципліни й наукової галузі. Львівський університет відігравав роль важливої ланки у процесі рецепції, адаптації та розвитку австрійського адміністративного права в умовах багатонаціональної імперії. Дослідження цієї теми дозволяє простежити, як університетська юридична наука Львова взаємодіяла з австрійською правовою традицією та яким чином адаптувала її до регіональних особливостей.

Окрім того, актуальність теми зумовлена потребою осмислити місце й роль науки адміністративного права Львівського університету в контексті формування національної правової ідентичності та підготовки кадрів для місцевого самоврядування, яке мало особливе значення для розвитку правової державності в Галичині. Сучасні реалії реформування адміністративного права та адміністративної юстиції в Україні також надають дослідженню додаткової цінності, адже досвід історичної науки адміністративного права Львова дає змогу краще зрозуміти витоки й закономірності розвитку цієї галузі.

Стан опрацювання проблеми. Питання розвитку науки адміністративного права у Львівському університеті досліджувалися фрагментарно. Серед таких праць насамперед варто назвати наукові розвідки В.С. Кахнича [2], І.В. Ковбаса та Д.П. Цепенди [5]. Набагато ширше в історіографії представлена історія Львівського університету загалом, його юридичного факультету та окремих кафедр (зокрема, у працях В.М. Бурдіна, В.Т. Нора, І.Й. Бойка [3, 4], В. Качмара [1], В.С. Кахнича [6] та ін.). Праці польських і австрійських дослідників (наприклад, Л. Фінкеля та С. Старжинського [7]) висвітлюють деякі аспекти розвитку університету, проте приділяють зовсім небагато уваги саме адміністративно-правовій науковій університетській традиції. Окремі дослідження присвячені біографіям професорів, їхнім науковим працям і впливу на юридичну освіту. У сучасній українській науці питання розвитку адміністративного права у Львівському університеті порушується в контексті історії права й університетської освіти загалом.

Метою цієї статті є з'ясування особливостей становлення та розвитку науки адміністративного права та особливостей її викладання у Львівському університеті в умовах Австро-Угорської монархії, а також визначення впливу цих процесів на подальший розвиток адміністративно-правової думки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Адміністративне право в сучасному його розумінні є відносно молодою галуззю в системі права, якщо порівнювати його з такими фундаментальними галузями, як право цивільне чи кримінальне. Формування адміністративного права пов'язане насамперед з добою Французької революції 1789 року, яка заклала основи багатьох правових інститутів сучасної держави. У Франції особливу роль у становленні цієї галузі відіграло створення Державної ради (Conseil d'État) у 1799 році [8, с. 330]. Спочатку цей орган виконував суто дорадчі функції при уряді, однак із часом його повноваження розширилися. Важливим етапом стало надання Державній

раді у 1873 році судового статусу, що фактично започаткувало адміністративну юстицію. Завдяки рішенню Державної ради адміністративне право почало розвиватися як окрема галузь права, що регулює діяльність виконавчої влади та її взаємовідносини з громадянами й юридичними особами. Поступово адміністративне право перетворилося також на навчальну дисципліну, яка формує базові уявлення про організацію та функціонування органів державної влади, способи захисту прав і законних інтересів приватних осіб у відносинах із публічною владою. Таким чином, незважаючи на свою порівняно «молоду» історію, адміністративне право стало ключовою складовою сучасної правової системи, важливою для забезпечення ефективного управління та захисту прав громадян.

Австро-Угорська імперія у другій половині XIX – на початку XX століття переживала інтенсивний розвиток адміністративного права. Це було зумовлено необхідністю впорядкування численних інституцій та уніфікації управління в багатонаціональній державі. Важливу роль у становленні адміністративного права відіграли адміністративні реформи, зокрема запровадження в 1849 р. Основного закону про адміністративний поділ держави, а також адміністративної юстиції у 1867 р. через створення Вищого адміністративного трибуналу.

Поступово адміністративне право набувало в Австро-Угорщині рис системної галузі, яка охоплювала норми, що регулювали діяльність державних органів, їхню структуру, функції та взаємовідносини з громадянами. Важливу роль у розвитку адміністративного права відігравали кодифікаційні зусилля уряду та розробки провідних науковців, які прагнули забезпечити відповідність норм сучасним суспільним потребам та європейським стандартам.

У такому історико-правовому контексті Львівський університет (нині – Львівський національний університет імені Івана Франка) відігравав важливу роль як провідний центр юридичної науки. Від моменту свого заснування в 1661 р. і особливо після реформ Марії Терезії та Йосифа II у XVIII ст. [9, с. 330] університет стає осередком правничої думки та підготовки висококваліфікованих кадрів.

В добу Австро-Угорщини (з 1867 р.) юридичний факультет Львівського університету активно розвивався. Тут викладали такі видатні вчені, як Г. Бруннер, Й. Зельонацький, Г. Рошковський, Ф. Рульф, З. Цибіховський та багато інших. Серед фахівців-адміністратівістів у першу чергу можна назвати Ю. Бузека, Й. Коппеля, Т. Пілята, Є. Міхальського та інших. Вони не лише формували наукову школу адміністративного права, але й здійснювали вплив на його практичне застосування в регіоні Галичини та Буковини. Кафедра адміністративного права Львівського університету ставала важливим центром підготовки правників, які згодом обіймали посади у державних органах Австро-Угорщини.

В другій половині XIX ст. у Австро-Угорщині здійснювалися важливі реформи вищої юридичної освіти, що істотно вплинули на розвиток адміністративного права. Зокрема, навчальні програми юридичних факультетів були переглянуті відповідно до нових вимог державної служби. До навчального плану включалися курси адміністративного права, що охоплювали питання організації адміністрації, адміністративної юстиції, а також прав і обов'язків громадян у взаєминах з державою.

Львівський університет активно впроваджував ці новації. Лекційні курси з адміністративного права не лише відображали австрійські традиції, але й адаптувалися до особливостей Галичини як окремого коронного краю. Це дозволяло студентам засвоювати як загальноімперські принципи, так і специфіку регіонального адміністративного устрою. Завдяки цьому адміністративне право ставало не лише предметом наукового дослідження, а й важливим інструментом практичної діяльності правників та управлінців.

В 1860-х роках у Львівському університеті свою діяльність розгорнув колишній випускник (1842 р.) доктор права Юліан Дунаєвський, який обіймав посаду цісарсько-королівського звичайного публічного професора адміністративного права, гірничого права та політичної економії. До його навчальних курсів належали, зокрема, «Національна економіка» та «Австрійське гірниче право», що свідчило про різнобічність його наукових інтересів та увагу до актуальних проблем економічного і правового розвитку тогочасної Австрійської імперії [1, с. 257]. Сфера його наукових інтересів поширювалася переважно на питання організації адміністративних одиниць – гмін (громад) [10, с. 7]. Вони виникли після революції 1848–1849 років в якості органів політичної організації населення певної місцевості задля виконання тут певного кола публічних справ. Усю їхню діяльність регламентували чинні на той час в Австрії закони. Найдокладніше функціонування ґмін було врегульовано законом від 5 березня 1862 року та наступними змінами до нього. Відповідно до цього закону, поряд із крайовими органами автономії та самоврядування – Сеймом та Крайовим виділом – створювалися подібні органи самоврядування на рівні ґмін. Ґміни діяли на двох рівнях: вищому – на рівні повіту (повітова ґміна) та нижчому – на рівні міста чи села (міська або сільська ґміна) [11, с. 70]. Адміністративно-правові засади функціонування гмін було висвітлено Ю. Дунаєвським у праці «Нарис організації адміністративної влади для Галичини» [4, с. 72].

У 1860-х роках до Львівського університету було запрошено доктора права Йоганна Коппеля.

Тут він обійняв посаду цісарсько-королівського звичайного публічного професора політичної економії, статистики та австрійського адміністративного законодавства. Його професійна кар'єра вирізнялася значною кількістю наукових і адміністративних посад. До переходу на роботу до Львова він уже встиг попрацювати звичайним професором в університетах Інсбрука, Оломоуца, а також у Яґеллонському університеті (Краків). Навчальні курси Й. Коппеля, серед яких були: «Австрійське адміністративне законодавство», «Адміністративна політика», та інші, вирізнялися широким тематичним спектром та глибоким змістом [1, с. 257]. Такий різноманітний і системний підхід у викладанні відповідав потребам тогочасної підготовки спеціалістів у галузі права та управління.

Таким чином, історико-правовий контекст Австро-Угорщини, особлива роль Львівського університету та освітні реформи створили сприятливе підґрунтя для розвитку науки адміністративного права у Галичині та для підготовки фахівців, здатних ефективно реалізовувати нові управлінські стандарти.

Розвиток науки адміністративного права у Львівському університеті активізувався наприкінці XIX століття, коли адміністративне право поступово набувало самостійного статусу серед юридичних навчальних дисциплін. Спочатку воно викладалося як частина поліцейського права або конституційного права, однак у зв'язку зі зростаючою роллю адміністративного апарату держави і необхідністю його правового регулювання адміністративне право виділилося в окремий навчальний курс.

Важливу роль у становленні цієї науки відіграли університетські реформи, які у другій половині XIX століття значно модернізували структуру навчального процесу. У Львівському університеті адміністративне право почали систематично викладати у 1870-х роках, що відповідало загальноєвропейським тенденціям розвитку цієї галузі знань.

У межах навчального процесу адміністративне право вивчалося як обов'язковий предмет на юридичному факультеті. Курси з адміністративного права охоплювали широке коло питань: організацію адміністрації, повноваження державних органів, адміністративні процедури, адміністративну відповідальність, а також принципи взаємовідносин між імперськими підданими та владою.

Навчальні плани враховували як загальноімперське законодавство Австро-Угорщини, так і специфічні норми, що діяли у коронних краях, зокрема в Галичині. Лекційні курси базувалися на підручниках провідних австрійських правознавців, а також на авторських працях професорів університету. Викладачі Львівського університету прагнули надати студентам не лише теоретичні знання, але й практичні навички застосування адміністративно-правових норм у конкретних випадках.

Серед видатних науковців Львівського університету цього періоду, які зробили вагомий внесок у розвиток адміністративного права, варто назвати Т. Пілята, Л. фон Білінського, Ю. Бузека та інших. Їхні праці присвячувалися як загальним питанням адміністративного й фінансового права, так і їх окремим інститутам. Вони поєднували теоретичні дослідження з практичними рекомендаціями, що мало важливе значення для правозастосування у регіоні.

Із кінця 1860-х років до науково-викладацького складу Львівського університету належав доктор права Леон фон Білінський, який був габілітованим приватним доцентом національної економіки. Джерела подають різні сфери його викладацьких інтересів, де, окрім курсів національної економіки, економічної політики та фінансового законодавства, бачимо й навчальний курс «Австрійське адміністративне законодавство: автономний управлінський організм представлених у Державній Раді королівств і земель, з особливим наголосом на самоуправлінні Галичини» [1, с. 259].

Тадеуш Пілят відігравав вагому роль у формуванні та розвитку науково-освітнього напряму адміністративного права у цей період. Із кінця 1860-х років він працював у Львівському університеті як габілітований приват-доцент національної економіки. Згодом він став приват-доцентом національної економіки, науки адміністрації та економічної політики. На початку викладацької діяльності Тадеуш Пілят викладав навчальні курси «Наука адміністрації» та «Спроба аналізу розв'язання соціального питання на господарській ниві в останні два десятиліття від 1848 року». Поступово його науково-педагогічна кар'єра набрала обертів: він обіймав посади звичайного професора статистики, науки адміністрації та австрійського адміністративного права, а також був заступником професора австрійського публічного права [1, с. 259].

Від початку XX століття до складу викладачів Львівського університету долучився доктор права Юзеф Бузек, який розпочав свою діяльність як габілітований приват-доцент статистики. 23 вересня 1903 р. йому було надано дозвіл на викладання науки адміністрації та австрійського адміністративного права, а 26 листопада 1904 р. австрійський імператор призначив його на посаду надзвичайного професора статистики, науки адміністрації та австрійського адміністративного права [4, с. 175]. З 1914/1915 навчального року він – звичайний професор з цих дисциплін [1, с. 259]. На підґрунті прочитаних лекцій в 1912 році Ю. Бузек видав підручник «Австрійське адміністративне право» [4, с. 175]. Окрім того, конспекти його лекцій досі зберігаються у фондах Державного ар-

хіву Львівської області [12]. В середині 1910-х років у Львівському університеті також працював доктор права Єжи Міхальський – приватний доцент із званням звичайного професора науки фінансів і австрійського фінансового права, а також науки адміністрації та австрійського адміністративного права [1, с. 259].

Професори й доценти Львівського університету активно впроваджували нові методики викладання, зокрема семінарські заняття та практичні завдання, які допомагали студентам оволодіти не лише матеріалом, але й навичками правового аналізу та аргументації. Також вони підтримували наукові контакти з університетами інших регіонів імперії, що сприяло збагаченню змісту курсів адміністративного права найновішими на той час теоретичними концепціями та практичним досвідом.

Завдяки діяльності професорів адміністративне право у Львівському університеті отримало міцну наукову базу та стало важливим складником підготовки майбутніх правників і державних службовців. Учені Львівського університету досліджували широке коло питань адміністративного права, що можна поділити на кілька основних напрямів: теоретичні основи адміністративного права – вивчення природи адміністративного права, його місця у системі права, принципів і джерел; організація і структура державної адміністрації – аналіз повноважень і функцій органів виконавчої влади; адміністративні процедури та процеси – дослідження процедур прийняття адміністративних актів, оскарження рішень, адміністративного контролю; адміністративна відповідальність – питання юридичної відповідальності посадових осіб за порушення адміністративного законодавства; проблеми регіонального управління – зокрема, вивчення адміністративних особливостей Галичини як частини Австро-Угорської монархії.

Наукові дослідження та викладання адміністративного права у Львівському університеті не були ізольованими – вони тісно переплiталися з розвитком європейської адміністративно-правової науки. Після того, як у 1904 році кафедру адміністративного права та статистики було реформовано і утворилася окрема кафедра адміністративного права, її очолив Збігнєв Паздро, який виховав цілу плеяду визначних вчених-адміністративістів, які пізніше працювали в інших університетах Європи. Серед них були Мар'ян Зіммерман (в майбутньому – професор Познанського університету), Тадеуш Біго (після Другої світової війни – професор Варшавського університету), Віт Клоновецькі (професор Католицького університету в Любліні), Францішек Лонгхампс (професор Вроцлавського університету) та інші [4, с. 175-176]. Цей транскордонний вплив сприяв як підвищенню теоретичного рівня львівської школи адміністративного права, так і розвитку практичних рекомендацій, які враховували специфіку політичного й соціального устрою Австро-Угорщини. Завдяки цьому Львівський університет став одним із провідних центрів правничої освіти у Східній Європі, де адміністративне право розвивалося у руслі сучасних європейських тенденцій.

До розвитку науки адміністративного права доклалися й фахівці в інших сферах, зокрема в історії права. Одним з таких можна вважати Освальда Бальцера. Його наукова діяльність охоплювала історію державного устрою, судочинства, фінансової системи та правових інституцій Польщі. Хоча О. Бальцер не був безпосередньо професором адміністративного права, його дослідження значно вплинули на розвиток цієї галузі, особливо через вивчення історії державних інституцій та дослідження пам'яток адміністративного права.

Життя і науково-педагогічна діяльність О. Бальцера тісно пов'язані з Львовом та Львівським університетом: саме тут він здобув юридичну освіту, в 1885 році захистив габілітаційну дисертацію на тему «Генеза Коронного трибуналу», а з 1887 р. понад 40 років очолював в університеті кафедру історії польського права, користуючись заслуженим авторитетом і повагою в середовищі львівської інтелігенції, викладачів і студентів університету. Слухати його лекції приходили студенти з інших вузів та факультетів університету. Його студенти й аспіранти стали широко знаними науковцями, керівниками кафедр у Варшавському, Краківському, Познаньському, Врацлавському університетах [13, с. 3]. У 1891 році він став директором Архіву актів гродських і земських у Львові, що дозволило йому глибоко зануритися в дослідження історичних та правових джерел.

Значну увагу О. Бальцер приділяв вивченню історії державного устрою та адміністративних інституцій. Його праці, такі як «Historia ustroju Austrii w zarysie» (1899) [14], «Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski» (1906) [15], «Państwo polskie w pierwszym siedemdziesięcioleciu XIV i XVI wieku» (1907), аналізували розвиток адміністративних структур та їх вплив на функціонування держави. Ці дослідження сприяли кращому розумінню еволюції адміністративного права та його ролі в державному управлінні.

Отже О. Бальцер зробив внесок у розвиток науки адміністративного права через свої дослідження історії державного устрою та правових інституцій Його праці заклали основу для подальших досліджень у цій галузі та сприяли формуванню наукової бази для розвитку адміністративного права.

Загалом, наука адміністративного права у Львівському університеті доби Австро-Угорщини відіграла визначальну роль у формуванні правничої думки не лише на теренах Галичини, а й у межах

усієї Австро-Угорської монархії. Як важливий науковий центр, університет став майданчиком для розвитку теоретичних основ адміністративного права, а також для підготовки кваліфікованих фахівців, які надалі впливали на правову практику держави.

Внесок львівських професорів адміністративного права полягав у систематизації правових норм, розробці методології викладання дисципліни, а також у формуванні нових підходів до розуміння державного управління та адміністративної відповідальності. Наукові праці, підручники та лекції професорів Львівського університету мали широкий резонанс і часто використовувалися у навчальних закладах інших країн Австро-Угорщини, сприяючи уніфікації адміністративно-правових знань.

Особливо важливим є внесок Львівського університету у розвиток української юридичної науки та правової культури. Завдяки викладацькій діяльності і науковим дослідженням професорів, українська юридична думка почала формуватися на засадах сучасних європейських правничих традицій, інтегруючи європейський досвід із національними особливостями. Це створило фундамент для подальшого розвитку українського адміністративного права у XX столітті, зокрема у міжвоєнний період. Отже, наука адміністративного права у Львівському університеті доби Австро-Угорщини мала значний і тривалий вплив на розвиток правничої думки, формування української юридичної науки та зміцнення правової культури як у межах монархії, так і у наступні періоди української державності.

Висновки. Проведене дослідження дозволило визначити ключові особливості формування та розвитку науки адміністративного права у Львівському університеті доби Австро-Угорщини. Встановлено, що університет виступав важливим центром юридичної освіти та наукової думки, де адміністративне право було сформоване як самостійна навчальна дисципліна з власною методологією, навчальними планами та авторитетними професорами. Наукові здобутки львівської школи адміністративного права не лише відображали загальноєвропейські тенденції, а й сприяли розвитку правничої думки в межах Австро-Угорської монархії.

Значний внесок Львівського університету полягає також у формуванні української юридичної науки та правової культури, що заклало підвалини для подальшого розвитку адміністративного права в Україні, особливо у міжвоєнний період. Вивчення діяльності провідних науковців університету демонструє важливість інтеграції європейського досвіду з національними особливостями, що зробило львівську школу адміністративного права унікальним явищем у контексті правничої історії Центрально-Східної Європи.

Перспективи подальших досліджень полягають у глибшому аналізі конкретних педагогічних методів викладання адміністративного права у Львівському університеті, детальному вивченні архівних матеріалів, а також у порівняльному дослідженні впливу львівської школи на розвиток адміністративного права в інших регіонах Австро-Угорщини та у міжвоєнній Україні. Окрему увагу варто приділити дослідженню взаємозв'язків між науковою думкою львівських професорів та європейськими правничими традиціями, що дасть змогу краще зрозуміти процеси формування адміністративної науки в Центрально-Східній Європі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Качмар В. Львівський університет у 1784–1918 роках: організаційні, освітньонаукові та національні трансформації: монографія/ Володимир Качмар. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 531 с.
2. Кахнич В. Основи розвитку адміністративного права у Львівському університеті. *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник.* 2022. Вип. 13. С. 53–63.
3. Бойко І. Історико-правова школа Львівського університету імені Івана Франка – одна з найдавніших наукових шкіл в Україні (235-річчя від часу заснування). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2019. Вип. 69. С. 23–34.
4. Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1661–2016): монографія / за заг. ред. В.М. Бурдіна, В.Т. Нора, І.Й. Бойка. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – 288 с.
5. Ковбас І.В., Цепенда Д.П. Ідеологічні константи розвитку адміністративно-правової науки у Львівському національному університеті ім. Івана Франка. *Академічні візії.* 2025. Вип. 43. С. 1–9.
6. Кахнич В. С. Вплив римського права на діяльність юридичного факультету Львівського університету з 1661 до 1918 рр. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 30–34.
7. Finkel L., Starzyński S. Historya Uniwersytetu Lwowskiego. Cz. 1-2. Lwów Nakł. Senatu Akademickiego c. k. Uniwersytetu Lwowskiego. 1894. S. XVI, 351, [1], 442, [1]. URL: https://polona.pl/preview/94130695-c698-40bc-87cf-adf79293b7a5.

8. Çağlayan R. Ülkemizde idare hukuku dersinin kısa tarihçesi ve idare hukuku ders kitaplarının ilk örnekleri. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 2021. № 25(3), P. 329–379. P. 330. URL: https://doi.org/10.34246/ahbvuhfd.979172.
9. Лоза Ю.І. Україна, держава: формування території та історія адміністративно-територіального устрою. *Енциклопедія історії України: Україна-Українці.* Кн. 1 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2018. 608 с.
10. Kumaniecki K. W. Ustrój władz samorządowych na ziemiach Polski w zarysie. Warszawa; Kraków: J. Czerniecki, 1921. 80 s.
11. Моряк-Протопопова Х. Становлення у Галичині органів місцевої влади і самоврядування у 1772–1918 роках. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Вип. 64. С. 64–78.
12. ДАЛО, ф. 26, оп. 11, спр. 213 (Конспект лекцій Й. Бузека та інших з австрійського адміністративного права).
13. Тищик Б.Й. Освальд Бальцер – видатний історик права Львівського університету (до 150–річчя від дня народження і 75–річчя смерті). Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2009. Вип. 48. С. 3–12.
14. Balzer O. Historia ustroju Austrii w zarysie. Lwów: K.S. Jakubowski, 1899. URL: https://polona2.pl/item/historya-ustroju-austryi-w-zarysie,MTQ3MjY3ODI/8/#info:metadata.
15. Бальцер О.К истории общественно-государственного строя Польши / пер. с польского. СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1908. 252 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21FMT=fullwebr&S21ALL=(%3C.%3EK%3D%D0%9E%D0%91%D0%A9%D0%98%D0%95%3C.%3E)&Z21ID=&S21SRW=AVHEAD&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20.

УДК 351.746.1:341.231.14:343.326(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.70

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ НА ОБ'ЄКТАХ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Герасименко О.М.,
кандидат юридичних наук, докторант,
Національна академія Служби безпеки України
ORCID: 0009-0005-5078-3829

Сірий О.В.,
старший викладач,
Національна академія Служби безпеки України

Герасименко О. М., Сірий О.В. Нормативно-правове забезпечення міжнародного співробітництва Служби безпеки України під час протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури.

У статті проаналізовано нормативно-правові засади та практику взаємодії Служби безпеки України з іноземними державами та міжнародними організаціями під час організації протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються на об'єктах критичної інфраструктури. Актуальність теми зумовлена посиленням транснаціонального характеру загроз, зокрема кібератак, терористичних актів та інших форм кримінальних посягань на критичну інфраструктуру України.

Визначено, що ефективна протидія цим загрозам неможлива без розвиненої системи міжнародного співробітництва, яка базується як на загальновизнаних принципах міжнародного права, так і на спеціалізованих механізмах правоохоронної взаємодії. Розкрито форми міжнародного співробітництва Служби безпеки України з іноземними інституціями, зокрема через укладення міжнародних угод, обмін інформацією, проведення спільних операцій, участь у міжнародних навчаннях, створення спільних слідчих груп, а також координацію зусиль у рамках діяльності таких організацій, як Інтерпол, Європол, Євроюст, НАТО, ОБСЄ тощо.

Зосереджено увагу на аналізі правового регулювання міжнародного співробітництва – як у контексті внутрішнього законодавства (Конституція України, закони України «Про національну безпеку України», «Про критичну інфраструктуру», «Про Службу безпеки України», Кримінально-процесуальний кодекс України та інші нормативно-правові акти), так і міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою Україною. Продемонстровано приклади реалізації спільних заходів, зокрема операцій PowerOFF, Locked Shields, участі у проєктах CISA, CCDCOE та I-FORCE.

Встановлено, що ключовим завданням є подальше удосконалення нормативної бази міжнародного співробітництва, гармонізація із міжнародними стандартами, усунення правових колізій при транскордонному доступі до цифрових доказів, підвищення оперативної сумісності служб та поглиблення довіри між партнерами. Констатовано, що СБУ виступає суб'єктом національної системи захисту критичної інфраструктури, сектору безпеки і оборони, здатним ефективно протидіяти кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури за умови ефективного нормативно-правового забезпечення міжнародної взаємодії.

Ключові слова: об'єкти критичної інфраструктури, Служба безпеки України, міжнародне співробітництво, правове регулювання, кібербезпека, тероризм, кримінальні правопорушення, міжнародна злочинність, Інтерпол, Європол, Євроюст.

Herasymenko O.M., Siryi O.V. Regulatory and legal support for international cooperation of the Security service of Ukraine during the fight against criminal offenses at critical infrastructure facilities.

The article analyzes the regulatory and legal principles and practice of interaction between the Security Service of Ukraine and foreign states and international organizations in organizing counteraction to criminal offenses committed at critical infrastructure facilities. The relevance of the topic is due to the increasing transnational nature of threats, in particular cyberattacks, terrorist acts and other forms of criminal encroachments on the critical infrastructure of Ukraine.

It is determined that effective counteraction to these threats is impossible without a developed system of international cooperation, which is based both on generally recognized principles of international law and on specialized mechanisms of law enforcement cooperation. Forms of international cooperation between the Security Service of Ukraine and foreign institutions are disclosed, in particular through the conclusion of international agreements, exchange of information, joint operations, participation in international exercises, creation of joint investigative groups, as well as coordination of efforts within the framework of the activities of such organizations as Interpol, Europol, Eurojust, NATO, OSCE, etc.

The focus is on the analysis of the legal regulation of international cooperation - both in the context of domestic legislation (the Constitution of Ukraine, the laws of Ukraine «On National Security of Ukraine», «On Critical Infrastructure», «On the Security Service of Ukraine», the Criminal Procedure Code of Ukraine and other regulatory legal acts), and international treaties ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine. Examples of the implementation of joint activities, in particular operations PowerOFF, Locked Shields, participation in the CISA, CCDCOE and I-FORCE projects, are demonstrated.

It was established that the key task is to further improve the regulatory framework of international cooperation, harmonization with international standards, elimination of legal conflicts in cross-border access to digital evidence, increasing the interoperability of services and deepening trust between partners. It was stated that the SBU is a subject of the national critical infrastructure protection system, the security and defense sector, capable of effectively counteracting criminal offenses at critical infrastructure facilities, provided that there is effective regulatory and legal support for international cooperation.

Key words: critical infrastructure facilities, Security Service of Ukraine, international cooperation, legal regulation, cybersecurity, terrorism, criminal offenses, international crime, Interpol, Europol, Eurojust.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Об’єкти критичної інфраструктури України в сучасних реаліях високотехнологічного розвитку України відіграють важливу роль у розвитку її економіки, забезпеченні національної безпеки та оборони. Варто зазначити, що світовий науково-технічний прогрес багатьох держав останніх десятиріч поруч з позитивним впливом на реалізацію національних інтересів створив додаткові передумови до реалізації транснаціональних протиправних посягань на об’єкти критичної інфраструктури. Остання безпрецедентна кібератака на ключові операційні системи АТ «Укрзалізниця», що сталася 23 березня 2025 року, є підтвердженням реальності та шкідливості загрози для держави. Наведене вимагає від суб’єктів національної системи захисту критичної інфраструктури та сектору безпеки та оборони запровадження нових підходів до організації ефективного міжнародного співробітництва під час протидії згаданій категорії кримінальних правопорушень. У контексті зазначеного важливе значення має розвиток нормативно-правового забезпечення співробітництва Служби безпеки України з міжнародними та іноземними інституціями. Реалізація зазначеного гарантуватиме правову визначеність, прозорість процедур та відповідність міжнародним зобов’язанням України. Водночас відсутність законодавчої бази матиме негативний вплив на міжнародне співробітництво й обмежує здійснення заходів з протидії кримінальним посяганням транснаціонального характеру на об’єктах критичної інфраструктури, що матиме негативні наслідки для реалізації національних інтересів і безпеки України.

Отже, важливість визначеної проблематики для практичної діяльності СБУ з означених вище питань, дискусійність наукових підходів до розв’язання наявних проблем, обумовлює потребу проведення комплексного дослідження визначеної теми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У межах наукових досліджень окремі теоретичні та практичні питання міжнародного співробітництва у правоохоронній сфері, у тому числі за участі Служби безпеки України, розглядалися такими дослідниками, як: Д.Л. Вітюк – дослідив сучасні механізми міжнародної співпраці у сфері запобігання злочинності, акцентуючи увагу на ролі СБУ у забезпеченні національної безпеки (2020 р.) [2]; А.В. Войціховський – схарактеризував міжнародну взаємодію у боротьбі зі злочинністю як один із пріоритетів зовнішньої політики України (2010 р.) [3]; В.І. Гаврилюк, В.І. Дубина, М.П. Данилюк – висвітлили актуальні напрями співпраці МВС України у контексті протидії торгівлі людьми, що опосередковано охоплюють і міжнародну компоненту діяльності СБУ (2007 р.) [4]; Д.О. Гребенюк – проаналізував інституційну взаємодію міжнародних морських організацій з національними безпековими механізмами (2025 р.) [5]; Г.В. Дідківська – дослідила участь України в системі міжнародної співпраці із запобігання злочинності (2019 р.) [6]; Є.В. Зозуля – розглянув міжнародне співробітництво МВС України у сфері боротьби з корупцією (2010 р.) [7]; І.М. Леган – у монографії розкрила механізми міжнародної співпраці у сфері протидії транснаціональній злочинності, з акцентом на правовому забезпеченні (2021 р.) [10]; Л. Олексюк – здійснила огляд та правовий аналіз національної нормативної бази з кібербезпеки, з урахуван-

ням міжнародних стандартів (2021 р.) [14]; М.В. Савчук – проаналізував міжнародно-правові аспекти співпраці під час розслідування терористичних актів з використанням вибухових пристроїв (2018 р.) [23] ті інші.

Також варто зазначити й про іноземні наукові праці, зокрема дослідження Ф. Казино, К. Піна, П. Лопес-Агілар (F. Casino, C. Pina, P. López-Aguilar) та ін. щодо міжнародних аспектів доступу до цифрових доказів [27], а також Дж. Руохонен (Ju. Ruohonen) – про тенденції транскордонного доступу до даних правоохоронними органами [30].

Водночас комплексного дослідження, присвяченого саме нормативно-правовому забезпеченню міжнародного співробітництва СБУ з іноземними державами та міжнародними організаціями у специфічній сфері протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури, не проводилось, що зумовлює необхідність подальшого дослідження цієї теми, з урахуванням сучасних викликів у сфері безпеки та потреб практики діяльності спецслужби.

Метою статті є аналіз нормативно-правових засад та практики міжнародного співробітництва Служби безпеки України з іноземними державами-партнерами та міжнародними організаціями під час протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури та розробка на основі одержаних результатів рекомендацій з метою удосконалення відповідної правової системи та інших пропозицій з метою розв'язання проблемних питань зазначеної сфери відносин.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне співробітництво Служби безпеки України (далі – СБУ) з іноземними державами та міжнародними організаціями під час протидії кримінальним правопорушенням, що посягають на об'єкти критичної інфраструктури України (далі – ОКІ), ґрунтується на загальновизнаних принципах міжнародного права та спеціальних засадах міждержавного правоохоронного співробітництва. Варто відзначити, що за останні десятиліття глобалізаційні процеси та динаміка складності загроз від кримінальних посягань на ОКІ, більшість з яких набули транснаціонального характеру, піднесли в Україні міжнародне співробітництво до рівня одного з ключових складових системи ефективної протидії зазначеним посяганням, що в кінцевому результаті сприяє забезпеченню бажаного рівня її національної безпеки. Слушним з приводу зазначеного є висновок дослідника Д.Л. Вітюка про те, що міжнародна злочинність є багатовимірним явищем, що охоплює кіберзлочини, фінансування тероризму, торгівлю людьми, наркобізнес та інші види кримінальної діяльності, а тому ефективна боротьба можлива лише за умови вдосконалення механізмів міжнародної співпраці та координації [2].

Варто відзначити, що науково-технічний прогрес XX століття став каталізатором змін для багатьох країн, які розвиваються, в напрямку запровадження сучасних інноваційних технологій в економіку, оборону та інші сфери національної безпеки. Зазначене також призвело до формування на державному рівні поняття «об'єкти критичної інфраструктури» та його змісту, а також потребу забезпечення їх захисту. В Україні до ОКІ відносимо підприємства, установи та організації (системи, їх частини та їх сукупність) незалежно від форми власності, які провадять діяльність та надають послуги в ключових для держави сферах економіки, національної безпеки та оборони, порушення функціонування яких може завдати шкоди життєво важливим національним інтересам. Їх безперебійне функціонування є умовою сталого розвитку України, добробуту її громадян та обороноздатності. Водночас за останнє десятиліття набули актуальності кримінальні посягання на ОКІ у таких сферах як енергетика, транспорт, зв'язок, фінансовий сектор, охорона здоров'я, комунальне господарство, оборона ті ін. Технологічний прогрес хоча й надає нові можливості, водночас ускладнює розслідування та міжнародну співпрацю у випадках кіберзлочинів [31]. Враховуючи динаміку кількості та шкоди від кримінальних правопорушень на ОКІ, що мають транснаціональний характер, наразі жодна країна не здатна самостійно ефективно протидіяти цим загрозам. Тому, міжнародне співробітництво правоохоронних органів є не просто бажаним, а життєво необхідним елементом ефективної правоохоронної діяльності [12]. Ураховуючи зазначене у сучасних умовах міжнародне співробітництво, зокрема на рівні національної спеціальної служби, набуває важливого значення для ефективної протидії відповідним кримінальним правопорушенням. Така співпраця, згідно з висновками дослідників Ф. Казино, К. Піна, П. Лопес-Агілара (F. Casino, C. Pina, P. López-Aguilar) та ін., дозволяє попереджати злочини шляхом своєчасного обміну розвідувальною інформацією, спільно розслідувати вже скоєні правопорушення, використовуючи механізми взаємної правової допомоги та притягати винних до відповідальності незалежно від їхнього місцезнаходження [27].

У контексті наведеного вище можемо зробити поточний висновок, що організація міжнародного співробітництва СБУ з іноземними державами та міжнародними організаціями є однією з головних умов її ефективної діяльності з протидії кримінальним правопорушенням на ОКІ.

З метою повноти дослідження визначеної теми розглянемо основні нормативно-правові акти, наукові здобутки та академічні положення які, на наш погляд, можуть бути корисними в частині

розвитку знань та удосконалення положень організації міжнародного співробітництва СБУ з міжнародними та іноземними інституціями з протидії кримінальним правопорушенням на ОКІ.

Отже, нормативно-правові засади міжнародного співробітництва СБУ закріплені Конституцією України, законами України «Про національну безпеку», «Про Службу безпеки України», «Про критичну інфраструктуру», Кримінальним процесуальним кодексом України, іншими національними правовими нормами, а також відповідними міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Умовно зазначене правове забезпечення можемо представити двома взаємопов'язаними блоками норм, зокрема:

1. Національне нормативно-правового забезпечення;

2. Міжнародні договори України згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Доречною з приводу наведеного є наукова думка В.О. Навроцького про те, що міжнародне право і національні правові системи взаємодіють шляхом імплементації міжнародних зобов'язань у внутрішнє законодавство, що забезпечує ефективність спільних дій у боротьбі з транснаціональною злочинністю [13, с. 99].

Найвищу юридичну силу має Конституція України, яка закріпила загальні принципи зовнішньої політики держави, спрямованої на забезпечення її національних інтересів й безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права. Відповідно формування державної політики міжнародного співробітництва здійснюється шляхом підготовки та прийняття суб'єктами виконавчої та законодавчої гілок влади правових актів, стратегій тощо з дотриманням положень Основного Закону.

Загальні положення міжнародного співробітництва СБУ, як суб'єкта сектору безпеки і оборони, містить Закон України «Про національну безпеку України». Пунктом 2 ст. 3 визначено, що принципом національної безпеки і оборони є «дотримання норм права, участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки». Положення ст. 19 Закону закріплюють, що СБ України «є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, що забезпечує державну безпеку, здійснюючи з неухильним дотриманням прав і свобод людини і громадянина: протидію розвідувально-підривній діяльності проти України; боротьбу з тероризмом; контррозвідувальний захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності, оборонного і науково-технічного потенціалу, кібербезпеки, інформаційної безпеки держави, об'єктів критичної інфраструктури; охорону державної таємниці». Положення п. 1 ст. 24 визначають, що «Міжнародне співробітництво з питань національної безпеки є однією з форм реалізації державної політики у сфері національної безпеки і спрямовується на захист національних інтересів України». Повноваження СБ України, а також окремі аспекти нормативно-правового забезпечення державної безпеки в контексті міжнародного співробітництва деталізуються в інших законодавчих та підзаконних актах [17]. Таким чином можна зазначити, що норми закону мають декларативний характер і не закріплюють алгоритми реалізації міжнародного співробітництва в інтересах національної безпеки.

Ключовим законом, що регулює діяльність СБУ з міжнародного співробітництва під час виконання завдань, є Закон України «Про Службу безпеки України», п. 2 ст. 2 якого закріплює, що одним із ключових завдань СБУ є попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму та інших протиправних дій, які становлять пряму загрозу життєво важливим інтересам України. Відповідно до п. 22 ст. 24 Закону України «Про Службу безпеки України» вона зобов'язана «здійснювати попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів, пов'язаних з технологічним тероризмом, запобігати вчиненню терористичних актів з використанням небезпечних хімічних речовин, диверсій на підприємствах хімічної промисловості та на об'єктах критичної інфраструктури». Також відповідно до п. 3 цієї ж статті «виявляти, припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесене законодавством до компетенції Служби безпеки України, проводити їх досудове розслідування, розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням зазначених кримінальних правопорушень». Стаття 4 закріплює, що «Правову основу діяльності Служби безпеки України становлять Конституція України, цей Закон та інші акти законодавства України, відповідні міжнародні правові акти, визнані Україною». Положення ст. 16 встановлюють, що «Для вирішення покладених завдань Служба безпеки України може встановлювати контакти з органами безпеки іноземних держав і взаємодіяти з ними на підставі норм міжнародного права, відповідних договорів та угод». Пунктом 20 ст. 24 Закону визначено, що Служба безпеки України відповідно до своїх основних завдань зобов'язана «здійснювати за участю Міністерства закордонних справ України міжнародне співробітництво щодо подання пропозицій до комітетів Ради Безпеки ООН та до іноземних держав

про включення (виключення) фізичних або юридичних осіб та організацій до відповідних санкційних переліків та розгляду запитів іноземних держав про включення (виключення) до (з) переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції». Також відповідно до п. 7 ст. 25 цього ж закону, її органам і співробітникам для виконання покладених на них обов'язків надається право «Ініціювати в судовому порядку згідно із законом питання про включення (виключення) фізичних або юридичних осіб та організацій до (з) переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції» [19].

Таким чином можемо зазначити, що положення закону містять засади для будь-якої міжнародної активності СБУ, надаючи їй легітимну основу для налагодження та розвитку співпраці з іноземними партнерами. Закон також визначає широкі повноваження СБУ, які можуть реалізовуватися у взаємодії з іноземними суб'єктами, наприклад, у сферах контррозвідувальної діяльності, боротьби з тероризмом, захисту національної державності, боротьби з корупцією та організованою злочинною діяльністю. Алгоритми міжнародного співробітництва положеннями закону не закріплюються.

Продовжуючи дослідження зазначаємо, що до спеціальних актів законодавства у сфері захисту критичної інфраструктури відносимо Закон України «Про критичну інфраструктуру». Його положення закріплюють основні принципи та механізми захисту об'єктів критичної інфраструктури, встановлюючи вимоги до їх безпеки, а також визначаючи повноваження державних органів у цій сфері. Відповідно до ст. 29 закону, особи, винні у порушенні законодавства у сфері захисту критичної інфраструктури, несуть відповідальність, визначену законом. У ст. 2 зафіксовано, що «Законодавство про критичну інфраструктуру та її захист складають Конституція України, цей Закон, інші закони України міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, інші нормативно-правові акти, прийняті на виконання цього Закону». Відповідно до положень ст. 4 закону захист критичної інфраструктури є складовою частиною забезпечення національної безпеки України. Також п. 2 цієї ж статті закріплено, що державна політика у сфері захисту критичної інфраструктури ґрунтується на засадах забезпечення міжнародного співробітництва у сфері захисту критичної інфраструктури. Згідно з ст. 5 метою та завданням державної політики у сфері захисту критичної інфраструктури є забезпечення взаємодії національної системи захисту критичної інфраструктури з відповідними міжнародними системами, насамперед європейськими та євроатлантичними. Відповідно п. 5 ст. 6 основним принципом функціонування національної системи захисту критичної інфраструктури є міжнародне співробітництво. Положеннями ст. 31 зафіксовано, що відповідно до укладених Україною міжнародних договорів нею «здійснюється співробітництво у сфері захисту критичної інфраструктури з іноземними державами, їх правоохоронними органами і спеціальними службами, а також з міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з міжнародною злочинністю та тероризмом». Держава на основі міжнародних договорів «може брати участь у спільних заходах із забезпечення захисту критичної інфраструктури, зокрема у проведенні спільних навчань суб'єктів сектору безпеки і оборони в рамках заходів колективної оборони з дотриманням вимог законів України «Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав» та «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України». Також закріплено, що суб'єкти національної системи захисту критичної інфраструктури у межах своїх повноважень здійснюють міжнародну співпрацю безпосередньо на двосторонній або багатосторонній основі [20]. Водночас положення закону не містять визначення поняття «міжнародне співробітництво», що потребує його закріплення.

Основним актом нормативно-правової регламентації міжнародної взаємодії під час кримінального провадження є Кримінальний процесуальний кодекс України, зокрема глава 42–46 Розділ IX «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження» (ст. ст. 541–614), який детально регламентує: загальні засади міжнародного співробітництва; міжнародну правову допомогу при проведенні процесуальних дій; видачу осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція); кримінальне провадження у порядку перейняття; визнання та виконання вироків судів іноземних держав та передача засуджених осіб [9]. Положення цього розділу є обов'язковими для всіх органів досудового розслідування, включаючи СБУ, при здійсненні міжнародного співробітництва у рамках розслідування кримінальних правопорушень. Положення кодексу регулюють правові відносини певної сфери і не розповсюджуються на інші функціональні завдання діяльності СБУ.

Крім зазначених нормативно-правових актів, діяльність СБУ у сфері міжнародного співробітництва регулюється окремими законами (Закон України від 20.09.2022 № 2598-IX «Про внесення змін до статті 624 Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення співробітництва з Міжнародним кримінальним судом при проведенні процесуальних дій на території України»; Закон України від 03.05.2022 № 2236-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнарод-

ним кримінальним судом») указами Президента України (Указ Президента України від 05.07.2013 № 371/2013 «Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна - НАТО на 2013 рік», постановами та розпорядженнями Кабінету Міністрів України (Плану заходів щодо забезпечення виконання положень резолюції Конференції держав-учасниць Конвенції ООН проти корупції "Посилення міжнародного співробітництва в сфері повернення активів та управління замороженими, арештованими і конфіскованими активами" на 2020-2021 роки затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 1234-р «Про затвердження плану заходів щодо забезпечення виконання положень резолюції Конференції держав-учасниць Конвенції ООН проти корупції "Посилення міжнародного співробітництва в сфері повернення активів та управління замороженими, арештованими і конфіскованими активами" на 2020-2021 роки»; Угодою між Кабінетом Міністрів України і Урядом Литовської Республіки про співробітництво в боротьбі зі злочинністю та міжнародним тероризмом, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 24.10.2007 N 1252 (1252-2007-п)), а також відомчими нормативно-правовими актами самої Служби безпеки України, які конкретизують процедури та механізми взаємодії. У своїх дослідженнях О. О. Сластьоненко та В. В. Бойко обґрунтовано відмічають, що важливим аспектом є також антикорупційне законодавство, оскільки протидія корупції, в тому числі у сферах, пов'язаних із функціонуванням критичної інфраструктури, може вимагати міжнародної співпраці та використання закордонного досвіду [24].

Переходячи до розгляду умовно другого блоку забезпечення нормативно-правового регулювання міжнародного співробітництва СБУ варто зазначити, що міжнародні договори (у разі надання Верховною Радою згоди на їх обов'язковість) є частиною національного законодавства України й мають пріоритет над національними законами, якщо останні їм суперечать. Варто зазначити, що Україна за роки незалежності уклала значну кількість міжнародних договорів у сфері протидії кримінальним правопорушенням та забезпечення безпеки Україна, які складають нормативно-правове забезпечення міжнародного співробітництва СБУ з іноземними партнерами. Ці договори можна класифікувати на кілька груп.

По-перше, це багатосторонні міжнародні конвенції, учасницею яких є Україна. Досліджуючи правові основи міжнародного співробітництва під час досудового розслідування терористичних актів з використанням вибухових пристроїв, вчений М. В. Савчук аргументовано зазначає, що міжнародна правова допомога є найбільш поширеною формою міжнародного співробітництва, в тому числі й під час розслідування терористичних актів, і має здійснюватися відповідно до вимог міжнародних конвенцій та Кримінального процесуального кодексу України. Дієвою формою такого співробітництва є використання робочого апарату Укрбюро Інтерполу [22, с. 160]. Для України, з огляду на її євроінтеграційний курс розвитку, ключовими міжнародно-правовими стандартами захисту кібербезпеки є конвенції Ради Європи, які після ратифікації стали частиною національного законодавства. Акти Європейського Союзу, хоча й потребують імплементації, підсилюють ці конвенції. Дослідники підкреслюють, що ЄС наголошує на необхідності боротьби з кіберзлочинністю лише за умови дотримання прав людини, що надає широкі повноваження правоохоронній системі, але й вибудовує запобіжники для захисту прав [14, с. 11].

Серед зазначених це:

– Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Палермська конвенція) та протоколи до неї (Конвенцію ратифіковано із застереженнями і заявами Законом від 04.02.2004 N 1433-IV);

– Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (Будапештська конвенція), яка є ключовим міжнародним інструментом у боротьбі з комп'ютерними злочинами та полегшує міжнародне співробітництво у цій сфері (Конвенцію ратифіковано із застереженнями і заявами Законом від 07.09.2005 N 2824-IV, ВВР, 2006, N 5-6, ст. 71);

– Міжнародні конвенції про боротьбу з тероризмом (наприклад, Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом (Про приєднання із застереженням до Конвенції див. Закон від 29.11.2001N 2855-III); Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму Конвенцію ратифіковано із заявою Законом від 12.09.2002 N 149-IV; Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (ETS N 90) (Конвенцію ратифіковано Законом від 17.01.2002 N 2990-III) тощо);

– Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах та додаткові протоколи до неї (Конвенцію ратифіковано із заявами і застереженнями Законом від 16.01.98 N 44/98-ВР);

– Європейська конвенція про видачу правопорушників та додаткові протоколи до неї (Конвенцію ратифіковано із заявами і застереженнями Законом від 16.01.98 N 43/98-ВР).

По-друге, це двосторонні угоди про співробітництво у сфері безпеки. Особливо актуальними стали безпекові угоди, підписані Україною з низкою країн відповідно до Спільної декларації країн «Групи семи» від 12 липня 2023. Станом на початок 2025 року укладено значну кількість таких

угод, зокрема з Великою Британією, Німеччиною, Францією, Данією, Канадою, Італією, Нідерландами, Фінляндією, Латвією, Іспанією, Бельгією, Португалією, Швецією, Ісландією, Норвегією, Японією, США та іншими країнами. Хоча ці угоди мають широкий безпековий характер, вони часто включають положення про співпрацю у боротьбі з транснаціональною злочинністю, кіберзагрозами, тероризмом, а також про обмін розвідувальною інформацією та досвідом у захисті критичної інфраструктури, що безпосередньо стосується компетенції СБУ.

По-третє, це угоди та домовленості з міжнародними організаціями. СБУ активно співпрацює з такими структурами, як Інтерпол, Європол (на підставі Угоди про оперативне та стратегічне співробітництво), Євроюст, НАТО (в рамках програм співробітництва, зокрема у сфері кібербезпеки та захисту критичної інфраструктури), ОБСЄ та ін. Ця співпраця може відбуватися на основі статутних документів цих організацій, спеціальних угод або меморандумів про взаєморозуміння. Наприклад, взаємодія з міжнародними морськими організаціями також є важливим аспектом забезпечення національної безпеки, особливо враховуючи морські шляхи як частину критичної інфраструктури [5].

По-четверте, це двосторонні договори про правову допомогу у кримінальних справах та про видачу правопорушників (екстрадицію). Такі угоди укладено з багатьма країнами світу, наприклад, з Грузією, Естонією, Молдовою, Польщею та іншими [3, с. 11]. Вони детально регламентують умови, порядок та обсяг надання взаємної допомоги, включаючи проведення слідчих дій, обмін доказами, тимчасову передачу осіб тощо.

Продовжуючи варто також зазначити, що міжнародне співробітництво всіх правоохоронних органів, включаючи СБУ, базується на загальних принципах міжнародного права, які визначають основні підходи до такої співпраці, зокрема: повага до державного суверенітету та територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи держав, рівність держав, сумлінне виконання міжнародних зобов'язань та мирне вирішення спорів. Зі свого боку вчений А. Г. Маланюк обґрунтовує категоризацію принципів міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні: повага суверенітету, несуперечність прохання про допомогу принципам законодавства держави, що виконує його, визначеність нормами міжнародного договору порядку звернення та форм співробітництва, взаємне визнання юридичної сили документів. Він наголошує, що міжнародне співробітництво не може бути ефективним без чіткого нормативно-правового регулювання та взаємної довіри між державами [11]. Водночас у сфері правоохоронного співробітництва існують і спеціальні принципи, серед яких можна виділити принцип взаємності, принцип дотримання прав і свобод людини, принцип конфіденційності інформації, що передається, та принцип обов'язковості використання отриманої інформації лише для цілей, визначених у запиті про допомогу. Держави самостійно визначають конкретні напрями співробітництва та партнерів, укладаючи відповідні договори та угоди, а також вільно визначають масштаб такого співробітництва, що може виражатися у внесенні застережень до міжнародних договорів або визначенні форм участі у міжнародних заходах [12].

Міжнародне співробітництво Служби безпеки України з міжнародними та іноземними інституціями з протидії кримінальним правопорушенням на ОКІ реалізується у різних формах, серед яких можемо відмітити:

1. *Укладання міжнародних договорів та угод про співпрацю*. Ця форма є фундаментальною для міжнародного співробітництва СБУ з іноземними правоохоронними органами. Вона передбачає створення правової основи для такої співпраці через укладання двосторонніх та багатосторонніх договорів та угод. Як зазначав речник СБУ Артем Дехтяренко, «Служба безпеки має високий рівень взаємодії зі спеціальними службами Великої Британії, і ця співпраця здійснюється за лінією контррозвідки й військової контррозвідки, забезпечення інформаційної безпеки, особливо у сферах протидії розвідувально-підривної діяльності спецслужб РФ, а також того, що стосується кіберзагроз і боротьби з міжнародним тероризмом» [1]. Зокрема, Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії передбачає співробітництво у сфері санкційної політики, кіберзахисту, документування воєнних злочинів та притягнення до відповідальності за них. У дослідженнях Є. В. Зозулі з питань міжнародного співробітництва МВС України у сфері протидії корупції звертається увага, що з 1992 року МВС України укладено понад 160 міжнародних договорів у цих напрямах [7, с. 16].

2. *Обмін інформацією та аналітичними даними.* Ця форма є однією з найбільш поширених у міжнародному співробітництві правоохоронних органів. Правоохоронні органи обмінюються інформацією, що має значення для забезпечення національної безпеки, боротьби зі злочинністю та охорони громадського порядку. Юридичний висновок забезпечує правову оцінку та законність обміну інформацією. Зокрема, правоохоронні органи обмінюються аналітичною інформацією для виявлення тенденцій злочинності, оцінки ризиків та розробки спільних заходів.

З приводу зазначеного, у своїх дослідженнях вчена І. М. Леган обґрунтовано зазначає, що ефективність міжнародної взаємодії залежить від належної організації співпраці та взаємодопомоги

держав і їх правоохоронних органів, що охоплює проведення спільних слідчих дій, обмін доказами, розшук злочинців і повернення незаконно здобутого майна [10, с. 6]. Учена слушно наголошує на необхідності гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами, розширення обміну інформацією, створення спільних слідчих груп та проведення міжнародних операцій.

Крім того, взаємодія СБУ з іноземними партнерами не обмежується формальним обміном інформацією, а включає спільне моделювання загроз і навчання за методологією ENISA. Наприклад, у 2024 році спільні навчання з агенцією CISA (США) дозволили ідентифікувати вразливість SCADA-систем на 12 об'єктах енергетики [28].

3. *Спільне проведення операцій та розслідувань.* СБУ та інші правоохоронні органи спільно проводять оперативно-розшукові заходи та спеціальні операції для виявлення, попередження та припинення злочинної діяльності.

Зокрема, механізми здійснення спільних операцій та навчань передбачені, зокрема, в Угоді між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво, ратифікованій Законом України від 12.07.2017 № 2129-VIII [18], яка дозволяє Україні брати участь у спільних заходах Європолу з протидії кіберзлочинності, тероризму та іншим загрозам.

Проведення спільних операцій також є важливою формою міжнародної взаємодії. Наприклад, у 2011 році Служба безпеки України разом з американським ФБР заявили про припинення діяльності угруповання хакерів, яке використовувало вірус Conficer для отримання доступу до банківських рахунків інтернет-користувачів. Як зазначив керівник представництва ФБР в Україні Бренд Сміт, «проведення спільної операції засвідчило, що боротися з кіберзлочинністю можна тільки у співпраці на міжнародному рівні» [26].

Одним із показових прикладів стала операція PowerOFF, коли Європол, СБУ, ФБР та поліція Польщі одночасно вилучили 27 DDoS-платформ і шість доменів, заарештувавши адміністраторів, які орієнтували атаки на енергетичні та транспортні мережі України [29].

У 2023 р. СБУ за підтримки ФБР зібрала цифрові докази понад 100 епізодів ударів по цивільних об'єктах енергетики, передавши їх до Міжнародного кримінального суду; співпраця здійснювалася через спільну мобільну лабораторію у Дніпрі [35]. Проєкт I-FORCE дозволив у 2024 р. ліквідувати транзитну мережу зброї, що загрожувала ОКІ у Східній Європі; СБУ скерувала до INTERPOL 312 комплектів даних щодо серійних номерів ПЗРК, у результаті було вилучено 48 одиниць [34]. У межах навчань Locked Shields-2024 команда СБУ спільно з CCDCOE та CERT-EE моделювала кібератаку на електромережу; час відновлення систем SCADA скоротився із 24 до 6 годин, що довело ефективність спільних протоколів реагування [32]. Євроюстівська JIT (2024) забезпечила синхронні обшуки у трьох державах-членах ЄС у справі про фіктивний експорт генераторів для українських підстанцій; вилучено фінансові активи на € 7 млн [32].

4. *Участь у міжнародних організаціях та проєктах.* Ця форма взаємодії передбачає участь СБУ у роботі міжнародних організацій, таких як Інтерпол, Європол, ООН, ОБСЄ та інші, а також у міжнародних проєктах з протидії злочинності. З приводу зазначеного доречними є результати дослідження Є. В. Зозулі в яких автор підкреслює, що «реалізація зазначених напрямів здійснюється за рахунок участі правоохоронних структур нашої країни в роботі міжнародних організацій, реалізації міжнародних проєктів з урахуванням інтересів національної безпеки України; взаємодії з правоохоронними органами іноземних держав, участю в спільних програмах боротьби зі злочинністю, програмах технічної співпраці тощо» [7, с. 16].

5. *Взаємодія через «офіцерів зв'язку»*. Ця форма взаємодії передбачає встановлення контактів та обмін інформацією через спеціально уповноважених осіб – «офіцерів зв'язку». Письмовий запит направляється поштою, через «офіцерів зв'язку», каналами Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол чи іншими доступними способами. Створення інституту правових аташе при посольствах України за кордоном також є важливим аспектом цієї форми взаємодії [7]. Досліджуючи окремі аспекти міжнародного співробітництва органів внутрішніх справ України, учені В. І. Гаврилюк та В. І. Дубина аргументовано відзначають, що взаємодія поліцейських відомств через «офіцерів зв'язку» є досить ефективним механізмом міжнародного співробітництва. Крім того, у практиці правоохоронних органів досить часто стають у пригоді особисті контакти, що використовуються ними для організації дієвого співробітництва з іноземними колегами. Подекуди цей спосіб виявляється більш дієвим ніж загальноприйняті, у багатьох випадках він дає змогу запобігти втраті важливої інформації, часу або ж доказової бази до отримання адресатом офіційного запиту чи клопотання про надання міжнародної правової допомоги у кримінальній справі [4, с. 20].

6. *Виконання клопотань про надання міжнародної правової допомоги.* Ця форма взаємодії передбачає виконання запитів іноземних правоохоронних органів про проведення процесуальних дій на території України, а також направлення таких запитів СБУ до іноземних партнерів. За підтримки

офісу Координатора ОБСЄ в Україні здійснюється фінансування перекладів клопотань про надання міжнародної правової допомоги у кримінальних справах та відповідей на такі клопотання [4, с. 17].

7. *Участь у спільних навчаннях та тренінгах.* Ця форма взаємодії передбачає підвищення кваліфікації співробітників СБУ через участь у міжнародних навчаннях та тренінгах, а також організацію таких заходів для іноземних колег в Україні, що дозволяє обмінюватися досвідом та кращими практиками у сфері протидії злочинності.

8. *Створення спільних слідчих груп.* Ця форма взаємодії передбачає створення міжнародних слідчих груп для розслідування складних транснаціональних злочинів, а це натомість дозволяє об'єднати зусилля правоохоронних органів різних країн для ефективного розслідування та притягнення винних до відповідальності.

Слушними є результати дослідження Г. В. Дідківської про те, що структура міжнародного співробітництва України у сфері запобігання злочинності може бути представлена за напрямами (рівнями), що дозволяють виділити двостороннє, регіональне та універсальне (багатостороннє) співробітництво [6, с. 101]. Двосторонній рівень забезпечується договорами між Україною та окремими іноземними державами. Регіональне співробітництво відбувається в рамках європейських структур (наприклад, з ЄС, Радою Європи), а універсальне – через участь у діяльності глобальних організацій, таких як ООН та її спеціалізовані установи. Усі ці рівні та форми взаємодії є актуальними для СБУ при виконанні завдань із захисту критичної інфраструктури. Наприклад, в Україні суб'єкти національної системи захисту критичної інфраструктури у межах своїх повноважень здійснюють міжнародну співпрацю безпосередньо на двосторонній або багатосторонній основі [20].

Підсумовуючи зазначене вище можна зробити висновок, що в Україні за роки незалежності сформовані засади нормативно-правового забезпечення реалізації міжнародного співробітництва за різними напрямами.

Продовжуючи варто також зазначити, що практична реалізація міжнародної співпраці СБУ під час протидії кримінальним правопорушенням на ОКІ є багатогранним процесом, що охоплює взаємодію з розвідувальними та безпековими службами іноземних держав, а також співпрацю з профільними міжнародними правоохоронними організаціями. Ця діяльність набула особливої інтенсивності та значення в умовах сучасних транскордонних викликів та загроз, що спрямовані проти України.

Одним із ключових напрямків міжнародної діяльності СБУ є налагодження та підтримка робочих контактів зі спецслужбами країн-партнерів. Така взаємодія спрямована насамперед на обмін оперативною та розвідувальною інформацією щодо потенційних загроз критичній інфраструктурі, діяльності терористичних та диверсійних груп, а також транснаціональних злочинних організацій. Наприклад, існують повідомлення про тривалу та глибоку співпрацю Служби безпеки України з Центральним розвідувальним управлінням (ЦРУ) США, яка розпочалася ще у 2014 році [33].

Безпекові угоди, укладені Україною з низкою ключових партнерів, таких як Велика Британія, США, Німеччина, Франція та інші країни G7 та Європейського Союзу, створюють міцну договірно-правову базу для поглиблення такої співпраці. Ці угоди, як правило, передбачають обмін розвідданими, спільні навчання та тренування, допомогу в розбудові спроможностей українських сил безпеки і оборони, а також співпрацю у протидії конкретним загрозам, включаючи кібератаки, дезінформацію та інші гібридні виклики, що безпосередньо стосуються безпеки критичної інфраструктури. Зокрема Україною налагоджено ефективну взаємодію з такими структурами, як Федеральне відомство з охорони Конституції Німеччини (BfV), Федеральне розвідувальне управління Німеччини (BND), Агентство внутрішньої безпеки Польщі (ABW), Служба внутрішньої безпеки Естонії (KAPO), Федеральне бюро розслідувань США (FBI) та ін.

У сфері протидії кіберзагрозам ОКІ взаємодія з іноземними партнерами включає обмін технічною інформацією про кібератаки, шкідливе програмне забезпечення (malware), індикатори компрометації (IoCs), а також координацію заходів реагування на інциденти. СБУ співпрацює з відповідними центрами реагування на кіберінциденти (CERTs) інших країн та міжнародними альянсами у сфері кібербезпеки. F. Schiliro відмічає, що розробка та впровадження стійкої позиції в галузі кібербезпеки часто передбачає співпрацю з правоохоронними органами для пом'якшення кіберзагроз [31]. Іноземні дослідники Ф. Казино, К. Піна, П. Лопес-Агілар доведено зазначають, що розслідування транскордонних кіберзлочинів, які часто спрямовані на ОКІ, вимагає тісної координації між правоохоронними органами різних юрисдикцій для збору та обміну цифровими доказами [27].

Як уже підкреслювалось вище, СБУ активно залучена до співпраці з провідними міжнародними правоохоронними організаціями. Зокрема:

– Інтерпол (Міжнародна організація кримінальної поліції). СБУ використовує канали Інтерполу для розшуку осіб, які переховуються від українського правосуддя за вчинення злочинів, у тому

числі пов'язаних із посяганнями на критичну інфраструктуру. Також відбувається обмін оперативною інформацією через бази даних Інтерполу щодо викрадених документів, транспортних засобів, зброї тощо.

Інструкція про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол, затверджена міжвідомчим Наказом «Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол» від 17.08.2020 № 613/380/93/228/414/510/2801/5 (Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 04 вересня 2020 р. за № 849/35132) визначає порядок, відповідно до якого правоохоронні органи України можуть використовувати інформаційну систему Інтерполу для міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю. Відповідно до цієї Інструкції, цілями міжнародного співробітництва з використанням інформаційної системи Інтерполу є: установлення місцезнаходження осіб, які розшукуються, з метою їх затримання, арешту, обмеження свободи пересування та подальшої видачі (екстрадиції); установлення місцезнаходження осіб чи об'єктів, що становлять інтерес для правоохоронних органів України чи інших держав-членів Інтерполу; надання чи отримання інформації, що стосується розслідування злочинів, кримінального минулого або злочинної діяльності осіб; надання чи отримання інформації з метою попередження про осіб, події, об'єкти, способи вчинення злочинів, що становлять реальну загрозу публічній безпеці та порядку й можуть завдати істотної шкоди майну чи громадянам; ідентифікація осіб чи невпізнаних трупів; проведення криміналістичних досліджень; надання чи отримання інформації з питань публічної безпеки і порядку; ідентифікація загроз, організованих груп та злочинних організацій, тенденцій розвитку злочинності [16].

– Європол (Агентство Європейського Союзу з питань співробітництва у правоохоронній діяльності). Співпраця з Європолом є стратегічно важливою для України, особливо в контексті євроінтеграційних прагнень. На підставі Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво, ратифіковану Законом України від 12.07.2017 № 2129-VIII, СБУ взаємодіє з Європолом у боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю, тероризмом, кіберзлочинністю та іншими серйозними злочинами. Це включає обмін інформацією, участь у спільних операційних групах та аналітичних проєктах.

Європол – це правоохоронне відомство ЄС, яке допомагає країнам-членам у боротьбі з тероризмом, кіберзлочинністю та іншими важкими злочинами та організованою злочинністю (наркотрафік, відмивання грошей, підробка грошей, торгівля людьми, контрабанда сигарет, незаконна міграція, злочини проти інтелектуальної власності тощо). Як зазначає старший радник КМЄС з питань контртероризму Бенжамен Буле, «ЄВРОПОЛ також співпрацює з деякими державами, що не є членами ЄС, та міжнародними організаціями, у тому числі з Україною, з якою ЄВРОПОЛ уклав угоду про асоціацію, а представник Національної поліції України (НПУ) постійно знаходиться в штаб-квартирі ЄВРОПОЛ в Гаазі (Нідерланди)» [8]. У сфері захисту критичної інфраструктури важливе значення має співпраця з Європейським центром боротьби з кіберзлочинністю, створеним в рамках Європолу. Центр надає аналітичну та оперативну підтримку державам-членам ЄС та партнерам у розслідуванні кіберзлочинів, включаючи атаки на об'єкти критичної інформаційної інфраструктури.

– Євроюст (Агентство Європейського Союзу з питань співробітництва у сфері кримінальної юстиції). Взаємодія з Євроюстом спрямована на координацію розслідувань та кримінальних переслідувань у справах, що мають транскордонний вимір. Це особливо актуально для складних справ, пов'язаних з атаками на критичну інфраструктуру, де злочинці та докази можуть перебувати в різних юрисдикціях. Співпраця з Євроюстом здійснюється на основі Угоди про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції, підписаної 27 червня 2016 року та ратифікованої Законом України від 8 лютого 2017 року [26]. Ця угода передбачає посилення співробітництва між Україною та Євроюстом у боротьбі з тяжкими злочинами, зокрема організованою злочинністю та тероризмом.

– FRONTEX (Європейське агентство з прикордонної та берегової охорони). Хоча основна сфера діяльності FRONTEX – це управління кордонами, досвід співпраці з цим агентством, зокрема у сфері підготовки персоналу та обміну інформацією про транскордонну злочинність, може бути корисним і для СБУ в контексті захисту критичної інфраструктури, розташованої поблизу кордонів, або протидії незаконному переміщенню через кордон засобів, які можуть бути використані для атак на ОКІ. Робочі домовленості є головним правовим інструментом співробітництва Агенції з третіми країнами. 11.06.2007 р. у м. Люксембург була підписана Робоча домовленість про встановлення оперативного співробітництва між Європейською агенцією з питань управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах держав-членів ЄС і Адміністрацією Державної прикордонної служби України [23].

– НАТО (Організація Північноатлантичного договору). Співпраця з НАТО, зокрема через Платформу Україна-НАТО з протидії гібридним загрозам, Центр передового досвіду НАТО з питань енергетичної безпеки та Кооперативний центр кібероборони НАТО (CCDCOE), дозволяє СБУ на підставі Угоди між урядом України та організацією північноатлантичного договору про статус представництва НАТО в Україні, ратифікованої Законом України від 04.02.2016№ 989-VIII, отримувати доступ до передового досвіду, стандартів та методик у сфері захисту критичної інфраструктури, кібербезпеки та протидії гібридним загрозам. Проводяться спільні навчання та консультації. Одним із прикладів взаємодії є участь України в Програмі безпекових інвестицій НАТО (NATO Security Investment Programme, NSIP), яка включає проєкти зі зміцнення кібербезпеки та захисту критичної інфраструктури. Важливим напрямом взаємодії є участь СБУ в навчаннях НАТО з кіберзахисту, таких як «Cyber Coalition» та «Locked Shields». Ці навчання дозволяють українським фахівцям удосконалювати навички протидії кібератакам на критичну інфраструктуру та обмінюватися досвідом з колегами з країн-членів НАТО.

– Організація Об'єднаних Націй та її спеціалізовані установи, зокрема Управління ООН з питань боротьби з тероризмом (UNOCT), Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC). Співпраця в рамках ООН дозволяє обмінюватися досвідом та найкращими практиками у сфері захисту критичної інфраструктури, а також координувати зусилля у протидії терористичним загрозам. Тобто через механізми ООН Україна бере участь у глобальних ініціативах з протидії тероризму, транснаціональній організованій злочинності, кіберзлочинності та іншим загрозам міжнародній безпеці.

– Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), яка реалізує низку програм та проєктів у сфері кібербезпеки та захисту критичної інфраструктури. Слід відзначити, що ОБСЄ є одним із найважливіших партнерів України у сфері безпеки. Сьогодні ОБСЄ є найбільшою регіональною організацією, яка об'єднує 57 держав Європи, Центральної Азії та Північної Америки для розвитку політичного діалогу та співробітництва у сфері безпеки в усіх її вимірах – військово-політичному, економіко-довкільному та людському. Регіон відповідальності Організації охоплює Європу, Далекий Схід, Центральну Азію та Північну Америку [15]. У 2013 році Україна здійснювала Головування в ОБСЄ, сфокусувавши увагу Організації на таких питаннях, як врегулювання «заморожених» конфліктів, розвиток механізмів контролю над озброєннями, протидія транснаціональним загрозам, захист довкілля в контексті енергетики та виконання зобов'язань в людському вимірі ОБСЄ з наголосом на свободі ЗМІ та освіті для молоді [15].

– Європейський Союз та його спеціалізовані агентства, зокрема Європейське агентство з мережевої та інформаційної безпеки (ENISA), яке розробляє рекомендації та стандарти у сфері кібербезпеки та захисту критичної інформаційної інфраструктури.

Розслідування воєнних злочинів, багато з яких пов'язані з атаками на критичну інфраструктуру, також відбувається у тісній взаємодії з міжнародними слідчими групами та судовими інстанціями. Підтримуємо отримані О. О. Прядком під час дослідження проблем взаємодії суб'єктами під час розслідування воєнних злочинів здобутки, що «однією з особливостей досудового розслідування воєнних злочинів є те, що багато жертв і очевидців таких протиправних діянь на момент здійснення їх розслідування перебувають за межами України. У таких випадках часто органи досудового розслідування взаємодіють з іноземними правоохоронними органами у рамках міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Окремо зазначимо, що з огляду на те, що воєнні злочини підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), під час розслідування досліджуваної категорії злочинів відбувається взаємодія з МКС, як приклад, прокурором МКС» [21, с. 410–411].

Враховуючи наведене вище можемо зазначити, що нормативно-правове забезпечення міжнародного співробітництва СБУ з іноземними державами та міжнародними організаціями під час протидії кримінальним правопорушенням на об'єкти критичної інфраструктури є досить розгалуженим і потребує подальшої адаптації. Однією з ключових проблем є нормативно-правове забезпечення доступу до даних та електронних доказів на територіях іноземних юрисдикцій, що створює певні правові перешкоди для ефективної протидії транскордонним кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури. Річ у тому, що злочинці часто використовують сервери та онлайн-сервіси, розташовані в різних юрисдикціях, що значно ускладнює збір доказів через відмінності в законодавстві та тривалі процедури надання міжнародної правової допомоги. Зазначене потребує подальшої гармонізації національного законодавства та закріплення ефективніших механізмів прямого співробітництва з провайдерами послуг, дотримуючись при цьому прав людини.

Відмінності у правових системах та процедурах різних країн також створюють перешкоди для оперативної взаємодії. Уніфікація стандартів ЄС, зокрема у сфері кібербезпеки та розслідування кіберзлочинів, є важливим завданням на найближчу перспективу. Удосконалення нормативно-правового забезпечення міжнародної взаємодії у сфері захисту критичної інфраструктури має бути

спрямоване на створення ефективного механізму міжнародного співробітництва, який би забезпечував належний рівень захисту національних інтересів України при одночасному використанні його переваг.

Розбудова довіри та оперативної сумісності з іноземними партнерами є тривалим процесом, який вимагає постійних зусиль, спільних навчань та обміну персоналом. Важливим напрямом вдосконалення є й постійне вивчення та імплементація передового закордонного досвіду у сфері захисту критичної інфраструктури та протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури. Це стосується як технологічних рішень, так і тактичних та організаційних підходів.

Необхідно також посилювати аналітичну складову міжнародного співробітництва, щоби не лише реагувати на вже скоєні кримінальні правопорушення, але й прогнозувати нові загрози та розробляти превентивні заходи протидії їм. Інформаційна взаємодія СБУ повинна охоплювати різні напрями через налагодження контактів з представниками спецслужб країн-партнерів.

Проблемним також вважаємо питання щодо відсутності закріпленого на законодавчому рівні визначення поняття терміну «міжнародне співробітництво» у контексті протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури України.

Подальший розвиток міжнародної співпраці СБУ має бути спрямований на поглиблення взаємодії з ключовими партнерами, розширення географії співробітництва, активнішу участь у роботі міжнародних безпекових та правоохоронних структур, а також на постійне вдосконалення національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів та найкращих практик.

Висновки. Забезпечення ефективної протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури України є одним із пріоритетних завдань держави, виконання якого в сучасних умовах неможливе без ефективного міжнародного співробітництва. Транснаціональний характер багатьох загроз, таких як тероризм, кібератаки, диверсії та організована злочинність, зумовлює об'єктивну необхідність для СБУ активно взаємодіяти з іноземними партнерами та міжнародними організаціями.

Нормативно-правову основу такої взаємодії становить розгалужена система національного законодавства, зокрема Конституція України, закони України «Про національну безпеку України», «Про Службу безпеки України», «Про критичну інфраструктуру», Кримінальний процесуальний кодекс України ті інші нормативно-правові акти, а також значний масив міжнародних договорів. Серед останніх особливе місце посідають двосторонні угоди про правову допомогу та співробітництво у сфері безпеки, а також багатосторонні конвенції ООН та Ради Європи, що регулюють питання боротьби з транснаціональною злочинністю, тероризмом та кіберзлочинністю на ОКІ. Ці правові інструменти надають СБУ необхідні повноваження та визначають механізми для співпраці з іноземними спецслужбами, правоохоронними органами та міжнародними інституціями.

Практика взаємодії СБУ з міжнародними партнерами є динамічною та багатовекторною. Вона включає обмін оперативною та розвідувальною інформацією, проведення спільних заходів та розслідувань, надання взаємної правової допомоги, участь у спільних навчаннях та тренінгах, а також співпрацю в рамках міжнародних організацій, таких як Інтерпол, Європол, НАТО. Особливої актуальності ця співпраця набула в умовах, коли об'єкти критичної інфраструктури України стали пріоритетними цілями. Взаємодія з іноземними розвідувальними службами, зокрема ЦРУ США, та іншими безпековими структурами країн-партнерів дозволяє Україні отримувати важливу підтримку у протидії цим загрозам.

Попри значні досягнення, існують певні проблемні питання та виклики, що потребують вирішення. До них належать складнощі з транскордонним доступом до електронних доказів, відмінності у національних законодавствах та процесуальних процедурах. Розв'язання цих проблем пропонуємо здійснити шляхом імплементації закордонного законодавства в цій частині регулювання.

Пропонуємо також закріпити в положеннях Закону України «Про критичну інфраструктуру» визначення поняття терміну «міжнародне співробітництво» у контексті протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури України як «діяльність по взаємодії держави України з міжнародними партнерами на основі двосторонніх або багатосторонніх міжнародних договорів з питань забезпечення захисту критичної інфраструктури, що спрямована на розробку і координацію заходів щодо попередження, виявлення, припинення, розкриття кримінальних правопорушень і поводження з правопорушниками, а також вироблення комплексних цілей і завдань з мінімізації транснаціональних і внутрішньодержавних наслідків від кримінальних правопорушень».

Крім того, пропонуємо на рівні спецслужб Європейського Союзу та інших партнерських країн укласти міжнародні двосторонні або багатосторонні договори, якими закріпити алгоритми міжнародного співробітництва стосовно організації ефективної взаємодії з питань протидії кримінальним правопорушенням, зокрема виконання завдань попередження, виявлення, припинення та досу-

дового розслідування кримінальних правопорушень транснаціонального характеру, що сприятиме безпеці ОКІ.

Перспективи подальшого нормативно-правового забезпечення міжнародного співробітництва СБУ з міжнародними та іноземними інституціями вбачаємо у поглибленні співпраці з ключовими стратегічними партнерами, активізації участі України в наявних та нових форматах міжнародного безпекового співробітництва, вдосконаленні національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів та найкращих практик, а також у посиленні аналітичної та прогностичної складової міжнародної діяльності. Ефективна протидія кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури в глобалізованому світі можлива лише за умови консолідації зусиль усієї міжнародної спільноти, і Служба безпеки України має всі можливості відігравати у цьому процесі важливу роль як надійний та компетентний партнер.

Перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо удосконалення процесуального порядку міжнародного співробітництва в частині організаційно-тактичних засад слідчих дій та використання матеріалів у досудовому розслідуванні за кримінальними правопорушеннями на об'єктах критичної інфраструктури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Безпекова угода з Британією передбачає співробітництво у кіберзахисті та санкційній політиці, – СБУ. URL: https://lb.ua/society/2024/01/14/593686_bezpekova_ugoda_z_britaniiyu.html.
2. Вітюк Д.Л. Міжнародна співпраця у сфері запобігання злочинності на сучасному етапі. Юридична наука. 2020. № 10 (112). С. 100–107.
3. Войціховський А. В. Міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю як пріоритетний напрям зовнішньої політики України. *Право і безпека.* 2010. № 3. С. 10–15.
4. Гаврилюк В.І., Дубина В.І., Данилюк М.П. Актуальні аспекти міжнародного співробітництва органів внутрішніх справ України на напрямку протидії торгівлі людьми. 2007. 175 с.
5. Гребенюк Д.О. Інституційна взаємодія міжнародних морських організацій з механізмами національної безпеки. *Морська безпека та оборона.* 2025. № 1. С. 11–16.
6. Дідківська Г.В. Співпраця України в міжнародній системі запобігання злочинності. південноукраїнський правничий часопис. 2019. № 4. Ч. 1. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/4/part_1/23.pdf.
7. Зозуля Є.В. Міжнародне співробітництво МВС України у сфері протидії корупції. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2010. № 2. С. 13–19.
8. КМЄС об'єднує експертів СБУ та ЄВРОПОЛ у боротьбі з тероризмом. URL: https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/euam-brings-together-ssu-and-europol-in-the-fight-against-terrorism.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9/10, 11/12, 13. Ст. 88.
10. Леган І.М. Міжнародне співробітництво у сфері запобігання та протидії транснаціональній злочинності: монографія. Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2021. 328 с.
11. Маланюк А.Г. Провадження у кримінальних справах, пов'язане з міжнародними відносинами, за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 20 с.
12. Мультимедійний посібник з навчальної дисципліни «міжнародне право». Тема № 9. *Співробітництво держав у боротьбі із злочинністю.* URL: https://arm.navs.edu.ua/books/mg/lectures/lecture_9.html.
13. Навроцький В. Співвідношення міжнародного кримінального права та національного кримінального права в умовах російсько-української війни. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/09/30/navrotskyj-v-o-spivvidnoshennya-mizhnarodnogo-i-natsionalnogo-kryminalnogo-prava.pdf.
14. Олексюк Л. Правова база кібербезпеки в Україні: загальний огляд і аналіз. Київ: Міжнародна фундація виборчих систем, 2021. 65 с.
15. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). URL: https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/organizaciya-z-bezpeki-i-spivrobitnictva-v-yevropi.
16. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол: Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора України, Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 17.08.2020 року № 613/380/93/228/414/510/2801/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0849-20#Text.

17. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
18. Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво: Закон України від 12 липня 2017 року № 2129-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 33. Ст. 361.
19. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: http://www.rada.gov.ua.
20. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16.11.2021 №1882-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text (дата звернення: 22.05.2025).
21. Прядко О. Суб'єкти взаємодії під час розслідування воєнних злочинів. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2023. № 28(1). С. 405–413.
22. Ринденко Н. Особливості професійної підготовки інспекторів прикордонної служби в умовах євроінтеграції. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України.* Серія: педагогічні науки. 2020. № 19(4). С. 348-361.
23. Савчук М.В. Правові основи міжнародного співробітництва під час досудового розслідування терористичних актів, учинених з використанням вибухових пристроїв. *Науковий вісник УжНУ*. Серія: Право. 2018. Вип. 49. Т. 2. С. 158–161.
24. Сластьоненко О.О., Бойко В.В. Використання зарубіжного антикорупційного досвіду в діяльності органів Державної митної служби України. *Нове українське право.* 2022. Вип. 6, № 2. С. 157–162.
25. Угода про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції, 2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_024-16#Text.
26. ФБР разом з СБУ викрили хакерів, серед яких – українці. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2011/06/110623_hackers_ukraine_as.
27. Casino F., Pina C., López-Aguilar P., Batista E., Solanas A., Patsakis C. Cross-border Criminal Investigations and Digital Evidence. URL: https://arxiv.org/pdf/2205.12911.
28. Cyber Digest: Огляд подій в сфері кібербезпеки, вересень 2024 / Українська фундація безпекових студій. Київ, 2024. 35 с.
29. Law enforcement shuts down 27 DDoS booters ahead of annual Christmas attacks / Europol: офіц. веб-сайт. 11 груд. 2024. URL: https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/law-enforcement-shuts-down-27-ddos-booters-ahead-of-annual-christmas-attacks.
30. Ruohonen Ju. Recent Trends in Cross-Border Data Access by Law Enforcement Agencies. URL: https://arxiv.org/pdf/2302.09942.
31. Schiliro F. Building a Resilient Cybersecurity Posture: A Framework for Leveraging Prevent, Detect and Respond Functions and Law Enforcement Collaboration. URL: https://arxiv.org/pdf/2303.10874.
32. The NATO CCDCOE welcomes new members Iceland, Ireland, Japan, and Ukraine. *NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence*, 2023. URL: https://ccdcoe.org/news/2023/the-nato-ccdcoe-welcomes-new-members-iceland-ireland-japan-and-ukraine/.
33. The Washington Post: ЦРУ давно співпрацює з українськими спецслужбами, допомагаючи СБУ та ГУР з обладнанням і навчанням. URL: https://suspilne.media/600519-rozvidka-ssa-obladnala-ta-navcila-sluzbovciv-sbu-ta-gur-the-washington-post.
34. Ukraine / INTERPOL National Central Bureau Kyiv: офіц. сторінка. INTERPOL. URL: https://www.interpol.int/en/Who-we-are/Member-countries/Europe/UKRAINE.
35. Vicens A. FBI aiding Ukraine in collection of digital and physical war crime evidence. CyberScoop, 25 квіт. 2023. URL: https://cyberscoop.com/fbi-ukraine-cyber-war-crime.

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.71

ПОНЯТІЙНИЙ АСПЕКТ «СЛУЖБОВА ОСОБА» ЯК СПЕЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Кришевич О.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6136-8106
https://scholar.google.com/citations?user=KNGh2tIAAAAJ&hl
e-mail: olga_772008@ukr.net

Мельник О.О.,
аспірант Національної академії внутрішніх справ,
прокурор відділу Офісу Генерального прокурора
ORCID 0009-0009-8778-1623,
e-mail: melnyk.oleksandr.1990@ukr.net

Кришевич О.В, Мельник О.О. Понятійний аспект «службова особа» як спеціального суб'єкта в кримінальному праві.

Відповідно до закріпленого ст. 21 Конституції України правила всі громадяни рівні перед законом, проте це не виключає певної форми нерівності перед законом на підставі приписів самого ж закону. Досліджуючи кримінально-правовий напрямок розвитку встановлених законом нерівностей, аналізуються випадки, коли закон передбачає, що за деякі кримінальні правопорушення відповідають лише ті особи, які, поряд з загальними ознаками суб'єкта кримінального правопорушення (досягнення віку настання кримінальної відповідальності і осудність) повинні володіти деякими додатковими ознаками.

Стаття присвячена дослідженню поняття такого спеціального суб'єкта кримінального правопорушення як службова особа. У першу чергу аналізуються випадки нормативного визначення даного поняття на рівні кримінального законодавства (його загальної та особливої частини). Авторами, враховуючи підходи у науці кримінального права та правозастосовчій практиці, обґрунтовується необхідність зміни законодавчих формулювань, якими визначено поняття службової особи, зокрема, доводиться доцільність використання категорій юридичних осіб публічного та приватного права замість казуїстичного переліку певних елементів числа їх множини, виключення дублюючих ознак службової особи із відповідних положень особливої частини закону про кримінальну відповідальність.

Приділяється увага також основним ознакам поняття службової особи за вітчизняним кримінальним правом (виконання особою організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій, функцій представника влади), та співвідношенню службової особи із суміжними поняттями (посадова особа, уповноважена особа, особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування тощо).

Вказується на напрямки подальших наукових досліджень у даному контексті, зважаючи на проблематику класифікації службових осіб.

Ключові слова: службова особа, спеціальний суб'єкт, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, функції представника влади або місцевого самоврядування, організаційно-розпорядчі функції, адміністративно-господарські функції, посада.

Kryshevych O.V., **Melnyk O.O. Conceptual aspect of «official person» as a special entity in criminal law**.

According to the enshrined Article 21 of the Constitution of Ukraine, all citizens are equal before the law, however, this does not exclude a certain form of inequality before the law based on the provisions of the law itself. Investigating the criminal-legal direction of development of inequalities established by law, cases are analyzed where the law provides that only those persons who, along with the general characteristics of the subject of a criminal offense (reaching the age of criminal responsibility and sanity), must possess some additional characteristics are liable for some criminal offenses.

The article is devoted to the study of the concept of such a special subject of criminal offense as an official. First of all, cases of normative definition of this concept at the level of criminal legislation

(its general and special parts) are analyzed. The authors, taking into account approaches in criminal law science and law enforcement practice, justify the need to change the legislative formulations that define the concept of an official, in particular, the expediency of using categories of legal entities of public and private law instead of a casuistic list of certain elements of their plural number, the exclusion of duplicative signs of an official from the relevant provisions of the special part of the law on criminal liability, is proven.

Attention is also paid to the main features of the concept of an official under domestic criminal law (performance by a person of organizational, managerial and administrative-economic functions, functions of a representative of the authorities), and the relationship of an official with related concepts (official, authorized person, person authorized to perform functions of the state or local government, etc.).

The directions of further scientific research in this context are indicated, taking into account the issues of classification of officials.

Key words: official, special subject, criminal offense, criminal liability, functions of a representative of government or local government, organizational and managerial functions, administrative and economic functions, position.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг (зокрема, зловживання владою або службовим становищем належить, службове підроблення) посягають на встановлений законом порядок здійснення посадовими і службовими особами органів державної влади, місцевого самоврядування, їх апарату, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності своїх повноважень. Правильна діяльність службових осіб, в першу чергу, апарату державного управління повинна гарантувати громадянам реалізацію їх прав та законних інтересів в усіх сферах суспільного життя, а тому діяльність службових осіб повинна підкріплюватися довірою громадян.

У кримінальному праві України службова особа – це особа, яка здійснює функції представника влади або місцевого самоврядування, а також та, яка обіймає посаду в органі державної влади, органі місцевого самоврядування, на підприємстві, в установі чи організації, незалежно від форми власності.

Питання суб'єкта кримінального правопорушення є важливим в теорії і практиці застосування норм кримінального права, оскільки такий суб'єкт виступає одним із елементів складу кримінального правопорушення як підстави кримінальної відповідальності. Без ретельного з'ясування змісту поняття суб'єкта конкретного кримінального правопорушення не може бути виконане жодне із кримінально-процесуальних завдань, а саме: покарання винних і недопущення покарання невинних, а особливо це стосується спеціального суб'єкта – службової особи.

Метою статті є характеристика осіб, які можуть бути спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення та охоплюються поняттям «службова особа», а також виокремлення ознак і характеристик та з'ясування змісту ознак службової особи, а також розроблення напрямів удосконалення визначення поняття службової особи у кримінальному законодавстві.

Стан дослідження проблеми. Питанню суб'єкта кримінального правопорушення присвятили свої праці П.П. Андрушко, О.Ф. Бантишев, Л.П. Брич, А.А. Вознюк, Б.М. Головкін, В.К. Грищук, О.О. Дудоров, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, В.І. Осадчий, А.В. Савченко, О.Я. Свєтлов, Т.І. Слуцька, М.І. Хавронюк, П.Л. Фріс, С.С. Яценко та інші. Незважаючи на значну кількість ґрунтовних досліджень даної тематики, питання щодо визначення поняття службової особи та питання щодо кримінальної відповідальності службової особи й понині залишається доволі дискусійним, потребує більш глибокого аналізу, вивчення певних особливостей та удосконалення не тільки теоретичного базису, а й закріплення даних досліджень на законодавчому рівні.

Виклад основного матеріалу. Як слушно зауважують Л.П. Брич і В.О. Навроцький, поняття «службова особа» є одним з наскрізних кримінально-правових понять [4, 59]. Науковці обґрунтовували наскрізність цього кримінально-правового визначення, тобто необхідність його застосування до усіх випадків вживання в тексті кримінального закону поняття «службова особа», підтверджуючи свою точку зору тим, що використання єдиного визначення у всіх статтях Кримінального кодексу України (далі – КК) [2], допомогло б усунути непорозуміння, що можуть виникати.

Головне питання сьогодення, що у законодавстві та науці відсутнє розуміння єдиного терміну «службова особа», бо кримінально-правове визначення є ширшим за конституційно-правове, тому виникає потреба у формуванні однакового змісту для різних галузей. Характерні ознаки не тільки вказані у КК, а й інших нормативних актах, зокрема у Законі України «Про державну службу» [8] та Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [12], які виступають допоміжним джерелом для характеристики спеціального суб'єкта.

В законі про кримінальну відповідальність визначення «службова особа» закріплене у ч. 3 ст. 18 КК та використовується у всіх випадках, окрім статей 364, 368, 368[5], 369 КК, оскільки на останні норми поширюється визначення закріплене законодавцем у п. 1 примітки до ст. 364 КК України, а ч. 4 ст. 18 КК України розширює перелік осіб, які підлягають кримінальній відповідальності за відповідні протиправні діяння. Таким чином, у ч. 3 та ч. 4 ст. 18 КК закріплено загальне поняття службової особи, а у примітці 1. ст. 364 КК – спеціальне поняття.

У ч. 3 ст. 18 КК розкривається загальне поняття службових осіб, ними є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

В той же час, службовими особами у ст.ст. 364, 368, 368-2, 369 КК є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Таким чином, в КК існує декілька понять «службової особи». Ці поняття законодавцем означено через використання трьох категорій: представник влади, організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції. Правозастосовчими орієнтирами щодо розуміння цих категорій є, зокрема, п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26.04.2002 «Про судову практику у справах про хабарництво» [13], а також постанови Верховного Суду, які беруть за основу більш ранні орієнтири (наприклад, у постанові Верховного Суду від 27.11.2023 [5] зазначено, що представники влади відрізняються від інших категорій службових осіб публічного права тим, що мають право висувати вимоги та приймати рішення, обов`язкові для виконання фізичними і юридичними особами незалежно від їх підлеглості або відомчої приналежності, здійснювати інші владні повноваження).

У науці кримінального права підходи до поняття службової особи різняться. Так, Максимович Р.Л. вважає, що визначення поняття службової особи, що міститься в КК витримало перевірку часом і є прийнятним [3, 70]. Автори проєкту нового КК пропонують у глосарії розкрити зміст окремо таких понять як, зокрема, публічна службова особа, службова особа юридичної особи приватного права тощо [1], які ними наповнені оновленим змістом та новими функціями, які б характеризували службову особу.

Резюмуючи, на сьогодні представники влади – це працівники державних органів і установ, наділені правом у межах своєї компетенції висувати вимоги, а також приймати рішення, обов'язкові для виконання фізичними та юридичними особами незалежно від їх відомчої приналежності чи підлеглості. Організаційно-розпорядчі обов'язки є функціями зі здійснення керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах або організаціях незалежно від форми власності, а адміністративно-господарські обов'язки охоплюють повноваження з управління чи розпорядження державним, комунальним або приватним майном, яке полягає в установленні порядку його зберігання, переробки, реалізації, контролю за здійсненням цих операцій тощо.

Вирішення понятійної проблематики «службової особи» шляхом пропозиції (наприклад, на доктринальному рівні) єдиного визначення вказаного поняття, за існуючого правового регулювання, на нашу думку, неможливо, оскільки вище ми закцентували увагу на розбіжностях, які існують між ч. 3, 4 ст. 18 КК та п. 1 примітки до ст. 364 КК, але таких розбіжностей значно більше і вони не завжди є очевидними.

Так, у кримінальному законодавстві службова особа, крім двох зазначених нижче випадків, які носять ознаки норм — дефініцій, є предметом нормативного закріплення: 1) як ознака кваліфікованого складу кримінального правопорушення (наприклад, ч. 4 ст. 157, ч. 2 ст. 201 КК); 2) диспозицій ряду норм КК, суб'єктом вчинення яких є коло осіб, що може включати службових осіб, а може і не перетинатись із ними (наприклад, ст.ст. 366-2, 368-5 КК), а також суб'єктом вчинення яких є службові особи певного виду (наприклад, ч. 1 ст. 132, ч. 1 ст. 220-1 КК).

Таким чином, службова особа як суб'єкт кримінального правопорушення у кримінальному праві є такий спеціальний суб'єкт, нормативні ознаки якого закріплені у нормах Загальної та Особливої частин КК, а також галузевого законодавства, які дозволяють встановити (перевірити) зміст особливої функції, якою у встановленому законом порядку наділений був суб'єкт кримінального правопорушення і яка вирізняє його від загального суб'єкта кримінального правопорушення.

Суперечність між нормами кримінального закону та галузевого законодавства, дублювання у КК по декілька разів одних і тих самих формулювань, які стосуються службових осіб, використання законодавцем різних термінів, які позначають по суті одні і ті ж самі ознаки службової особи як суб'єкта кримінального правопорушення — це ті негативні явища вітчизняного закону про кримінальну відповідальність, які обумовлюються потребу у напрацюванні законодавчих змін та подальших наукових досліджень зазначеної проблематики.

Так, у ч. 3 ст. 18 КК, як і в п. 1 примітки до ст. 364 КК вживаються такі терміни як «органах державної влади, органах місцевого самоврядування», «підприємствах, в установах чи організаціях» «повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою», «підприємства, установи, організації, судом або законом».

Вважаємо, що такі розлогі переліки нормативних ознак для позначення поняття службової особи не сприяють розкриттю його змісту, а навпаки ускладнюють такий зміст, адже усі наведені вище терміни перебувають у відносинах часткового співпадіння між собою, подекуди суперечності із іншими законами. Наприклад, Закон України «Про громадські об'єднання» [7] передбачає існування лише громадського об'єднання утвореного як громадська організація або громадська спілка (ч. 2 ст. 1 Закону), тобто виходить, що спілка не згадана у ч. 3 ст. 18 КК.

Якими вважати (яких їх перелік) центральні органи державного управління зі спеціальним статусом залишається відкритим як на рівні КК, так і галузевого законодавства, та є дискусійним питанням на рівні представників науки адміністративного права; якою є відмінність цих органів від органів державної влади – теж відповідь не є очевидною, а тим більше незрозумілою є мета такої диференціації на рівні КК при позначенні обов'язкового елемента складу кримінального правопорушення.

Недостатньо обґрунтованим є, на наш погляд, вжиття у наведених вище конструкціях слова «повноважний» у відповідних відмінках щодо органів державної влади, службових осіб тощо. Що законодавець вкладає у зміст даного слова: законність процедури обрання чи призначення відповідного колегіального чи одноособового органу; процедуру прийняття певного рішення щодо покладення функцій на особу, яка набуває статусу спеціального суб'єкта кримінального правопорушення; наявність кворуму на засіданні? Наприклад, у примітці до ст. 358 КК також використаний термін «повноважний» із уточненням – «компетентний», для позначення суб'єкта, яким складається, видається чи посвідчується офіційний документ.

Також покладати відповідні функції на особу, аби надати їй статусу службової особи, можливо виключно законом. У той же час, за змістом ч. 2 ст. 9 Закону України «Про правотворчу діяльність» [11] законодавство України включає: 1) Конституцію України - Основний Закон України; 2) закони; 3) підзаконні нормативно-правові акти: а) постанови Верховної Ради України, що містять норми права; б) укази Президента України, що містять норми права; в) постанови Кабінету Міністрів України, що містять норми права; г) накази міністерств, що містять норми права; ґ) акти інших державних органів, що містять норми права; тощо. Таким чином, доречніше було б вжити поняття нормативно-правові акти або законодавство у відповідних випадках, адже закон може визначати лише випадок чи підставу, коли певна особа набуває статусу службової, але не визначати увесь набір компетенцій такої особи, які характеризуватимуть її спеціальний статус.

На практиці такого роду проблемні питання вирішуються шляхом більш широкого тлумачення судами норм права, у тому числі і КК. Так, у постанові Верховного Суду від 16.01.2024 [6] зроблено висновок про те, що обвинувачений - фізична особа – підприємець за встановлених обставин (був керівником трудового колективу найманих робітників, які на підставі укладеного з ним трудового договору сприяли обвинуваченому у здійсненні підприємницької діяльності) є суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 367 КК, тобто така особа є службовою особою в розумінні ч. 3 ст. 18 КК.

Подібні ситуації щодо казуїстичності визначення кримінально-правового поняття є непоодинокими у кримінальному законі (така ж плутана із суперечливим переліком юридичних та фізичних осіб наявна, наприклад, у ч. 1 та примітці до ст. 358 КК, під час позначення поняття офіційного документа – у самій нормі, а також у зв'язку із поняттям службової особи для цілей ч. 1 ст. 366 КК).

Вважаємо, що такого роду проблемні питання мають вирішуватись із врахуванням наступного. За змістом ч. 2 ст. 81 Цивільного кодексу України [15] юридичні особи, залежно від порядку їх

створення, поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Такі суб'єкти як органи державної влади, органи місцевого самоврядування тощо позначаються більш загальною і юридично грамотною конструкцією як «юридичні особи публічного права». Поняття «юридична особа публічного права» не має нормативного визначення у законодавстві України, проте має чіткі нормативні ознаки, які дозволяють повно і точно окреслити коло юридичних осіб, які належать до публічного права, а саме юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Що стосується кримінальних правопорушень, передбачених ст. 364-1, 365-1 та ч. 3 і 4 ст. 368-3 КК, то їх суб'єктом виступає службова особа юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми. Чинне цивільне законодавство до них відносить різні види підприємницьких та непідприємницьких товариств, господарське законодавство (з урахуванням Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [10]) теж передбачає ряд організаційних форм діяльності юридичних осіб, у тому числі їх об'єднань.

Таким чином, доцільним було б послуговуватись поняттями юридичних осіб публічного та приватного права у необхідних випадках при позначенні ознак службової особи як суб'єкта кримінального правопорушення.

Також у контексті поняття службової особи необхідно зауважити і про співвідношення із суміжними службовій особі поняттями кримінального права, до яких можна відносити посадову особу, державного службовця, уповноважену особу, особу, уповноважену на виконання функцій держави або місцевого самоврядування тощо.

У вітчизняній науці відзначають, що посадова особа – це службовець, який обіймає постійно або тимчасово посаду керівника чи заступника керівника державного органу, його апарату, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи організації незалежно від форми власності, чи інша особа, на яку законами або іншими нормативними актами з метою постійного або тимчасового управління організаційною структурою покладено обов'язки щодо здійснення організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій[1], проте нормативного змісту для цілей кримінального права відповідне поняття не містить. Вітчизняний КК оперує поняттям посадової особи, крім згадок у Загальній частині щодо призначення покарання та формулювання поняття службової особи, також у змісті ряду статей Особливої частини (наприклад, п. 3 примітки до ст. 232-1 КК, примітка до ст. 376 КК тощо). На нашу думку, поняття службової особи перебуває у логічних відносинах часткового співпадіння із службовою особо, оскільки за змістом нормативних визначень службової особи, до них належать у тому числі, але не виключно особи, які обіймають відповідні посади (тобто посадові особи); в свою чергу, буквальне розуміння посадової особи як особи, яка обіймає певну посаду, яка за характером обов'язків, не відповідає службовій особі, або ж відповідає звуженому розумінню службової особи (наприклад, для цілей примітки до ст. 364 КК), свідчить, що є частина посадових осіб, які не є службовими особами.

За змістом ч. 2 ст. 1 Закону України «Про державну службу» державний службовець - це громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби. На відміну від державного службовця, до службових осіб відносяться також і особи, що здійснюють функції представника влади, а також обіймають посади, пов'язані з виконанням адміністративно-господарських або організаційно-розпорядчих обов'язків у юридичних особам приватного права, інших юридичних особам публічного права, службовці у яких не мають статусу державних службовців (наприклад, судді, прокурори тощо). В науці неодноразово піднімались питання щодо пов'язаності чи не пов'язаності статусу службової особи із наявністю чи відсутністю трудових відносин між відповідною особою та органом чи службовою особою, якою перша наділяється функціями; форми уповноваження службової особи на виконання тимчасових функцій, ролі договору як форми наділення відповідними функціями службової особи; питання про правильність віднесення до службових осіб приватних нотаріусів, аудиторів, експертів, лікарів, викладачів та деяких інших осіб, наділених правом складати, видавати чи посвідчувати певні документи, якими посвідчуються юридичні факти. На нашу думку, співвідношення службової особи із державним службовцем як і в попередньому випадку носить характер часткового співпадіння.

---

[1] Самофалов Л.П., Самофалов О.О. Особливості розуміння понять «посадова особа», «службова особа», «представник влади» та їх значення в правовому регулюванні пенітенціарних правовідносин // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. № 4(97). 2015 С. 136-146. С. 144.

Також вирізняються між собою поняття службової особи та інших понять, зокрема, уповноваженої особи чи особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Так, суб'єктами кримінального правопорушення декларування недостовірної інформації є суб'єкти декларування, а саме особи, які відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 45 Закону України «Про запобігання корупції» [9] зобов'язані подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (примітка до ст. 366-2 КК). В свою чергу, згідно ч. 2 ст. 45 Закону України «Про запобігання корупції» передбачено подання відповідної декларації особами, які уже фактично припинили виконувати функції держави або місцевого самоврядування. Таким чином, як мінімум в останньому випадку, мова про службову особу йти не може, фактично може йтись про «колишню» службову особу.

Натомість, на відміну від ст. 366-2 КК, суб'єкти незаконного збагачення законодавцем визначені як особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а саме особи, зазначені у п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції». Аналіз даного закону, до якою відсилає ст. 368-5 КК, свідчить, що фактично усіх суб'єктів незаконного збагачення можна визнати службовими особами.

Містить КК і поняття уповноваженої особи (наприклад, ч. 2 ст. 159, ч. 1 ст. 223-1 КК), яке також пов'язане із службовою особою та не містить нормативного визначення. Для з'ясування змісту поняття уповноваженої особи необхідно послуговуватись галузевим законодавством, яким урегульовано правовідносини, що охороняються складом кримінального правопорушення, який передбачає його вчинення уповноваженою особою. Здебільшого йдеться про частину ознак службової особи, пов'язаної із виконанням функцій, визначених у ч. 3, 4 ст. 18 КК за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Вищенаведене має важливе практичне значення у правозастосовчій діяльності, оскільки вимагає від органів досудового розслідування та прокуратури встановлення шляхом здійснення слідчих (розшукових) та процесуальних дій і фіксації у належній процесуальній формі набору ознак службової особи, які роблять таку особу суб'єктом кримінального правопорушення. Зокрема, з'ясуванню підлягатимуть: 1) особа є представником влади, чи визнається службовою особою за ознаками виконання організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків; 2) які із числа професійних обов'язків є саме службові функції, які визначають статус особи як суб'єкта кримінального правопорушення; 3) правові підстави (юридичні акти), які зумовлюють надання особі статусу службової особи, у тому числі – момент набуття статусу службової особи у зв'язку із обранням, призначенням, уповноваженням тощо, наявність переміщень, заміщення тощо, а також час припинення виконання відповідних службових обов'язків. Варто зауважити, що на практиці це вимагає збору значної кількості документів та їх перевірки, аби упевнитись у часі і факту прийняття відповідних документів, набрання ними чинності (наприклад, у тих випадках, коли законодавством передбачене наступне затвердження чи схвалення призначення, особа вважатиметься службовою з моменту видання наказу про призначення на посаду).

У кримінальному праві є чимало класифікацій службових осіб, що здійснюються на основі поділу ознак службових осіб як суб'єктів кримінальних правопорушень, наприклад, такі ознаки розподіляють на загальні (характеризують повноваження особи – коло дій, пов'язане з її функціональними обов'язками через вчинення яких особа визнається службовою) і спеціальні (відображають належність особи внаслідок займаної посади чи наділення відповідними функціями тимчасово чи за спеціальним повноваженням до певного органу, підприємства, установи, організації). Аналіз наявних підходів до класифікації ознак службової особи, визначення із урахуванням іноземного досвіду такої ознаки службової особи як публічність (публічна посадова особа або особа, надає будь-яку публічну послугу, відповідно до внутрішнього законодавства) та власні пропозиції у даному контексті будуть предметом наступних досліджень.

Висновки. Отже, на підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що існування у КК двох практично ідентичних визначень службової особи є неправильним. Тому доцільно було б залишити поняття службової особи у ст. 18 КК, із врахуванням наведених нами у цій публікації змін до її тексту, а примітку до ст. 364 КК України необхідно змінити, виключивши з неї усі ознаки службової особи, які і так передбачені у ст. 18 КК. Службова особа має обов'язково характеризується наявністю у неї хоча б однієї з таких функцій: адміністративно-господарської, організаційно-розпорядчої або функцій представника влади чи місцевого самоврядування

СПИСОК ВИКОРИСТАННИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Контрольний текст проєкту Кримінального кодексу України станом на 02.04.2024 URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/04/03/00-kontrolnyj-proyekt-kk-02-04-2025.pdf.
2. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* від 29.06.2001. № 25-26. Ст. 131.
3. Максимович Р.Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України: монографія. Львів. 2007. 304 с.
4. Навроцький В.О., Брич Л.П. Ознаки посадової особи та кваліфікація господарських злочинів, вчинених нею. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 1. С. 58–62.
5. Постанова Верховного Суду від 27.11.2023 № 991/3966/20 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115409272.
6. Постанова Верховного Суду від 16.01.2024 № 443/711/19 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116512402.
7. Про громадські об'єднання: Закон України № 4572-VI від 22.03.2012. *Голос України* від 18.04.2012. № 70.
8. Про державну службу: Закон України № 889-VIII від 10.12.2015. *Голос України* від 31.12.2015. № 250.
9. Про запобігання корупції: Закон України № 1700-VII від 14.10.2015. *Голос України* від 25.10.2014. № 206.
10. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України № 4196-IX від 09.01.2025. *Голос України* від 27.02.2025. № 40.
11. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. *Урядовий кур'єр* від 27.09.2023. № 194.
12. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України № 2493-III від 07.06.2001. *Голос України* від 10.07.2001. № 119.
13. Про судову практику у справах про хабарництво: постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26.04.2022. *Юридичний вісник України* від 13.07.2002. № 28, стор. 21.
14. Самофалов Л.П., Самофалов О.О. Особливості розуміння понять «посадова особа», «службова особа», «представник влади» та їх значення в правовому регулюванні пенітенціарних правовідносин. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. № 4(97). 2015. С. 136–146.
15. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

УДК 340.12:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.72

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЮРИДИЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ В СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Попович Т.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ « Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921

Попович Т.П. Структурна організація юридичного обов'язку в сучасній правовій доктрині: порівняльний аналіз.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз структури юридичного обов'язку на основі дослідження вітчизняних та зарубіжних наукових підходів. Актуальність дослідження зумовлена кардинальними трансформаціями сучасного правового простору, необхідністю переосмислення традиційних правових категорій у контексті глобалізаційних процесів та формування правової держави в Україні.

Проаналізовано доктринальні підходи провідних зарубіжних правових шкіл: австрійсько-німецької нормативістської школи (Г. Кельзен), англо-американської (Р. Дворкін, Дж. Раз),окремих представників французької цивілістичної традиції (М. Вілле, Ф. Терре) та італійської правової доктрини (Ф. Сантаро-Пассареллі). Звернено увагу і на вітчизняні здобутки, зокрема, проаналізовано праці Є. Джумурат. О. Карманюка, Л. Летнянчина, О. Чорновол та І. Юрчак.

Виявлено спільні тенденції у розумінні структури юридичного обов'язку: визнання правової необхідності як основоположного елементу, розмежування активних і пасивних форм реалізації, включення забезпечувального механізму. Водночас констатовано відсутність єдиної концептуальної позиції щодо включення відповідальності до структури обов'язку та ролі мотиваційних факторів.

На основі компаративного аналізу обґрунтовано оптимальну п'ятиелементну структуру юридичного обов'язку: необхідність вчинення певних дій, необхідність утримання від певних дій, необхідність пред'явлення вимог до інших осіб, необхідність реагування на правомірні вимоги уповноваженої сторони та необхідність нести відповідальність за порушення обов'язків.

Запропонована структурна модель враховує сучасні тенденції антропологізації права та необхідність балансу між формально-юридичними аспектами і соціально-психологічними чинниками правової поведінки. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення теоретичних засад правознавства, оптимізації нормотворчої діяльності та підвищення ефективності правозастосовної практики у сфері реалізації конституційних обов'язків громадян.

Ключові слова: юридичний обов'язок, структура обов'язку, правова необхідність, компаративний аналіз, п'ятиелементна модель.

Popovych T.P. Structural organization of legal obligation in modern legal doctrine: comparative analysis.

The article carries out a comprehensive theoretical and legal analysis of the structure of legal obligation based on the study of domestic and foreign scientific approaches. The relevance of the study is due to the cardinal transformations of the modern legal space, the need to rethink traditional legal categories in the context of globalization processes and the formation of a legal state in Ukraine.

The conceptual approaches of the leading foreign legal schools are analyzed: the Austrian-German normative school (G. Kelsen), the Anglo-American doctrine (R. Dworkin, J. Raz), the French civilist tradition (M. Villet, F. Terre) and the Italian legal doctrine (F. Santaro-Passarelli). The domestic concepts of the structure of legal obligation are studied, presented in the works of O. Chornovol, I. Yurchak, L. Letnyanchyn, O. Karmanyuk and E. Dzhumurat.

Common trends in understanding the structure of legal obligation are identified: recognition of legal necessity as a fundamental element, distinction between active and passive forms of implementation, inclusion of a security mechanism. At the same time, the absence of a single conceptual position on the inclusion of responsibility in the structure of obligation and the role of motivational factors is stated.

Based on a comparative analysis, the optimal five-element structure of legal obligation is substantiated: the need to perform certain actions, the need to refrain from certain actions, the need

to make demands on other persons, the need to respond to the legitimate demands of the authorized party and the need to bear responsibility for violation of obligations.

The proposed structural model takes into account modern trends in the anthropology of law and the need for a balance between formal and legal aspects and socio-psychological factors of legal behavior. The results of the study can be used to improve the theoretical foundations of law, optimize regulatory activities and increase the efficiency of law enforcement practice in the field of implementing the constitutional duties of citizens.

Key words: legal duty, structure of duty, legal necessity, comparative analysis, five-element model.

Постановка проблеми. Дослідження структури юридичного обов'язку зумовлена кардинальними трансформаціями сучасного правового простору та необхідністю переосмислення традиційних правових категорій у контексті глобалізаційних процесів і становлення постіндустріального суспільства. Сучасна правова реальність характеризується ускладненням системи правовідносин, появою нових форм правового регулювання та зростанням ролі людського фактора в правовому регулюванні, що актуалізує потребу в глибокому теоретичному осмисленні внутрішньої будови юридичного обов'язку як основоположного елементу правової системи.

Особливої актуальності набуває дослідження структури юридичного обов'язку в умовах формування правової держави та громадянського суспільства в Україні, де питання ефективної реалізації конституційних обов'язків громадян стає ключовим для забезпечення стабільності правопорядку та демократичного розвитку. Трансформація правової системи України, її інтеграція до європейського правового простору та імплементація міжнародних стандартів прав людини вимагають переосмислення традиційних підходів до розуміння юридичного обов'язку та його структурної організації, що дозволить підвищити ефективність правового регулювання та забезпечити баланс між правами та обов'язками особи.

Актуальність теми посилюється також недостатністю комплексних досліджень структури юридичного обов'язку в українській правовій науці та відсутністю єдиного концептуального підходу до цієї проблематики. Наявність множинних, часто суперечливих підходів до визначення структурних елементів юридичного обов'язку створює теоретичну невизначеність, що негативно позначається на практиці правозастосування та ефективності правового регулювання. Це зумовлює необхідність проведення компаративного аналізу існуючих теоретичних концепцій та формування оптимальної моделі структури юридичного обов'язку, яка б відповідала сучасним вимогам правової науки та практики.

Метою статті є здійснення теоретико-правового аналізу структури юридичного обов'язку на основі дослідження вітчизняних та зарубіжних наукових підходів з метою обґрунтування оптимальної моделі структурної організації юридичного обов'язку, яка найповніше відображатиме механізм його практичної реалізації в сучасних умовах правового розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Джерельну базу дослідження складають праці зарубіжних та вітчизняних правознавців, присвячені проблематиці юридичного обов'язку та його структурної організації. Серед зарубіжних досліджень особливе значення мають роботи представників різних правових шкіл та традицій, аналізуючи які можна окреслити відповідні підходи до розуміння юридичного обов'язку в сучасній правовій науці. Так, австрійсько-німецький теоретик права Г. Кельзен розробив нормативістську концепцію структури юридичного обов'язку, що складається з нормативного та санкціонуючого елементів. Англо-американська правова традиція, а саме репрезентована працями Р. Дворкіна та Дж. Раза, характеризує структуру досліджуваного феномену через призму обов'язкової сили права. Французька цивілістична школа, зокрема дослідники М. Вілле та Ф. Терре акцентують увагу на дихотомії активних та пасивних обов'язків. Представник італійської правової доктрини Ф. Сантаро-Пассареллі обґрунтовує суб'єктно-об'єктну модель структури юридичного обов'язку.

Вітчизняна джерельна база ґрунтується на доробку українських правознавців, в якому у тій чи іншій мірі зачіпається досліджувана проблематика. Так, праці О. Чорновол розкривають правову природу обов'язку як суспільно значущої поведінки. Дослідження І. Юрчак стосуються деталізованої чотириелементної структури обов'язку з акцентом на активних та пасивних формах. Розробки Л. Летнянчина присвячені дуалістичному підходу до структури через призму механізму реалізації. У роботах Є. Джумурата висвітлюється інтегративна концепція, що включає психологічні та мотиваційні чинники. Разом з тим, як ми зазначали у попередніх наших наукових розвідках категорія обов'язку загалом зазнала недостатнього рівня опрацювання у вітчизняній правовій науці, що зумовлює потребу у подальшому її дослідженні. Це стосується безпосередньо і питання структури правового обов'язку. Більше того, станом на сьогодні, відсутній єдиний підхід правників до розуміння структури юридичного обов'язку, внаслідок чого тривають подальші наукові пошуки у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу. Проблематика цінностей та ціннісних орієнтацій є однією з пріоритетних у сучасних суспільно-гуманітарних дослідженнях у зв'язку з глобалізаційними тенденціями, прагненням до універсалізації статусу людини, що сприяє формуванню нового образу людини майбутнього. Подібні напрями наукових пошуків захоплюють значною мірою й правову сферу. Необхідність дослідження юридичного обов'язку як правової цінності пов'язується передусім концептуальним зрізом розуміння сучасною правовою наукою сфери права як сфери правових цінностей, де кожне правове явище сприймається насамперед в його оцінці особою та суспільством у цілому. Вказане підтверджується наявними науковими розвідками проблем юридичних обов'язків та правових цінностей. Що стосується юридичного обов'язку, то звернення дослідників до даної проблематики можливо пояснити досить довгим «забуттям» цього правового феномена та намаганням по-новому поглянути на його значимість для людини [1, с. 43; 2].

Відзначимо, поняття обов'язку в правовій науці отримувало різноманітні тлумачення та вивчалося через призму історичного, соціального та філософського підходів. Враховуючи специфіку досліджуваної проблематики, акцентуємо увагу саме на правовій сутності обов'язків, розглядаючи обов'язок як правову необхідність, що є основоположним для розуміння структури обов'язку. Сутність конкретного правового обов'язку, за твердженням О. Чорновол, полягає у необхідній суспільно значущій поведінці, визначеній законодавцем та гарантованій системою державного примусу. Саме ця характеристика є визначальною відмінністю правового обов'язку від обов'язків соціального чи морального характеру [3, с. 51].

Основними характеристиками правового обов'язку, на наш погляд, виступають: визначення меж необхідної поведінки особи; обов'язкове нормативне закріплення на конституційному та законодавчому рівнях із забезпеченням чіткості та однозначності формулювань; гарантування належного виконання через функціонування системи державного примусу; встановлення заходів відповідальності у формі відповідних санкцій за порушення або ухилення від виконання [1, с. 43].

В той же час, дослідження внутрішньої структури обов'язку через аналіз його складових елементів дозволяє з'ясувати механізм практичної реалізації правових обов'язків у процесі участі суб'єктів права в різноманітних правовідносинах. Таким чином, головне призначення структури правового обов'язку полягає у розкритті способу його втілення, оскільки виключно теоретичне розкриття сутності обов'язку позбавляється практичної цінності за відсутності його реального застосування. При цьому, у межах нашого дослідження поняття «структура» необхідно тлумачити як організацію механізму втілення правового обов'язку, що становить цілісність взаємопов'язаних стабільних компонентів, які функціонують у взаємодії один з одним.

Як ми вже вище зауважували, станом на сьогодні у правовій науці мають місце декілька різних підходів до визначення структури правового обов'язку. Вважаємо за доцільне дослідити окремі з них та на їх основі сформулювати власне бачення внутрішньої будови обов'язку.

Насамперед відзначимо, що у зарубіжній правовій літературі структура юридичного обов'язку традиційно розглядається через призму його функціонального призначення. Так, німецький правознавець Г. Кельзен у своїй роботі «Pure Theory of Law» наголошував, що юридичний обов'язок є нормативною структурою, яка визначає необхідну поведінку суб'єкта через систему правових приписів. На думку вченого, структура обов'язку складається з нормативного елементу (правила поведінки) та санкціонуючого елементу (наслідки порушення) [5].

Американський теоретик права Р. Дворкін у праці «Taking Rights Seriously» розвивав концепцію структури юридичного обов'язку, виділяючи три основних компоненти: нормативний базис (правове підґрунтя обов'язку), поведінковий елемент (дія або бездіяльність) та забезпечувальний механізм (система гарантій виконання). Такий підхід дозволяє комплексно розглянути внутрішню організацію юридичного обов'язку та його взаємозв'язок із системою суб'єктивних прав [6].

Представник англо-американської правої традиції Дж. Раз («The Authority of Law») пропонує розглядати структуру юридичного обов'язку через призму його обов'язкової сили (binding force). За цією концепцією, структура включає: а) нормативне джерело (source of normativity), б) зміст обов'язку (content of duty), в) адресат обов'язку (duty-bearer), г) бенефіціар обов'язку (duty-holder), д) санкціонуючий елемент (enforcement mechanism) [7].

Французька правова школа, до прикладу М. Вілле у праці «Principes de droit civil français» традиційно виділяє в структурі юридичного обов'язку два основних елементи: активний (obligation de faire) та пасивний (obligation de ne pas faire) [8]. Однак сучасні французькі правознавці, зокрема Ф. Терре, у роботі «Introduction générale au droit» доповнює цю структуру третім елементом – елементом відповідальності (élément de responsabilité) [9].

Італійська цивілістична школа, зокрема Ф. Сантаро-Пассареллі («Istituzioni di diritto civile») розглядає структуру юридичного обов'язку як триєдність: суб'єкт обов'язку (soggetto passivo),

об'єкт обов'язку (oggetto) та зміст обов'язку (contenuto). Такий підхід акцентує увагу на персоналізації обов'язку та його предметній визначеності [10].

Що ж до вітчизняних вчених, відзначимо, що фундаментальною ознакою юридичного обов'язку більшість науковців визнає необхідність певної суспільно корисної поведінки, що становить основу для формування різних структурних моделей.

Концепція правової необхідності як основи структури. Традиційний підхід до структури юридичного обов'язку ґрунтується на категорії правової необхідності як наскрізному елементі всіх структурних компонентів. Відповідно до цього підходу виділяються наступні елементи: необхідність здійснювати певні дії або утримуватися від них; необхідність реагувати на законні вимоги правоздатної особи; необхідність нести юридичну відповідальність за невиконання встановлених вимог; необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися благом, на яке він має право.

При цьому, перший елемент структури відображає дихотомію активних та пасивних обов'язків. Реалізація пасивних обов'язків (додержання Конституції і законів, неспричинення шкоди природі, шанування державних символів) характеризується постійним, безперервним характером та здійснюється через утримання від заборонених дій. Активні обов'язки (захист Вітчизни, сплата податків) передбачають цілеспрямовану, свідому, юридично значущу поведінку, що характеризується меншою тривалістю у часі порівняно з пасивними обов'язками.

Включення відповідальності до структури правового обов'язку є дискусійним питанням. Проте відповідальність, не будучи ключовою ознакою юридичного обов'язку, становить важливий елемент процесу його реалізації, оскільки впливає на рівень виконання правових обов'язків та дозволяє відмежовувати правові обов'язки від інших соціальних обов'язків.

Структурна модель. Вчена І. Юрчак пропонує деталізовану структуру обов'язку, що включає: необхідність здійснити певні дії; необхідність утриматися від здійснення певних дій; необхідність вимагати здійснення чи нездійснення певних дій з боку інших осіб; необхідність відповідати за невиконання приписаних дій [2, с. 58]. Дана концепція, як нам вбачається, підкреслює самостійність активних та пасивних обов'язків як окремих структурних елементів. При цьому, важливим аспектом є виділення права вимоги як складової структури обов'язку, що відображає кореляційний зв'язок між обов'язком однієї особи та правом іншої. Цей елемент доцільно доповнити необхідністю зобов'язаного суб'єкта реагувати на законні вимоги правомочної сторони.

Дуалістичний підхід до структури правового обов'язку. Так, Л. Летнянчин розглядає структуру правового обов'язку через призму механізму його реалізації у двох аспектах. За його твердженнями, вузький підхід передбачає: правову основу (нормативне закріплення обов'язку) та інституційний механізм (державні інститути, що забезпечують реалізацію). Широкий підхід включає: систему гарантій; процес практичного здійснення обов'язків; умови і фактори, що впливають на їх здійснення [12, с. 158].

При цьому система гарантій розуміється як сукупність правових засобів, що забезпечують практичне здійснення обов'язків. З огляду на форми реалізації (дотримання та виконання), пропонується поділ гарантій на гарантії виконання та гарантії дотримання [12, с. 175]. Умови та фактори впливу охоплюють соціально-психологічні та соціологічні чинники: правову свідомість, правову культуру, соціальне середовище, ціннісні орієнтації тощо.

Суб'єктно-об'єктна модель. Дослідник О. Карманюк пропонує структуру юридичного обов'язку, що складається з: суб'єкта обов'язку; об'єкта обов'язку; форм реалізації [11, с. 77]. За твердженням вченого, суб'єктом виступає правозобов'язана особа – той, до кого звернене веління норм права. Об'єктом є Конституція та чинне законодавство, що закріплюють права, свободи, честь, гідність особи. Реалізація відбувається через правомірну поведінку у формі виконання активних дій або утримання від протиправних дій.

Водночас, вважаємо, незважаючи на чіткість розуміння процесу реалізації правового обов'язку, даний підхід приділяє недостатню увагу власне процесу реалізації, акцентуючи переважно на суб'єкті та правовій основі виконання обов'язків.

Інтегративна концепція. Дослідниця Є. Джумурат до структури юридичного обов'язку включає: правомірний інтерес; повинність; відповідальність [14, с. 33]. Тобто, на думку вченої, правомірний інтерес слугує передумовою реалізації правового обов'язку та детермінує його як внутрішню особистісну активну позицію; повинність ототожнюється з правовою необхідністю, обумовленою публічним інтересом держави та суспільства; відповідальність тлумачиться як настання несприятливих наслідків у випадку невиконання або неналежного виконання обов'язків. Окремо авторка виділяє публічну необхідність, що обумовлює загальнообов'язковість юридичного обов'язку та наповнює його суспільно значимим змістом [14, с. 34].

Отже, аналіз підходів вітчизняних правознавців до структури юридичного обов'язку дозволяє констатувати відсутність єдиної концептуальної позиції в українській правовій науці з досліджу-

ваної проблематики. Кожен з розглянутих підходів відображає певні аспекти структурної організації юридичного обов'язку, проте жодна з них не претендує на вичерпність. Так, зокрема, традиційний підхід «правової необхідності», незважаючи на його усталеності, зосереджується переважно на функціональних аспектах обов'язку, залишаючи поза увагою його внутрішню динаміку та механізми формування. Структурна модель деталізує активні та пасивні обов'язки, однак недостатньо розкриває взаємозв'язки між структурними елементами. Дуалістичний підхід є найбільш комплексним, оскільки охоплює як нормативно-інституційні, так і соціально-психологічні аспекти реалізації обов'язків, проте піддається критиці за надмірну складність практичного застосування. Суб'єктно-об'єктна модель характеризується чіткістю та логічністю побудови, але обмежується формально-юридичними аспектами, не враховуючи мотиваційні чинники поведінки суб'єктів права. Інтегративна концепція, на наше переконання, є найбільш інноваційною, оскільки включає психологічний компонент (правомірний інтерес) до структури обов'язку, що відображає сучасні тенденції антропологізації права. Спільною рисою всіх розглянутих підходів є визнання правової необхідності як основи юридичного обов'язку та розмежування активних і пасивних форм його реалізації. Водночас, дискусійним залишається питання про включення відповідальності до структури обов'язку, роль мотиваційних факторів та співвідношення об'єктивних і суб'єктивних елементів.

Отже, об'єднуючою характеристикою розглянутих підходів є те, що структура правового обов'язку розкриває механізм його практичного втілення через категорію правової необхідності та реалізується у двох основних формах: дотримання (пасивна поведінка) та виконання (активна поведінка). На основі досліджених нами позицій щодо внутрішньої організації правового обов'язку, вважаємо обґрунтованим підтримати підхід більшості дослідників та визначити структуру обов'язку через такі елементи: необхідність вчинення певних дій; необхідність утримання від вчинення певних дій; необхідність пред'явлення вимог щодо здійснення чи нездійснення певних дій іншими особами; необхідність зобов'язаної особи адекватно реагувати на правомірні вимоги уповноваженої сторони; необхідність нести відповідальність за порушення або неналежне виконання правових обов'язків.

Враховуючи, що структура правового обов'язку має демонструвати алгоритм його практичної реалізації, визначення зазначених елементів видається найбільш раціональним. Стосовно дискусійного питання щодо місця відповідальності в структурі правового обов'язку, слід зауважити, що вона, безперечно, є важливим забезпечувальним механізмом реалізації обов'язку. Забезпечувальна роль санкцій за порушення або неналежне виконання правових обов'язків проявляється у їх попереджувальному впливі на правосвідомість зобов'язаного суб'єкта, мотивуючи його до правомірної поведінки.

Висновки. Дослідження структури юридичного обов'язку в сучасній правовій науці свідчить про наявність різноманітних підходів як у зарубіжній, так і у вітчизняній правовій доктрині. Компаративний аналіз показує, що зарубіжні школи права (німецька, англо-американська, французька, італійська) демонструють певну уніфікованість у розумінні основних структурних елементів юридичного обов'язку, виділяючи нормативний базис, поведінковий компонент та забезпечувальний механізм. Вітчизняна правова наука характеризується більшою варіативністю підходів – від традиційного підходу «правової необхідності» до інноваційних інтегративних моделей, що включають психологічні та мотиваційні чинники.

Відтак, спільною тенденцією всіх досліджених підходів, як уже було зазначено вище, є визнання правової необхідності як основоположного елементу структури юридичного обов'язку та розмежування активних і пасивних форм його реалізації. Аналіз показує, що найбільш перспективними є комплексні підходи, які поєднують формально-юридичні аспекти з соціально-психологічними та інституційними чинниками, що відображає сучасні антропоцентричні тенденції у праві та необхідність врахування людського виміру в правовому регулюванні.

На основі проведеного дослідження обґрунтовано п'ятиелементну структуру юридичного обов'язку, що включає: необхідність вчинення певних дій, необхідність утримання від певних дій, необхідність пред'явлення вимог до інших осіб, необхідність реагування на правомірні вимоги уповноваженої сторони та необхідність нести відповідальність за порушення обов'язків. Така структура найповніше відображає механізм практичної реалізації юридичного обов'язку та може слугувати теоретичною основою для подальших досліджень, а також для вдосконалення правового регулювання та правозастосовної практики у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Попович Т.П. Юридичний обов'язок як правова цінність. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 2. С. 43–47.

2. Попович Т.П. До питання структури правового обов'язку. *Науковий вісник УжНУ.* Серія «Право». Випуск 83. Ч. 3. 2024. С. 429–434.
3. Юрчак І.Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір. *Дисертація*. 2016 р., 185 с.
4. Черновол О.П. Юридичні обов'язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації. *Дисертація*. 2019 р., 195 с.
5. Kelsen H. Pure Theory of Law; transl. by M. Knight. Berkeley. 1967. P. 123-145.
6. Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge, Mass. 1977. P. 188–192.
7. Raz J. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. 1979. P. 233–249.
8. Villé M. Principes de droit civil français. 3e éd. Paris : Dalloz. 2019. P. 267–289.
9. Terré F. Introduction générale au droit. 10e éd. Paris : Dalloz. 2015. P. 445–467.
10. Santaro-Passarelli F. Istituzioni di diritto civile. Napoli : Jovene. 2020. P. 156–178.
11. Карманюк О.П. Генеза поняття та ролі юридичних обов'язків у суспільному розвитку. *Держава і право*. 2012, вип. № 5. с. 74–79.
12. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики. *Монографія*. 2006 р. 256 с.
13. Філософський енциклопедичний словник. В.І. Шинкарук та ін. 2002 р., 751 с.
14. Джумурат Є.І. Забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина у сфері місцевого самоврядування в Україні. *Дисертація*. 2011 р., 200 с.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.73

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА МЕХАНІЗМ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В АГРОПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Шорський П.О.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Шорський П.О. Сучасний погляд на механізм нормативно-правового регулювання суспільних відносин в агропромисловому комплексі України.

Стаття присвячена дослідженню механізму нормативно-правового регулювання суспільних відносин в агропромисловому комплексі України на сучасному етапі. Визначення поняття «механізм нормативно-правового регулювання агропромисловим комплексом» доцільно сформувати на основі поєднання: 1) усталеного тлумачення «механізму нормативно-правового регулювання» (через використання співвідношення між поняттями ширшого та вужчого порядку); 2) врахування специфіки агропромислового комплексу. Зазначено, що: а) механізм нормативно-правового регулювання має загальнообов'язкову силу та відповідне забезпечення; б) він втілюється в правову дійсність через використання конкретних засобів та інструментів; в) конкретні суб'єкти, що наділені владними повноваженнями, виробляють норми, які стають частиною механізму нормативно-правового регулювання. При цьому, до механізму нормативно-правового регулювання певних суспільних відносин можуть бути включені норми різної галузевої приналежності та різної юридичної сили.

Виокремлено специфічні властивості сфери суспільних відносин в агропромисловому комплексі на сучасному етапі, які впливають на механізм нормативно-правового регулювання, а саме: а) правові норми, що є частиною механізму нормативно-правового регулювання агропромислового комплексу регулюють суспільні відносини в сфері сільськогосподарського виробництва, харчової та переробної промисловості, проведення робіт з вирощування, збирання, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, а також забезпечення продовольчої безпеки; б) суб'єктами, що застосовують відповідні норми права є суб'єкти, які наділені повноваженнями щодо впорядкування агропромислового комплексу або ті суб'єкти, які безпосередньо є учасниками суспільних відносин агропромислового комплексу; в) до заходів, що є результатом застосування норм права для впорядкування суспільних відносин в агропромисловому комплексі, віднесено ті, що передбачені на нормативному рівні стратегічного рівня, типу, стратегії та концепції розвитку агропромислового комплексу.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, механізм, нормативно-правове регулювання, суб'єкти владних повноважень, інструменти правового впливу.

Shorskyi P.O. A modern view of the mechanism of regulatory and legal regulation of social relations in the agro-industrial complex of Ukraine.

The article is devoted to the study of the mechanism of regulatory and legal regulation of social relations in the agro-industrial complex of Ukraine at the present stage. The definition of the concept of «mechanism of regulatory and legal regulation by the agro-industrial complex» should be formed on the basis of a combination of: 1) the established interpretation of the «mechanism of regulatory and legal regulation» (through the use of the relationship between the concepts of a broader and narrower order); 2) taking into account the specifics of the agro-industrial complex. It is noted that: a) the mechanism of regulatory and legal regulation has a generally binding force and appropriate support; b) it is embodied in legal reality through the use of specific means and instruments; c) specific subjects. that are endowed with power produce norms that become part of the mechanism of regulatory and legal regulation. At the same time, the mechanism of regulatory and legal regulation of certain social relations may include norms of different industry affiliation and different legal force.

The specific properties of the sphere of social relations in the agro-industrial complex at the present stage are highlighted, which affect the mechanism of regulatory and legal regulation, namely: a) legal norms that are part of the mechanism of regulatory and legal regulation of the agro-industrial complex regulate social relations in the sphere of agricultural production, food and processing industries, carrying

out work on growing, harvesting, storing and processing agricultural products, as well as ensuring food security; b) subjects that apply the relevant legal norms are subjects that are empowered to regulate the agro-industrial complex or those subjects that are directly involved in social relations in the agro-industrial complex; c) measures that are the result of applying legal norms to regulate social relations in the agro-industrial complex include those provided for at the regulatory level of the strategic level, type, strategy and concept of development of the agro-industrial complex.

Key words: agro-industrial complex, mechanism, regulatory and legal regulation, subjects of power, instruments of legal influence.

Постановка проблеми. Станом на теперішній час сформовано розгалужену правову систему в сфері агропромислових правовідносин. Забезпечення агропромислового комплексу є багатогранним механізмом, що залежить від заходів, яких було застосовано конкретними суб'єктами. В Україні відбуваються кардинальні зміни в економічній, політичній, правовій та інших сферах суспільного життя. Означене спричинено формуванням та визнанням України як соціальної, демократичної та правової держави європейського зразка з одного боку та дією правового режиму воєнного стану – з іншого. Відповідно, механізм нормативно-правового регулювання суспільних відносин в агропромисловому комплексі має враховувати потреби правозастосування, що опосередковує трансформацію застосовуваних інструментів правового впливу, так і мету їх застосування, тому вагомим є наукове осмислення механізму нормативно-правового регулювання суспільних відносин в агропромисловому комплексі України на сучасному етапові. Додатковим аргументом на користь актуальності обраної проблематики слугують потреби захисту інституційної складової агропромислового комплексу, що зазнала суттєвих втрат через збройну агресію на території України [1].

Мета дослідження полягає у встановленні сучасного погляду на механізм нормативно-правового регулювання суспільних відносин в агропромисловому комплексі України.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням проблематики визначення механізму правового регулювання суспільних відносин в цілому займались такі вчені, як: Л.Р. Біла-Тюріна, М.Ю. Віхляєв, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, І.М. Коросташова, О.А. Костюченко, В.Г. Кононович, Ю.В. Мех, Р.В. Шаповал. Окремі аспекти впорядковування агропромислового комплексу висвітлено в працях О.Ю Біленького, Є.М. Воробйова, Г.С. Іванової, І.В. Комарової, Н. Г. Цифрової та інших. У той же час? значна кількість проблемних питань механізму нормативно-правового регулювання агропромислового комплексу залишається невирішеною, що свідчить про доцільність обраної теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Визначення поняття «механізм нормативно-правового регулювання агропромисловим комплексом» доцільно сформувати на основі поєднання: 1) усталеного тлумачення «механізму нормативно-правового регулювання» (через використання співвідношення між поняттями ширшого та вужчого порядку); 2) врахування специфіки агропромислового комплексу.

Загалом, аналіз наукових напрацювань свідчить, що поняття «механізму нормативно-правового регулювання» використовується як синонімічне з поняттям «механізму нормативного регулювання» чи «механізму правового регулювання». При цьому, механізм нормативно-правового регулювання тлумачиться як: 1) сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на відповідні суспільні відносини; 2) як спосіб імперативно-нормативного впорядкування організації та діяльності суб'єктів і об'єктів управління і формування стійкого правового порядку їх функціонування; 3) як сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин певного виду; 4) як засіб здійснення державно-владних повноважень під час правового регулювання суспільних відносин, які виникають у відповідній сфері, що здійснюється уповноваженими на це державними органами з метою забезпечення функцій держави [2].

До прикладу, М.С. Кельман та О.Г. Мурашин механізм правового регулювання трактують як єдину систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється результативне правове впорядкування суспільних відносин та подолання перепон, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [3, с. 372]. Означений підхід можливо й узгоджується з ознаками механізму нормативно-правового регулювання, проте його спрямування має звужене розуміння, адже його не завжди має бути зведено до усунення певних проблемних питань, а переважно є відображенням потреби юридизації певних суспільних відносин та їх перехід в правову площину.

Цікавим видається підхід А. Андреєва щодо трактування механізму правового регулювання не як «механізму» безпосередньо, а як послідовної взаємодії (алгоритму) утворюючих його складових елементів, що поєднані спільною метою. Більш вузькі, порівняно з механізмом правового регулювання категорії, приміром адміністративний і цивільний механізми правового регулювання суспільних відносин та подібні до них утворення, мають власні особливості, що зумовлені якісним

наповненням їх елементів (наприклад, специфікою норм, актів застосування, характером відносин), але одночасно поєднані системоутворюючою категорією, якою виступає механізм правового регулювання [4, с. 127].

Слід погодитись з тим, що: а) механізм нормативно-правового регулювання має загальнообов'язкову силу та відповідне забезпечення; б) він втілюється в правову дійсність через використання конкретних засобів та інструментів; в) конкретні суб'єкти. що наділені владними повноваженнями виробляють норми, які стають частиною механізму нормативно-правового регулювання. При цьому, необхідно враховувати, що до механізму нормативно-правового регулювання певних суспільних відносин можуть відноситись норми різної галузевої приналежності та різної юридичної сили.

Так, Білоус-Осінь Т.І. звернуто увагу на те, що механізм адміністративно-правового регулювання наділено загальними ознаками механізму правового впливу, проте йому притаманні певні особливості, опосередковані належністю до адміністративного права, типу впорядкування саме адміністративних правовідносин через діяльність спеціально уповноважених суб'єктів, що застосовують адміністративно-правовий вплив – суб'єктів публічного адміністрування, які використовують конкретні способи впливу в межах інструментів публічного адміністрування [5]. Аналогічно, можливо виокремити іншу галузеву специфічність правового впливу. Проте, розприділення правових норм за галузевим критерієм в частині впорядкування суспільних відносин в агропромисловому комплексі не сприятиме комплексному визначенню впливу правових регуляторів на досліджувану сферу суспільних відносин. Тому, доцільно первинно встановити цілісний механізм нормативно-правового регулювання суспільних відносин в агропромисловому комплексі, а наступним етапом, при потребі деталізації, визначати рівень галузевого нормативного впорядкування.

Сфера суспільних відносин в агропромисловому комплексі на сучасному рівні наділяє механізм нормативно-правового регулювання певними специфічними властивостями. Наприклад: а) правові норми, що є частиною механізму нормативно-правового регулювання агропромислового комплексу регулюють суспільні відносини в сфері сільськогосподарського виробництва, харчової та переробної промисловості, проведення робіт з вирощування, збирання, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, а також забезпечення продовольчої безпеки; б) суб'єктами, що застосовують відповідні норми права є суб'єкти, які наділені повноваженнями щодо впорядкування агропромислового комплексу (наприклад, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів та їх територіальні підрозділи) або ті суб'єкти, які безпосередньо є учасниками суспільних відносин агропромислового комплексу; в) до заходів, що є результатом застосування норм права для впорядкування суспільних відносин в агропромисловому комплексі віднесено ті, що передбачені на нормативному рівні стратегічного рівня, типу, стратегії та концепції розвитку агропромислового комплексу (наприклад, Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року [6], Про схвалення Стратегії розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року [7]).

Таким чином, механізм нормативно-правового регулювання суспільних відносин в агропромисловому комплексі можливо визначити як єдину систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове впорядкування суспільних відносин в сфері сільськогосподарського виробництва, харчової та переробної промисловості, проведення робіт з вирощування, збирання, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, а також забезпечення продовольчої безпеки, учасниками яких є як суб'єкти, які наділені повноваженнями щодо впорядкування агропромислового комплексу, так і суб'єкти, що наділені правами та обов'язками в межах відносин агропромислового комплексу.

Для розуміння механізму нормативно-правового регулювання агропромислового комплексу необхідно розуміти його побудову або структуру. Традиційно механізм нормативно-правового регулювання описуються крізь призму обов'язкових та факультативних елементів. До перших віднесено: норми права, правовідносини та нормативно-правові акти, в яких містяться відповідні правові норми. До факультативних елементів можливо відносити: рівень правової культури, правосвідомість, принципи правового впливу, функціональне призначення правового регулювання і тому подібне [8]. Не акцентуючи уваги на виборі важливості елементів механізму нормативно-правового регулювання суспільних відносин в агропромисловому комплексі доцільно стверджувати, що всі вони є притаманними для нього.

Вагомого значення при характеристиці сучасного механізму нормативно-правового регулювання суспільних відносин в агропромисловому комплексі має бути відведено чинникам, що впливають на його зміст. До прикладу: процеси євроінтеграції, цифровізація та дія правового режиму воєнного стану. Означене узгоджується з положеннями Стратегії розвитку сільського господарства

та сільських територій в Україні на період до 2030 року, де однією з проблем в означеній сфері визначено низьку ефективність системи обміну знаннями, інноваціями, навчання, а також недостатню кількість досліджень, спрямованих на розвиток і модернізацію сільського господарства, та низький рівень цифровізації в сільському господарстві та на сільських територіях [6]. Водночас пошук шляхів вирішення передбачених в Стратегії проблем буде переведено в правову площину саме через механізм нормативно-правового регулювання, тобто мають бути обрані правовідносини в агропромисловому комплексі, які підлягають цифровій трансформації, має бути прийнято оновлене нормативне підґрунтя з наступним прийняттям відповідних актів застосування. При цьому, все це має відбуватись у відповідності до усталених принципів правового регулювання, а учасники правовідносин в сфері агропромислового комплексу мають мати необхідний рівень правосвідомості та правової культури для сприйняття змін та можливості їх застосування.

Аналогічна ситуація з євроінтеграцією та її впливу на суспільні відносини в агропромисловому комплексі. Так, це залишається вирішальним фактором впливу, що визначає напрями удосконалення усіх сфер суспільних відносин та є добровільно обраним напрямом державного розвитку. Важливим є активізація та прискорення роботи з приведення вітчизняного законодавства у відповідність з правом Європейського Союзу (acquis ЄС) щодо розвитку сільського господарства та сільських територій, зосереджуючись на вимогах, що випливають з Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, та зміцнити інституційну спроможність для формування і реалізації аграрної політики на основі достовірних даних про стан сільського господарства та розвитку сільських територій, здійснювати належний контроль та моніторинг ефективності державних програм підтримки, забезпечити залучення активних виробників сільськогосподарської продукції до участі у реалізації аграрної політики [9]. В частині механізму нормативно-правового регулювання суспільних відносин в агропромисловому комплексі означене має мати аналогічний алгоритм дій, що одночасно трансформувати сукупність елементів цього механізму.

Висновки. В ході дослідження акцентовано увагу на тому, що: а) механізм нормативно-правового регулювання має загальнообов'язкову силу та відповідне забезпечення; б) він втілюється в правову дійсність через використання конкретних засобів та інструментів; в) конкретні суб'єкти, що наділені владними повноваженнями виробляють норми, які стають частиною механізму нормативно-правового регулювання. При цьому, до механізму нормативно-правового регулювання певних суспільних відносин можуть бути включені норми різної галузевої приналежності та різної юридичної сили. Не є виключенням сучасний механізм нормативно-правового регулювання суспільних відносин в сфері агропромислового комплексу.

Запропоновано визначати поняття «механізм нормативно-правового регулювання суспільних відносин в агропромисловому комплексі» як єдину систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове впорядкування суспільних відносин в сфері сільськогосподарського виробництва, харчової та переробної промисловості, проведення робіт з вирощування, збирання, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, а також забезпечення продовольчої безпеки, учасниками яких є як суб'єкти, які наділені повноваженнями щодо впорядкування агропромислового комплексу, так і суб'єкти, що наділені правами та обов'язками в межах відносин агропромислового комплексу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Mekh Yuliia, Georgiievskyi Iurii, Ignatchenko Iryna, Maslova Iana, Kostenko Inesa. Public-Private Partnership in the Security Sector: Updating in the Conditions of Counteracting the COVID-19 and Armed Aggression in Eastern Ukraine. *Revista De La Universidad Del Zulia.* 2022. Volume: 13. Issue: 37. P. 347–361.
2. Стукаленко О.В. Нотатки до розуміння категорії «механізм правового регулювання». *Правова держава*. 2017. № 26. С. 20–25.
3. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ: Кондор, 2008. 477 с.
4. Андреєв А. Механізм правового регулювання суспільних відносин: окремі аспекти щодо визначення поняття та особливостей. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 125–128.
5. Білоус-Осінь Т.І. Механізм адміністративно-правового регулювання сфери наукової діяльності. *Держава та регіони*. Серія «Право». 2024. № 3. С. 85–89.
6. Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text.

7. Про схвалення Стратегії розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 р. № 588-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2019-%D1%80#Text.
8. Шестопалова Л.М. Теорія держави і права: навч. посібник.. К.: Прецедент, 2006. 197 с.
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.